

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Збірник засновано в 1994 році

Випуск 22

Донецьк ДонНУ 2011

Редакційна рада: Анатолій Загнітко, доктор філологічних наук, професор (науковий редактор) (Україна); Іван Вихованець, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України (Україна); Катерина Городенська, доктор філологічних наук, професор (Україна); Ніна Клименко, доктор філологічних наук, професор (Україна); Євгенія Карпіловська, доктор філологічних наук, професор (Україна); Світлана Соколова, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник (Україна); Юрій Прадід, доктор філологічних наук, професор (Україна); Майя Всеволодова, доктор філологічних наук, професор (Росія); Марія Конюшкевич, доктор філологічних наук, професор (Білорусь); Василь Рагавцов, доктор філологічних наук, професор (Білорусь); Михайло Сарновський, доктор філологічних наук (Польща); Лариса Пісарек, доктор філологічних наук, професор (Польща); Чеслав Ляхур, доктор філологічних наук, професор (Польща); Алеш Брандлер, доктор філологічних наук, професор (Чехія); Станіслав Жажа, доктор філологічних наук, професор (Чехія); Людмила Попович, доктор філологічних наук, професор (Сербія).

Редакційна колегія: Євген Отін, доктор філологічних наук, професор (Україна); Микола Луценко, доктор філологічних наук, професор (Україна); Михайло Сенів, доктор філологічних наук, професор (Україна); Володимир Каліущенко, доктор філологічних наук, професор (Україна); Ольга Бессонова, доктор філологічних наук, професор (Україна); Віра Познанська, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Любов Фроляк, кандидат філологічних наук, доцент (Польща); Михайло Вінтонів, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Володимир Мозгунов, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Ірина Домрачева, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Оксана Борисенко, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Ганна Ситар, кандидат філологічних наук, доцент (відповідальний секретар) (Україна); Ілля Данилюк, кандидат філологічних наук, доцент (секретар) (Україна); Ірина Занозовська, старший лаборант (технічний секретар) (Україна).

Рецензенти: Грещук Василь, доктор філологічних наук, професор (Прикарпатський національний університет); Сологуб Надія, доктор філологічних наук, професор (Інститут української мови НАН України).

Видання затверджене ВАК України як фахове («Перелік № 1 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук» // Бюлетень ВАК України. – 1999. – № 4); («Перелік наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук» // Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 12; затверджено постановою президії ВАК України від 18.11.2009 р. № 1-05/5).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серії КВ № 8925 від 01.07.2004 року.

Затверджено до друку вченою радою Донецького національного університету (№ 10 від 26.11.2010 р.).

Засновник: Донецький національний університет, кафедра української мови (від 28.12.2007 р. – кафедра української мови та прикладної лінгвістики).

При використанні матеріалів серії покликання на «Лінгвістичні студії» є обов'язковим.

Електронна версія збірника доступна на Донецькому лінгвістичному порталі за адресою www.mova.dn.ua

Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. – Л 59 Донецьк : ДонНУ, 2011. – Вип. 22. – 339 с.

ISSN 1815-3070

ISBN 966-7277-88-7

Розглянуто актуальні проблеми теорії мови, функціональної граматики, з'ясовано напрями еволюції морфологічних і синтаксичних категорій, а також їхні функціональні вияви в тексті, встановлено особливості функціональної семантики фразеологічних і лексичних одиниць.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів-філологів.

© Донецький національний університет, 2011

© Автори статей, 2011

ЗМІСТ

ВСТУП		5
РОЗДІЛ I	Теорія мови	7
Забашта Роман	К проблеме определения границ номинативных существей	7
Іванишин Наталія	Ознаки імпліцитності як мовної категорії	12
Космеда Тетяна, Халіман Оксана	«Граматика оцінки» як актуальна проблема сучасного мовознавства	17
Луценко Николай	Этимологические версии (IV)	23
Наконечна-Роганіна Людмила	Синтез семантики часу і простору в українській мові	32
Путіліна Оксана	Джерела постановня відмінкової граматика (від поч ХХ ст. і до сьогодні)	36
Рогожкін Александр	Риторика как наука о мыслительно-речевой деятельности. Софисты	42
Сидоренко Евдокия	Языковой смысл «признак предмета» и ономаσιологические средства его выражения	46
Теркулов В'ячеслав	Номінатема: значення та зміст, концепт та варіант	50
Тукова Татьяна	Роль синтагматики в выявлении типологической эволюции грамматической системы современного русского языка	53
Філатова Олена	Реальна одиниця породження і сприймання мовлення, її граматичні та змістовні ознаки і функції	56
РОЗДІЛ II	Актуальні проблеми морфології	62
Бук Соломія	Частини мови у словнику і тексті Івана Франка (на матеріалі великої прози)	62
Воробець Олексій	Темпоральна предикація прийменниково-субстантивного комплексу	66
Габай Анна	Значеннєва диференціація українських логічних прийменників	70
Глібчук Наталія	Партикуляція – один із шляхів виникнення міжчастиномовних омонімів	77
Голоцукова Юлія	Результатив як граничний вияв дії	83
Даскалюк Оксана	Імперативність та категорія модальності	86
Добосевич Уляна	Субстантивация як вияв транспозитних можливостей різних частин мови	91
Дорофеев Юрий	Когнитивный подход к выделению частей речи	97
Дроботенко Валентина	Категорія особи і категорія персональності: специфіка функційно-структурної ієрархії	101
Загнітко Анатолій	Частки в системі службових частин мови: типологічний і лексикографічний вияви	104
Калько Микола	Особливості комплексної аспектуальної діагностики релятивів на тлі аспектуальної полікатегорійності	116
Конюшкевич Мария	Новации в области белорусского предлога (системное, окказиональное, авторское)	121
Lachur Czesław	Niektóre uwagi o kształtowaniu się przyimkowego systemu przestrzennego w językach słowiańskich	126
Мерінов Вячеслав	Експлікація граматичних форм числа у іменниках – власних назвах	132
Шабі Світлана	Номени неконкретизованої квантитативності у структурі лексико-семантичного поля кількості української казки	136
Щепка Оксана	Репрезентація відношень суперіорності / інферіорності мовними формаціями компаративної семантики	140
РОЗДІЛ III	Теоретичні питання синтаксису	145
Балко Марина	До питання про основні ознаки словосполучення	145
Боговик Оксана	Семантико-синтаксична категорія валентності предикатів знання в англійській, українській та російській мовах	150
Вітрук Надія	Різновиди односкладних речень репрезентації у сучасній українській літературній мові	155
Войцехівська Наталія	Про одну модель речень фразеологізованої будови зі значенням згоди	161
Донец Анна	Бахуврихи русского языка в ономаσιологическом освещении	165
Кобченко Наталя	Реалізація адресатності в синтаксемах синкретичної семантики	168
Колібаба Лариса	Структурно-семантичні типи базових синтаксичних конструкцій дієслів словотвірної категорії стану	173

Костусяк Наталія	Семантико-синтаксична валентність числівників	177
Марчук Олена	Структурно-типологічні параметри сполучникових порівняльних конструкцій у романі Марії Матіос «Солодка Даруся»	182
Мельник Юлія	Принципи та параметри дослідження складнопідрядного речення у світлі генеративної граматики	187
Наливайко Юлія	Синкретизм та омонімія: диференційні параметри	192
Островська Людмила	Реалізація місцевим відмінком атрибутивних відношень	196
Павлович Ольга	Типологічні вияви конгрегаційно-системних відношень у структурі ряду	201
Семенюк Оксана	Засоби вираження причинової ситуації у реченнях із предикативами емоційного стану	204
Ситар Ганна	Синтаксичні фразеологізми, побудовані за моделлю <i>Чим не N₁</i> , в українській мові	208
Сопачова Вікторія	Аналітичні предикативні синтаксеми зі значенням зміни стану у двоскладних та односкладних реченнях української мови	216
Чернишова Ірина	Синтаксичні характеристики негативного індексально-оцінного комплексу другої особи у англословному тексті Біблії	220
Чикут Віта	Різновиди синтаксичних конструкцій у поезії П. Скунця	225
Шитик Людмила	Синкретизм конструкцій із чужою мовою	229
РОЗДІЛ IV	Функціональна семантика лексичних і фразеологічних одиниць	238
Бабакова Ольга	Особливості метафоризації дієслівних зооморфних акустем	238
Баланаєва Оксана	Юридическая терминология: восстановление смысловых основ	242
Важенина Олена, Бардукова Ганна	Еліпсис як репрезентант комплексу індивідуально-авторських видозмін фразеологізмів структурно-семантичного типу (на матеріалі мови химерного роману О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця»)	246
Гапонова Людмила	Поняттєва основа терміна, термінології у криміналістиці	253
Герасименко Ірина	Смысловое содержание русских колоративов с производной цветовой номинацией	259
Голоднова Єлізавета	Десемантизація елемента 'собака' / 'Hund' як компонента сталих народних порівнянь і фразеологізмів української та німецької мов	263
Іваницька Наталя	Лексико-семантична реалізація дієслівної мікрокатегорії «дія-створення (об'єкта)» в українській та англійській мовах	267
Калько Валентина	Мотиваційна ознака «колір» у найменуваннях лікарських рослин української мови	273
Кизима Тетяна	Взаємодія концептів СВІТОВЕ ДЕРЕВО і ЛЮДИНА в поетичній мові Оксани Забужко	277
Колоколова Анастасія	Знання про культуру в номенах України (на матеріалі української публіцистики)	281
Кожушко Ірина	Про специфіку вживання терміна «концептосфера» в сучасній когнітивній лінгвістиці	285
Краснобаєва-Чорна Жанна	Ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць у словнику фразеологічних термінів сучасної української мови	289
Крашеніннікова Тетяна	Фразеологічні сполуки з компонентами на позначення частин тіла людини (на матеріалі українських літературних казок XIX ст.)	298
Онищенко Ірина	Лексичні одиниці у структурі функціонально-семантичного поля оцінки сучасної української мови	303
Петришин Марта	Концептуальний простір прикметників <i>δολιχος</i> і <i>μακρος</i> (на матеріалі гомерівського епосу)	308
Сизонов Дмитро	Функціонально-стильові параметри медичної термінології	312
Стоянова Інна	Концептуальна метафора як засіб вербалізації концепту <i>народ</i> у дискурсі антиутопії (зіставний аспект)	317
Таукчі Олена	Про необхідність детального вивчення взаємодії слів	322
Цьмух Ольга	Поняття «концепт» у сучасному лінгвістичному дискурсі	326
Відомості про авторів		331
Contents		334
Содержание		336
Вимоги до оформлення статей		338

ВСТУП

У пропонованому двадцять другому випуску щорічника «Лінгвістичні студії» окреслено і відбито стійке зацікавлення науковців цілою низкою актуальних мовознавчих проблем й у своєму змісті він охоплює перебіг вивчення й аналізу різноманітних аспектів і вимірів мовних ярусів: морфологічного, лексичного, семасіологічного, синтаксичного, стилістичного і власне-текстового з простеженням особливостей внутрішньомовної міжрівневої взаємодії, взаємокореляції і взаємовпливу, взаємовідношення і взаємовияву з простеженням та акцентацією спектрів їхнього взаємопроникнення і взаємозумовленості, вияскравлює різноманітні напрями науково-теоретичного і теоретико-прикладного осмислення фундаментальних проблем теорії та історії мови. Від самого першого випуску серії і до сьогоднішнього (див.: [Лінгвістичні студії: Вип. 1 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін.– Донецьк: ДонДУ, 1994. – 210 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 2 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін.– Донецьк: ДонДУ, 1996. – 351 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 3 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін.– Донецьк: ДонДУ, 1997. – 214 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 4 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 1998. – 271 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 5 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 1999. – 318 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 6 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2000. – 352 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 7 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 301с.; Лінгвістичні студії: Вип. 8 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 319 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 9 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2002. – 237 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 10 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2002. – 223 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 11 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2003. – Ч. I. – 330 с.; Ч. II. – 306 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 12 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2004. – 432 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 13 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2005. – 408 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 14 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2006. – 291 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 15 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2007. – 556 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 16 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2008. – 439 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 17 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2008. – 347 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 18 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2009. – 310 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 19 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2009. – 363 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 20 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2010. – 333 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 21 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2010. – 361 с.)] започатковано і збережено основні концептуальні розділи, в межах яких й уміщено заявлені дослідження¹.

Випуск розпочато розділом «Теорія мови», в якому з'ясовано питання проблеми визначення меж номінативних сутностей, зінтерпретовано ознаки імпліцитності як мовної категорії, охарактеризовано «граматику оцінки» як актуальну проблему сучасного мовознавства, запропоновано окремі студії з нових етимологій, запропоновано типологічну анкету для дослідження синтезу семантики часу і простору в українській мові, проаналізовано джерела постання відмінкової граматики, розглянуто риторичну науку про мовно-мисленнєву діяльність, з'ясовано питання мовного смислу «ознака предмета» й ономасіологічні засоби його вираження, зінтерпретовано ознаки номінативності, визначено роль синтагматики у виявленні типологічної еволюції граматичної системи сучасної російської мови, проаналізовано реальну одиницю породження і сприймання мовлення, її граматичні та змістовні ознаки і функції.

У двадцять другому випуску вміщено проблемні матеріали з актуальних питань теоретичної і функційної морфології, значна частина з-поміж яких приділена проблемам: 1) частин мови у словнику і тексті Івана Франка; 2) темпоральної предикації прикметниково-субстантивного комплексу; 3) значеннєвої диференціації українських логічних прийменників; 4) результати як граничного вияву дії; 5) імперативності та категорії модальності; 6) когнітивного підходу до виділення частин мови; 7) категорії особи і категорії персональності: специфіка функційно-структурної ієрархії; 8) особливостей комплексної аспектуальної діагностики; 9) новацій у галузі білоруського прийменника; 10) експлікацій граматичних форм числа у іменниках – власних назвах; 11) номенів неконкретизованої квантитативності у структурі лексико-семантичного поля кількості української казки; 12) репрезентації відношень суперіорності / інферіорності мовними формаціями компаративної семантики.

Аналіз теоретичних проблем синтаксису охоплює розгляд: а) питання про основні ознаки словосполучення; б) семантико-синтаксичної категорії валентності предикатів знання в англійській, українській та російській мовах; в) різновидів односкладних речень репрезентації у сучасній українській літературній мові; г) однієї моделі речень фразеологізованої будови зі значенням згоди; г) бахуврих російської мови у ономасіологічному висвітленні; д) реалізації адресатності в синтаксемах синкретичної семантики; е) структурно-семантичних типів базових синтаксичних конструкцій дієслів словотвірної категорії стану; є) семантико-синтаксичної валентності числівників; ж) структурно-типологічних параметрів сполучникових

¹ Усі матеріали випуску авторизовані (редколегія).

порівняльних конструкцій у романі Марії Матіос «Солодка Даруся»; з) принципів та параметрів дослідження складнопідрядного речення у світлі генеративної граматики; и) реалізації місцевим відмінком атрибутивних відношень; і) засобів вираження причинової ситуації у реченнях із предикативами емоційного стану; ї) синтаксичних фразеологізмів, побудованих за моделлю *Чим не N₁*, в українській мові; й) аналітичних предикативних синтаксем зі значенням зміни стану у двоскладних та односкладних реченнях української мови; к) синтаксичних характеристик негативного індексально-оцінного комплексу другої особи у англомовному тексті Біблії; л) різновидів синтаксичних конструкцій у поезії П.Скунця; м) синкретизму конструкцій із чужою мовою.

Аналіз функційної семантики лексичних і фразеологічних одиниць охоплює 1) розгляд особливостей метафоризації дієслівних зооморфних акусем; 2) аналіз юридичної термінології: відновлення смислових основ; 3) дослідження еліпсису як репрезентанта комплексу індивідуально-авторських видозмін фразеологізмів структурно-семантичного типу; 4) простеження особливостей понятійної основи терміна, термінології у криміналістиці; 5) вияв смислового змісту російських колоративів з похідною колірною номінацією; 6) розгляд десемантизації елемента 'собака' / 'Hund' як компонента сталих народних порівнянь і фразеологізмів української та німецької мов; 7) аналіз лексико-семантичної реалізації дієслівної мікрокатегорії «дія-створення (об'єкта)» в українській та англійській мовах; 8) дослідження мотиваційної ознаки «колір» у найменуваннях лікарських рослин української мови; 9) простеження взаємодії концептів світове дерево і людина в поетичній мові Оксани Забужко; 10) вияв знання про культуру в номенах України (на матеріалі української публіцистики); 11) розгляд специфіки вживання терміна «концептосфера» в сучасній когнітивній лінгвістиці; 12) аналіз ідеографічної класифікації фразеологічних одиниць у словнику фразеологічних термінів сучасної української мови; 13) дослідження фразеологічних сполук з компонентами на позначення частин тіла людини (на матеріалі українських літературних казок XIX ст.); 14) простеження лексичних одиниць у структурі функціонально-семантичного поля оцінки сучасної української мови; 15) вияв концептуального простору прикметників *δολιχος* і *μικρος* (на матеріалі гомерівського епосу); 16) розгляд функціонально-стильових параметрів медичної термінології; 17) аналіз концептуальної метафори як засобу вербалізації концепту *народ* у дискурсі антиутопії (зіставний аспект); 18) дослідження необхідності детального вивчення взаємодії слів; 19) простеження поняття «концепт» у сучасному лінгвістичному дискурсі.

Автори випуску «Лінгвістичні студії» сподіваються, що уміщені в ньому статті спонукатимуть до міркувань та дискусій. Відгуки і пропозиції слід надсилати на адресу: Редакція серії «Лінгвістичні студії», кафедра української мови та прикладної лінгвістики, вул. Університетська, 24, Донецький національний університет, корп. I, 83001, м. Донецьк, Україна.

Анатолій Загнітко, науковий редактор

РОЗДІЛ І. ТЕОРІЯ МОВИ

Роман Забашта

ББК Ш 12=411

УДК 81-116.3:81'37-161.1

К ПРОБЛЕМЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ГРАНИЦ НОМИНАТИВНЫХ СУЩНОСТЕЙ

Стаття присвячена функціонально-ономасіологічному розгляду проблеми визначення меж єдиних номінативних сутностей у структурі російського речення. Особливу увагу приділено закономірностям продукування лексично поширених та граматично ускладнених номінативів, а також теоретичним наслідкам побудови моделей номінації виходячи з субстанціонального і функціонального інваріантів.

Ключові слова: функціонально-ономасіологічна теорія, єдина номінативна сутність, семантика, гіперсемантика, спосіб номінації.

Современные исследования в области ономасиологии связаны с выявлением и описанием единиц именования, имеющих различные структурные, лексико-грамматические и синтагматические свойства, однако нередко вопрос о функциональных качествах номинативных единиц, их границах в структуре предложения и описание того, какие типы номинативных единиц предназначены занимать определённые синтаксические позиции, остаются за рамками большинства исследований. Актуальность обращения к проблеме определения границ единых номинативных сущностей обусловлена, таким образом, острой необходимостью в разработке целостной функционально-ономасиологической теории. Главной задачей данной теории должно стать построение модели номинативной системы, функциональная специфика которой описывается в контексте рассмотрения процессов построения речевых синтагм пользователем языка в соответствии с его прагматическими установками, актуализированными интенциями.

Цель предлагаемой статьи – дать описание одного из возможных путей решения проблемы установления границ единых номинативных сущностей. Поставленная цель предполагает решение следующих задач: 1) охарактеризовать проблему определения границ номинативных сущностей и выделить закономерности продуцирования лексически распространённых и грамматически осложнённых номинативов; 2) описать особенности типического и моделирующего способов номинации; 3) сравнить теоретические следствия построений моделей номинации исходя из субстанционального и функционального инвариантов.

В одной из своих работ Барри Страуд отмечает, что «люди говорят и понимают друг друга, без затруднений произнося предложения, которые они раньше никогда не слышали. Изучение языка должно помочь объяснить такой близкий, но сложный феномен» [Лещак 2002: 133]. Действительно, достаточно просто задуматься над вопросом, исчислимы ли все возможные предложения какого-то естественного языка, чтобы прийти к однозначному выводу: язык даёт возможность говорящему порождать бесконечное количество отличающихся друг от друга предложений. Тем не менее, существуют законы, благодаря которым слова и словосочетания, выполняющие номинативную функцию, интегрируются в определённые единства, комбинации, в результате чего возникают новые типы связей для выполнения уже другой функции – коммуникативной. И как показывает объективное положение дел, только однословная номинация не способна удовлетворить потребности говорящего именовать объекты мира.

Статус слова как центральной единицы номинативной системы за последние 20 лет неоднократно подвергался сомнению, уточнялся в ряду его сопоставления с другими единицами именования или вовсе отвергался (А.А. Буров, Н.Д. Голев, В.Н. Мигирин, А.И. Моисеева, В.М. Никитевич, А.Н. Рудяков, Е.Н. Сидоренко, А.В. Солнцев, В.И. Теркулов, М.В. Фёдорова) [см.: Забашта 2010]. Основное внимание в работах по семантике и ономасиологии уделяется рассмотрению вопроса о том, что не только слово выполняет номинативную функцию, но и другие единицы: словосочетания, сочетания слов, фразеологизмы, придаточные части сложноподчинённых предложений и т. п. Речевые процессы номинации интерпретируются при помощи описания специфики регулятивной предназначенности единиц именования – семантем. Семантика – функциональная единица номинативной системы, сложное единство сигнификата и средств его реализации (номинативных сущностей, синтагм-глосс), эксплицируемых в речи в зависимости от прагматических установок говорящего. Данное описание предполагает, во-первых, выяснение прямой зависимости структурного типа номинативной единицы от позиции номинации (прагматика внеязыковой ситуации) и, во-вторых, установление причинных отношений между степенью лексического распространения номинативной единицы и необходимостью в идентификации референта с сигнификатом (актуализация смыслообразительных признаков в процессе речевого воздействия).

Исходный тезис о том, что одно и то же понятие можно выразить различными номинативными средствами, субстанционально нетождественными друг другу (разная структура), но функционально тождественными (все они предназначены эксплицировать сигнификат), приводит нас к пониманию того, что слово не является единицей номинативной системы языка. Говоря о том, что слово не единица, мы лишь

утверждаем, что оно самостоятельно не способно обслуживать весь спектр номинативных предназначенностей системы средств выражения – высокоорганизованного инструмента, арсенала единиц именователя языка, или языковой личности.

Современные исследователи (Е.Н. Сидоренко, В.И. Теркулов и др.) отмечают, что среди ономазиологических средств выражения следует выделять предложно-падежные группы, сочетания «артикли + существительное» и некоторые др., то есть группы сочетаний слов, в которых одно слово представлено номинативной единицей с вещественным значением, а другое – средством выражения грамматического значения. Единицы, обладающие наибольшей автосемантической, наиболее доступны восприятию, они ассоциируются в языковом сознании с отдельным словом. Другие единицы, «так называемые синсемантические, неполнозначные слова в этом отношении являются прямо противоположными знаменательным словам, и трудности их воспроизведения связаны с тем, что в их лексикографических толкованиях положительные, «вещественные» смысловые элементы сведены к минимуму, а на передний план выступают коннективные параметры, связанные с функциональными, синтактико-речевыми свойствами языковой семантики» [Кузнецов 2002: 147]. Вопрос о словном статусе некоторых служебных единиц до сих пор открыт в лингвистике. Например, представление о предлоге как об особой аналитической морфеме. Примечательна в этом смысле структура многих префиксальных глаголов движения (и некоторых др. русских глаголов) с дублирующим предлогом: *добежать до дороги, отойти от машины, въехать в гараж, прыгнуть с дерева, подкопать под бункер, дотянуться до небес* и др. Как представляется, семантика префикса и предлога полностью совпадают. Синтагма *в гараж* и форма номинатива *гараж* тождественны по категориальным семантическим признакам, отличие заключается только в том, что первое обозначает направление движения внутрь объекта, а второе обозначает сам объект. С функционально-ономазиологической точки зрения синтагма *в гараж* является единой номинативной сущностью, поскольку в ней реализуется одна семантема, распространённая грамматическим осложнителем. Данный вопрос требует отдельного рассмотрения. Для нас важно отметить, что традиционное деление единиц языка на слова не отражает реальные границы единых номинативных сущностей в структуре предложения.

Живые процессы номинации свидетельствуют о том, что продуцирование номинативов в большинстве случаев не ограничивается однословным заполнением синтаксической позиции. Интересным в этом отношении представляются спорные вопросы об определении синтаксических функций в предложении, например, в высказывании *Нечто огромное и бесформенное преградило нам путь* позицию подлежащего занимает лексически распространённый номинатив. Выделение этого номинатива в функции подлежащего есть даже не столько следствие полужнаменательности слова *нечто*, сколько понимание функциональной специфики номинатива. Обратимся к детальному рассмотрению этого вопроса.

В одной из своих статей А.Н. Рудяков использует метафору конструктора для объяснения сущности языка и речи как форм существования одной сущности: «У конструктора есть «парадная» форма существования – детали разложены в коробке, они одинаковые или разные (одни для соединения, другие – для стройки), они формируют парадигмы, их можно классифицировать, ими можно любоваться и т.д. Однако это множество деталей существует «для». Для создания моделей – машин, самолётов, кранов, которые, и здесь – самый важный пункт наших рассуждений – по сути есть не машины, самолёты, краны, а иная форма существования конструктора <...>. Для нас важно то, что конструктор остаётся собой и в коробке, и в модели. Равно как естественный язык остаётся сам собой и в виде арсенала и в виде текста, который есть форма существования языка» [Рудяков 2005: 294]. Итак, важно остановиться на следующем моменте: каждый естественный язык предоставляет говорящему свой неповторимый арсенал номинативных средств, и этими средствами в большей или меньшей степени (проблема идиолекта) владеют все члены социалемы. Владение номинативными единицами языка означает способность применять их для именования объектов Универсума в прямой зависимости от необходимостей говорящего, иначе говоря, «мы обозначаем знаками не непосредственно тот или иной элемент мира, а словно применяем значение этого знака к той реалии, которую мы хотели бы здесь и сейчас именовать. Если наблюдаемые нами свойства этой реалии совпали с признаками того языкового понятия, которое эксплицируется *этим словом*, мы вправе именовать *эту реалию этим словом*... Язык должен предоставить в распоряжение говорящего субъекта средства для именования всех бывших, сущих и будущих реалий. Эти средства именования регулятивно предназначены, т. е. каждое из них предназначено для определенной ситуации и определенных объектов воздействия» [Рудяков 2004: 149]. В соответствии с идеей о некоем «готовом» наборе номинативных единиц, существующих в языке, и «конструировании» с их помощью других, более сложных единиц, представляется возможным выделить два общих способа номинации:

1) типический способ номинации, характеризующийся использованием неспециализированных номинативных средств, то есть сигнификат эксплицируется в речи при помощи слова (*дом, событие, бежать*), коллокации, или устойчивого сочетания с постоянным составом элементов (*железная дорога, аттестат зрелости, знак препинания*), фразеологизма (*китайская грамота, Альфа и Омега, сыграть в ящик*). Данный способ номинации отличается тем, что говорящий использует данные номинативные единицы в качестве эталонных элементов именователя, минимальных «деталек конструктора»: используя данные единицы в процессах речевой номинации как готовые, а не моделируемые самим пользователем, мы отражаем

минимальные отличительные признаки референта путём его идентификации с сигнификатом. Для единицы *дом* в зависимости от контекста это может быть или признак ‘строение’, или ‘жилое помещение’, или ‘люди, живущие вместе’, или ‘царствующий род’, или ‘учреждение’ и т.п.

Важно обратить внимание на то, что в указанных здесь случаях количественно реализуется одна семантема;

2) моделирующий способ номинации, характеризующийся использованием специализированных номинативных средств, то есть сигнификат эксплицируется в речи при помощи свободного словосочетания (*высокий дом, приезжающий часто*), коррелята – номинативной единицы с относящимся к ней приложением (*женщина-кузнец, текст-абракадабра*), фразового номинанта – придаточной части сложноподчинённого предложения или соединения с полупредикативной связью (*кто посообразительнее; тот, который должен был прийти в среду; сотрудник, опоздавший на собрание*). Данный способ номинации отличается тем, что говорящий использует минимальные номинативные элементы в качестве строительного материала для именованного референтов, содержание которых должно быть раскрыто значительно шире и полнее, нежели с помощью одного отличительного признака. Действительно, в конкретной речевой ситуации говорящий может сказать «*Дай мне книгу!*», но для уточнения предмета императива могут быть использованы самые разные средства номинации: «*Дай мне синюю книгу!*», или «*Дай мне привезённую вчера курьером книгу!*», или «*Дай мне ту книгу, что ближе к тебе!*» и т.д. Выделенные отрезки высказываний и являются специализированными номинативными средствами, то есть понятие с их помощью выражается расчленённо. Следовательно, в пределах лексически распространённого номинатива можно говорить не о реализации единой номинативной сущности, а о сложном единстве разных номинативных элементов, интегрированных в функциональную целостность. Прибегая к аналогии, скажем, что подобные единицы похожи на соединённые друг с другом минимальные детали конструктора, образующие, например, кабину; соединение же полученных конструкций на основе представлений о некоей модели (автомобиль), позволяет интегрировать эти конструкции в функциональную целостность.

Синтаксической науке хорошо известен вопрос о разграничении слова и словосочетания. В. В. Виноградов определял это отличие тем, что слова «обозначают отдельные понятия»¹, а словосочетания служат «обозначением какого-нибудь единого, но расчленённого понятия или представления», являются «расчленённым обозначением одного понятия» [Виноградов 1954а: 10; Виноградов 1954б: 6, 19]. Однако в результате возникает некоторое недопонимание при всякой попытке непротиворечиво представить триаду «отдельное понятие» – «единое понятие» – «одно понятие», поскольку, как справедливо отмечает Т. А. Тулина, «обозначение расчленённого понятия» и «расчленённое обозначение понятия» – далеко не равнозначные отрезки, хотя и кажутся такими» [Тулина 1976: 14]. Действительно, возникает дилемма: считать, например, словосочетание *зелёное поле* номинативной единицей, эксплицирующей одно понятие, или, наоборот, два понятия (сигнификата). На наш взгляд, следствием данной двусмысленности является субстанциональное понимание составных частей словосочетания; согласно этому взгляду, «словосочетание образуется из слов» [Виноградов 1954б: 6, 19], то есть состоит из слов. Функциональное понимание приведённого выше примера, наоборот, свидетельствует о том, что словосочетание не может состоять из субстанциональных элементов, оно состоит из семантем – функциональных единиц (ср.: *зелёное поле* и *поросшее растительностью поле*, *поросшее растительностью поле* и *поросшая растительностью безлесная равнина*). О возможности идентифицировать номинативную единицу через её толкование писал в своё время А. М. Кузнецов, в частности обращая внимание на то, что толкование может быть воспринято не просто в металингвистическом смысле, но и как особая единица именованного, например, при номинации-загадке [Кузнецов 1986: 88-90].

Важно обратить внимание на то, что при моделирующем способе номинации чаще всего происходит соединение нескольких семантем в одну номинативную сущность, например, специализированная единица *высокий каменный забор* представляет собой соединение трёх семантем, одна из которых является основной по причине того, что её семный набор, в пределах данной номинативной целостности, распространяется присоединяемыми к ней другими семантемами. Следовательно, семантемы *высокий* и *каменный* есть не что иное как семантические множители по признакам ‘уровень протяжённости по вертикали’ и ‘материал’, они формируют сложную единицу именованного, распространяя основную семантему *забор*. Может возникнуть сомнение относительно того, семантема ли является базовой в данном случае единицей именованного. В.И. Теркулов считает, что единая номинативная сущность имеет базовую единицу – слово, и все её аналитические модификации есть средство синтагмного употребления именно слова [Теркулов 2007]. Мы не можем согласиться с подобной трактовкой в силу того, что основная семантема в пределах свободного словосочетания может быть эксплицирована не только словом, но и другими номинативными средствами, ср.: *высокий каменный забор*, *высокая каменная ограджающая стена*, *высокое каменное сооружение*, *отделяющее две территории друг от друга*. В зависимости от того, семантический инвариант (субстанциональный) или функциональный инвариант (процессуальный) выступает в качестве системообразующего начала, могут быть построены разные модели лексики. Первый из названных подходов предполагает дальнейшее эмпирическое членение единиц *ограджающая стена* и *сооружение*, *отделяющее две*

¹ Ошибочная попытка дать определение слову, поскольку служебные слова и междометия не выражают понятий.

территории друг от друга в поисках базового слова (и они будут найдены – *стена* и *сооружение*), но при этом будет разрушено функциональное тождество, поскольку именно *ограждающая стена* ≡ *сооружение*, *отделяющее две территории друг от друга* ≡ *забор*. Принцип семантического тождества не способен отражать закономерности речевой номинации, то есть процессуального использования номинативных элементов для построения специализированных номинантов.

Слово – основной вариант реализации семантемы, языковая система вообще «стремится» к однословной номинации языковых понятий, но одновременно существует и противоположная тенденция к аналитизму. Мы должны согласиться с тезисом о том, что «наблюдение за формированием аналитических конструкций и функционированием их в речи позволяет утверждать, что языковая репрезентация концепта осуществляется в определенных случаях преимущественно аналитическим способом, а коммуникативное намерение говорящего нередко реализуется лишь в рамках сложной номинации аналитического типа» [Ушкова 2006: 4]. Проблема только в том, что сам термин аналитизм излишне формален: его употребление не способствует пониманию того, почему в естественном языке, во-первых, существует большое количество типических неоднословных средств именования и, во-вторых, почему речевое воздействие на другого человека в подавляющем большинстве случаев осуществляется при помощи моделирующего способа номинации.

В контексте рассмотрения механизма семантемы показательным представляется нуль-позиция, поскольку её специфика изоморфична другим языковым явлениям. Нуль-позиция реализации семантемы проявляется в высказываниях, отличительным признаком которых есть синтаксическая неполнота, ср.: *Я приеду пораньше, в пятницу, а Михаил – в воскресенье*. Семантема *приехать* во второй части предложения материально не выражена, то есть следует говорить о нуль-позиции². Свидетельством нуль-позиции также выступает особая интонация и пауза перед предложно-падежным сочетанием *в воскресенье*. Появление данных фонетических явлений обязательно для адекватного восприятия структуры высказывания, то есть для идентификации нуль-семантемы.

Обусловленное прагматическим компонентом соединение в речи нескольких семантем в один номинативный комплекс для выражения одного денотата мы будем называть гиперсемантемой. Так, в результате соединения двух единиц в гиперсемантему *кричать громко* образуется один сигнификат, состоящий из двух семантем: семный набор семантемы *громко* становится признаковым актуализатором ‘интенсивность проявления звука’, относящимся к основной семантеме *кричать*. Таким образом, гиперсемантизируются те номинативные единицы, которые имеют соответствующее средствам лексического распространения устройство.

Проиллюстрируем действенность изложенного подхода на текстовом материале.

Перед нами произвольно взятое предложение из одного из рассказов Айзека Азимова:

*«И в тот момент, когда Вестоны стояли, полностью поглощённые созерцанием мощного электромагнита, миссис Вестон внезапно обнаружила, что Глории с ними нет»*³.

Вопрос первый: сколько коммуникативных единиц (высказываний) содержит данное предложение? Ответ: одно (*И в тот момент миссис Вестон внезапно обнаружила**⁴).

Вопрос второй: сколько семантем/гиперсемантем реализовано в данной коммуникативной единице? Ответ: пять (*тот момент, когда Вестоны стояли; Вестоны, полностью поглощённые созерцанием мощного электромагнита; миссис Вестон; внезапно обнаружила; то, что Глории с ними нет*).

Вопрос третий: какая синтаксическая модель является базовой для данного высказывания? Ответ: [временной конкретизатор + субъект + состояние субъекта + каузатор состояния субъекта].

Дадим описание каждой семантемы:

(1) *тот момент, когда Вестоны стояли*: моделирующий тип номинации, гиперсемантема (фразовый номинант) с общим значением ‘конкретизатор временной принадлежности’, образованная по модели [указательное местоимение + существительное-темпоратив + союз-темпоратив + предикатив, допускающий субъект].

(2) *Вестоны, полностью поглощённые созерцанием мощного электромагнита*: моделирующий тип номинации, гиперсемантема (фразовый номинант) со общим значением ‘лицо с атрибутом-обстоятельством, каузирующим состояние лица, названным атрибутом’;

(3) *миссис Вестон*: моделирующий способ номинации, гиперсемантема (коррелят) с общим значением ‘лицо женского пола, состоящее в браке’;

(4) *внезапно обнаружила*: моделирующий способ номинации, гиперсемантема (свободное словосочетание) с общим значением ‘действие по признаку неожиданности, обозначающее состояние лица’;

(5) *то, что Глории с ними нет*: моделирующий тип номинации, гиперсемантема с общим значением ‘объективированное обстоятельство’, источник специализированной номинации – предикатив *нет*.

² Аналогичные явления известны в области фонологии, когда фонема представлена нуль-звукотипом, например, представители Московской фонологической школы считали, что в словоформе *сна* фонологически представлены все функциональные единицы: <сона>.

³ Айзек Азимов. Робби [пер. с англ. Алексея Иорданского] // Мечты роботов. – М. : Эксмо, 2007. – С. 48.

⁴ Знаком «*» мы обозначили обязательность заполнения синтаксической позиции.

Наполняя данную синтаксическую модель различными семантемами, мы будем выражать совершенно разный смысл, но функционально будут реализовываться четыре указанных модуса-позиции модели, ср.: *Ранним летом я вдруг неожиданно почувствовал приближение осени* или *Без пятнадцати два он понял то, о чём ему говорили на встрече*. Описание того, какие семантемы предназначены занимать позицию каждого модуса, и есть задача синтаксиса. Например, модус-позиция «временной конкретизатор» может быть описан при помощи следующих типов:

- 1) промежуток времени (*этой осенью, с одиннадцати до тринадцати часов вечера, во время трансляции матча*);
- 2) момент времени (*ровно в одиннадцать; тогда, когда пробил последний удар часов*);
- 3) регулярность действия во времени (каждый день; при любом случае);
- 4) супертемпоратив, или временная генерализация (*всегда, никогда, во все времена*) ит. д.

Данный подход имеет большое прикладное значение. Очевидно, что если не описать все неспециализированные средства именованности и не задать типологию позиций, то компьютерная система не сможет формализовать отношения между семантемами в структуре высказывания. Более того, как показывает работа с некоторыми современными программами-переводчиками («Google переводчик»), машина оперирует не семантемой-единицей и соответствующими каждой позиции номинации её означающими, а исключительно означающим-единицей и соответствующими какой-либо грамматической структуре её формами. Именно это очень часто приводит к тому, что на практике машинного перевода, во-первых, основные варианты разных семантем, субстанционально тождественные друг другу, не различаются (например, при переводе слова «совет» с русского на английский машина может предложить не «council», а «advice») и, во-вторых, формальная синтаксическая модель не способна в большинстве случаев работать как смыслоограничивающая система номинативной сферы естественного языка. Ещё одной проблемой прикладной лингвистики является распознавание компьютером специализированных номинативных единиц.

В заключение отметим, что конечная цель функционально-ономасиологической теории видится в объяснении механизмов построения высказываний путём описания того, какие типы номинативных единиц предназначены занимать определённые синтаксические позиции. Исследование данной проблематики представляется перспективой применения функционально-ономасиологической теории к изучению принципов организации коммуникативных единиц.

Литература

- Виноградов 1954а: Виноградов, В.В. Введение к «Грамматике русского языка» [Текст] // Виктор Владимирович Виноградов. – Т. 1. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – 243 с. – Библиогр.: с. 231-242.
- Виноградов 1954б: Виноградов, В.В. Введение к «Грамматике русского языка» [Текст] // Виктор Владимирович Виноградов. – Т. 2., Ч. 2. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – 312 с. – Библиогр.: с. 293-312.
- Забашта 2010: Забашта, Р.В. Функционально-ономасиологическая теория как средство преодоления словоцентризма [Текст] / Р.В. Забашта // Система і структура східнослов'янських мов. Зб. наук. прац. – К. : Видавництво НПУ імені М.П.Драгоманова, 2010. – Вип. 2. – С. 85-99. – Библиогр.: с. 98-99.
- Кузнецов 2002: Кузнецов, А.М. Компонентный синтез и толкование «предметного» класса слов (денотативов) в толковых словарях [Текст] / А.М. Кузнецов // Вавилонская башня : Слово. Текст. Культура. Ежегодные международные Чтения памяти кн. Н.С. Трубецкого. – 2001 МГЛУ (16-17 апреля 2001 г.). – М. : «Сарма», 2002. – С. 141-149. – ISBN 5-88983-029-5.
- Кузнецов 1986: Кузнецов, А.М. От компонентного анализа к компонентному синтезу [Текст] / Анатолий Михайлович Кузнецов. – М. : Наука, 1986. – 125 с. – Библиогр.: с. 118-124.
- Лещак 2002: Лещак, О.В. Очерки по функциональному прагматизму: (методология – онтология – эпистемология) [Текст] / Олег Владимирович Лещак. – Тернополь–Кельце : Підручники і посібники, 2002. – 255 с. – Библиогр.: с. 145-254.
- Рудяков 2005: Рудяков, А.Н. О знаковых «орудиях труда» [Текст] / А.Н. Рудяков // Функционализм как основа лингвистических исследований : XII междунар. конф. по функциональной лингвистике, 3-7 окт. 2005 г. : сб. науч. докл. – Симферополь–Ялта, 2005. – С. 294-295.
- Рудяков 2004: Рудяков, А.Н. Язык, или Почему люди говорят : (опыт функционального определения естественного языка) [Текст] / Александр Николаевич Рудяков. – К. : Грамота, 2004. – 224 с. – Библиогр.: с. 214-223.
- Теркулов 2007: Теркулов, В.И. Слово и номинатема: опыт комплексного описания основной номинативной единицы языка [Текст] / Вячеслав Исаевич Теркулов. – Горловка : Изд-во ГПНИИЯ, 2007. – 240 с. – Библиогр.: с. 217-239. – ISBN 978-966-8469-47-3.
- Тулина 1976: Тулина, Т.А. Функциональная типология словосочетаний [Текст] / Татьяна Александровна Тулина. – К.-Одесса : Вища школа, 1976. – 176 с. – Библиогр.: с. 162-176.
- Ушкова 2006: Ушкова, Н.В. Аналитическая репрезентация концепта в языке : автореф. дисс. на соискание учен. степени доктора филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / Н.В. Ушкова. – Тамбов, 2006. – 44 с.

Статья посвящена функционально-ономасиологическому рассмотрению проблемы определения границ единых номинативных сущностей в структуре русского предложения. Особое внимание уделено закономерностям продуцирования лексически распространённых и грамматически осложнённых номинативов, а также теоретическим следствиям построений моделей номинации исходя из субстанционального и функционального инвариантов.

Ключевые слова: функционально-ономасиологическая теория, единая номинативная сущность, семантема, гиперсемантема, способ номинации.

The article is devoted to functional onomasiological analysis the problem of determining the boundaries of single nominative entities within the Russian sentence. Particular attention is paid to the laws of production of lexically and grammatically composed nominative units, as well as theoretical consequences for building models based on the nomination of the substantial and functional invariants.

Keywords: functional onomasiological theory, a single nominative entity, semantheme, hypersemantheme, the way of nomination.

Надійшла до редакції 15 вересня 2010 року.

Наталія Іванишин

ББК 81.411.1

УДК 811. 161. 2'371

ОЗНАКИ ІМПЛІЦИТНОСТІ ЯК МОВНОЇ КАТЕГОРІЇ

У статті розглянуто теоретичні питання, пов'язані зі з'ясуванням категорії імпліцитності, виділено такі сутнісні ознаки латентного, як необлігаторність вияву, вторинність значень, особливий спосіб вираження, наявність основних джерел виявлення та здатність виступати у тексті смисловим конектором.

Ключові слова: імпліцитність, латентне, текст, підтекст, імплікація, пресупозиція.

Контроверсійність підходів до інтерпретації імпліцитного як мовного явища зумовлює неоднозначність трактування названої категорії, що вимагає встановлення сутнісних ознак її маніфестації, тих факторів існування, які у проекції на комунікативне тло виявляються об'єктивними, однозначними, такими, що сприяють актуалізації закодованого в образній площині латентного смислу. Зі сказаного випливає **мета** статті — розглянути теоретичні питання, пов'язані з розкриттям поняття “імпліцитність”. Поставлена мета передбачає розв'язання таких **завдань**: розглянути різноаспектні підходи стосовно латентного способу передачі інформації та виділити основні ознаки імпліцитності як лінгвокатегорії.

На нашу думку, розуміння імпліцитності ґрунтується на виявленні умов її існування. Розглядаючи погляди багатьох вчених, які аналізували приховане значення, виділяємо визначальні фактори його репрезентації.

Однією із основних ознак латентності є **необлігаторність** її виявлення, під якою будемо розуміти не обов'язкову експлікацію останньої у процесі кодування/декодування повідомлення комунікантами.

“Втрата” чи “надлишок” інформації у мовленнєвій інтеракції детерміновані, на думку багатьох мовознавців, двома основними чинниками: з одного боку, латентний смисл, закодований автором, не “доходить” до реципієнта або сприймається ним не повною мірою; з іншого — новий зміст може висновуватися із повідомлення, не будучи при цьому закладеним кодувальником (Бацевич Ф., Борисова О., Брагіна Н., Дементьев В., Мартем'янов Ю., Нікітін М., Перванов Я.).

Так, болгарський дослідник Перванов Я., аналізуючи виявлення асоціативного потенціалу відправника повідомлення, зауважує: “останній може наділяти значення формальними функціями, зокрема функцією вираження деякого блоку смислів”, “основи для імплікування можуть бути закладені в самому тексті” [Перванов 1995: 8].

Нікітін М. зазначає, що “серед імпліцитних зв'язків необхідно одразу ж виділити немимовільні й мимовільні. Перші входять у задум (інтенцію) комунікації і є особливо цікавими. Інші — побічна інформація комунікативних актів” [Никитин 2001: 201].

Український дослідник Бацевич Ф. виділяє три типи імпліцитної інформації в дискурсі і тексті: текстовий імпліцитний зміст (інформація, яка відповідає явним комунікативним намірам адресанта); підтекстовий імпліцитний зміст (інформація, передання якої входить у приховані комунікативні наміри відправника тексту); притекстовий імпліцитний зміст (інформація, яка може бути виведена з тексту, хоча її передавання не входило в комунікативні наміри адресанта) [Бацевич 2004].

Автори колективної монографії “Імпліцитність у мові й мовленні” вважають, що “оскільки для виділення імпліцитної інформації потрібні деякі додаткові зусилля слухача, які можуть бути більшою чи меншою мірою

успішними, вона розуміється не зі стовідсотковою надійністю” [Имплицитность в языке и речи 1999: 13], тобто відбувається “втрата” повідомлюваного. З іншого боку, згадані автори обґрунтовують і появу “надлишкового” смислу, зазначаючи, що додаткові мисленнєві операції слухача включають: відновлення лакун; виведення додаткової інформації з урахуванням контексту, фонових і прагматичних знань; визначення нереалізованих у даному тексті потенцій висловлення.

Аналогічну думку висловлює російський дослідник Дементьев В., зауважуючи, що “непряма комунікація великою мірою залежить від реципієнта/інтерпретатора. Саме він формує кінцевий смисл, оскільки ним прочитуються всі смисли, а не тільки ті, які свідомо хотів передати мовець” [Дементьев 2000: 38].

Таким чином, імпліцитність перебуває у відношеннях так званої “нестійкої рівноваги”, тобто у комунікації спостерігається “надлишок” або “втрата” прихованих смислів.

Поряд із необлігаторністю виявлення, виділяємо ще одну важливу умову існування прихованого смислу — **вторинність** імпліцитної інформації. Під вторинністю у даному випадку мається на увазі не другорядність, меншовартість останньої, а її вивідність із експліцитного значення лінгвоодиниць (Борисова О., Малімонова Н., Мартем'янов Ю., Нефьодова Л., Нікітін М., Хамзіна Г.).

Розглянемо погляди деяких учених, що наголошують на вивідності досліджуваного явища.

Так, Нікітін М. стверджує: “Імпліцитні значення похідні від взаємодії експліцитного значення із сукупними умовами його реалізації. У цьому смислі вони — значення від значень” [Никитин 2001: 201].

Інша російська дослідниця — Малімонова Н. — наголошує на визначальній ролі адресата у процесі декодування: “Реципієнт розкодує вербалізоване повідомлення-стимул, співвідносить компоненти його смислової структури із власними у ході інтерпретації” [Малимонова 2003: 10].

Такої ж думки дотримується й Хамзіна Г. акцентуючи, що імпліцитне значення “стає відомим, зрозумілим для адресата (реципієнта) повідомлення завдяки мовленнєво-мисленнєвій операції імплікації (висновку)” [Хамзіна 2001].

На вторинності, вивідності латентного смислу наголошує й Нефьодова Л., зауважуючи: “комунікативна функція мови виявляє себе не лише в інформації, представленій експліцитно, а й через посередництво неявного способу інформування. Тому імпліцитним є такий тип вираження, який не має самостійних засобів представлення думки, але виводиться із експліцитного смислу” [Нефедова 2001: 8].

Підсумуємо: на думку більшості дослідників, **вторинність** є однією із домінантних ознак категорії імпліцитності, яка, хоч і виводиться на основі експліцитних значень лінгвоодиниць, все ж не є маргіальною, периферійною за своєю суттю. Більше того: у художньому тексті вона здатна актуалізуватися у домінантній позиції, виступати важливим засобом образотворення.

Третьою ознакою імпліцитності є **особливий спосіб вираження**, що полягає у наявності/відсутності матеріального маніфестанта. У мовознавстві ця умова є найбільш контроверсійною, оскільки навіть у дослідженнях одних і тих самих лінгвістів вона характеризується непослідовністю висвітлення (розуміння) (Ахманова О., Багдасарян В., Бацевич Ф., Кагановська О., Нікітін М., Невідомська Л., Перванов Я., Разінкіна Н., Старикова О., Федосюк М.).

За Невідомською Л., “імпліцитність – це опосередкованість вираження змісту знаковими лінгвовеличинами, також похідними, або деривованими, яка полягає в тому, що певні додаткові значення, смисли, їх складники й фрагменти, *не вербалізовані* (курсив — Н. І.), не реалізовані з якихось причин за допомогою власних безпосередніх матеріально-звукових засобів, виявляються, встановлюються мовцями шляхом різного за характером домислювання з опорою на експліцитні значення лінгвоодиниць, мовленнєвий контекст, ситуацію, позамовну інформацію, інші можливі чинники, включаючи усвідомлювані й неусвідомлювані носіями мови прагматичні знання про її системну будову, механізми функціонування” [Невідомська 1999: 23]. У подальшому вивченні імпліцитності названа дослідниця стверджує: “Водночас імпліцитні лінгвовеличини містять певні *експліцитні сигнали* (курсив — Н. І.), що забезпечують усвідомлюване чи неусвідомлюване домислювання прихованої семантики” [Невідомська 2000: 30].

Думку про те, що імпліцитні значення не мають безпосереднього матеріального вираження, обстоє й інший лінгвіст — Нікітін М., який стверджує: “У них є своя форма вираження — вираження *не прямого*, а опосередкованого” [Никитин 2001: 201]. Водночас дослідник зауважує: “Формою їх вираження служить *експліцитне* (курсив — Н. І.) значення разом із значущим фоном його реалізації” [Никитин 2001: 201], “імпліцитні значення являють собою важливий і безперечний, надзвичайно інформаційно місткий компонент *вербальної* (курсив — Н. І.) комунікації” [Никитин 2001: 220].

Такої ж думки дотримується болгарський мовознавець Перванов Я., відзначаючи: “Однорядність понять “імпліцитний”, “невиражений” часто розглядається як рівність цих понять. Однак імпліцитне вираження *не дорівнює відсутності вираження* (курсив — Н. І.), а частіше виявляється у специфіці комбінації мовленнєвих одиниць” [Перванов 1995: 7].

Федосюк М. підкреслює, що зміст не може бути не вираженим, адже, якщо він не виражений, то його просто не існує. Тому імпліцитний зміст — це зміст *виражений*, але виражений *особливим способом* (курсив — Н. І.) [Федосюк 1988: 12]. З думкою цього вченого погоджується український мовознавець Бацевич Ф., який також акцентує на тому, що “це зміст, виражений особливим чином” [Бацевич 2004: 157].

Кагановська О. розглядає репрезентацію імпліцитних смислів двоюко, зазначаючи: “Важливим з точки зору кореляції експліцитно-імпліцитних зв’язків є розкриття наступного положення: щоб значення малося на увазі, воно повинно міститися у внутрішній структурі висловлювання, незважаючи на те, *має воно чи ні словесно-оформлене вираження в найближчому контексті* (курсив — Н. І.) або ж таке вираження здатне виділятися із задалегідь зумовлених ментальних структур” [Кагановська 2004: 43].

Як бачимо, чимало учених, розглядаючи імпліцитність, підкреслюють її вербально-матеріальну основу.

Інші науковці все ж стверджують, що латентний смисл — це смисл невиражений. Серед них: Хамзіна Г. (“імпліцитна інформація *не має* власного “персонального”, *прямого вербального вираження* (курсив — Н. І.), її смисл не отримує безпосереднього словесного втілення” [Хамзіна 2001]); Разінкіна Н. (“імпліцитне значення повідомляється, не будучи нібито вираженим; воно існує та усвідомлюється, *не маючи власної форми вираження* (курсив — Н. І.)” [Разінкіна 2004: 88]); Ахманова О. (імпліцитний — “прихований, *невиражений* (курсив — Н. І.), той, що *мається на увазі*” [Ахманова 1966: 174]); Старикова О. (“однією з характерних ознак висловлювання є його імпліцитний характер, який виявляється в тому, що при номінації подій і фактів реальної дійсності певні елементи чи ланки відображуваної події *не отримують експліцитного вираження* (курсив — Н. І.) у складі мовленнєвого висловлювання” [Старикова 1974: 20]); Багдасарян В. (“експліцитним, або явним, є те, що має своє власне повне безпосереднє словесне вираження, імпліцитним же, або неявним, є те, що *не має такого словесного вираження* (курсив — Н. І.), але домислюється під експліцитним, виражається і сприймається адресатом за допомогою експліцитного, а також контексту й інших факторів” [Багдасарян 1983 9]).

Отже, при розгляді найсуперечливішої ознаки імпліцитності — **особливого способу вираження**, дослідники, з одного боку, вважають, що імпліцитність — це зміст без вербальної форми, тобто той, який не передбачає експліцитної маніфестації, з іншого ж — підкреслюють наявність форми його вираження, репрезентованої спеціальними комбінаціями мовних одиниць, тобто пов’язують його все-таки з експліцитністю.

На нашу думку, **імпліцитність накладається на експліцитно-матеріальне вираження лінгвоодиниці** і тим самим змістово “оформлюється” у рамках певного лексичного, морфологічного чи синтаксичного засобів. Здатність набувати “форми” у межах експліцитного значення сигналізує про інтеграцію поверхневого і глибинного рівнів його виміру, які не протиставляються, а синкретизуються в межах однієї мовної величини, співіснують паралельно, у дихотомії.

Зауважимо: категорія імпліцитності є семантично містка, а тому неправомірно було б обмежуватися лише проаналізованими факторами делімітації латентного. На нашу думку, доцільно розглядати ще одну ознаку прихованого — **наявність основних форм виявлення (джерел)**.

До джерел імпліцитного смислу, як і більшість лінгвістів, відносимо: підтекст, імплікацію, пресупозицію, імплікатури дискурсу.

Кожне із представлених джерел має свою сферу репрезентації, однак лише в комплексі вони здатні представляти імпліцитність у певній проекції.

Вивченням джерел імпліцитного смислу займалися: Гальперін І., Кухаренко В., Сільман Т., Долинін К., Камчатнов А., Масленникова А., Нефьодова Л., Вуколова В., Лисоченко Л., Кожина М., Халізов В., Кравченко Н., Муравйова А.

Кожне із названих джерел імпліцитного смислу характеризується складністю інтерпретації і може розглядатися в різних науках. Питання про наявність основних форм виявлення імпліцитного є надзвичайно містким, і воно було предметом дослідження у іншій статті [Іванишин 2009].

Наявність джерел латентного смислу тісно пов’язана зі ще однією конструктивною умовою існування категорії прихованого — **здатністю виступати смисловим конектором у тексті**. Про особливості актуалізації зв’язності художньо-текстового репрезентанта за допомогою імпліцитності йдеться у працях багатьох лінгвістів (Старикова О., Каменська О., Кубрякова О., Жданов Ю., Селиванова О.).

Зважаючи на те, що одна з провідних категорій тексту – категорія інформативності – детермінується як гетерогенна багатоканальна властивість художнього тексту, яка, незважаючи на неоднорідність, має єдину спрямованість на розкриття концепту твору [Кухаренко 2004], доречним є розгляд концепта як підкатегорії інформативності. На нашу думку, доцільно визначати концепт як таку “підкатегорію інформативності, яка породжується й інтерпретується на основі складної синтетичної конденсації і когнітивної переробки цілісної інформації або на основі задуму й інтенції для автора, або на основі інтерпретанти і розуміння для читача” [Селиванова 2002: 210], тобто цілком правомірним є визнання наведеного поняття смисловим конектором, що задає певну програму реалізації закодованого у ньому смислу.

Інтерпретуючи концепт як “слово-образ”, акцентуємо на першому структурному компоненті (слово), *що дозволяє вийти на лексичний рівень, наголосити на визначальній ролі лексичних засобів (не відкидаючи, безперечно, образності) у процесі формування й декодування тексту*.

Ми підтримуємо думку Старикової О., яка вважає, що “вирішальна роль у виділенні прихованих, неявних категорій належить смисловою фактору, коли *лексичні значення слів, їх взаємозв’язок у синтагматичному ланцюжку висловлювання можуть сигналізувати про наявність у висловленні імпліцитних елементів*” [Старикова 1974: 21-22].

На визначальній ролі одиниць лексичного рівня у процесі декодування прихованого акцентують й інші мовознавці, які, безпосередньо не вивчаючи категорію імпліцитності, все ж послуговуються нею у контексті дослідження глибинних пластів художньо-образної площини (Голянич М., Єрмоленко С., Мойсієнко А., Ставицька Л., Стефурак Р.). Зазначені дослідники, аналізуючи лексичні одиниці, акцентують на різних аспектах їх виявлення: Голянич М. (внутрішня форма слова), Єрмоленко С. (осмислення конотацій крізь призму національного й культурного досвіду), Стефурак Р. (асоціативно-образний потенціал).

Частково погоджується з таким підходом і Болотнова Н., однак акцентує, що “стрижнем”, “каркасом” смислової структури тексту та основною формою його репрезентації є “лексична макроструктура”, тобто комунікативно орієнтована і концептуально зумовлена асоціативно-семантична сітка, яка відображає різноманітні зв'язки і відношення однослівних і неоднослівних лексичних елементів [Болотнова 2000: 395].

Якщо вищезазначені дослідники аналізують лексичні засоби безвідносно до кодувальника повідомлення і його декодувальника, то Жданов Ю. підкреслює визначальну роль антропоцентра. Мовознавець вважає, що “уміння виявити підтекст, зіставивши інтуїтивно схоплену концепцію тексту, яка задає його смислову цілісність, і ту інформаційну конфігурацію, яку утворюють формальні елементи тексту, що задають його зв'язність” [Жданов 1999] є визначальним умінням реципієнта.

На інформативності мовних одиниць акцентує й Кубрякова О., звертаючи увагу на конструктивну роль реципієнта у комунікативному процесі. Дослідниця, розглядаючи проблему інформативності тексту, зауважує: “Текст, що містить інформацію, розрахований на розуміння, а отже, на виявлення останньої. ... Текст як правильно організована форма комунікації, як повідомлення, вже містить в собі певні одиниці, засоби, сигнали тощо, **достатні і необхідні** для побудови на його основі правильної і осмисленої моделі” [Кубрякова 2001: 75].

Більшість дослідників, як можемо спостерігати, схильні вбачати в окремих елементах текстової структури здатність опосередковано виражати інформацію, яку будемо кваліфікувати як імпліцитну. Репрезентантом смислів, закодованих у художньому цілому, можуть виступати певні “сигнали”, “одиниці”, що характеризуються значним ступенем інформативності — концепти, функціональне навантаження яких у тексті є незаперечним.

Висловлюємо припущення: імпліцитність на тлі художнього цілого виступає засобом когерентності його структурних сегментів, що, очевидно, чітко виявлятиметься крізь призму концептуального навантаження окремих лексичних засобів. Концепт як найбільш семантично місткий маніфестант латентної художньо-текстової інформації здатний змістово поєднувати сегментовані відрізки креативного авторського конструкта, виступати конектором ключових образних репрезентацій. Вузлові ланки лексичної структури тексту є важливими смисловими віхами в інтерпретаційній діяльності одержувача інформації. Функціональне навантаження одиниць лексичного рівня найповнішою мірою виявляється у драматургічному тексті, на тлі смислової сконденсованості якого лексичні засоби (зокрема їх роль у процесі формування прихованої інформації) є особливо значущими.

Розглянемо приклад:

Джон (підступає до Неллі). Місіс Геррісон. Це ж так, як у Маргарит, як у Вальтера...

Неллі (болісно). Не знущайся...

Джон. Тепер знаєте, як нам усім.

Неллі (скрізь стогін, злобно). З-з-звір!

Джон. Це ви нас робите звірами, ви! Я ніколи таким не був. А ви були колись робітницею? Ви були з нами?

Неллі. Вийди!

[...]

Джон. Нічого, місіс Геррісон. Заспокойтеся. Тепер ми рівні.

[...]

Джон (відходить до дверей). Докторе Геррісоне! Держіть тепер свою тасмницю!

Геррісон (не розуміє). Що ти хочеш сказати, Фрейзере?

Джон. Свою тасмницю. Бо всі — лиш смертельно ранені звірі. Ха-ха-ха-ха!.. (Виходить) [Ірчан, 1987: 217].

У комунікативній площині драми М. Ірчана “Отрута” (Радій) розгортається конфлікт, у центрі якого — протистояння директора великої фабрики та робітників, що захворіли на робочому місці невиліковною смертельною хворобою. Геррісон — лікар, який виявив причину захворювання (отруйна фарба), однак вагається у доцільності оприлюднення її, оскільки за мовчання йому запропонували великі гроші. Ставлення лікаря змінюється, коли захворіла його вагітна дружина Неллі — колишня працівниця фабрики.

Епіцентром семантичного розгортання як у окремо взятому наведеному мікросегменті, так і значною мірою на тлі всього тексту драми є слово-образ “звірі”. Воно виступає лейтмотивом — тим смисловим конектором, ключовою номінацією, що пронизує всю художньо-образну площину, задаючи передумови для латентної характеристики, самохарактеристики персонажів та проєктуючи розгортання драми.

У наведеному текстовому “відрізку” концепт “звірі” реалізується у кількох значеннях.

Так, уперше його вимовляє *Неллі* як реакцію на слова-стимули співрозмовника (*Джона*). Її репліка-відповідь у поєднанні з авторською конкретизацією (інтроспективною ремаркою) (*скрізь стогін, злобно*)

виявляє латентні семи номена: “жорстокий”, “немилосердний”, “злобний”. Виділені приховані значення модифікуються, видозмінюються у наступній репліці Джона: *Це ви нас робите звірами, ви! Я ніколи таким не був*. Така персонажна інтерпретація лексеми сприяє появі додаткових смислів, кваліфікованих як латентні: “ми — звірі”, але “такими нас зробили інші”, а тому — “ми не винні у тому, що ми звірі” (таким чином, спостерігаємо актуалізацію однієї із ключових ознак імпліцитності як лінгвокатегорії — вторинності).

Займенник “таким” вказує, що дійова особа витрактовує набуті характеристики як негативні: *такі — інші, погані, відмінні від тих, що колись були*. Однак у подальшому тлумаченні Джона аналізована лексема певною мірою втрачає елемент негативу, оскільки починає характеризувати значну кількість осіб, окреслених займенником “всі”: *Бо всі — лиш смертельно ранені звірі. Ха-ха-ха-ха!...*

Зазначаючи, що “*Тепер ми рівні*”, персонаж (Джон) включає до переліку й співрозмовницю (Неллі), акцентуючи тим самим, що “*ви — такі ж, як і всі*”, а звідси — “*ви також звір*”.

Проте лексема “звір” в окресленій ситуації починає набувати дещо інших параметрів, що досягається шляхом конкретизації її супровідними номінаціями “*смертельно ранений*”, які привносять новий прихований смисл — “*смертельно пораненому звіру нічого втрачати, а тому він стає небезпечним*”. Сема “небезпечний” значною мірою передбачає подальший перебіг подій та прогнозує логічну розв’язку — “звір” вирветься й доможеться свого будь-якою ціною, що знаходить підтвердження у тексті драми. Як бачимо, експліцитне значення лінгводиниці служить базою для імпліцитного її “оформлення”, тобто простежуємо реалізацію ще однієї ознаки імпліцитності — особливого способу вираження.

Безперечно, “висновування” такого типу інформації великою мірою залежить від читача-інтерпретатора, адже драматургійний текст є полізначеннєвим утворенням, що характеризується двовекторністю (спрямованістю на “звичайного” читача та зацікавленого читача-інтерпретатора), причому перлокутивний ефект в кожному випадку буде різним. Якщо рецепція першого пов’язана насамперед із прочитанням поверхневих пластів інформації, то “зацікавлений” адресат, акумулюючи всі значення, закодовані в художньому цілому, формує так званий кінцевий смисл, розширюючи тим самим **змістові межі тексту**.

Таким чином, імпліцитне функціональне навантаження слова-образу “звір”, з одного боку, виступаючи у ролі лейтмотиву, рухає сюжетом, а тому здатне забезпечувати когерентність як на рівні мікро-, так і макросегменту; з іншого — виступає важливим засобом характеристики та самохарактеристики дійових осіб, зокрема у наведеному текстовому сегменті наявна перехресна характеристика персонажів.

Наявність об’єктивних умов існування імпліцитності (необлігаторність, вторинність, особливість вираження, наявність джерел виявлення латентного та здатність виступати зв’язним елементом (конектором) у тексті), розглянутих та підтверджених багатьма науковцями, дає можливість формування дефініції, яка б найповніше відображала сутність досліджуваного явища.

На нашу думку, імпліцитність — це універсальна категорія мови і мовлення, значення якої виявляється через взаємозв’язок із відповідними експліцитними одиницями; комплексна величина, онтологічними ознаками якої є необлігаторність вияву, вивідність значення, здатність виступати у художньому тексті структурно-смісловим конектором; інтерпарадигмальний феномен, що інтегрує в одній семантичній площині логіко-філософські, психологічні, лінгвістичні чинники.

Перспективою дослідження є вивчення особливостей реалізації імпліцитних смислів у художньому тексті, зокрема драматургічному; окреслення кола засобів формування латентного, з’ясування їх функціонального навантаження; дослідження імпліцитності крізь призму ідіостилу письменника.

Література

- Ахманова 1966: Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О. С. Ахманова. – М. : Сов. энциклопедия, 1966. – 607 с.
- Багдасарян 1983: Багдасарян, В.Х. Проблема имплицитного (логико-методологический анализ) [Текст] / В. Х.Багдасарян. – Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1983. – 138 с.
- Бацевич 2004: Бацевич, Ф.С. Основы коммуникативной лингвистики : підручник [Текст] / Ф. С. Бацевич. — К. : Видавничий центр “Академія”, 2004. – 344 с.
- Болотнова 2000: Болотнова, Н.С. Ассоциативное поле текста и слова [Текст] / Н. С. Болотнова // Коммуникативно-прагматические аспекты слова в художественном тексте: науч. труды каф. совр. русс. яз. и стилистики Томского гос. ун-та. – Томск : Изд. ЦНТИ, 2000. – С. 9-23.
- Дементьев 2000: Дементьев, В. В. Непрямая коммуникация и ее жанры [Текст] / В. В. Дементьев. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2000. – 248 с.
- Жданов 1999: Жданов, Ю.Н. О понятии «информационная недостаточность текста» [Текст] / Ю.Н. Жданов // Теоретическая и прикладная лингвистика. Вып. 1. Проблемы философии языка и сопоставительной лингвистики. – Воронеж : Изд-во ВГТУ, 1999. – С. 117-129.
- Іванишин 2009: Іванишин, Н.Я. Джерела імпліцитного смислу [Текст] / Наталія Іванишин // Східнословянська філологія. – Вип. 16. Мовознавство. – Горлівка : Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов, 2009. – С. 64-74.
- Ірчан 1987: Ірчан, М. Твори: В 2-х т./ М. Ірчан. – Т. 1. Драми. – К.: Дніпро, 1987. – 343 с.

- Имплицитность в языке и речи 1999: Имплицитность в языке и речи [Текст] / отв. ред. Е. Г. Борисова, Ю. С. Мартемянов. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 200 с.
- Кагановська 2004: Кагановська, О.М. Проблема імпліцитно-експліцитних зв'язків у світлі теорії мовної комунікації [Текст] / О. М.Кагановська // Вісник Харківського держ. ун-ту. – 2004. – № 435. Серія романо-германська філологія. – С. 39-46.
- Кубрякова 2001: Кубрякова, Е.С. О тексте и критериях его определения [Текст] // Текст. Структура и семантика. – Т. 1. – М., 2001. – С. 72-81.
- Кухаренко 2004: Кухаренко, В.А. Інтерпретація тексту [Текст] / В. А.Кухаренко. – Вінниця : Нова книга, 2004. – 274 с.
- Малимонова 2003: Малимонова, Н.В. Когнитивная обусловленность речевого акта удивления [Текст] / Н.В. Малимонова // Вісник Міжнародного Слов'янського ун-ту. Серія “Філологія”. – Т. VI. – №1. – 2003. – С.9-11.
- Невідомська 1999: Невідомська, Л.М. Імпліцитність: дискусійні питання її мовознавчої інтерпретації [Текст] / Л.М. Невідомська // Вісник Прикарп. ун-ту. Філологія. – Вип.4. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – С. 13-24.
- Невідомська 2000: Невідомська, Л. М. Імпліцитність у її стосунку до мовної норми [Текст] / Л.М. Невідомська // Українознавчі студії. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – №3. – С. 27-35.
- Нефедова 2001: Нефедова, Л.А. Когнитивно-деятельностный аспект имплицитивной коммуникации [Текст] / Л. А. Нефедова. – Челябинск : Челяб. гос. ун-т, 2001. – 151 с.
- Никитин 2001: Никитин, М.В. Знак – значение – язык : учебное пособие [Текст] / М. В. Никитин – СПб.: Изд-во РГПУ, 2001. – 226 с.
- Перванов 1995: Перванов, Я.А. Имплицитные аспекты номинации в русском и болгарском языках : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Одеський національний університет. – Одеса, 1995. – 15 с.
- Разинкина 2004: Разинкина, Н.М. Функциональная стилистика [Текст] / Н. М.Разинкина. – М. : Высшая школа, 2004. – 273 с.
- Селиванова 2002: Селиванова, Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации [Текст] / Е.А. Селиванова. – К. : Фитосоцицентр, 2002. – 336 с.
- Старикова 1974: Старикова, Е.Н. Имплицитная предикативность в современном английском языке [Текст] / Е.Н. Старикова. – К. : Вища школа, 1974. – 119 с.
- Федосюк 1988: Федосюк, М.Ю. Неявные способы передачи информации в тексте [Текст] / М.Ю. Федосюк. – М. : МГПИ им. В. И. Ленина, 1988. – 83 с.
- Хамзина 2001: Хамзина, Г.К. Соотношение имплицитных и эксплицитных компонентов семантики высказывания-номинатива [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.ksu.ru.

В статье освещены теоретические вопросы, связанные с определением категории имплицитности как языкового явления, выделены такие признаки латентности, как необлигаторность выявления, вторичность ее значений, особенный способ выражения, наличие основных источников ее выражения, а также свойство выступать в тексте смысловым коннектором.

Ключевые слова: имплицитность, латентность, текст, подтекст, импликация, пресуппозиция.

In the article the theoretical questions connected with the definition of the implicitness category as language phenomenon are settled, the main features of the latency as a manifestation nonobligatoriness, secondariness of the meanings, special means of representation, presence of its main expressive sources, and an ability to appear for connection in a text are distinguished.

Keywords: implicitness, latency, text, subtext, implication, presupposition.

Надійшла до редакції 10 вересня 2010 року.

Тетяна Космеда, Оксана Халіман

ББК 81.411.1-21.

УДК 81'366.5

«ГРАМАТИКА ОЦІНКИ» ЯК АКТУАЛЬНА ПРОБЛЕМА СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА

У статті висвітлено деякі положення теорії функціональної граматики, граматики активного типу, що стосуються проблеми створення «граматики оцінки» (аспекту прагматичної граматики) як комплексного опису граматичних засобів вираження оцінних значень; подано аргументацію використання поняття «граматична прецедентність», що пов'язано з реалізацією у процесі комунікації вторинної граматичної семантики як прецедентної.

Ключові слова: оцінні значення, «граматика оцінки», прагматична граMATика, вторинна граматична семантика, функціональна граMATика, граMATика активного типу, граматична прецедентність, комунікація.

У світлі сучасної лінгвістичної парадигми все більшу увагу привертають функціональні особливості мови, що експлікуються у мовленнєвій діяльності. Відображення подій довкілля здійснюється у мовленні крізь призму категорії оцінки. Оцінка — один із способів відображення світу, пізнаючи який, людина виражає ставлення до нього. Світ, що пізнається, завжди оцінюється, оцінка — свідчення ступеня пізнаності світу [Див.: Космеда 2000: 92].

Оцінна семантика зреалізовується низкою засобів різних мовних рівнів, що здатні виконувати відповідну прагматичну функцію. Вивченню мовних одиниць вираження оцінки присвячені численні наукові розвідки вітчизняних і зарубіжних мовознавців. Дослідження вчених торкалися особливостей вираження оцінки одиницями різних мовних рівнів (лексико-семантичного — Т. Вільчинська, В. Іващенко, Т. Космеда, Н. Левадна, Ф. Моїсєнко, В. Труб, словотвірного — І. Ковалик, Т. Космеда, Л. Летюча, В. Лопатін, А. Нелюба, Л. Родіна, В. Шинкарук, Л. Шутак, фразеологічного — В. Ужченко, Л. Авксентьев, А. Івченко, Т. Космеда, С. Олійник, особливостей частиномовного розшарування лексики з оцінною семантикою — Т. Денисюк, О. Жижома, В. Кононенко, Т. Космеда, Л. Мацько, О. Наконечна, С. Равлюк, Г. Серпутько, С. Педченко, В. Ткачук та відповідних синтаксичних конструкцій — В. Мараховська, М. Ретунська, О. Семенюк, П. Ткач, С. Шабат, І. Шкіцька), оцінки як текстової (дискурсивної) категорії (О. Вольф, Т. Космеда) у дискурсах різного функціонального призначення (художньому — У. Соловій, епістолярному — Н. Павлик, публіцистичному — Л. Гусліста, Н. Кочукова, С. Равлюк, І. Онищенко, науковому — Ж. Краснобаєва-Чорна, політичному — К. Серажим, рекламному — В. Зірка, Ю. Булик, розмовному мовленні — В. Труб), концептів як репрезентантів аксіологічної інформації (Т. Вільчинська, Т. Космеда, Н. Плотнікова, А. Приходько, Ю. Шамраєва) та ін.

Функціонально-прагматична спрямованість сучасних лінгвістичних досліджень відкрила можливості для вивчення нових аспектів категорії оцінки, зокрема вивчення функціональної специфіки граматичних одиниць (ГО) дало змогу звернути увагу на їх прагматичну значущість у комунікативному процесі. Спираючись на засади лінгвістичного функціоналізму, що є основою граматики активного типу (праці В. Виноградова, Л. Щерби, Р. Якобсона, Ф. Бацевича, О. Бондарка, І. Вихованця, Н. Гуйванюк, Г. Золотової, А. Загнітка, Т. Космеди, О. Кубрякової, О. Ремчукової та ін.), необхідно продовжити вивчення ГО і як засобів вираження оцінки, співвідносячи їх структурні особливості з комунікативним процесом. Такі дослідження мотивують необхідність створення «граматики оцінки» — всебічного аналізу системи граматичних засобів вираження оцінних значень з урахуванням їх прагматичних характеристик. Зреалізовуючи креативний потенціал ГО, мовці висувають на перший план периферійні, а то й лише потенційні властивості системи, оперуючи граматичними одиницями, вдаючись до їх залучення для вербалізації «мовної гри». Граматичні одиниці як засоби вираження оцінки потребують комплексного висвітлення, що викликає необхідність продовження розробки проблеми і зумовлює актуальність дослідження.

Мета цієї наукової розвідки — обґрунтувати актуальність теоретичної розробки «граматики оцінки» української мови.

У процесі мовленнєвої діяльності відношення між системою мови і типовими контекстами поступово закодовуються в мовну, зокрема граматичну структуру, тобто граматикуалізуються. Простежуємо також закріплення оцінної семантики, оцінних функцій за граматичними одиницями, як внаслідок, оцінка посідає своє місце на шкалі граматичності. Вивчаючи особливості вираження категорії оцінки граматичними засобами, вчені прийшли до висновку про *необхідність повного опису так званої «граматики оцінки», у межах якої необхідно репрезентувати всебічний аналіз граматичних засобів вираження оцінних значень з урахуванням їх прагматики.* В. Лопатін зокрема вважає, що необхідно комплексно дослідити явище оцінності в мові в межах теорії функціональної граматики, слід описати всю систему оцінок і граматичних засобів їх вираження [Лопатін 1991: 70]. Досліджуючи креативний потенціал граматичних форм, О. Ремчукова також зазначає, що з їх варіюванням пов'язана з'ява конотацій граматичних одиниць, периферійні функції яких виходять при цьому на перший план, а це дає змогу проявитися творчому потенціалу граматики. Саме О. Ремчукова називає її «граматикою оцінок» або метафоричною граматикою [Ремчукова 2000: 79]. Креативне порушення стандарту, поява граматичних модифікацій — це реалізація мовної потенції. Потенційне — «закладене в мовній системі» [Брітківа 2007: 11]. Надані мовою потенційні можливості «можуть реалізуватися чи не реалізуватися, а згодом актуалізовані потенції прийнятися чи не прийнятися узусом» [Колоїз 2007: 196].

На сьогодні сутність «граматики оцінки» (як і прагматики граматики в цілому) в українському мовознавстві не окреслено, окремі лінгвістичні розвідки дотично торкаються названої проблеми, зокрема у підручнику «Лінгвістична прагматика», висвітлюючи основні проблеми цього напрямку, І. Сусов не зупиняється на прагматичному аспекті функціонування граматичних одиниць. В огляді літератури щодо опрацювання в сучасному мовознавстві проблеми граматичної прагматики інформація відсутня [Сусов 2009]. Не репрезентовано пояснення названих понять, термінів і в лінгвістичних термінологічних словниках.

На окремих аспектах впливу комунікативних чинників на функціонування граматичних засобів у живому спілкуванні зупиняється Ф. Бацевич у монографії «Нариси з лінгвістичної прагматики» (2010 р.), частково характеризуючи граматичні одиниці як носії різних комунікативних смислів прагматичного характеру. Учений наголошує, що проблеми прагматизації граматичних одиниць і категорій у процесах спілкування досліджені набагато менше, ніж лексичних, і пояснює це тим, що комунікативні аспекти не обмежуються лише

актуалізацією системних властивостей одиниць і категорій граматики, а «втягують у гру» величезну кількість контекстних, ситуативних, особистісних та інших чинників [Бацевич 2010: 112].

Деяких аспектів «граматики оцінки» торкаються у своїх працях українські мовознавці, які працюють у ракурсі функціональної граматики (І. Вихованець, А. Загнітко, О. Тараненко) [Див. про це: Космеда 2000: 116–117], зокрема, базуючись на функціонально-семантичному підході до вивчення морфології, А. Загнітко вперше в українському мовознавстві визначає її «як набір формальних засобів, за допомогою якого виконуються ті семантичні завдання, що постають перед синтаксичною структурою мови для виконання передусім її основної (комунікативної) функції» [Цит. за: Городенська 2005: 95], що має зв'язок і з категорією оцінки.

На сьогодні маємо окремі праці, автори яких розглядають особливості вживання граматичних форм у вторинних (зокрема оцінних) функціях, наприклад, І. Назаренко, з'ясовуючи транспозиційні можливості граматичних форм іменних частин мови, засвідчує в певних контекстах з їх ситуативно-прагматичними настановами з'яву чітко виражених емоційно-оцінних характеристик, що породжуються суперечністю між фактами реальної дійсності та їх мовленнєвою репрезентацією, невідповідністю семантичного та граматичного складників лінгвальної одиниці, розривом між грамемним складом словоформи та загальним граматичним змістом контексту [Назаренко 2009].

Опис так званої «граматики оцінки» має функціональне підґрунтя, передусім вона повинна сприяти повній характеристиці граматичних засобів, що репрезентують категорію оцінки. Для цього *необхідно розкрити складний діахронічно-синхронічний процес породження оцінних значень на рівні граматики та складну природу граматичної прагматики – мотивацію ролі граматичних засобів, що виражають оцінку, у мовленні. Це забезпечить формулювання правил вживання граматичних одиниць в оцінних функціях та трактування закономірностей їх адекватного тлумачення, що передусім важливо і для вивчення української мови як рідної, так й іноземної.*

Прагматика граматики, відповідно, і «граматика оцінки», як було зауважено, ґрунтується на лінгвістичному функціоналізмі, скерованому на вивчення цілеспрямованого використання мовцем граматичних одиниць, що є основою *граматики активного типу, граматики мовця* (А. Загнітко) [Загнітко 2006: 24] (на необхідності розмежування активної і пасивної граматики наголошував ще Л. Щерба, при цьому вчений аргументував доцільність дослідження граматичних одиниць, виходячи з потреб думки, що виражається [Див. про це Виноградов 1951: 44, 57]), *зорієнтованої на активного учасника спілкування*, граматики, що здатна продемонструвати функціональний, комбінаторний, варіативний потенціал граматичних одиниць, будуючи свій опис у напрямку від функції до форми, виходячи з потреб думки, що виражається, не порушуючи при цьому складу аналізованих граматичних категорій. Її мета – «забезпечення мовця поясненнями і правилами того, як, коли і з якою метою необхідно вживати певну одиницю, конструкцію, вираз, як побудувати текст певного функціонального спрямування, щоб комунікація була успішною» [Загнітко 2006: 24].

Такий підхід дає змогу аналізувати граматичні одиниці «на тлі комунікативної та когнітивної функцій мови» [Городенська 2005: 95]. Опис їх «поведінки» як засобів вираження оцінки є дискурсивно зорієнтованим, оскільки в ньому лінгвістичні дані аналізу співвідносяться з прагматичними аспектами, що виявляються в контексті мовленнєвої діяльності: у конкретних умовах спілкування первинно неоцінні граматичні одиниці набувають оцінних значень, саме мовлення вільно інтерпретує реальне й ірреальне, свідоме й підсвідоме, раціональне й ірраціональне, деформує або руйнує природу мовного знака, заново кодує світ [Див.: Космеда 1997: 309].

Такий аналіз можливо здійснити, спираючись не на систему граматичних засобів і правил, а «на комунікативні процеси й контекстуально залежні принципи використання цієї системи в безконечній безлічі різноманітних актів мовного спілкування» [Сусов 2009: 37], що тісно пов'язано з питанням про співвідношення і взаємодію «об'єктивного» і «суб'єктивного», «когнітивного» і «комунікативного», «логічного» і «прагматичного» у мовній картині світу [Бульгіна 1997: 7].

Грамматика як наука про людину (Г. Золотова) [Золотова 2001] розглядає загальні принципи відображення в мовних формах досвіду взаємодії людини зі світом, а ці принципи не можна розкрити без звернення до особливостей когнітивної діяльності людини [Див. про це: Дорофеев 2008], тому варто наголосити, що граматична підсистема не меншою мірою, ніж лексична, позначає «найбільш загальні й істотні властивості й зв'язки подій, а також інтерпретацію їх мовцем, його комунікативні установки й тим самим організує за допомогою слів повідомлення про події» [Шелякин 2005: 148–149]. Як наголошує Ю. Дорофеев, граматику з огляду на сучасну лінгвістику необхідно розглядати як спосіб трансформації певного відношення до фактів і явищ об'єктивної дійсності і як відображення індивідуального досвіду, тобто фактично в тому ж аспекті, що й лексичну семантику, але з урахуванням функціональної специфіки граматичних значень і категорій.

Ураховуючи сказане, А. Кравченко правомірно аргументує, що в сучасній лінгвістиці грамматика постає як «знакова система репрезентації знань, а кожна граматична категорія співвідноситься з певним істотним аспектом когнітивної обробки інформації» [Кравченко 2001: 222]. Правомірність цих тверджень засвідчує процес граматикалізації інформації, зокрема і прагматичної, що набуває постійного статусу в мові.

Характеристика ролі граматики у відзеркаленні й фіксації емпіричного й когнітивного досвіду носія мови забезпечує її розгляд крізь призму національно-мовної картини світу, що дає змогу простежувати статус форми не тільки в мовній системі, але й окреслити і з'ясувати ступінь її входження в національно-етнічну

пам'ять, маркованість того чи того граматичного (морфологічного, словотвірного і синтаксичного) відповідним національно закріпленим змістом [Загнітко 2006: 302]. У системі мови, «у її граматичному ладі й лексиконі відбивається те, як людина бачить оточуючий її реальний світ і своє місце в ньому, при цьому умови природного середовища перебування окремої мовної спільноти відіграють важливу роль у формуванні концептуальної системи тієї чи тієї мови» [Кравченко 2004: 10], тобто граматики має такий самий національний «колерит», як і лексико-семантична система: «ідіоетнічний компонент накладає свій відбиток не тільки на лексику, але, що набагато важливіше, на граматичну категоризацію, формуючи особливе граматичне бачення» [Зубкова 2003: 17].

Функціональний (прагматичний) підхід дослідження мови у відповідних актах комунікації дає змогу тлумачити механізми з'яви оцінки як вторинної функції граматичних одиниць. Мовну креативність стимулює асиметрія системи і середовища, завдяки чому на перший план виходять приховані, периферійні властивості системи й окремих одиниць. Отже, прагматична зорієнтованість граматичних досліджень передбачає, що в центр уваги потрапляють граматичні одиниці в дії, в усьому розмаїтті їх функцій і функціональних варіантів: *«життя втрутилося в граматичні парадигми і перебудувало закладені в них зв'язки»* (Н. Арутюнова) [Арутюнова 1988: 8]. При функціонуванні мови у комунікативному процесі «граматична форма поширюється на нові розряди слів, категоріальні семантичні ознаки яких вирізняють ці розряди від тих, на яких ця граматична форма первинно визначилась у своєму змісті. У її семантиці виявляються нові ознаки, частково усуваються колишні, утворюються нові комплекси ознак. Відбувається розгалуження граматичних значень форми» (В. Павлов) [Цит. за: Князев 2007: 82]. Механізми породження оцінних значень стандартизуються, закріплюються у мовній свідомості носіїв мови, охоплюючи цілі категорії, проте, набуваючи індивідуальних лексичних наповнень, своєрідно проявляються в конкретних контекстах.

«Граматику оцінки» (прагматику граматики), що має функціональне підґрунтя, протиставляють теорії структуралізму, проте її вивчення не відкидає набутків структурної лінгвістики. Вважаємо за необхідне поєднувати системний і функціональний підходи, що доповнюють один одного, це забезпечить тлумачення зв'язку ознак і функції граматичних одиниць, оскільки вторинні функції відповідних мовних одиниць, що виникають у процесі комунікативної діяльності, ґрунтуються на стандартних, стійких ознаках системи. Такий підхід, як зауважує І. Арнольд, «вимагає вивчення функцій мовних елементів у їхній взаємодії з умовами й завданнями спілкування, тобто передбачає діалектику функції й системи» [Арнольд 1991: 7].

До того ж, цілком слушним є теоретичний постулат сучасної лінгвістики щодо відмови від окреслення різких меж між граматикою і лексикою. Дослідження *модифікації граматичної семантики, що існує у єдності із лексичною*, утруднюється саме через лексичний вплив, оскільки семи лексичні і граматичні розділити неможливо, а також через вплив інших граем та елементів конструкції (порівн.: «граемні значення в цілому більшою мірою зумовлені контекстом, зокрема контекстом інших граем, ніж лексичні (тому іноді стає неможливим указати ту граему, що є носієм цього значення...)» (Ю. Апресян) [Апресян 1985: 63]. О. Бондарко також наголошує на тому, що категоріальні значення граматичних форм, зреалізовуючись у мовленні, певною мірою «обрастають» некатегоріальними елементами, що йдуть від контексту і лексичного значення цієї форми [Бондарко 1978: 151]. За допомогою граматичної форми у висловлюванні передається семантика, «що її не можна цілком приписати формі, оскільки у вираженні цієї семантики беруть участь найрізноманітніші засоби висловлювання» [Бондарко 1984: 18]. Поняття «функція граматичної форми» передбачає цілі її вживання, а це не виключає участі й інших засобів висловлювання в досягненні цих цілей, мети. Цілі, мета, як зауважує О. Бондарко, — призначення форми в конкретних умовах її вживання — це аж ніяк не внутрішня її властивість, не її знаковий зміст, хоча ці цілі і мета й пов'язані так чи так із категоріальним значенням форми: завдяки своєму категоріальному значенню форма і може слугувати для реалізації конкретної функції у висловлюванні [Бондарко 1984: 18]. Отже, і дослідження граматичних засобів вираження оцінки можливе як аналіз їх участі в механізмі з'яви оцінних конотацій поряд із іншими засобами внаслідок їх аплікації для вираження оцінних значень.

Аналіз ілюстративного матеріалу (художні й публіцистичні тексти), вибраного з джерел, що репрезентують тривалий часовий проміжок (XVII–XXI ст.), дав змогу простежити традицію щодо використання досліджуваних засобів, виділити механізми породження оцінки за участю зокрема граматичних значень роду й числа [Халіман 2009; Халіман 2008а; Халіман 2008б; Халіман 2008в]. Оцінка при вживанні родових та числових форм породжується на основі невідповідності їх вживання позначуваним денотатам, несумісності граматичного і лексичного значень, що виникає внаслідок транспонованого вживання форм. Свідоме порушення граматичних норм, «гра», «маніпуляція» родовими й числовими формами (порівн.: «у мовленнєвій практиці зустрічаються свідомі порушення мовних правил, що їх можна класифікувати, виходячи з інтенцій мовця» [Булыгина 1997: 442]) для досягнення конкретних комунікативних цілей (вираження оцінних значень) спостерігається як послідовно відтворюване явище; факт застосування відповідних граматичних механізмів для побудови мовлення комуніканти розпізнають й смисли, що з'являються, тлумачать правильно, але при цьому можна виокремити деякі їх особливості та тенденції в сучасному українському мовленні.

Для успішної комунікації, зокрема певної маніпуляції смислами, пов'язаними з відповідною актуалізацією граматичних категорій роду й числа, мовці повинні володіти цілою сукупністю відповідних (відомих усім) екстралінгвальних знань і уявлень, оскільки при цьому вони оперують певними мисленнєвими

поняттями й категоріями, перш ніж вибрати для їх мовного оформлення аналізовані граматичні засоби. Якщо йдеться про граматичну категорію роду, то це передусім пов'язано зі специфікою її співвідношення із категорією гендеру, а стосовно граматичної категорії числа вбачаємо такий зв'язок із категорією квантитативності. При формуванні оцінних смислів заaktuалізується низка категорій і понять: персональність, одиничність – множинність, дискретна – недискретна кількість, означеність – неозначеність, однорідна – неоднорідна множинність, розчленована – нерозчленована множинність, інтимізація, ввічливість, загальне – індивідуальне, речовинне, одиничне, окреме, особливе, унікальне і т. ін. [Див. також: Космеда 2000: 87-109; Космеда, Халіман: 2010]. Відбувається маніпуляція відповідними смислами, що є складовою когнітивної бази етносу та пов'язаними з ними стереотипами.

Аналіз випадків використання аналізованих механізмів з'яви оцінки як вторинної функції граматичних одиниць при їх вживанні в конкретних контекстах демонструє сприйняття комунікантами саме вторинного смислу, що засвідчує закріпленість відповідних механізмів породження оцінки в їх мовленнєвій свідомості. При такому використанні граматичної одиниці мовець апелює як до колективних екстралінгвальних знань, пов'язаних з конкретною граматичною одиницею, так і до закріплених за нею закономірностей і традиційного, й переносного вживань.

Вторинний граматичний смисл, що виникає при транспозиції граматичного значення, сприймається як прецедентний, тобто смисл, що актуалізується за рахунок наявності попереднього подібного вживання, що виступає як прецедент. Уважаємо доцільним аргументувати використання поняття «граматична прецедентність» при такому вживанні граматичних одиниць, коли граматична семантика, зокрема вторинна, оцінна, використовуються мовцями як прецедентний смисл. Саме сприйняття вторинної граматичної семантики як прецедентної завдяки наявності досвіду використання граматичних одиниць в оцінних функціях є прагматичною пресупозицією, що забезпечить порозуміння в комунікативному процесі.

Отже, розробка теорії «граматики оцінки» передбачає комплексний опис граматичних засобів вираження оцінних значень, що забезпечить вироблення правил уживання граматичних одиниць в оцінних функціях та трактування закономірностей їх тлумачення.

Видається правомірним у перспективі проектувати постулати дослідження у виокремленому ракурсі на граматичні категорії української мови для створення цілісної теорії «граматики оцінки», що дасть змогу ліквідувати «білі» плями прагматичної граматики. «ГраMATика оцінки» вимагає фіксації даних стосовно її дослідження у відповідних словниках активного типу, що закріплять прагматичну інформацію, корисну для усіх сфер мовленнєвого прогнозування.

Література

- Апресян 1985: Апресян, Ю.Д. Принципы описания значений граммем [Текст] / Ю.Д. Апресян // Типология конструкций с предикатными акантами. – Л. : Наука, 1985. – С. 61–65.
- Арнольд 1991: Арнольд, И.В. Основы научных исследований в лингвистике : учебн. пособие [Текст] / И.В. Арнольд. – М. : Высш. шк., 1991. – 140 с.
- Арутюнова 1988: Арутюнова, Н.Д. Типы языковых значений : Оценка. Событие. Факт [Текст] / Н.Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 341 с.
- Бацевич 2010: Бацевич, Ф.С. Нариси з лінгвістичної прагматики : [моногр.] [Текст] / Ф.С. Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.
- Бондарко 1984: Бондарко, А.В. Грамматическая форма и контекст (о понятиях «частное значение», «функция грамматической формы» и «категориальная ситуация») [Текст] / А.В. Бондарко // Русский язык. Функционирование грамматических категорий и контекст : Виноградовские чтения XII–XIII / [отв. ред. Н. Ю. Шведова]. – М. : Наука, 1984. – С. 13–32.
- Бондарко 1978: Бондарко, А.В. Грамматическое значение и смысл [Текст] / А.В. Бондарко. – Л. : Наука, 1978. – 174 с.
- Бріткіова 2007: Бріткіова, К.В. Узуальне та оказіональне в інноваціях сучасної української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. «Українська мова» [Текст] / К.В. Бріткіова. – Х., 2007. – 20 с.
- Булыгина, Шмелев 1997: Булыгина, Т.В. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) [Текст] / Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелев. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 576 с.
- Виноградов 1951: Виноградов, В.В. Общелингвистические и грамматические взгляды академика Л.В. Щербы [Текст] / В.В. Виноградов // Памяти академика Льва Владимировича Щербы (1880—1944): Сборник статей. – Л. : Изд-во Ленинградского гос. ун-та им. А. А. Жданова, 1951. – С. 31–62.
- Городенська, 2005: Городенська, К. Функціонально-категорійна граMATика української мови [Текст] / К. Городенська // Наук. вісн. Херсонськ. держ. ун-ту. Серія : Лінгвістика : [зб. наук. праць]. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2005. – Вип. 2. – С. 92–97.
- Дорофеев, 2008: Дорофеев, Ю. Антропоцентризм в лингвистике и предмет когнитивной грамматики [Текст] / Ю. Дорофеев // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / [укл. А. Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонДУ, 2008. – Вип. 17. – С. 302–308.

- Загнітко, 2006: Загнітко, А. П. Сучасні лінгвістичні теорії : [моногр.] [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 338 с.
- Золотова, 2001: Золотова, Г.А. Грамматика как наука о человеке [Текст] / Г.А. Золотова // Русский язык в научном освещении. – М., 2001. – № 1 – С. 107–113.
- Зубкова, 2003: Зубкова, Л.Г. Общая теория языка в развитии : [учебн. пособие] [Текст] / Л.Г. Зубкова. – М. : Изд-во РУДН, 2003. – 472 с.
- Князев, 2007: Князев, Ю.П. Грамматическая семантика : Русский язык в типологической перспективе [Текст] / Ю.П. Князев. – М. : Яз. слав. культур, 2007. – 704 с.
- Колоїз, 2007: Колоїз, Ж.В. Українська оказіональна деривація : [моногр.] [Текст] / Ж. Колоїз. – К. : Акцент, 2007. – 311 с.
- Космеда 2000: Космеда, Т. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики : формування і розвиток категорії оцінки. [Текст] / Т. Космеда. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 349 с.
- Космеда, Халіман 2010: Космеда, Т.А. Граматикалізація категорії оцінки як наслідок взаємодії філософських категорій: проєкція – граматичні рід і число [Текст] / Т.А. Космеда, О.В. Халіман // Уч. зап. Таврич. нац. ун-та ім. В.И. Вернадского. / [гл. ред. Н.В. Багров]. – Серия «Филология. Социальные коммуникации». – Симферополь : Тавр. ун-т ім. В.И. Вернадского, 2010. – Т. 23 (62). – №2. – Ч. 2. – С. 517–525.
- Космеда, 1997: Космеда, Т.А. Функционально-семасиологическое исследование имен предметно-признаковой семантики [Текст] / Т.А. Космеда // Бацевич Ф.С. Очерки по функциональной лексикологии / Ф.С. Бацевич, Т.А. Космеда. – Львов : Свит, 1997. – С. 209–351.
- Кравченко, 2001: Кравченко, А.В. Знак, значение, знание. Очерк когнитивной философии языка [Текст] / А.В. Кравченко. – Иркутск : Издание ОГУП «Иркутская областная типография № 1», 2001. – 261 с.
- Лопатин, 1992: Лопатин, В.В. Оценка как объект грамматики [Текст] / В.В. Лопатин // Русский язык : проблемы грамматической семантики и оценочные факторы в языке : Виноградовские чтения. – М. : Наука, 1992. – С. 70–75.
- Назаренко, 2009: Назаренко, І.О. Транспозиція граматичних форм іменних частин мови : функціонально-семантичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. «Українська мова» [Текст] / І.О. Назаренко. – Запоріжжя, 2009. – 21 с.
- Ремчукова, 2000: Ремчукова, Е.Н. Морфологическая транспозиция как тип функционального варьирования грамматической формы [Текст] / Е.Н. Ремчукова // Проблемы функциональной грамматики : категории морфологии и синтаксиса в высказывании. – СПб : Наука, 2000. – С. 79 – 90.
- Сусов, 2009: Сусов, И.П. Лингвистическая прагматика [Текст] / И.П. Сусов. – Винница : Нова Книга, 2009. – 272 с.
- Халіман, 2009: Халіман, О.В. Граматична метафоризація як механізм творення оцінних значень (на матеріалі числових форм множини) [Текст] / О.В. Халіман // Вісник Дніпроп. ун-ту. Серія «Мовознавство». – № 11. / [відп. ред. Т.С. Пристайко]. – Дніпропетровськ : Вид. ДДУ, 2009. – Вип. 15. – Т. 2. – С.155–159.
- Халіман, 2008а: Халі ман, О.В. Граматичне значення множини як засіб вираження оцінки (на матеріалі числових форм власних назв) [Текст] / О.В. Халіман // Лінгвістичні дослідження : [зб. наук. праць] / [за заг. ред. проф. Л.А. Лисиченко]. – Харків : Харк. нац. пед. ун-т, 2008. – Вип. 26. – С. 154-160.
- Халіман, 2008б: Халі ман, О.В. Граматичне значення середнього роду як засіб вираження оцінки [Текст] / О.В. Халіман // Культура народів Причорномор'я : [научн. журнал] / [гл. ред. Ю.А. Катунин]. – 2008. – № 142. – Т. 2. – С.370-371.
- Халіман, 2008в: Халіман, О.В. Граматичні значення чоловічого і жіночого родів іменника як засіб вираження оцінки [Текст] / О.В. Халіман // Сучасна україністика : наукові парадигми мови, історії, філософії : [збірник наукових статей] / [за заг. ред. О.С. Черемської]. – Х : Вид. ХНЕУ, 2008. – Ч. 1. – С. 190–198.
- Шелякин, 2005: Шелякин, М.А. Язык и человек : К проблеме мотивированности языковой системы [Текст] / М.А. Шелякин. – М. : Флинта : Наука, 2005. – 296 с.

В статье отражены некоторые положения теории функциональной грамматики, грамматики активного типа, которые касаются проблемы создания «грамматики оценки» (аспекта прагматической грамматики) как комплексного описания грамматических средств выражения оценочных значений; представлена аргументация использования понятия «грамматическая прецедентность», что связано с реализацией в процессе коммуникации вторичной грамматической семантики как прецедентной.

Ключевые слова: оценочное значение, «грамматика оценки», прагматическая грамматика, вторичная грамматическая семантика, функциональная грамматика, грамматика активного типа, грамматическая прецедентность, коммуникация.

The article enlightens some principles of the theory of functional grammar, grammar of active type, that concern to the problem of creation of grammar of estimation (the aspect of pragmatical grammar) as a complex description of grammatical means for expressing estimation meanings; argumentation of the use of the notion grammatical precedency that is connected with the realization of secondary grammatical semantics as precedent-related in the process of communication is presented.

Keywords: estimation meaning, «grammar of estimation», pragmatical grammar, secondary grammatical semantics, functional grammar, grammar of active type, grammatical precedence, communication.

Надійшла до редакції 2 вересня 2010 року.

Николай Луценко

ББК Ш 12=411.4*316

УДК 801.311

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ ВЕРСИИ (IV)

У статті автор продовжує знайомити читача зі своїми етимологічними спостереженнями¹. Виклад базується на подоланні консерватизму традиційної етимології. Використовуються нові ідеї, що стосуються семантичної сторони мови, а також тенденції розвитку голосних і приголосних звуків. Слово як таке тлумачиться як результат предикативного акту, носій прихованої предикативності.

Ключові слова: лексична етимологія, звукові переходи, семантичні парадигми, предикативна природа слова.

В данной статье рассматриваются некоторые из наиболее интересных примеров, показывающих, что возможности развития этимологии не исчерпаны, что в ней есть куда идти – и в фонетике, и в морфологии, и в семантике. В фонетике (и это нужно учитывать) важной является постоянная потребность в экстенсивном приращении слова. При морфологическом исследовании лексемы существенно для слова отыскать примитив, к которому оно восходит. В семантике необходимо предполагать обусловленные связи значений. Кроме того, новых вершин в этимологии можно достичь, отказавшись от корневого подхода к словесной структуре, приняв идею скрытой предикативности слова, признав ценность материала отдельных языков, пересмотрев методологические основания этой науки. Можно утверждать, например, что корень и флексия – не диахронические понятия, а понятия употребления: слово *мама* исторически состоит из двух совершенно одинаковых *ма*, синхронически же, функционально мы выделяем в этом слове морфемы *мам-* и *-а*. В действительности первое *ма* здесь предикативно второму *ма*, благодаря чему слово *мама* обрело номинативную целостность. Таким образом предикативность перешла в номинативность. Использование этих и других идей позволяет нам предложить собственные версии, касающиеся происхождения тех или иных лексических элементов языка.

БОБР. Ср.: *Полечю, рече, зегзицею по Дунаеви, омочю бобрянь рукавь в Каял рѣцѣ...* (Слово о полку Игореве). Мы не можем поддержать мнение, состоящее в том, что именование б о б р а «восходит к первоначальному цветообозначению в редуцированной форме» [ЭССЯ 1974, с. 175]. То, что одинаково с обозначениями бобра называются некоторые водные объекты (ср. гидронимы русск. *Бобринь, Бобринь, Бобринь*, польск. *Bebrza, Bobrzek* и др.) и даже одно с ним имя носит крокодил (см. ст.-чешск. *bořbek*), непротиворечиво можно объяснить только переносом (в соответствии с принципом «часть по целому») названия с ‘воды’ на ‘бобра’. Кроме того, вместо редупликации корня следует предполагать повторение б перед приставными гласными, которыми и теперь являются и и о. Таким образом, бобр – это не ‘коричневый’ или ‘бурый’, а ‘животное, которое обитает в воде’. Конкретно преобразование водного примитива *ву* (а именно его надо брать в данном случае) в слова *бобр* и **бебр* (ср. ц.-слав. *бобръ* и др.) можно представить так: а) *ву* > *вга* > *бра* (усиление *в* > *б* и *г* > *р*) > *обра* > *бобра* > *бобёр* ~ *бобр*; б) *...бра* > *ибра* > *бибра* (ср. лат. *fiber* ‘бобр’) > *бебра* > *бебр* || > др.-русск. *бобрянь*. Так что в лат. *fiber* относительно *бобр* (*бобёр*; ср. также лат. *biber* ‘напиток’, *bibere* ‘пить’), если иметь в виду первый гласный, никакого искажения нет (так считал П.А. Лукашевич [Лукашевич 1871: 180]); латинский язык, в отличие от русского, кодифицировал форму с приставным *и(i)*. Но в том, что латинское слово (добавим – наряду со ст.-франц. *bièvre*, др.-верх.-нем. *bibar*, лит. *bebrūs*, др.-прусск. *bebrus*, корн. *befer* и др.) необходимо толковать как заимствование из славянских языков, с упомянутым автором нужно согласиться.

БОДРЫЙ. Ср.: *Солнце ещё не палило так жарко, и с моря веяло бодрой свежестью* (М. Горький. Мальва). Как и глагол *бдеть*, прилагательное *бодрый* отсылает к открытым глазам, и, поскольку в названии глаза передана идея воды (см. этюд о слове *глаз* [Луценко 2009: 87]), наше слово допустимо связывать с водным примитивом *ву*. При этом *-р-*, вслед за П.А. Лукашевичем [Лукашевич 1871: 195; ср. ЭСРЯ 1965: 151], следует толковать как адъективный суффикс. В целом преобразование *ву* в прилагательное *бодрый* можно представить следующим образом: *ву* > *вга* > *вда* (субституция *г* – *д*) > *бда* (ассимиляция или усиление *в* – *б*) > *бод* (метатеза) > *бод-р-ый* (добавление суффикса). О том, что к этому же примитиву восходит глагол *ведать*, см. этюд о лексеме *бдеть* [Луценко 2009: 196]. В новейших этимологических словарях [Шапошников 2010, т. 1: 70] слово *бодрый* выводится из глагола *бдеть*, т.е. считается отглагольным образованием. Таким образом этимология

¹ Пропонована стаття є продовженням студій автора (див. випуски 16, 17 і 20 “Лінгвістичних студій”).

нашего слова вроде бы как упрощается. В действительности, как мы видели, прилагательное *бодрый* возникло независимо от глагола, параллельно с ним.

ВЕХА. Ср.: *Приехали землемеры, поставили вехи и приборы свои по линиям Зинкина луга, стали записывать* (Л. Леонов. Барсуки). В «Кратком очерке оснований» [Луценко 2009: 15], в числе прочего, речь шла о том, что в исторической перспективе субъектность опережает объектность. Воспользуемся этой идеей при толковании происхождения существительного *веха*. Существительное *веха* сигнализирует о предмете, хорошо видимом глазу, т.е. объекте (БАС: «**ВЕХА**... Шест (обычно с каким-л. значком), служащий для указания пути куда-л., границ земельных участков и т.п.»). В силу означенного этот объект первоначально и должен был обозначаться словом, называющим сам глаз. Так как именование глаза совпадает с именованием воды (см. указанный этюд о слове *глаз*), в очередной раз мы можем воспользоваться «услугами» водного примитива *ву* – возвести слово *веха* к этому примитиву. Конкретно преобразование *ву* в существительное *веха* можно представить следующим образом: *ву* > *вга* > *вха* > *в'ха* (смягчение на стыке согласных) > *веха* (вокализация мягкости). Распространённая в словарях мысль о том, что имя *веха* представляет собой дериват от какого-либо глагола [ЭСРЯ 1968: 81], является ошибочной.

ВОЛНА. Современные этимологические словари разводят существительные *волна* ‘водяной вал’ (в дальнейшем – *волна*₁) и диал. *волна* ‘шерсть’ (в дальнейшем – *волна*₂), хотя и то, и другое слово можно возвести к смыслу ‘покров’ (‘вода’ ~ ‘покров’). Считается, что субстантив *волна*₁ образован от глагольной основы **vyl-* ‘волновать, приводить в движение’ с помощью суффикса *-n-*. *Волна*₂, напротив, производится от основы **üel-* ‘дёргать, щипать, рвать’ и того же суффикса [ЭСРЯ 1968: 148-149]. В действительности фонетически оба слова, как можно предполагать, восходят к известному нам водному примитиву *ву*: *ву* > *вна* > *овна* (появление приставного гласного перед стыком согласных; ср. *овен*) > *вовна* (повторение *в* в начале слова; ср. укр. *вовна* ‘шерсть’; заметим, что укр. *вовна* целиком отвечает формуле $\Phi_1 + Z_2$, т.е. ситуации, когда первичная форма сочетается с вторичным значением) > *волна* (диссимиляция двух *в* или усиление *в* > *л*). Расхождения по языкам между соответствиями к *волна*₁ и *волна*₂ (напр., лит. *vilnis* ‘водяной вал’ и *vilna* ‘шерстяной волос’) вторичны и объясняются заимствованием. К ‘воде’ ~ ‘покрову’ сводится и название овцы: *ву* > *вва* > *овва* > *ова* || > *овца*. В названии овцы, как видно, проявился утилитарный подход к этому предмету. В хозяйстве овца интересовала человека прежде всего как то, что используют для изготовления одежды. Таким образом, *волна*₁, *волна*₂, *овен* и *овца* – родственные слова. Мнение об их отдельном происхождении – недоразумение.

ДОБРЫЙ. Ср.: – *Добрый конь!* – *И хлопец добрый!* *Молвят люди вслед ему* (Н. Грибачёв. Саня). Из множества значений, которые имеет прилагательное *добрый* по славянским языкам, можно выделить два, обнаруживающие свою связь со смыслами ‘рука’ и ‘рот’: 1) ‘тот, кто с готовностью отдаёт’; 2) ‘приятный на вкус’. Второго из выделенных здесь значений нет в русском языке, но оно знакомо носителю украинского языка, где слово *добрий* даже зафиксировано как название торговой марки изделия (ср., напр., *добра вода*). Это значение свидетельствует о том, что адекватив *добрый* можно возвести к примитиву *гу* ‘рот’ (ср. *ни гугу*), интерпретировав *-р-* как суффикс: *гу* > *гва* > *два* (субституция *г* – *д*; ср. числительное *два* || < ‘рука’) > *дба* (ассимиляция или усиление *в* – *б*) > *доб* (метатеза; ср. *сдобный* || < ‘вкусный’ < ‘рот’) > *доб-р-ый* (добавление суффикса). О суффиксе *-р-* неоднократно упоминает П.А.Лукашевич [Лукашевич 1871, с. 195, 322 и др.], о нём также пишут другие источники (см. этюды о словах *бодрый*, *мудрый*). Видимо, правы те, кто не соглашается с метатезой *бодрый* > *добрый*. Следует иметь в виду, что связь с существительными типа арм. *dabrin* ‘кузнец’ (< ‘рука’) [ЭССЯ 1978, с. 46] только опосредованная.

ДОЛГИЙ. Н.Я.Марр посвятил целую статью прилагательным с семантикой ‘длинный’ || ‘короткий’, упомянув здесь и адекватив *долгий*, в котором *-з-* он выделил как отдельный элемент, суффикс (*дол-з-ий*) [Марр 1936: 156] (как суффикс толкуют *-з-* и другие источники). В качестве предметов, связанных с образом долготы и краткости, лингвист рассматривал прежде всего змею и руку [Марр 1936: 164-165]. Что касается (правой) руки, то Н.Я. Марр был, безусловно, прав: как уже показано, например, *крат* (‘раз’ || < ‘рука’) и *краткий* – родственные слова (см. этюд о слове *краткий* [Луценко 2009: 271]). Однако мы не можем поддержать Н.Я. Марра в том, что змея – тот образец ‘длины’, на который ориентировался человек, давая названия признаку ‘долгий’. С нашей точки зрения, более явно выражают этот признак водные объекты: большие реки, горные потоки, ручьи и т.д. Это значит, что прилагательное *долгий* можно попытаться связать по происхождению с каким-либо водным примитивом. Это вполне удаётся (с учётом того, что как первичную реконструировать нужно краткую форму женского рода прилагательного). Для этого подойдёт хорошо известный нам примитив *ву*: *ву* > *вга* > *овга* (добавление приставного гласного перед стыком согласных; в литовском и латышском, наоборот, отражено присоединение *i* – ср. лит. *ilgas* ‘долгий’, лтш. *ilgs* ‘то же’) > *говга* (повторение *г* в начале слова) > *довга* (субституция *г* – *д*; ср. укр. *довга*, *довгий*) > *долга* (усиление *в* – *л*) || > *долгий*. Следовательно, *г* является органическим фонетическим элементом, а не суффиксом. То, что говорится о слове *долгий* в этимологических словарях, не отвечает подлинной истории этого прилагательного.

ДУПЛО. Этимологические словари производят субстантив *дупло* от *дуна* ‘задница’ и т.п. [ЭССЯ 1978: 160], игнорируя то, что можно более точно определить происхождение этого имени. При этом существительное *дуна* рассматривается в разрезе корневой этимологии и его история иллюстрируется фактами, которые с точки зрения принципа антропоцентризма являются производными (например, лит. *daubà* ‘лощина, овраг’) и мало что дают в плане выяснения подлинного развития указанного слова. Кроме того, не принято во внимание, что *д* не

первичный звук, ему предшествует *г*. С учётом сказанного, имя *дуло* можно возвести к примитиву *гу* ‘рот’ (ср. фразеологизм *ни гугу*), выделив как важнейшие следующие процессы: *гу* > *гва* > *гба* ~ *гна* (усиление *в* > *б,п*) > *губа* ~ *гуна* (вставка *у*; ср. укр. *губа* ‘рот’) > *дуна* (субституция *г* – *д*) || > *дуло*. Не исключено предположение о двупримитивном строении разбираемого существительного: *ду-ло*. В этом случае первая часть имени *дуло* (*ду-*) может быть отождествлена с основой глагола *дуть* (< ‘рот’). Вторая часть нашего слова, *-ло*, тоже восстанавливается со значением ‘рот’. В числе прочего, она может быть сближена с глаголом *плевать* (см. этюд о данной лексеме [Луценко 2009: 235]). Как видим, мы объяснили происхождение и слова *дуна*, и слова *дуло*, не прибегнув к услугам корневой этимологии и не нарушив принцип антропоцентризма.

ДУТЬ. Глагол *дуть* объясняется из примитива *гу* (ср. *ни гугу* ‘ни словечка’ || < ‘рот’), от которого он образовался посредством субституции *г* – *д*. О ней неоднократно упоминает П.А. Лукашевич [Лукашевич 1871]. Так как разбираемый глагол шифрует смысл ‘рот’, не случаен фразеологизм (укр.) *дути губи* ‘сердиться, обижаться на кого-либо’ – в связи с тем, что в украинском слово *губа* употребляется и в значении ‘рот’. См.: *Федір пішов на квартиру. Мати сердилась, сестри дули губи..., а він не звертав на те уваги* (Ю. Збанацкий). Ср. также фразему (русс.) *надуть в уши* ‘нашептать’, ‘наговорить’ (< ‘рот’). Функцию ‘рта’ выполняют дуда и гусли, с соответствующими словами (*дуда* < *ду-два*; *гусли* < *гу-сля*) тоже родственен наш глагол. Укр. *дму* (ср. ст.-сл. *дъмѣ*, др.-русс. *дъму*), в отличие от русск. *дую*, видимо, представляет собой вторичный комплекс, в котором объединены два примитива со значением ‘рот’ ~ ‘тьма’.

ЕДВА. Ср.: *Был шестой час вечера; на дворе совсем смеркалось, когда у развалившихся ворот этого дворца остановилась пара лошадей, и из забрызганной грязью каруцы выскочил человек в шубе и меховой шапочке и, пролезши под своды низкой калитки, постучал в крошечное окошечко, где едва мерцал свет плошки* (Н. Лесков. На ножах). Слово считается результатом сложения **ed* (представленного в *единый*) и **va*, которое сопоставляют с лит. *võs* ‘едва’ [ЭСРЯ 1973: 246]. На самом деле, эта лексема представляет собой целостную единицу, следствие переосмысления примитива со значением ‘рука’. В самом слове *рука* этот примитив присутствует (*ру* < *гу*). Конкретно преобразование *гу* в частицу-наречие *едва* можно представить следующим образом: *гу* > *ду* (субституция *г* – *д*) > *два* (ср. числительное *два*; о связи значений ‘рука’ и ‘два’ см. [Марр 1934: 286]) > *идва* (добавление перед стыком согласных приставного гласного) > *едва* (изменение конфигурации добавленного гласного). Доказательством правильности наших рассуждений служит то, что в диалектах вместо приставного *и* добавляется гласный *о*. То же слово выглядит соответственно – *одва*. Такого же происхождения др.-русс. *иже* ‘который’, ‘кто’, ‘что’, ‘если’: ...*гва* > *игва* > *иже* (смягчение на стыке согласных, поглощение согласного *в*). Только в этом случае акцент сделан на вопросительности, которая в ходе дальнейшего развития преобразовалась в относительность (подробнее см. этюды о словах *кой*, *который* [Луценко 2009: 304]). В трудах по истории русского языка чередование *о* – *е* не связывают со стыком согласных [Соболевский 1903: 31-33], что является существенным упущением.

ЖАБА. Трудно поверить в то, что слово *жаба* обозначает животное «со скользкой кожей», как считают [Левицкий 2010: 337], поскольку по этому свойству жабы уступают вьюнам, ужам, гадюкам и т.п. К тому же в словарях русского языка жабы определяются как земноводные не со скользкой, а с бородавчатой кожей. Сомнительна также мысль о звукоподражательном характере основы соответствующих слов [Гамкрелидзе, Иванов 1984, т. II: 534]. С учётом возможных звуковых переходов фонетический состав существительного *жаба* свидетельствует, что оно означает ‘ротатая’ и восходит к примитиву *гу* ‘рот’. Конкретно описать преобразование словечка *гу* в субстантив *жаба* можно так: *гу* > *гва* > *гба* (усиление *в* – *б*; > *губа* <укр.> ‘рот’) > *жба* (смягчение на стыке согласных) > *жаб* > *жаба*. Истинные знатоки русского языка, несмотря на их сходство, не спутают жабу с лягушкой. Лягушка – ‘та, что живёт в воде’ (см. этюд о слове *лягушка*), тогда как жаба, как ясно из сказанного выше, ‘та, что отличается большим ртом’. Чёткая дифференциация этих предметов, конечно, не случайна. Она говорит нам о том, что место возникновения слов *жаба* и *лягушка* – русский язык.

ЗЕЛЬЕ. Считается, что существительное *зелье* образовано от др.-русс. *зель* ‘то же’ с помощью собирательного суффикса *-ие* [ЭСРЯ 1975: 85]. Пока не найдено другое решение проблемы этого «суффикса» (ср. возможность произвести слово *ружьё* непосредственно от примитива *ру* ‘рука’), с этим можно согласиться. Вместе с тем по славянским языкам у данного имени отмечены разнообразные значения – от конкретного (‘капуста’) до более или менее абстрактного (‘овощи’, ‘травянистые растения, употребляемые в пищу’). Последнее заставляет полагать, что в соответствующем названии отложился примитив со значением ‘рот’. Такой примитив известен нам по фразеологизму *ни гугу* (‘ни словечка’ < ‘рот’). От него, как представляется, и образовалось слово *зелье*: *гу* > *гва* > *зва* (> *зва-ть*) > *зла* > *з’ля* (смягчение на стыке согласных) > *зеля* (> укр. *зілля*) > *зель* || > *зелье*. Значение ‘рот’, которому обязано своей поверхностной семантикой имя *зелье*, подтверждается и его употреблением в значении ‘порох’ на протяжении всего XVII века [Черных 1956: 216]. По-видимому, значение ‘рот’ лежит в основе прилагательного *зелёный* (< **зельный*), так как это название отразило цвет того, что охватывается понятием ‘зелье’.

ЗЕМЛЯ. Ср.: *Нет! Звонит она, стоны глуша, изо всех своих ран, из отдушин, Ведь Земля – это наша душа, – Сапогами не вытоптать душу!* (В. Высоцкий. Песня о Земле). Богатые сравнительные данные, касающиеся существительного *земля*, приводит в своей книге А.Л. Погодин (гот. *guta*, др.-англ. *ȝuta*, др.-инд. *jma* [Instr. Sing.], афг. *zmaḱa*, прусск. *setmē*, лтш. *zeme*, новоперс. *zetī* и т.д.) [Погодин 1903, с. 192-193].

Несмотря на это, исследователь делает вывод о том, что восстановить праформу слова *земля* затруднительно. Автор считает, что «для слав.-лит. эпохи» следует говорить о трёх видах основы, и только один из них (*zet*, *žet*) употреблялся как самостоятельное слово (с. 195). На наш взгляд, этимологизируя субстантив *земля*, необходимо обратить внимание на слова, которые можно соотнести с упомянутой лексемой прежде всего в звуковом отношении. Гидроним *Зеремелька* (справа от Припяти; ср. укр. *земелька*), а также, безусловно, связанное с ним ст.-блр. *зеремя* ‘место, в котором находится стадо бобров’ (ср. польск. *ziemia*, словацк. *zem*, болг. *земя* и т.п.) [Грубачёв 2009: 517], свидетельствуют о том, что слово *земля* образовалось путём экстенсивного фонетического развития. Можно предполагать, в частности: 1) что *-ere-* в существительном *зеремя* (как первичном относительно гидронима и вторичном по отношению к имени *земля*) предшествовал стык согласных (*змя*; ср. этюды о словах *верба*, *зерно*, *серп*, *среда* и др. [Луценко 2009: 76 и сл.]); 2) что *z* возник из *g*[h] в результате смягчения на том же стыке; 3) что в силу действия той же причины смягчился *м*. Таким образом, мы определили прототип слова *земля* – **зма*. Посредством субституции *z – m* получаем *тма* (ср. укр. *тма*, др.-русск. *тма*, совр. русск. *тьма* и др.) – слово с тем значением, с помощью которого можно восстановить семантику субстантива *земля*, ‘чёрная’. Тем самым становится понятным, что в существительном *чернозём* первоначально состоялось предикативное сочетание изосемантических частей. Первая часть в этом слове стала пояснять вторую только тогда, когда стало непонятно, что конкретно выражает корень *зем-*. Интересно, что в «Велесовой книге» *земля – тере (тера?)* в тексте [*од] сва тере*, бв), что тоже соответствует толкованию ‘чёрная’ (‘тьма’ > ‘чёрная’; *тера* < *тра* [ср. лат. *ater* ‘чёрный, тёмный, мрачный, пасмурный’] < *тга* < *ту* || > *тва* > *тма*).

ИКРА. Несмотря на то, что существует икра из кабачков, баклажан и т.п., первичный вид икры, судя по названию, икра рыба (возможно ещё – рачья, лягушачья). Название такой икры восходит к водному примитиву *ку*, причём говорить об этом вполне определённо позволяет то, что слово *икра* оказалось причастно и к обозначению ноги. Дело в том, что ввиду сходства функций – и тот, и другой предмет является средством передвижения – именование ‘воды’ ~ ‘реки’ перешло на ногу (> икру ноги). Но так как в воде обитают рыбы (раки, лягушки), источник икры в собственном смысле, это же именование оказалось нагруженным и значением ‘икра’. Конкретно преобразование примитивной лексемы *ку* (в модифицированном виде встречается в словах: русск. *кал* ‘грязь’, лат. *aqua* ‘вода’, финск. *kala* ‘рыба’ и др.) в существительное *икра* можно представить следующим образом: *ку* > *кга* > *кра* (усиление *g > p*; ср. диал. *кра* ‘льдина, плавучий лёд’ || < ‘вода’) > *икра* (добавление перед стыком согласных гласного). Таким образом, правы те лингвисты, кто признаёт родство слов *икра* (рыба) и *икра* (ноги). Однако с конкретной основой этого сближения этимологи, к сожалению, не разобрались [ЭССЯ 1981: 219], хотя, как кажется, она очевидна.

ЗАПРЕТИТЬ. Чередование гласных в словах *против – запретить* (*o – e*) следует объяснять как мену приставных звуков и, следовательно, сочетание *пр* должно толковать как вторичное наращение: 1) *o-(к)тва* > *готва* > *протва* (усиление *g > p* с помощью технического смычного) > *прот’ва* > *протива* || > *против*; 2) *и-(к)тва* > *гитва* > *притва* > *прета* (изменение конфигурации приставного гласного, поглощение *в*) || > *запретить*. Что касается семантики этих слов, то, если говорить об этом в общем, она охватывается смысловым рядом ‘вода’ ~ ‘река’ ~ ‘берег’ ~ ‘рука’. Если говорить конкретно, всё сводится к первым двум звеньям указанного семантического ряда, поскольку идея противодействия, запрета связана с ‘водой’ ~ ‘рекой’ (см. этюд о слове *река* [Луценко 2009: 161]). Эта идея представлена примитивом *ку* (ср. лат. *aqua* ‘вода’), который в данном случае видоизменён в *ту* (> *тва* и т.п.). Согласно П.А. Лукашевичу, названные слова родственны лексемам *крепкий, прочный, прекословить, поперечный, вопреки, терпкий* и др. [Лукашевич 1871: 438-439]. В современных этимологических словарях круг родственных слов глагола *запретить* определяется значительно уже (причём среди сближений есть и сомнительные; ср. постулат о родстве разбираемого слова с укр. *перти* ‘лезть напролом’ [Цыганенко 1989: 138]), что свидетельствует о разной степени понимания данного глагола.

Укр. **КУНЯТИ.** Укр. *куняти* означает не просто ‘дремать’, а ‘периодически ронять голову от сонливости на колени’. Такое движение может быть приравнено к колебанию воды, соответственно, упомянутый глагол, подобно глаголу *кивать* (см. [Луценко 2009: 216]), может быть возведен к водному примитиву *ку* (от которого происходят названия воды, имена предметов, связанных с водой, гидронимы и т.п.; ср. скр. *ka* ‘вода’, лат. *aqua* ‘то же’, русск. *кал* ‘грязь’, финск. *kala* ‘рыба’, укр. *Иква*, русск. *Ока* и под.). Конкретно преобразование примитивного словечка *ку* в укр. *куняти*, русск. диал. *кунять* описывается так: *ку* > *кна* > *кня* (смягчение согласного на стыке) > *куня* (вставка *у*; ср. укр. диал. *куня* ‘метёлка камыша’ || < ‘вода’) || > *закуняти, закунять* и др. > *куняти, кунять*. Чешск. *okounět* ‘глазеть’, ‘ротозейничать’, ‘зевать (по сторонам)’ относится сюда же, потому что глаз был назван по ‘воде’ (см. упомянутый этюд о слове *глаз*). В словацком языке, видимо, как семантическое продолжение этого глагола существует слово *okýňat’ sa* ‘неохотно работать’. Большинство же других сближений, произведенных «Этимологическим словарём украинского языка» [ЕСУМ III: 143], должны быть расценены как ошибочные.

ЛГАТЬ. Слово возводится к протипу **l̥gati* с тем же значением [ЭСРЯ 1999: 42], то есть, в сущности, этимологии не имеет. Отношение дуплетности с *врать* тоже не отмечается (**wha-* > *wra-//lha-*). Правда, установление связи с *врать* даёт нам пока что мало – ведь и относительно *врать* никаких смысловых предположений не высказывается [ЭСРЯ 1968: 192-193]. Существительное *ложь* странным образом считается

производным от *лъгати* [ЭСРЯ 1999: 154], посему и с этой стороны никаких данных о *лгать* получить не удастся. Ситуацию проясняют факты украинского языка XVI века, отражающие развитие от *в* не к *л*, а к *у*: *угати* ‘лгать’, *ужати* ‘то же’, *ужа* ‘ложь’, *уживый* ‘лживый’ [Дэжэ 1985: 372, 375]. Эти факты позволяют *лга-*, *лжа* ‘ложь’ [Даль II: 241] отождествить с *ура* ‘победа’ (< **uha*; < ‘верх’ < ‘небо’ ~ ‘тьма’). Стало быть, *лгать*, равно как и *врать*, = ‘темнить’, ‘скрывать’, ‘прикрывать (истину)’. Так как *в* усиливался и в *м* (*выпивши* > *вытимши* и т.п.), сюда и *мга* ‘мгла’, ‘мелкий дождь’, *мжа* ‘дремота’ (< ‘тьма’), *мжить* ‘жмурить [= темнить] глаза’ и др. Из *ура/ура* – лат. *aura* ‘блеск’, ‘сияние’, ‘воздух’, русск. *аура* ‘ореол’, ‘фон’ (< ‘небо’). В древнегреческом из *мга* «получилось» *μεγα* ‘весьма’, ‘очень’, ‘сильно’ (вокализация стыка согласных; ‘верх’ ~ ‘небо’ ~ ‘тьма’), «возвратившееся» позднее в русский язык в виде префикса (*мегагерц*, *мегаскоп*, *мегацикл* и т.д.). Реляции смыслов ‘рот’ – ‘тьма’, ‘рот’ – ‘рука’ и др. позволяют к *лгать*, *врать*, кроме того, добавить и *брать*, *-бор* (*перебор*, *крохобор*), *бор* ‘лес’; лес отнюдь не случайно именуется *тёмным*. По той же причине, равно как в связи со сходством с с.-хорв. *лъгати* ‘лгать’, к кругу родственных с *лгать* слов добавляем *слагать* (*слагать байки*, *басни* и т.п.), *слог*, *сложный* (= ‘множественный’ < ‘много’ < ‘тьма’) и др. От этих слов – на основе отчасти уже оговорённых связей звуков – можно двигаться к укр. *склад*, *складати*, *складний* и под. С *врать*, *брать*, безусловно, родственно русск. *вор*. Лат. *nactylochus* ‘ночной вор’ показывает, что вор – это не только тот, кто берёт без спроса, но и субъект тьмы. Это слово (*nactylochus*), кстати, свидетельствует о том, что и существительное *лох* (*лах*) тоже относится к числу родственных с *лгать*. Как показано нами в другой работе, с идеей ‘тьмы’ связан также и глагол *брить*. В славянском языковом континууме, таким образом, слова *лгать* и *ложь* не являются обособленными.

ЛЯГУШКА. По своей внутренней форме существительное *лягушка* означает не ‘та, кто передвигается, отталкиваясь ногами’ [ЭССЯ 1988: 54], а ‘та, что живёт в воде’. Это значит, попросту говоря, что упомянутое слово выражает смысл ‘вода’. Сняв суффиксальные «наслоения» (*-ка*, *-уха*) с разбираемого субстантива, получаем *ляга*. Это бессуффиксное название лягушки действительно встречается в диалектах. Первый гласный данного слова вполне мог развиваться из смягчения согласных на стыке: *ляга* < *лега* < *льга* (дополнительный материал см. в этюде о глаголе укр. *лягати*). От *льга* – прямой путь к водному примитиву *ву*: *льга* < *лга* < *вга* < *ву* (ср. удмурт. *ву* ‘вода’). Неправильно имени *ляга* приписывать первоначальные значения ‘нога’, ‘бедро’, соответственно, постулировать переход ‘нога’, ‘бедро’ > ‘лягушка’ [Рут 2003: 261], отмечая при этом, что «способ передвижения прыжками – явился определяющим для названия лягушки» [ЭССЯ 1988: 54]. Ничего в данном случае не подтверждают и такие обозначения лягушки, как *скакуха*, *плясуха* [Там же]. Название ‘воды’ ~ ‘реки’ как средства передвижения перешло на ‘ногу’ и ‘бедро’, но это произошло вне связи ‘ноги’ ~ ‘бедрa’ и ‘лягушки’. При назывании лягушки проявился семантический принцип «часть по целому», т.е. в слове *лягушка* оказалось зашифрованное именование соответствующей среды обитания лягушек. Следует констатировать, что в случае с рассмотрением имени *лягушка* мы имеем дело с очередным этимологическим мифом, обусловленным недостаточной квалификацией лингвистов.

ЛЬСТИТЬ. Ср.: *Воображению её льстила славная участь быть опорой, руководительницей гениального человека* (Ф. Достоевский. Неточка Незванова). Глагол *льстить*, с точки зрения его происхождения, едва ли удастся рассмотреть удачно, если, во-первых, не исходить из субституции *г – ст* (ср. укр. *гарний* ‘красивый’ [< ‘яркий’], русск. *гарь* и англ. *star* ‘звезда’). Во-вторых, необходимо постулировать семантическую связь смыслов ‘вода’ и ‘тьма’, что сделано нами ранее [Луценко 1997: 22]. *Льстить*, по исходному своему значению, ‘лгать’, ‘обманывать’, а ‘лгать’ – ‘темнить’. Получается, что *льстить* – это, что называется, наводить тень на плетень. Конкретно разбираемый глагол, как можно полагать, восходит к водному примитиву *ву*: *ву* > *вга* (> *мга* ‘тьма’) > *лга* > *льга* (ср. *лёгкий*) > *льста* (субституция *г – ст*) || > *польстить* и др. > *льстить*. Идея воды наявна в укр. *облесливий* ‘льстивый, сладкоречивый’. От ‘воды’ происходит смысл ‘блеск’, поэтому одно и то же происхождение со словом *льстить* имеет и имя *прелесть*. Из отмеченного выше *мга* ‘тьма’ возникло и укр. *мста* ‘месть’ (‘тьма’ > ‘зад’ > ‘месть’; ещё один случай субституции *г – ст*). Следует отметить, что глагол *льстить* и существительное *лесть* имеют обособленное происхождение. В частности, для существительных *лесть* (как и глагол *льстить*, это слово происходит из *льста*) и <русск.> *месть* следует допустить дальнейшее смягчение на стыке согласных и метатезу (*льста* > *льстя* > *лесть*; *мста* > *мстя* > *месть*). Иначе говоря, мнение о том, что глагол *льстить* произведен от существительного *лесть* [ЭСРЯ 1999: 196], ошибочно.

ЛЯМКА. Как название протяженного предмета слово *лямка* восходит к именованию какого-либо водного объекта: реки, ручья, ручейка, дороги и т.п. Иначе говоря, упомянутое слово можно попытаться возвести к известному нам водному примитиву *ву*. Это вполне удастся: *ву* > *вва* > *лва* (усиление *в > л*) > *льва* (смягчение на стыке согласных) > *льма* (переход *в > м*; ср. *выпивши* – *вытимши*) > *лям* (метатеза) > *ляма* (добавление аналогического *а*; ср. диал. *ляма* ‘тесьма, ремень через плечо’) || > *лямка*. Допустимо предполагать также переход *льма* > *ляма* || > *лямка* и предикативную связь между *лям* и *ка* (ср. скр. *ка* ‘вода’). Необходимо оставить мысль о заимствовании разбираемого слова, которая отражена в большинстве этимологических словарей. Думается, не случайны выражение *тянуть лямку* и диалектный глагол *лямить* ‘тянуть, медлить’, отсылающие к идее протяженности, которая, безусловно, связана с водой. В свою очередь это значит, что существительное *лямка* семантически прозрачно, чего бы не было, если бы слово было заимствованное. Следует отметить, что мысль об исконном характере нашего слова высказывал П.А. Лукашевич, который

связывал его с лексемами *ремень* (< *лемень*), диал. *лямец* 'войлок, покрывающий внутреннюю сторону хомута', укр. *леміш* 'сошник' и др. [Лукашевич 1871: 375].

МУДРЫЙ. Согласно П.А.Лукашевичу, слова могли превращаться, чтобы обрести «таинственную, но верную определительность» [Лукашевич 1846: 26]. Такому, если подумать, весьма оправданному, «чаромутному», преобразованию, по Лукашевичу, подверглось и слово *мудрый*: *мудр*, *-ый* = *думл*, *-ый*, *мудрость* = *думлость* [Там же: 69]. В другой своей работе П.А.Лукашевич сближает наше прилагательное со словами *уж* 'змея, гад' и *уда* 'рыболовная снасть', отмечая по языкам разное произношение (в том числе носовое) у [Лукашевич 1871: 322-323]. Мы считаем, что прилагательное *мудрый* представляет собой всего лишь переделку прилагательного *умный* или своеобразный дериват от существительного *ум*. Эта переделка состояла в следующем. В корне слова или слове, снабженном протетическим согласным (или, по Лукашевичу, поменялся порядок чтения букв): *зум* > *муг*. Далее, *з* был субституирован *д*: *муг* > *муд*. К полученному таким образом слову (корню) был добавлен суффикс *-р-*: *муд-р-ый* (присутствует также в словах *добрый*, *бодрый*, *мокрый*, *хитрый*, *щедрый* и т.п.). Что касается изначальной семантики слов, обозначающих 'ум', то, как показывают другие исследования [Луценко 2003: 11], она организована вокруг смыслов 'рот' и 'рука'.

НУЖНЫЙ. Ср.: *Стихи хороши и нужны только там, где они действительно нужны, где, повторяю, обойтись без них никак нельзя* (М. Исаковский, На Ельнинской земле). Прилагательное *нужный* действительно образовано с помощью суффикса *-н-* от существительного *нужа* [КЭСРЯ 1971: 295], но не в абстрактном смысле 'нужды, потребности', а в конкретном значении 'физиологическая нужда' (ср. фразеологизмы *отлучиться по нужде*, *справить нужду*, диал. *нужное место* 'уборная, туалет' и т.п.). Об этом свидетельствует то, что корень *нуж-* произведен от имени *мга* 'тьма', а от смысла 'тьма' – прямой путь к смыслам 'зад' и 'физиологическая нужда' ('тьма' > 'зад' > 'задница' > 'физиологическая нужда'). В целом преобразование лексемы *мга* в слово *нужный* можно представить следующим образом: *мга* > *нга* (ассимиляция) > *нжа* (смягчение на стыке) > *нужа* (вставка у) || > *нужный*. Следует заметить, что в этом случае не обязательно предполагать участие йота в соответствующих звуковых переходах. Звук *д* сам по себе, вторично заменял согласный *з* (ср. *нудный*; см. [Лукашевич 1871: 347], где *з* названо «первозвучной согласной»), в то же время *з* переходил в *ж* вследствие мягкости, образовавшейся на стыке согласных.

ОВЁС. Несмотря на то, что есть овсяная каша, для человека, по-видимому, более значимо то, что овёс – любимая еда лошадей. Поэтому в древности овёс идентифицировался с лошадей, а лошадь, как нам уже известно, получила свое название по 'воде' (см. этюды о словах *кляча*, *кобыла* и др. [Луценко 2009: 114]). Это значит, что субстантив *овёс* по происхождению можно связывать с «водным» примитивом *ву*. При этом, применительно к реконструкции, понятно, что гласный *о* – приставкой (перед стыком согласных), *с* – из *х* (палатализация), а *х* – из неустойчивого *г[h]*. Конкретно процесс преобразования примитива *ву* в имя *овёс* можно описать следующим образом: *ву* > *ва* > *ва* > *ов'са* > *овёс* (при переходе гласного *а* в межконсонантную позицию он видоизменился в *о*; ср. аналогичный переход в пределах слова *глагол*; мягкость – следствие стыка согласных). Менее вероятно, но возможна точка зрения, состоящая в том, что на овёс перешло именование риса, а на рис – вполне закономерно – название 'воды'. Остроумна (но не более) попытка П.А. Лукашевича связать существительное *овёс* со словами, содержащими корень *вис-*: *висеть*, *обвислый*, *повисать*, *обвисать* и т.п. [Лукашевич 1871: 501]. В существующих этимологических словарях, кроме сравнительного материала, никаких данных относительно имени *овёс* не приводится.

ПЕСОК. П.А.Лукашевич считал: в основе названия песка лежит то, что небольшие крупинки его «при небольшом ветре уносятся в воздух» [Лукашевич 1871: 471]. Потому, полагал лингвист, существительное *песок* находится в родстве со словами *перо*, *прах*, *порхать*, *пар*, *парить* и т.п. В этом случае возможна и иная точка зрения. На наш взгляд, на песок, поскольку он проявляется в связи с водой, перешло название воды. Так как вода в прошлом выполняла функцию защиты и ту же функцию выполняет собака (см. этюд о слове *нёс*), можно постулировать родство слов *песок* и *нёс*. Тут мы хотим продемонстрировать, что решение, предложенное ранее [Луценко 2009: 153], не единственное, что существительные *нёс* и *песок* можно возвести ещё к одному водному примитиву – *ву*: *ву* > *ва* > *нга* (ср. *овчарка* – *опчарка*) > *пза* (смягчение на стыке согласных) > *пса* (оглушение в результате ассимиляции) > *п'са* (смягчение) > *нёс* ~ *нес* (метатеза) > *песок* (дифференцирующее добавление суффикса). В связи со словом *песок* существующие этимологические словари упоминают сближения, которые едва ли отвечают пониманию подлинной истории разбираемого имени.

ПРАВЫЙ. Нам кажется, что исходную сущность понятия 'правый' очень точно определил П.А. Лукашевич: «Правый, – отметил он, = совершенно ровный, без луки, кривизны» [Лукашевич 1871:494]. *Правый* 'правый' ('не левый') допустимо рассматривать как производное значения 'прямой, ровный'. В свою очередь идея ровности мотивируется смыслом 'вода' (см. этюд о слове *ровный* [Луценко 2009: 284]). Это значит, что прилагательное *правый* (а для восстановления нужно брать краткую форму женского рода *права*) можно связать по происхождению с каким-либо водным примитивом. С учётом вероятных фонетических преобразований для этого лучше всего подойдёт примитив *ву*: *ву* > *ва* > *ува* > *г[h]ава* > *права* (усиление *г[h]*) > *р* с использованием технического (смычного) || > *правый*. Само слово *ровный* надлежит связывать с существительным *ров*, которое первоначально могло значить 'то, что вмещает воду', 'то, по дну чего протекает вода'. Очевидно, что неверно адекватно толковать как состоящий из корня (*пра-*) и суффикса (*-в-*). Как

ни странно, отвергаемое некоторыми словарями [ЕСУМ IV: 551] сближение русск. *правый* с лат. *pravus* ‘непрямой, кривой’ тоже возможно, ибо некоторые водные объекты (реки, ручьи и т.п.) воплощают идею кривизны (иное объяснение этого факта см. [Мартынов 1983: 62-63]).

ПУСТОЙ. При выяснении этимологии слова *пустой* необходимо установить тот предмет, который большую часть времени является пустым. Допускаем, что это рот. Тогда выходит, что прилагательное *пустой* можно попытаться возвести к примитиву *гу* ‘рот’ (ср. *ни гугу* = ‘ни словечка’ || < ‘рот’). Мы выяснили, что при этимологизации прилагательных должна восстанавливаться краткая форма женского рода и что звукосочетанию *ст* в прошлом соответствует *г* (см., напр., этюд о глаголе *льстить*). В этом случае по форме *пуста* восстанавливается более ранний вид разбираемого слова – *пуга*. С учётом того, что возможна метатеза только согласных (ср. *ларёк* – *ралёк* и т.п.), получаем *гуна*. Отсюда – прямой путь к слову *губа*, которое в украинском языке известно и в значении ‘рот’ и которое напрямую может быть возведено к указанному примитивному словечку *гу*: *гу* > *гва* > *гна* ~ *гба* > *гуна* ~ *губа* (вставка у). Выделение корня *пущ-* и суффикса *-т-*, предпринимаемое современными этимологическими словарями [Шапошников 2010, т. 2: 243], ничего не даёт для выяснения подлинной истории слова *пустой* и потому должно быть отклонено.

Укр. **РЕГОТАТИ** и др. Укр. *реготати* ‘хохотать’, русск. диал. *реготать* ‘хохотать заливаясь’, блр. *рагатаць* ‘хохотать’ и др. считаются образованными от звукоподражательного корня **reg-* [ЕСУМ V: 44], хотя укр. диал. *регнути* ‘сильно хотеть, стремиться’, на наш взгляд, этому противоречит. Органом, который является средоточием желаний, выступает рот, по рту же был назван громкий хохот, ржание (ср. укр. диал. *реготати* ‘ржать’), рычание собаки (ср. с.-хорв. *регѣтати* ‘рычать [о собаке]’) и т.п. Это значит, что разбираемый глагол можно попытаться возвести к примитиву *гу* ‘рот’ (ср. *ни гугу* ‘ни словечка’ || < ‘рот’). Конкретно преобразование примитивной лексемы *гу* в русск. диал. *реготать* (именно его, по причине мягкого тембра, мы ставим в начало развития) можно описать так: *гу* > *гга* > *рга* > *р’га* > *рега* (вокализация мягкости, образовавшейся на стыке согласных) > *регот* || > *зареготать* > *реготать*. Очевидно, что в круг родственных слов попадает и *ржать* (...*рга* > *ржа* || > *заржать* > *ржать*). Мы не согласны с мнением о том, что значение ‘смеяться’ у глагола *реготать* вторично и что ему предшествует значение ‘ржать’ [Меркулова 1976: 62]. В этом случае остаётся неясным, почему наряду с *ржать* возник собственно глагол *реготать*. Значение ‘смеяться’, напротив, из глагола *ржать* было вытеснено значением ‘ржать’. Для восстановления этого значения в своём статусе и возник глагол *реготать*.

СЛОВО. Ср.: *Люди долго пользовались богатствами родного слова, прежде чем обратили внимание на сложность и глубину его организма и оценили его значение в своей духовной жизни* (К.Ушинский. Родное слово). П.А. Лукашевич считал: лексема *слово* восходит к первоначальному *слогва* [Лукашевич 1846: 21], что вполне возможно. Дело не только в том, что таким образом мы устанавливаем содержательно весьма вероятное родство существительных *слог* и *слово*, а и в том, что *г* в определённых условиях действительно принято опускать: русск. *подвигнуть* – *подвинуть*, укр. *стигнути* – русск. *стынуть*, укр. *стогнати* – русск. *стонать*, укр. *тягнути* – русск. *тянуть* и т.п. В таком случае имя *слово* следует признать двупримитивным (*сло-во*). Оно, как можно думать, восходит к первоначальной связке смыслов ‘тьма’ и ‘рот’, соответственно, к примитивным словам, которые эти смыслы выражают, *су* и *гу* (ср. *сумрак*, *ни гугу*). Принимая во внимание упомянутое опущение *г*, процесс преобразования указанных примитивов в лексему *слово* можно представить так: 1) *су* > *сва* > *сла* > *сло-*; с учётом чередования *к* – *с* (ср. укр. *кмітливий* – русск. *сметливый*) отнесём сюда и ст.-сл. **кляколь**, русск. *колокол* и др.; 2) *гу* > *гва* (в свою очередь от примитива *гу* происходит лексема *глагол*, в одном из значений – ‘слово’; > *гла* > *гол*: *гла-гол*) > *ва* > *-во*; *сло-* + *-во*. Попытки рассматривать наше существительное в разрезе корневой этимологии, тем более возводить его к глагольному корню [Варбот 1962], надлежит отклонить как ошибочные.

Укр. **СРІБЛО.** О.Н.Трубачёв отметил общность названий серебра и воды, заключив, что этот образ (‘серебро как вода’) может использоваться при выяснении происхождения именованья серебра в славянских языках [Трубачёв 1999: 76]. Исходная идея лингвиста, безусловно, верна (вода и серебро были отождествлены по цвету; ср. гидронимы *Серебряная*, *Серебренка*, *Серебровка*, *Серебрянка* и др.), чего нельзя сказать о его дальнейших построениях. Главная ошибка О.Н.Трубачёва заключается в том, что в пределах балто-славяно-германского ареала, хотя речь идёт о культурном слове, он не предполагает вероятным заимствование, т.е. постепенный охват этим словом всех областей указанного ареала (с. 78). Всё же исследователь считает наиболее древними латышские лексемы (*sidrabs*, *sudrabs*), исходя из них он и восстанавливает архетип именованья серебра – **sibrap-/subrap-* (с. 79). Это всё при том, что, как полагает А.Л.Погодин, «латышские названия серебра переделаны под влиянием народной этимологии, связавшей их с глаголом *drebeti* (*drebēt*) ‘дрожать, трепетать’» [Погодин 1903: 206]. Иначе говоря, латышские слова могут быть просто переводом, калькой славянского имени серебра. На наш взгляд, ближе всего к первичному наименованию серебра стоит украинское его обозначение (польск. диал. *šreblo*, *šryblo* и др. могут быть заимствованными). Именно этим обусловлено то, что соответствующее название вынесено в заголовок этюда. В других языках упомянутое наименование было существенно преобразовано. Следует согласиться с А.Л. Погодиным и в том, что, помимо орфографии, никаких следов глухого (редуцированного) после *с* в славянских языках не сохранилось и что русск. *серебро* представляет лишь форму с полногласием [Погодин 1903: 205]. Это полногласие вторично, как вторичен и плавный *р*, который можно рассматривать как результат усиления придыхания, образовавшегося в

щели между двумя согласными. Все процессы, которые сопровождали преобразование водного примитива (таковым допустимо считать *ву*) в существительное *срібло*, можно описать так: *срібло* < *с-р-бло* < *с-н-бло* < *сбло* < *бло* (~ *бла*; > *б'ла* > *біла/бела* || > *білий/белый*) < *вво* ~ *ваа* < *ву* (ср. удмурт. *ву* 'вода'). Таким образом, серебро, как и вода, 'то, что характеризуется белизной' [Марр 1935: 360]. В слове *срібло* произошла не диссимилиация, как обычно считают, а ассимиляция, распространившаяся в большинстве славянских языков: *срібло* > *срібро* (болг. *сребро*, макед. *сребро*, польск. *srebro* и под.). Балтийские и германские именованья серебра (ср. нем. *Silber*, англ. *silver*), учитывая степень искажения первичного названия, несомненно, являются вторичными. Содержанием сказанного, как можно видеть, отклоняется мнение Н.Я. Марра, состоящее в том, что русск. *серебро* представляет собой двуплеменное слово (типа 'сал-и+бер') [Марр 1936: 161].

СТОЛ. Лингвисты не могут определиться, от какого глагола происходит слово *стол* – *стать*, *стоять* или *стлать*, *стелить*, хотя эти глагольные лексемы выражают признаки, отнюдь не обязательные для столов. Мы предлагаем этимологию, основанную на субституции *з* – *ст* (ср. укр. *гуна-ти* – русск. *стуна*, т.е. то, в чем «гунают» что-либо пестом; русск. *мга* 'тьма' – укр. *мста* 'месь': 'тьма' > 'зад' > 'месь'; см. этюд о глаголе *льстити*). В таком случае существительное *стол* возводится к примитиву *гу* 'рот' и его первоначальным значением является 'пища, еда, съестное'. В этом значении слово *стол* употребляется и сейчас. Ср.: *Пётр Данилыч жил по-русски, попросту: стол у него незатейливый, крестьянский: любил простоквашу, баранину, жирные с наваром щи* (В. Шишков. Угрюм-река). Конкретно, с учётом упомянутой субституции, преобразование примитива *гу* в субстантив *стол* можно представить так: *гу* > *гва* > *гла* (ср. глагол || < 'слово' < 'рот') > *гол* > *стол*. Связью смыслов 'рот' ~ 'рука' [Луценко 2004: 225] объясняется возможное родство (ср. укр. *голі долоні*, *голий як долоня*, русск. *голый как ладонь* и т.п.) слов *голый* и *стол*. Впрочем, если изначальным значением прилагательного *голый* было значение 'пустой' (ср. укр. *голити/ся*), то для названного родства посредничества смысла 'рука' не требуется. Из сказанного следует, что ближайшее сходство лексем (*стол* и *стлать* и т.д.) является, скорее, источником заблуждений, чем свидетельством надёжности и правильности этимологии.

СЫТЫЙ. При реконструкции происхождения прилагательных надлежит восстанавливать краткую форму женского рода, поэтому, если нас интересует этимология слова *сытый*, предметом рассмотрения должна быть форма *сыта*. Звук *ы* в этой форме, как и в слове ст.-сл. **мыто** (см. этюд об имени *мзда* [Луценко 2009: 52]), может рассматриваться как средство заполнения щели, образовавшейся по причине разрыва стыка согласных (*с-та*). Причина разрыва – переход к музыкальной грамматике языка, чем объясняет многие звуковые изменения П.А. Лукашевич [Лукашевич 1871: 394]. Согласный *т* – следствие субституции *з* – *т*, а *га* – рефлекс *у*. В результате получаем обозначение тьмы, *су* (ср. *сумрак*), от которого произведен смысл 'много', давший в конце концов значение 'сытый' (см. лат. *satis* 'довольно, достаточно, полно'). Похожее происхождение имеет слово *сто* – прежде всего в значении 'много' (ср. *Не имей сто рублей, а имей сто друзей*). Часть *-ста-* входит в субстантив *достаток*, где также выражает смысл 'много'. Образ звёздного неба (< 'тьмы') шифрует существительное *сито* (*и* – вокализация мягкости, возникшей на стыке согласных). Наконец, слова *сот*, *сотовый* воплощают связку смыслов 'рот' ~ 'тьма' (кстати, *сот* по-украински *стільник*, что подтверждает выдвинутую этимологию слова *стол*). Как видим, прилагательное *сытый* не так и сложно относительно своей истории, как можно думать, ознакомившись с материалом словарей, в которых оно определяется как не совсем ясное в этимологическом отношении.

ЧЕРЕЗ. Предлог *через* происходит из примитива *ку*, представляющего семантический ряд 'рот' ~ 'рука'. Где мы имеем это *ку*? Примитив *ку* известен опять-таки как предлог, например, в старобуковинском языке (*коу томоу* 'кроме того', *коу в'вдому* 'к сведению', *ку чсти д'вду* 'к чести деда'), где он по своим функциям близко стоит к современному *к*. Преобразование этого примитива в слово *через* претерпело следующие стадии: *ку* > *к[г]а* > *кза* > *чза* (палатализации на стыке согласных) > *ч-за* (разделение стыка согласных) > *ч-н-за* (заполнение щели придыханием) > *чрза* (изменение придыхания в *р*) > *чреза* (> болг. *чрез*; вокализация стыка) > *чреза* (образование полногласия) || > *через*. Вопреки принятому мнению [Черных 1994, т. II: 381], ставящему на первое место вариант *черес*, как видим, форма с *з* первична, а не вторична. Так как смысл 'рот' пересекается со смыслом 'тьма' (> 'пропасть, исчезнуть'), отнесём сюда и имеющий ту же корневую основу глагол *исчезать* (...*чза* > *чеза*; ср. с.-хорв. *čez* 'через'). К кругу родственных слов причислим и слово *чесать* (...*чза* > *чса* > *чеса*), реализующее смысл 'проходить через...' (ср. [Лукашевич 1871: 493]). Значение 'пояс', которое имеет слово *через*, обязано своим существованием смыслу 'рот' (> 'круг' > 'пояс'). Напротив, значение 'рука' выявляется при указании на лицо, средство и т.п., при помощи которого совершается что-либо: *Через Тараску солдатка Аннушка давно засылала Наташке то пирожок с луком, то яичко* (Д. Мамин-Сибиряк. Три конца).

Литература

- Варбот 1962: Варбот, Ж.Ж. Индоевропейское **k'leu-* [Текст] // Этимологические исследования по русскому языку. Вып. II / Ж.Ж. Варбот. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1962. – С. 58-70.
- Гамкрелидзе, Иванов 1984: Гамкрелидзе, Т.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Т. I-II [Текст] / Т.В. Гамкрелидзе, В.В. Иванов. – Тбилиси, 1984. – 1331 с.
- Дэжэ 1985: Дэжэ, Л. Украинская лексика сер. XVI века: Няговские поучения (словарь и анализ) [Текст] / Л. Дэжэ. – Дебрецен, 1985. – 525 с.

- ЕСУМ III: Етимологічний словник української мови [Текст] / Редакц. колегія: О.С. Мельничук (головн. ред.) та ін. – Т. 3-й. – Київ: Наукова думка, 1989. – 552 с.
- ЕСУМ IV: Етимологічний словник української мови [Текст] / Редакц. колегія: О.С. Мельничук (головн. ред.) та ін. – Т. 4-й. – Київ: Наукова думка, 2004. – 655 с.
- ЕСУМ V: Етимологічний словник української мови [Текст] / Редакц. колегія: О.С. Мельничук (головн. ред.) та ін. – Т. 5-й. – Київ: Наукова думка, 2006. – 704 с.
- КЭСРЯ 1971: Шанский, Н.М. Краткий этимологический словарь русского языка [Текст] / Н.М. Шанский, В.В. Иванов, Т.В. Шанская. – М.: Просвещение, 1971. – 542 с.
- Левицкий 2010: Левицкий, В.В. Этимологический словарь германских языков. Том I [Текст] / В.В. Левицкий. – Винница: Нова книга, 2010. – 616 с.
- Лукашевич 1846: Лукашевич, П. Чаромутіе, или священный язык магов, волхвов и жрецов [Текст] / П.А. Лукашевич. – Петръгород, 1846. – 407 с.
- Лукашевич 1871: Лукашевич, П. Корнеслов латинского языка [Текст] / П.А. Лукашевич. – Киев, 1871. – 923 с.
- Луценко 1997: Луценко, Н.А. Из записок по диахронической семантике: „тишина” [Текст] // Теоретическая и прикладная семантика. Парадигматика и синтагматика языковых единиц / Н.А. Луценко. – Краснодар, 1997. – С. 17-26.
- Луценко 2003: Луценко, Н.А. Из записок по диахронической семантике: ‘ум’ [Текст] // Нова філологія / Н.А. Луценко. – Запоріжжя, 2003. – № 3 (18). – С. 5-11.
- Луценко 2004: Луценко, М.О. Етимологічні спостереження [Текст] // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. Зб. наукових праць, присвячений ювілею А.П. Загнітка [Текст] / М.О. Луценко. – Донецьк, 2004. – С. 224-230.
- Луценко 2009: Луценко, Н.А. Истории наших слов. Диахронно-лексикологические этюды [Текст] / Н.А. Луценко. – Донецк: Изд-во «Вебер» (Донецкое отделение), 2009. – 370 с.
- Март 1934: Март, Н.Я. Избранные работы : [в 5 т.] [Текст] – Т. 3-й. – М.; Л., 1934. – 423 с.
- Март 1935: Март, Н.Я. Избранные работы : [в 5 т.] [Текст] – Т. 5-й. – М.; Л., 1935. – 668 с.
- Март 1936: Март, Н.Я. Избранные работы : [в 5 т.] [Текст] – Т. 2-й. – М.; Л., 1936. – 523 с.
- Мартынов 1983: Мартынов, В.В. Язык в пространстве и времени. К проблеме глоттогенеза славян [Текст] / В.В. Мартынов. – М.: Наука, 1983. – 109 с.
- Меркулова 1976: Меркулова, В.А. Украинские этимологии. II [Текст] / В.А. Меркулова // Этимология 1974. – М.: Наука, 1976. – С. 60-75.
- Погодин 1903: Погодин, А.Л. Следы корней-основ в славянских языках [Текст] / А.Л. Погодин. – Варшава, 1903. – VIII, 312 с.
- Рут 2003: Рут, М.Э. Этимологический словарь русского языка для школьников [Текст] / М.Э. Рут. – Екатеринбург, 2003. – 432 с.
- Соболевский 1903: Соболевский, А.И. Лекции по истории русского языка [Текст] / А.И. Соболевский. – М., 1903. – 303 с.
- Трубачёв 1999: Трубачёв, О.Н. Indoarica в Северном Причерноморье [Текст] / О.Н. Трубачёв. – М.: Наука, 1999. – 320 с.
- Трубачёв 2009: Трубачёв, О.Н. Труды по этимологии. Слово. История. Культура [Текст] / О.Н. Трубачёв. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – Т. 4. – 696 с. – (Opera etymologica. Звук и смысл).
- Цыганенко 1989: Цыганенко, Г.П. Этимологический словарь русского языка : Более 5000 слов [Текст] – 2-е изд., перераб. и доп. / Г.П. Цыганенко. – Киев: Радянська школа, 1989. – 511 с.
- Черных 1956: Черных, П.Я. Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период [Текст] / П.Я. Черных. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1956. – 244 с.
- Черных 1994: Черных, П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. В 2-х тт. [Текст] / П.Я. Черных. – М.: Русский язык, 1994. – Т. I. – 623 с. – Т. II. – 560 с.
- Шапошников 2010: Шапошников, А.К. Этимологический словарь современного русского языка [Текст] / В 2-х тт. / А.К. Шапошников. – М., 2010. – Т. 1. – 584 с.; Т. 2. – 576 с.
- ЭСРЯ 1965: Этимологический словарь русского языка. Том I. Вып. 2. Автор-составитель Н.М. Шанский [Текст]. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1965. – 271 с.
- ЭСРЯ 1968: Этимологический словарь русского языка. Том I. Вып. 3. Под руководством и ред. Н.М. Шанского [Текст]. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1968. – 284 с.
- ЭСРЯ 1973: Этимологический словарь русского языка. Том I. Вып. 5. Под ред. Н.М. Шанского [Текст]. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1973. – 304 с.
- ЭСРЯ 1975: Этимологический словарь русского языка. Том II. Вып. 6. Под ред. Н.М. Шанского [Текст]. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1975. – 124 с.
- ЭСРЯ 1999: Этимологический словарь русского языка. Вып. 9. Под ред. А.Ф. Журавлева и Н.М. Шанского [Текст]. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1999. – 240 с.
- ЭССЯ 1974: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд [Текст] / Под ред. О.Н. Трубачёва. – Вып. 1. – М.: Наука, 1974. – 214 с.

ЭССЯ 1978: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд [Текст] / Под ред. О.Н. Трубачёва. – Вып. 5. – М.: Наука, 1978. – 232 с.

ЭССЯ 1981: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд [Текст] / Под ред. О.Н. Трубачёва. – Вып. 8. – М.: Наука, 1981. – 254 с.

ЭССЯ 1988: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд [Текст] / Под ред. О.Н. Трубачёва. – Вып. 15. – М.: Наука, 1988. – 264 с.

В статье автор продолжает знакомить читателя со своими этимологическими наблюдениями. Изложение основывается на преодолении консерватизма традиционной этимологии. Используются новые идеи, касающиеся семантической стороны языка, а также тенденций развития гласных и согласных звуков. Слово как таковое толкуется как результат предикативного акта, носитель скрытой предикативности.

Ключевые слова: лексическая этимология, звуковые переходы, семантические парадигмы, предикативная природа слова.

The article provides the reader with the author's etymological observations. The story is based on overcoming the conservatism of traditional etymology. The author makes use of new ideas relating to the organization of the semantic structure of the language as well as tendencies of the development of vowel and consonant sounds. The word as such, is understood as the result of a predicative act, as a bearer of implicit predicativity.

Keywords: lexical etymology, sound transitions, semantic paradigms, predicative nature of the word.

Надійшла до редакції 6 вересня 2010 року.

Людмила Наконечна-Роганіна

ББК 81.2УК–02
УДК 81'36:81'367

СИНТЕЗ СЕМАНТИКИ ЧАСУ І ПРОСТОРУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті висвітлено такі мовні явища української мови, які поєднують семантику і часу, і простору; зроблено короткий огляд історичних змін уявлень людства про часопростір. Проблему синтезу семантики часу і простору в українському мовознавстві порушено вперше.

Ключові слова: час, простір, хронотоп, мовна категорія.

Час і простір є одними із фундаментальних категорій людського буття, підґрунтям для формування фізико-математичної проблематики і предметом філософського осмислення, поняття *час* є також однією з основних категорій граматики. Крім того, категорії часу і простору є ключовими у формуванні світоглядної картини людини. На думку історика та культуролога А. Гуревича, простір і час належать до «основоположних категорій людської свідомості». «Ці універсальні поняття у кожній культурі пов'язані між собою, утворюючи свого роду «модель світу», – ту сітку координат, за допомогою яких люди сприймають дійсність і будують образи світу» [Гуревич 1972: 84].

Поєднання категорій часу і простору як ключових чинників формування колективного світосприйняття народу заслуговує на особливу увагу, оскільки, на нашу думку, залежність семантики часу і простору в мовних конструкціях безпосередньо пов'язані з колективним світосприйняттям народу.

Відомо, що в уявленнях деяких народів категорії часу і простору тісно взаємопов'язані. Наприклад, у мові інків існує слово *pacha*, що означає час і простір водночас; пересування назад у слові *pacha* поєднується з минулим часом, а рух вперед переплітається з рухом у майбутнє. В українській мові слів, які поєднували б семантику часу і простору, немає. Проте чи означає це, що мовна картина світу українців не містить у собі елементів поєднання семантики цих двох категорій? Отож, метою нашого дослідження і є з'ясувати наявність синтезу значення часу і простору в українських мовних конструкціях, а також розглянути механізми, за допомогою яких категорії часу і простору виявляються в цих мовних явищах.

Категорії часу і простору були предметом розгляду великої кількості наукових досліджень, зокрема теорію часопростору в російському художньому тексті детально розробив М. Бахтін. В українському мовознавстві проблему синтезу семантики часу і простору не порушували, що й визначає новизну та актуальність нашої роботи.

Час і простір – це ті засадничі категорії, що формують як світосприйняття та самоусвідомлення кожної окремої людини, так і картину світу цілих епох. Тому не можна розглядати сучасне загальноприйняте розуміння категорій часу і простору без залучення історичних та культурологічних аспектів вивчення цих понять, адже уявлення сучасної людини про часовий та просторовий виміри світу має тривалу історію формування протягом багатьох епох, які, залишивши слід у сучасному мисленні, відтворилися і в мовленнєвих категоріях.

Мислителі усіх без винятку епох намагалися осягнути й пояснити природу часу, створюючи при цьому доволі різноманітні теорії. В історії природознавства і філософії можна окреслити **дві основні концепції часопростору**. Одна з них бере свій початок від античних атомістів: Демокрита, Епікура, Лукреція, – які ввели поняття порожнього простору і розглядали його як однорідне (однакове у кожній точці) та безкінечне. Поняття часу розглядали як суб'єктивне відчуття дійсності.

У Новий Час Ісаак Ньютон розгорнув концепцію атомістів, враховуючи опрацьовані основи динаміки, і стверджував, що час і простір є особливими початками, які існують незалежно від матерії, а також один від одного. На думку Ньютона, абсолютний простір – це порожнє, абсолютно непорушне, безкінечне, безперервне, однорідне, ізотропне вмістилище тіл; воно не впливає на матерію і не піддається впливам матерії, характеризується трьома вимірами. Відповідно час є абсолютним і ні від чого не залежним, універсальним, однорідним, безперервним, безкінечним, однорідним; це протяжність, яка рівномірно перетікає від минулого до майбутнього; це порожнє вмістилище подій, які можуть його заповнити, а можуть і не заповнювати, перебіг подій не впливає на потік часу. Таким чином, Ньютон розглядав час і простір як абсолютні і не залежні одна від одної категорії. Розроблена Ньютоном концепція часу і простору була панівною в науці протягом XVII-XIX ст., оскільки відповідала теоріям та фізичній картині світу тієї епохи: евклідовій геометрії, класичній механіці та класичній теорії тяжіння.

Другу концепцію часу і простору (першопочатком якої були ще ідеї Аристотеля) розробив Готфрід Лейбніц, спираючись на деякі ідеї Декарта. У цій концепції заперечується уявлення про час і простір як самостійні начала буття, які існують паралельно з матерією і не залежать від неї. Простір – це відношення взаємного розташування множини тіл, а час – відношення стану тіл або явищ, які змінюють один одного. Лейбніц наполягав на принципі відносності: про розмір, а також про зміну тіл можна судити, тільки зіставляючи їх із розмірами та змінами інших тіл. Часопросторову концепцію Лейбніца сучасники філософа не визнали, адже вона суперечила панівним на той час постулатам евклідової геометрії. Теорія Лейбніца хоч і вплинула на філософські погляди Гегеля та Канта, однак актуальності набула тільки через два століття після своєї появи.

Наприкінці XIX та на початку XX ст. відбулися глибокі зміни наукових уявлень і, відповідно, радикальні зміни тлумачення понять часу і простору. Було введено поняття поля – ефіру, який заповнює світовий абсолютний простір. Теорія відносності Альберта Ейнштейна змінила парадигму сприйняття хронотопу та виявилася новою фізичною теорією часу і простору: розміри тіла (і будь-яка відстань між двома матеріальними точками) та тяглість (і ритм) процесів є відносними величинами (а не абсолютними і самостійними початками буття, як доводила механіка Ньютона); вони формуються під час перебування в них інших об'єктів. Тобто, за теорією відносності, після вилучення усіх інших об'єктів із часу та простору існування часопростору припиняється як таке. Крім того, час має різну швидкість у різних системах відліку, є невіддільним від трьох просторових вимірів та залежить від швидкості спостерігача [Алексеев, Панин 2003; Грюнбаум 2003; Рейхенбах 1985].

Відповідно до теорії відносності, просторово-часовий континуум неподільний, тобто всесвіт складається з трьох просторових вимірів і одного часового, які формують єдність. Час є невіддільним від трьох просторових вимірів і залежить від швидкості спостерігача. Отож, час і простір, за теорією Ейнштейна, є нероздільними. Якщо дана теорія має зв'язок із колективною картиною світу народу, то мова, яка є транслятором основоположних світоглядних принципів народу, повинна, на нашу думку, відображати в собі закономірності такого типу.

Аналіз мовленнєвих конструкцій дає можливість побачити, що в українській мові хоча не часто вживаною, проте звичною є конструкція, яка передає просторове значення через опис певного процесу. Вимірювання простору через час пов'язане з фізичними закономірностями, які забезпечують подолання певної відстані протягом фіксованого проміжку часу. Звичність для мовців таких процесів і відображено у мові, наприклад: *А вдалині, на кілька днів погоні, / але з фортець це видимі як сон, – / стоять кургани царських пантеонів, / і чайка плаче з вітром в унісон* (Л. Костенко); *Сажнями тижнів / відмірював простір* (М. Горбаль); *...Три кілометри мовчання / по колу, / окружністю в одну годину* (М. Горбаль); *Дочка Анни знаходилася в той момент на відстані одного переходу від Ялівця* (Т. Прохасько); *Ідеши і відстань міряєши сигаретами* (Л. Якимчук).

Різновидом мовленнєвих конструкцій, які виражають просторове значення через опис процесу є форма **на відстані ...ходу / їзди**: *Яке треба мати вухо, щоб за дві години ходу почути крізь нетрі собачий гавкіт, та ще й упізнати, що то Заливай, а не інший який* (І. Багрянний); *Євгенові усе це не вірилось, що Шура зараз перебуває за кілька хвилин ходу від нього* (О. Гончар); *Де ти? – Десять годин їзди до тебе, – відповів голос у трубіці* (М. Матіос); *Рибалки казали йому, що до найближчого острова Кугаралу, коли вітер дме ходовий, дві години ходу, але вітер мінявся* (З. Тулуб).

Набагато рідше в українській мові трапляються конструкції, які відображають окреслення часу через просторовий вимір: *Час мій став безчасом, він рухався разом з сонцем, а відмірювався відстанню між двома казанками рисової чорби, яку мені давали щодня* (П. Загребельний); *І через те отак тут споконвіку – життя і смерть на відстані стріли* (Л. Костенко). Проте доволі поширеним явищем у нашій культурі є зіставлення часу з певними елементами простору. Так, наприклад, переживання людиною якогось проміжку часу часто

порівнюється із проходження певного шляху. Уявлення про життя як про *дорогу, шлях, стежину, ниву, поле і т.п.* має глибокі міфологічні корені, про що свідчать фразеологічні конструкції, наприклад: *життя прожити – не поле перейти; кожен іде своєю дорогою; дорога життя; життєвий шлях; у житті – як на довгій ниві* та ін.

У сучасному суспільстві категорія простору більш зрозуміла та звична для сприйняття і здебільшого пов'язана із сенсорними відчуттями та проєкціями на навколишню дійсність. Натомість час потребує більш інтуїтивного сприйняття. Тому закономірним є перенесення спрощених уявлень про простір на певні часові явища або їхні ознаки, а надання процесам, які відбуваються в часі, якостей просторових процесів – звичне мовне явище. У мовних конструкціях (дієслівних метафорах) час доволі часто виступає суб'єктом дії, він *іде, біжить*: *А прийде ніч, – болить душа словами* (Л. Костенко); *Віки йшли, народ не перевівся, і вешті-решт вони зробились нами* (Л. Костенко); *Смеркалося. Година йшла на сьому* (М. Вінграновський); *Час біжить захланний, наближує мене до речення* (В. Стус).

Початкове значення дієслів *йти, бігти* – пересуватися, рухатися, змінюючи місце в просторі. Таким чином, мовна картина категорії темпоральності пов'язана з уявленнями про переміщення «часу» (як певного фізичного явища) в просторовому вимірі. Мова фіксує уявлення (певною мірою стереотипні) про розміреність, однорідність, плавність, повільність, тяглість руху часу, адже в мові час *пливе, тече, летиться, летить, паде*. Дієслівні метафоричні конструкції такого типу найповніше виявляють зафіксоване в мові усвідомлення фізичної сутності часу, який поміщений у простір. Наприклад: *Час рікою пливе, як зустрів я тебе* (І. Франко); *Століття за століттям протекло, Епохи просміялись, наче діти* (М. Вінграновський); *Тут дні мої зливаються у роки* (М. Вінграновський); *Ніхто ж бо не зважувався заговорити про найтривожніше – як далі потече життя* (Р. Іваничук); *А коли запало надвечір'я, з Камерального лісу обізвалися олені* (Р. Іваничук).

Перенесення ознак, які позначають просторові явища (наприклад: *довгий, короткий, глибокий*) на характеристики часових відрізків, доволі поширене явище в українській мові. (Причому саме визначення *відрізок часу* також має цілком просторове походження!) Серед нормативних та оригінальних художніх означень номінації *час* «Словник епітетів української мови» [Бирик, Єрмоленко, Пустовіт 1998] фіксує такі прикметники, як: *великий, гарячий, довгий, золотий, короткий, швидкоплинний, волохатий, глибокий, димний (димен), залізний, імливий, розгойданий, сталевий, темний (темен)* та ін. Усі наведені епітети пов'язані з простором, кожен із них базується на якомусь одному з п'яти органів чуття людини. Оскільки для людей звичними і більш зрозумілими є характеристики навколишнього простору, тому, очевидно, не маючи змоги відчувати час безпосередньо органами чуття, мовці переносять більш звичні просторові ознаки на категорію темпоральності, приписуючи їй зорові, дотикальні чи інші характеристики.

Найбільш поширеними в мові характеристиками часу є прикметники *короткий, довгий*, що пов'язано з уявленнями про час як про відрізок певної довжини: *Зосталось тільки зоряно і вітряно / На довгий час* (О. Слоньовська); *Лише коротка мить, як блискавка, на двох* (О. Слоньовська); *По довгій неволі хотів тут віку дожити* (Л. Костенко); *Енкаведист насправді довгий час шукав його* (Р. Іваничук). До цього ряду належить і епітет *глибокий* на означення давності дії чи процесу: *Так що такі й подібні процедури / восходять ще в глибоку давнину* (Л. Костенко).

Прислівник *довго*, маючи просторове походження на позначення довжини, протяжності явища, набув широкого вжитку саме із часовою семантикою: *Ридає жінка в Ольвії, у гавані, - / чого ж гречин той довго так у плаванні?* (Л. Костенко); *Глинські кажани, що виводились у виспах, ще довго супроводжували його, пролітаючи над самим візком* (В. Земляк); *Степаниха ще довго ворочалась, зітхала, тихенько схлипувала й задрімала десь аж перед першими півнями* (Гр. Тютюнник); *Потім довгенько мовчить, стежачи за тим, як хмаринка підкрадається до сонця* (Гр. Тютюнник).

Прислівник *довго* в українській мові прижився саме на означення часових явищ, проте інколи, досить рідко, використовується і для характеристики просторової величини, що підтверджує його змішану, часопросторову семантику: *Чебрець вабить до себе гаї – ясеніві, берестові, черемхові, й сам губиться в них, однак ненадовго – зразу ж за Вавилоном вигулькує з-під старих вільх* (В. Земляк).

Далекі стосовно моменту мовлення події в мовних конструкціях доволі часто позначаються як такі, що перебувають *в даліні*, віддалені від суб'єкта мовлення, *далеко*. Антоніми *близько / далеко*, безперечно, мають просторову етимологію значення, проте міцно вкоренилися в українській мові для характеристики часових явищ: *Літові далеко до дощу, / Перевито золото туманом, / Ще далеко – здрастуй – не пуцу! – / І вікно виглядається тьмяно* (М. Вінграновський); *Їй уже далеко за двадцять, а самотійного життя ще не зазнала* (Р. Іваничук); *Розходимося десь уже далеко за північ* (Гр. Тютюнник); *Записали в п'ятий лінійний батальйон і найближчими днями відправлять до місця служби* (З. Тулуб).

Іменник *даль* із просторовою семантикою поширився на означення темпоральних явищ, унаслідок чого прислівник *далі* вживається паралельно на позначення і просторових понять, і часових явищ. Таким чином, просторова семантика для прислівника *далі* є первинною: *Сонце, мабуть, тільки що зійшло, бо від скирти через тік і ще далі на стернах лежала довга тінь у сизій росі* (Гр. Тютюнник); *Кадрига скрадається понад берегами, береться далі й далі на південь — до благословених земель Анатолії, до Богазічі-Босфору* (П. Загребельний). Проте в мовленні доволі високою є частотність вживання прислівника *далі* на позначення часових характеристик: *Скажи мені, як далі жить мені??!* (М. Вінграновський); *Він [ведмідь] замовк, розжовуючи солодоці, а далі ще грізніше заревів* (І. Пільгук); *Все ж таки Ялівець далі знаходився в*

Українських Карпатах, а не просто в Чехо-Словацькій республіці (Т. Прохасько); *Далі він уже не чув, кусало його чи ні, а тихо крався поміж лататтям, розсовуючи його грудьми* (Гр. Тютюнник).

Прислівник *вперед* (інколи – *назад*) набув часового значення у зв'язку з уявленнями про момент мовлення як точку відліку, де рух уперед асоціюється з рухом у майбутнє, а назад – у минуле, наприклад: *Ото вже як пішло із первовіку, то так уже на всі віки вперед* (Л. Костенко); *І то за два-три дні вперед* (І. Багряний); *Ще годину назад одержав дуже втішного листа від свого сина* (Г. Тютюнник); *Люди шляхетні прозирають назад крізь цілі віки!* (П. Загребельний).

Прислівник *там* (що первинно вживається на позначення більш віддаленого порівняно з іншим місця) поширився на часові означення *потім, згодом, незабаром, тоді*. Наприклад: *Може ж таки, до ранку мати нічого не помітять, а там буде як буде!* (Гр. Тютюнник); *Стрибай у рів! До ночі перележши, / а там і гайда – навпрошки додому* (Л. Костенко). Очевидно, ці приклади свідчать, перш за все, про уявлення, що закони просторового виміру є справедливими і у вимірі часовому.

Синтез семантики часу і простору можна виявити й у системі прийменників, які практично всі за своїм походженням є просторовими. Тож, і темпоральні прийменники розвинулися на основі просторових: *Бо він один крізь весни і крізь зими / Веде свій слід з не бути у буття* (М. Вінграновський); *При зими-осені-весні, / Розхитуючи кладку, / Біг дід мій* (М. Вінграновський); *А тоді на Царині по суботах грала крізь цілу ніч музика* (Р. Іванчук); *І навіщо я проти ночі вирушив?* (Гр. Тютюнник).

Отже, в українській мові наявні конструкції, у яких одночасно відтворюється семантика категорій часу і простору. Часові значення нерідко виражаються за допомогою просторових мовних засобів (наприклад, усі часові прийменники мають просторове походження) і досить часто збігаються зі значеннями просторовими, мають просторове походження, зіставляються з елементами простору. Такі закономірності можна пояснити тим, що часові явища потребують більш інтуїтивного сприйняття, тому в мові часто характеризуються більш зрозумілими просторовими поняттями. Проте дуже рідко в українській мові можна натрапити на вираження часу безпосередньо через опис простору, хоча вираження просторових величин через опис певного процесу більш поширені (наприклад: *на відстані десяти хвилин ходу, години їзди, двох спалених цигарок і т.ін.*).

Історично концепція сприйняття часу пройшла чимало переломних трансформацій, що, зрештою, сформувало ту картину світу, яку можемо спостерігати в суспільстві сучасної епохи. Час і простір є тими універсальними інтердисциплінарними категоріями, що споконвіків були і є понині способом осягнути та, як наслідок, описати основоположні поняття буття. Саме тому час і простір – це, передусім, одні із засадничих філософських категорій, які реалізуються в різноманітних сферах людського буття, зокрема у мовленні. Синтез елементів семантики часу і простору в єдиних мовних конструкціях може бути прямим свідченням поєднання цих двох категорій у свідомості мовців, що є важливою темою для культурологічних та філософських студій. Не досліджене досі в українському мовознавстві явище синтезу семантики часу і простору має, на нашу думку, перспективи для його подальшого лінгвістичного вивчення.

Література

- Алексеев, Панин 2003: Алексеев, П.В., Панин, А.В. *Философия: Учебник* [Текст]. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2003. – 608 с. – 3500 экз. – ISBN 5-98032-164-0.
- Бахтин 1975: Бахтин, М. *Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике* [Текст] / М. Бахтин // *Вопросы литературы и эстетики*: СПб. – М.: Худож. лит., 1975. – С. 234-407. – Библиогр.: с. 407.
- Бибик, Єрмоленко, Пустовіт 1998: Бибик, С.П., Єрмоленко, С. Я., Пустовіт Л. О. *Словник епітетів української мови* [Текст] / НАН України. Інститут української мови. — Київ: Довіра, 1998. – 431 с. – Бібліогр.: с. 411-426. – 5000 пр. – ISBN 966-507-059-2.
- Грюнбаум 2003: Грюнбаум, А. *Философские проблемы пространства и времени* [Текст] / А. Грюнбаум. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 568 с. – Библиогр. (на англ. языке): с. 553-569. – 960 экз. – ISBN 5-354-00274-5.
- Гуревич 1972: Гуревич, А. *Категории средневековой культуры* [Текст] / А. Гуревич. – М.: Искусство, 1972. – 318 с. – 7000 экз.
- Игнатъева 2004: Игнатъева, М. *Отражение времени и пространства во фразеологии русского и английского языков: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.20.* – Казань, 2004. – 20 с.
- Кравченко 1990: Кравченко, А.К *когнитивной теории времени и вида* [Текст] / А. Кравченко // *Филологические науки*, 1990. – № 6. – С. 81-90. – Библиогр.: с. 90.
- Кравченко 1996: Кравченко, А. *Когнитивные структуры пространства и времени в естественном языке* [Текст] / А. Кравченко // *Известия РАН. Серия литературы и языка.* – Т. 55. – №3. – 1996. – С. 3-24. – Библиогр.: с. 24.
- Лисюк 2006: Лисюк, Н. *Міфологічний хронотоп: Матеріали до курсів «Міфологія», «Міфологія слов'янська і світова»* [Текст] / Н. Лисюк. – К.: Український фіто соціологічний центр, 2006. – 200 с. – 500 пр. – ISBN 966-306-122-5.
- Рейхенбах 1985: Рейхенбах, Г. *Философия пространства и времени* [Текст] / Г. Рейхенбах; Перевод с англ. Ю. Молчанова; Общ. ред. А. Логунова; Послесловия И. Акурина. – М.: Прогресс, 1985. – 344 с. – 2000 экз.
- Топоров 1983: Топоров, В. *Пространство и текст* [Текст] / В. Топоров // *Текст: семантика и структура.* – М., 1983. – С. 227-284. – Библиогр.: С. 284.

Яковлева 1994: Яковлева, Е. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени, восприятия) [Текст] / Е. Яковлева. – М., 1994. – 344 с. – ISBN 5-7333-0424-8.

Anusiewicz 1994: Anusiewicz, J. Kulturowa teoria języka. Zarys problematyki [Text] / J. Anusiewicz // Język a Kultura T.I. – Wrocław: Wiedza o Kulturze, 1994. – S. 17-30.

Bartmiski 1994: Bartmiski, J. Konwersatorium „Język a kultura”. Projekt programu [Text] / J. Bartmiski // Język a Kultura T.I. – Wrocław: Wiedza o Kulturze, 1994. – S. 9-16.

В статье рассмотрено такие языковые явления украинского языка, которые сочетают в себе одновременно семантику и времени, и пространства. Также представлен краткий обзор исторических изменений представлений человечества о хронотопе. Проблема синтеза значения времени и пространства в украинском языкознании сформулирована впервые.

Ключевые слова: время, пространство, хронотоп, категория языка.

The main attention of the article is paid to the linguistic phenomena of the Ukrainian language which combine the semantics both the time and the space. A review of the historical changes of the humanity's time-space conception is given in the article. The problem of synthesis of the semantic of time and space is formulated for the first time in the Ukrainian linguistics.

Keywords: time, space, chronotope, language category.

Надійшла до редакції 14 вересня 2010 року.

Оксана Пугіліна

ББК Ш12=411.4*22

УДК 81'372=111=161.2

ДЖЕРЕЛА ПОСТАННЯ ВІДМІНКОВОЇ ГРАМАТИКИ (від поч XX ст. і до сьогодні)

Стаття продовжує цикл публікацій, присвячених проблемам відмінкової граматики в її презентації у загальнолінгвістичній парадигмі, зокрема встановленню витоків відмінкової граматики, а також простеженню причин, передумов і специфіки її розвитку і формування як самостійного лінгвістичного напрямку.

Ключові слова: відмінкова граMATика, вроджене поняття, інтерпретивізм, когнітивна лінгвістика, лексикалізм, пропозиція, семантика, структуралізм, трансформація, функціоналізм.

Останнім часом набуває актуальності проблема кореляції компонентів глибинної структури речення із відповідним набором формально-поверхневих відмінків, а також виявлення тенденцій реалізації елементів глибинної організації на поверхневому рівні речення в сучасних українській та англійській мовах, що є, власне, об'єктом дослідження відмінкової граматики як окремого, специфічного напрямку дослідження в сучасній лінгвістиці. Але попри видиму сучасність відмінкова граMATика має давню історію і причини свого постання, без з'ясування природи яких важко уявити здійснення повноцінного дослідження в цій царині, так само як і бути мати впевненість в тому, що враховані всі нюанси такого роду досліджень. У попередній публікації вже частково були розглянуті ті явища й процеси, що одними з перших спричинилися до появи питомих рис відмінкової граматики: починаючи від V ст. до н.е. і закінчуючи поч. XX ст. н.е. Метою цієї статті є продовження загальноісторичного огляду тих тенденцій у світовій лінгвістиці, що мали місце безпосередньо перед остаточним формуванням цього лінгвістичного напрямку або впливали на нього під час і після його самооформлення.

Ідея створення загальної теорії мови із залученням не тільки відомостей про універсальні структури мови, але й з урахуванням їхньої семантики, властива дослідженням з відмінкової граматики, була розвинута в генеративній лінгвістиці (Стандартна теорія (Standard Theory) Н. Хомського) [Chomsky 1957; Chomsky 1965]. Найширше вона презентована у працях Н. Хомського 70-х років XX ст. і відома як Розширена стандартна теорія (Extended Standard Theory), хоча має й інші назви: “інтерпретивізм”, “лексикалізм” [Newmeyer 1986: 139-144; Trager 1949: 37]. Основна відмінність Розширеної стандартної теорії від Стандартної теорії, на думку Ф. Ньюмейера, полягає в тому, що в ній особливої ваги набуває семантична інтерпретація мовних одиниць і лексичний компонент теорії. Це зумовлено усвідомленням того, що не всі мовні процеси є власне-синтаксичними і що мовний апарат людини обов'язково містить численні лексичні правила й правила семантичної інтерпретації [Bybee 1988a: 122; Bybee, Slobin 1982: 273; Casad 1988: 61; Hitikka 1986: 333; Leech 1981: 118; Newmeyer 1986: 140; Talmy 1975: 195; Taylor 1988: 308; Taylor 1989: 164] (пор. із твердженням А.О. Кибрика, І.М. Кобозевої та І.О. Секериної про те, що генеративна граMATика, з моменту її виникнення і по сьогодні – це насамперед синтаксис [Современная 2002: 10]). Тому на кінець 70-х років починає набирати сили лексична Розширена стандартна теорія, що охоплювала не тільки необхідні правила семантичного компонента

мови загалом, але й надавала великого значення багатій лексиці окремих мов, без якої не можна собі уявити науково обгрунтованої теорії граматики [Бейлін 2002: 26]. Дж. Бейлін пояснює це також прагненням заперечити теорію Генеративної семантики, що ґрунтувалася на гіпотезі Каца й Посталя (Katz – Postal hypothesis) [Katz 1972; Katz, Postal 1964], суть якої полягала в тому, що трансформації ніколи не змінюють значення висловлення, і все, що має семантичну інтерпретацію, повинно бути презентоване на рівні глибинної структури. Звідси основний постулат про те, що всі мовні процеси, включаючи дериваційні відношення між дієсловом і віддієслівними спільнокореновими іменниками, є винятково трансформаційними [Бейлін 2002: 25; Chierchia, McConnell-Ginet 1991: 79; Katz, Fodor 1963: 180].

Слід погодитися з Ф. Ньюмейером у тому, що це був закономірний процес, особливо якщо врахувати справедливості критики Генеративної семантики Н. Хомським ще у розвідці “Зауваги про номіналізацію” (1970) [Bates, MacWhinney 1989: 133; Heine, Claudi, Hünemeyer 1991: 54; Lambrecht 1987: 377; Newmeyer 1986: 133]. Н. Хомський ще у розвідці “Зауваги про номіналізацію” (1970) виділив три групи явищ, що цю концепцію спростовували: непродуктивність певних мовних процесів (наприклад, номіналізації), структурний (синтаксичний) характер глибинної презентації, здатність трансформацій змінювати значення конструкцій (наприклад, при трансформації пасивізації) [Chomsky 1970]. Процес витіснення цієї теорії “лексикалізмом” зумовлювався тим, що, на відміну від інших наук, які застосовують модульний підхід до свого предмета: вважають цілком зрозумілим, що складні явища найкраще пояснюються, якщо розглядати їх як продукт взаємодії низки систем, що функціонують автономно, кожна з яких підпорядковується своїм власним принципам, “генеративна семантика, навпаки, намагалася увіпхнути всі явища в рамки однієї й тієї самої системи” [Bates, MacWhinney 1989: 133; Heine, Claudi, Hünemeyer 1991: 54; Lambrecht 1987: 377; Newmeyer 1986: 133].

Генеративістика не розв’язала усіх проблем мовознавства. У ній виявлено чимало слабких сторін: апріорність у виділенні вихідних синтаксичних одиниць, невелика здатність для опису різноструктурних мов і под. Тому багатьма положеннями концепції породжувальної лінгвістики скористалася когнітивна лінгвістика, зокрема відмінкова граматики.

Порівняно зі системно-структурною парадигмою (структуралізмом), де мова інтерпретувалася як своєрідна суворо організована система, когнітивна лінгвістика розглядає мову, апелюючи до людини, без якої виникнення й функціонування цієї системи було б неможливим [Fayol, Monteil 1993: 891; Jackendoff 1990: 12; Tuggy 1988: 591]. Цю визначальну рису нової наукової парадигми відзначає Дж. Брунер, констатуючи, що “революціонери”-когнітивісти прагнуть повернути душу в науку про людину після “довгої холодної зими об’єктивізму” – відбувається процес гуманізації науки, оскільки загалом у другій половині ХХ століття лінгвісти почали активно вивчати зв’язок мови з ментальною (розумовою) діяльністю людини [Brunner 1990: 3]. Ідеї когнітивної лінгвістики активно розробляються американськими мовознавцями Т. Бевером, Дж. Лакоффом, Ч. Філлмором, У. Чейфом, російськими лінгвістами В. Дем’янковим, О. Кубряковою, Ю. Степановим, в українстиці – Н. Бардіною, Ф. Бацевичем, Л. Белеховою, О. Воробйовою, С. Жаботинською, Т. Ковалевською, О. Селівановою та ін. [Bever 1970; Lakoff 1993; Fillmore 1968; Chafe 1994; Дем’янков 1994; Кубрякова 1994; Степанов 2005; Бацевич 1997; Жаботинская 1997].

Загалом когнітивна лінгвістика, до однієї з течій якої, здебільшого, зараховують і відмінкову граматику, виникла як самостійна наука відносно недавно. “Днем народження” когнітивної лінгвістики вважають симпозиум у Дуйсбурзі, організований Р. Дирвенем (Дуйсбурзький університет, Німеччина) навесні 1989 року, а підтвердженням цього – створення Міжнародної Когнітивної Лінгвістичної Асоціації. Саме на цій конференції було засновано журнал “Когнітивна лінгвістика” (що надалі став одним з найкращих лінгвістичних журналів; його редактором донедавна був Д. Герартс – Лувенський католицький університет, Бельгія), там само була задумана серія монографій “Дослідження з когнітивної лінгвістики”, у якій, зокрема, вийшла книга Р. Лангаккера “Концепт, образ і символ: Когнітивна основа граматики” (“Concept, Image and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar”). З іншого боку, можливою точкою відліку може слугувати попередня конференція, що відбулася у Трирі 1988 року (теж організована Р. Дирвенем), або видання збірника “Топік у когнітивній лінгвістиці” (“Topics in Cognitive Linguistics”) за редакцією Б. Рудзкі-Остін (Лувенський католицький університет), яка, між іншим, теж вийшла 1988 року. Дехто з мовознавців схильний відсувати цю дату до 70-х років, а точніше – до 1975 року, коли в назві статті американських лінгвістів Дж. Лакоффа та Х. Томпсона з’явився термін “когнітивна граматики” [Schwarz 1992: 34].

У вітчизняній лінгвістиці перші спроби в когнітивному напрямі з’явилися у вигляді аналітичних оглядів і перекладів англійських першоджерел із цієї проблематики, зокрема огляд проблем когнітивної граматики В. Герасимова у збірнику “Современные грамматические теории” (1985), “Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка” (1988, вип. 23). Крім того, 1996 р. виданий “Краткий словарь когнитивных терминов” за редакцією О. Кубряковою, який “став дороговказом для дослідників когніції мови і визначив перспективи когнітивних досліджень у Росії та країнах пострадянського простору” [Там само: 214] [Селіванова 2006: 214]. У Європі у середині 90-х років були створені перші підручники з когнітивної лінгвістики: “Вступ до когнітивної лінгвістики” Ф. Угерера й Х. Шмідта (1996), “Когнітивні основи граматики” Б. Гайне (1997) тощо.

Щодо неоднозначності сприйняття цього напрямку [Вихованець 1992], то слід зазначити, що, напр., В.Б. Касевич стверджує, що хоча внесок когнітивістів у сферу, наприклад, семантики виразно позитивний, вони

тим не менше не створюють ні нового об'єкта (точніше предмета) дослідження, ні навіть мовного методу [Касевич 1998: 20]. Натомість О.С. Кубрякова вважає, що когнітивна лінгвістика опрацювала свій метод, який передбачає постійне співвіднесення мовних даних із іншими “досвідними сенсомоторними даними на широкому культурологічному, соціологічному і под. тл” [Кубрякова 1994: 5], а її переваги й загалом переваги когнітивного підходу до мови в тому, що вони відкривають “широкі перспективи бачення мови в усіх її різноманітних зв'язках із людиною, з її інтелектом і розумом, з усіма мисленневими й пізнавальними процесами, нею здійснюваними, і, нарешті, з тими механізмами та структурами, які лежать у їхній основі” [Там само, с. 3] (пор. із думкою К.В. Рахліної щодо того, що розвиток когнітивної лінгвістики є свідченням того, що “мовознавство якоюсь мірою повернулось назад – до історико-філософських традицій кінця XIX – початку XX ст.” [Рахилина 2002: 378]). Когнітивний напрям у лінгвістиці не відзначається єдністю у методах, принципах і меті дослідження (Е. Найда, Д. Ольмстед, Дж. Рікегіт, Г. Стройнер), внаслідок чого цей напрям інколи (В.Б. Касевич, М.П. Кочерган, Г.М. Удовиченко) не визнають як окремих, розглядаючи в межах генеративної і навіть структурної лінгвістики (пор. [Hjelmslev 1937]).

Окремі дослідники вказують на суттєві відмінності у поглядах американських і європейських лінгвістів. Американський когнітивізм, або “генеративна течія “західного узбережжя” в інших термінах [Селіванова 1999: 90], заявлений працями Р. Джекендоффа, М. Джонсона, Л. Талмі, під впливом “породжувального синтаксису Н. Хомського” обмежує кількість функцій синтаксичними правилами граматики та жорсткими правилами семантичної інтерпретації, встановленими інтроспективно. Європейська ж когнітологія є більш гнучкою щодо застосування досвіду інших лінгвістичних напрямів, наприклад, функційної лінгвістики [Там само: 91]. Причиною цього є специфіка методу когнітивної науки, що полягає у спробі поєднання даних різних наук, гармонізації цих даних та віднайденні смислу в їхніх кореляціях. Загалом когнітивна лінгвістика є поліпарадигмальною наукою, тому що вона засвоїла набуток багатьох попередніх мовознавчих парадигм і розвиває успадковані від лінгвістики, філософії, психології класичні проблеми зв'язків між мовою та мисленням, розглядаючи їх у дещо іншому плані (у таких категоріях, як знання і його мовні різновиди, мовні способи вияву тощо). Її головна ідея полягає в тому, що мовна здібність людини є частиною її когнітивної здібності. Когнітивна лінгвістика безпосередньо співвідноситься з проблемами творення національно-мовної картини світу, особливостями її репрезентативності на різних рівнях, що зумовлює посилення уваги до когнітивно-мовного простору, когнітивно-мовної бази. Останнє уможливує розгляд багатьох категорійних одиниць (лексичного, словотвірного, морфологічного, синтаксичного рівнів) в аспекті наповнення когнітивним змістом.

Тому відмінкова граматики (case grammar), що виходить з принципу єдності синтаксичних структур і їхнього семантичного наповнення з урахуванням національно-мовної специфіки, є цілком органічним явищем на загальному тлі когнітивно-граматичних теорій та концепцій. Її засновник, Ч. Філлмор, є одним з найвідоміших лінгвістів сучасності. За відносно невеликої кількості праць індекс їхнього цитування надзвичайно високий. Одним з найвагоміших результатів його є відмінкова граматики і концепція глибинних відмінків: агентив, фактив, датив, інструменталіс, об'єктив і локатив [Fillmore 1968].

А. Голдберг, характеризуючи вчення Ч. Філлмора, звертає увагу на те, що з позицій відмінкової граматики синтаксичний рівень, синтаксичні структури – це своєрідна проекція лексичних обмежень (syntax is a projection of lexical requirements) [Goldberg 1995: 11]. Цей принцип вказує і на зв'язок із генеративною граматикою, зокрема з Теорією керування і зв'язування Н. Хомського [Бейлін 2002: 32-50], у якій він експліцитно поданий як Принцип проекції (Projection Principle), а також з Граматиною лексичних функцій Дж. Бреснан, функційною граматиною, де цей принцип взято за основу, моделлю “Смисл ↔ Текст”. Тому якщо синтаксис відображає лексичні обмеження, то, перш за все, він має виявляти семантичні ролі дієслова. Дієслово опиняється в центрі синтаксичної структури, за аналогією з формальною логікою, що описує відношення між предикатом і його аргументами (пор. [Hjelmslev 1937]): дієслово – це такий *n*-місний предикат, що передбачає аргументи певного типу [Goldberg 1995:14-15] (за Ч. Філлмором, дієслово разом із залежними від нього іменниками (виразниками глибинних відмінків на поверхневому рівні) формує пропозицію речення [Fillmore 1968]). Водночас, як зауважує А. Голдберг, відбувається й зворотний процес: дієслово семантично є *n*-аргументним предикатом, що встановлюється на підставі *n*-кількості його додатків [Goldberg 1995: 17] (аргументів, або точніше – глибинних відмінків); з іншого боку, в дієслова *n* додатків, оскільки в нього *n*-аргументна семантична структура [Там само: 18]. Наявна постійна взаємодія і взаємозначуваність синтаксичних і лексичних компонентів: до процесу формування глибинної структури речення та її вираження на поверхневому рівні певної мови залучаються дані лексичної сполучуваності, наявні у певній мові. Цим відмінкова граматики вирізняється з-поміж інших лінгвістичних течій, що вже традиційно зараховуються до когнітивної лінгвістики. Ця думка поділяється не усіма мовознавцями, дехто з яких схильний вважати її частиною інших лінгвістичних напрямів або принаймні – проміжною ланкою між ними.

Так, на думку А.О. Кибрика й В.О. Плунгяна, у плані змісту когнітивна лінгвістика загалом (і відмінкова граматики як її складник зокрема) “безперечно повинна вважатися частиною функціоналізму” [Кибрик, Плунгян 2002: 324] (що є одним з найрезультативніших підходів до вивчення фактів мови). Це зумовлено тим, що когнітивний підхід виступає одним зі способів пояснення мовних явищ, але за тією класифікацією, що склалася в сучасній американській лінгвістиці, функційна і когнітивна лінгвістика – це хоч і сумісні, але

паралельно чинні напрями. Когнітивна лінгвістика у вузькому розумінні [Рахіліна 2002: 372] – це чітко окреслені семантичні концепції, здебільшого конкретних авторів (передусім Дж. Лакоффа й Р. Лангаккера). За А.О. Кибриком, В.О. Плуґяном, когнітивна лінгвістика в широкому розумінні – більш відкрита сфера, що підтверджує зміст журналу *Cognitive Linguistics*, 4-а і 5-а конференції Міжнародної Когнітивної Лінгвістичної Асоціації (Альбукерке, 1995 й Амстердам, 1997), де виголошено багато доповідей, що не мали стосунку до когнітивної лінгвістики у вузькому розумінні, а торкалися когнітивного пояснення найрізноманітніших мовних явищ [Кибрик, Плуґян 2002: 325] (останнім часом наявні спроби інтеграції функціоналізму і когнітивної лінгвістики, див. серію конференцій “Концептуальна структура, дискурс і мова” [Bates, MacWhinney 1989; Goldberg 1996]. А.О. Кибрик, В.О. Плуґян констатують, що функціоналізм, всупереч висловлюваним думкам генеративістів (Дж. Бейлін, Ф. Ньюмейер та ін.) щодо паралельності функціоналізму й породжувальної лінгвістики, вивчає ті самі явища, що і формальна лінгвістика, і багато інших, і є ширшим за генеративну лінгвістику, тому когнітивна лінгвістика, досліджуючи однакові з функціоналізмом питання, є його складником [Кибрик, Плуґян 2002: 330].

Таке трактування суті когнітивної лінгвістики (і відмінкової граматики) не зовсім коректне, оскільки ігноруються методи і прийоми дослідження мовного матеріалу, застосовувані когнітивістами, зміна предмета дослідження, і, нарешті, тяжіння до універсальності [Там само: 282]. Очевидно, слід розглядати цей лінгвістичний напрям як самостійний у межах формальної теорії мови і говорити про часткову подібність елементів теорій, зумовлену спільним теоретичним підґрунтям. Щодо цього найближчою до концепцій відмінкової граматики Ч. Філлмора функційною теорією виступає теорія Референційно-рольової граматики (Role and Reference Grammar) Р.Д. Ван Валіна [Foley, Van Valin 1984].

Для американської лінгвістики, в якій зароджувалася відмінкова граMATика, характерним є прагнення будувати цілісні теорії з намаганням пояснити усі факти, помічені цією теорією [Кибрик, Плуґян 2002: 282; Chierchia 1992: 167]: генеративна граMATика Н. Хомського, Лексико-функційна граMATика Дж. Бреснан, Реляційна граMATика П. Посталя й Д. Перлмуттера тощо, у межах когнітивної лінгвістики таким прикладом може бути граMATика Р. Лангаккера, для функціоналістів же побудова глобальних теорій не є типовою – єдиним винятком є граMATика Р.Д. Ван Валіна, який продовжує інтенсивно розвивати свою теорію, застосовуючи її до різних мовних явищ і різних мов [Foley, Van Valin 1984], тому що його Референційно-рольова граMATика від початку була типологічно-орієнтованою й спиралася на дані найрізноманітніших мов.

Якщо не брати до уваги універсального характеру цієї граMATики, то спільним для обох теорій є погляд на мову як на систему, в центрі якої перебуває граMATика, що виступає не автономною, а, навпаки, є відносно мотивованою семантичними і комунікативними чинниками. На відміну від більшості прихильників функційного підходу до вивчення мовних фактів, Р.Д. Ван Валін приділяє велику увагу дослідженню граMATики і не вважає, що вона може бути зведена до якого-небудь іншого феномена, наприклад, дискурсу. Як і Ч. Філлмор, він прагне не тільки описати, але й пояснити граMATику, визнаючи, що мову не можна зводити до самої граMATики [Foley, Van Valin 1984; Кибрик, Плуґян 2002]. Ще однією спільною рисою є бачення структури елементарного речення, центр якого складають предикат і визначувані ним аргументи, що разом формують ядро речення, а решта елементів постають додатковими і належать до периферії (пор. зі структурою пропозиції, за теорією Ч. Філлмора [Fillmore 1968]). Але цій теорії не властиве передбачення певних механізмів переведення структур одного рівня в інші – відсутній той чи інший аналог трансформацій, а синтаксичний рівень безпосередньо пов'язується із семантичним, що не характерне для відмінкової граMATики.

Отже, відмінкова граMATика – це окремий напрям когнітивних досліджень, для якої характерним є дворівневий принцип трактування речення: рівень глибинних структур, що формується предикатом і його аргументами – глибинними відмінками, і рівень поверхневої репрезентації цих структур формально-граматичними засобами певної мови, причому ці рівні постають взаємопов'язаними і взаємовизначуваними, внаслідок чого в дослідженні речення певної мови враховуються не тільки особливості граMATичного ладу цієї мови, а й принципи сполучуваності її слів. Специфічною ознакою цієї лінгвістичної концепції є також її всеохопний характер, що зближує її з універсальною граMATикою. Основним джерелом виникнення теорії глибинних відмінків слід вважати концепцію генеративної граMATики Н. Хомського, зокрема його Стандартну теорію (Standard Theory) й Розширену стандартну теорію (Extended Standard Theory), що безпосередньо вплинула на розширення й удосконалення принципів дослідження відмінкової граMATики. Водночас філософські витоки теорії Ч. Філлмора слід шукати в синтезі лінгвофілософських концепцій Ф. Бекона, Р. Декарта, Г.-В. Лейбніца, класичної філософії Г.-В.-Ф. Гегеля, І. Канта, Ф.-В. Шеллінга, Ф.-Г. Якобі, філософії неопозитивізму, особливо ідей австрійських філософів Л. Вітгенштейна, Р. Карнапа, а також англійця Б. Рассела. Лінгвотеретичне підґрунтя відмінкової граMATики сформували теорії розуміння і породження мови Паніні, ідеї ГраMATики Пор-Рояля А. Арно і К. Лансло, погляди І.О. Бодуена де Куртене, В. фон Гумбольдта, О.О. Потебні, загальна концепція структуралізму, насамперед копенгагенського (датського) структуралізму, або гloseматика, В. Брьондаля, Л. Сльмслева, Г. Сьоренсена, К. Тогегю і Г. Ульдалла, а також американського структуралізму (дескриптивізму): ельської групи (Б. Блок, Л. Блумфільд, Дж.-Л. Трейджер, З. Гарріс, Ч. Хоккет) й особливо анн-арборської групи (Ю. Найда, К. Пайк, Ч. Фріз та ін.), дослідження Г. Гійома. На сьогодні ця сфера досліджень, зберігаючи статус окремої лінгвістичної течії, має і певні спільні риси із Теорією керування і зв'язування Н. Хомського (Принцип проєкції (Projection Principle)), ГраMATикою лексичних функцій

Дж. Бреснан, функційною граматикою, передусім Референційно-рольовою граматикою (Role and Reference Grammar) Р.Д. Ван Валіна, моделлю “Смисл ↔ Текст”.

Отримані результати репрезентують особливості становлення відмінкової граматики як окремого лінгвістичного напрямку і можуть бути використані для подальшого повноцінного комплексного аналізу взаємодії глибинних і поверхневих структур, досліджуваних у його межах, передусім у зіставному аспекті.

Література

Бацевич 1997: Бацевич, Ф.С. Когнітивне і лінгвістичне в процесах вербалізації [Текст] / Ф.С. Бацевич // Мовознавство. – 1997. – № 6. – С. 30-36. – Бібліогр.: с. 36.

Бейлин 2002: Бейлин, Дж. Краткая история генеративной грамматики [Текст] / Дж. Бейлин // Современная американская лингвистика : Фундаментальные направления / Под ред. А.А. Кибрика, И.М. Кобозевой и И. А. Секериной. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – С. 13-57. – Библиогр.: с. 55-57. – 2000 экз. – ISBN 5-354-00057-2.

Вихованець 1992: Вихованець, І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] / І.Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 224 с. – ISBN 5-12-002283-9.

Демьянков 1994: Демьянков, В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода [Текст] / В.З. Демьянков // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 17-33. – Библиогр.: с. 33.

Жаботинская 1997: Жаботинская, С.А. Когнитивная лингвистика: к вопросу об уровнях концептуальных моделей [Текст] / С.А. Жаботинская // Вісник Черкаського університету. – Вип. 3. – Черкаси, 1997. – С. 9-11. – Бібліогр.: с. 11.

Касевич 1998: Касевич, В.Б. О когнитивной лингвистике [Текст] / В.Б. Касевич // Общее языкознание и теория грамматики. – СПб. : Наука, 1998. – С. 41-63.

Кибрик, Плуноян 2002: Кибрик, А.А., Плуноян, В.А. Функционализм [Текст] / А.А. Кибрик, В.А. Плуноян // Современная американская лингвистика: Фундаментальные направления / Под ред. А.А. Кибрика, И.М. Кобозевой и И.А. Секериной. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – С. 276-339. – Библиогр.: с. 331-339. – 2000 экз. – ISBN 5-354-00057-2.

Кубрякова 1994: Кубрякова, Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука [Текст] / Е.С. Кубрякова // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 23-45. – Библиогр.: с. 45.

Рахилина 2002: Рахилина, Е.В. Основные идеи когнитивной семантики [Текст] / Е.В. Рахилина // Современная американская лингвистика: Фундаментальные направления / Под ред. А.А. Кибрика, И.М. Кобозевой и И.А. Секериной. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – С. 370-389. – Библиогр.: с. 336-389. – 2000 экз. – ISBN 5-354-00057-2.

Селіванова 1999: Селіванова, О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) [Текст] / О.О. Селіванова. – К. : Видавництво Українського фітосоціологічного центру, 1999. – 148 с. – Бібліогр.: с. 145-147. – ISBN 966-7459-28-4.

Селіванова 2006: Селіванова, О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія [Текст] / Олена Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с. – Бібліогр.: с. 667-688. – ISBN 966-8791-00-2.

Современная 2002: Современная американская лингвистика : Фундаментальные направления [Текст] / Под ред. А.А. Кибрика, И.М. Кобозевой и И.А. Секериной. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 480 с. – 2000 экз. – ISBN 5-354-00057-2.

Степанов 2005: Степанов, Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики [Текст] / Ю.С. Степанов. – М. : Едиториал УРСС, 2005. – 312 с. – 1000 экз. – ISBN 5-354-01047-0.

Bates, MacWhinney 1989: Bates, E., MacWhinney, B. Functionalism and the Competition Model [Text] / E. Bates, B. MacWhinney // B. MacWhinney, E. Bates (eds) // The Cross-Linguistic Study of Sentence Processing. – Cambridge : Cambridge University Press, 1989. – P. 3-73. – Bibliog. : p. 73.

Bever 1970: Bever, T.G. The Cognitive Basis for Linguistic Structures [Text] / T. G. Bever // Cognition and the Development of Language. – N.Y. : Acad. Press, 1970. – P. 34-71. – Bibliog. : p. 70-71.

Bruner 1990: Bruner, J.S. Acts of Meaning [Text] / J. S. Bruner. – Cambridge : Cambridge (Mass.), 1990. – 268 p. – Bibliog. : p. 266-268.

Bybee 1988a: Bybee, J.L. Morphology as Lexical Organization [Text] / J. L. Bybee / M. Hammond, M. Noonam (eds). // Theoretical Morphology : Approaches in Modern Linguistics. – San Diego : Academic Press, 1988. – P. 119-141. – Bibliog. : p. 141.

Bybee, Slobin 1982: Bybee, J.L., Slobin, D.I. Rules and Schemas in the Development and Use of the English Past Tense [Text] / J. L. Bybee, D. I. Slobin // Language. – Vol. 58. – 1982. – P. 265-289. – Bibliog. : p. 289.

Casad 1988: Casad, E.H. Conventionalizations in Cora Locational [Text] / E. H. Casad / Rudzka-Ostyn B. (ed.). // Topics in Cognitive Linguistics. – Amsterdam : Benjamins, 1988. – P. 345-378. – Bibliog. : p. 378.

Chafe 1994: Chafe, W. Discourse Consciousness and Time. The Flow and Displacement of Conscious Experience in Speaking and Writing [Text] / W. Chafe. – Chicago : University of Chicago Press, 1994. – 365 p.

Cherchia 1992: Cherchia, G. Anaphora and Dynamic Binding [Text] / G. Cherchia // Linguistics and Philosophy. – Vol. 15. – 1992. – P. 111-183. – Bibliog. : p. 182-183.

- Cherchia, McConnell-Ginet 1991: Cherchia, G., McConnell-Ginet, S. *Meaning and Grammar: An Introduction to Semantics* [Text] / G. Cherchia, S. McConnell-Ginet. – Cambridge (Mass.): MIT Press, 1991. – 259 p. – Bibliog.: p. 255-259.
- Chomsky 1957: Chomsky, N. *Syntactic Structures* [Text] / N. Chomsky. – The Hague: Mouton, 1957. – 134 p. – Bibliog.: p. 132-133.
- Chomsky 1965: Chomsky, N. *Aspects of the Theory of Syntax* [Text] / N. Chomsky. – Cambridge (Mass.): MIT Press, 1965. – 265 p. – Bibliog.: p. 260-264.
- Chomsky 1970: Chomsky, N. *Remarks on Nominalization* [Text] / N. Chomsky / R. Jacobs, P. Rosenbaum. (eds) // *Readings in English Transformational Grammar*. – Waltham (Mass.): Ginn, 1970. – P. 184-221. – Bibliog.: p. 221.
- Fayol, Monteil 1993: Fayol, M., Monteil, J.-M. *Script* [Text] / M. Fayol, J.-M. Monteil // Sfez L. *Distionnaire critique de la communication*. – Paris: P.U.F., 1993. – T. 1. – P. 868-897. – Bibliog.: p. 897.
- Fillmore 1968: Fillmore, Ch. *The case for case* [Text] / Ch. Fillmore // *Universals in Linguistic Theory* / E. Bach and R. T. Harms (eds.). – New York: Holt et al. – Reinhart, 1968. – P. 1-88. – Bibliog.: p. 84-88.
- Foley, Van Valin 1984: Foley, W.R.D., Van Valin, R.D.Jr. *Functional Syntax and Universal Grammar* [Text] / W. R. D. Foley, R. D. Jr. Van Valin. – Cambridge: Cambridge University Press, 1984. – 421 p. – Bibliog.: p. 420-421.
- Goldberg 1995: Goldberg, A. *A Construction Grammar Approach Argument Structure* [Text] / A. Goldberg. – Chicago: The University of Chicago Press, 1995. – 326 p. – Bibliog.: p. 325-326.
- Goldberg 1996: *Conceptual Structure, Discourse, and Language* [Text] / A. Goldberg (ed.). – Stanford: CSLI, 1996. – 283 p. – Bibliog.: p. 282-283.
- Heine, Claudi, Hünnemeyer 1991: Heine, B., Claudi, U., Hünnemeyer, F. *Grammaticalization: A Conceptual Framework* [Text] / B. Heine, U. Claudi, F. Hünnemeyer. – Chicago: University of Chicago Press, 1991. – 261 p. – Bibliog.: p. 260-261.
- Hitikka 1986: Hitikka, J. *The Semantics of a Certain* [Text] / J. Hitikka // *Linguistic Inquiry*, 17.2. – 1986. – P. 331-336. – Bibliog.: p. 336.
- Hjelmslev 1935: Hjelmslev, L. *La categorie des cas. Etude de grammaire generale. Premiere partie* [Text] / L. Hjelmslev // *Acta Jutlandica*. – VII, 1. – Aarhus, 1935. – 184 p.
- Hjelmslev 1937: Hjelmslev, L. *La categorie des cas. Etude de grammaire generale. Deuxieme partie* [Text] / L. Hjelmslev // *Acta Jutlandica*. – IX, 2. – Aarhus, Kobenhavn, 1937. – 78 p.
- Jackendoff 1990: Jackendoff, R. *Semantic structures* [Text] / R. Jackendoff. – Cambridge (Mass.): MIT, 1990. – 349 p. – Bibliog.: p. 347-349.
- Katz 1972: Katz, J.J. *Semantic Theory* [Text] / J. J. Katz. – New York: Harper & Row, 1972. – 229 p. – Bibliog.: p. 229.
- Katz, Fodor 1963: Katz, J.J., Fodor, J.A. *The Structure of a Semantic Theory* [Text] / J. J. Katz, J. A. Fodor // *Language*. – Vol. 39. – 1963. – P. 170-210. – Bibliog.: p. 210.
- Katz, Postal 1964: Katz, J.J., Postal, P. *An Integrated Theory of Linguistic Descriptions* [Text] / J. J. Katz, P. Postal. – Cambridge (Mass.): MIT Press, 1964. – 286 p. – Bibliog.: p. 283-284.
- Lakoff 1993: Lakoff, G. *The Contemporary Theory of Metaphor* [Text] / G. Lakoff / A. Ortony. (ed.) // *Metaphor and Thought*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – Second edition. – P. 202-251. – Bibliog.: p. 251.
- Lambrecht 1987: Lambrecht, K. *Sentence Focus, Information Structure, and the Thretic-Categorial Distinction* [Text] / K. Lambrecht // *Proceedings of the Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. – Berkeley: University of California, 1987. – P. 366-382. – Bibliog.: p. 382.
- Leech 1981: Leech, G. *Semantics* [Text] / G. Leech. – Harmondsworth: Penguin, 1981. – 241 p. – Bibliog.: p. 241.
- Newmeyer 1986: Newmeyer, F. *Linguistic Theory in America* [Text] / F. Newmeyer. – 2nd edition. – Orlando: Academic Press, 1986. – 341 p. – Bibliog.: p. 340-341.
- Schwarz 1992: Schwarz, M. *Einführung in die Kognitive Linguistik* [Text] / M. Schwarz. – Tübingen, 1992. – 478 S.
- Talmy 1975: Talmy, L. *Semantics and Syntax of Motion* [Text] / L. Talmy / J. Kimball (ed.) // *Syntax and Semantics*. – Vol. 4. – New York: Academic Press, 1975. – P. 181-238. – Bibliog.: p. 236-238.
- Taylor 1988: Taylor, J.R. *Contrasting Prepositional Categories: English and Italian* [Text] / J. R. Taylor / B. Rudzka-Ostyn (ed.) // *Topics in Cognitive Linguistics*. – Amsterdam: Benjamins, 1988. – P. 300-336. – Bibliog.: p. 336.
- Taylor 1989: Taylor, J.R. *Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory* [Text] / J. R. Taylor. – Oxford: Clarendon, 1989. – 251 p. – Bibliog.: p. 249.
- Trager 1949: Trager, G.L. *The Field of Linguistics* [Text] / G. L. Trager // *Studies in Linguistics. Occasional papers*. I. – Oklahoma: Norman, 1949. – P. 34-51. – Bibliog.: p. 51.
- Tuggy 1988: Tuggy, D. *Natural Causative / Applicative in the Cognitive Grammar* [Text] / D. Tuggy / B. Rudzka-Ostyn (ed.) // *Topics in Cognitive Linguistics*. – Amsterdam: Benjamins, 1988. – P. 587-618. – Bibliog.:

p. 618.

Статья продолжает цикл публикаций, посвященных проблемам падежной грамматики в ее презентации в общелингвистической парадигме, в частности установлению источников возникновения падежной грамматики, а также прослеживанию причин, предпосылок и специфики ее развития и формирования как самостоятельного лингвистического направления.

Ключевые слова: падежная грамматика, врожденное понятие, интерпретивизм, когнитивная лингвистика, лексикализм, пропозиция, семантика, структурализм, трансформация, функционализм.

The article continues the cycle of publications devoted to problems of the case grammar in the opinion of a general linguistic paradigm, in particular the main aim is to establish sources of the case grammar and to trace reasons, preconditions, and specific characters of its development and organizing as an independent linguistic tendency.

Keywords: case grammar, innate concept, interpretivism, cognitive linguistics, lexicalism, proposition, semantics, structuralism, transformation, functionalism.

Надійшла до редакції 23 серпня 2010 року.

Александр Рогожкин

ББК 83.7я73. Р 59

УДК 808.5(075.8)

РИТОРИКА КАК НАУКА О МЫСЛИТЕЛЬНО-РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ. СОФИСТЫ

У статті автор розглядає проблему розумово-мовленнєвої діяльності в контексті риторичних вчень софістів. Встановивши, що такі давньогрецькі філософи, як Протагор та Горгій, зосереджували увагу на необхідності створення специфічних засобів і правил переконання опонентів, автор доходить висновку, що саме давньогрецькі школи софістики заклали основи розвитку розумово-мовленнєвої діяльності й почали професійно навчати складанню та виголошенню публічних промов.

Ключові слова: риторика, суще, розумово-мовленнєва діяльність, мовленнєвий контекст, риторичний канон, ритм, пафос промови.

Данная статья является продолжением исследования истории и современного состояния риторической науки. Исследования, которое осуществляется автором в тесном контакте с Российской риторической ассоциацией (Институт русского языка имени А.С. Пушкина, г. Москва) под рабочим названием «Теория риторики и речевая практика общества».

По нашему глубокому убеждению язык и речь являются не только главными признаками и основными средствами духовной деятельности человека, но, прежде всего, основой основ самого существования духовности как следствия исключительно речевой деятельности [Гумбольдт 1967; Потебня 1913].

Интеллектуальное развитие и отдельного человека, и отдельного этноса, нации, да и человеческого сообщества в целом сегодня необходимо рассматривать как целостный триединый процесс в позитивной или негативной динамике его составляющих. Если называть эти составляющие, то в самом общем виде заявленное триединство может выглядеть так: **речевая деятельность – личность – общество**. Отталкиваясь от известных рассуждений М. М. Бахтина о функциональной целостности «**речевого потока**» и от его же понимания «**речевой жизни**» [Бахтин 1979: 244 – 245], мы предлагаем именно такой алгоритм изучения заявленной проблемы, поскольку и жизнедеятельность отдельной личности, и функционирование любого человеческого сообщества на современном этапе развития нашей цивилизации полностью осуществляются в постоянно сменяемых друг друга **языковых и речевых контекстах** и под их непосредственным воздействием.

Умственный поворот от чёткого разграничения Космоса и Хаоса к их единству, от природы всеобъемлющей к природе персонифицированной, очеловеченной, поворот, осуществлённый Эмпедоклом [Рогожкин 2010: 208 – 212], был обусловлен тем обстоятельством, что всё внешнее всеобщее (окружающий мир, общество, государство с его институтами и законами) становилось всё более зависимым от индивидуального, от психофизической, умственной и речевой деятельности человека.

Цель настоящей статьи – рассмотреть основные принципы софистической риторики в их взаимосвязи с речевой практикой.

Человек как проблема философии, как «мера всех вещей» (Протагор) был осознан и провозглашён софистами. Человек и только человек занимает центральное и особенное место в Космосе. Потому что только человек определяет и называет всё, что является **сущим**. Полезное и вредное, хорошее и плохое, прекрасное и безобразное, всё, что составляет Хаос и Космос, бытие и небытие, – всё это не есть качествами неживой природы. Всё это суть определения, созданные и употребляемые человеком применительно к природе и

обществу. Традиции и верования, моральные и правовые нормы, научные знания и устоявшиеся понятия, – всё выносилось софистами на суд разума и подвергалось умозрительному анализу. И здесь главными считались познавательные и аналитические способности человека. Принимая во внимание относительность конкретно-чувственных данных, софисты доказывали невозможность получения достоверных знаний об окружающем мире. Одно и то же явление разными людьми и даже одним человеком может быть определено и оценено по-разному. Дождь полезен для земледельца, но вреден с точки зрения каменщика. Болезнь – зло для заболевшего, а для врача может быть благом. Сколько людей, столько и истин. То же самое вино одному и тому же человеку может показаться и тёплым, и прохладным, и сладким, и кислым, и качественным, и недостаточно выдержанным – в зависимости от индивидуального вкуса, жизненного опыта и предпочтений. Поэтому софисты меньше всего озадачивались поиском истинного знания и даже предлагали спорные вопросы решать путём простого голосования.

Исходя из этого, основное внимание софисты сосредоточивали на воспитании изощрённого ума, научая людей мыслить. Мудрость состоит не только в том, чтобы узнать как можно больше, но главным образом в том, чтобы уметь анализировать факты, формулировать соответствующие выводы и убеждать в своей правоте других. В овладении знаниями есть смысл, но только социально-практический. Нельзя со всей уверенностью говорить о том, что одно утверждение более истинно, нежели другое. Этот принцип питал интерес софистов к языку и речи, к ораторскому мастерству и подводил их к необходимости создания специфических приёмов и правил убеждения и переубеждения оппонентов во время многочисленных дискуссий.

Одним из первых древнегреческих мыслителей, который включил красноречие в общефилософскую проблематику, был **Протагор**. Как пишет о нём Диоген Лаэртский, он первым заявил, «что о всяком предмете можно сказать двояко и противоположным образом» [Диоген 1979: 375]. Известное изречение Протагора о том, что «человек – мера всех вещей, существующих, что они существуют, несуществующих же, что они не существуют», в истории риторики породило как минимум два, на первый взгляд противоположных, оценочных суждения. Суждение первое состоит в том, что человек воспринимает мир таким, каков он есть. И поскольку в мире в равной мере наличествует прекрасное и безобразное, добро и зло, правда и ложь, то возможно утверждать абсолютность того или иного оценочного суждения. Не случайно именно ко времени появления софистической риторики Протагора относится такая притча:

К мудрецу пришёл человек и сказал, что поспорил со своим соседом. Изложив суть спора, человек спросил у мудреца: «Кто из нас прав, я или мой сосед?». Мудрец ответил: «Ты прав». Потом к этому же мудрецу пришёл второй из споривших, рассказал о споре и спросил: «Кто прав?». Мудрец и ему ответил: «Ты прав». «Как же так? – спросила мудреца его жена, которая слышала оба ответа. – Тот прав. И другой тоже прав?». «И ты права, жена», – ответил мудрец.

Суждение второе основано на следующем размышлении Протагора: «Материя текуча, а так как она течёт, то нечто постоянно приходит на место того, что отходит, а восприятия преобразуются и изменяются соответственно возрасту и прочему состоянию тел. Говорят также, что основания всех явлений скрыты в материи, материя также, если о ней говорят, может быть всем, чем она явится каждому». То есть мир изменчив, причём постоянно изменчив. И то, что раньше было злом, сегодня может превратиться в свою противоположность. И наоборот. То есть – с уверенностью утверждать абсолютность того или иного оценочного суждения невозможно.

Исходя из этих двух постулатов Протагора, его последователи брались обучать искусству побеждать в споре, о чём бы этот спор ни шёл. Они учили спорить даже о том, чего не понимаешь. Главное – свой слабый довод сделать сильным, а сильный, если это довод противника, – слабым. И значительно преуспели в этом искусстве, обращая его и против своего учителя. О чём свидетельствует ещё одна притча тех времён – притча об Эватле:

Некто Эватл обучался у Протагора искусству выигрывать судебные тяжбы. По договору за своё обучение он должен был заплатить учителю после первого же судебного процесса, выигранного им. После окончания обучения прошёл год. Эватл не принимал участия в судебных процессах и поэтому не платил. Протагор потребовал плату. Эватл отказался. Тогда Протагор сказал: «Если ты не внесёшь плату, я обращусь в суд. Если суд решит, что ты должен платить, то ты оплатишь обучение по решению суда. Если суд решит, что ты не должен платить, то ты выиграешь свой первый процесс и оплатишь обучение по договору. Эватл, уже владеющий искусством спора, ответил: «Ты не прав, учитель. Если суд вынесет решение «не платить», я не буду платить по решению суда. Если же суд решит, что я должен тебе заплатить за обучение, то я проиграю процесс, и не буду платить по договору».

Первую системную теоретическую конструкцию риторики разработал ученик Эмпедокла софист **Горгий Леонтийский**. По замечанию Диогена Лаэртского, Горгий – это философ, «искуснейший в науке красноречия и составивший её учебник» [Диоген 1979: 348]. Но учебник по риторике, составленный Горгием, до наших времён не дошёл. Из всего творческого наследия философа целиком сохранились только две речи, написанные им на сюжеты Троянской войны: «Похвала Елене» и «Оправдание Паламеда».

Из текста этих речей видно, что ораторское мастерство самого Горгия основывалось на целом ряде авторских новаций, которые не наблюдаются в произведениях его современников.

С ритмической точки зрения «Похвала Елене» – это уже не чётко выраженный гекзаметр эмпедокловых или, скажем, гомеровских поэм. Это проза. Но проза, пронизанная авторской интонацией, сопряжённой с внутренним **ритмом**: «Славой служит городу смелость, телу – красота, духу – разумность, речи приводимой – правдивость; всё обратное этому – лишь бесславию» [Прутцков 2010: 23]. Ритм этот выдерживается в симметрично построенных фразах, в предложениях с одинаковыми ритмическими окончаниями. Вместе с тем, Горгий отказывается от традиционного для древнегреческой поэзии широкого употребления метафор и сложных определений и сравнений. Если у Эмпедокла река – «светловодная», оратор – «заслуженно чтимый», скрытность – «мрачнодушная» и т.д., то у Горгия, скажем, печаль – не «многообильная», а просто обильная; красота Елены – не «равнобожественная», а просто равна богам, страх – не «полнотрепетный», а полный трепета.

Если говорить о **пафосе речи** Горгия, то он изначально состоит в безусловном оправдании Елены. Но не только. Основная задача сформулирована Горгием очень чётко: «Я и вознамерился, в своей речи привести разумные доводы, снять обвинение с той, которой довольно дурного пришлось услышать, порицателей её лгущими вам показать» [Прутцков 2010: 23]. Но кроме этической ритор ставит перед собой ещё и учительскую задачу просвещения умов, состоящую в том, чтобы «раскрыть правду и конец положить невежеству» [Прутцков 2010: 23].

Эту двуединую задачу Горгий решает в строгом соответствии с **риторическим каноном**, одновременно развивая основную идею оправдания Елены в логическо-этических речевых формах. При этом он с последовательностью судьи задаёт вопросы слушателям и тут же отвечает на них:

«(6) Случая ли изволением, богов ли велением, неизбежности ли узаконением совершила она то, что совершила? Была она или силой похищена, или речами улещена, или любовью охвачена? – Если примем мы первое, то не может быть виновна обвиняемая: божьему промыслу людские помыслы не помеха – от природы не слабое сильному препона, а сильное слабому власть и вождь: сильный ведёт, а слабый следом идёт. Бог сильнее человека и мощью и мудростью, как и всем остальным: если богу или случаю мы вину должны приписать, то Елену свободной от бесчестия должны признавать. (7) Если же она силой похищена, незаконно осилена, несправедливо обижена, то ясно, что виновен похитчик и обидчик, а похищенная и обиженная невиновна в своём несчастье. Какой варвар так по-варварски поступил, тот за то пусть и наказан будет словом, правом и делом: слово ему – обвинение, право – бесчестие, дело – отмщение. А Елена, насилью подвергшись, родины лишившись, сиротой оставшись, разве не заслуживает более сожаления, нежели поношения? Он совершил, она претерпела недостойное; право же, она достойна жалости, а не ненависти. (8) Если же это речь её убедила и душу её обманом захватила, то и здесь нетрудно её защитить и от этой вины обелить. Ибо слово – величайший владыка: видом малое и незаметное, а дела творит чудесные – может и страх прекратить и печаль отвратить, вызвать радость, усилить жалость. (9) А что это так, я докажу – ибо слушателю доказывать надобно всеми доказательствами» [Прутцков 2010: 23].

Далее Горгий обращает внимание слушателей на то свойство сотворённой речи, над которым более поздние теоретики риторики будут постоянно раздумывать. Почему любой сотворённый текст, в том числе и творение поэта, то есть то, что не существует само по себе, таким образом воздействует на человека, что человек верит этому сотворённому в гораздо большей степени, нежели существующему в действительности? Почему песня может вызвать и печаль, и радость? Почему поэтическое слово о мире в большей степени убеждает, нежели сам мир? Поисками ответов на эти и другие непростые вопросы будут заняты литературоведы и языковеды, специалисты в области эстетики и риторики, психологии творчества и теории литературы. Не случайно, начиная с эпохи Средневековья, риторика будет постепенно переходить от философской проблематики к текстологии и в конце XIX – начале XX века станет составной частью теории литературы.

В своей же речи Горгий говорит: «Поэзию я считаю и называю речью, имеющую мерность; от неё исходит к слушателям и страх, полный трепета, и жалость, льющая слёзы, и страсть, обильная печалью; на чужих делах и телах, на счастье их или несчастье собственным страданием страдает душа – по воле слов. (10) Но от этих речей перейду я к другим. Боговдохновенные заклинания напевом слов сильны и радость привести, и печаль отвести; сливаясь с души представленьем, мощь слов заклинаний своим волшебством её чарует, убеждает, перерождает. Два есть средства у волшебства и волхования: душевные заблуждения и ложные представления. (11) И сколько и скольких и в скольких делах убедили и будут всегда убеждать, в неправде используя речи искусство! Если б во всём все имели о прошедших делах воспоминанье, и о настоящем пониманье, и о будущих предвиденьях, то одни и те же слова одним и тем же образом нас бы не обманывали. Теперь же не так-то легко помнить прошедшее, разбирать настоящее, предвидеть грядущее, так что в очень многом очень многие берут руководителем души своей представление – то, что нам кажется. Но оно и обманчиво, и неустойчиво и своею обманчивостью и неустойчивостью навлекает на тех, кто им пользуется, всякие беды» [Прутцков 2010: 24].

«То, что нам кажется», по мысли Горгия, убедило и Елену. Она поверила в слова Париса, который искусно говорил о своей любви и убедил Елену покинуть Элладу. «(12) Что же мешает и о Елене сказать, что ушла она, убеждённая речью, ушла наподобие той, что не хочет идти, как незаконной если бы силе она подчинилась и была бы похищена силой. Убеждёнью она допустила собой овладеть; и убеждение, ей

овладевшее, хотя не имеет вида насилия, принуждения, но силу имеет такую же. Ведь речь, убедившая душу, её убедив, заставляет подчиниться сказанному, сочувствовать сделанному. Убедивший так же виновен, как и принудивший» [Прутцков 2010: 24].

И здесь Горгий подходит вплотную к обоснованию своей идеи о том, что слово может манипулировать человеком в зависимости от обстоятельств и цели общения. Человек может поверить слову, правильно произнесённому. И тем самым поверить в то, чего нет. Поскольку один оратор может убедить в том, что ему кажется сущим. А другой может убедить в обратном. И значит, если человек верит сейчас в одно, а потом в противоположное тому, во что верил ранее, то сущего как такового не существует:

«О том, что ничего не существует, – пишет о теории Горгия Секст Эмпирик, – он рассуждает следующим образом. Именно, если что-нибудь существует, то оно есть или сущее, или не-сущее, или сущее и не-сущее [вместе]. Но оно не есть ни сущее, как сейчас будет ясно, ни не-сущее, как будет показано, ни сущее и не-сущее вместе, как будет преподано и это. Значит, ничего не существует» [Богут 1995: 91].

Теория Горгия в изложении Секста Эмпирика сводится к тому, что любое явление или, скажем, любая идея может существовать и не существовать одновременно. Если предположить, что «не-сущее существует, то нечто должно существовать и не существовать: поскольку оно не мыслится сущим, оно не должно существовать; поскольку же оно есть не-сущее, то в таком случае оно всё-таки есть. Однако совершенно нелепо чему-нибудь одновременно быть и не быть. Следовательно, не-сущее не существует. И ещё иначе: если не-сущее существует, то не должно существовать сущее, потому что это «сущее» и «не-сущее» противоположны одно другому; и если не-сущему свойственно бытие, то сущему должно быть свойственно небытие. Но, во всяком случае, нельзя признать, что сущее не существует. Следовательно, не должно существовать не-сущее» [Богут 1995: 92].

Приведённые фрагменты свидетельствуют об одном очень важном постулате не только Горгия, но и всей софистической школы красноречия. Горгий очень тонко различал значения каждого слова и весьма эффективно использовал их изменение в различных речевых контекстах. Отсюда – пристальное внимание софистов к разработке речевых приёмов и методов речевого воздействия.

«(13) Что убеждение, использовав слово, может на душу такую печаль наложить, – говорит Горгий в «Похвале Елене», – какую ему будет угодно, – это можно узнать прежде всего из учения тех, кто учит о небе: они, мнением мнение сменяя, одно уничтожив, другое придумав, всё неясное и неподтверждённое в глазах общего мнения заставляют ясным явиться; затем – из неизбежных споров в судебных делах, где одна речь, искусно написанная, не по правде сказанная, может, очаровавши толпу, заставить послушаться; а в-третьих – из прений философов, где открываются и мысли быстрота, и языка острота: как быстро они заставляют менять доверие к мнению! (14) Одинаковую мощь имеют и сила слова для состояния души, и состав лекарства для ощущения тела. Подобно тому, как из лекарств разные разное уводят соки из тела и одни прекращают болезни, другие же жизнь, – так же и речи: одни огорчают, те восхищают, эти пугают, иным же, кто слушает их, они храбрость внушают. Бывает, недобрым своим убеждением душу они очаровывают и заколдовывают» [Прутцков 2010: 24].

Итак, Горгий выделяет четыре сферы деятельности, в которых, по его мнению, речи и слова имеют высшую силу. Это «учения тех, кто учит о небе», и здесь неясно, имеет он в виду учёных-астрономов или храмовых жрецов, или же речь идёт о создателях поэм, мифов и гимнов – певцах и поэтах. Вторая сфера вполне определена – это «неизбежные споры в судебных делах». Третья – споры философов. И четвёртая – общественная речевая практика на бытовом уровне.

Завершает Горгий свою «Похвалу Елене» классическим выводом, усиливающим общий пафос, и направленным на то, чтобы как можно более эффективно воздействовать на слушателей:

«(20) Как же можно считать справедливым, если поносят Елену? Совершила ль она, что она совершила, силой любви побеждённая, ложью ль речей убеждённая или явным насилием вдаль увлечённая, иль принуждением богов принуждённая, – во всех этих случаях нет на ней никакой вины.

(21) Речью своею я снял поношение с женщины. Закончу: что в речи сначала себе я поставил, тому верным остался; попытавшись разрушить поношения несправедливость, общего мнения необдуманность, эту я речь захотел написать Елене во славу, себе же в забаву» [Прутцков 2010: 24].

Таким образом, Горгий создаёт свою теорию риторики на следующих логических основаниях:

Основание первое: не-сущее не существует, поэтому оно не может быть осмыслено и выражено в слове.

Основание второе: сущее существует, его можно осмыслить, но его невозможно познать и ему невозможно научить. При этом среди мыслимого есть и несуществующее, например – химеры. Но и их можно себе представить и суть их выразить в слове.

Основание третье: **слово не может выразить подлинным образом того, что оно выражает**. Поэтому любое утверждение можно доказать и любое утверждение можно опровергнуть. «То, что некто видит, как же может он передать в слове? И чем же это должно стать для него, кто слушает, не видя? Значит, как зрение не воспринимает звуки, так слух понимает звуки, а не краски и цвета; и уж ясно, что говорит тот, кто говорит, а цвет и опыт не говорят ничего» [Богут 1995: 93].

Следовательно, по логике Горгия, абсолютной истины нет и быть не может. Есть слово, оно всеобъемлюще, оно онтологически независимо, открыто и может вобрать всё многообразие мира, как

существующего, так и несуществующего. Слово – носитель и согласия, и отрицания, и убеждения, и разубеждения, и добра, и зла, и любви, и ненависти, и мудрости, и глупости, и веры, и неверия. Риторика – искусство убеждения, и как всякое искусство, она использует универсальные возможности своего материала. То есть – того же слова.

Публичным оратором, особенно политиком в древнегреческом полисе невозможно было стать, если человек не умел и не научился убеждать своих сограждан на Форуме, судей в трибуналах, советников в Совете, воинов и даже рабов. Древнегреческая софистика закладывает основы развития мыслительно-речевой деятельности и начинает обучать науке составления и произнесения публичных речей. И здесь мы можем согласиться с тем мнением, что древнегреческие софисты – это первые педагоги-просветители [Рассоха 2010: 25].

Література

Бахтин 1979: Бахтин, М.М. Проблема речевых жанров [Текст] / М.М. Бахтин // Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – с. 237 – 280.

Богут 1995: Богут, И.И. История философии в кратком изложении [Текст] / И.И. Богут. – Пер. с чешского канд. философ. наук И.И. Богута. – М.: Мысль, 1995. – 590 [1] с. – ISBN 5-244-00552-9.

Гумбольдт 1967: Гумбольдт, фон Вильгельм. Язык и философия литературы [Текст] / Вильгельм фон Гумбольдт. – М.: Наука, 1967. – 380 с.

Диоген 1979: Диоген, Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов [Текст] / Диоген Лаэртский. – М.: Мысль, 1979. – 620 с. – (Философское наследие).

Рогожкин 2010: Рогожкин, О. Філософський дискурс риторики [Текст] // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2010. – Вип. 21. – с. 208 – 212. – ISBN 1815-3070; ISBN 966-7277-88-7.

Потебня 1913: Потебня, А.А. Мысль и язык [Текст] / А.А. Потебня. – Харьков: Типография Мирный труд, 1913. – 490 с.

Прутцков 2010: Прутцков, Г.В. Введение в журналистику. Антология в двух томах [Текст] / Г.В. Прутцков. – М.: Журналист, 2010. – 498 с.

Рассоха 2010: Рассоха, Игорь. Апология софистов [Текст] / Игорь Рассоха. – М.: Астрель-Экспресс, 2010. – 568 с.

В статье автор рассматривает проблему мыслительно-речевой деятельности в контексте риторических учений софистов. Выяснив, что такие древнегреческие философы, как Протагор и Горгий, сосредоточивали внимание на необходимости создания специфических приёмов и правил убеждения оппонентов, автор приходит к выводу, что именно древнегреческие школы софиистики заложили основы развития мыслительно-речевой деятельности и начали профессионально обучать составлению и произнесению публичных речей.

Ключевые слова: риторика, сущее, мыслительно-речевая деятельность, речевой контекст, риторический канон, ритм, пафос речи.

The author deals with the problem of (mentally-) intellectual-speech activity in the context of rhetorical exercises of Sophists. Having clearing up that the ancient Greek philosophers, such as Protagoras and Gorgias, focused attention on the necessity for specific techniques and rules of persuasion opponents, the author is come to the conclusion that it is the ancient Greek schools of sophistry have laid the foundations for the development of mentally-speech and begun to teach vocational preparation and articulation of public speeches.

Keywords: rhetoric, exact truth, (mentally-) intellectual-speech activity, context of speech, rhetorical canon, rhythm, pathos of speech.

Надійшла до редакції 15 вересня 2010 року.

Евдокия Сидоренко

ББК 81.02
УДК 81'367.4

ЯЗЫКОВОЙ СМЫСЛ «ПРИЗНАК ПРЕДМЕТА» И ОНОМАСИОЛОГИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ЕГО ВЫРАЖЕНИЯ

У статті охарактеризовано мовний смисл «ознака предмета» й ономасіологічні засоби його вираження, розглянуто словні одиниці називання.

Ключові слова: мовний смисл, одиниця називання, ономасіологія, прикметник, дієприкметник, морфологізований член речення.

Одним из актуальных направлений современной лингвистики является теория языковых смыслов, предложенная в конце XX в. Н.Ю. Шведовой и популяризируемая Ю.Л. Воротниковым. Суть её состоит в следующем: в каждом языке можно выделить наиболее общие семантико-структурные классы, отображающие определённый фрагмент действительности: «Я з ы к о в а я с м ы с л о в а я к а т е г о р и я – это абстракция, существующая как отвлечение совокупно от понятия, означенного исходным местоимением, и от языковых значений (от семантики) тех единиц (формальных, морфемных, лексических, идиоматических), которые, образуя некие языковые множества, обращены к исходному смыслу и заключают его в себе как высший абстрактный компонент своего значения» [Шведова 2005: 466].

Наталья Юльевна Шведова не называет количество языковых смыслов в русском языке и не определяет содержание и конкретные средства выражения каждого из них. Основным дифференциальным признаком их она считает местоименный категоризатор, в роли которого выступают все местоимения, но прежде всего – «исходные», вопросительные. Введение этого понятия мы считаем чрезвычайно важным, ибо местоименный категоризатор выступает в качестве своеобразной лакмусовой бумаги, позволяющей высветить сущность рассматриваемого явления, но работа его может быть признана полезной и важной при соблюдении следующих условий: а) признании в качестве категоризаторов только вопросительных местоимений, причём не одного, а в некоторых случаях – двух и трёх; б) «очистке» их от устаревших, диалектных, неупотребительных в современном русском языке форм типа *отколе, доколе, сколь, посколь* и под.; в) учёта местоименного категоризатора в системе других дифференциальных признаков языковых смыслов.

К дифференциальным признакам языковых смыслов, кроме названного выше местоименного категоризатора, мы относим следующие:

- именование определённого фрагмента действительности, понятие о котором сформировалось у носителей языка;
- ономаσιологический характер представления определённого понятийного содержания, рассмотрение его в направлении от значения к средствам выражения;
- наличие у каждого языкового смысла индивидуального категориального значения;
- универсальный характер представления в разных языках, всеобщность, полнота отображения;
- наличие у каждого языкового смысла комплекса ономаσιологических средств выражения, к числу которых мы считаем возможным отнести следующие: 1) слово; 2) предложно-падежная форма; 3) словосочетание особого типа, эквивалентное по значению слову; 4) лексия; 5) фразовый номинант.

Учёт названных дифференциальных признаков позволил нам выделить 13 языковых смыслов: 1) предметность; 2) признак предмета; 3) число и количество; 4) процесс; 5) пространство (место и направление); 6) время; 7) причина и следствие; 8) цель; 9) образ, способ и качественная характеристика процесса; 10) мера и степень; 11) условие; 12) уступка; 13) состояние как безлично-предикативное свойство [подробнее об этом см.: Сидоренко 2008]. Мы не считаем эту классификацию завершённой, она используется нами в качестве рабочей и, безусловно, нуждается в уточнении.

Одним из важнейших языковых смыслов является «признак предмета». Он богато представлен в современном русском языке 1) на уровне слова (именами прилагательными, причастиями и местоимениями), 2) на уровне расчленённых единиц: а) предложно-падежными формами (*платье в горошек*), б) лексиями, то есть так называемыми «составными словами» (*неизвестно чей, какой угодно, редко какой*), в) фразовыми номинантами, то есть придаточными частями, передающими сложную номинацию, эквивалентными члену предложения (*платье, которое тебе понравилось*).

Цель настоящей работы – рассмотреть содержание языкового смысла «признак предмета», назвать основные ономаσιологические средства его выражения в русском языке, охарактеризовать особенности использования нерасчленённых единиц именования.

В процессе исторического развития за каждым языковым смыслом закрепились определённая часть речи: **предметность** выражают имена существительные и часть местоимений; **признак предмета** – имена прилагательные (в том числе и порядковые слова), причастия и прономинативы местоименных рядов с условным началом *какой?*, *чей?*, *который?* и т. д. Такой способ выражения языковых смыслов мы называем словным (с помощью слов). Знаменательное слово было и остаётся основной единицей именования. В зависимости от способа отображения действительности следует выделять два типа единиц именования: 1) полнознаменательные лексемы с номинативным способом отображения и 2) местоимения с прономинативным способом отображения. **Номинативным** мы называем такой способ отображения, при котором за звуковым комплексом закрепляется одно или несколько значений, представленных в нашей памяти и зарегистрированных в толковых словарях. К номинативной лексике относятся имена существительные, имена прилагательные, имена числительные, глаголы, наречия и безлично-предикативные слова (последние выделяются не всеми учёными). **Прономинативным** мы называем такой способ отображения, при котором за звуковым комплексом не закрепляется постоянное содержание, оно переменное и зависит от контекста и ситуации. Прономинативным способом отображения действительности обладают местоимения [Сидоренко 1990].

Знаменательное слово может быть рассмотрено с позиций семасиологии и ономаσιологии: в семасиологии оно рассматривается от формы к содержанию, в ономаσιологии – от содержания к средствам

выражения (см. работы Н.Д. Голева, В.П. Даниленко, Е.А. Селивановой, Е.Н. Сидоренко и др.). В настоящей работе избран ономаσιологический аспект: слово рассматривается как единица именованія, обслуживающая определённый языковой смысл.

Обратимся к языковому смыслу «признак предмета». Историки языка считают, что на определённом этапе развития именных частей речи признак выделился из имени и получил достаточно полное оснащение в системе ономаσιологических единиц на уровне слова. Но семантическое наполнение этого языкового смысла гораздо шире, чем у основной части речи, выражающей его, – имени прилагательного. Дело в том, что рассматриваемый языковой смысл включает в себя не только статический признак, не связанный с изменением во времени (то есть имена прилагательные и категориально соотносительные с ними местоимения), но и признак предмета действующего (действовавшего) или испытывающего (испытывавшего) действие, выраженный с помощью полных причастий.

Эти средства можно рассматривать как специальные, созданные в русском языке для выражения признака предмета. Они выполняют роль морфологизованного члена предложения – выступают в роли согласованного определения.

Важно отметить, что в роли выразителей языкового смысла «признак предмета» на уровне слова используются, хотя и редко, слова других частей речи: 1) имени существительного (*изба лесника, шапка брата, портфель товарища*) в том секторе этого языкового смысла, который выражает принадлежность; 2) наречия (*езда верхом, кофе по-турецки, дом напротив*); 3) инфинитив глагола (*желание учиться, возможность работать*) – при назывании относительных признаков. Последние две части речи входят в сектор с местоименным категоризатором *какой?* Названные единицы выполняют роль неморфологизованного члена предложения – несогласованного определения. Мы назвали их неспециализированными средствами выражения языкового смысла «признак предмета».

Если рассматривать весь объём ономаσιологических средств выражения языкового смысла «признак предмета», необходимо назвать и расчленённые единицы именованія. К ним прежде всего следует отнести предложно-падежные формы: *платье в клеточку, сарафан из ситца, взгляд из-под бровей, пирог с капустой, вольер для птиц, варенье из вишен, кафе на причале, дом без балконов* и т. п. Они могут иметь однокоренные прилагательные (ср.: *сарафан из ситца – ситцевый сарафан, варенье из вишен – вишнёвое варенье*), но во многих случаях производные прилагательные отсутствуют (*взгляд из-под бровей, дом без балконов*).

К числу расчленённых единиц именованія, обслуживающих языковой смысл «признак предмета», можно отнести фразовые номинаты (термин введён В.Н. Мигириным, затем использовался в работах его учеников Н.И. Пельтихиной, А.А. Бузова и др., но как ономаσιологическая единица, выражающая языковые смыслы, рассматривается впервые). Фразовые номинаты обеспечивают максимальную конкретность именованія; в ряде случаев они восполняют словообразовательную ограниченность или являются единственно возможными при необходимости выразить такую категорию при характеристике референта, как будущее время (ср.: *читать – читатель – (тот), кто читает*; но: *занять – (тот), кто займёт*).

В качестве самостоятельной ономаσιологической единицы мы рассмотрим лексии (так называемые составные слова, или эквиваленты слов) типа *редко какой, какой угодно, неизвестно чей*. Лексийные ономаσιологические единицы (хотя и под другими названиями: составные слова, сращения) были объектом изучения в работах М.И. Откупщиковой, Т.П. Язовик, Е.А. Пономаренко и др.

Число лексий, обслуживающих языковой смысл «признак предмета», невелико: *редко какой, мало какой, неизвестно какой, неизвестно чей, какой угодно* и некоторые другие.

Словосочетания особого типа, эквивалентные слову, в качестве самостоятельной единицы именованія применительно к языковому смыслу «признак предмета» специально не рассматривались. Мы высказываем предположение, что на уровне речи в качестве таких единиц могут выступать синтаксически связанные сочетания типа *человек высокого роста, девушка с голубыми глазами*, но эта гипотеза нуждается в подробном обосновании.

Итак, ономаσιологическими средствами выражения языкового смысла «признак предмета» в современном русском языке являются следующие: 1) слово (имя прилагательное, местоимение, причастие – как специализированное средство; имя существительное, наречие, инфинитив глагола – как неспециализированное средство выражения данного языкового смысла); 2) предложно-падежная форма; 3) лексия; 4) фразовый номинат и 5) возможно, словосочетания, которые традиционно именуют синтаксически связанными. Все перечисленные средства именованія объединяются общим категориальным значением признака предмета. Учитывая их разнообразие в структуре оформления (однословные и структурно усложнённые), можно говорить о **функционально-семантическом** содержании категориального значения языкового смысла в отличие от обобщённого **лексико-грамматического** значения части речи. Это один из важнейших отличительных признаков категориального значения языкового смысла и части речи, составляющей ядро его выражения. Другим важным признаком категориального значения языкового смысла является то, что, вырвавшись из плена словоцентризма, выйдя за пределы слова и учитывая расчленённые единицы именованія, мы выходим в речь, конструируя (а не беря готовые формы) таких ономаσιологических единиц, как фразовый номинат, предложно-падежная форма и др.

Так как объектом изучения в настоящей работе является нерасчленённая единица именованья, то есть слово, обратимся к именам прилагательным, категориально соотносительным с ними местоимениям и причастиям, выступающим в качестве основного средства выражения языкового смысла «признак предмета».

Категоральным (то есть обобщённым лексико-грамматическим значением слов данной части речи, выступающих в морфологизованной функции – функции согласованного определения) является признак предмета. В роли учебно-исследовательских вопросов к ним выступают прономинативы *какой?*, *чей?*, *который?*. Первый вопрос используется по отношению к качественным и относительным прилагательным (*добрый*, *городской*), второй – по отношению к притяжательным (*сестрин*, *дядин*), третий – к порядковым словам (*первый*, *девяносто девятый*). Все названные прилагательные называют непроцессуальный признак.

Сказанное относится и к прономинативам с условным началом *какой?*, *чей?* и *который?*: *такой*, *всякий*, *иной*, *мой*, *твой*, *свой*, *никакой*, *какой-то*, *чей-нибудь*, *некоторый* и др. Отличием служит то, что имена прилагательные являются словами с номинативным способом отображения, а местоимения – с прономинальным.

Особый статус в выражении языкового смысла «признак предмета» имеют причастия. Как известно, этот лексико-грамматический класс слов имеет гибридный характер и объединяет в себе некоторые свойства имён прилагательных и глаголов. Последние добавляют к их категориальному значению долю процессуальности, но важно помнить, что на первой ступени иерархического выделения категориального значения причастий находится **признак предмета** и только на второй – признак предмета **по действию** (то есть действующего или действовавшего, испытывающего или испытывавшего действие).

Таким образом, языковой смысл «признак предмета» выражен тремя частями речи, каждая из которых вносит свой вклад в передачу оттенков этих признаков.

Для исследователя безусловно важным является умение определить объём и границы каждого языкового смысла с точки зрения его представления в данном языке, но ещё более важным следует считать определение конкурентоспособной силы каждой единицы именованья. Особый интерес в этом плане представляют неспециализированные средства выражения языковых смыслов с помощью слов, обслуживающих «чужие» смыслы, и нерасчленённые единицы именованья, интенсивность использования которых возрастает в современном русском языке. Изучение их позволит приблизиться к пониманию механизма работы языка, что, по нашему мнению, следует считать важнейшей задачей лингвистики.

Литература

Воротников 2001: Воротников, Ю.Л. О возможности построения русской грамматики смыслов [Текст] / Ю.Л. Воротников // Исследования по славянским языкам. – Сеул, 2001. – № 6. – С. 137–147.

Сидоренко 1990: Сидоренко, Е.Н. [Текст] / Е.Н. Сидоренко. Очерки по теории местоимений современного русского языка. – Киев : Одесса : Лыбидь, 1990. – 148 с. – Библиогр.: с. 139–145. – 1000 экз. – ISBN 5-11-002136-8.

Сидоренко 2008: Сидоренко, Е.Н. [Текст] / Е.Н. Сидоренко. Языковые смыслы и ономазиологические средства их выражения. – Симферополь : КРП «Издательство «Крымучпедгиз», 2008. – 128 с. – Библиогр. : с. 108–126. – 300 экз. – ISBN 978-966-354-205-8.

Шведова 2005: Шведова, Н.Ю. [Текст] / Н.Ю. Шведова. Русский язык. Избранные работы / Росс. акад. наук.; Отд-е историко-филолог. наук.; Ин-т русского языка им. В.В. Виноградова. – М. : Языки славянской культуры, 2005. – 640 с. – 1000 экз. – ISBN 5-88744-0570.

В статье охарактеризован языковой смысл «признак предмета», названы ономазиологические средства его выражения, рассмотрены словные единицы именованья.

Ключевые слова: языковой смысл, единица именованья, ономазиология, имя прилагательное, причастие, морфологизованный член предложения.

The article characterizes the language meaning of «indication of subject», names the onomaziological means of its expression and reviews the main parts of naming.

Keywords: language meaning, unit of naming, onomaziology, adjective, participle, morphologized part of sentence.

Надійшла до редакції 9 вересня 2010 року.

ББК 81.26

УДК 811.111'42:165.194

НОМІНАТЕМА: ЗНАЧЕННЯ ТА ЗМІСТ, КОНЦЕПТ ТА ВАРІАНТ

Роботу присвячено аналізу структури інваріантного значення номінативної одиниці. Автор вважає, що явище однозначності характеризує мовний рівень семантичної структури номінативи, а багатозначності – мовленнєвий. Процес мовленнєвого позначення реалізується в двох тактиках актуалізації мовного значення – денотації і конотації.

Ключові слова: денотація, значення, інваріант, конотація, лексико-семантичне варіювання.

Я наголошую на тому, що базовою номінативною одиницею мови варто вважати номінатему, яку можна визначити тільки як сукупність глос, тобто реалізацій номінативи в мовленні (екстенціонал), що перебувають у відносинах семантичної тотожності у всіх її проявах (інтенціонал – інваріантне значення) і взаємної формальної обумовленості. В основі тотожності номінативи, таким чином, лежить тотожність її інваріантного мовного, сигніфікативного, концептуального значення, зв'язаного внутрішньою формальною взаємною вмотивованістю її глос.

Можна погодитися з думкою тих лінгвістів, які стверджують, що «співвідношення слова й концепту можна вподібнити видимій й невидимій частинам айсберга. Компоненти лексичного значення слова виражають значимі, але не в повному обсязі, концептуальні ознаки. Концепт об'ємніше за лексичне значення слова» [Пименова 2004: 8-9]. Однак я вважаю, що слово не є мовною одиницею – воно являє собою лише одну з мовленнєвих маніфестацій номінативи, нехай найпоширенішу, але все ж таки таку, що не покриває повністю всю систему втілень тієї ж самої номінативної одиниці. Саме в цьому сенсі концепт і лексичне значення слова не те ж саме. Слово тільки коагулює, актуалізує в мовленні одне зі значень номінативи, один зі станів пов'язаного з номінативою концепту. Але важливо не це. Якщо розглядати концепт тільки як фактив, кінцевий результат дослідження мови, як елемент лінгвального світу, ми абсолютно справедливо прийдемо до висновку, що «концепт як складний комплекс ознак має різнорівневу представленість у мові» [Пименова 2004: 14]. При цьому «виявлення структури концепту є можливим через спостереження за сполучуваністю відповідних мовних знаків. Концепт розпорошений у мовних знаках, що його об'єктивують. Щоб відновити структуру концепту, необхідно досліджувати весь мовний корпус, у якому репрезентовано концепт – (лексичні одиниці, фразеологію, пареміологічний фонд), включаючи систему стійких порівнянь, що запам'ятала образи-еталони, властиві певній мові» [Пименова 2004: 10]. Це один зі шляхів дослідження концептів – шлях пошуку складових лінгвального світу. Але в той самий час концепт – це не просто фрагмент, квант знання. Унаслідок того, що це квант знань, схоплений знаком, він є одночасно й лінгвальною сутністю. Якщо виходити з цього, потрібно позначити його місце в структурі мови.

У силу того, що мова семантична, варто визнати, що саме семантика організує її структуру. Отже, потрібно розглядати концепт не тільки як знання, виведене з мови, але і як знання, що виступає як інфраструктурний компонент номінативної одиниці, як знання, що організує мову. Концепт існує в усіх мовних формах і визначає лінгвальні характеристики цих форм. Але мінімальною формою його вираження є номінатема – вона виступає як базове ім'я концепту. Отже, концепт, прив'язаний до номінативи, створює межі її тотожності й визначає моделі своєї коагуляції в її глосах. Він може й не бути повністю вираженим глосами певної номінативи, хоча й прагне до цього, але все, що позначається глосами цієї номінативи, закономірно перебуває в межах того знання, того концепту, що прив'язаний до цього імені, до цієї номінативи.

Інакше кажучи, на відміну від концепцій, що констатують незв'язність концепту й значення, теорія концептуальної природи останнього стоїть на позиції визнання концепту «організатором» тотожності знака, тим мовним елементом, що визначає можливість мовленнєвого означування. Відзначимо, що М.М. Болдырев, який абсолютно не погоджується з тим, що можна ототожнювати концепт і значення, все ж таки констатував: «Концептуальна інформація, яка кодує мову, є найбільш істотною, і саме концепт визначає семантику мовних одиниць, що використовуються для його вираження (виділене мною – В.Т.)» [Болдырев 2001: 26]. Як пише Т.І. Сайтаєва, «акти семіозису й номінативні акти припускають перед-існування їм певної когнітивної інфраструктури свідомості з мовною здатністю як її головною складовою» [Сайтаєва 2006: 65]. Саме концепт є цією когнітивною інфраструктурою, хоча б тому, що в його основі «лежить вихідна, прототипічна модель <...>значення слова (тобто **інваріант всіх значень слова**)» [Тазетдинова 2002: 2] (останнє виділено мною. – В.Т.). Інакше кажучи, концепт – це одиниця рівня визначення меж номінації, у нашій термінології – рівня мовної номінації, змісту віртуального знака, мовного номінативного інваріанта. Таким чином, співвідношення концепту й значення варто визначити так: концепт є не стільки значенням, яке зазвичай відносять до рівня мовлення, скільки елементом організації системи значень, тобто – віртуальним інваріантним значенням, що виявляється на рівні мови. Абсолютно справедливою є думка про те, що мовні лексичні значення «збуджують у пам'яті людини пов'язані з ними концепти» [Кубрякова 1997: 159]. Однак це «збудження» можливе лише в тому

випадку, якщо концепт перебуває на верхівці системи цих мовленнєвих ситуативних значень однієї номінативної одиниці, якщо від нього до мовлення спрямовано закон реалізації цієї одиниці в глосах, а від цих одиниць до номінативи йде знання про концепт. Тому фраза М.М. Болдырева про те, що «мовні значення передають лише певну частину знань про світ» [Болдырев 2001: 27], повинна бути трохи видозмінена – не мовні, а мовленнєві значення передають лише певну частину знань про світ. Інакше ця фраза буде суперечити устояному у когнітивістиці твердженню про те, що «ми можемо добратися до думки тільки через слова» [Вежицкая 1999: 293]. Якщо саме мовні значення передають тільки частину знань про світ, то концепт є абсолютно непізнаваним. Адже ми ж не зможемо до нього пробитися інакше, ніж через номінативні мовні одиниці. А от якщо ми припустимо, що в мовленні об'єктивується тільки частина концептуальних знань, пов'язаних зі знаком, а вся сукупність концептуальних знань може бути виведена шляхом протоколювання об'єктивованих знаком у мовленні концептуальних знань, то ми повинні визнати, що це можливо тільки тому, що лінгвоконцепт є інваріантним, віртуальним значенням знака, прототипічним знанням, пов'язаним з моделлю номінації. Таким чином, концепт – це інваріантне значення номінативи, що визначає тактики її втілення в мовленні. Слово, поряд зі словосполученням, сполученням повнозначного й службового слів, – одна із глос – реалізацій номінативи з коагульованою частиною інваріантного концепту.

Таке розуміння статусу концепту у лінгвальному світі багато в чому збігається з розумінням, запропонованим В.В. Колесовим, який визначав концепти як «змістовні форми слова» [Колесов 1999]. Те ж знаходимо, наприклад, у М.В. Нікітіна, на думку якого лексичне значення – це «концепт, зв'язаний знаком» [Никитин 1974: 70].

Основою тотожності номінативи, отже, є тотожність її концептуального значення й схеми її формальної актуалізації, реалізована за моделлю:

Ті чи інші глоси можуть бути визнані такими, що перебувають у межах тотожності номінативи, тільки в тому випадку, якщо вони:

- а) є актуалізаторами того ж самого концепту;
- б) є формально взаємозалежними.

Треба зазначити, що такий підхід до визначення структури номінативної одиниці не є новим у мовознавстві. Констатацію існування превентивного знання як основи тотожності номінативної одиниці ми відзначаємо вже в роботах В.А. Звегинцева, який, правда, позначав мовний інваріант не терміном «концепт», а терміном «загальне значення». На думку вченого, «слово не може мати декількох «значень», нагадуючи деяку сукупність синонімів, пов'язаних якимись значеннєвими відносинами. Оскільки в лексичному значенні слова закріплений результат певного узагальнення, і цей процес узагальнення не переривається доти, поки живе й розвивається мова, в одному слові не може відбуватися одночасно декількох різних узагальнень, які проходять за різними напрямками, що тільки й могло б привести до утворення в слові декількох лексичних значень. Лексичне значення в слові одне, але воно може складатися з декількох потенційних типових сполучень, які з різних сторін характеризують єдине значеннєве ціле. <...> Ці типові потенційні сполучення в описаному сенсі вірніше назвати лексико-семантичними варіантами (термін О.І. Смірницького) єдиного значення слова. Відповідно до цього власне лінгвістичне визначення лексичного значення слова повинне прийняти наступний вид: значення слова – це сукупність його лексико-семантичних варіантів» [Звегинцев 1957: 125-126]. Саме в роботі В.А. Звегинцева лексико-семантична варіативність визначається через процес номінації (від загального значення до типових семантичних сполучень), тобто ономасіологічно.

Виникає питання, яким чином формуються ці «потенційні типові сполучення», тобто – як здійснюється актуалізація концепту? Ми відзначаємо існування двох тактик цієї актуалізації – тактику денотації й тактику конотації. Під тактикою денотації розуміється ситуація, коли в мовленні комунікативно значущими стають певні слоти інваріантного концепту. Наприклад, у фразі *Він не зміг без молотка забити цях* у глосі **молоток** актуалізовано слот «призначення». У фразі ж *Обережно, в нього молоток* при збереженні референтного значення здійснюється актуалізація слоту «небезпечний предмет». При конотації здійснюється образне отождоження референтів в одному концепті, що виникає як уявлення, створене шляхом заміщення, коли один з відрізків дійсності (наприклад, «людина, яка займається зимовим купанням») сприймається як інший відрізок дійсності (наприклад, як «північна тварина») **цілісно** – він не в реальності, але в нашій свідомості, детермінованій нашим образним мисленням, *так би мовити морж*.

Є три базові моделі формалізації номінативи.

По-перше, це всі випадки її словесної реалізації: *він будує будинок, будинок стоїть на узбіччі* тощо. Словом ми будемо в цьому випадку називати одиницю, що може прямо бути самодостатнім виразником концепту в тексті.

По-друге, це все випадки розгортання номінативи в словосполучення, оскільки реєстр цих сполучень визначається особливостями семантики саме головного слова. Продукування словосполучень має у своїй основі актуалізацію тих або інших слотів концепту в залежному слові, що при такому трактуванні стає вербалізованим компонентом семантики головної лексеми. Наприклад, у словосполученнях *зелений будинок, триповерховий*

будинок, будинок на узбіччі, кам'яний будинок тощо, що мають тотожний референт, слова *зелений, триповерховий, на узбіччі, кам'яний*, які вказують тільки на різні характеристики цього референта, є, по суті, реалізаторами семного наповнення слотів «колір», «розмір», «місце розташування», «матеріал» значення слова *будинок* як базової в цьому випадку одиниці номінації. Це й дозволяє припустити, що зазначені словосполучення є багатослівними аналітичними лексико-семантичними варіантами номінативними *будинок*, а не самостійними мовними сутностями. Актуалізація сем номінативного центру є абсолютно адекватною тут актуалізації сем монолексемних реалізацій номінативними при денотації. Формальна тотожність номінативними тут забезпечується наявністю в усіх зазначених словосполучень базового конструкта *будинок*.

По-третє, це всі випадки вживання базового конструкта номінативними зі службовими словами. Концептуальна семантика автономних повнозначних слів-синтагм і повнозначних слів-синтагм у сполученні зі службовими одиницями абсолютно ідентична. І *будинок*, і *до будинку* пов'язані з концептом «житловий будинок, будова». Розходження стосуються тільки граматичної семантики: *будинок* укаже на суб'єкт або об'єкт дії (*будинок швидко руйнується й ми любимо наш будинок*), а *до будинку* – на напрямок руху (*ми входимо до будинку*). Однак якщо морфологічне варіювання автономних глос, відповідно до устояної думки, не порушує тотожності номінативної одиниці, то й граматичне варіювання, реалізоване в сполученнях повнозначних слів зі службовими, що має таку ж природу, повинне бути визначеном як варіювання, що не порушує тотожності номінативними. І тут її формальна тотожність забезпечується наявністю у всіх зазначених сполучень конструкта *будинок*.

Таке трактування дозволяє поширити зону вживання поняття ономазіологічна структура на процеси внутрішньої мотивації, тобто мотивації номінативною її глос. З погляду ономазіологічної структури процеси мовленнєвої номінації формуються на основі базового знання, що формує когнітивно-ономазіологічну базу, яка поєднує комунікантів, і нового знання, що є причиною номінації. Базове знання і є когнітивним базисом мовленнєвої номінації, а нове знання стає її когнітивною ознакою. У цьому випадку під базисом розуміється архісемний слот концепту, а під ознакою – той слот, що актуалізується в мовленні. Наприклад, уживання глоси *голка* в реченні *Ваша дитина взяла голку* реалізує ономазіологічну структуру «прилад» (когнітивний базис «голка») + «статус» (когнітивна ознака «небезпечний»). У полівербальних глосах когнітивний базис зазвичай реалізується в головному, а когнітивна ознака – в залежному компоненті словосполучення. Наприклад, у глосі *червона сорочка* реалізується когнітивний базис «одяг» і когнітивна ознака «колір».

Таким чином, концепт – це інваріантне значення номінативними, що визначає тактики її втілення в мовленні. Слово, поряд зі словосполученням, сполученням повнозначного й службового слів, – одна із глос – реалізацій номінативними з коагульованою частиною інваріантного концепту. Реалізація концепту в зазначених одиницях відбувається за певними когнітивно-ономазіологічними структурами. Цілком можливо створити систему базових когнітивно-ономазіологічних структур для тієї або іншої мови, що і складає завдання наступних наших робіт.

Література

- Болдырев 2001: Болдырев, Н.Н. Концепт и значение слова [Текст] / Н. Н. Болдырев // Методологические проблемы когнитивной лингвистики : научное издание. – Воронеж, 2001. – С. 25-36. – Библиогр.: с. 36.
- Вежбицкая 1999: Вежбицкая, А. Семантические универсалии и описание языков [Текст] / А. Вежбицкая ; [пер. с англ. А.Д. Шмелева ; под ред. Т.В. Бульгиной]. – М. : Языки русской культуры, 1999. – I-XII, 780 с. – Библиогр. в конце разделов. – ISBN 5-7859-0032-7.
- Звегинцев 1957: Звегинцев В.А. Семасиология [Текст] / В.А. Звегинцев. – М. : Изд-во МГУ, 1957. – 322 с. – (Московский гос. ун-т. им. М.В. Ломоносова). – Библиогр. в конце разделов.
- Колесов 1999: Колесов В.В. Реализм и номинализм : определения и классификации [Электронный ресурс] / В.В. Колесов // Русские философы о языке и познании. – Вып. 1. – Красноярск : КГУ, 1999. – 64 с. – Режим доступа: <http://katrina-z.fromgu.com/lib/kolesovrealizm.htm>. – Заголовок с экрана.
- Кубрякова 1997: Кубрякова, Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов [Текст] / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина; под общей редакцией. Е.С. Кубряковой. – М. : Филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997. – 245 с. – Библиогр. в конце разделов. – ISBN 5-89042-018-6.
- Никитин 1984: Никитин, М.В. Лексическое значение в слове и словосочетании [Текст] / В.М. Никитин. – Владимир : Изд-во ВГУ, 1974. – 160 с. – (Владимирский гос. ун-т). – Библиогр. в конце разделов.
- Пименова 2004: Пименова, М.В. *Душа и дух* : особенности концептуализации [Текст] / М.В. Пименова. – Кемерово : ИПК «Графика», 2004. – 386 с. – (Серия «Концептуальные исследования». Вып. 3). – Библиогр. : с. 379-385. – ISBN 5-93664-010-5.
- Сайтаева 2006: Сайтаева, Т.И. Языковая природа социальных стереотипов : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Сайтаева Татьяна Ильинична. – Ижевск, 2006. – 147 с.
- Тазетдинова 2002: Тазетдинова, Р.Р. Языковой концепт как базовый термин лингвокультурологии / Р.Р. Тазетдинова [Электронный ресурс] // Межкультурный диалог на евразийском пространстве : международная научная конференция, Уфа, Башкирский государственный университет, 30 сентября – 2 октября 2002 г. : материалы. – С. 1-3. – Режим доступа: http://www.bashedu.ru/evrazia/f_s/f_tazetdinova.rtf. – Заголовок с экрана.

Теркулов 2007: Теркулов, В.И. Слово и номинатема : опыт комплексного описания основной номинативной единицы языка. – Горловка: Изд-во ГПНИИЯ, 2007. – 240 с. – Библиогр.: с. 217-239. — ISBN 978-966-8469-47-3.

Работа посвящена анализу структуры инвариантного значения номинативной единицы. Автор считает, что явление однозначности характеризует языковой уровень семантической структуры номинатемы, а многозначности – речевой. Процесс речевого обозначения реализуется в двух тактиках актуализации языкового значения – денотации и коннотации.

Ключевые слова: денотация, значение, инвариант, коннотация, лексико-семантическое варьирование.

The work is devoted to the analysis of the structure of invariant meaning of nominative unit. It appears to the author that the phenomenon of monosemy characterizes the language level of semantic structure of nominatheme, and polysemy characterizes speech level. The process of speech nomination is realized in two tactics of actualization of the language meaning – denotation and connotation.

Keywords: denotation, meaning, invariant, connotation, lexically-semantic varying.

Надійшла до редакції 1 вересня 2010 року.

Татьяна Тукова

ББК Ш12=411.2*2*008.51
УДК 811.161.1'0

РОЛЬ СИНТАГМАТИКИ В ВЫЯВЛЕНИИ ТИПОЛОГИЧЕСКОЙ ЭВОЛЮЦИИ ГРАММАТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА

У статті обґрунтовано важливість вивчення співвідношення синтагматики та парадигматики для спостереження над типологічною рухливістю російської мови сучасної епохи.

Ключові слова: тип мови, мовний лад, синтагматика, парадигматика.

Мысль о типологическом движении русской морфологии в сторону аналитизма получила в современной русистике широкое распространение. Говорят об аналитических частях речи [Панов 1971; Клобуков 2001], о превалировании аналитического способа выражения грамматических значений у неизменяемых слов [Ильина 2000; Валгина 2001 и др.] и проч. Однако сущность понятия аналитизма остаётся за рамками обсуждения. Это судьба многих общеизвестных понятий нашей науки: термином пользуются все; значение термина интересует сравнительно немногих; что же касается понятия, связанного с термином, и особенно его научного определения, то это до поры до времени мало кого интересует вообще (см. по [Тукова 2007]).

Цель настоящей работы – показать существенность исследования синтагматического потенциала языковых единиц для доказательства наличия черт языков различного типа в эволюционирующей русской грамматической системе.

В большинстве исследований, посвящённых типологическим изменениям в современном русском языке, рост аналитизма связывают с увеличением количества неизменяемых слов. Не входя в парадигматические (вертикальные) ряды, неизменяемые слова в линейных (синтагматических) рядах получают грамматическую оформленность (термин введён А.И. Смирницким [Смирницкий 1955: 17]). В коллективной монографии «Русский язык и советское общество» [РЯСО 1968] утверждается, что грамматическая информация в таких случаях передаётся аналитически, т.е. «средствами контекста (в широком смысле слова)». Это расплывчатое определение часто уточняется примерами типа *это ателье, говорящий какаду, весёлое шоу, первый эскудо; трюмо стояло в углу*. Как видим, манифестация грамматических значений в таком случае происходит на уровне синтагмы с помощью типичных для русского языка как языка флективного типа средств – флексий согласующихся или координирующихся слов. Логичным представляется вывод об упрочении синтетизма, а не аналитизма в современной морфологии, т.к. грамматикализованные в языке значения передаются не вспомогательными словами, а аффиксами, но иных словоформ в тексте [Колесников 1992].

На важность исследования комбинаторной способности единиц языка обратили внимание ещё Ф. де Соссюр, И.А. Бодуэн де Куртенэ, Н.В. Крушевский. Но к их мысли о неправомочности смешения парадигматики и синтагматики, горизонтальных и вертикальных отношений в языке до сих пор прислушиваются не все. Это и приводит к некорректному, на наш взгляд, включению в прямую зависимость: неизменяемость (отсутствие формальной парадигмы в системе языка) – рост аналитизма (синтагматическое выражение грамматических значений в речевом потоке). Л. Ельсмейер отмечал важность изучения этих двух взаимосвязанных типов отношений, подчёркивая, что только на первый взгляд процесс детерминирует систему, в действительности он просто невозможен, если за ним не стоит определённая система.

Процедура синтагматического анализа предусматривает последовательное членение речевого потока и установление специфики объединения единиц с предыдущей и последующей в линейном ряду. В своё время

методика дистрибутивного анализа дескриптивистов помогла увидеть значимость изучения специфики синтагматических рядов на всех уровнях языковой системы. Информативно значимыми в русском языке оказываются: паузирование, интонирование, порядок слов, лексическая специфика сочетающихся слов, их грамматические особенности и др. Так, в потоке речи только интенции говорящего могут быть решающими при делении на синтагмы классического *Казнить нельзя помиловать*. Точный или приблизительный количественный признак передаётся с помощью порядка слов в случае *пять книг – книг пять*. Препозитивное расположение субстантива по отношению к адъективу может выполнять стилистическую нагрузку, ср. *Российское государство – государство Российское*. Смещение акцента в генитиве слов *шаг, ряд, час* зависит от его сочетаемости/несочетаемости с числительными 2, 3, 4, ср. *шага, ряда, часа – 2 шага, 3 ряда, 4 часа*. На уровне синтагмы выясняется и грамматическая специфика русских собирательных числительных, например, их сочетаемость с одушевлёнными именами существительными мужского рода *двое студентов*, при неправомерности *двое студентов, трое столов* и проч. На уровне синтагмы выявляется традиционное для русского языка сочетание числительных с субстантивами *год и лет: один год, два, три, четыре года – пять ...двадцать лет*. Частеречная принадлежность слова тесно связана с его синтаксическими возможностями на уровне словосочетания и предложения, ср.: *утро тихо, говорил тихо, на улице тихо*. Знание постпозитивного расположения вопросительной частицы *ли* по отношению к глаголу позволяет адекватно реагировать на речь собеседника.

В силу того, что сочетаемость языковых единиц основывается на их парадигматическом потенциале, а парадигматика определяется синтагматическими возможностями, наблюдения за спецификой сочетания неизменяемых слов в линейном ряду могут стать плодотворными для выявления эволюционных типологических изменений в морфологической системе современного русского языка.

У неизменяемых исчисляемых существительных грамматикализованная в языке информация о числе может передаваться аналитически с помощью «пересемантизованного» слова *один* [Колесников 1992: 81]: *один евро, один эму, один чау-чау; одна колли, одна мабуи, одна киви-киви; одно такси, одно манго, одно эссе*. Родовая зависимость аналитического компонента, эксплицированная флективно, свидетельствует об усилении синтетизма русской морфологической системы. Репрезентацию возможной родовой вариативности неизменяемых субстантивов наблюдаем в пределах флексий вспомогательного слова *один/одно бренди, пенальти, жабо; одна/одно авеню, бери-бери*. Таким же образом разграничиваются различные по лексическому значению слова: *одно безе* `пирожное` – *один безе* `поцелуй`

Граммема рода традиционно манифестируется у русских неодушевлённых субстантивов флективно (*поле, окно, парта, стол*), а одушевлённых – семантически (*юноша, девушка*). Важность учёта их синтагматического поведения для потребителя грамматической информации привела А.А. Зализняка к описанию согласовательных классов. Условием адаптации неизменяемых существительных в русском языке стало их включение в соответствующий класс, предписывающий употребление вполне определённых флексий у согласующихся прилагательных, причастий, порядковых числительных, местоимений: *трогательный пони, мчащаяся нимгау, второе трико, наше ателье*. Это известной системе русского языка способ компенсации имплицитной грамматикализованной информации (ср., например, синтагматическое поведение слов общего рода типа *когуша, забяйка, сирота*). Родовая грамматическая недостаточность может компенсировать и аналитически. Пересемантизованные слова *женщина* и *мужчина* выполняют грамматическую функцию в словоформах [Колесников 1992; Дубова 2002; Астен 2003]: *камикадзе-женщина, кутюрье-мужчина*. Однако следует обратить внимание на ещё один важный нюанс – порядок расположения компонентов в линейном ряду. Вспомогательное аналитическое слово обязательно занимает постпозицию по отношению к неизменяемому субстантиву. В результате конверсивного расположения получаем словосочетание с неизменяемым именем в функции определения: *женщина камикадзе, мужчина кутюрье*.

Падежные значения у неизменяемых манифестируются как флексиями согласующихся слов, т.е. синтагматика демонстрирует силу синтетизма системы русского языка (*королевскому какаду*), так и с помощью предлогов (*к гуру, от хиппи*), т.е. аналитически.

Итак, как показывает анализ, компенсация формальной грамматической недостаточности по категориям рода, числа и падежа неизменяемых существительных в системе русского языка осуществляется прежде всего с помощью флексивных средств компонентов синтагмы в линейном ряду. Но могут привлекаться и аналитические средства. Наиболее востребованными оказываются предлоги (для выражения граммеы падежа), менее частотны в текстах вспомогательные аналитические слова *один, женщина и мужчина* (при репрезентации граммеы числа и рода).

В качестве аргумента в пользу гипотезы об усилении аналитизма в морфологии приводят примеры развития неизменяемости у собственных наименований типа *в городе Москве – в городе Москва, в Перове – в Перово, у Ивана Василенко – у Ивана Василенки, у Петра Нередки – у Петра Нередко* и др. [Граудина 2004]. Как видно из приведённых примеров, и в этом случае компенсация грамматической информации проявляется во флексиях контактирующих слов в линейном ряду, представляющих родо-видовую корреляцию (город – Москва) или имя и фамилию. Полагаем, неизменяемость субстантивов в этом случае связана с усилением аморфности, а не аналитизма, т.к. отсутствует пересемантизованный вспомогательный компонент словоформы, специализирующийся на манифестации грамматической информации. Подобная картина наблюдается и при

склонении числительного даты: поздравить *с праздником Восьмого марта, к Первому мая*, где в косвенных падежах произошла замена согласования управлением. Генитивная форма названия месяца застывает, в настоящее время обнаруживая несклоняемость. Необходимая грамматическая информация при этом передаётся падежными флексиями препозиционных числительных, т.е. синтетическими средствами в линейном синтагматическом ряду, не аналитически, с помощью специальных вспомогательных слов.

Наблюдение на уровне синтагмы за грамматическим поведением зависимых частей речи с реляционными грамматическими категориями ещё больше убеждают в отсутствии оснований для вывода о движении современного русского языка в сторону аналитизма. Так называемые аналитические прилагательные [Панов 1971] типа *СВЧ-печь, мастер-класс, пиар-акция, секс-журнал, гей-клуб* и под. демонстрируют рост агглютинативности в современном русском языке. Отсутствие фузий, чёткость границ между частями вновь возникающих слов позволяют утверждать, что этот языковой механизм не имеет ничего общего с использованием специальных аналитических слов. Возникшее образование в тексте манифестирует словоформы парадигмы того склонения, к которому относится производное существительное. Следовательно, грамматикализованная в языке информация выражается синтетически.

Подобный механизм наблюдаем и в сочетании с существительным имени числительного – признаковой части речи, которая часто используется для характеристики субстанции. В современном узусе встречаем: *Евро-2012, ТУ-154, РФ-80, Олимпиада-1980, ЧМ-2010, Сочи-2014* и проч. Аморфность числительного в таких случаях вполне объяснима: зависимые слова, обладающие грамматическими категориями релятивного типа, обычно дублируют грамматические признаки субстантива, поэтому в частотных словах в силу действия принципа экономии освобождаются от выполнения избыточной функции.

Наши наблюдения совпадают с выводами других лингвистов об уменьшении роли флексий, исчезновении у слов в ряде случаев в определённом синтагматическом ряду парадигмы склонения [Князев 2007: 651-654, Гловинская 1996: 239, Акимова 1990: 33-34, Шведова 1966].

Попадая в позицию определения, для которой в русском языке морфологизованы признаковые части речи, становятся аморфными цепочки собственных субстантивов-приложений [Шведова 1966, Акимова 1990, Валгина 2001]: *по маршруту Донецк – Киев, матч «Шахтёр» – «Динамо», на воздушной трассе Полтава – Симферополь, по линии Миргород – Гоголево* и т.п. Думается, что и пополнение русского тезауруса прилагательными типа *бордо, хаки, апаиш* не является показателем усиления аналитизма в морфологии. Отсутствие у них эксплицитно выраженной грамматической информации, которую они получают от соответствующего существительного, свидетельствует об усилении позиций изолированности в современном русском языке, что, вероятно, связано с действием активизировавшегося в новейший период принципа экономии. В подобных случаях отношения между языковыми единицами в линейном ряду выражаются с помощью порядка их следования: *платье мини – носить умопомрачительное мини, о блузе электрик – я люблю электрик*. У имён существительных грамматикализованная в языке информация о роде, числе и падеже манифестируется на уровне синтагмы флексиями других слов в линейном ряду и свидетельствует о силе синкретизма в русском языке. Основанием частеречной квалификации прилагательных становится порядок слов, что демонстрирует черты языка изолирующего типа.

Как видим, недооценка роли синтагматических отношений в передаче лексико-грамматической нагруженности языковых единиц и их сочетаний приводит к искажённому представлению об изменении типологического строя русского языка на рубеже тысячелетий. Попытка учесть синтагматическое поведение неизменяемых имён приводит к выводу о том, что грамматический строй языка современной эпохи характеризуется ярко выраженным синтетизмом, усиливающим свои позиции в синтагме. Новые аналитические способы передачи грамматической информации на современном этапе функционирования русского языка не возникают. На отдельных участках системы языка наблюдается активизация агглютинации. Явно выражен рост аморфности слов в определённых типах синтагм. Возникает задача научного описания грамматической специфики возникающих в современном узусе имён с учётом лингвистической природы каждой части речи. Исследование синтагматических возможностей позволит выявить динамику парадигматических преобразований в русском языке начала XXI века.

Литература

- Акимова 1990: Акимова, Г.Н. Новое в синтаксисе современного русского языка [Текст] / Г.Н. Акимова. – М.: Высшая школа, 1990. – 168с. – Библиогр.: с.157-159. – 20000 экз. – ISBN 5-06-000200-4.
- Астен 2003: Астен, Т.В. Аналитизм в морфологии имени: когнитивный и прагматический аспекты: монография [Текст] / Т.В. Астен. – Ростов н/Д: РГЭУ, Изд-во, 2003. – 260с. – Библиогр.: с.222-257. – 200 экз. – ISBN 5-7972-0661-7.
- Валгина 2001: Валгина, Н.С. Активные процессы в современном русском языке: учебное пособие для студ. вузов [Текст] / Н.С. Валгина. – М.: Логос, 2001. – 304с.– Библиогр.: с.290.– 3000 экз.– ISBN 5-94010-092-9.
- Гловинская 2000: Гловинская М.Я. Активные процессы в грамматике [Текст] / М.Я. Гловинская // Русский язык конца XX столетия (1985-1995). – М.: Языки славян. к-ры, 2000. – С.237-301. – Библиогр.: с.302-304. – ISBN 5-7859-0124-2.

Дубова 2002: Дубова О.А. Типологічна еволюція морфологічних систем української і російської мов: монографія [Текст] / О.А. Дубова. – К.: Видав. центр КНЛУ, 2002. – 302с. – Бібліогр.: с.269-300. – ISBN 966-638-099-4.

Ильина 2000: Ильина Н.Е. Рост аналитизма в морфологии [Текст] / Н.Е. Ильина // Русский язык конца XX столетия (1985-1995). – М.: Языки слав. к-ры, 2000. – С.326-344. – Библиогр.: с.343-344. – ISBN 5-7859-0124-2.

Клобуков 2001: Клобуков, Е.В. Аналитические глаголы в русском языке [Текст] /Е.В. Клобуков // Жизнь языка: сб. статей к 80-летию М.В. Панова / С.М. Кузьмина (отв. ред.). – М.: Языки славян. к-ры, 2001. – С.77-87. – Библиогр.: с.86-87. – ISBN 5-7859-0216-8.

Князев 2007: Князев, Ю.П. Морфологический строй русского языка и направления его эволюции [Текст] / Ю.П. Князев // Современный русский язык: Морфология: учебник для студентов филол. фак-тов вузов / С.И. Богданов, М.В. Воейкова, В.Б. Евтюхин и др. – СПб: Фак-т филологии и искусства СПбГУ, 2007. – С.648-660. – Библиогр.: с.660-662. – ISBN 978-5-8465-0721-0.

Колесников 1992: Колесников, А.А. Аналитизм в грамматической системе современного русского языка [Текст] / А.А. Колесников – Измаил: Измаил. пед. ин-т, 1992. – 128с. – Библиогр.: с.119-124.

Кузнецов 1954: Кузнецов, П.С. Морфологическая классификация языков [Текст] / П.С. Кузнецов; под общ. ред. В.А. Звегинцева. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1954. – 35с. – 15000 экз.

Панов 1971: Панов, М.В. Об аналитических прилагательных [Текст] / М.В. Панов // Фонетика. Фонология. Грамматика: К 70-летию А.А. Реформатского: сб. ст.: Ин-т языкознания / Редкол.: Ф.П. Филин (отв. ред.) и др.: Акад. наук СССР: Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1971. – С.240-245.

РЯСО 1968: Русский язык и советское общество. Социолого-лингвистическое исследование. Лексика современного русского литературного языка [Текст] / Под ред. М.В. Панова. – М.: Наука, 1968. – 187с. – 7500 экз.

Смирницкий 1955: Смирницкий, А.И. Лексическое и грамматическое в слове [Текст] / А.И. Смирницкий // Вопросы грамматического строя / Редкол.: В.В. Виноградов и др.; Акад. наук СССР; Ин-т языкознания. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – С.11-53.

Тукова 2007: Тукова, Т.В. Морфология защищается [Текст] / Т.В. Тукова // Русский язык: исторические судьбы и современность: III Междунар. конгресс исслед. русск. языка (Москва, МГУ, филол. ф-т, 20-23 марта 2007г.): Труды и матер. / Сост. М.Л. Ремнёва, А.А. Поликарпов. – М.: МАКС Пресс, 2007 г. – С.187-188. – ISBN 978-5-317-01900-6.

Тукова 2003: Тукова, Т.В. Растёт ли аналитизм в морфологии? [Текст] / Т.В. Тукова // X Международная конф. по функциональной лингвистике «Функционирование русского и украинского языков в эпоху глобализации»: сб. науч. докл. Ялта. 29 сент.-4 окт. 2003 г. – Симферополь, 2003. – С.330-331. – Библиогр.: с.331. – ISBN 966-8295-61-7.

Шведова 1966: Шведова, Н.Ю. Активные процессы в современном русском синтаксисе (Словосочетание) [Текст] / Н.Ю. Шведова. – М.: Просвещение, 1966. – 156с. – 27000 экз.

В статье обоснована важность изучения соотношения синтагматики и парадигматики для наблюдения над типологической подвижностью русского языка современной эпохи.

Ключевые слова: тип языка, строй языка, синтагматика, парадигматика.

The article provides the importance of the study of the correlation between syntagmatics and paradigmatics for the survey of the typologic dynamics of the Modern Russian language.

Keywords: type of language, structure of language, syntagmatics, paradigmatics.

Надійшла до редакції 22 вересня 2010 року.

Олена Філатова

ББК Ш10*00
УДК 413.1.18

РЕАЛЬНА ОДИНИЦЯ ПОРОДЖЕННЯ І СПРИЙМАННЯ МОВЛЕННЯ, ЇЇ ГРАМАТИЧНІ ТА ЗМІСТОВНІ ОЗНАКИ І ФУНКЦІЇ

У статті набувають розвитку думки акад. Л.В. Щерби про синтагму, що висловлені в його останніх виступах та неопублікованих нотатках. Стверджується, що основною одиницею організації та сприймання мовлення є синтагма. Приділяється увага внутрішнім синтагматичним та міжсинтагматичним зв'язкам і відношенням.

Ключові слова: синтагма, синтагматична структура, ключове слово синтагми, внутрішній синтагматичний зв'язок, міжсинтагматичний зв'язок, власне-смысловий зв'язок, опосередкований смысловий зв'язок, асоційований смысловий зв'язок.

© Філатова О.В., 2011

У вітчизняній лінгвістиці проблема синтагми, незважаючи на свою надзвичайну важність для теорії і практики мовлення, а також для навчання письмовому відображенню результатів мислення, формування вмінь і навичок читання та адекватного сприйняття тексту, тільки починає привертати до себе увагу, хоча це, безумовно, одна з фундаментальних наукових проблем, яка поставлена мовленнєвою практикою. Вона довго залишалася поза увагою наших лінгвістів. Наприклад, в американській лінгвістиці історія її вивчення налічує вже багато десятиліть [Braine 1963; Fodor, Bever 1965; Slobin 1971].

Проблема словосполучення і синтагми – одна з найдискусійніших в сучасному мовознавстві. Їй приділялося багато уваги різними поколіннями лінгвістів в різних країнах, але розв'язувалася вона ними по-різному. Синтагму до певної міри підмінили словосполученням, унаслідок чого одержали спотворене віддзеркалення не тільки мовленнєвої діяльності, але і сприйняття її результатів. Головне завдання цієї статті – вказати на цю невідповідність і за допомогою прикладів показати, що синтагма – конкретна основоположна структурно-сміслова мінімальна мовленнєва одиниця. Академік Л.В. Щерба усвідомив існування синтагми лише в останні роки свого життя, він говорив про неї в своїх виступах на наукових конференціях і писав в останніх роботах, що залишилися неопублікованими. Цю проблему ми розвиваємо услід за ним.

Роздуми над тим, яка одиниця виступає в якості основного компонента породження мовлення, приводять до висновку, що така одиниця повинна бути, по-перше, **мінімальною**, по-друге, **однозначною** і, по-третє, **мовленнєвою**, тобто повинна мати не узагальнююче значення, яке характерне для мовних одиниць, а конкретне, ситуативне. Серед мовленнєвих одиниць тільки синтагма має такі показники.

Щоб розібратися в тому, як реально відбувається процес мовлення, розглянемо синтагматичну структуру наступного речення:

Усі вони, / ще зовсім юні, / безтурботні, / з щасливими обличчями, / граючись / та азартно розмахуючи руками, / співали якусь веселу пісню.

Головне для нас зараз – відображення структурно-змістовних особливостей синтагм, тобто метамовленнєвий аспект синтагматичної структури та її окремі структурні одиниці. Коротко охарактеризуємо синтагми:

Усі вони – займенникова двухкомпонентна синтагма, між компонентами підрядний зв'язок, узгодження у числі та відмінку, з передачею кількісно-означальних синтаксичних відношень і вказівно-сміслових;

ще зовсім юні – іменна синтагма з ключовим словом-прикметником *юні*, до якого прилягають два прислівники: слова *ще* і *зовсім* підкреслюють стан позитивної якості суб'єктів, яка визначається ключовим словом, на момент їх дії;

безтурботні – іменна однокомпонентна синтагма, якої, як вважає суб'єкт мовлення, достатньо, щоб у сполученні з двома другими синтагмами в одній і тій же синтаксичній позиції передати конкретну якісну характеристику суб'єктів;

з щасливими обличчями – іменна синтагма, яка складається з двох словоформ, побудована на підрядному зв'язку (узгодження у числі і відмінку), передає означальні синтаксичні відношення, у смислового відношенні доповнює й завершує якісну характеристику суб'єктів;

граючись – однокомпонентна дієслівна синтагма для передачі на міжсинтагматичному рівні обставинні відношення образу дії за допомогою іншої дії;

та азартно розмахуючи руками – дієслівна синтагми, складається з трьох компонентів з сурядним зв'язком, граматично ключове слово – *розмахуючи*, яке керує словоформою *руками* (об'єктні відношення) і до якого прилягає слово *азартно* з передачею відношень образу дії;

співали якусь веселу пісню – дієслівна синтагма складається з чотирьох слів з підрядним зв'язком, дієслово керує прямим додатком, який має при собі узгоджене означення (*веселу*) з уточненням недостатньої визначеності об'єкту (*якусь*).

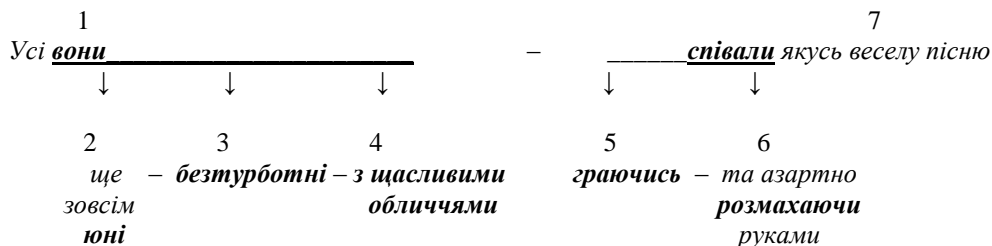
А тепер проаналізуємо міжсинтагматичні зв'язки і відношення у цьому реченні.

Усі вони, / ще зовсім юні, / безтурботні, / з щасливими обличчями – контактні розташовані синтагми, міжсинтагматичний підрядний зв'язок між першою синтагмою й двома наступними (міжсинтагматичне узгодження у числі та відмінку), остання синтагма у цьому ряду – неузгоджене, складене за формою означення, атрибутивні синтаксичні відношення з першою синтагмою та єднальні перелікові відношення між трьома останніми;

Усі вони / співали якусь веселу пісню – дистантно розташовані синтагми, зв'язані на рівні ключових слів міжсинтагматичним предикативним зв'язком, між ними предикативні відношення, з вказівкою на вичерпну кількість суб'єктів дії, їх спільної дії та конкретно не означеного її об'єкта; ключові слова узгоджуються тільки у числі;

граючись / та азартно розмахуючи руками, / співали якусь веселу пісню – контактні розташовані синтагми, між їх ключовими словами (*граючись* – *розмахуючи* і *співали*) підрядний зв'язок (прилягання), обставинні відношення: передається значення образу дії іншими діями, вираженими дієприслівниками і супутними тій, яка передається присудком. Між двома першими синтагмами сурядні відношення, вони займають однакову синтаксичну позицію по відношенню до останньої синтагми. Їх смислова роль – передати обставинні особливості виконання головної дії її суб'єктами, указуючи на супутні їх дії.

Синтагматична структура речення складається з семи синтагм і має такий вигляд (цифрами вказані синтагми та їх послідовність):

Граматична ієрархія синтагм підкреслюється їх рівневим розташуванням. Два рівні синтагм свідчать про наявність між ними вертикального (підрядного) та горизонтального (предикативного і сурядного) зв'язків. Верхній рівень представлений предикативним зв'язком між першою та сьомою синтагмами. Нижній – двома рядами синтагм: з них друга, третя і четверта об'єднані сурядним зв'язком, вони граматично підпорядковані першій синтагмі. П'ята і шоста синтагми також об'єднані між собою сурядним зв'язком, але підпорядковані вони сьомій синтагмі. Ці два ряди синтагм граматично і змістовно між собою безпосередньо не зв'язані. Але завдяки предикативному зв'язку між першою та сьомою синтагмами, з якими ці ряди відповідно граматично поєднуються, між ними виникає опосередкований змістовний зв'язок, який сприяє формуванню речення та його загального змісту. Сутність цього опосередкованого зв'язку полягає в тому, що два ряди безпосередньо нічим не зв'язаних між собою синтагм, які не передбачають, але й не виключають один другого, розвивають й уточнюють зміст речення відповідно до його комунікативної мети.

Як бачимо, зміст речення складається не з семантики окремих слів як одиниць мови, які мають узагальнене значення, а з конкретних, ситуативних значень кожної із синтагм, що можна відобразити майже математично (S – зміст речення, який складається із значень усіх лінійно нарощуваних синтагм, дужки вказують на особливості групування синтагм).

$$S = (\text{Усі} + \text{це} + \text{безтурботні} + \text{з щасливими}) + (\text{граючись} + \text{та азартно} + \text{співали})$$

<i>вони</i>	<i>зовсім</i>	<i>юні</i>	<i>обличчями</i>	<i>руками</i>	<i>веселу</i>	<i>пісню</i>
-------------	---------------	------------	------------------	---------------	---------------	--------------

У кожній синтагмі, яка складається з декількох слів, є граматично ключове слово (або словосполучення), навколо якого об'єднуються всі інші її слова (якщо вони є) в єдину структурно-змістовну групу. На рівні ключових слів встановлюються синтаксичні та смислові зв'язки між синтагмами. У процесі мовлення виникають не тільки внутрішні синтагматичні, але й міжсинтагматичні зв'язки, які об'єднують синтагми як мінімальні мовленнєві одиниці в єдиний текст. На схемі жирним шрифтом позначені вузлові компоненти міжсинтагматичного зв'язку.

Ключові слова синтагм часто являються головними не тільки у граматичному, але і в смисловому відношенні, хоча це необов'язково. Змістовно актуальним може стати будь-який компонент синтагми, незалежно від його структурної ролі та граматичних показників.

У багатьох синтагмах є слова, які безпосередньо синтаксично і змістовно між собою не поєднані, але завдяки їх зв'язку з ключовим словом між ними виникає опосередкований змістовний зв'язок, у результаті чого синтагма виступає в якості єдиного структурного блоку з конкретним, ситуативним значенням. Так що вже з синтагми, з її конкретним змістом, здійснюється комунікативна функція кожної з мовленнєвих одиниць. Інакше і не могло бути, тому що комунікація є ознакою мовлення взагалі, а значить, кожній його одиниці, незалежно від її об'єму, притаманна ця ознака, бо вона не акцидентна, а суттєва. Відносно цього доцільно нагадати про те, як кваліфікував синтагму О.О. Реформатський, називаючи її: “найпростішою комунікативною (синтаксичною) одиницею” [Реформатський 1947: 106].

Розглянемо такі речення:

Сьогодні тільки брат прийшов до нього; Як засмутив його вчинок товариша; Скоро, можливо, батько розповість про це.

Хоча вони доволі прості, але не однозначні. Тому жодне не можна вважати мінімальною мовленнєвою одиницею. Порівняйте, наприклад, зміст цих речень при таких варіантах їх синтагматичної структури:

<i>Сьогодні тільки / брат прийшов до нього</i>	(довго не ходив, та сьогодні прийшов`)	і
<i>Сьогодні / тільки брат прийшов до нього</i>	(тільки брат прийшов сьогодні`).	
<i>Як засмутив його / вчинок товариша</i>	(вчинок товариша дуже засмутив його`)	і
<i>Як засмутив його вчинок / товариша</i>	(його вчинок дуже засмутив товариша`).	
<i>Скоро, можливо, / батько розповість про це</i>	(можливо, недовго чекати) і	

Скоро, / можливо, батько / розповідь про це (якщо він захоче це зробити).

Якщо б ці речення були не метамовленневими структурами, якими зараз вони представлені, а входили б у будь-яке усне висловлювання або у конкретний текст, то, звісно, мали б тільки один варіант синтагматичного членування – той, який зазначив їм своєю інтонацією суб'єкт мовлення або передбачив автор тексту і який читачеві треба було б визначити самостійно – на основі контексту, – щоб адекватно зрозуміти їх зміст. Цілком очевидно, що у всіх цих реченнях слова сприймаються не кожне окремо, а у визначених єдностях, синтагмах. На основі розглянутих структур можна зробити декілька висновків:

1) речення будується не з окремих слів лексичної системи, тому що в ньому між розташованими поруч словами не завжди існує синтаксичний і смисловий зв'язок (якщо мовлення – це ланцюг зв'язаних між собою слів, то всі лексеми, які контактують, повинні бути зв'язані);

2) речення формується завдяки послідовному лінійному нарощенню мінімальних мовленневих одиниць – синтагм;

3) зміст речення складається не за допомогою кожного наступного слова, а значить, сприймання змісту речення здійснюється не на словесному рівні;

4) якщо в організації речення беруть участь не слова мови, а групи слів, синтагми, то речення не можна вважати ні мінімальною, ні однозначною одиницею мовлення, що особливо наочно на письмі;

5) структуру синтагм та їх точне розмежування необхідно строго враховувати у процесі сприймання тексту;

6) розмежування синтагм на письмі не фіксується, тому його доводиться з'ясувати кожному читачеві самому;

7) щоб точно визначитися у розмежуванні синтагм та адекватно зрозуміти зміст, самого речення часто недостатньо і потрібен контекст.

8) необхідність поняття **синтагма** обумовлена прагматичним значенням цієї мовленнєвої одиниці при освоєнні письмової форми мовлення, формуванні і розвитку вмінь та навичок читання й адекватного сприйняття тексту.

Категорія речення об'єднує вельми різні у структурному і смислово-граматичному плані одиниці з однаковим значенням. Більшість речень, які традиційно кваліфікуються як прості, мають складну структуру і такий же зміст, тому не можуть кваліфікуватися мінімальною одиницею мовлення. Звертаючи увагу на структуру мовлення (речення, тексту) і розмірковуючи про головну одиницю його організації – слово, словосполучення чи синтагму, – можна констатувати: речення, текст і взагалі мовлення мають синтагматичну основу: вони складаються із синтагм і сприймаються на рівні синтагм.

Грамматична природа синтагми визначається належністю її ключового слова до конкретної частини мови. Вони можуть бути іменні, дієслівні та прислівникові.

За характером міжсинтагматичного зв'язку можна виділити граматичний та смисловий зв'язок, а за його напрямком – вертикальний та горизонтальний. Усі види підрядного зв'язку мають вертикальний напрямок, а предикативний та сурядний – горизонтальний. Смисловий зв'язок виступає як власне-смисловий (при синтаксично зв'язаних компонентах), опосередкований (який виникає між граматично не зв'язаними компонентами, що групуються навколо ключових слів, з якими вони зв'язані) і асоційований. Останній проявляється при аналогіях, порівнянні, поясненні.

Академік Л.В. Щерба займався проблемою синтагми майже тридцять років, пройшовши шлях від фонетичного її тлумачення до синтаксичного, мовленнєвого. У своїх останніх виступах і нотатках, які залишилися, на жаль, не надрукованими, він говорить про неї як основну одиницю породження мовлення. Але разом з тим синтагма є також основною одиницею сприймання тексту. З яких структурно-смислових компонентів текст складається при формуванні його змісту, на такі ж компоненти він повинен членуватися при сприйманні цього змісту. Лише тоді його можна адекватно зрозуміти.

Синтагму можна визначити як мовленнєву, мінімальну і однозначну одиницю з ситуативним змістом, що, як правило, представлена групою слів, зв'язаних структурно, інтонаційно та змістовно, за допомогою якої формуються усі мовленнєві структури, починаючи з речення і закінчуючи текстом. Вона може бути представлена одним словом, якщо суб'єкт мовлення вважає його достатнім при об'єднанні з іншими синтагмами для реалізації комунікативної мети. Конкретизуючи значення слів, синтагма переводить їх у сферу мовлення. Текст, побудований з однозначних одиниць, при чіткому їх розмежуванні стає цілком доступним для адекватного розуміння. В усному спілкуванні цьому сприяє інтонація суб'єкта мовлення, на письмі – загальний зміст контексту. У системі графічних знаків немає такого, який би розмежував синтагми.

Якщо речення не є мінімальною й однозначною одиницею мовлення, то очевидно, що у процесі мовлення воно не виконує породжувальної функції. Мовленнєва структура, яка сама не відрізняється однозначністю, не може бути мінімальним компонентом організації мовлення. Таку функцію виконує синтагма. Суб'єкт мовлення орієнтується не на створення речень, а на передачу актуального змісту в цілому, на повну передачу інформації. В усному мовленні, коли категорія речення взагалі випадає з поля зору і суб'єкта, і слухачів, це більш ніж відчутно. На письмі, хоча речення і фіксуються автором, вся його мовленнєва діяльність також направлена не на речення, а на формування тексту і його змісту. Захоплений змістом, автор взагалі

забуває про речення і про мову і, безпосередньо використовуючи синтагму за синтагмою, відтворює актуальний для себе зміст.

У метамовному відношенні речення як предикативна структура є важливою одиницею при вивченні граматики. Але при безпосередньому спілкуванні ніхто свідомо не будує речень. Люди завжди зайняті передачею конкретного актуального змісту шляхом послідовного лінійного нарощення синтагм. На письмі вони традиційно структурують текст, фіксуючи у ньому речення, що допомагає розібратися у синтагматичній структурі тексту. Тільки коли людина відчуває психологічний тиск, вона у своєму мовленні орієнтується на речення і навіть на окремі слова, а не на текст і загальний зміст. Тому в таких випадках вона, як правило, нічого цікавого сказати не може.

Щодо слова, то воно взагалі не мовленнєва одиниця. У системі мови воно має узагальнене значення, а у структурі синтагми змінює якість свого значення і спільно з іншими словами синтагми набуває ситуативного однозначного змісту. Таким чином, слова мови використовуються не задля організації мовлення, а для формування синтагм, з метою відображення конкретних, однозначних мовленнєвих ситуацій. А шляхом послідовного нарощення синтагм породжується мовлення в його традиційному оформленні: речення, висловлювання, періоди, тексти. У структурі мовлення такої організуючої мовленнєвої одиниці, як слово, немає. Якщо б мовлення безпосередньо формувалося б із слів, то воно і сприймалося б на рівні слів. Але останнє проходить зовсім не так. Згадаємо перші рядки пушкінського «Євгенія Онегіна»: *“Мій дядько найчесніших правил...”*

Щоб правильно зрозуміти цей фрагмент, словникових значень слів недостатньо (*Мій + дядько + найчесніших + правил...* веде до перекручення змісту). При такому сприйманні не уникнути помилки. Особливо це стосується тих, хто погано знає ситуацію у культурному житті суспільства того часу, коли поет почав працювати над романом. Але для багатьох його сучасників ці строки були зрозумілі: читачі пов'язали їх з надрукованою напередодні байкою І.А. Крилова про ретельного Осла, якого селянин найняв охороняти свій город і який так жваво бігав по городу, старанно відганяючи пташок, що невдовзі все на ньому витоптав. У байці говорилося: *“Осел був найчесніших правил...”* Таким чином, слова байки стали алюзивним матеріалом, тобто ключем, для розуміння перших строк роману. Свого дядю герой не хвалить, а засуджує. Тільки синтагма в цілому (*ім'я + найчесніших правил*) як алюзивний засіб дозволяє підготовленому читачеві правильно зрозуміти поета. Для адекватного сприймання змісту текстів мало знати слова та їх значення, потрібне достатнє знайомство з загальнокультурною спадщиною народу. Діти 3 – 7 років розуміють значення багатьох слів, але вони ще мають предметно-словесне сприйняття мовлення, у них недостатньо знань, щоб осмислити дійсний зміст, який вони розуміють і тлумачать на рівні слів. Якщо не на рівні слів сприймаються речення і тексти, то це свідчить про те, що не на рівні слів вони і формувалися.

Л.В. Щерба наголошував, що в усному мовленні пауза у структурі синтагми неможлива, бо руйнує смислову єдність. Вона можлива лише між синтагмами.

У зв'язку з розглянутим традиційне вчення про члени речення постає недостатньо переконливим. Якщо речення формується не з окремих слів, а з синтагм, то не може не викликати сумнівів виділення з речення компонентів, менших за синтагму, які входять в його структуру при її формуванні саме як **мінімальні цілісні одиниці**, тому окремі їх слова не можуть бути самостійними компонентами (членами речення). Між ними та членами речення (у тому числі і в сучасному їх тлумаченні) немає нічого спільного, тому що речення як мовленнєва одиниця складається не з віртуальних членів, не з актантів та детермінантів, а синтагм. Не зрозуміло, яку реальну мовленнєву одиницю відображає у структурі речення ця теорія. Ситуація в період мовленнєвого акту, коли група слів, яка маніфестує синтагму і виступає в якості мінімального компонента речення, – об'єктивне явище. Але в цій групі раптом починають шукати і знаходити окремі самостійні члени речення, руйнуючи ті структури, з яких це речення безпосередньо було побудовано, та об'єднуючи слова, зв'язані не тільки внутрішніми синтагматичними зв'язками, але й міжсинтагматичними, не зважаючи на те, що це вторинний зв'язок і поєднує він у реченні не окремі слова, а цілі групи слів. Такі дії не можуть не викликати сумнівів щодо їх доречності.

Думається, що питання співвідношення членів речення та його синтагматичної структури, а також твердження, що речення в мовленнєвій діяльності народу реально будується у результаті реалізації тієї чи іншої структурної схеми шляхом поширення її різними “лексичними поширювачами”, потребує подальшого вивчення.

Література

Виноградов 1975: Виноградов, В.В. Синтаксические взгляды и наблюдения академика Л.В. Щербы [Текст] / В.В. Виноградов // Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М., 1975. – С. 488-516.

Вихованець 1992: Вихованець, І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] / І.Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1992. – 224 с.

Загнітко 2001: Загнітко, Анатолій. Теоретична граматики української мови. Синтаксис [Текст] / А. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.

Реформатский 1947: Реформатский, А.А. Введение в языковедение [Текст] / А.А. Реформатский. – М., 1947. – С. 106.

Филатова 2010: Филатова, Е.В. Вопрос синтагмы в американской лингвистике [Текст] / Е.В. Филатова // Восточноукраинский лингвистический сборник. – Вып. 11. – Донецк, 2010. – С. 243-254.

Фоменко 1975: Фоменко, Ю.В. Является ли словосочетание единицей языка? [Текст] / Ю.В. Фоменко // Филологические науки. – 1975. – № 6.

Braine 1963: Braine, M. The ontogeny of English phrase structure: The first phase [Text] / M. Braine. – Language, 1963. – p. 1-13.

Fodor, Bever 1965: Fodor, J.A., Bever, T.G. The psychological reality of linguistic segments [Text] / J.A. Fodor, T.G. Bever // Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior. – 1965, 4. – p. 414-420.

Slobin 1971: Slobin, D.I. Psycholinguistics [Text] / D.I. Slobin // University of California, Berkeley, 1971. – p. 214.

В статье развиваются те мысли акад. Л.В. Щербы о синтагме, которые выражены им в его последних выступлениях и неопубликованных записях. В ней утверждается, что основной единицей организации и восприятия речи является синтагма. Уделяется внимание внутрисинтагматическим и межсинтагматическим связям и отношениям.

Ключевые слова: синтагма, синтагматическая структура, ключевое слово синтагмы, внутрисинтагматическая связь, межсинтагматическая связь, смысловая связь, опосредованная смысловая связь, ассоциативная смысловая связь.

The further development of Academician L.V. Shcherba's views as for syntagma, expressed by him in his last reports and unpublished works, is presented in the article. It states the main unit of speech organization and perception is syntagma. Special attention is paid to intrasyntagmatical and intersyntagmatical connections and relations.

Keywords: syntagma, syntagmatical structure, syntagma's key word, intrasyntagmatical connection, intersyntagmatical connection, meaningful connection, mediated connection, associative connection.

Надійшла до редакції 1 червня 2010 року.

РОЗДІЛ II. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МОРФОЛОГІЇ

Соломія Бук

ББК Ш 81.411.2-212

УДК 81'324.3676 Твори Франка

ЧАСТИНИ МОВИ У СЛОВНИКУ І ТЕКСТІ ІВАНА ФРАНКА
(НА МАТЕРІАЛІ ВЕЛИКОЇ ПРОЗИ)

На основі частотних словників до шести романів І. Франка загальним обсягом понад 370 тис. отримано кількісні дані про функціонування частин мови у словнику й тексті письменника. Виявлено їх співвідношення за романами, зіставлено ці дані з аналогічними показниками текстів інших українських письменників та художньої прози загалом. Обчислено індекси епітетизації, номіналізації та дієслівних означень.

Ключові слова: частини мови, частотність, статистичні характеристики, частотний словник, кількісні реляції між частинами мови.

1. Вступ. Загальні властивості слів, їх значення набувають у мові спеціального узагальненого вираження, яке передають частини мови, тому аналіз частин мови науковці справедливо вважають однією з основних проблем дослідження тексту, зокрема статистичного [Перебийніс 1985: 152].

Оскільки кожна частина мови має своє узагальнене категорійне значення, то логічною є гіпотеза, що кількісне співвідношення частини мови у творчості письменника може свідчити про особливості його ідіостилу, а зміна цього співвідношення на хронологічній шкалі – про зміну його стилю у часі. “Вважається, що частини мови надто абстрактні та інертні, що би брати участь у формуванні стилів окремих авторів. Однак цифри говорять протилежне. ... Адже наші поняття та уявлення одягнені у форму слів, а самі слова реально відомі нам у формі тієї чи іншої частини мови. Мовленнєвий потік подібний до потоку людей взимку та навесні: змінюється співвідношення одягнених по-весняному або по-зимовому – змінюється і загальний вигляд натовпу.” [Головин 1971: 7]. Кількісний аналіз частин мови здійснено на матеріалі багатьох мов, зокрема англійської [Потапенко 1999], польської [Ruszkowski 2004; Skubalanka 1986, Zembaty-Michalakowa 1982], російської [Климова 2004, Шайкевич 2003], чеської [Čermák 2007] тощо. Є й частотні словники, в яких подають частотні списки окремо для кожної частини мови [Leech 2001: 271-293; Čermák 2007]. На матеріалі української мови виявлено особливості поведінки частин мови у різних функціональних стилях [Перебийніс 1967, Тищенко 1970] й у творах деяких українських письменників (О. Довженка, Г. Тютюнника, Ю. Смолича, М. Стельмаха та ін.) [Перебийніс 1985: 152-159]. Дослідження частин мови у тексті й реєстрі вважають важливим етапом встановлення індивідуально-авторських особливостей [Перебийніс 1985: 186-187; Ruszkowski 2004: 50].

Велика проза І. Франка ще не була об'єктом дослідження у такому ракурсі, хоча І. Франко й сам надавав великої ваги використанню тієї чи іншої частини мови у тексті, наприклад, свою працю про переклад С. Твердохлібом “Каменярів” він завершує квантитативними узагальненнями: “В оригіналі усіх слів ужито 388, а в перекладі 426, т. є. о 27 слів більше. ... В оригіналі іменників 109, прикметників 46, а дієслів 49; у перекладі іменників 104, прикметників 59, а дієслів 57. ... Обчислюючи процентні відносини іменників, прикметників і дієслів до загального числа слів у обох творах, бачимо, що в оригіналі іменники творять 25,37%, прикметники 11,56%, а дієслова 12,31%, коли натомість у польським перекладі іменники творять 33,36%, прикметники 13,84%, а дієслова 13,38%” [Франко 1979: 19–20]. Предметом дослідження у нашій статті став розподіл слів за частинами мови у словнику і тексті великої прози І. Франка. Роботу виконано на базі морфологічно маркованого електронного корпусу романів письменника [Бук 2007], на основі якого вже укладено частотні словники до творів “Перехресні стежки”, “Для домашнього огнища”, “Основи суспільності”, “Великий шум”, “Захар Беркут”, “Борислав сміється”.

2. Співвідношення частин мови у великій прозі І. Франка. Частотні словники до вказаних творів укладено в межах проекту комплексного квантитативного обстеження творів І. Франка, що реалізується у Львівському університеті [Бук 2010]. Вони подають інформацію про частоту вживання кожного слова у згаданих текстах. У результаті для кожної частини мови було автоматично отримано її частотність у словнику (реєстрі) і тексті кожного роману. Оскільки обсяги романів різні (“Борислав...” – 77 456, “Захар...” – 50 206, “Для домашнього...” – 44 840, “Основи...” – 67 174, “Перехресні...” – 93 888, “Великий шум” – 37 005 слововживань), то порівнювати можна лише відносні частоти їх одиниць. Дані наведено в Таблиці 1, де твори розташовано у хронологічному порядку.

У статті викладено класичний поділ слів на частини мови. До службових зараховано прийменник, сполучник, частку та, умовно, вигук.

3. Активність частин мови у прозі І. Франка. Як видно із Таблиці 1, найчастотнішими словами у тексті очікувано є службові частини мови. Цей замкнутий і відносно не багатий клас слів виявляє найбільшу активність: займаючи всього від 2,7% до 3,4% у словнику, вони становлять від 24,2% до 27,4% тексту.

Подібний замкнутий клас слів становлять займенники. Їх поведінка у тексті ще активніша: загальна кількість займенників у різних формах у тексті становить 14,3-16,5% від загального обсягу романів. Усього ж у реєстрі словників займенники займають 0,8-1,2% від загальної кількості слів у словнику. Іншими словами, займенник, займаючи приблизно 1% у словнику, покриває до 16,5% тексту. Прислівники та числівники займають приблизно однакову частку у словнику (відповідно 7,1-8,8% і 0,6-0,9%) й тексті (відповідно 7,0-9,1% і 0,8-1,3%).

Таблиця 1

Відносна й середня частотність частин мови у словнику і тексті великої прози І. Франка та української художньої прози¹

ЧАСТИНИ МОВИ	Борислав сміється		Захар Беркут		Для домашнього огнища		Основи суспільності		Перехресні стежки		Великий шум		Проза І. Франка		Українська проза
	текст	словн	текст	словн	текст	словн	текст	словн	текст	словн	текст	словн	текст	словн	текст
службові	27,4%	3,1%	24,2%	2,7%	24,2%	3,1%	25,9%	3,1%	25,7%	2,6%	26,9%	3,4%	25,8%	2,2%	26,8%
іменники	21,3%	30,8%	26,3%	31,0%	22,8%	33,3%	23,5%	33,9%	23,6%	36,6%	24,4%	36,9%	23,5%	35,5%	25,8%
дієслова	18,4%	36,9%	16,8%	35,3%	18,8%	32,9%	18,1%	34,0%	18,6%	33,6%	17,4%	32,3%	18,1%	33,2%	18,3%
прикметники	7,0%	18,4%	9,8%	20,8%	7,8%	20,3%	7,2%	18,7%	6,9%	17,9%	7,5%	17,6%	7,5%	20,5%	8,6%
займенники	15,4%	1,0%	14,3%	0,9%	16,5%	1,0%	15,6%	1,0%	16,0%	0,9%	15,8%	1,2%	15,6%	0,8%	11,0%
прислівники	9,1%	8,8%	7,6%	8,8%	8,8%	8,7%	8,9%	8,5%	8,0%	7,4%	7,0%	7,6%	8,4%	7,1%	8,4%
числівники	1,3%	0,9%	1,0%	0,6%	1,0%	0,7%	0,8%	0,6%	1,2%	0,9%	1,0%	0,9%	1,1%	0,7%	1,0%
	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Відносна кількість усіх інших частин мови у словнику навпаки перевищує їх відносну кількість у тексті. Іменники становлять 30,8-36,9% словника і 21,3-26,3% тексту; частка дієслів у словнику (32,3-36,9%) майже вдвічі більша за їх частку у тексті (16,8-18,8%); а частка прикметників у словнику (17,6-20,8%) перевищує їх частку у тексті (6,9-9,8%) більше ніж удвічі. Ці факти свідчать, що найбагатшим шаром у лексиці романів І. Франка є дієслова та прикметники (їх найбільше у словнику), а найактивнішими морфологічними одиницями – службові та займенники (вони покривають найбільшу частку тексту, займаючи при цьому невелику частину реєстру).

4. Співвідношення частин мови у романах І. Франка. Впадає у вічі, що співвідношення частин мови у романах неоднакове, тому зіставимо частотність кожного морфологічного класу за конкретним твором. У лінгвістичній літературі неодноразово вказувалося на важливість службових слів у художньому світі письменника. “На відміну від повнозначних слів, які вживають свідомо ... , службові слова художник, як і будь-який носій мови, вживає переважно інтуїтивно. ... Тому службові слова дають змогу заглянути в авторське світовідчуття глибше, ніж слова повнозначні” [Фоменко 1998]. Детальний аналіз функціональних властивостей прийменника, сполучника, частки, вигука у творчості І. Франка заслуговує окремого об’ємного дослідження, тому у статті їх умовно об’єднано в одну групу “службові частини мови”. Саме вони кількісно стоять на першому місці у тексті п’яти з шести обстежених романів І. Франка: “Борислав...” (тут вони займають найбільшу частку тексту – 27,4%), “Великий шум” (26,9%), “Основи...” (25,9%), “Перехресні...” (25,7%), “Для домашнього...” (24,2%). Найменшу частку вони займають у творі “Захар...” (24,21) – тут найчастотнішою частиною мови є іменник, що займає 26,25%.

Далі ранг частин мови у всіх романах збігається: на третьому місці дієслова, яких найбільше у “Для домашнього...” (18,8%) та “Перехресних...” (18,6%) і найменше у “Захарі...” – 16,8%); на четвертому – займенники, яких також найбільше у “Для домашнього...” (16,5%) і також найменше у “Захарі...” (14,3%); на п’ятому місці прислівники, яких також найбільше у “Бориславі...” – 9,1%, а найменше у “Великому шумі” – 7,0%). На другому з кінця місці за частотністю перебувають прикметники, що, навпаки, домінують в “Захарі...” (9,8%) а найменшу кількість мають в “Перехресних...” (6,9%) та “Бориславі...” (7,0%). На останній позиції – числівники – переважають у “Бориславі...” (1,3%), що зумовлено тематикою твору, де важливу роль відіграє обчислення коштів, необхідних для повстання, і сума зібраних грошей. Найменше числівників у тексті “Основ...” (0,8%).

Таким чином, тексти романів І. Франка дещо відрізняються кількістю вживання частин мови. Так, у тексті “Захара...” найактивніші іменники та прикметники за рахунок менш активних службових частин мови, дієслів, займенників. Романи “Для домашнього...” та “Перехресні...”, навпаки, мають відносно найбільше дієслів та займенників, тобто з цього погляду їх дію можна характеризувати як більш динамічну, а дію в “Захарі...” – як більш статичну й описову. Інші романи не вирізняються чітким домінуванням тої чи іншої частини мови.

¹ Дані для художньої прози подано за [Перебийніс 1985: 157], де їх отримано на матеріалі шести виборок по 20 тис. слововживань з творів п’яти авторів: О. Довженко “Поема про море”, М. Стельмах 1 “Кров людська – не водиця” та М. Стельмах 2 “Хліб і сіль”, Ю. Смолич “Мир хатам, війна палатам”, Г. Тютюнник “Вир”, О Гончар “Прапороносці”.

У словнику відповідних творів картина інша. Словник іменників відносно найбагатший у “Великому шумі” (36,90%), а відносно найбідніший у “Бориславі...” (30,79%). Реєстр дієслів, навпаки, найбільший в “Бориславі...” (36,91%), а найменший у “Великому шумі” (32,34%). Різних прикметників найбільше в “Захарі...” (20,77%), а найменше в пізніших романах: “Перехресні...” (17,95%) і “Великий шум” (17,56%). Прислівники виявляють подібну тенденцію: кількісно переважають в раніших романах “Борислав...” (8,84%) та “Захар...” (8,80%) і зменшуються у словнику пізніших творів “Перехресні...” (7,39%), “Великий шум” (7,64%). Частка займенників та числівників у словниках романів відносно стала. Службові частини мови найбільшу частку реєстру займають у “Великому шумі” (3,45%), а найменшу – в “Перехресних...” (2,64%).

5. Зіставлення частиномовних показників ідіостилю І. Франка з українською художньою прозою.

Дані про активність частин мови у словнику і тексті великої прози І. Франка загалом корелюють із даними, обчисленими для українських письменників середини ХХ ст. [Перебийніс 1985: 155], проте мають деякі особливості. Для адекватного порівняння, обчислено їх середню частотність у романах І. Франка (Таб. 1, колонка 8). Із Таблиці 1 видно, що ранги усіх частин мови в І. Франка та українській художній прозі збігаються. За відносною кількістю іменників до текстів та словника І. Франка (23,5% і 35,5% відповідно) найближчий Г. Тютюнник (24,5% і 34,6% відповідно). За кількістю дієслів – М. Стельмах 1 текст (18,6/18,3%) і словник (34,1/33,1%), за кількістю прислівників у тексті – Ю. Смолич (8,4/8,8%), а в словнику – Г. Тютюнник (7,1/7,9%).

Зіставлення отриманих усереднених частиномовних показників ідіостилю І. Франка з усередненими показниками стилю художньої прози [Перебийніс 1985: 157] дає такі результати: у середньому, в текстах І. Франка кількість іменників (23,5%) дещо менша, ніж у прозі (25,8%), натомість обсяги службових слів (25,8%), дієслів (18,1%), прикметників (7,5%), прислівників (8,4%) та числівників (1,1%) якраз збігаються. Займенники в І. Франка (15,6%) переважають над їх кількістю в прозі (11,0%). Таким чином, стиль І. Франка у частинах мови подібний до усередненого стилю художньої прози за винятком дещо більшої кількості займенників і дещо меншої кількості іменників. Для остаточних висновків про особливості функціонування частин мови у великій прозі І. Франка необхідно залучити до розгляду решту романів письменника, проте вже зараз можна констатувати відносну сталість співвідношення кількості морфологічних класів у словнику, окрім описаної тенденції зміни відносної кількості прикметників та прислівників залежно від часу написання твору.

6. Кількісні реляції між частинами мови у творах І. Франка. Кількісні реляції між частинами мови є одним з елементів статистичної характеристики тексту. Обчислюють, наприклад, індекс іменних означень, тобто індекс епітетизації (відношення суми вживань іменників до суми вживань прикметників), індекс дієслівних означень (відношення суми вживань прислівників до суми вживань дієслів) [Kamińska-Szmaj 1988: 128], ступінь номінальності (відношення суми вживань іменників до суми вживань дієслів) [Ruszkowski 2004: 50]. Вказані величини для романів І. Франка подано в Таблиці 2.

Існує думка, що вживання іменника тягне за собою наслідок у сфері добору інших частин мови, насамперед прикметника (чим більше в тексті іменників, тим участь прикметників більша). Індекс епітетизації показує, скільки іменників припадає на один прикметник, тобто, чим менший цей показник, тим ступінь епітетизації вищий. У Франка в середньому один прикметник припадає на 3,13 іменника, найбільше – в “Бориславі...” (на 3,04) і найменше в “Перехресних” (на 3,45). За кількістю епітетів твори І. Франка дещо поступаються середньому показнику художньої прози (3,00), будучи найбільш наближеними до М. Стельмаха 1 (3,10). На думку М. Рушковського, величина аналізованого параметру має великий потенціал для виявлення стилістичної належності тексту, бо може характеризувати як окремий текст, так й ідіостиль, літературний жанр, функціональний стиль, вказувати на вік мовця тощо [Ruszkowski 2004: 52].

Таблиця 2

Кількісні реляції між частинами мови
у творах І. Франка та в українській художній прозі

	Борислав сміється	Захар Беркут	Для домашнього огнища	Основи суспільності	Перехресні стежки	Великий шум	Проза І. Франка	Українська проза
індекс епітетизації	3,04	2,69	2,92	3,28	3,45	3,25	3,13	3,00
індекс дієслівних означень	0,50	0,46	0,47	0,49	0,43	0,40	0,46	0,46
ступінь номінальності	1,15	1,56	1,22	1,30	1,27	1,40	1,30	1,41

Індекс дієслівних означень І. Франка повністю збігається з художньою прозою (0,46), знову будучи найбільш наближеним до М. Стельмаха 1 (0,43). Найбільша ця величина в “Бориславі...” (4 прислівники на 10 дієслів), а найменша – у “Великому шумі” (5 прислівників на 10 дієслів).

Співвідношення у тексті двох найважливіших частин мови – іменника та дієслова – відіграє важливу роль для окреслення стилістичної якості тексту. Індекс номіналізації в художній прозі (1,41) дещо перевищує

цю цифру в І. Франка (1,30), тобто в І. Франка на одне дієслово припадає більше іменників (найбільше в “Бориславі...” (1,15) і найменше в “Захарі...” (1,56)). За значенням цієї величини, до І. Франка наближений О. Гончар (1,28).

Хоча індекси епітетизації, номіналізації та дієслівних означень є лише одним із багатьох інструментів, використовуваних для стилістичного аналізу тексту, їх можна вважати потужним інструментом для доповнення якісного аналізу тексту.

7. Висновки. На основі даних про розподіл частин мови у великій прозі І. Франка, отриманих завдяки морфологічній анотації корпусу його текстів обсягом понад 370 тис. слововживань, виявлено особливості поведінки цих класів слів у тексті та словнику творів письменника, зокрема те, що найбільшу різноманітність показують прикметники та дієслова.

Тексти романів І. Франка дещо відрізняються кількістю вживання частин мови, наприклад, дію романів “Для домашнього...” та “Перехресні...” за відносно більшою кількістю дієслів можна вважати більш динамічною, а дію в “Захарі...” – за активністю іменників та прикметників, – більш статичною та описовою. У реєстрі слів І. Франка прикметники та прислівники виявляють подібну тенденцію: кількісно переважають в раніших романах “Борислав...” та “Захар...” і зменшуються у пізніших творах “Перехресні...”, “Великий шум”. Стиль І. Франка у частинах мови подібний до усередненого стилю художньої прози за винятком дещо більшої кількості займенників і дещо меншої кількості іменників. Загалом, співвідношення частин мови у різних романах І. Франка приблизно однакове, що свідчить про стабільність авторської манери письма.

Основні кількісні реляції між частинами мови у творах І. Франка теж мають свої особливості. Так, на один прикметник у нього припадає в середньому 3,13 іменника (що трохи менше, ніж в середньому в художній прозі), на один прислівник – майже два дієслова (так само, як і в художній прозі), а на одне дієслово – 1,41 іменника, що трохи менше, як в художній прозі. Вказані індекси епітетизації, номіналізації та дієслівних означень є важливою статистичною характеристикою тексту, що має потенціал розрізнення ідіостилів.

Література

- Бук 2010: Бук, С. Квантитативна параметризація текстів Івана Франка: спроба проекту [Електронний ресурс] / С.Н. Бук // Іван Франко: Студії та матеріали. – Львів, 2010. – <http://arxiv.org/abs/1005.5466>
- Бук 2007: Бук, С. Корпус текстів Івана Франка: спроба визначення основних параметрів [Текст] / С.Н. Бук // Прикладна лінгвістика та лінгвістичні технології: MegaLing-2006: 36. наук. пр. – К.: Довіра, 2007. – С. 72–82.
- Головин 1971: Головин, Б.Н. Язык и статистика [Текст] / Б.Н. Головин. – М.: Наука, 1971. – 190 с.
- Климова 2004: Климова, Л.В. Высоочастотные имена существительные, прилагательные и числительные в современном русском языке: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 [Текст] / Л.В. Климова. – Екатеринбург, 2004. – 189 с.
- Перебийніс 1985: Перебийніс, В.С., Муравицька, М.П., Дарчук, Н.П. Частотні словники та їх використання [Текст] – К.: Наук. думка, 1985. – 204 с.
- Перебийніс 1967: Статистичні параметри стилів [Текст] / за ред. В.С. Перебийніс. – К.: Наук. думка, 1967. – 260 с.
- Потапенко 1999: Потапенко, А.Б. Стилеметричні характеристики прикметників різної морфемної структури в сучасній англійській мові: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 [Текст] / А.Б. Потапенко; Київ. держ. лінгв. ун-т. – К., 1999. – 20 с.
- Тищенко 1970: Тищенко, В. Частота частин мови в різних функціональних стилях сучасної української мови // Питання структурної лексикології [Текст] – К.: Наукова думка, 1970. – С. 215-224.
- Фоменко 1998: Фоменко, И.В. Художественный мир и мир, в котором живет автор [Текст] / И.В. Фоменко, Л.П. Фоменко // Литературный текст: проблемы и методы исследования. – Тверь: Тверской ун-т, 1998. – С. 3-9.
- Франко 1979: Франко, І. Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання [Текст] // Зібрання творів у 50-ти томах. Т. 39. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 7–20.
- Шайкевич 2003: Шайкевич, А. Статистический словарь языка Достоевского [Текст] / А.Я. Шайкевич, В.М. Андрющенко, Н.А. Ребецкая. – М.: Яз. слав. культуры, 2003. – 832 с.
- Čermák 2007: Slovník Karla Čapka [Text] / Hl. ed. František Čermák. – Praha : Nakladatelství Lidové noviny; Ústav Českého národního korpusu, 2007. – 715 s.
- Leech 2001: Leech, G. Word Frequency in Written and Spoken English. Based on the British National Corpus [Text] / G. Leech, P. Rayson, A. Wilson. – Pearson Educational Ltd., 2001. – 304 p.
- Ruszkowski 2004: Ruszkowski, M. Wskaźnik epitetyzacji w badaniach stylistycznych [Text] / Mariusz Ruszkowski // Respectus Philologicus. – 2004. – № 5(10). – S. 48-53.
- Skubalanka 1986: Skubalanka, T. Założenia gramatyki stylistycznej [Text] / Teresa Skubalanka // Typy opisów gramatycznych języka. – Wrocław, 1986. – S. 141-155.
- Zemby-Michalakowa 1982: Zemby-Michalakowa, M. Poezja Juliana Przybosa w świetle badań statystyczno-językowych na tle porównawczym [Text] / Maria Zemby-Michalakowa. – Wrocław, 1982. – 312 s.

На основании частотных словарей к шести романам И. Франко общим объёмом более 370 тыс. получены количественные данные о функционировании частей речи в словаре и тексте писателя. Выявлено их соотношение по романам, эти результаты сопоставлены с аналогичными показателями текстов других украинских писателей и с художественной прозой вообще. Рассчитаны индексы эпитетизации, номинализации и глагольных определений.

Ключевые слова: части речи, частотность, статистические характеристики, частотный словарь, количественные отношения между частями речи.

Quantitative data about parts-of-speech functioning in a text and a vocabulary are obtained on the basis of frequency dictionaries of six novels by Ivan Franko having 370 thousands word occurrences in total. The relations between parts of speech in different novels are determined and the data are compared to the respective parameters of texts written by other Ukrainian authors and to the averaged values of the prose fiction. The indexes of epithetization, nominalization, and verbal definitions are calculated.

Keywords: parts of speech, frequency, statistical parameters, frequency dictionary, quantitative relations between parts of speech.

Надійшла до редакції 7 вересня 2010 року.

Олексій Воробець

ББК 81.2Ук 2-22

УДК 811.161.2:81'37:81'367

ТЕМПОРАЛЬНА ПРЕДИКАЦІЯ ПРИЙМНИКОВО-СУБСТАНТИВНОГО КОМПЛЕКСУ

У статті висвітлюється проблема семантико-синтаксичного статусу речень із прийменниково-субстантивним комплексом, який служить для вираження темпоральної семантики, входячи у склад двоядерної предикативної структури. Репрезентовано основні модифікації та можливості трансформації семантичних прийменниково-субстантивних комплексів.

Ключові слова: прийменниково-субстантивний комплекс, темпоральна синтаксема, предикат, прийменник, розширена модель, семантика.

У лінгвістичній концепції темпоральність визначається як семантична категорія часу, що охоплює усі різновиди значення часу. Отож людина членує час на окремі відрізки, пов'язуючи їх із поняттями тяглості – тривалості й нетривалості, повільності й швидкості, початку й кінця, одночасності й різночасності, співвіднесеності з моментом мовлення тощо [Українська мова 2007: 706]. Це означає, що можна констатувати певну субстанцію, враховуючи вагому темпоральну характеристику як розрізнявальний елемент дійсності. Що ж до вираження темпоральної семантики, то часову семантику здатні репрезентувати такі одиниці, як прийменниково-субстантивні комплекси, прислівники й подібні елементи, залишаючи за вербальним компонентом базову роль у формуванні предикативного ядра речення [Яковлева 1994: 84].

Мета пропонованої статті – аналіз семантико-синтаксичної організації речень із прийменниково-субстантивним комплексом (ПСК) [Кононенко 2002: 87–92], що виражає темпоральну семантику. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) окреслити поняття темпоральності; 2) розглянути розширену конструктивну модель $S + P [P_1(V_f) + P_2 (Prer. + N_x) temp.]$; 3) охарактеризувати висловлення із досліджуваним семантичним комплексом; 4) описати семантико-синтаксичні модифікації темпоральної синтаксеми.

Актуальність дослідження вмотивована тим, що у сучасній україністиці статус речень із ПСК залишається неоднозначним і не має чіткого окреслення меж семантико-синтаксичних модифікацій. Цю проблему на різних теоретичних засадах досліджували А. П. Загнітко [Загнітко 2001], В. І. Кононенко [Кононенко 2002], Г. О. Золотова [Золотова 1998], І. Р. Вихованець [Вихованець 1992], К. Г. Городенська [Городенська 2004], Н. В. Гуйванюк [Гуйванюк 2009], Н. Д. Арутюнова [Арутюнова 1980] та інші, проте вона вимагає нових рішень, зокрема, з урахуванням різних засобів реалізації темпоральності.

У ході аналізу постає доцільність розгляду розширеної моделі семантико-синтаксичної структури речення із ПСК, який виступає в ролі темпорального компонента двоядерної предикативної системи. Вихідною конструктивною моделлю, яка відображає необхідні для комплексного розуміння глибинної структури висловлення компоненти, є $S + P [P_1(V_f) + P_2 (Prer. + N_x) temp.]$, де S – суб'єкт, P – предикатний комплекс, P_1 – основний предикат, P_2 – потенційно основний предикат. Семантичний комплекс розглядаємо в складі предикатора, дотримуючись концепції Н. Д. Арутюнової [Арутюнова 1980: 357], визначаючи його як центральний компонент валентно-інтенційних моделей речення, за якими утворюються мінімальні, але граматично й інтонаційно конкретні речення-висловлення, що характеризуються двома складниками –

предикатним і предикативним. Предикатний складник предикаторів відбиває різні дії і стани, на основі яких формуються відношення між учасниками позамовної ситуації, а предикативний – аналізує їх у мовно-часовому плані [Андерш 2009: 38].

Прямими репрезентантами семантичної моделі $S + P [P_1(V_f) + P_2(Prep. + N_x) temp.]$ у сучасній українській літературній мові функціонують такі 30 субмоделей: **1)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(в (у) + N_{4/6}) temp.]$; **2)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(з + N_2) temp.]$; **3)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(за + N_4) temp.]$; **4)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(на + N_{4/6}) temp.]$; **5)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(при + N_6) temp.]$; **6)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(серед + N_2) temp.]$; **7)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(посеред + N_2) temp.]$; **8)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(о (об) + N_4) temp.]$; **9)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(впродовж (упродовж) + N_2) temp.]$; **10)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(наприкінці + N_2) temp.]$; **11)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(протягом + N_2) temp.]$; **12)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(під час + N_2) temp.]$; **13)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(одночасно з + N_5) temp.]$; **14)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(у процесі + N_2) temp.]$; **15)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(близько + N_2) temp.]$; **16)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(перед + N_5) temp.]$; **17)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(напередодні + N_2) temp.]$; **18)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(проти + N_2) temp.]$; **19)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(над + N_4) temp.]$; **20)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(раніше (раніш) + N_2) temp.]$; **21)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(до + N_2) temp.]$; **22)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(по + N_4) temp.]$; **23)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(після (опісля) + N_2) temp.]$; **24)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(по + N_6) temp.]$; **25)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(через + N_4) temp.]$; **26)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(вслід (услід) за + N_5) temp.]$; **27)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(слідом за + N_5) temp.]$; **28)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(пізніше (пізніш) + N_2) temp.]$; **29)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(між + N_5) temp.]$; **30)** $S + P [P_1(V_f) + P_2(поміж + N_5) temp.]$. Наприклад: *Ти ж їх з трьох років примушував трудитися* (О. Коломієць); *За кілька хвилин опинився й Орядин біля мене* (О. Кобилянська); *Я переконаний, що остануся для нього якимось irritamentum на ціле життя* (О. Кобилянська); *Серед ночі натягували сітку для гри у волейбол* (О. Гончар); *Більша частина національно-орієнтованої громадськості зібралась біля пам'ятника Кобзарю о десятій годині* (З газети); *Відбувся відомий страйк наймитів у Британях наприкінці двадцятих років* (О. Гончар); *У вас під час арешту знайшли оце [земля]* (О. Довженко); *Логотип Харкова презентували одночасно з урочистим відкриттям квіткової клумби* (З газети); *Після кожного літнього дня розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати* (М. Коцюбинський); *Через кілька хвилин мовчанки вона запитувала і запитувала мене* (О. Довженко).

ПСК в ролі темпоратива, що входить до предикативного центра, виражає часові відношення між компонентами семантико-синтаксичної структури речення, вказуючи на одночасність або різночасність подій, явищ і на їхні кількісно-часові вияви. Семантичні модифікації темпоральної синтаксеми ґрунтуються на протиставленні одночасності – різночасності та неозначена тривалість – означена тривалість [Вихованець 1992: 140]. Розглядаючи семантико-синтаксичні властивості ПСК, проаналізуємо дві їх модифікації на позначення темпоральних відношень.

Перша модифікація – темпоратив, утворений в результаті входження в семантико-синтаксичний зв'язок прийменника і субстантива, що позначає відрізок часу з кількісним значенням, репрезентуючи проміжок в часі між двома подіями. Зокрема, в реченні *За кілька хвилин опинився й Орядин біля мене* (в момент t_0 X опинився біля A) ПСК *за кілька хвилин*, займаючи початкову, семантично і функціонально сильну позицію відносно вербального компонента предикативної структури, виражає темпоральне значення, конденсуючи в собі потенційно основну предикацію: *Прошло кілька хвилин* (потенційно основна предикація) + *Опинився Орядин біля мене* (основна предикація) = *Коли пройшло кілька хвилин, опинився й Орядин біля мене*. Завдяки трансформації семантичного комплексу отримуємо повноцінне як із семантико-синтаксичного, так із формально-граматичного боку складне речення, що підтверджує потенціал семантичного комплексу в його самостійному функціонуванні. Складовий компонент реченнєвої структури *за кілька хвилин* включаємо до двоядерного предикативного центра, оскільки він семантично навантажений важливими відомостями для комплексного інформативного смислу висловлювання.

Порівняймо семантико-синтаксичні характеристики семантичного комплексу із реченням *Більша частина національно-орієнтованої громадськості зібралась біля пам'ятника Кобзарю о десятій годині* (A -и зібралась біля X -а в момент t_0). ПСК *о десятій годині* виражає темпоральне значення, акумулюючи в собі потенційно основну предикацію: *Більша частина національно-орієнтованої громадськості зібралась біля пам'ятника Кобзарю* (основна предикація) + *Настала десята година* (потенційно основна предикація) = *Більша частина національно-орієнтованої громадськості зібралась біля пам'ятника Кобзарю, коли настала десята година*. Семантичний комплекс займає потенційно слабку кінцеву позицію, про що свідчить не лише його місцезрештування, а й семантична інертність, оскільки, з огляду на семантику ситуації, можна замінити ПСК *о десятій годині* на будь-який інший із позначенням конкретної години: *о дванадцятій годині* чи *о п'ятнадцятій годині*. Тому можна стверджувати, що ПСК залишається на межі складового компонента предикативного центра і його поширювача. Але на відміну від попереднього прикладу вживання ПСК, який тяжіє до самостійності, наведений комплекс варто розглядати як детермінант речення, що має уточнювальну інформативну цінність.

Неоднозначний семантико-синтаксичний набір властивостей темпоральної синтаксеми спостерігаємо в реченні *Ти ж їх з трьох років примушував трудитися* (О. Коломієць). Складність семантики ситуації (A примушував X -ів, відколи X -и перебувають в моменті t_0) побудована на акумуляції потенційно основної

предикації ПСК: *Ти ж їх примушував трудитися* (основна предикація) + *Їм виповнилось три роки* (потенційно основна предикація) = *Відколи їм виповнилось три роки, ти ж їх примушував трудитися*. Семантичний комплекс виступає компонентом двоядерної предикативної структури, знаходячись у тісному взаємозв'язку із дієслівним компонентом (основна предикація), і під час трансформації виявляє здатність до переходу в повноцінну із семантико-синтаксичної точки зору реченнєву конструкцію. Як видно, семантична модифікація темпоральної синтаксеми, вираженої ПСК, репрезентує проміжок в часі між двома подіями, входячи до складу двоядерного предикативного центра речення.

Друга модифікація – темпоратив, виражений ПСК, відтворює часовий проміжок між діями чи процесами, що періодично повторюються. Наприклад, у реченні *Серед ночі щоразу натягували сітку для гри у волейбол* (в момент t_0 А натягували X) ПСК *серед ночі* займає ініціальну позицію, що є семантично і функціонально сильною, виражає темпоральне значення, конденсуючи в собі потенційно основну предикацію: *Наставала середина ночі* (потенційно основна предикація) + *Щоразу натягували сітку для гри у волейбол* (основна предикація) = *Коли наставала середина ночі, натягували сітку для гри у волейбол*. Складовий компонент реченнєвої структури *серед ночі* включаємо до предикативного центра, розуміючи його як невід'ємний компонент висловлення в цілому, який вносить у смисл інформацію про конкретний і незамінний темпоральний момент дії. Виразником повторюваної періодичності служить додатковий складник *щоразу*, який позиційно розташований між першим (*серед ночі*) і другим (*натягували*) ядрами предикатора, наповнюючи семою 'повторюваність' семантико-синтаксичну структуру речення.

Аналогічно у висловленні *Після кожного літнього дня розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати* (в момент t_0 А скидає X-ів: X-и стають непотрібними А в певний момент t_0) семантичний комплекс *після кожного літнього дня* посідає ініціальну позицію, акумулюючи в собі потенційно основну предикацію: *Закінчується кожний літній день* (потенційно основна предикація) + *Розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати* (основна предикація) = *Коли закінчується кожний літній день, розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати*. Складність ПСК полягає передусім у тому, що він ускладнений залежними від субстантива компонентами: *кожного* і *літнього*, перший з яких виступає показником періодичної повторюваності. Репрезентований семантичний комплекс *після кожного літнього дня* зараховується до двоядерної предикативної структури та характеризується потужним тяжінням до самостійності, що засвідчує порівняння із трансформантом.

Своєрідна семантико-синтаксична ситуація простежується у реченні *Через кілька хвилин мовчанки вона запитувала і запитувала мене* (А запитувала у X-а в конкретний момент t_0), де семантичний комплекс займає ініціальну позицію, зосереджуючи потенційно основну предикацію: *Минало кілька хвилин мовчанки* (потенційно основна предикація) + *Вона запитувала і запитувала мене* (основна предикація) = *Коли минало кілька хвилин, вона запитувала і запитувала мене*. ПСК *через кілька хвилин* аналізуємо як складник двоядерного предикативного центра, що виражає темпоральну семантику: час дії, що періодично повторюється. У цьому прикладі сема 'повторюваність' функціонує з огляду на повторення вербального компонента предикатора.

Можна стверджувати, що для позначення семантики часового проміжку між діями чи процесами, які періодично повторюються, в структуру висловлення вноситься додатковий компонент: в першому прикладі – компонент прислівникового походження, в другому – компонент прикметникового походження, в третьому – повторне вживання вербального компонента.

Фокусуємо дослідження предикації ПСК-а із темпоральною семантикою у складі двоядерної предикативної структури на розгляді конструктивної субмоделі S + P [P₁(V_f) + P₂ (в (y) + N_{4/6}) temp], приділяючи увагу первинному прийменникові *в* (y), наприклад: **В дитинстві** він дивився на Ісаакову ситуацію як на несерйозну (І. Багрянний) – ПСК [в + N₆]; **У неділю**, приміром, можна було сміятися до розпуки (О. Кобилянська) – ПСК [у + N₄]; **В останню мить** породилла раптом покликала її, Тетяну (І. Багрянний) – ПСК [в + N₄]; порівняймо вживання вторинного (похідного) еквівалента: *в* (y) *епохи*, *в* (y) *еру*, *у* (в) *кінці*, *у* (в) *період*, *у* (в) *період між*, *у* (в) *пору*, *у* (в) *проміжку між*, *у* (в) *процесі*, *у* (в) *розквіті*, *у* (в) *роки*, *у* (в) *середині*, *у* (в) *ході*, *у* (в) *час*, наприклад: **Нам потрібні залізні люди в цю епоху великих робіт** (В. Сосюра) – ПСК [в (y) епоху + N₂]; **В еру прав людини** поруч із спільними цілями існують й спільні вороги (3 газети) – ПСК [в (y) еру+N₂]; **А потім засіяти житом в кінці серпня** (О. Гончар) – ПСК [у (v) кінці+N₂]; **Час має здатність уцілюватися в найнапруженіші періоди твого життя** (П. Загребельний) – ПСК [у (v) період + N₂]; **«Школа виконавської майстерності» діє в період між конкурсами** (3 газети) – ПСК [у (v) період між+N₃]; **У пору цвітіння** (квітень-травень) милує око різнокольорове вбрання степу (3 газети) – ПСК [у (v) пору+N₂]; **У проміжку між двома світовими війнами** християнська демократія не знайшла свого місця в політиці (3 газети) – ПСК [у (v) проміжку між+N₅]; **В процесі пристосування до неї [радіація] виживатимуть найсильніші...** (О. Гончар) – ПСК [у (v) процесі+N₂]; **А тим часом молоді люди в розквіті сил** гублять себе (О. Гончар) – ПСК [у (v) розквіті+N₂]; **А вже у роки незалежності** експедиція під керівництвом директора Борщівського історичного музею Михайла Сохацького знайшла цілісний культурний пласт часів неоліту (3 газети) – ПСК [у (v) роки+N₂]; **У середині року в країні** сталося чергове зростання цін (3 газети) – ПСК [у (v) середині+N₂]; **У ході конференції** розглядаються питання про критичний баланс і перспективи міст (3 газети) – ПСК [у (v) ході+N₂]; **Чутки пливли як хмари, самі собою, носились в повітрі, мов пил з квіток в час красування ниви** (М. Коцюбинський) – ПСК [у (v) час+N₂].

Розглянемо речення **В дитинстві він дивився на Ісаакову ситуацію як на несерйозну** (в момент t_0 *A* дивився на *X*: *A* не усвідомлював важливості *X* в конкретний момент t_0). ПСК в дитинстві виступає в ролі компонента предикативного центра, акумулюючи потенційно основну, здатну до самостійного функціонування предикацію: *Він був дитиною* (потенційно основна предикація) + *Він дивився на Ісаакову ситуацію як на несерйозну* (основна предикація) = *Коли він був дитиною, дивився на Ісаакову ситуацію як на несерйозну*. Як бачимо, темпоратив займає початкову препозицію і служить виразником конкретного моменту дії, який, з огляду на важливість інформативного наповнення, не підлягає заміні. Семантичний комплекс залишається на межі між компонентом двоядерної предикативної структури і самостійною реченнєвою одиницею. Подібно у висловленні **В останню мить породілля раптом покликala її, Тетяну** (в конкретний момент t_0 *A* покликala *X*: *A* розуміє, що це дійсно *X* в момент t_0) ПСК в останню мить виражає темпоральну семантику, конденсуючи в собі потенційно основну предикацію: *Прийшла остання мить* (потенційно основна предикація) + *Породілля раптом покликala її, Тетяну* (основна предикація) = *Коли прийшла остання мить, породілля раптом покликala її, Тетяну*. Семантичний комплекс виступає в ролі темпорального компонента двоядерної предикативної структури. У зв'язку із позиційним і семантичним навантаженням констатовано обов'язковість і зосередженість інформативно-ціннісного центра навколо темпоратива. Отже, ПСК [в (у) + $N_{4/6}$] позиційно займає ініціальну позицію і наділений достатньою семантичною цінністю для комплексного розуміння реченнєвої структури, що дає змогу включати семантичний комплекс такого композиційного складу до двоядерного предикативного центра.

Що ж до семантико-синтаксичних еквівалентів ПСК-ів, які композиційно складаються із вторинних прийменників та відповідних субстантивів, то при їх аналізі виявляють себе характеристики, що суттєво доповнюють тлумачення глибинних семантико-синтаксичних відношень. Зокрема, в реченні *Нам потрібні залізні люди в цю епоху великих робіт* (*A*-ам потрібні *X*-и в конкретний момент t_0) семантичний комплекс, до композиційного складу якого входить вторинний прийменник *в епоху*, позначає темпоральне значення, акумулюючи в собі потенційно основну предикацію: *Нам потрібні залізні люди* (основна предикація) + *Настала епоха великих робіт* (потенційно основна предикація) = *Нам потрібні залізні люди, коли настала епоха великих робіт* / *Нам потрібні залізні люди, бо настала епоха великих робіт*. Як бачимо, з огляду на репрезентовані трансформанти, ПСК *в цю епоху великих робіт*, поряд із основним темпоральним значенням, наділений і каузальною семантикою, що засвідчує перехідну позицію між семантичними класами темпоративів та каузативів, що додає неоднозначності та неординарності семантико-синтаксичним якостям ПСК.

У реченні *А тим часом молоді люди в розквіті сил гублять себе* (*A* знаходяться в стані *X* у конкретний момент t_0), семантичний комплекс *в розквіті сил* конденсує в собі потенційно основну предикацію із темпоральною семантикою: *А тим часом молоді люди гублять себе* (основна предикація) + *Знаходяться в розквіті сил* (потенційно основна предикація) = *А тим часом молоді люди гублять себе, коли знаходяться в розквіті сил*. ПСК *в розквіті сил*, виступаючи водночас і фразеологічною одиницею із прозорим значенням (ідеться про молоді і здорову людину), входить до складу двоядерної предикативної структури. Ускладнена семантико-синтаксична ситуація простежується у реченні *У пору цвітіння (квітень-травень) милує око різнокольорове вбрання степу* (*X*-и захоплюють *A* в конкретний момент t_0), де семантичний комплекс займає ініціальну позицію, акумулюючи потенційно основну предикацію: *Приходить пора цвітіння (квітень-травень)* (потенційно основна предикація) + *Милує око різнокольорове вбрання степу* (основна предикація) = *Коли приходить пора цвітіння (квітень-травень), милує око різнокольорове вбрання степу*. ПСК *у пору цвітіння* розглядаємо в ролі темпорального компонента двоядерного предикативного центра. Як бачимо, ПСК-и, до складу яких входять вторинні прийменники, не поступаються своєму первинному складникові – ПСК [в (у) + $N_{4/6}$], а навпаки, демонструють здатність до більшої семантично-функціональної самостійності, можливості вступати у фразеологічні зв'язки.

Отже, у семантико-синтаксичній структурі речення темпоральний компонент, виражений ПСК, не лише служить для позначення конкретного часу, а й бере активну участь в аналізі реального суб'єкта дії чи стану, стимулюючи потенційну двозначність предикативного центра.

Література

- Андерш 2009: Андерш, Й.Ф. Типологія речень з дієслівно-ад'єктивними предикатами в українській мові в зіставленні з чеською [Текст] / Й.Ф. Андерш // Мовознавство. – 2009. – № 1. – С. 38-45.
- Апресян 1995: Апресян, Ю.Д. Интегральное описание языка и системная лексикография [Текст] / Ю.Д. Апресян // Избранные труды. – Т.2. – М.: Языки русской культуры, 1995. – 767 с.
- Арутюнова 1976: Арутюнова, Н.Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы [Текст] / Н.Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
- Арутюнова 1980: Арутюнова, Н.Д. Сокровенная связка (К проблеме предикативного отношения) [Текст] / Н.Д. Арутюнова // Известия АН СССР. Сер. Литературы и языка. – 1980. – Т. 39. – № 4. – С. 347-358.
- Вихованець 1992: Вихованець, І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] / І.Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
- Вихованець 1980: Вихованець, І.Р. Прийменникова система української мови [Текст] / І.Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.

Вихованець, Городенська 2004: Вихованець, І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови [Текст] / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська; За ред. І.Р. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – 336 с.

Всеволодова 2003: Всеволодова, М.В. Предлог: поле и категория (аспект функционально-коммуникативной грамматики) [Текст] / М.В. Всеволодова // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 11. У 2 частинах / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Част. I. – Донецьк: Дон НУ, 2003. – С. 33-38.

Гуйванюк 2009: Гуйванюк, Н.В. Слово – Речення – Текст: Вибрані праці [Текст] / Н.В. Гуйванюк. – Чернівці: ЧНУ, 2009. – 664 с.

Загнітко 1996: Загнітко, А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк: Дон НУ, 1996. – 437 с.

Загнітко 2001: Загнітко, А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк: Дон НУ, 2001. – 662 с.

Золотова 1998: Золотова, Г.А. Коммуникативная грамматика русского языка [Текст] / Г.А. Золотова, Н.К. Онипенко, М.Ю. Сидорова. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 528 с.

Колодяжний 1960: Колодяжний, А.С. Приименник: Матеріали до лекцій з курсу сучасної української літературної мови [Текст] / А.С. Колодяжний. – Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1960. – 165 с.

Кононенко 2002: Кононенко, В.І. Мова. Культура. Стиль. Збірник статей [Текст] / В.І. Кононенко. – Київ–Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 460 с.

Падучева 1996: Падучева, Е.В. Семантические исследования [Текст] / Е.В. Падучева. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 464 с.

Селиверстова 2004: Селиверстова, О.Н. Труды по семантике [Текст] / О.Н. Селиверстова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 960 с.

Українська мова 2007: Українська мова: Енциклопедія [Текст] / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко. (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – 3-є вид., зі змінами і доп. – К.: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2007. – 856 с.

Яковлева 1994: Яковлева, Е.С. Фрагменты русской картины мира (модели пространства, времени и восприятия) [Текст] / Е.С. Яковлева – М.: Гнозис, 1994. – 344 с.

В статье освещается проблема семантико-синтаксического статуса предложений с предложно-субстантивным комплексом, который служит для выражения темпоральной семантики, входя в состав двухъядерной предикативной структуры. Представлены основные модификации и возможности трансформации семантических предложно-субстантивных комплексов.

Ключевые слова: предложно-субстантивный комплекс, темпоральная синтаксема, предикат, предлог, расширенная модель, семантика.

The article highlights the problem of semantic and syntactic status of sentences with prepositional-substantival complex, which serves to express temporal semantics, entering the dual structure of predicative one. There are represented main modifications and transformative possibilities of semantic prepositionally-substantive complexes.

Keyword: prepositionally-substantive complex, temporal syntaxem, predicate, preposition, expanded model, semantics.

Надійшла до редакції 20 вересня 2010 року.

Анна Габай

ББК Ш12=411.4*212.71

УДК 81'367.633

ЗНАЧЕННЄСА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЛОГІЧНИХ ПРИЙМЕННИКІВ

Статтю присвячено аналітичним прислівникам синтаксичного ступеня адвербіалізації з логічною семантикою; подано низку прийменникових новотворів та їхніх функціональних еквівалентів, що переводять субстантиви в адвербіальну площину; з'ясовано особливості функціонування прийменниково-відмінкових форм у детермінантній формально-синтаксичній позиції.

Ключові слова: синтаксична адвербіалізація, прийменник, прийменниково-відмінкова форма, аналітичний прислівник, детермінант.

У сучасній українській граматиці група логічних прийменників вирізняється з-поміж інших семантичних груп. Подібно до просторових, вони протиставляються за семантичною ознакою контактність – дистантність, яка модифікується в них в ознаку одночасності – різночасності [Вихованець, Городенська 2004: 340]. Група логічних прийменників характеризується перевагою вторинних прийменників та продуктивним формуванням нових одиниць. За допомогою цих прийменників постали аналітичні прислівники з причиновою,

цільовою, допустовою, умовною семантикою та значенням відповідності/невідповідності, виражені прийменниками та формами родового, знахідного, давального, орудного і місцевого відмінків.

Одним із центральних у системі логічних прийменників є значення причини та мети. Прийменниково-відмінкові форми з допустовою, умовною семантикою та значенням відповідності/невідповідності перебувають у напівпериферійній позиції.

У сучасній українській мові причиновість кваліфікують як семантичну категорію, що вказує на подію, явище, які породжують іншу подію або явище [Українська мова 2007: 257]. Л. Дубовик зауважує, що актуальною постає сучасна концепція причиновості, згідно з якою факт є причиною події. Основною диференційною ознакою категорії причини є її фактуальність, яка конкретно виявляється в межах семантичної опозиції “породжувальна реальна подія – породжена реальна подія” [Дубовик 2005: 63-64]. Категорія причиновості сформувалася на основі просторових і часових відношень, які передавали наявні в об’єктивній дійсності локативно-темпоральні зв’язки і є продуктом пізнішого й складнішого за своєю суттю осмислення людиною навколишнього світу [Финкель 1962: 54]. О. Мельничук трактує причинові відношення як складніші – порівняно з просторово-часовими, тому що вони передбачають високий ступінь вияву абстрактного мислення, вимагаючи різнобічнійшої системи засобів вираження [Мельничук 1961: 127-128].

На вираженні **причинових відношень** спеціалізуються адвербіалізовані сполуки прийменників *від (од), з, з приводу, з нагоди, на основі, на підставі, внаслідок, у результаті, під впливом, під дією, під натиском, під тиском, через вплив, за наказом, за велінням, з вини, з волі, через, за, з огляду на, зважаючи на, за, у зв’язку з, завдяки* з формами родового, знахідного, орудного та давального відмінків.

Родовий відмінок як типовий відмінок транспозиції належить до центральної форми вираження причинового значення, оскільки поєднується з найбільшою кількістю прийменників, що належать до різних значенневих підгруп. Форма родового відмінка з прийменником *від* виражає значеннєвий відтінок “походження явища” [Вихованець 1992: 148], напр.: *Отроходін, від недовір’я до власного враження, зразу ж погасив думку* (В. Барка).

У певному контексті функціональним синонімом до конструкції “*від + род.в.*” виступає прийменниково-відмінкова форма “*з + род.в.*” та зрідка вживаний прийменник *од* з формою родового відмінка, напр.: *...не з кохання, а з жалості одружився* [Свирид] *на молодій удовиці* (М. Стельмах); *Стара верба од старості зомліла...* (Л. Костенко).

Семантичний відтінок приводу, мотиву передають сполуки “*з приводу + род.в.*”, “*з нагоди + род.в.*”, спираючись на щось, ґрунтування на чомусь – “*на основі, на підставі + род.в.*”, пор.: *Нацбанк збирається звернутися до прокуратури з приводу виготовлення монет Луганським патронним заводом* (Хрещатик); *Близько тисячі представників правих політичних партій з нагоди свята Соборності урочистою ходою пройшли вулицями Львова* (Львівська газета); *... на основі переосмислень і виникло теперішнє розуміння усталеної сполуки брати ноги на плечі – ти геть, тікати* (І. Вихованець); *Результати... дають змогу на підставі законів подібності встановити дані роботи великих турбін на гідростанціях* (Наука і суспільство).

Виразниками результативної причини є вторинні прийменники *внаслідок, у результаті* та прийменникові функціональні еквіваленти *під впливом, під дією, через вплив, під натиском, під тиском*, що поєднуються з формою родового відмінка. Такі сполуки вживаються здебільшого за потреби передати зміну чого-небудь під впливом указаної причини. Домінанту цієї підгрупи становлять конструкції “*внаслідок (унаслідок) + род.в.*”, “*у результаті + род.в.*”, напр.: *Внаслідок “газової війни” збитки Росії можуть скласти близько чотирьох мільярдів доларів* (Українська газета); *У результаті модернізації виробництва, потужності КЗШВ “Столичний” зростуть у 2 рази* (Хрещатик). Сполуки “*під впливом + род.в.*”, “*під дією + род.в.*”, “*через вплив + род.в.*” є найнейтральнішими з-поміж зазначених вище інших одиниць та безпосередньо “вказують на вплив, який чинять на когось або щось” [Балабан 2007: 107], напр.: *Під впливом кризи на Рівненщині зростає заборгованість від оренди державного майна* (Рівне вечірне); *Більшість тяжких злочинів скоєно під дією алкоголю* (Україна молода). Зрідка вживаним у прийменниковій функції є прийменниковий еквівалент *через вплив*: “*Альбіна*” *стане переможцем конкурсу на реконструкцію НСК “Олімпійського”* через вплив *Суркіса?* (Українська правда). У Словнику українських прийменників сполуку *під впливом* зараховано до еквівалентів, уживаних у функції прийменника з причиновим і наслідковим значенням [Словник... 2007: 237], Пробний зошит подає *під впливом* серед причинових прийменників [Українські прийменники 2003: 131], П. Дудик зараховує до найчисленнішої групи вторинних складених прийменників [Дудик 2005: 211]. Транспоновані у синтаксичний прислівник компоненти виражені переважно абстрактними номінаціями.

Синонімічними виступають сполуки *під натиском, під тиском* з формою родового відмінка, оскільки вказують на насильницький вплив на когось, пригнічення, тиск тощо, пор.: *У Литвина під натиском комуністів не витримали нерви* (Українська правда); *Під тиском представників контролюючих органів депутати відклали розгляд законопроекту...* (Народна правда). У Словникові українських прийменників синонімічні сполуки *під натиском, під тиском* кваліфіковано як еквіваленти, уживані у функції прийменників з причиновою семантикою та причиново-наслідковою семантикою [Словник... 2007: 247, 249], у Пробному зошиті їх зараховано до прийменників [Українські прийменники 2003: 131]. Одиниці *під натиском, під тиском*, що поєднуються з адвербіалізованими субстантивами у формі родового відмінка, кваліфікуємо як прийменники.

Поповнюють систему периферійних засобів причиновості синкретичні прийменникові одиниці за наказом, за велінням, з вини, з волі + род.в. з домінантою значення імперативної, спонукальної причини, що “підкреслюють якийсь усвідомлений вплив (особи, групи осіб, організації тощо), який і спричинив дії, конкретизовані в контексті” [Балабан 2007: 111], напр.: За наказом *головного міліціонера Рівненщини обшукано його першого заступника...* (Рівне вечірне); За велінням *долі жити і працювати Д. Чижевському довелося за межами своєї батьківщини* (Літературна Україна); *З вини іноземців стається кожна 10-та ДТП в Україні* (День); *Саме з волі людини ініційовано тупик для осетрових риб* (Спортивна газета).

Форма знахідного відмінка поєднується з первинними прийменниками *через*, за та похідними прийменниками з огляду на, зважаючи на, що виражають семантичний відтінок зважання або обґрунтування, напр.: ...саме *через байдужість населення до власного здоров'я, через стреси та не якісне харчування, через погану питну воду, через нашу екологію* й зростає число захворювань (Науковий світ); З огляду на *економічну кризу президент Франції Ніколя Саркозі має намір підтримати малозабезпечені родини...* (Україна молода); Зважаючи на *останні досягнення та помилки влади, як може змінюватися динаміка довіри до неї до парламентських виборів 2010 року?* (Львівська газета).

Форма прийменникового орудного відмінка належить до напівпериферійних форм вираження причинової семантики і поєднується лише з первинним прийменником *за*, який виражає семантичний відтінок перешкоди та відповідності, і похідним прийменником *у зв'язку з*, що передає значення взаємозв'язку явищ, напр.: *Наприкінці квітня 1935 року за звинуваченням в терористичній діяльності Зерова було заарештовано* (Літературна Україна); *У зв'язку з кризою в Україні скоротився випуск золотих ювелірних виробів* (Львівська газета).

Давальний відмінок з причиновою семантикою функціонує тільки з одним прийменником *завдяки*, передаючи специфічне значення сприятливої причини: *Завдяки книжкам і батькам я рано зрозумів... що толерантність і відкритість — це велика цінність* (Україна молода).

Цільове значення, або значення мети, належить до одного із центральних у системі логічних прийменників. Дослідниця категорії причини Л. Дубовик зауважує, що причинові зв'язки характерні для світу природи, а світу людини притаманні цільові, оскільки причина здебільшого асоціюється з ненормативними явищами й негативною оцінкою, а мета – з позитивними подіями й оцінкою. Мета пов'язана з активною дією; незрозумілість дії людина співвідносить із невиявленням її мети. Значення причини і мети пов'язані онтологічно, оскільки бажання досягти мети постає причиною дії [Дубовик 2005: 34]. В. Лещенко вважає, що цільові відношення є важливим складником широкої семантичної категорії (і відповідного функціонально-семантичного поля) зумовленості [Лещенко 2003: 104]. На думку З. Іваненко, прийменникові конструкції мети в сучасній українській мові – одне з мікрополів у складній системі макрополя обставинного значення [Іваненко 1972: 3]. І. Вихованець указував, що значення мети ґрунтується на семантичних ознаках наступності у плані часової перспективи, гіпотетичної модальності бажальності, специфіки події, що виступає бажаним наслідком [Вихованець 1980: 224]. А. Загнітко та Н. Загнітко зауважили, що прийменники із семантикою мети в українській мові постійно поповнюються новими конструкціями з різноманітними семантичними відтінками [Загнітко, Загнітко 2007: 136-137].

У сучасній українській мові *цільова* семантика репрезентована двома підгрупами: власне мети та мети з відтінком присвяти.

Семантику власне мети реалізують прийменниково-відмінкові сполуки з прийменниками *для*, з метою, на предмет, у (в) пошуках, на виконання та формою родового відмінка, на, під, про, по, в, на згадку про, у (в) пам'ять про – з формою знахідного відмінка, у гонитві за – з формою орудного відмінка.

Форма родового відмінка функціонує як складник аналітичних прислівників цільової семантики. Основним засобом вираження власне мети виступає словоформа “*для* + род.в.”, напр.: *Скільки б не судилося страждати, Все одно благословлю завжди День, коли мене родила мати Для життя, для щастя, для біди* (В. Симоненко).

Стильовими еквівалентами конструкції “*для* + род.в.” виступають прийменниково-відмінкові форми “*з метою* + род.в.” та “*на предмет* + род.в.”, пор.: *З метою економії газу для теплопостачання населенню припинили подавати гарячу воду...* (Україна молода); *Депутати підготували проект закону на предмет обговорення* (Голос України).

Підгрупу власне мети поповнили такі прийменниково-відмінкові еквіваленти “*у (в) пошуках* + род.в.” та “*на виконання* + род.в.” з відтінком відповідності, напр.: *Мільйони українців правдами і неправдами виїждять закордон у пошуках роботи* (Урядовий кур'єр); *На виконання завдання Президента України Державна податкова служба найближчим часом зведе до мінімуму кількість підприємств, які приховують справжні доходи* (Урядовий кур'єр). Варто зазначити, що прийменниковий еквівалент *у (в) пошуках*, крім цільової семантики, передає ще й причинову, зокрема до еквівалентів, уживаних зі значенням прийменника з цільовою та причиновою семантикою його зараховує Словник українських прийменників [Словник... 2007: 339].

Форма знахідного відмінка із значенням власне мети поєднується з первинними прийменниками *на*, *по*, *під*, *про*, *в* та прийменниками *на згадку про*, *у (в) пам'ять про*, які утворилися внаслідок перерозкладу адвербіального комплексу, напр.: *Ти щире слово-квітку ніжну – Подарував мені на біль* (В.Малик); *Пішов дід по гриби, Баба - по суніці, Заросив дід штани, А баба спідницю* (Нар. пісня); *Спектакль таки відбувся*.

Недаремне Джіафер бігав по місту, шукав будинку під сцену... (М.Коцюбинський); *Я чомусь зіщулювся і про всяк випадок пірнув у сидіння* (О.Чорногуз). Тотожними виступають конструкції “*на згадку про + зн.в.*” та “*в пам'ять про + зн.в.*”, що виражають семантику ‘пам’ятати, не забувати про кого-, що-небудь’, напр.: *На згадку про українську революцію 2004 року голландські квітникарі вивели сорт тюльпанів помаранчевого кольору і назвали їх “Віктор Ющенко”* (Волинь); *В пам'ять про жертв Голодоморів названо сквер на Сумщині* (Україна молода). Ці сполуки виступають периферійними засобами реалізації семантики мети. У Словникові українських прийменників вони зафіксовані як еквіваленти, уживані зі значенням прийменника [Словник... 2007: с.185].

Семантичний потенціал орудного прийменникового становить лише підгрупу власне мети, яка виражена сполукою “*у (в) гонитві за + ор.в.*”, напр.: *Телебачення у гонитві за сенсаціями і політичними новинами вичавлює з себе останні краплі творчої роси* (Україна молода).

Семантику мети з відтінком присвяти реалізують форми родового і давального відмінків, зокрема відтінок присвяти передають прийменники *задля, ради, заради, в ім'я, на благо, на захист, на зміну, на підтримку, на радість* з родовим відмінком та прийменники *на угоду, на зміну, на радість* з формою давального відмінка.

Значеннєво тотожними виступають словоформи “*задля, ради, заради, в ім'я + род.в.*” і розрізняються тільки прийменниками, пор.: *По-друге (а може, саме це й було по-перше?), не хотів померати просто задля самого себе. Бо хотів жити!* (П.Загребельний); *Вольовий, пронозуватий, бідовий, він міг піти на що завгодно ради свого підрозділу* (О.Гончар); *...він з жахом думав про те, що вранці треба залишати цю дівчину-жінку заради жінки іншої — держави, владної і немилосердної...* (П.Загребельний).

До засобів, що стали виразниками семантики присвяти, належать форми *на благо, на захист, на зміну, на підтримку, на радість*. Зокрема, прагнення підтримати когось, порадувати виражають сполуки *на благо, на підтримку, на радість*, причому ці сполуки надають значенню присвяти позитивного відтінку, напр.: *Відпрацьовувати на благо нашої держави мають можливість мешканці як Івано-Франківської області, так і цілої України ще з 17 листопада минулого року* (Українська правда); *Прогресивним кроком коаліційного уряду на підтримку молоді є започаткування державних пільгових кредитів на здобуття вищої освіти* (Урядовий кур'єр).

На заміні кого-, чого-небудь акцентує функціональний прийменниковий еквівалент *на зміну*, який може поєднуватися з формами родового та давального відмінків і частково виражати семантику присвяти, напр.: *Цього тижня ринок нерухомості Рівного відреагував на зміну курсу долара* (Рівне вечірне); *На зміну бігбордам приходять світлодіодні екрани* (Хрещатик). В українській мові у Словнику українських прийменників сполуку *на зміну* подано як уживаний за аналогією прийменник [Словник... 2007: 186]. Зрідка вживана сполука “*на захист + род.в.*” функціонує переважно у публіцистичному стилі, напр.: *Лауреати премії Стуса виступили на захист скверу імені поета* (Українська правда). Сполуку *на захист* Словник українських прийменників подає як еквівалент, уживаний зі значенням прийменника [Словник... 2007: 185]. Прийменниково-відмінкові форми *на зміну, на захист* з родовим відмінком зрідка вживані, ці прийменники поєднуються переважно з формою давального відмінка.

Семантичний потенціал форми давального відмінка з цільовим значенням представлено семантикою мети з відтінком присвяти. Виразниками такого значення виступають сполуки, утворені внаслідок перерозкладу елементів в адвербіальному комплексі *на радість, на угоду, на зміну + дав.в.* Бажання когось порадувати підкреслює слоформа “*на радість + дав.в.*”, напр.: *На радість дворазовому олімпійському чемпіону Володимирі Голубничому, котрий не міг пропустити таку подію в рідному місті, перемогла сумчанка Людмила Шелест* (Україна молода). Зауважимо, що прийменниково-відмінкова форма “*на угоду + дав.в.*” функціонує у текстах переважно з негативним відтінком, пор.: *Україна не мала обмежувати постачання зброї в Грузію на угоду Росії* (Україна молода).

Кілька похідних прийменників вживається для вираження значення, яке розвинулося в межах причинно-цільових відношень, – значення недиференційованої зумовленості, нерозчленованої мотивації [Вихованець, Городенська 2004: 341]. Серед них – *на честь, на знак, у відповідь на*, напр.: *У Києві відкриють пам'ятний камінь на честь Івана Мазепи* (Українська правда); *У знак дружби обидва президенти посадили дерева в алеї Слави* (Україна молода); *У відповідь на наказ складати вступні тести тільки українською мовою молодь Сімферополя спалила опудало міністра освіти* (Україна молода).

Допустові синтаксеми в сучасній українській мові розташовані на семантичній площині, пов'язаній із градацією значення допустовості – від нейтрального ступеня її вияву до виразного змістового акцентування, підкреслення [Вихованець 1992: 152]. А. Загнітко та К. Розова сполуки прийменника з іменником, що виражають допустову семантику, кваліфікують як вторинні предикатні синтаксеми, що належать до різновиду адвербіальних синтаксем із вказівкою на реальну модальність і характер явища, що суперечить повідомлюваному наслідкові [Загнітко, Розова 1997: 94].

Допустову функцію реалізують прийменники *незважаючи на, попри, без огляду на, всупереч, наперекір, незалежно від, без урахування, при* з формами знахідного, давального, родового та місцевого відмінків.

Прийменниковий знахідний відмінок є домінуючою формою з допустовою семантикою і вживається з найбільшою кількістю прийменників. Найпоширенішим серед усіх прийменників, які виражають допустові

семантико-синтаксичні відношення, є прийменник *незважаючи на*, який вказує на різноспрямованість явищ, порушення їхньої природної взаємопов'язаності [Вихованець 1992: 152], напр.: *...незважаючи на біль, зіркоту, розпуку, Рогніда відчула, що любить Володимира так само, як любила колись...* (С. Скляренко). Останнім часом дедалі більшого поширення із семантикою допустовості набуває прийменник *попри* з формою знахідного відмінка. Цей прийменник спрямований “на вираження підкресленої несумісності, невідповідності перебігу двох явищ” [Вихованець 1992: 152], напр.: *Адже досі, попри резолюцію ООН, відносини між двома Кореями регулює угода про тимчасовий мир, підписана ще 1953 року* (Голос України). Периферійною сполукою з допустовою семантикою виступає конструкція “без огляду на + знах.в.”, напр.: *Кримські татари хочуть... справедливості без огляду на національність* (День). В Пробному зошиті одиницю *без огляду на* зафіксовано як вторинний прийменник [Українські прийменники 2003: 8].

Форма давального відмінка належить до напівцентральної і поєднується з прийменниками *всупереч* (*усупереч*) та *наперекір*. Прийменник *всупереч/всупереч*, семантично співвідносний з дієсловом *суперечити*, підкреслює несумісність, невідповідність, суперечність перебігу двох явищ [Вихованець 1992: 152], напр.: *...вся наука там була болгарська, всупереч грецькій* (П. Загребельний). Функціональним еквівалентом сполуки “*всупереч/усупереч* + дав.в.” виступає прийменник *наперекір* з формою давального відмінка, який “посилює відтінок несумісності, невідповідності і суперечності” [Вихованець 1992: 152], пор.: *Наперекір усьому існує ж таки спадкоємність людяного в людині* (О. Гончар); *Треба зіпнути зуби й жити. Жити наперекір усьому* (М. Слабошпицький). Напівпериферійними є сполуки “*незалежно від* + род.в.” та “*без урахування* + род.в.”, напр.: *...разом з ним зникло кілька людей незалежно від статі, майнового стану і віку* (М. Матіос). Нова препозиціонізована сполука *без урахування* та форма родового відмінка з допустовим значенням трапляється в наукових та публіцистичних текстах, напр.: *Кабінет Міністрів і Національний банк вирішили встановлювати обсяг рекапіталізації банків державою без урахування зобов'язань цих банків перед Нацбанком* (Економічна правда).

Форма місцевого відмінка з прийменником *при* належить до периферії, пор.: *При громі сурм та полум'ї свічок – ми в темряві примушені томитись без світла...* (І.Кочерга).

3-поміж семантичної групи логічних прийменників виокремлюють підгрупу прийменників із семантикою *умови*. Значення умови складають диференційні ознаки передування в плані часової перспективи, гіпотетичної і реальної модальності (можливості), характеру явища, що породжує наслідок [Вихованець 1992: 153]. На синтаксичному рівні умова є одним із виявів формально-граматичної макрокатегорії обставини, на семантико-синтаксичному вона є складником одного з детермінантних значень зумовленості, репрезентуючи окрему пропозицію [Функціонально-комунікативна... 2009: 85-86]. Варто зауважити, що у системі засобів вираження умовних семантико-синтаксичних відношень є тенденція до “поступового витворення власної підсистеми форм” [Вихованець 1992: 153].

Із семантикою *умови* функціонують прийменники *у разі, на випадок, за умови* (*умов*), *в умовах, за наявності, в обставинах* (*за обставин*) з формою родового відмінка. Форма родового відмінка належить до найбільш частотного та поповнюваного класу прийменникових одиниць зі значенням умови. У сфері гіпотетичної можливості реалізації основної події перебувають семантично однотипні словосполуки “*у разі* + род.в.” та “*на випадок* + род.в.”, пор.: *У разі краху фінансової системи багатьом українським банкам не вистачить грошей, щоб повернути населенню і компаніям їх депозити* (Економічна правда); *На випадок його оточення або захоплення важливе місце відводилось організації партизанських загонів...* (А.Чайковський). Адвербіальними лексемами у формі родового відмінка виступають переважно абстрактні субстантиви. Найзагальніше семантику умови виражають одиниці *за умови* (*за умов*), *в умовах* з формою родового відмінка, напр.: *Тільки за умови рішучого і раптового наступу на місто можна досягнути бажаного успіху* (О.Гончар); *В умовах світової фінансової кризи на перший план виходять оперативні, фахові та зважені дії власників та вищого керівництва компанії...* (Економічна правда).

Прийменникова конструкція “*за наявності* + род.в.” виражає семантику, яка має додаткове значення, близьке до прийменників із семантикою сумісності дій, напр.: *Застосовувати зазначені пільги такі підприємства та організації мають право за наявності дозволу на право користування пільгами з оподаткування* (Закон України). Умовну семантику передає адвербіалізований іменник у формі родового відмінка, що позначає наявність явища, предмета, кількості чогось тощо. Деякі мовознавці вважають одиницю *за наявності* прийменником [Українські прийменники 2003: 131], Словник українських прийменників подає як еквівалент, уживаний зі значенням прийменника [Словник... 2007: 113]. Прийменникову форму *за наявності* вважаємо функціональним еквівалентом прийменника, який переводить субстантив у прислівникову позицію.

Прийменниково-відмінкова форма “*в обставинах* (*за обставин*) + род.в.” диференціює значення умови, з'ясовуючи обставини, у яких щось відбувається, пор.: *Часом кажуть про Шевченків культ на Україні. В обставинах Стусової біографії, творчого шляху й темпераменту це більше, ніж культ* (З підручника); *Усталитися позиції мови можуть тільки за обставин державності...* (О.Ткаченко). Функціональний еквівалент прийменника *в обставинах* (*за обставин*), з формою родового відмінка трапляється в науковому та публіцистичному стилях.

Семантичну підгрупу прийменників відповідності/невідповідності свого часу виокремив І. Вихованець і зауважив, що синтаксеми відповідності/невідповідності відображають структуру відношень між двома

ситуаціями, одна з яких являє собою явище, що пов'язане з певним наслідком іншої ситуації. Синтаксеми відповідності / невідповідності об'єднуються спільним для них стосунком до часової перспективи – часової попередності, а також планом реальної модальності. Вони розрізняються єдиною диференційною ознакою – характером події або явища, що відповідає наслідкові (значення відповідності) / що не відповідає наслідкові (значення невідповідності) [Вихованець 1992: 155].

Зі значенням **відповідності/невідповідності** вживаються прийменники *відповідно до, залежно від* з формою родового відмінка, *згідно з, за погодженням (за погодження, у (в) погодженні) з, за угодою з, за домовленістю з, у (в) згоді з* – з формою орудного відмінка, *на* – з формою знахідного відмінка.

Форма родового відмінка з семантикою відповідності/невідповідності поєднується з двома найуживанішими прийменниками *відповідно до* та *залежно від*, напр.: **Відповідно до рішення Державної акредитаційної комісії у 2008 році анульовано ліцензії 37 вишам України...** (Освіта України). Прийменник *залежно від* у загальне значення відповідності вносить семантичний відтінок взаємозалежності або причинової взаємозумовленості [Вихованець 1992: 155], напр.: **Залежно від приналежності до “групи” і вирішується доля атестації** (Голос України).

Найуживанішою сполукою, що поєднується з формою орудного відмінка, виступає вторинний прийменник *згідно з*, напр.: *Згідно з документами ООН, геноцид може бути не тільки етнічним* (День). Прислівниковими компонентами виступають абстрактні номінації.

Первинний прийменник *за* з формою орудного відмінка також функціонує із семантикою відповідності, конструкцію “*за + ор.в.*” зазвичай конкретизують означальні елементи, пор.: *За своїми функціями світогляд постає такою формою духовного засвоєння світу, яка покликана інтегрувати людину у світ...* (З підручника); **За наказом Брянського бійці розділились** (О.Гончар). З-поміж новоутворених сполук найпоширенішими виступають синонімічні сполуки *за погодженням (за погодження, у (в) погодженні) з, за угодою з, за домовленістю з* та формою орудного відмінка. Ці сполуки є синонімічними завдяки віддієслівним іменникам *погодження, угода, домовленість*, пор.: **За погодженням з Головним управлінням освіти і науки Києва, школярам... інспектори столичної ДАІ робитимуть запис у щоденники...** (Хрещатик); **За угодою з редакцією журналу “Киевская старина”... Б. Грінченко з 1902 р. приступив до редагування словника...** (З підручника). Транспонованими у прислівник лексемами виступають номінації на позначення назв організацій, підприємств тощо, а також іменники, що позначають назви осіб. На думку Г. Балабан, новотвори *за погодженням (за погодження, у (в) погодженні) з, за угодою з, за домовленістю з* є функціональними еквівалентами прийменника, оскільки їхнє використання обмежене офіційно-діловим та науковим стилями, де вони цілком не усталені, не підтримують стійкості сполуки, у них поки що чітко простежуємо лексичне значення повнозначного складника [Балабан 2007: 133]. До периферійних сполук належить зрідка вживана конструкція “*у (в) згоді з + ор.в.*”, для якої характерний значеннєвий відтінок сумісності, напр.: *...найважливіше — жити у згоді з собою* (День). В. Веселитський уважає, що сполука *у згоді з* увіходить до низки тих, які за своєю роллю в реченні межують із прийменниковими сполуками, хоч такими цілком не є. Вони є застиглими мовними зворотами, фразеологізмами, штампами, що не втратили повноти лексичного значення [Веселитський 1961: 25].

Семантику невідповідності передає зрідка вживана в ролі прийменника одиниця *без погодження з* та форма орудного відмінка, напр.: *Призначені без погодження з Президентом заступники мера Києва мають бути звільнені* (Урядовий кур'єр). Семантику відповідності/невідповідності зрідка виражає прийменник *на* з формою знахідного відмінка, напр.: *Держбюджет може бути переглянутий на вимогу МВФ* (Урядовий кур'єр). На формально-граматичному рівні аналітичні прислівники з причиновою, цільовою, допустовою, умовною семантикою та значенням відповідності/невідповідності функціонують у детермінантній позиції і залежать від предикативної основи речення.

Отже, останнім часом зазнав змін прийменниковий склад української мови, з яким пов'язані найпотужніші вияви синтаксичної прислівникової транспозиції. Істотно розширилося коло вторинних прийменників з причиновою, цільовою, допустовою, умовною семантикою та значенням відповідності / невідповідності. Для групи логічних прийменників характерне істотне кількісне поповнення за рахунок нових вторинних прийменників та їхніх функціональних еквівалентів, що зумовлене активними процесами в розвитку суспільства, інтелектуалізацією мовлення та іншими суспільними чинниками. Зважаючи на параметри вживання таких прийменників у ролі засобів переведення іменників із субстантивної позиції в адвербіальну, маємо переконливі підстави стверджувати про домінування аналітичних тенденцій у граматичному ладі сучасної української мови.

Література

Балабан 2007: Балабан, Г.С. Динамічні процеси в прийменниковій системі сучасної української літературної мови [Текст] : дис. ...кандидата філол. наук : 10.02.01 / Галина Степанівна Балабан. – К., 2007. – 283 с.

Веселитський 1961: Веселитський, В. Предлоги в русском языке [Текст] / В. Веселитський // Русский язык в национальной школе. – 1961. – №1. – С.17-25.

Вихованець 1980: Вихованець, І.Р. Прийменникова система української мови [Текст] / Іван Романович

Вихованець. – К. : Наукова думка, 1980. – 286 с.

Вихованець 1992: Вихованець, І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] / Іван Романович Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 222 с.

Вихованець, Городенська 2004: Вихованець, І. Теоретична морфологія української мови : Академічна граматики української мови [Текст] / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400 с.

Дубовик 2005: Дубовик, Л.І. Логіко-граматичні аспекти категорії причини [Текст] : дис. ...кандидата філол. наук : 10.02.01 / Людмила Іванівна Дубовик. – Горлівка, 2005. – 212 с.

Дудик 2005: Дудик, П.С. Стилістика української мови : навч. посібн. [для студ. вищих навч. заклад.] [Текст] / Петро Семенович Дудик. – К. : Видавн. центр “Академія”, 2005. – 368 с.

Загнітко 1996: Загнітко, А.П. Теоретична граматики української мови: Морфологія : Монографія [Текст] / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.

Загнітко, Розова 1997: Загнітко, А.П. Функціональні особливості синтаксем допустовості в простому реченні [Текст] / А.П. Загнітко, К.В. Розова // Функціонально-комунікативні вияви граматичних одиниць: зб.наук.праць. – К. : ІЗМН., 1997. – С. 92-102.

Загнітко 2006: Загнітко, А.П. Теорія сучасного синтаксису: Монографія [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 378 с.

Загнітко, Загнітко 2007: Загнітко, А., Загнітко, Н. Синтагматика прийменників зі значенням мети [Текст] // Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. / Укл. А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – Вип.15. – С. 131-142.

Іваненко 1971: Іваненко, З.І. Прийменникові конструкції із значенням причини в українській мові : [навч. посіб.] [Текст] / Зоя Іванівна Іваненко. – Чернівці, 1971. – 81 с.

Іваненко 1972: Іваненко, З.І. Прийменникові конструкції мети в сучасній українській мові: [навч. посіб.] [Текст] / Зоя Іванівна Іваненко. – Чернівці, 1972. – 25 с.

Лещенко 2003: Лещенко, В.Л. Русские и белорусские целевые предлоги: сходства и различия [Текст] / В.Л. Лещенко // Вестник Моск. ун-та. Серия 9: Филология. – 2003. – № 4. – С.104-107.

Мельничук 1961: Мельничук, О.С. Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові [Текст] / О.С. Мельничук // Слов'янське мовознавство. – К., 1961. – Т.3. – С. 124-194.

Словник... 2007: Словник українських прийменників. Сучасна українська мова [Текст] / А.П. Загнітко, І.Г. Данилюк, Г.В. Ситар, І.А. Щукіна. – Донецьк : ТОВ ВКФ “БАО”, 2007. – 416 с.

Українська мова 2007: Українська мова. Енциклопедія [Текст] / [редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк та ін.]. – [3-є вид., зі змінами і доп.]. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” імені М.П.Бажана, 2007. – 856 с.

Українські прийменники 2003: Українські прийменники : Синхронія і діахронія : [пробний зошит] [Текст] / [за ред. проф. А.П. Загнітка]. – Донецьк : ДонНУ, 2003. – 162 с.

Финкель 1962: Финкель, А.М. Производные причинные предлоги в современном русском литературном языке : их возникновение, развитие, значение, употребление [Текст] / Александр Моисеевич Финкель. – Харьков : Изд-во Харьк. ун-та, 1962. – 238 с.

Функціонально-комунікативна... 2009: Функціонально-комунікативна і текстова парадигма українських прийменників та їхніх еквівалентів : монографія [Текст] / [А.П. Загнітко, К.М. Виноградова, І.Г. Данилюк та ін.]. – Донецьк : Вид-во “Вебер” (Донецька філія), 2009. – 209 с.

В статтє исследованы аналитические наречия синтаксической степени адвербиализации; проанализированы первичные и вторичные предлоги с логической семантикой, а также их функциональные эквиваленты, которые переводят субстантив в адвербиальную синтаксическую позицию; выявлено своеобразие предложно-падежных форм в детерминантной формально-синтаксической позиции.

Ключевые слова: синтаксическая адвербиализация, предлог, предложно-падежная форма, аналитическое наречие, детерминант.

The article is dedicated to analytical prepositions of syntactic adverbialisation level with logical semantics. It provides a number of newly derived prepositions and their functional equivalents transforming nouns into adverbial space. The author states functional peculiarities of prepositional case forms in the determinant syntactical position.

Keywords: syntactical adverbialization, preposition, prepositional-case form, analytical adverb, determinant.

Надійшла до редакції 3 вересня 2010 року.

ББК Ш12=411.4*212.71

УДК 81'367.633

ПАРТИКУЛЯЦІЯ – ОДИН ІЗ ШЛЯХІВ ВИНИКНЕННЯ МІЖЧАСТИНОМОВНИХ ОМОНІМІВ

Окреслено явище міжчастиномовної омонімії в теоретичному і практичному аспектах, простежено механізм утворення таких мовних одиниць, які виникли у результаті партикуляції, проаналізовано перехід прислівників, займенників, дієслів у частки, розглянуто співвіднесеність часток із сполучниками та вигуками, наведено критерії їх розрізнення на практиці.

Ключові слова: міжчастиномовна омонімія, морфолого-синтаксичний спосіб словотворення, конверсія, партикуляція, частка.

У практичному курсі морфології інколи нелегко визначити частиномовну належність слова, а тим більше тоді, коли маємо справу з однозвучними мовними одиницями, які належать до різних лексико-граматичних класів, тобто з міжчастиномовними омонімами.

Явище омонімії в лінгвістичній літературі ніколи не трактувалося однозначно, саме тому воно не втрачає своєї актуальності, а отже, і зацікавлень мовознавців.

Хоча проблема омонімії постала вже давно, проте досить тривалий період розвитку лінгвістики омонімія розглядається тільки на основі лексем. Граматичну омонімію почали студіювати лише впродовж кількох останніх десятиріч.

Явище граматичної омонімії вивчали такі зарубіжні мовознавці, як Л. Алезандер [Alexander 2004], Д. Бомонт [Beaumont 2000], Дж. Іствуд [Eastwood 2002], М. Блох [Блох 2000], М. Ганшина [Ганшина 1954], І. Іванова [Иванова 1981], Ф. Маулер [Маулер 1979], Л. Малаховський [Малаховский 1990] та ін.

В україністиці омонімія була і є об'єктом зацікавлень лінгвістів, однак абсолютна більшість науковців – Г. Муқан [Муқан 1970], Л. Полюга [Полюга 1985], М. Муравицька [Муравицька 1975], М. Кочерган [Кочерган 1981], О. Демська [Демська 1996] – аналізує й описує саме лексичну омонімію. При цьому з особливою увагою висвітлюють питання розмежування омонімії та полісемії.

Проблеми граматичної омонімії в українській мові розглядають Л. Кіцила [Кіцила 2000], О. Кушлик [Кушлик 2000], І. Данилюк [Данилюк 2006], О. Шипнівська [Шипнівська 2007], Н. Борисенко [Борисенко 2007].

На думку О. О. Тараненка, «міжчастиномовні омоніми – слова або їхні окремі граматичні форми (омоформи), що, зберігаючи семантичні зв'язки на рівні лексичних значень (оскільки це однокореневі слова), набули різних граматично-категоріальних значень» [Українська 2000: 402].

У курсі морфології сучасної української мови явища міжчастиномовної омонімії часто стають предметом жвавих дискусій студентів, адже визначення частиномовного статусу багатьох слів викликає неабиякі труднощі. Глумачні словники української мови не завжди допомагають вирішити проблемні питання, оскільки в них простежуються розбіжності в описі явищ омонімії та полісемії. Іноді ті самі звукові комплекси в одному словнику кваліфіковано як омоніми, а в іншому – як окремі значення полісемійної одиниці. Такий різнобій зумовлений відсутністю об'єктивних критеріїв визначення міжчастиномовних омонімів, що виникають шляхом переходу слів з одного лексико-граматичного класу до іншого, складністю процесу зміни або втрати словом, що трансформується, сукупності лексико-семантичних, морфологічних і синтаксичних ознак, властивих йому до початку процесу переходу, і набуття семантико-граматичних властивостей тієї частини мови, до якої переходить слово.

Отже, на наш погляд, в теоретичному і практичному аспектах важливо вивчати явища міжчастиномовної омонімії, розкривати процеси утворення таких мовних одиниць.

Осмилення внутрішнього механізму виникнення міжчастиномовних омонімів, безперечно, складний багатоаспектний процес. Одна із проблем полягає в тому, як інтерпретувати зміну граматичного (частиномовного) статусу слова у зв'язку з його лексичним значенням. На думку В. Горпинича, «граматичною основою перехідних явищ у системі частин мови є зміна синтаксичної функції слова, яка спричиняє зміну категоріального і відповідно лексичного значення слова, що формує в ньому нові особливості морфологічних ознак» [Горпинич 2004: 311]. У цьому контексті найскладніше аналізувати випадки транспозиції частин мови із самостійних (повнозначних) у службові (неповнозначні) і навпаки. Якщо дотримуватися традиційного погляду на самостійні частини мови як такі, що «співвідносяться з поняттями», і несамостійні, які «є фактично некореневими вільними морфемами, що використовуються переважно для вираження синтаксичних відношень у реченні» [Українська 2000: 723], то постає питання, що відбувається у процесі переходу із однієї частини мови в іншу із такими мовними одиницями, які є носіями певного лексичного значення.

Отже, граматична омонімія належить до явищ, при аналізі яких неможливо не враховувати лексичного значення слова. У зв'язку із переходом слів із однієї частини мови в іншу постає ще одна проблема – розмежування омонімії та полісемії на рівні лексем. У деяких теоретичних працях це питання мовознавці взагалі обминають: омоніми визначають як «різні слова», хоча жодного механізму для того, щоб розмежувати

різні слова від різних значень одного і того ж слова, не пропонують (В. Виноградов, А. Реформатський, О.Ахманова, Ю. Маслов).

Багато вчених приходять до висновку, що суттєвих відмінностей між омонімією і полісемією немає. Так, Г. Пауль вважає і омонімію, і полісемію одним мовним явищем – багатозначністю [Paul 1982]. Дехто розглядає омонімію як різновид полісемії [Baldinger 1957: 26]. Інші автори вважають усі випадки багатозначності омонімією [Чернявский 1967: 106]. М. Кочерган об'єднує омонімію і полісемію одним поняттям неоднозначності [Кочерган 1981: 54]. Л. Малаховський стверджує, що «омонімія і полісемія – поняття різні. Але не можна не визнати й того, що ці поняття мають спільну ознаку – відмінність значення при тотожності форми. Це дозволяє об'єднати їх у більш широке поняття неоднозначності» [Малаховский 1990: 43].

Не ставимо собі за мету розмежувати омонімію та полісемію на рівні міжчастининомовних омонімів. На наш погляд, їх варто розглядати у площині широкого поняття неоднозначності, адже «межа між омонімією і полісемією нестійка, вона весь час порушується» [Малаховский 1990: 44]. На лексичному рівні досліджувані слова не завжди є омонімами, часто їх об'єднують полісемійні відношення, при цьому на граматичному рівні вони належать до різних частин мови, тому виступають міжчастининомовними омонімами. Такі мовні одиниці виникають «шляхом спеціального граматико-лексичного переосмислення», коли «новоутворене слово набуває нових морфологічних категорій і як таке виконує нові синтаксичні функції у реченні» [Ковалик 2007: 110]. На позначення цього способу словотворення в сучасному мовознавстві використовують термін *конверсія*, пояснюючи його у синхронному та діахронному аспектах, при цьому зміну належності окремої словоформи до певної частини мови трактують як діахронічну конверсію, а випадки регулярного переходу слів певної частини мови в іншу розглядають як синхронічну конверсію [Українська 2000: 246]. Суміжним із морфолого-синтаксичним способом та конверсією в окресленні явища переходу з однієї частини мови в іншу є поняття транспозиції, суть якої полягає у використанні однієї мовної форми у функції іншої. Функціональна транспозиція – це перехід слова з однієї частини мови до іншої або її вживання у функції іншої частини мови – проявляється на двох ступенях: 1) неповна (синтаксична), коли змінюється тільки синтаксична функція вихідної одиниці без зміни її належності до відповідної частини мови; 2) повна (морфологічна), коли утворюється слово іншої частини мови. Конверсію у цьому розумінні трактують як засіб вираження морфологічної транспозиції [Українська 2000: 639]. Отже, на позначення явища переходу однієї частини мови в іншу використовують терміни *морфолого-синтаксичний спосіб*, *конверсія*, *морфологічна транспозиція*.

Усі перехідні явища заслуговують на увагу дослідників, ми ж зупинимося на процесах партикуляції в українській мові, у результаті якого виникають міжчастининомовні омоніми. «Партикуляція (лат. *particula* – частка) – це перехід інших частин мови в частку» [Горпинич 2004: 315]. Аналіз таких явищ ускладнюється тим, що «зміна належності окремої словоформи до певної частини мови класифікується як діахронічна конверсія» [Українська 2000: 246]. Спробуємо на сучасному мовному зрізі виявити випадки переходу інших частин мови в частку, розкрити механізм утворення таких мовних одиниць. Це допоможе у вирішенні складної проблеми визначення частининомовного статусу однозвучних слів, адже досить часто не можна провести чіткої межі між частками й іншими лексико-граматичними класами слів.

Цікавим і малодослідженим явищем є партикуляція прислівників, сполучників, займенників та дієслів. Перехід наведених вище частин мови у частку розуміємо як повну, або морфологічну, транспозицію, коли утворюється слово іншої частини мови.

У художніх текстах знаходимо різноманітні приклади партикуляції. Аналіз цих явищ, по-перше, сприяє увиразненню характерних морфологічних ознак різних частин мови, по-друге, допомагає розкрити функціональне мовне і мовленнєве різноманіття, а в цілому стає дієвим засобом осмисленого вивчення морфології сучасної української мови.

Полегшити процес розмежування міжчастининомовних омонімів, зокрема прислівників і часток, допоможуть критерії, які розробив дослідник цих явищ Ю. Леденьов: 1) наявність різних синонімічних рядів у компонентах омонімної пари; 2) зміщення категорійно-семантичного значення у бік неповнозначного слова; 3) зміни на морфологічному рівні; 4) характер структурно-граматичного, передусім синтаксичного, оточення досліджуваного слова, у т. ч. непеєднуваність службових слів із означальними чи іншими залежними словами; 5) позиційне закріплення у межах наведеної синтаксичної конструкції; 6) зміна синтаксичної ролі слова; 7) явище функціональної фразеологізації, унаслідок чого виникають складені прийменники, сполучники і частки; 8) зміна якісної ролі слів на основних рівнях граматики; 9) регулярність уживання певного слова у ролі прийменника, частки або сполучника; 10) перетворення на засоби конструктивного оформлення певних аналітичних форм повнозначних слів, синтаксичних зв'язків, семантико-стилістичних відношень [Леденьов 1973: 32-34]. Зауважимо, що при з'ясуванні частининомовного статусу слів «прислівник – частка», «займенник – частка», «дієслово – частка», «сполучник – частка» не всі критерії можна одночасно застосувати. Без сумніву, вони науково обґрунтовані і продумані, проте, на наш погляд, занадто громіздкі для практичного втілення у студентській аудиторії. Залежно від того, яка частина мови переходить до класу часток, будемо здійснювати добір основних критеріїв, інші ж застосовуватимемо як допоміжні.

Прислівник як самостійна частина мови, «для якої характерна морфологічна безкатегорійність і незмінність» [Вихованець, Городенська 2004: 299] абсолютно передбачено вступає в процеси партикуляції. Перехід прислівників у частки, який можна простежити у контексті, супроводжується внутрішньою зміною

загальночастиномовного значення адвербіальності на модальність. Як наслідок – новоутворене слово перестав відповідати на питання *як?*, *де?*, *куди?*, *звідки?*, втрачає здатність бути обставиною в реченні. Визначити частиномовний статус таких однозвучних слів складно ще й тому, що прислівники дуже часто полісемічні, відадвербіальні частки теж не завжди мають одне значення (якщо вважати, що лексичне значення у них є) чи здатні надавати різних семантичних відтінків реченням (якщо погодитись із тими дослідниками, що частка не має самостійного лексичного значення). Підтримуємо точку зору В. Горпинича, що «семантичний обсяг часток дуже широкий, їх лексико-граматичні значення дуже мінливі і залежать від синтаксичного слововживання, що спричиняє нечіткість відмежування їх від інших частин мови» [Горпинич 2004: 287]. Це підтверджує зібраний фактичний матеріал, у якому можна простежити різні значення відадвербіальних часток. Для прикладу розглянемо функціонування частки *там* у таких реченнях і з'ясуємо її значення: 1. *Любов – лише тобі. А це її уламки, це через край вино! В повітря квіт дерев! Це щастя, що росте в тісних обіймах рамки закритої душі і рамку цю дере! Щоб зайвину свою розсипати перлисто: комусь там дотик рук, комусь гарячий сміх. Ось так приходить мент, коли тяжке намисто перлинами летить до випадкових ніг* (О. Теліга, «Сьогодні кожний крок хотів би бути вальсом») – «уживається під час переліку для заповнення паузи перед однорідними членами речення з відтінком невизначеності, довільності» [СУМ Х: 29]. 2. *Біля її ніг стояв кошик, у якому тріпалася зв'язана курка. – Хабар? – суворо насутив брови Гнат і показав ногою на кошик. – Який там хабар, голубчику! На базарі купила* (Г. Тютюнник, «Вир») – «посилує заперечення чиїхось слів, звичайно з повторенням заперечуваного слова в значенні *зовсім ні*» [СУМ Х: 29]. 3. *Покликав рудого міліціонера: – Зараз збери хлопців, треба оточити, голохвастівці тут. Похитав головою рудий: – Де там їх тепер найдеш...* (Микола Хвильовий, «Солонський Яр») – «виражає сумнів у реальності або можливості здійснення чого-небудь» [СУМ Х: 29]. 4. – *Що, живий, здоровий ваш тато, Павле Антоновичу? – спитав хазяїн Радюка. – Ще держиться до якогось там часу* (І. Нечуй-Левицький, «Хмари») – «надає відтінку невизначеності» [СУМ Х: 29]. 5. *Значить, він [Андрій Чумак] внутрішньо, підсвідомо визнає всю безвихідність і трагізм своєї ситуації, і саме тому думка десь б'ється, як пташка, в сліпому метанні, надіючись на якесь там химерне щастя, на якусь дірку. Це погано, і це не в його стилі* (Іван Багряний, «Сад Гетсиманський») – «уживається в сполученні з неозначеними займенниками для вираження зневаги до когось, чогось або сумніву, непевності» [СУМ Х: 29] тощо. Перехід прислівника у частку *там* відбувається здебільшого у розмовному мовленні. Слово *там* перестав відповідати на питання, втрачає категоріальне значення адвербіальності, набуває частиномовного значення модальності. Як частку його не можна замінити прислівником-синонімом *онде*. Порівняймо: *Там свист херсонського простору! Там вітер з кришталевих хвиль! А тут: в вікні опустиш штору – і п'єш, самотній, смертний біль* (Є. Маланюк, «Під чужим небом») (*там = онде*). Отже, в цьому реченні *там* – прислівник.

Не завжди легко простежити партикуляцію прислівника *тільки*. У «Словнику української мови» це слово подано як багатозначне, спочатку – як прислівник (два значення), далі – як частка (три значення з багатьма відтінками), ще далі – як сполучник (чотири значення з багатьма відтінками) [СУМ Х: 139]. Лише у контексті можемо виявити явища партикуляції. Прислівник *тільки* можна замінити синонімами *майже зараз*, *щойно* чи *ледве*, *трохи* залежно від значення: 1. *По болотах скрегогочуть м'ясні жаби, шепоче тьма і стогне в снах Дніпро – летши, страшна й розхристана, на шабаш – своїх дітей байстрючу пити кров... А з Чигрина й з Батурина в тумані (козацьке сонце тільки випливає) два гетьмани виходять мертві й п'яні, і кожен довго плаче і співає* (Є. Маланюк, «Варязька балада») (*тільки = щойно*). 2. *Сльози утирає [Ярина], на шлях поглядає; із куряви щось вигляне і знов пропадає, ніби шапка через поле котиться, чорніє, пропадає мошечкою. Тільки, тільки мріє, та й пропало* (Т. Шевченко, «Гайдамаки») (*тільки = ледве, трохи*). Унаслідок партикуляції слово *тільки* втрачає категоріальне значення прислівника – адвербіальність, перестав вказувати на час (не відповідає на питання *коли?*) чи на міру вияву ознаки (не відповідає на питання *якою мірою?*), не виконує функції обставини в реченні. Як частка це слово стає засобом оформлення певних типів модальних речень – питальних, стверджувальних, заперечних. У цьому переконують численні контексти: 1. *Чого тільки не бачив я на самому лише небі!* (О. Довженко, «Зачарована Десна») – «у поєднанні з займ. *що* вживається як допоміжний засіб при оформленні окличного речення» [СУМ Х: 140]. 2. – *Чого ж ви мовчали? Виявляється, у врятуванні Титана ви теж брали участь? – Ну, участував, – гув Ягор, сидючи під своєю грушею. – Та хіба тільки я один?* (О. Гончар, «Собор») – «у поєднанні з часткою *хіба*, *лише* (*лиш*) посилює обмеження» [СУМ Х: 139]. 3. – *Сьогодні нам час прощатися. – Ще тільки десята година* (Ю. Мушкетик, «Біла тінь») – «у поєднанні з часткою *це* або без неї вказує на обмеження дії, явища початковим або попереднім етапом» [СУМ Х: 140]. У поєднанні з часткою *б* слово *тільки* вносить у речення елемент бажаності: *Тільки б йому добути у рідний край, на милу серцю землю, під ясні зорі!* (Вас. Шевчук, «Терновий світ»). При формах наказового способу дієслова частка *тільки* вживається для підсилення значення, вираженого дієсловом. – *Ти тільки подивись, які колоски, які рожі! – казала Степанида й розгортувала перед його очима золоті колоски, котрі аж шелестіли* (І. Нечуй-Левицький, «Хмари»). У наведених реченнях частка *тільки* підкреслює головне у висловлюванні, звичайно супроводжуючи відповідні члени речення. Її не можна замінити прислівниками *щойно*, *трохи* – синонімами однозвучного з нею прислівника. Крім того, простежуються такі морфолого-синтаксичні процеси: зміна частиномовного значення: ознаковість → модальність; втрата ознак самостійної частини мови й синтаксичної ролі (частка членом речення не виступає). Отже, в результаті морфолого-синтаксичного способу (партикуляції) прислівник переходить у частку.

Цікавим явищем є партикуляція **займенників**. Відзайменникового походження частки *воно, що, це, собі, то, ото* та ін. Перехід займенників у частки ілюструють численні контексти з художньої літератури: 1. – *Ти, дівко, той, піди, мабуть, напій коня... Ярина слухняно попростувала до дверей* (П. Панч, «Гомоніла Україна»). 2. [К о п и с т к а:] (*мов не до нього було сказано*) *Гм... ми випили, а за діда забули...* [С т о н о ж к а:] *Та той... Вони он закуняли* (М. Куліш, «97») – «уживається для заповнення паузи при запинці у мовленні, при наявності труднощів у доборі слова, а також замість якого-небудь слова або словосполучення» [СУМ Х: 177]. Як бачимо, вживання частки *той* характерне для розмовного мовлення. У результаті партикуляції спостерігаємо зміну частиномовного значення дейктичності на модальність, втрату граматичних категорій роду (чол.), числа (одн.), відмінка (наз., знах.), частка *той* не відповідає на питання *який?*, не співвідноситься з прикметником, не узгоджується з іменником у роді, числі і відмінку, не виступає членом речення (означенням, частиною складеного іменного присудка).

Варто зазначити, що займенники вступають у процеси морфолого-синтаксичного способу (партикуляції) лише в певних словоформах, які, відриваючись від парадигми відмінювання, «застигають» у новому функціональному статусі, тобто стають незмінними, наприклад: 1. *Розпочав я сто робіт, сто та ще й одне начало. Глянути не встиг на світ, а воно й смеркати стало* (Д. Павличко, «Розпочав я сто робіт»). 2. *Маланка нарікала. Дедалі все трудніше і трудніше ставало знайти якусь роботу* (М. Коцюбинський, «Fata morgana»). 3. *Наше, людське життя, всього лиш кілька сторінок у великій книзі життя* (Ю. Мушкетик, «Крапля крові»). 4. – *Куди ж це ви, мамо?! – сполохано кинулись діти* (Б. Олійник, «Пісня про матір»). 5. *Гарно вдягнений [Петровський], у пенсне... справжній тобі панач* (М. Олійник, «Дочка Прометей»). 6. *А я собі гуляю, як рибка по Дунаю* (н. тв.).

Дієслівні словоформи теж можуть уживатися у функції часток, наприклад, *було, бува, знай, мов, мовляв* та ін. У результаті виникають міжчастиномовні омоніми, які по-різному подаються в словниках.

Наприклад, у «Словнику української мови» лексема *бач* інтерпретується як частка і вставне слово [СУМ І: 114], у «Словнику синонімів української мови» – як вигук, частка і вставне слово [ССУМ І: 28-29]. Не ставимо за мету вирішити проблему частиномовного статусу вставних слів, їх доцільно вивчати окремо. Погоджуємось із твердженням І. Чаплі, що ці слова є прислівниками. На думку дослідника, «вставні слова – «нечлени» речення можна назвати, нехай умовно, прислівниками-стилістемами. І саме як прислівники такого типу їх найдоцільніше розглядати в плані стилістичного вживання. Якщо ці прислівники синтаксично не визначаються (не є звичайними членами речення), то стилістично вони дуже значущі і жанрово різновживані» [Чапля 1960: 117]. Слово *бач* стає часткою, коли його можна замінити іншими частками *он, ось*. Воно функціонує як розмовне, це ілюструють контексти з художньої літератури: *У містах пани, і живуть вони бач як гарно, як чисто одягнуті, яке все смачне їдять – булки, та цукорки, та всяку всячину* (У. Самчук, «Волинь») – «уживається, щоб звернути чийсь увагу на що-небудь» [СУМ І: 114]. На відміну від частки *бач* однозвучний прислівник (вставне слово) відокремлюється комами: *Дитина аж заходить комаи. – Ну, цить же, цить! Бо як не будеш тихо, то я тебе зараз віддам дідові Хо... – сердиться нянька й підносить дитину до вікна. – О, бач, стоїть дід Хо з торбою на плечах...* (М. Коцюбинський, «Хо») – «уживається при потребі звернути увагу співрозмовника на певний аспект думки» [СУМ І: 114]. До слова *бач* у значенні вигука можна дібрати синонім *ти ба!* Це надійний спосіб визначення частиномовного статусу таких проблемних мовних одиниць на практиці, один із прийомів розрізнення лексико-граматичних класів слів. Інтер'єктив *бач* «уживається для вираження здивування, захоплення, докору, незадоволення і т. ін.» [ССУМ І: 28]. – *Так цебто я брешу? – тут Вовк йому гукнув: – Чи бач! Ще і базікать стало... Такого це поганця не бувало!* (Л. Глібов, «Вовк та Ягня»). Як відомо, форма 2-ої особи однини наказового способу від дієслова *бачити* є ненормативною, проте ілюструємо її контекстуальне вживання: *І сказав Творець: – Увага! Відкрій свої очі і вуха! Бач і чуй!* (У. Самчук, «Волинь»). У цьому реченні чітко простежується частиномовне значення процесуальності та синтаксична функція присудка словоформи *бач*, чого не спостерігаємо у наведених вище прикладах.

Подібні процеси міжчастиномовної омонімії відбуваються зі словом *було*. Виступаючи часткою, воно вживається при дієсловах минулого часу для підсилення, а при дієсловах майбутнього і теперішнього для вираження транспозиції грами часу: 1. *Збирались ми на косовицю завжди довго. Вже було сонце зайде, а ми ще збираємось* (О. Довженко, «Зачарована Десна»). 2. [Л у к а ш:] *Ой дячку! Я тут було в драговині загруз; натрапив на вікно, та вже вона порятувала якомсь* (показує на Мавку) (Леся Українка, «Лісова пісня»). Форма мин. часу середнього роду однини дієслова *бути* трансформується у незмінну, частиномовне значення процесуальності змінюється на модальність. На відміну від частки *було* однозвучний прислівник (вставне слово) на письмі відокремлюється комами. Крім того, його можна замінити синонімами *часом, іноді*: *За ці дні Мина Омелькович навіть погладшав – що то значить опинитись людині в своїй стихії! Раніше, було, ходить, наче охлялий, сірий...* (О. Гончар, «Твоя зоря»). Отже, партикуляція дієслів – це один із шляхів виникнення міжчастиномовних омонімів.

Тракування переходу сполучників і вигуків у частки досить суперечливе. На думку В. Горпинича, «на базі сполучників утворилися частки *і, й та* тощо» [Горпинич 2004: 290]. Вважаємо, що на сучасному рівні розвитку мови не коректно говорити про морфолого-синтаксичний спосіб творення (партикуляцію) сполучників і вигуків, оскільки ці слова дуже давні. Це явище потребує ґрунтовного вивчення. На наш погляд,

доцільно зосередитись на співвіднесеності часток із сполучниками та вигуками, розкрити механізм їх розрізнення на практиці.

Так, слово *a* може бути сполучником, вигуком, часткою, оказіонально – іменником. Сполучник *a* можна замінити словами *але, проте*. Однозвучні вигук і частку не замінимо сполучниками-синонімами. Критерій добору синонімів серед вигуків і часток теж не дієвий у цьому випадку, тому доцільно акцентувати увагу на тих значеннях, які розкриваються у контекстах: 1. – *А се ви, куме Максиме! А де ж ваші діти? Гнат з Олександром неспокійно порушилися на місці* (М. Коцюбинський, «На віру») – виражає здогад, здивування. 2. *Рука Кирила лежала в чужій руці, і дружнє тепло пестило збоку, але він чув якусь нехоть. А! Знову газети... і ті розмови... знов чорний привид, що потребує, як жертви, крові і сил* (М. Коцюбинський, «В дорозі») – виражає незадоволення, досаду. Емоційний заряд цим реченням задають вигуки. Вважаємо, що інтер'єктиви мають елемент денотативного значення. Коли ж слово *a* уживається на початку речення, не виражаючи емоцій і волевиявлень, то виступає спонукальною часткою: [М а т и Л у к а ш е в а:] *Лукашу, гов! А де ти?* (Леся Українка, «Лісова пісня»). Крім того, це слово може бути питальною часткою: – *Почастуєш? А?* – *засміялась Софійка* (В. Винниченко, «Голота»).

Подібні процеси міжчастиномовної омонімії спостерігаємо на прикладі слова *але*. Найчастіше воно є сполучником, що виражає протиставний зв'язок між сурядними реченнями або однорідними членами речення, тоді визначення частиномовної належності цього слова не викликає труднощів, достатньо дібрати сполучники-синоніми *та, проте, однак*: *Живе душа обвітрена моя, як подорожній на просторій площі. Я вже давно дорослий. Але я – дитя, яке дитям не побуло ще* (В. Коротич, «Ластівки»). Розмежування вигука *але* і однозвучної частки потребує вдумливого осмислення речень, тут важливу роль відіграють ознаки, за якими вони протиставляються. Якщо *але* можна замінити близькими за значенням частками, то воно теж виступає часткою: 1. – *Децю я розкажу по пам'яті... Але дивіться, хлопці, аби ніде нікому!.. Бо вам це гірше буде. Мені вже й так, як кажуть, по саму зав'язку...* (Вас. Шевчук, «Терновий світ») (*але = оце, ото*). 2. – *Чули, дівчата, наша панна відається? Там такий гарний панич сватає, хоч води напийся: чорнявий-чорнявий, а очима так і грає... Я бачила, як приїздив, ось вже буде день зо три... – Але відається? Забожись, Одарко!* (М. Коцюбинський, «Хо») (*але = хіба, невже*). Якщо *але* входить до словосполуки *оце але*, то виражає іронію і виступає вигуком: 1. *Оце але!* – *каже хлопець. – Мали що сказати...А чи ж то я який дурень у церкві свитати* (С. Руданський, «Чи голосна церква?»). 2. *Оце але! Люди сміятимуться! Адже кожне знає, що не любощі їм у голові, що не пусте що зводить їх докупи, а неминуча потреба* (М. Коцюбинський, «На віру»). У контексті це слово набуває частиномовного значення інтер'єктивності.

Отже, явище партикуляції характерне для граматичної системи української мови. Воно викликано внутрішніми законами розвитку мови і потребами мовців увиразнити комунікативний акт. Механізм переходу різних частин мови у частки регулюється різними чинниками, а сам факт транспозиції можна виявити за допомогою низки критеріїв, серед яких домінуватимуть такі: підбір синонімів, нівеляція синтаксичної ролі, для самостійних частин мови, які вступають у процеси партикуляції, – зміни на морфологічному рівні. Партикуляція як один із шляхів виникнення міжчастиномовних омонімів – цікаве лінгвістичне явище, бо демонструє закономірні та стихійні процеси розвитку морфологічної системи української мови, показує широкі можливості реалізації словесних знаків у контексті.

Література

- Блох 2000: Блох, М. Я. Теоретическая грамматика английского языка [Текст] / М.Я. Блох. – М.: Высшая школа, 2000. – 381 с.
- Борисенко 2007: Борисенко, Н. С. Проблема граматичної омонімії в сучасному мовознавстві [Текст] / Н. С. Борисенко // Науковий вісник Волинського державного ун-ту ім. Лесі Українки. – Вип. 4. – 2007. – С. 7-10. – Бібліогр.: с. 10.
- Вихованець, Городенська 2004: Вихованець, І. Р., Городенська, К. Г. Теоретична морфологія української мови [Текст] / І. Р. Вихованець (ред.). – К.: Пульсари, 2004. – 398 с. – (Академічна граматики української мови). – Бібліогр.: с. 391-398. – 2000 пр. – ISBN 966-7671-60-7.
- Ганшина 1954: Ганшина, М. А. English Grammar [Текст] / М. А. Ганшина. – М.: Издательство литературы по иностранным языкам, 1954. – 472 с.
- Горпинич 2004: Горпинич, В. О. Морфологія української мови [Текст] / В. О. Горпинич. – К.: Академія, 2004. – 336 с. – ISBN 966-580-179-1.
- Данилюк 2006: Данилюк, І. Г. Синкретизм у системі частин мови [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2006. – 20 с.
- Демська 1996: Демська, О. М. Лексична та лексико-граматична омонімія сучасної української мови [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – К., 1996. – 22 с.
- Іванова 1981: Иванова, И. П. Теоретическая грамматика современного английского языка [Текст] / И. П. Иванова. – М.: Высшая школа, 1981. – 285 с.
- Кіцила 2000: Кіцила, Л. Деякі теоретичні проблеми дослідження омонімії в слов'янському мовознавстві [Текст] / Л. Кіцила // Проблеми слов'янознавства. – 2000. – Вип. 51. – С. 159-166.

- Ковалик 2007: Ковалик, І. І. Вчення про словотвір // Вчення про словотвір. Вибрані праці [Текст] / І. І. Ковалик. – Івано-Франківськ-Львів: Місто НВ, 2007. – 404 с. – ISBN 978-966-428-037-4.
- Кочерган 1981: Кочерган, М. П. Лексическая сочетаемость омонимов и лингвистический статус омонимии [Текст] / М. П. Кочерган // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – 1981. – № 5. – С. 47-55. – Библиогр.: с. 55.
- Кушлик 2000: Кушлик, О. П. Омонімія незмінних класів слів [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2000. – 20 с.
- Леденёв 1973: Леденёв, Ю. И. Состав и функциональные особенности класса неполнозначных слов в современном русском литературном языке [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – М., 1973. – С. 32-34.
- Малаховский 1990: Малаховский, Л. В. Теория лексической и грамматической омонимии [Текст] / Л. В. Малаховский. – Ленинград: Наука, 1990. – 239 с. – ISBN 5-02-028001-1.
- Маулер 1979: Маулер, Ф. И. Грамматическая омонимия в английском языке [Текст] / Ф. И. Маулер. – Орджоникидзе, 1979. – 91 с.
- Мукан 1970: Мукан, Г. М. Багатозначність і омонімія [Текст] / Г. М. Мукан // Укр. мова і л-ра в школі. – 1970. – № 8. – С. 30-36. – Бібліогр.: с. 36.
- Муравицька 1975: Муравицька, М. П. Психолінгвістичний аналіз лексичної омонімії [Текст] / М. П. Муравицька // Мовознавство. – 1975. – № 3. – С. 59-68. – Бібліогр.: с. 68.
- Полюга 1985: Полюга, Л. М. Омонімія і багатозначність слова [Текст] / Л. М. Полюга // Укр. мова і л-ра в школі. – 1985. – № 7. – С. 40-45. – Бібліогр.: с. 45.
- Українська 2000: Українська мова: Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія ім. М. Бажана, 2000. – 750 с. – ISBN 966-7492-07-9.
- ССУМ: Словник синонімів української мови: В 2-х т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С.І. Головащук та інші. – К.: Наукова думка, 1999-2000. – ISBN 966-00-0421-4.
- СУМ: Словник української мови. – Т. I-XI. – К.: Наукова думка, 1970-1981.
- Шипнівська 2007: Шипнівська, О. О. Структурно-семантичні та функціональні характеристики міжчастиномовної морфологічної омонімії сучасної української мови [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – К., 2007. – 22 с.
- Чапля 1960: Чапля, І. К. Прислівники в українській мові [Текст] / І. К. Чапля. – Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1960. – 123 с.
- Чернявский 1967: Чернявский В. С., Лахути Д. Г., Лескис Г. А. Об автоматической индексации омонимов // Труды III Всес. конф. по информационно-поисковым системам. – М., 1967. – Т. 1. – С. 106-110.
- Alexander 2004: Alexander, L. C. Longman English Grammar [Text] / L. C. Alexander. – Longman, 2004. – 374 p.
- Baldinger 1957: Baldinger, K. Die Semasiologie: Versuch eines bberblicks [Text] / K. Baldinger. – Berlin, 1957. – 120 S.
- Beaumont 2000: Beaumont, D. English Grammar [Text] / D. Beaumont. – К.: Методика, 2000. – 352 с.
- Eastwood 2002: Eastwood, J. Oxford Practice Grammar [Text] / J. Eastwood. – Oxford University Press, 2002. – 432 P.
- Paul 1982: Paul, P. Homonyms, Semantic Divergence and Valency [Text] / P. Paul // Lingua. – 1982. – Vol. 58. – № 3-4. – P. 291- 307.

Рассмотрены явления межчастиречной омонимии в теоретическом, практическом, методическом аспектах, описан механизм образования таких языковых единиц, которые возникли в результате партикуляции, проанализирован переход наречий, местоимений, глаголов в частицы, прослежена соотносительность частиц с союзами и междометиями, приведены критерии их розграничения на практике.

Ключевые слова: межчастиречная омонимия, морфолого-синтаксический способ словообразования, конверсия, частицы.

The phenomena of lexically-grammatical homonymy are described in its theoretical, practical and methodical aspects. We also studied the mechanism through which the language units which appear as a result of particulation are formed. We analyzed how adverbs, pronouns and verbs change their part of speech and become particles. It was investigated how particles interact with conjunctions and interjections. Moreover, we suggested the criteria by which they may be distinguished in practice.

Keywords: lexically-grammatical homonymy, morphological-syntactic way of wordbuilding, conversion, particulation, particle.

Надійшла до редакції 28 вересня 2010 року.

ББК Ш 12=411.4*21

УДК 81'36

РЕЗУЛЬТАТИВ ЯК ГРАНИЧНИЙ ВИЯВ ДІЇ

У статті проаналізовано та узагальнено погляди українських і зарубіжних лінгвістів щодо зв'язку результатива та граничності; розглянуто статус категорії результатива з погляду зв'язку її з ознакою граничності в українській мові.

Ключові слова: граматична категорія, результатив, граничність, неграничність.

У мовознавстві кінця ХХ – початку ХХІ століття помітне місце посідають дослідження, присвячені результативним дієслівним конструкціям. Питаннями аналізу та класифікації результативних конструкцій у різних аспектах займалися такі лінгвісти, як І.Р. Вихованець, О.В. Бондарко, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, Ю.П. Князєв, Ю.С. Маслов, В.П. Недялков, В.О. Плунгян, Г.Г. Сильницький, О.О. Холодович, С.Є. Яхонтов та ін. Однак існують питання, пошуки вирішення яких у цілому залишилися поза межами інтересів указаних авторів. Одним з таких питань є встановлення граматичного статусу результативних дієслівних утворень, а саме зв'язок результатива з граничністю.

Найпоширенішими серед лінгвістів є такі погляди щодо граматичного статусу результатива: 1) форма результатива входить до системи видових та часових форм; 2) форма результатива входить до системи форм категорії стану; 3) результатив є однією з двох протиставлених форм спеціальної категорії (не категорії часу та не категорії стану); 4) результатив є одним зі значень якоїсь іншої форми (що входить до системи форм часу або стану); 5) результатив виникає «на схрещенні» двох та більше категорій.

Отже, проблема категорії результатива, незважаючи на тривалу історію її вивчення, залишається однією з дискусійних. Саме цим зумовлюється **актуальність** пропонованого дослідження.

Мета статті – аналіз наявності зв'язку результатива з граничністю, встановлення граматичного статусу результатива в українській мові.

Основні **завдання** полягають у розгляді особливостей граматичних значень, дослідженні ознаки граничності / неграничності українських дієслів, встановленні статусу категорії результатива.

Грамматична система мови – це частина організації мови, представлена в її граматичних одиницях, граматичних формах і граматичних категоріях. Грамматична будова мови як система – єдність абстрактних граматичних значень і їх формальних виражень, які становлять ту основу, без якої мова не функціонує.

Найважливішим і вихідним для граматики є поняття граматичного значення.

Грамматичне значення – узагальнене, абстрактне значення, властиве цілому рядові слів, словоформ, синтаксичним конструкціям, яке має в мові своє регулярне вираження [Кочерган 2006: 235].

Грамматичне значення характеризується:

- 1) вищим ступенем абстракції: граматичне значення є загальним, спільним для цілих груп і класів слів;
- 2) необов'язковою співвіднесеністю з позамовним референтом: чимало граматичних значень має тільки внутрішньомовну природу;
- 3) регулярністю свого вираження: кожне граматичне значення має обмежений набір засобів свого вираження;
- 4) обов'язковістю, тобто граматичне значення – це таке значення, без якого не можна вживати певний клас слів. Обов'язковість вираження граматичних значень є універсальним, незалежним від типу мови критерієм визначення граматичних явищ.

Грамматичні значення не існують ізольовано. Кожне з них входить до пов'язаних із ним і протиставлених йому значень. Тобто граматичні значення є членами певних парадигм, які, як правило, формують граматичні категорії.

Отже результатив матиме граматичний статус за умов наявності результативного значення в усіх дієслів української мови.

Однак для так званих несинтаксичних значень вимога обов'язковості може вступати у протиріччя з індивідуальними особливостями лексичного значення тих чи інших одиниць відповідного класу. Так, наприклад, обов'язковість протиставлення за числом для іменників вступає у протиріччя з неможливістю певних груп іменників виражати кількісне значення.

Розуміння терміна «результатив», як і сам термін, що існує зараз, бере початок з робіт О.О. Холодовича та його послідовників. У цих роботах наголошується на тому, що основне обмеження на утворення результативних похідних від дієслова пов'язане з ознакою граничності [Холодович 1974: 25].

Указане обмеження засноване на тому, що лише граничні дієслова позначають дії, що мають природний результат; неграничні дієслова позначають такі ситуації, що або взагалі не піддаються зміні в часі, або розвиваються таким чином, що не призводять до появи результативного стану: їх природний розвиток може бути лише припиненим, а не завершеним. До граничних відносять передусім дієслова, що позначають перехід з одного стану в інший (*сісти, лягти, упасти, забути* тощо) або набуття якості (*дозріти, побіліти,*

порозумнішати, почервоніти тощо). Крім того, граничними є також дієслова, що позначають цілеспрямовані дії, які не можуть тривати довго після того, коли мета досягнута (*смажити, будувати, варити* тощо). Неграничними є дієслова, що необов'язково передбачають одну певну мету (*дивитись, бігти, співати, працювати* тощо), а також ті, що позначають стан (*лежати, знати* тощо).

Тобто в роботах О.О. Холодовича та його послідовників неявно стверджується, що результати позначають лише природні результати.

В.О. Плунгян підкреслює, що граничність імплікує не властивість ситуації мати результат узагалі, а дещо іншу властивість – передбачуваність, єдиність, природність цього результату. Він наголошує, що більш адекватним є такий опис результативних похідних, що не передбачає обмеження на граничність як універсально обов'язкове, бо, по-перше, у багатьох мовах ознака граничності часто не є єдиною, а іноді й узагалі суттєвою для формулювання правил, що описують обмеження на утворення результативів, по-друге, заборона утворення результативів від неграничних дієслів не є абсолютною [Плунгян 1989: 58].

Так, граничні ситуації, розвиваючись нормально, можуть завершитись лише одним результатом – тим, що виходить з лексикографічного тлумачення відповідних предикатів. Ситуація *ламати* зазвичай призводить до результату *зламати, будувати – збудувати, ловити – зловити, зріти – дозріти, біліти – побіліти*, але це далеко не єдиний можливий їх результат.

Неможливість утворення результативів від неграничних дієслів також, як виявляється, не є абсолютною. Подібні факти – як винятки «прагматичного характеру», що важко пояснити – зазначаються вже в [Холодович 1974: 25] для таких мов, як нивхська, хауса, арабська (наводяться приклади результативів від неграничних дієслів «*плакати*», «*працювати*» тощо); показовим є у цьому відношенні й матеріал російських говорів [Холодович 1974: 216-226].

Дійсно, якщо обов'язковим є жорсткий зв'язок між граничністю дієслова та можливістю утворення його результативної похідної, то, імовірно, що результативність не може бути характерною усім дієсловам української мови, тобто не може бути обов'язковою, а отже категорія результатива не може мати граматичного статусу. У такому випадку результативні похідні були б типовим прикладом обмежено-продуктивних утворень та пов'язувалися б з дієсловом дериваційними відношеннями.

Однак, якщо можливе існування результативів, що співвідносяться з неграничними дієсловами, то граматикалізація протиставлення за результативністю буде реальною. Тобто ознака «результативність» / «нерезультативність» теоретично може бути обов'язковою для сукупності дієслівних словоформ будь-якого дієслова.

Таким чином, теоретична можливість результатива як граматичної категорії виникає саме в тому разі, коли ми відмовляємося від твердження, що результати творяться лише від граничних дієслів та позначають лише природні результати.

Так, в українській мові дієсловами з реалізованою граничністю є всі дієслова доконаного виду, бо ознака граничності є їхньою категорійною ознакою. Також граничність притаманна й частині дієслів недоконаного виду, точніше лексико-семантичним варіантам дієслів, оскільки в різних значеннях дієслово може виявляти різне відношення до граничності, а отже – до формування видових пар. Слід звернути увагу, що граничність дієслів недоконаного виду має інший характер, ніж доконаного, там вона потенційна, поки що не реалізована і може бути реалізована лише за певних умов.

С.О. Соколова називає чотири типи відношення дії до поняття граничності для дієслів недоконаного виду [Соколова, Шумарова 1988: 17, 18].

До першого типу належать лексико-семантичні варіанти дієслів недоконаного виду, що повністю позбавлені таких семантичних ознак: спрямування на логічне завершення дії, мета дії, напрям дії тощо. Це дієслова таких аспектуальних розрядів:

– **постійно-наявний** (дієслова відношення, розташування) – *бути, мати, коштувати, залежати, межувати* тощо;

– **статальний** (стан, статичний процес) – *лежати, стояти, любити, хворіти, спати, вірити* тощо;

– **еволютивний** (дія з розвитком процесу, але без спрямування на кінцевий результат) – *грати, танцювати, жартувати, чергувати, ходити* тощо;

– **багатоактний** (дія, що складається з обмеженого повторення окремих актів) – *барабанити, гавкати, блимати, стрибати, колисати* тощо;

– **постійно-узальний** (соціальна та інша діяльність осіб) – *вчителювати, працювати, байдикувати, голодувати, господарювати* тощо;

– **ітеративні** (вирізняються з-поміж словотвірно мотивованих дієслів і за значенням кратності наближаються до багатоактного розряду) – *приспівувати, розмірковувати, перегукуватися* тощо.

До другого типу належать дієслова руху. Дієслова невизначеного (різноспрямованого) руху є неграничними й належать до еволютивного розряду. Дієслова спрямованого руху в певних значеннях спрямовані на досягнення просторової межі: *іти – прийти, нести – занести, везти – привезти* тощо. Так, М.О. Шелякін відносить дієслова зі значенням односпрямованого переміщення до результативно-пантитивного варіанта загально результативного розряду, що зближує їх з граничними дієсловами. Без таких актантів

спрямованість лексико-семантичних варіантів недоконаного виду залишається невизначеною, і вони тяжіють до еволютивного розряду неграничних дієслів.

До третього типу належать власне граничні дієслова недоконаного виду. Ці дієслова виражають спрямування дії на досягнення певної межі, необхідність набуття логічного завершення розпочатої дії. Дія має певну тривалість, в окремий проміжок часу її можна охарактеризувати як розпочату, але не завершену. Розрізняють такі варіанти значення:

– **процесно-результативне** (дія, що розвивається і спрямована на досягнення результату) – *будити, ловити, лягати, забувати* тощо;

– **результативне-пантивне** (дія спрямована на досягнення результату шляхом поступового здійснення). Сюди належать дієслова зі значенням поступового становлення ознаки (*рости, горіти, старіти* тощо), дієслова зі значенням створення нового об'єкта, наділення об'єкта ознакою або предметом (*будувати хату, фарбувати стіни, вантажити мішки на платформу* тощо), а також інші численні дієслова, які важко об'єднати додатковою спільною ознакою, крім ознаки спрямування на досягнення внутрішньої межі (*читати книгу, їсти тістечко, вивчати мову* тощо). Частину результативно-пантивних дієслів, а саме ті, що вказують на зміну властивості або положення у просторі та мають тлумачення «ставати більшою мірою яким-небудь», М.Я. Головінська вважає неграничними, оскільки їхній доконаний вид вказує на дію, яку можна продовжити (*рости – вирости – рости далі* тощо), тобто «не позначає дії, яку доведено до якісної межі (або до кінця)» [Головінська 2001: 9]. Таким чином, у значенні граничності відмовлено навіть частині дієслів доконаного виду. У такому розподілі є певний сенс, але він є більш філософським, ніж мовознавчим, тому навряд чи варто різко протиставляти дієслова зі значенням збільшення й зменшення тієї самої ознаки. Отже, граничні дієслова зі значенням набуття ознаки можуть вказувати на два різновиди внутрішньої межі дії – абсолютна межа, після досягнення якої дія припиняється внаслідок вичерпаності, і відносна, після досягнення якої дія може продовжуватися на якісно новому рівні, а сама досягнута межа стає вже новою точкою відліку.

Граничність дієслів четвертої групи не може бути охарактеризована як спрямування на досягнення певної мети. Їхня граничність є абсолютною, оскільки розпочата дія не може не завершитися і не може бути розчленована на фази: *итрафувати, публікувати, красти, дякувати, вітатися, пропонувати* тощо.

Тобто в українській мові можна виділити два типи форм результативних конструкцій. До першого належать форми, утворені від дієслів, що описують ситуації з природним результатом. До другого – решта форм – тобто утворені від дієслів, що описують ситуації без природного результату. Приклади дієслів, що утворюють перший тип результативних форм: *лягати, падати, зріти, біліти, смажити, будувати, псуватися, оволодівати, хватати, ловити* тощо. Приклади дієслів, що утворюють другий тип результативних форм: *дивитись, бігти, співати, лежати, знати, працювати, говорити, бачити* тощо.

Особливістю результативних похідних, що описують ситуації без природного результату, є те, що вони описують такий стан, точну природу якого не можна передбачити виходячи з семантики відповідного предиката. До цього типу форм ми відносимо лексико-семантичні варіанти дієслів недоконаного виду, що повністю позбавлені таких семантичних ознак, як спрямування на логічне завершення дії, мета дії, напрям дії тощо та дієслова руху: *дивитись – надивитись – подивитись – роздивитись – передивитись – недодивитись – придивитись* тощо, *бігти – перебігти – вибігти – недобігти – прибігти* тощо, *співати – заспівати – поспівати – доспівати* тощо, *лежати – полежати – відлежати – перележати* тощо, *знати – визнати – пізнати* тощо, *говорити – домовити – переговорити – виговорити – поговорити* тощо, *бачити – побачити – недобачити* тощо, *працювати – недопрацювати – перепрацювати – допрацювати – попрацювати – відпрацювати – запрацювати* тощо.

Отже, дослідження зв'язку результатива і граничності бере початок з робіт О.О. Холодовича та його послідовників, за якими стверджувалося, що результативи позначають лише природні результати та можуть утворюватися лише від граничних дієслів. У подальших роботах, зокрема роботах В.О. Плунгяна та інших, наголошується на тому, що більш адекватним є такий опис результативних похідних, який не передбачає обмеження на граничність як універсально обов'язкове, бо у багатьох мовах ознака граничності часто не є єдиною, а іноді й узагалі суттєвою для формулювання правил, що описують обмеження на утворення результативів, а також заборона на утворення результативів від неграничних дієслів не є абсолютною. Тобто теоретична можливість результатива як граматичної категорії виникає саме в тому разі, коли ми відмовляємося від твердження, що результативи творяться лише від граничних дієслів та позначають лише природні результати.

Так, в українській мові можна виділити два типи форм конструкцій з результативним значенням. До першого можна віднести форми, утворені від дієслів, які описують ситуації з природним результатом, представлені всіма дієсловами доконаного виду. До другого можна віднести форми, утворені від дієслів, що описують ситуації без природного результату, представлені лексико-семантичними варіантами дієслів недоконаного виду, що повністю позбавлені таких семантичних ознак, як спрямування на логічне завершення дії, мета дії, напрям дії тощо та дієсловами руху.

Тобто результативні форми в українській мові мають дві головні особливості: по-перше, вони не обов'язково описують природний результат ситуації; по-друге, вони можуть бути утворені від будь-якого нестатичного дієслова.

Той факт, що результативні значення, що описують ситуації з природним результатом та без нього, додатково розподілені залежно від семантики дієслів, дозволяє зробити висновок, що результатив виступає як одне зі значень особливої граматичної категорії – граматикалізований результатив.

Отже, проблема категорії результатива, не зважаючи на тривалу історію її вивчення, залишається однією з дискусійних. Вирішення теоретичних проблем категорії результатива є важливим не тільки для всебічного з'ясування характеристики дієслова, але й для опису загальної структури мови, є необхідною умовою для створення зведених капітальних граматик.

Література

- Бондарко 1976: Бондарко, А.В. Теория морфологических категорий [Текст] / Бондарко А.В. – Л. : Наука, 1976. – 255 с. – Библиогр.: с. 255.
- Бондарко 1964: Бондарко, А.В., Буланін, Л.Л. Русский глагол [Текст] / Бондарко А.В. (ред.). – М. : Просвещение, 1964. – 201 с. – Библиогр.: с. 201.
- Вихованець, Городенська 2004: Вихованець, І.Р., Городенська, К.Г. Теоретична морфологія української мови [Текст] / І.Р. Вихованець (ред.). – К. : Пульсари, 2004. – 398 с. (Академічна граматики української мови). – Библиогр.: с. 391-398. – 2000 пр. – ISBN 966-7671-60-7.
- Загнітко 1996: Загнітко, А.П. Теоретична граматики української мови: Морфологія: Монографія [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 1996. 437 с. – Библиогр.: с. 422-432. – 2000 пр. – ISBN 966-7671-60-7.
- Загнітко 2006: Загнітко, А.П. Морфологічна і семантична структура категорії стану і поля становості [Текст] / А.П. Загнітко // Лінгвістичні студії. – 2006. – № 14. – С. 64-73. – Библиогр.: с. 73.
- Кочерган 2006: Кочерган, М.П. Загальне мовознавство: Підручник [Текст] / М.П. Кочерган – К.: Академвидав, 2006. – 463 с. – Библиогр.: с. 403-415. – 2000 пр. – ISBN 966-580-161-9.
- Сазонова 1975: Сазонова, И.К. Причастия в системе частей речи и лексикосемантическая деривация [Текст] / И.К. Сазонова // Вопросы языкознания. – 1975 – № 6. – С.13-21. – Библиогр.: с. 21.
- Селіванова 2006: Селіванова, О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія [Текст] / Селіванова О.О. – Полтава: Довкілля, 2006. – 716 с. – Библиогр.: с. 716. – 2000 пр. – ISBN 966-783-196-8.
- Соколова, Шумарова 1988: Соколова, С.О., Шумарова, Н.П. Семантика и стилистика русского глагола [Текст] / С.О. Соколова (ред.). – К.: Наук. Думка, 1988. – 144 с. – Библиогр.: с. 143-144.
- Недялков, Яхонтов, Маслов 1983: Недялков, В.П., Яхонтов, С.Е., Маслов, Ю.С. и др. Типология результативных конструкций (результатив, статив, пассив, перфект) [Текст] / В.П. Недялков (ред.). – Л. : Наука, 1983. – 262 с. – Библиогр.: с. 242-250.
- Храковский, Яхонтов, Сильницкий 1979: Храковский, В.С., Яхонтов, С.Е., Сильницкий, Г.Г. и др. Типология пассивных конструкций. Диатезы и залогов [Текст] / А.А. Холодович (ред.). – Л. : Наука, 1974. – 380 с. – Библиогр.: с. 378.
- Плунгян 1989: Плунгян, В.А. К определению результатива (универсальна ли связь результатива и предельности?) [Текст] / В.А. Плунгян // Вопросы языкознания. – 1989. – № 6. – С. 55-63. – Библиогр.: с. 63.
- Чуглов 1990: Чуглов, В.И. Категории залогов и времени у русских причастий [Текст] / В.И. Чуглов // Вопросы языкознания. – 1990. – № 3. – С. 54-61. – Библиогр.: с. 61.

В статті проаналізовані та обобщені взгляды українських і зарубіжних лінгвістів относительно связи результатива и предельности; рассмотрен статус категории результатива с точки зрения ее связи с признаком предельности в украинском языке.

Ключевые слова: грамматическая категория, результатив, предельность, неопредельность.

Views of Ukrainian and foreign linguists in the link of resultative and limitivity are analyzed and generalized. The category status of Ukrainian resultative in the opinion of its connection with the sing of limitivity is considered in the article.

Keywords: grammatical category, resultative, limitivity, unlimitivity.

Надійшла до редакції 27 серпня 2010 року.

Оксана Даскалюк

ББК 81.411.1-2-01

УДК 811.161.2'366.593

ІМПЕРАТИВНІСТЬ ТА КАТЕГОРІЯ МОДАЛЬНОСТІ

У статті на основі різних підходів до тлумачення модальності розглянуто особливості співвідношення цієї семантико-граматичної категорії та імперативності. З тією самою метою подано опис функціонально-семантичних ознак волевиявлення та основних складників ситуації спонукання.

Ключові слова: модальність, імперативність, мовець, адресат мовлення, потенційність, темпоральність.

Залежно від ситуації мовлення та її сприйняття суб'єкт мовлення кваліфікує те, про що він говорить, як дійсне, бажане, можливе, необхідне й оформлює свою думку за законами мови у відповідні форми висловлення. Ставлення мовця до повідомлюваного, яке знаходить відображення у відповідному мовному оформленні, й утворює модальність речення.

У сучасному мовознавстві існують доволі різноспрямовані підходи до тлумачення цього явища та, відповідно, неоднорідні погляди на його природу, а в обсяг цього поняття нерідко вміщують найрізноманітніші значення. Як зазначає А. П. Загнітко: “У практиці лінгвістичних досліджень межі вживання терміна “модальність” втратили свою окресленість. Її тлумачення є надзвичайно широким, інколи важко знайти навіть двох дослідників, які б однаково розглядали модальність” [Загнітко 2001: 115]. Така неоднорідність тлумачення цього семантико-граматичного явища пов'язана з тим, що науковці по-різному встановлюють критерії визначення модальності, а отже, й ті риси, за якими описують цю семантико-граматичну категорію. Проте, як вважає О. В. Зеленщиков, “різноманітність засобів вираження значень, що належать до модальних, не перешкоджає пошукам єдиного базового значення модальності” [Зеленщиков 2010: 66].

Мета нашого дослідження – шляхом опису та зіставлення базових понять модальності та семантико-граматичної категорії імперативності з'ясувати, як співвідносяться ці категорії між собою, які ознаки є спільними для обох і чи входить категорія волевиявлення до категорії модальності.

Підхід перший. Модальність передає суб'єктивне й об'єктивне ставлення мовця до повідомлюваного [див. Енциклопедія 2001, 338]. Волевиявлення не несе в собі інформації про об'єктивний світ, оскільки передає вольовий вплив мовця, а отже, така синтаксична конструкція фіксує світ очікуваний, бажаний, такий, що повинен стати фактом дійсності, але після комунікації і за умови позитивного її сприйняття адресатом мовлення. Імператив наділений потенційністю та часовою проекцією в майбутнє, а реалізація спонукуваної дії повністю залежить від адресата мовлення, якого стосується волевиявлення. Саме особа адресата є тією ланкою, що сполучає дію, передану імперативом чи його функціонально-семантичним еквівалентом, з реальністю — насамперед в момент волевиявлення та, потенційно, після комунікації. Вживання імперативного речення залежить як від об'єктивних причин, наприклад, ситуацією, що склалася: *Видійди! Зупинися!*, коли адресатові загрожує небезпека, так і від суб'єктивних чинників, які повністю передають бажання мовця: *Подай-но мені рушник!* Проте імперативу не властиве значення тієї об'єктивності, яка описує реалії навколишньої дійсності і за якою визначають приналежність до об'єктивної модальності.

Однією з ознак об'єктивності є темпоральність. В. З. Панфілов стверджує: “Семантика наказового способу передбачає, що дія може відбуватися тільки в одному часовому вимірі – у часовому відрізку, який йде за моментом мовлення. Таким чином, вже а ргіогі можна сказати, що дієслово у формі наказового способу не відмінюється за часом” [Панфилов 1965: 132]. Про нерозрізнення форм часу в імперативі писав ще В. В. Виноградов, зазначаючи, що значення часу цієї форми дієслова не властиве [Виноградов 1986: 470]. Схожої позиції дотримується й В. О. Плунгян, додаючи, що “грамми часу й не повинні поєднуватися з формами імператива”, який завжди співвідноситься з неактуальною ситуацією, “(скоріше, їх можна спробувати поєднати в рамках єдиної граматичної категорії)” [Плунгян 2000: 137]. Цікавою у цьому питанні є позиція укладачів Російської граматики-1980: “Часове значення наказового способу невизначено: спонукальність може бути пов'язана з волею до здійснення чогось в реальному майбутньому (*не ходи туди!*), безпосередньо в теперішньому (*Бери! Стой!*); чи зі значенням прийняття, згоди, допуску, взагалі постає в абстрагованості від реального часового плану (*Ну, и положим, что я дурак, и пусть буду дурак! Зачем же приходит к дураку?*)” [Русская грамматика 1980: 374]. Таким чином, проекційна спрямованість в майбутнє наказового способу є частковою темпоральною ознакою імператива, яка обумовлена потенційністю реалізації спонукуваної дії в дійсності через певний проміжок часу після спілкування або відразу після її сприйняття адресатом. З об'єктивністю в імператива є лише точки дотику: під час комунікації та (лише потенційно!) в момент виконання дії, тому можемо стверджувати про відносну об'єктивність волевиявлення.

Імператив також не передає суб'єктивного ставлення мовця, оскільки хоча й пов'язаний зі значеннєвою сферою бажаності, проте називає все-таки спонукування до дії, а не думку мовця про повідомлюване чи фрагмент позамовної дійсності, який становить предмет комунікації. Введення в імперативне речення модальних слів може пом'якшувати спонукування: *Може, ти читай*, або служити сигналом підсумовування сказаного: *Отже, ти зайди по документи завтра; До речі, передавай вітання однокласникам!* Як бачимо у наведених реченнях, наявність модальних слів чітко розбиває повідомлення на суб'єктивний компонент, який передає ставлення мовця до подальшого спонукування, а частіше регулює стосунки зі співрозмовником, та сам вольовий вплив. Це свідчить про те, що маємо справу з одиницями різного плану вираження. Семантика 'апеляційність' у деяких випадках сполучає формальні засоби передавання волевиявлення із суб'єктивною модальністю: для вираження останньої мовець інколи вживає імперативні форми. Наприклад, *бачте, скажімо, дивись* – з метою зосередити увагу співрозмовника на чомусь важливому, або *даруйте, пробачте* – вживаємо і у вище згаданому значенні, і як етикетні формули комунікативної ситуації вибачення. Проте це лише одна зі сфер вживання імперативних форм у мовленні, що зазнала деякої формалізації та стала маркером передавання суб'єктивної модальності, засобом коригування мовлення відповідно до ситуації мовлення, втративши про цьому значення 'необхідність', 'повинність', 'бажаність'. У цих модальних словах гіперболізувалася сема 'адресованість', що й спричинило їх

перехід до категорії модальних слів (такі самі зміни відбуваються з імперативною формою під час транспозиції в інші способи).

Отож з погляду суб'єктивного / об'єктивного підходу до тлумачення модальності імператив не входить до цієї семантико-граматичної категорії. Імперативне речення настільки спрямоване на виконання часткового прояву комунікативної функції мови – апеляційне мовлення, що ніби “вихоплюється” за рамки звичного вчення про модальність речення. На думку В. Б. Касевича, “щоби перетворити пропозицію в семантичну конструкцію, що складає план змісту речення (висловлення), її необхідно – разом з внутрішньою та зовнішньою модальними рамками, іншими операторами [...] ввести в ще одну рамку: комунікативну, чи цільову. [...] Обов'язковий вибір між трьома комунікативними (цільовими) операторами відображає три основні типи комунікації, три основні настанови при мовленнєвому спілкуванні: передання інформації (оповідь), запит про інформацію (запитання) і, нарешті, використання мовлення, мовленнєвої інформації з регулятивною метою, з метою керування, для чого спеціально призначені наказові висловлення” [Касевич 1988: 70]. Варто зазначити, що під внутрішньою та зовнішньою модальними рамками мовознавець розуміє відповідно об'єктивну та суб'єктивну модальності [Касевич 1988: 67]. Схожу думку висловлюють й автори “Теории функциональной грамматики”: “...ІС (імперативна ситуація. – О.Д.), становлячи собою тип модальності, пов'язаної з комунікативною настановою висловлення, разом з тим виходить за межі модальності: в ІС знаходить відображення особливий тип мовленнєвої поведінки” [Теория функциональной грамматики 1990: 81].

Таким чином, імперативне, а разом з ним й опативне речення виходить за межі класичного поділу модальності на об'єктивну та суб'єктивну й формують свій особливий підтип модальності речення – модальність волевиявлення. Тут цікаво буде навести думку В. А. Плуногяна щодо найменувань згаданих підтипів модальності. Мовознавець пропонує вирізняти два “центри консолідації” всередині зони модальності: 1) “ставлення мовця до ситуації (або оцінка) (вона відповідає вищезапропонованій суб'єктивній модальності); 2) статус ситуації за відношенням до реального світу (або “ірреальність”)” – об'єктивна модальність. Термін “об'єктивна модальність” мовознавець вважає не зовсім коректним, оскільки “він ні до об'єкта, ні до об'єктивної реальності жодного стосунку не має”. Натомість пропонує терміни “оціночна” та “ірреальна” модальність, відмінність між якими в тому, що “оцінку завжди дає мовець”, а “необхідність і можливість характеризують суб'єкта ситуації Р”. [Плуногян 2000: 309, 315]. За такого підходу до розгляду модальності можна віднести ситуацію волевиявлення до “ірреальної” модальності, оскільки їй зазвичай притаманне значення необхідності виконання дії, переданої імперативом, причому мовець, спонукаючи адресата, визначає дію як можливу. Проте тут ми зачіпаємо співвідношення реальності / ірреальності та імперативності, що становить другий підхід до тлумачення модальності.

Підхід другий: реальність / ірреальність. Знову ж таки тут немає однозначного тлумачення. Причому саме щодо імператива й розходяться думки дослідників. Одні вважають, що імперативом мовець називає дію, яку вважає реальною, інші заперечують наявність значення реальності в дії, яку тільки прагнуть здійснити через спонукування до неї адресата мовлення. На думку О. В. Зеленщикова, “імператив як спосіб дієслова вживають в наказових висловленнях, які виражають можливість чи необхідність реалізації деякого стану речей (креативність), причому умовою інтерпретації пропозиції речення є вимога її виконання в дійсному світі (реальність)” [Зеленщиков 2010: 115] і включає імперативність до реальності як засіб передання креативності [там само]. До речі, саме неоднозначність тлумачення реальності / ірреальності волевиявлення спричинила винесення імператива за межі категорії способу у працях деяких мовознавців [див., напр. Штелинг 1973].

Можемо стверджувати про потенційну реальність імператива, реальність, яку мовець проектує на майбутнє. Дієслово наказового способу називає дію, виконання / невиконання якої прагне мовець, а виконавцем цієї дії буде (чи не буде, залежно від реакції на волевиявлення) адресат мовлення, який у цьому випадку має двопланову граматико-семантичну природу: одержувач повідомлення та потенційний суб'єкт спонукованої дії. Таку ж подвійну структуру має й імператив, а відповідно і його семантико-граматична характеристика: ним мовець називає дію, до виконання якої прагне спонукати адресата мовлення, разом з тим, дієслово, вжите в наказовому способі, називає й саму потенційну дію, виконавцем якої може бути (чи не бути) адресат мовлення. Внесене під час комунікації адресатне волевиявлення спрямовує події, що відбуваються в дійсності, в інше русло, аніж це відбувається в результаті вживання часових форм дієслова т.зв. дійсного способу чи способу умовного. Коли останні справді фіксують події, стани чи явища, які відбувалися, відбуваються чи відбуватимуться в майбутньому або які мисляться мовцем як такі, що могли б відбутися за певних умов, то наказовий спосіб другоособовою формою однини / множини або першоособовою формою множини сприймається виконавцем волевиявлення – адресатом мовлення (особою об'єктивної дійсності), і лише після цього отримує можливість реалізуватися в майбутньому залежно від реакції адресата на отримане спонукування. Невизначеність особи адресата волевиявлення, наприклад у приказах, прислів'ях, зменшує здатність імперативної ситуації до реалізації її в майбутньому, а тому такі вислови набувають ознак “констатації фактів”, переданої в повчально-спонукальній формі [див. Теория функциональной грамматики 1990: 86]. Окрім того, дія, оформлена волевиявленням і, відповідно, залежна від адресата мовлення, має більше похибок в її реалізації в дійсності, ніж дії – констатації фактів. Тому що адресат часто вносить свої корективи у її виконання: тут проявляється й особистісне декодування почутої інформації, й бачення адресата способів виконання дії, й можлива зміна обставин тощо. Отож імператив має особливий вияв ознаки 'реальність' – потенційна, зумовлена

реакцією на спонукання адресата мовлення. Протилежний погляд на цю проблему: реальність дії визначає мовець, який мислить спонукувану дію як реальну [див. Зеленщиков 2010: 113]. Проте у граматичному плані волевиявлення пов'язано з другою особою – особою адресата мовлення, мовця фіксують лише наказові форми дієслова першої особи множини, хоча його участь у виконанні спонукання, переданого такою граматичною формою, може бути умовною: пор. спонукання вчителя до учнів: *Пишімо!*.

Підхід третій, формальний. Автори “Словника лінгвістичних термінів” розрізняють первинну – граматичний спосіб дієслова, модальні частки, інтонація – і вторинну (суб’єктивну) – вставні слова і словосполучення – модальність [Ганич, Олійник 1985: 134]. Отож за цим підходом визначення модальності речення зосереджують на описі мовних засобів її передання. З цього погляду волевиявлення входить до цієї семантико-граматичної категорії як один з дієслівних способів, а саме наказовий. Проте таке тлумачення модальності потребує розширення, оскільки волевиявлення передають не лише за допомогою спеціальних граматичних форм – спонукати до дії можна й синтаксичними конструкціями відповідної комунікативної настанови. На поєднання морфологічних та синтаксичних засобів у переданні модальності вказує й І. Р. Вихованець: “У граматичній структурі української мови розрізняють модальність як морфологічну дієслівну категорію способу і як синтаксичну категорію речення. З погляду синтаксису модальність поділяють на об’єктивну і суб’єктивну” [Енциклопедія 2000: 338]. На думку вченого, об’єктивна модальність “виражає відношення висловлення до дійсності у плані реальності і нереальності. За основний засіб оформлення об’єктивної модальності править дієслівна категорія способу” [там само; див. також: Панфилов 1977: 39; Бондарко 1980: 566]. Таким чином, волевиявлення фіксують морфологічні засоби української мови – переважно наказовий спосіб дієслова – і речення, основна комунікативна мета яких – спонукати адресата мовлення до виконання дії, потрібної мовцеві чи самому адресатові. Про переважно синтаксичну природу волевиявлення теж уже сказано у лінгвістичних працях чимало [див. Зеленщиков 2010: 82].

Отож волевиявлення пов'язано з основними ознаками модальності – передання співвідношення повідомлення, яке міститься в реченні, і дійсності [див. Зеленщиков 2010: 67], хоча ці зв'язки відрізняються від передання модальності індикативом чи модальними словами. До речі, основне призначення модальності – надати реченню ознак висловлення, відобразити в ньому дійсність: з мовцем, адресатом (у випадку його наявності), адресатами, ситуацією мовлення тощо. Про таку функцію модальності пише й А. П. Загнітко: “...модальність виступає одним із компонентів інтерпретанти реченнєвої структури, що забезпечує перетворення речення у висловлення, співвідносність останнього з мовленнєвим і немовленнєвим контекстом, реалізацію у висловленні різноманітних ілюктивних смислів” [Загнітко 2001: 69]. Згадуваний уже поділ на об’єктивну / суб’єктивну модальність є доволі нечітким і трактується мовознавцями по-різному. Проте очевидно, що волевиявлення перебуває за межами цього поділу, оскільки поєднує прагнення мовця внести зміни в об’єктивну реальність через спонукання до дії співрозмовника (або співрозмовників, або й через долучення самого мовця до виконання спонукуваної дії), а це свідчить про особливу підкатегорію модальності – модальність волевиявлення.

Ідея виокремлення модальності волевиявлення у мовознавстві не нова. І. В. Іванова вслід за Є. І. Беляєвою дає таке визначення: “Модальність волевиявлення є особливим типом модальності, в основі якого лежить вираження волі мовця, спрямованої на здійснення зв'язку між суб’єктом та ознакою” [Іванова 1989: 48]. Л. В. Бережан виокремлює спонукальну модальність, “пов'язану з комунікативною перспективою речення та прагматичними інтенціями мовця” [Бережан 1997: 6]. Укладачі “Теорії функціональної граматики” пропонують запровадити у категорію способу таке розрізнення: виокремити волітивний тип способу (у якому дієслівна дія мотивується вольовою настановою на реалізацію чи нереалізацію цієї дії) та когнітивний (виконує “інформаційну” комунікативну функцію) [Теорія функціональної граматики: 90]. Проте, на нашу думку, доцільніше ввести таке розрізнення між способами у поле семантико-граматичної категорії модальності.

Слушною, вважаємо, заувагу І. В. Іванової про те, що “у межах функціонально-семантичного макрополя волевиявлення вирізняють два поля – імперативної модальності та оптативної модальності” [Іванова 1989: 48]. На думку Є. В. Клобукова, імперативність та оптативність формують дві різні модальності: імперативну модальність та волюнтативну модальність. До імперативної модальності мовознавець пропонує вносити власне-неповні речення зі значенням спонукальності та вокативні речення-заклики, наприклад: *Тишина!*, *Іванов!*, до волюнтативної – речення псевдоадресації, наприклад: *Дай, судьба, мне нелегкую долю*, в яких лінгвіст, услід за О. П. Леонтьєвим, вважає, що “звертанням названі зовсім не адресати повідомлення (адресатом є, природно, читач), а учасники передбачуваних дій...” [Клобуков 1986: 87]. На нашу думку, не варто настільки “дрібнити” категорію модальності. Можна виокремити волюнтативну модальність, в межах якої варто вирізняти різні синтаксичні конструкції та морфологічні засоби, які вживають для передання волевиявлення, до якої входили б імперативність та оптативність [Теорія функціональної граматики 1990: 83]. Семантична межа між ними може проходити по такій ознаці як передання / непередання адресованості, за якою волюнтативна модальність поділяється на підвиди – імперативний та оптативний.

Окрім того, слушно було б нагадати, що вирізнення імперативних речень в окремий граматичний підтип сягає ще концепції “суб’єктно-об’єктних категорій” О. М. Пешковського [Пешковский 1956: 89], продовженої В. Г. Адмоні, який запропонував вирізняти логіко-граматичні та комунікативно-граматичні значення. Останні,

вважає мовознавець, передають дієслова наказового способу, в якому “виражається особливе комунікативне завдання” [Адмони 1979: 17-18]. Саме 'адресованість' є тією семою, що поєднує спонукувану дію з її потенційним виконавцем. Бажальні речення: *Нехай би було так, як було* – передають лише бажання мовця, а відсутність адресата робить можливість реалізації цього волевиявлення доволі умовною.

Отже, семантико-граматичну категорію модальності можна поділити на три підкатегорії, залежно від того, яку комунікативно-інформаційну роль виконують ті чи інші типи речення: об'єктивну, суб'єктивну та модальність волевиявлення. Із залученням до категорії модальності підкатегорії волевиявлення ми вносимо до її ознак ще комунікативну спрямованість, хоча мова швидше йде про прагматичний аспект речення як мовної одиниці [див. Зеленщиков 2010: 67].

Отже, волевиявлення входить до семантико-граматичної категорії модальності як мовна одиниця (морфологічна або синтаксична), яка передає спонукування до дії, спрямоване від мовця до адресата мовлення. Імперативність формує інші ознаки модальності, розширюючи їх, – потенційна реальність та відносна об'єктивність, виражена морфолого-синтаксичними засобами.

Література

- Адмони 1979: Адмони, В.Г. Структура грамматического значения и его статус в системе языка [Текст] // Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках. – Л.: Наука, 1979. – С. 6-36.
- Бережан 1997: Бережан, Л.В. Категорія спонукальності в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 [Текст] / Прикарпат. ун-т ім. В.Стефаніка. – Івано-Франківськ, 1997. – 16 с.
- Бондаренко 1980: Бондаренко, В.Н. О содержании категории наклонения в описательных грамматиках [Текст] / В.Н. Бондаренко // Известия АН СССР. Сер. лит и яз. – 1980. – Т. 39. – № 6. – С. 563-570.
- Виноградов 1986: Виноградов, В.В. Русский язык : (Грамматическое учение о слове) : [Учеб. пособие для вузов по спец. "Рус. яз. и лит."]. – 3-е изд., испр. [Текст] / В.В. Виноградов. – М.: Изд-во “Высшая школа”, 1986. – 639 с.
- Ганич, Олійник 1985: Ганич, Д.І., Олійник, І.С. Словник лінгвістичних термінів [Текст] / Д.І. Ганич, І.С. Олійник. – К.: Вища шк. Голов. вид-во, 1985. – 360 с.
- Енциклопедія 2000: Енциклопедія “Українська мова” [Текст] / ред. кол. : В.М. Русанівський (співгол.), О.О. Тараненко (співгол.), М.П. Зяблюк (заст. гол.), Є.В. Карпіловська (відпов. секретар), І.Р. Вихованець, П.Ю. Гриценко [та ін.] ; НАН України. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. Інститут української мови НАН України. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2000.
- Загнітко 2001: Загнітко, А.П. Теретична граматики української мови: Синтаксис : Монографія [Текст] / Анатолій Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с. – Табл. 1; схем 2; Бібліогр.: с. 553-613. – 500 пр. – ISBN 966-7277-90-9.
- Зеленщиков 2010: Зеленщиков, А.В. Пропозиция и модальность [Текст] / А.В. Зеленщиков ; изд. 2-е, доп. – М.: Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2010. – 216 с. – ISBN 978-5-397-01079.
- Иванова 1989: Иванова, И.В. Модальность волеизъявления и ее актуализация в немецких прескриптивных текстах [Текст] / И.В. Иванова // Функционирование грамматических категорий. – М., 1989. – С. 48-53.
- Касевич 1988: Касевич, В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфология [Текст] / В.Б. Касевич. – М.: Наука, 1988. – 312 с.
- Панфилов 1965: Панфилов, В.З. Грамматика нивхского языка. Часть 2. Глагол, наречие, образные слова, междометия, служеб. Слова [Текст] / В.З. Панфилов. – Москва – Ленинград: Наука, 1965. – 263 с.
- Панфилов 1977: Панфилов, В.З. Категория модальности и ее роль в конституировании структуры предложения и суждения [Текст] / В.З. Панфилов // Вопросы языкознания. – 1977. – № 4. – С. 37-49.
- Пешковский 1956: Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении [Текст] / А.М. Пешковский. – [Предисл. проф. А.Б. Шапиро] Изд. 7-е. – М., 1956. – 511 с.; 1 л. портр.
- Плунгян 2000: Плунгян, В.А. Общая морфология. Введение в проблематику [Текст] / В.А. Плунгян. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 383 с.
- Русская грамматика 1980: Русская грамматика: В 2-х т. [Текст] – М.: Наука, 1980. – Т.2. Синтаксис / [Е.А. Брызгунова, К.В. Габучан, В.А. Ицкович и др.]. 1980. – 709 с. – Библиогр. : с. 657-662.
- Теория функциональной грамматики: Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность [Текст]. – Л.: Наука, 1990. – 263 с.
- Штелинг 1973: Штелинг, Д.А. Целенаправленность речи и категория наклонения [Текст] / Д.А. Штелинг // Русский язык за рубежом. – 1973. – № 3. – С. 64-70.

В статті на основі різних підходів до трактування модальності розглянута особливість співвідношення цієї семантико-граматичної категорії та імперативності. С тою ж метою представлено опис функціонально-семантичних ознак волеизъявления та основних складових ситуацій побудови.

Ключевые слова: модальность, императивность, говорящий, адресат речи, потенциальность, темпоральность.

A relation between modality and imperativeness was investigated in the article. To achieve this a study of different approaches to the modality interpretation was used in combination with a description of functional and semantic features of a declaration of will and characterisation of main components of an enforcement situation.

Keywords: modality, imperativeness, speaker, addressee speech, potentiality, temporality.

Надійшла до редакції 28 вересня 2010 року.

Уляна Добосевич

ББК Ш12=411.4*212.71

УДК 81'367.633

СУБСТАНТИВАЦІЯ ЯК ВИЯВ ТРАНСПОЗИТИВНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ РІЗНИХ ЧАСТИН МОВИ

Розглянуто перехід різних частин мови в іменник як вияв частиномовної транспозиції; окреслено один з видів такого переходу – неповну субстантивацию, з'ясовано умови, що лежать в основі цього процесу. На прикладі займенників, числівників, прислівників, прийменників, сполучників, часток, вигуків та звуконаслідувальних слів розкрито механізм неповної субстантивациї, виявлено її регулярні та оказіональні підвиди.

Ключові слова: частини мови, частиномовна транспозиція, неповна субстантивация.

Система частин мови як у цілому сформованих на певному етапі класів слів із притаманними їм загальнокатегоріальними значеннями, морфологічними особливостями, специфічними рисами у морфемному складі має динамічний характер. Зміни у цій системі, підпорядковані внутрішнім законам мовного розвитку, відбуваються безперервно і експлікуються у різних виявах, одним із яких є явище переходу з однієї частини мови в іншу, або частиномовна транспозиція. Широко репрезентованим видом транспозиції є субстантивация – перехід слів або словоформ з інших частин мови до класу іменників. Це явище у різних проявах стало об'єктом уваги сучасних українських мовознавців, зокрема І. Вихованця [Вихованець 1988], К. Городенської [Вихованець, Городенська 2004], Г. Гнатюк [Гнатюк 1982], В. Горпинича [Горпинич 2004], Д. Гринчишина [Гринчишин 1965], І. Кучеренка [Кучеренко 2003], О. Тараненка [Тараненко 2000], воно розкрито у нормативних граматиках сучасної української мови [Сучасна українська літературна мова 1969; Сучасна українська літературна мова 1997]. Однак проблема інтерпретування субстантивациї залишається актуальною, оскільки безпосередньо пов'язана із різними мовними явищами, зокрема з процесом появи міжчастиномовних омонімів.

Повна (завершена) субстантивация передбачає виникнення іменника, який на синхронному рівні не корелює з транспонованою мовною одиницею. Такий вид субстантивациї репрезентований головним чином у прикметниках [Гринчишин 1965] та дієприкметниках [Гнатюк 1982]. Згідно з граматичною теорією І. Кучеренка, повністю субстантивованими вважаються слова, які набули всіх ознак іменника – не лише реального значення, але й формальних показників, що проявляються в особливостях словозміни, а тому в сучасній мові належать до певної відміни [Кучеренко 2003: 199]. На цій підставі можна стверджувати, що повна субстантивация проявляється лише в діахронії.

Цікавим, проте малодослідженим явищем є неповна субстантивация інших частин мови – займенників, числівників, прислівників, прийменників, сполучників, часток та вигуків. Процеси переходу цих частин мови в іменник кваліфікують як початковий, безпосередньо пов'язаний із мовленням (часто – оказіональний) тип субстантивациї, а тому репрезентований через синтаксичні конструкції (речення). У «Теоретичній морфології української мови» це явище інтерпретоване як початковий синтаксичний ступінь, «за якого слово виступає в синтаксичній позиції іншої частини мови, не змінюючи формальних морфологічних ознак вихідної частини мови» [Вихованець, Городенська 2004: 115]. У таких випадках проявляється неповна за ступенем завершення субстантивация, «коли слово вживається і в своєму попередньому частиномовному значенні, і в значенні іменника» [Тараненко 2000: 613]. Отже, визначальною у транспозиції названих частин мови в іменник вважають їх синтаксичну функцію. Розглядаючи субстантивацию як один із виявів морфолого-синтаксичного способу словотвору, для якого в цілому характерне спеціальне граматико-лексичне переосмислення того чи іншого слова, І. Ковалик зазначає, що механізм транспозиції в іменник супроводжується зникненням одних граматико-морфологічних категорій, натомість новоутворене слово (транспозит) набуває і закріплює за собою нові категорії [Ковалик 2007: 110], тобто акцентує на зміні морфологічних характеристик слова. Серед морфологічних ознак домінує категорія відмінка – «на всіх ступенях трансформації слів до класу іменників визначальним на семантико-синтаксичному рівні речення є значення відмінка (простежується найактивніша участь в оформленні формально-граматичної предметності)» [Загнітко 1996: 10]. Доповнює загальну картину теза І. Кучеренка про те, що явище переходу з однієї частини мови в іншу (і субстантивация зокрема) пізнається насамперед через зміни у значенні слова [Кучеренко 2003: 190]. Аналіз і зіставлення цих точок зору переконує

в тому, що транспозиційні процеси, до яких належить перехід різних частин мови в іменник, – особливе явище, що проектується головним чином на морфологію, але одночасно торкається лексичного і синтаксичного рівнів мовної системи.

За нашими спостереженнями, варто конкретизувати вже названі умови субстантивзації і взяти до уваги низку інших, які дозволяють визначити і передбачити процеси переходу в іменник названих частин мови. Це, по-перше, здатність транспонованої одиниці набувати загальнокатегоріального значення предметності, що безпосередньо пов'язано із її семантичним наповненням. По-друге, необхідно виявити морфологічні категорії, спільні чи суміжні з іменниковими, на основі яких ґрунтуються процеси субстантивзації – насамперед, грамеми роду, а також числа й відмінка, які визначають за контекстом. По-третє, оказіональний чи закономірний характер субстантивзації може виявити критерій частоти (регулярності) вживання транспозитів. По-четверте, частини мови транспозицію і самостійних частин мови, і службових слів можна виявити за особливостями їх графічного оформлення у тексті (спеціальне графічне виділення лапками, розміром літер, іншим шрифтом тощо вказує на контекстуально зумовлену субстантивацию). Сукупність названих ознак, що реалізуються у слові, засвідчує його здатність субстантивуватися не лише на рівні мовлення, а потенційно переходити у статус міжчастиномовного омоніма. На цій базі достатньо прозоро інтерпретується продуктивна субстантивация прикметників, які, виражаючи атрибутивність (ознаку предмета), семантично тісно взаємозв'язані з предметністю як загальнокатегоріальним значенням, що реалізується у граматичних категоріях роду (прикметник-транспозит втрачає здатність змінюватися за родами), числа, відмінка. При цьому простежується висока частота вживання транспонованих одиниць і відсутність їх спеціального графічного виділення у тканині тексту.

У статті розглянемо процеси субстантивзації різних частин мови, застосовуючи названі критерії, і таким чином диференціюємо її регулярні та оказіональні вияви.

Художнє мовлення, дещо рідше публіцистика дає численні різноманітні приклади субстантивзації. Аналіз цих явищ сприяє увиразненню характерних морфологічних ознак іменника на тлі різних частин мови, а поряд із цим допомагає розкрити функціональне мовне і мовленнєве різноманіття, а в цілому стає дієвим засобом осмисленого вивчення морфології сучасної української мови.

Субстантивация **займенників** зумовлена специфічним загальночастиномовним значенням цього класу слів – вказівністю, яка має безпосереднє відношення до предметності (а також атрибутивності та квантитативності). Предметність/опредметненість внутрішньо притаманна займенникам, внаслідок чого їх не завжди трактують як окрему частину мови. З огляду на це процеси субстантивзації для займенників – явище, яке пов'язане не стільки із зміною категоріального значення, скільки із набуттям нових (часом – нехарактерних для певного розряду) морфологічних ознак. Порівняймо, наприклад, морфологічні категорії займенника *ти* у такому контексті: *Ту*(1) і *я – це вічне, як і небо. Доки мерехтять світи, буду Я приходити до Тебе, і до інших йтимуть горді Ту* (2) (В. Симоненко). У першому випадку займенник виражає другу особу однини, а другий випадок виходить за рамки звичної саме для цього займенника грамеми однини і таким чином субстантивується, набуваючи оказіонального граматичного значення множини (*горді Ти*). Подібні явища можна простежити і в інших контекстах: *У кожного Я*(1) *є своє ім'я, на всіх не нагримаси грізно, ми – це не безліч стандартних “я”*(2)... *І тільки тих поважають мільйони, хто поважає мільйони “Я”* (3) (В. Симоненко). У транспозитах (1), (2) чітко простежується суперечність між грамемою родового відмінка і засобом його формального вираження (займенник *я* у родовому відмінку має іншу форму); відсутність категорії числа у парадигмі цього особового займенника контрастує з формами множини транспозитів (2), (3). Наведені приклади репрезентують ситуативно зумовлені, оказіональні морфологічні зміни займенників у напрямку субстантивзації, що підтверджується ще й різним візуальним оформленням. Є випадки (очевидно, пов'язані з частотою вживання), коли займенник має кодифікований функціональний іменниковий статус. Численні контексти засвідчують вживання субстантивованого займенника *я* для позначення “усвідомлюваної людиною власної сутності, себе в навколишньому світі” [СУМ XI: 618], щоправда безвідносно до категорії числа: *Оте «знадвору» виявилось нічим іншим, як окупованою територією мого власного “я”* (Ю. Іздрік); *Але вигляд маю людини сильної, енергійної, насмішуватої. Можливо, що тому сприяє моя зверхність і зверхній вияв мого “я”* (В. Винниченко); *В його домі, в домі його “я”, “біда діється”!* (Вал. Шевчук); *Любов до іншого (байдуже, людини чи культури) годна розвинути там, і тільки там, де існує любов до “себе”, до свого індивідуального чи гуртового “я”* (О. Забужко). Вказуючи на особу, займенники *я, ти* легко входять у поняттєве поле предметності (за цією ознакою їх трактують як “займенникові іменники” [Вихованець, Городенська 2004: 187]), однак при цьому їх морфологічні категорії реалізуються специфічно – змінюючись за відмінками у статусі займенників, ці транспозити-іменники набувають незмінних форм. Окрім цього, виразно простежується графічне виділення таких слів у тексті.

Серед інших займенників, що мають властивість субстантивуватися, можна виокремити означальний *сам* (і форму жіночого роду – *сама*), що у певних контекстах набуває значення іменника, зазвичай перебираючи на себе синтаксичну роль підмета. “Словник української мови” фіксує його іменникове значення як “певна знатна особа, великий начальник, хазяїн” [СУМ IX: 22]. Поряд із цим численні контексти засвідчують й інше значення займенника, що виникло внаслідок еліптичної субстантивзації, при якій словоформи *сам, сама* концентрують і типове для займенника значення вказівки “на особу чи предмет, що безпосередньо є джерелом чи об'єктом дії,

стану” [СУМ XI: 618], і значення особи *я, ти, він, вона: Я не вірю у скатерки-самобранки, вірю у вузлики баби Корупчихи. Сам їх бачив, сам їх розв'язував і зав'язав їх навіки у пам'яті* (І. Драч); *Сама пішла світ за очі – аби знайти від тебе крихту порятунку* (Л. Костенко). У таких випадках спостерігаємо повну адаптацію займенників до морфологічних категорій іменника.

Числівник як особлива частина мови із специфічною чіткою значеннєвою системою та “меншою граматичною озброєністю порівняно з іншими іменними частинами мови” [Вихованець, Городенська 2004: 151] активно вступає в процеси субстантивзації.

У системі числівників особливе місце належить слову *один*. І з погляду лексичного значення, і в реалізації морфологічних категорій це слово поєднує в собі ознаки числівника (назва числа 1 і його цифрового позначення, кількість із 1 одиниці), а також прикметника, займенника, у певній формі – прислівника [СУМ V: 628-630]. У статусі іменника це слово набуває лексичного значення “окрема істота або предмет із сукупності подібних”, при цьому зберігаючи грамеми чоловічого, жіночого та середнього роду та однини і множини, наприклад: *Гізю мені не чіпайте, Гізя свята, не скажете на неї, що волочилася вулицями, одного полюбила, а що жонатого – даруйте, любов не питає, любов сама приходить, як мор...* (Р. Іваничук); *Діточок трійко, одне зовсім мале* (В. Винниченко); *Мені відомо, що імператори віддали свою дочку за хозарського кагана, а ще одну за сина короля Гуго від рабині* (С. Скляренко). У наведених субстантивованих числівниках простежується контекстуально зумовлений синтаксичний рівень частиномовної транспозиції, при якій числівник (подібно до прикметника в аналогічних умовах) стає виразником іменниково-числівникового словосполучення, перебираючи на себе значення предметності: *одного чоловіка, одне дитя, одну дочку*.

Виразно простежується субстантивация числівників *тисяча, мільйон, мільярд*. У “Словнику української мови” слово *тисяча* інтерпретовано як іменник, що вживається переважно у множині і означає велику кількість кого-, чого-небудь, причому наведено ілюстративний матеріал, в якому це слово подано без залежних слів (*думки тисячами полетять, рвалась гаряча уява й тягла за собою сотки й тисячі*), а також із залежними словами (*тисячі вогнів, тисяча нагород*) [СУМ X: 125]. На наш погляд, числівник *тисяча* може переходити в іменник за умови, коли він стоїть у формі множини і не має при собі залежного слова, тобто концентрує в собі не стільки кількісне, скільки предметне суб'єктне чи об'єктне значення: *Онде тисячі мруть на хрестах – цвіт твого народу* (І. Франко); *Довга зимова ніч. Довга. Тягнеться повільно, як пряжа з бабського веретена. І кожному своє: десять скаче, сотня плаче, а тисячі зубами скриплять вві сні* (Г. Тютюнник). Аналогічно варто було б визначати частиномовну належність числівників *мільйон, мільярд: Мільйони чекають щасливої зміни, ті хмари – плідної будущини тіни, що людськість, мов красна весна, обновить... Гримить!* (І. Франко); *Цього чекали мільйони* (Із газ.). Спостереження за сучасними тенденціями у мовленні публіцистики дають підстави припускати, що множинні форми вказаних слів уживаються на позначення великої кількості грошових ресурсів: *Німеччина заплатить мільйони за список корупціонерів; Мільйони з'їдять і забудуть; Киянин заробив на повені мільйони; Мільйони на крові. Викрито нову медичну обладку; Золотий запас Січі коштує мільярди* (Із газ.). Такі інноваційні процеси відбивають ще один аспект субстантивзації, у рамках якого загальночастиномовне значення квантитативності синтезоване із предметністю, внаслідок чого відбувається перехід числівника в іменник. Зауважимо, що процесам субстантивзації числівників *тисяча, мільйон, мільярд* сприяє ще один чинник – словозмінні парадигми. Як відомо, парадигма визначається системою граматичних категорій та їхніми взаємозв'язками у межах певних частин мови. Порівняно незначна кількість числівників (серед них аналізовані) зберегла категорію роду як самостійну, що за морфологічними ознаками зближає слова *тисяча, мільйон, мільярд* з іменниками. Як наслідок – система відмінкових закінчень, аналогічна до іменників відповідно I відміни мішаної групи та II відміни твердої групи. Це стає своєрідним «спільним граматичним знаменником», на основі якого і відбуваються процеси субстантивзації.

Виразно синтаксичний характер має субстантивация збірних числівників: *Й ніхто ані не свиснув похулганському, й ніхто не викрикнув щось сороміцьке, й ніхто не ворухнувся навіть; світ завмер цнотливо, немов розуміючи, що нарешті зійшлися двоє, котрі так довго на себе очікували* (Р. Федорів); *У каравані йшло четверо: Остюк, побратим його й двоє тунгусів, котрі вели пару малих та волохатих забайкальських коней з вантажем* (Ю. Яновський); *Весло було величезне – зроблене з цілого дуба. На ньому сиділо семеро – троє поляків-новачків, два козаки з Січі, грек і московит* (С. Тельнюк). У цих та подібних випадках перехід числівників в іменники здійснюється лише на рівні контексту і пов'язаний з синтаксичною функцією підмета, рідше – другорядних членів, наприклад: *У неї – на двоох глупоти, у нього – розум на двоох. У цьому твердому світі він, може, ніякий скраю, зате як прийде додому, – для жінки він цар і бог* (Л. Костенко); *Звісно, літа беруть своє, бо за десятьох довелось різних шквалів пережити на своєму крутому віку* (О. Гончар). Така позиція збірних числівників має високу частоту вживання в розмовному мовленні та художній літературі, причому зазвичай репрезентує словосполучення *двоє, троє, четверо... людей*, тому категоріальне значення предметності цілком передбачуване, що і засвідчує “Словник української мови”, подаючи при реєстрових словах-числівниках *двоє, троє* граматичну ремарку щодо вживання цих слів у значенні іменника [СУМ II: 221; X: 280]. Проте числівники *четверо, п'ятеро, шестеро* тощо у цій лексикографічній праці не зафіксовані як такі, що мають здатність субстантивуватися, хоч аналізований матеріал переконує у протилежному.

Суперечливою видається теза про субстантивацию числівників у позиції підмета чи додатка (*Вісім ділиться на чотири. Вісім поділити на чотири*) [Вихованець, Городенська 2004: 117; Горпинич 2004: 312;

Тараненко 2000: 612]. У цьому випадку варто підкреслити, що числівник репрезентує специфічну абстрактно-математичну сферу, виконуючи поряд із квантитативною нумеративну функцію. Отже, немає підстав говорити про категоріальне значення предметності у подібних контекстах.

Питання субстантивзації **прислівників**, що кваліфікується як найменш продуктивна, належить до проблемних. По-перше, прислівник за своєю сутністю, вираженою загальночастиномовним значенням, “більшою мірою спрямований у сферу ознакових слів”, по-друге, цій частині мови не притаманні граматичні категорії роду, числа, відмінка, якими характеризується іменник. Транспозицію прислівників в іменники, який можна простежити у контексті, супроводжується внутрішньою зміною загальночастиномовного значення адвербіальності на предметність. Як наслідок – новоутворене слово отримує морфологічні значення роду (середнього), числа та відмінка, на що вказують залежні прикметники та займенники, а також може вживатися у прийменникових конструкціях. За нашими спостереженнями, у таких випадках найчастіше субстантивуються прислівники *сьогодні, вчора, завтра: Свіжі традиції волі, такі свіжі, що часом трудно було відрізнити сьогодні од вчора, підтримували жевріючу під попелом іскру* (М. Коцюбинський); *Але він кричав не від того, що був привалений товаришами, а тому, що був привалений жаскими рефлексіями пережитого вчора й візіями неминучого завтра...* (Іван Багряний). Здатність темпоральних прислівників до транспозиції в іменники можна пояснити їхнім семантичним наповненням, безпосередньо пов'язаним із лексемою “день”.

Процеси субстантивзації прислівників яскраво простежуються у численних запозичених лексемах із сфери музичної термінології – *адажіо, крецендо, легато* тощо: *Небо наповнюється звуками великого світанкового небесного адажіо Альбіноні* (В. Чабан); *І суть не в тім, де чув я ту легенду, чи та легенда справдиться, чи ні, але вона звучала як крецендо у вирую, що винесли мені* (І. Гнатюк); *Найнеприємнішим у цьому всьому було те, що з кожним новим ударом біль робився все пекучішим і гострішим, але це кляте крецендо ніколи не закінчувалося непритомністю, в кожному разі йому не вдавалося свідомо пройти цим шляхом до втрати свідомості ...* (Ю. Іздрик); *Вітрів крецендо зрива з дерев пожовклий лист в звучанні дощового рондо* (В. Левкут); *Розмах крил під тихе легато, гра на докорях, криючи матом* (С. Негода). Необхідно зазначити, що граматичні ремарки до названих слів у “Словнику української мови” подані непослідовно. Для прикладу, *адажіо, крецендо* інтерпретовані як прислівники, що можуть вживатися у значенні іменників [СУМ I: 19; IV: 337], натомість у словниковій статті музичний термін *легато* пояснюють спершу як іменник, а потім як прислівник [СУМ IV: 460]. Запозичені з італійської мови, ці лексичні одиниці позначали темп виконання музичного твору, а тому їм властиве первинне загальнокатегоріальне значення адвербіальності. Наступним кроком у розвитку їх граматичних особливостей стало вживання у ролі іменника, причому, якщо слово *адажіо* у значенні іменника позначає «назву музичного твору або його частини, що виконується повільно», а також “повільний ліричний танець у класичному балеті”, тобто субстантивується у системі музичної термінології, то слово *крецендо* в іменниковому статусі зазнає процесів детермінологізації і, вживаючись у художньому тексті, набуває стилістично маркованого, образного значення. Ще інші семантичні процеси спостерігаємо в лексемі *легато*, що має іменникове опрідметнене значення “перехід від одного звука до іншого без перерви” і аналогічне прислівникове значення. Така непослідовність у трактуванні частиномовної приналежності зазначених слів, викликана процесами, що тривають у сфері їх термінового і детермінологізованого функціонування, і, очевидно, потребує подальшого глибокого дослідження.

У певних контекстах спостерігається субстантивация **прийменників**, унаслідок чого ця службова частина мови, частково втрачаючи загальночастиномовне значення релятивності, “опрідметнюється”, при цьому набуває морфологічних ознак іменника – роду (середнього), числа, відмінка, які проявляються граматичними формами залежних прикметників або займенників. Транспозиція цих службових слів підкреслюється ще й тим, що вони можуть входити до складу конструкцій *прийменник + субстантивованій прийменник*, у межах яких особливо виразно сприймається різниця між їхніми категоріальними значеннями: *Це дуже важко прийняти – надто після незабутньої «школи комунізму», де існувало Єдино Правильне Вчення, і світ ділився на “за” і “проти”* (О. Забужко). Субстантивовані прийменники *за* і *проти* фразеологізувалися із значенням “те, що підтверджує, обґрунтовує певне рішення, дію і т. ін. на противагу тому, що виступає як його заперечення” [ФС I: 297]. Зважаючи на відсутність морфологічних категорій у класі прийменників, можна шукати семантичну основу для їх субстантивации, а саме особливе, з високим ступенем узагальнення, лексичне значення прийменника, у якому відображаються явища дійсності [Кучеренко 2003: 54]. У свою чергу, здатність прийменника субстантивуватися стає підтвердженням тези про наявність лексичного значення у цій групі слів. Окрім цього, субстантивовані прийменники, лаконічно і водночас рельєфно передаючи зміст, додають висловленому особливий експресії.

Сполучник, що належить до класу службових слів, може вступати у процеси субстантивации, коли набуває категоріального значення предметності у синтаксичній функції підмета, додатка або обставини: *І в цьому новому “а” почулося щось таке холодне, жорстоке і бездушне, чого я ніколи не забуду* (О. Довженко); *Власне, двох “або” не могло бути. Було лише одне “або”, після якого йшла чорна порожнеча. Знав це...* (Іван Багряний); *Дивна річ, у нашій слободі ніколи не вживалось таке собі слівце “але”, наші люди якимось чином обходились без нього, і ось з'являється у школі вайлуватий і завжди ніби трохи сонний учитель у вишитій сорочці, тільки вишитій не нашими узорами, і раз у раз чує від нього Тернівщина оте чуднувате “але” та “але”* (О. Гончар); *Так отже ніяких “але”! Ніяких! Бо при бажанні можна що хоч вигадати* (В. Винниченко).

Контекстуальна предметність увиразнює семантику відношень між однорідними членами або частинами складного речення. За нашими спостереженнями, субстантивуються головним чином сполучники сурядності – протиставні та розділові, оскільки саме ці групи сполучників семантично найбільш виразні. Подібно до інших незмінюваних слів, опредметнені сполучники функціонують із граменою середнього роду, в однині чи множині, а також мають контекстуально визначену форму відмінка. Субстантивацію маркують залежні прикметники, займенники, прийменникові конструкції.

Значна кількість різноманітних контекстів ілюструє субстантивацію **часток**: *Бекари моїх “ні” в дієзах рук твоїх, в бемолях твоїх вуст, в сонетах твоїх “так”* (Т. Каплунова); *Яке “так” і “ні” людини, такий і її характер. Швидке “так” і “ні” вказує на живий, міцний, рішучий характер, повільне ж – на застережливий і боязкий* (Й. Лафатер); *НЕ і НИ – читається і пишеться – і десятки інших НЕ і НИ поза мене не залишаться непрожитим вересневим днем* (В. Затулівітер). Простежується певна тенденція до субстантивації часток **так, ні, не**, функціональне навантаження яких полягає в оформленні комунікативних типів розповідних речень – стверджувальних та заперечних. За нашими спостереженнями, саме ці частки регулярно вступають у транспозиційні процеси, що зумовлено їх семантичною виразністю.

Спонукає до роздумів неоднозначне трактування частиномовного статусу слова *амінь* та процеси, пов’язані з його субстантивацією. Це слово позиціонує як частку [СУМ I: 39] або вигук [Горпинич 2004: 307; СУС: 13]. Якщо зробити етимологічний екскурс, то простежується відмінність функціонування цього слова в сучасній українській мові та у мовах, з яких перекладали релігійні тексти. На сучасному зрізі слово *амінь* служить для обрядового завершення молитви, звідси і його неоднозначне трактування його як частки чи вигуку. У мові іврит первинно це була дієслівна форма, яку вживали у контексті Старого Завіту із значенням «підквітатися, бути вірним, надійним» [ЕСББ: 40-41]. Інше джерело подає це слово як іменник із значенням «істина, правда», а також еквівалент конструкції «Хай буде так!» [Дрор: 18]. Отже, суперечність у визначенні частиномовного статусу цього слова має цілком виправдану природу. При цьому численні контексти демонструють субстантивацію слова *амінь* (у статусі іменника воно має значення «кінець»): – *Гляди, Маковею, вдруге розгубишся: тоді **амінь** тобі!* (О. Гончар). 2. *З жорстокістю садистів намагалися бити по обличчю так, щоб очі повибивати, зоровий нерв пересікти, навік щоб осліпнув цей їм ненависний Іван-інспектор! Нарешті збили, скинули у воду. Нема його, не буде, **амінь** йому, пішов на дно раків годувати!* (О. Гончар). “Словник української мови” кодифікує вживання цього слова у значенні іменника – незмінюваного із граматичним значенням середнього роду [СУМ I: 39]. Виразно оказіональний характер субстантивації лексеми *амінь* передає такий контекст: [Б а б а П а л а ж к а :] *Амінь біжить, **амінь** кричить, **аміня** доганяє!* (І. Нечуй-Левицький). Оказіональний характер субстантивації слова в останньому контексті підтверджується граматичною формою знахідного відмінка *аміня*, який додатково репрезентує семантико-граматичну категорію особи. Отже, на прикладі цього слова можна продемонструвати і простежити цілу низку мовних явищ, а разом із цим проблем – від особливостей функціонування слова у мові-джерелі та мові перекладу до визначення частиномовного статусу на сучасному рівні і пов’язаних із цим процесів субстантивації.

Ще одним виявом морфологічної транспозиції є неповна синтаксична субстантивація **вигуків** та **звуконаслідувальних слів**: *Се було те “ай”, сполохане вранці, молоденьке, біляве, з ніжною лінією тіла, курносе і синьооке* (М. Коцюбинський); *Від Михасевого жарту хлопці та дівчата вибухнули розколистим ха-ха-ха...* (С. Чорнобривець); *Вона з **охами** та **ахами** заходила в море по шию* (М. Трублаїні); *Креслять тригонометричні фігури високо в небі запізнілі журавлі, запитуючи своїм “**кру-кру**”: – Чуєш, брате мій, товаришу мій? Відлітаємо!* (Остап Вишня); *Твоє журуливе “**ку-ку**” спливало, як сльози по плакучій березі* (М. Коцюбинський); *На болоті кричали журавлі... Зухвало й призивно відлунювалось в лісі їх голосне “**курли**”* (Ю. Збанацький).

Варто зазначити, що в “Словнику української мови” факти вживання вигуків та звуконаслідувальних слів у значенні іменника подані непослідовно. Наприклад, слова *кру-кру, курли* інтерпретовано тільки як звуконаслідування, які, щоправда, можуть виступати в ролі присудка [СУМ IV: 367, 411]. Уживання слів *куруріку, ха-ха-ха* у значенні іменника у цій лексикографічній праці вже зафіксовано [СУМ XI: 31; IV: 388]. Субстантивація інтер’єктивів та звуконаслідувань є яскравим стилістичним засобом художніх, публіцистичних текстів, показує потенціал цих специфічних мовних одиниць до зміни їх граматичного статусу.

Отже, процеси субстантивації різних частин мови мають низку спільних ознак – певна (не властива кожному конкретному класові слів) синтаксична позиція, поява загальнокатегоріального значення предметності, морфологічні категорії роду, числа і відмінка, яких набувають транспозити. При цьому умови, за яких відбувається субстантивація, для кожної частини мови розкриваються по-різному. Аналізовані мовні одиниці зазвичай проявляються у різних контекстах – у таких випадках можна говорити про регулярний підвид неповної субстантивації. Якщо ж виразно простежуються авторський задум у незвичайному граматичному оформленні слова (в розглянутих випадках це стосується займенника *ти* і частки *амінь* у контекстуальному персоніфікованому значенні), то це вияв оказіонального підвиду. Постає проблема щодо того, як кваліфікувати транспозити, що виникли внаслідок неповної субстантивації. Вважасмо, що такі мовні одиниці доцільно окреслювати таким чином, щоб зберегти частиномовний статус транспонованого слова і разом із тим маніфестувати сукупність його нових граматичних якостей. Тому найбільш відповідними будуть терміни, що побудовані за структурою *транспонована частина мови + субстантив*: займенник-субстантив, числівник-

субстантив і т.п. Підсумовуючи, можна стверджувати, що аналіз процесів, пов'язаних з неповною субстантивацією, висвітлює цілий комплекс проблем і перспектив для подальших студій.

Література

- Вихованець 1988: Вихованець, І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті [Текст] / К. Г. Городенська (ред.). – К.: Наукова думка, 1988. – 255 с. – 1000 пр. – ISBN 5-12-000136-X.
- Вихованець, Городенська 2004: Вихованець, І. Р., Городенська, К. Г. Теоретична морфологія української мови [Текст] / І. Р. Вихованець (ред.). – К.: Університетське видавництво "Пульсари", 2004. – 398 с. – (Академічна граматики української мови). – Бібліогр.: с. 391-398. – 2000 пр. – ISBN 966-7671-60-7.
- Гнатюк 1982: Гнатюк, Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові [Текст] / Г. М. Гнатюк. – К.: Наукова думка, 1982. – 247 с. – 4300 пр.
- Горпинич 2004: Горпинич, В. О. Морфологія української мови [Текст] / В. О. Горпинич. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 336 с. – ISBN 966-580-179-1.
- Гринчишин 1965: Гринчишин, Д. Г. Явище субстантивації в українській мові (субстантивація прикметників) [Текст] / Д. Гринчишин. – К.: Наукова думка, 1965. – 112 с. – 600 пр.
- Дрор: Еврейско (иврит)-русский словарь / [авт.-сост. М.Дрор]. – Тель-Авив, б.р.в. – 460 с.
- ЕСББ: Евангельский словарь библейского богословия / Под. ред. Уолтера Элуэлла. [пер. с англ. Гаврилова В.Н.]. – СПб.: Христианское общество «Библия для всех», 2000. – 1232 с. – ISBN 5-7454-0400-0.
- Загнітко 1996: Загнітко, А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. – Донецьк: Видавництво ДонДУ, 1996. – 437с. – 2000 пр.
- Ковалик 2007: Ковалик, І. Вчення про словотвір. Вибрані праці [Текст] / Упорядник та автор передмови В. Грещук. – Івано-Франківськ – Львів: Місто НВ, 2007. – 404 с. – ISBN 978-966-428-037-4.
- Кучеренко 2003: Кучеренко, І. Актуальні проблеми граматики [Текст] / Упорядник та автор передмови З. Терлак. – Львів: Видавництво «Світ», 2003. – 227 с. – 200 пр. – ISBN 5-7773-0456-7.
- Кушлик 1997: Кушлик, О. П. Комплексне визначення частиномовного статусу “перехідних” одиниць [Текст] / О.П. Кушлик // Мовознавство. – 1997. - № 4-5. - С. 45-49.
- СУС: Старослов'янсько-український словник [Текст] / Белей Л., Белей О. – Львів: Свічадо, 2001. – ISBN 966-561-223-9.
- СУМ: Словник української мови [Текст] / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970-1981. – Т. I-XI.
- Сучасна українська літературна мова 1969: Сучасна українська літературна мова: Морфологія [Текст] / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 583 с. – 17 000пр.
- Сучасна українська літературна мова 1997: Сучасна українська літературна мова [Текст] / За ред. А. П. Грищенка. – К.: Вища школа, 1997. – 493 с. – ISBN 5-11-004632-8.
- Тараненко 2000: Тараненко, О. О. Субстантивація [Текст] // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Видавництво “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 612-613. – ISBN 966-7492-07-9.
- ФС: Фразеологічний словник української мови [Текст] / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – Кн.1-2. – ISBN 5-12-000635-3.

Рассмотрены процессы перехода различных частей речи в существительное как проявление частичечной транспозиции, обозначен один из видов такого перехода – неполную субстантивацию, выяснены условия, лежащие в основе этого процесса. На примере местоимений, числительных, наречий, предлогов, союзов, частиц, междометий и звукоподражательных слов раскрыт механизм неполной субстантивации, выявлено ее регулярные и окказиональные подвиды.

Ключевые слова: части речи, частичечная транспозиция, неполная субстантивация.

We studied how different word classes change their part of speech and become nouns and we considered it as the manifestation of the word class transposition. We described one of the types of such change, in particular, a partial substantivation. It was found out what forms the basis of this process. We analysed the mechanism of partial substantivation on the basis of pronouns, numerals, adverbs, prepositions, conjunctions, particles, interjections and onomatopoeic words and we revealed its regular and occasional subtypes.

Keywords: part of speech, word class transposition, partial substantivation.

Надійшла до редакції 28 вересня 2010 року.

ББК А45=81-923

УДК 81'42

КОГНИТИВНИЙ ПОДХОД К ВИДЕЛЕННЮ ЧАСТЕЙ РЕЧІ

У статті розглядаються питання опису частин мови з погляду когнітивної лінгвістики. Доводиться необхідність враховувати нові підходи до класифікації мовних одиниць і граматичних категорій у подальшому дослідженні частин мови.

Ключові слова: концепт, частини мови, когнітивна лінгвістика.

Развитие науки о языке в последние десятилетия связано с исследованием «коммуникативного взаимодействия индивидов, ориентированного на их диалогическое взаимопонимание в соотношении с параметрами языка, среды и культуры» [Селиванова 2004: 7]. В связи с этим происходит переход от одной доминирующей парадигмы к другой, что «не подразумевает ее буквальной замены или полного отрицания, а, скорее, выражается в изменении научных метафор, точек зрения на язык, новых приоритетах, методах и перспективах, в «снятой» форме содержащих идеи и достижения предшественников. Соответственно пересматривается статус самой науки о языке в ряду других сфер знания, иначе определяются ее предмет, цели и основные исследовательские постулаты, возникают новые междисциплинарные связи, а порой и новые «пограничные» дисциплины с характерными двойными названиями» [Макаров 2003: 11]. Ориентация на коммуникативную деятельность человека проявляется прежде всего в проявлении интереса к процессам порождения и восприятия речи, разработке алгоритмов, объясняющих речевое взаимодействие. Результатом этого являются новые модели языковой системы и описание новых языковых единиц.

Одна из таких моделей представлена в рамках когнитивной лингвистики, которая «ставит своей главной задачей исследование механизмов извлечения, хранения и передачи знаний посредством языка» [Кравченко 2001: 60]. И здесь мы сталкиваемся со следующим парадоксом: как правило, объяснение этих механизмов происходит с опорой на лексико-семантический ярус языка, что не может не вызывать вопросов. Собственно, в большинстве работ по когнитивной лингвистике в качестве основного объекта выделяют концепты, в качестве форм репрезентации которых выступают лексические единицы [Попова, Стернин 2007].

Мне уже приходилось отмечать, что принципы когнитивной лингвистики в очень малой степени применяются к грамматике, хотя современные исследователи и признают ее антропоцентрический характер: «Грамматическая подсистема (обозначает) – наиболее общие и существенные свойства и отношения событий, а также интерпретацию их говорящим, его коммуникативные установки и тем самым организует из слов сообщения о событиях» [Шелякин 2005: 148-149]. Внимание исследователей привлекают прежде всего такие грамматические категории, сопоставление которых в разных языках позволяет показать различия в картине мира (например, род имен существительных). Но при этом, как ни странно за пределами внимания когнитивистов остаются части речи, которые представляют собой наиболее крупные грамматические классы и, очевидно, также выступают определенным результатом категоризации внеязыковой действительности. В результате когнитивные исследования семантики и грамматики идут в разных направлениях и только еще в большей степени подчеркивают различие между ними.

В связи с этим целью моей работы является проанализировать возможные подходы к изучению частей речи в когнитивном аспекте.

Достижение этой цели предполагает решение следующих задач:

- охарактеризовать части речи с точки зрения возможности изучения их как концептов;
- показать необходимость трансформации традиционной классификации частей речи в случае их когнитивного описания.

Новые подходы к языку требуют от исследователей и нового понимания подсистем, из которых складывается язык. Ведь такие единицы как фонема, морфема, слово и предложение по-прежнему являются основными объектами изучения, хотя некоторые лингвисты и критикуют их абсолютизацию: «Для меня, однако, выглядит симптоматичным тот факт, что сам принцип членения языка именно на такие “единицы”, унаследованные от позитивистской науки, не подвергнулся сомнению; было, конечно, немало частных ревизий того, из каких и скольких компонентов складывается языковой механизм, но в принципе инвентарь базовых единиц, в которых мы мыслим описание языка, остается — с поправкой на абстрактное их отображение — тем же, что в XIX веке» [Гаспаров 1996: 26] (см. также [Звегинцев 2008: 201]).

Как представляется, современная лингвистика уже вплотную подошла к необходимости признать взаимообусловленность всех подсистем языка и невозможность их изолированного описания. В связи с этим языковеды стремятся разработать новые классификации языковых единиц, позволяющие подчеркнуть системный характер языка. В качестве примера разработки новой модели внутренней организации языка можно привести функционально-семантическое поле А.В. Бондарко или гипотезу А.Н. Рудякова, который предположил, что можно выделить в языке строительную, номинативную и коммуникативную подсистемы и соответствующие им единицы [Рудяков 2004]. Однако наиболее широко в языкознании исследуются новые

единицы, которые пока что так или иначе соотносятся со словом и предложением. Эти единицы – концепт и высказывание. И поскольку именно концепт рассматривается как центральный объект когнитивной лингвистики [Попова, Стернин 2007], в своей работе я остановлюсь на особенностях его описания по отношению к частям речи, которые выступают как особые классы слов.

Л.В. Щерба отмечал, что все языковые величины, с которыми мы оперируем в словаре и грамматике, являются концептами [Щерба 1974: 26]. Однако если мы проанализируем описание концептов в современной лингвистике, то сможем отметить следующую закономерность: изучение концептов призвано охарактеризовать принципиально новое понимание семантической системы языка, но при этом грамматическая семантика остается за пределами внимания исследователей. Таким образом, введение новой единицы влечет за собой еще большее обособление грамматики и семантики, что противоречит постулатам современного языкознания.

Вторая особенность при описании концептов заключается в том, что основная форма репрезентации концепта, как правило, выражается именами существительными. Например, в «Антологии концептов» вообще нет других единиц, используемых для обозначения концептов [Антология 2007]. В некоторых случаях в качестве названия концепта используются имена прилагательные, и среди всех исследований мы находим единичные случаи описания «концептов-глаголов», «концептов-наречий», «концептов-числительных». А ведь это знаменательные части речи, обладающие лексическим значением и соотносимые с определенными денотатами (служебные части речи, видимо, вообще утрачивают какое-либо значение в этом отношении), и, очевидно, многие из этих единиц имеют культурную значимость (например, числительное *три* для русского языка) и также имеют разнообразные формы репрезентации. Это положение свидетельствует, на мой взгляд, о неразрешенных противоречиях в описании подсистем языка на современном этапе. Поэтому важной задачей для языкознания является попытка определить, каковы могут быть пути разрешения этих противоречий.

Прежде всего очевидно, что находясь в рамках традиционной классификации языковых единиц, эти противоречия разрешить невозможно. Далее, важным представляется положение о том, что «язык – это деятельность, что он находится в постоянном преобразовании, изменении, развитии или эволюции (здесь существуют различные терминологические обозначения), относится не только к значимой стороне языка, где все эти процессы характеризуются наибольшей наглядностью, но и ко всем прочим строевым элементам языка» [Звегинцев 2008: 155-156], и поэтому классификация единиц языка должна исходить из более общих, универсальных принципов, позволяющих учитывать связь между формой и содержанием в языке, а не абсолютизировать одну из сторон, и при этом соотносить языковые системы друг с другом, иначе складывается впечатление, что языки в своем коммуникативном и когнитивном развитии идут в разных направлениях. А ведь история разных языков демонстрирует целый ряд общих закономерностей развития и поэтому представляется логичным рассматривать языки в когнитивном аспекте как относительно изоморфные системы, структура которых нам пока что не вполне ясна. Поэтому я хочу попытаться рассмотреть классификацию частей речи через призму когнитивной лингвистики, чтобы установить возможные трансформации в их описании.

Для этого сначала кратко рассмотрим основные принципы классификации частей речи, которые используются в современной лингвистике.

Части речи представляют собой самые крупные грамматические классы слов. Группировка слов по частям речи осуществляется на основе нескольких признаков: семантического, морфологического и синтаксического. В традиционной грамматике, опирающейся на античную языковедческую традицию, описание частей речи начинается с существительного. Оно образует ядро класса имен, куда относятся прилагательные и числительные и куда также тяготеют местоимения. Развивающаяся в русле формально-математического направления так называемая категориальная грамматика в различных своих версиях отстаивает приоритет существительного, рассматривая все прочие классы слов с точки зрения их роли в образовании предложения. Однако части речи не могут быть выделены в языке сами по себе, они проявляются только в контексте: «Предложение не может существовать до слова, как и слово до предложения» [Левицкий 2005: 40]. Поэтому выводы о существовании той или иной части речи не могут строиться на основе абстрактных признаков. Тем не менее чаще всего в основании частеречной классификации лежит семантический признак. Именно этот признак служит для идентификации частей речи разных языков. Общими для всех языков мира являются категориальные значения предметности, действия и качества. С другой стороны, исследователи отмечают, что в принципе невозможна единая универсальная классификация слов по частям речи. В зависимости от строя языка и теоретических позиций исследователей выделяется от 2 до 15 частей речи. В большинстве языков мира достаточно четко разграничиваются прежде всего существительные и глаголы. Если не принимать во внимание служебные слова, то ими и может быть исчерпан перечень универсальных частей речи: «В типологической перспективе оказывается сомнительной правильность выделения в качестве отдельных частей речи местоимений и числительных (для большинства языков)», «в ряде языков не различаются наречия и прилагательные, в китайском имя, предикатив (глагол, прилагательное), наречие. В английском языке частеречная отнесенность становится ясной только в контексте» [Языкознание 2000: 578-579].

Имеется также немало переходных случаев, затрудняющих проведение четкой демаркационной линии между теми или иными частями речи. Многое определяется конкретной морфологической системой данного языка. В частности, в некоторых грамматических концепциях отдельными частями речи объявляются

инфинитивы и причастия. Это свидетельствует о том, что подход к грамматике при изучении разных языков существенно различается, хотя «структура высказывания определяется не категориями, таксономия которых разнится от языка к языку, а функциями, или отношениями между элементами» [Ажеж 2008: 129].

Важно отметить, что грамматические категории в разных европейских языках выделяются их исследователями по образцу греческой и латинской грамматик, а классификация эта носит ярко выраженный традиционный и консервативный характер. По сути она переходит из языка в язык, но при этом складывается впечатление, что нередко исследователи пытаются подчеркнуть, что единой для всех языков мира классификации частей речи не существует, и поэтому ищут в языках мира (и в своих родных) специфические черты, в частности, такие части речи, которые не наблюдаются в других языках. В качестве примера можно привести безлично-предикативные слова в русском языке или предикатив в китайском языке, целесообразность выделения которых до сих пор оспаривается.

Итак, традиционная классификация частей речи просто не позволяет соотнести ее с единицами когнитивной лингвистики. И это закономерно, поскольку введение новой единицы в исследовательскую практику влечет за собой необходимость новых оснований для классификации языкового материала. В этом случае необходим выбор общих оснований для классификации. И поскольку новое видение языковой системы должно отражать практику ее использования в речевой деятельности, то классификация языковых единиц должна исходить из теоретических оснований новой парадигмы.

И я полагаю, что если мы принимаем за основу новый тип организации лексико-семантической системы языка, который позволяет сопоставлять разные языки по способам выражения общей для человечества картины мира, то классификация частей речи должна исходить прежде всего не из различий между языками, а опираться на их сходство и стремиться создать максимально универсальную классификацию.

Попытаюсь рассмотреть с этой точки зрения некоторые возможные изменения в классификации частей речи. Начну со служебных частей речи. Известно, что Ж. Вандриес рассматривал служебные слова как грамматические морфемы [Вандриес 2004]. Эта точка зрения представляется наиболее обоснованной с коммуникативной позиции. Во-первых, в процессе восприятия речи мы слышим так называемые «фонетические слова», когда служебные элементы объединяются со знаменательными ([*кстАл`у / зАмн`ой*]) и выступают как единый звуковой комплекс. Во-вторых, в русском языке многие предлоги при именах существительных соотносятся с соответствующими приставками глаголов, в польском языке постфикс *się* выступает отдельно от слова, а в английском языке предлоги употребляются одновременно с глаголами и с существительными и образуют новые значения и формы (*come in / sword in a stone*). Частицы, например, в русском языке если не служат для формообразования, то меняют модальность предложения, то есть в конечном итоге выражают категорию предикативности.

Не вполне четкую позицию занимают имена числительные (об этом см. также выше). Часть из них классифицируют как отдельную часть речи, часть относят к порядковым прилагательным, часть рассматривают как имена существительные (тысяча, миллион). В русском языке существуют четыре (!) части речи, имеющие категориальное значение признака: имена прилагательные, причастия, наречия, безлично-предикативные слова. Противопоставление этих частей речи базируется на их происхождении (как у причастий) или возможности выражать признак в определенной позиции (прилагательные соотносятся с существительными, наречия с глаголами). Возможно, объединение этих частей речи с когнитивной точки зрения в один класс, внутри которого при необходимости будут выделяться подтипы, позволило бы соотносить их с единым концептом. В свою очередь рассмотрение частей речи как концептов должно привести к большему их обобщению, что, во-первых, подчеркнет их функциональные особенности в разных языках, а во-вторых, объяснит, почему в качестве концептов рассматриваются понятия, соотносимые с предметами и признаками, которые будут различаться в зависимости от коммуникативной цели.

Все вышесказанное позволяет сделать следующие выводы.

Известно, что «Обнаружение фактов, противоречащих предсказаниям теории, играет особую роль в развитии научного знания» [Булыгина, Шмелев 1997: 438]. Именно эти факты служат основным стимулом развития. Поэтому попытки пересмотреть соотношение единиц, формирующих языковую систему, являются закономерными и призваны привлечь внимание исследователей на те факты, которые не укладываются в рамки традиционных классификаций.

Бесспорно, здесь остается нерешенным ряд вопросов. Один из них касается глагола, который, очевидно, затруднительно рассматривать как концепт. Другой вопрос: необходимость выработки новых оснований для выделения таких грамматических классов как части речи, что требует в свою очередь исследования особенностей не только семантической, но и других типов категоризации объективной действительности. Ведь человек осваивает мир посредством языка и соответственно при помощи тех грамматических категорий, которыми располагает. Связь же этих категорий с мыслительными становится очевидной, если мы вспомним, что категории Аристотеля «тесно связаны с выделением соответствующих частей речи в древнегреческом языке» [Ажеж 2008: 132].

Исследование частных грамматических категорий и форм их проявления, несомненно, представляет интерес, однако для современного языкознания, как мне кажется, гораздо более актуальным является синтез не только разных концепций или наук, но и синтез в разработке особенностей устройства языковой системы. Ведь

если мы по-разному определяем основные единицы языка, это ведет нас и к поискам различий между языками, но в рамках антропоцентрической парадигмы язык рассматривается как универсальное свойство человека, вне которого последний не существует. И это соотношение человека и языка указывает, что между языками, как и между людьми, гораздо больше общего, чем различного. И современным исследователям необходимо сосредоточиться на поиске тех моделей, которые будут адекватно описывать коммуникативную деятельность в целом, а не ее элементы, по-разному воспринимаемые отдельными учеными. Ведь Э.Сепир еще в начале XX века писал: «Я склоняюсь к тому мнению, что нынешняя наша тенденция рассматривать фонетику и грамматику как взаимно не соотносящиеся области языка представляется ошибочной. Гораздо вероятнее, что эти области и исторические линии их развития фундаментальным образом связаны друг с другом, но ухватить суть этих связей мы в полной мере пока не можем» [Сепир 2002: 167]. В этом, по моему убеждению, и заключается главная задача когнитивистики: показать, что звуковая, значимая и формальная стороны языка и исторические линии их развития фундаментальным образом связаны друг с другом», установить и продемонстрировать суть этих связей.

Литература

- Ажеж 2008: Ажеж, К. Человек говорящий: Вклад лингвистики в гуманитарные науки [Текст] / К. Ажеж. – М.: Едиториал УРСС, 2008. – 304 с. – Библиогр.: с. 281-292. – 1000 экз. – ISBN 978-5-354-01155-1.
- Антология 2007: Антология концептов [Текст] / Под ред. В.И. Карасика, И.А. Стернина. – М.: Гнозис, 2007. – 512 с. – 1200 экз. – ISBN 5-7333-0182-1.
- Булыгина, Шмелёв 1997: Булыгина, Т.В., Шмелёв, А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) [Текст] / Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелёв. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 576 с. – ISBN 5-88766-051-1.
- Вандриес 2004: Вандриес, Ж. Язык [Текст] / Ж. Вандриес. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 408 с. – ISBN 5-354-00973-1.
- Гаспаров 1996: Гаспаров, Б. М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования [Текст] / Б.М. Гаспаров. – М.: «Новое литературное обозрение», 1996. – 352 с. – 2000 экз. – ISBN 5-86793-020-3.
- Звегинцев 2008: Звегинцев, В.А. Мысли о лингвистике [Текст] / В.А. Звегинцев / Предисл. В.М. Алпатова. Изд. 2-е. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 336 с. – Библиогр.: с.327-334. – ISBN 978-5-382-00641-3.
- Кравченко 2001: Кравченко, А.В. Знак, значение, знание. Очерк когнитивной философии языка [Текст] / А.В. Кравченко. – Иркутск: Издание ОГУП «Иркутская областная типография № 1», 2001. – 261 с. – Библиогр.: с. 241-261. – ISBN 5-7971-0100-9.
- Левицкий 2005: Левицкий, Ю.А. Основы теории синтаксиса: Учебное пособие [Текст] / Ю.А. Левицкий. – М.: КомКнига, 2005. – 368 с. – Библиогр.: с. 327-352. – ISBN 5-484-00105-6.
- Макаров 2003: Макаров, М.Л. Основы теории дискурса [Текст] / М.Л. Макаров. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280 с. – Библиогр.: с. 247-273. – ISBN 5-94244-005-0.
- Попова, Стернин 2007: Попова, З.Д., Стернин, И.А. Когнитивная лингвистика [Текст] / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 314 с. – Библиогр.: с. 304-311. – ISBN 978-5-17-045103-6
- Рудяков 2004: Рудяков, А.Н. Язык, или Почему люди говорят (опыт функционального определения естественного языка) [Текст] / А.Н. Рудяков. – К.: Грамота, 2004. – 224 с. – Библиогр.: с. 211-220. – 1000 экз. – ISBN 966-8066-48-0.
- Селиванова 2004: Селиванова, Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации: Монографическое учебное пособие [Текст] / Е.А. Селиванова. – К.: Брама, Изд. Вовчок О.Ю., 2004. – 336 с. – Библиогр.: с. 282-315. – ISBN 966-8021-94-0.
- Сепир 2002: Сепир, Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии: Пер. с англ. [Текст] / Э.Сепир / Общ. ред. и вступ. ст. А.Е.Кибрика. – 2-е изд. – М.: Издательская группа «Прогресс», 2002. – 656 с. – ISBN 5-01-004726-8.
- Шелякин 2005: Шелякин, М.А. Язык и человек: К проблеме мотивированности языковой системы: учебн. Пособие [Текст] / М.А. Шелякин. – М.: Флинта: Наука, 2005. – 296 с. – Библиогр.: с. 286-290. – ISBN 5-89349-829-1.
- Щерба 1974: Щерба, Л.В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании [Текст] / Л.В. Щерба // Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – С. 24-39.
- Языкознание 2000: Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2000. – 688 с. – ISBN 5-85270-307-9 (БРЭ).

В статье рассматриваются вопросы описания частей речи с точки зрения когнитивной лингвистики. Обосновывается необходимость учитывать новые подходы к классификации языковых единиц и грамматических категорий в дальнейших исследованиях частей речи.

Ключевые слова: концепт, части речи, когнитивная лингвистика.

In the article questions of the description of parts of speech from the point of view cognitive linguistics are considered. Necessity to consider new approaches to classification of language units and grammatical categories in the further researches of parts of speech is proved.

Keywords: concept, parts of speech, cognitive linguistics.

Надійшла до редакції 21 вересня 2010 року.

Валентина Дроботенко

ББК Ш12=411.4*671

УДК 81'366.56

КАТЕГОРІЯ ОСОБИ І КАТЕГОРІЯ ПЕРСОНАЛЬНОСТІ: СПЕЦИФІКА ФУНКЦІЙНО-СТРУКТУРНОЇ ІЄРАРХІЇ

У статті проаналізовано наявні визначення категорії особи як граматичної категорії дієслова, вивчено специфіку категорії особи як суб'єктно-об'єктної категорії, розглянуто різні підходи до категорії персональності, що уможливило з'ясування специфіки функційно-структурної ієрархії категорій особи та персональності.

Ключові слова: категорія особи, категорія персональності, суб'єкт, функційно-структурна ієрархія.

Питання про специфіку функційно-структурної ієрархії категорій особи та персональності є актуальною проблемою сучасної лінгвістики. Мета нашого дослідження – розглянути категорію особи і категорію персональності щодо специфіки їхньої функційно-структурної співвіднесеності. Заявлена мета передбачає розв'язання таких завдань: проаналізувати наявні визначення категорії особи як граматичної категорії дієслова; розглянути різні підходи до визначення мовного феномена особи; з'ясувати специфіку категорії особи як суб'єктно-об'єктної категорії, особливу увагу приділити ролі суб'єкта; розглянути різні підходи до категорії персональності; встановити специфіку ієрархічних відношень між категорією особи і категорією персональності. Наукова новизна дослідження полягає у спробі з'ясувати специфіку наявної функційно-структурної ієрархії між категорією особи і категорією персональності. Значення дослідження полягає в тому, що в ньому продовжено теоретичне вивчення проблем, пов'язаних із функціонуванням таких лінгвістичних категорій як категорія особи та категорія персональності.

Згідно з науковою традицією (Ф. Андрєєв, В. Виноградов, І. Вихованець А. Загнітко, О. Пешковський, О. Потебня, В. Русанівський, М. Скаб, О. Шахматов та ін.), категорія особи розглядається, в першу чергу, як граматична категорія дієслова.

Визначення категорії особи як граматичної категорії дієслова наявне в академічних граматиках і лінгвістичних словниках. Наприклад: «Морфологічна категорія особи – це система протиставлених один одному рядів форм, що виражають віднесеність або невіднесеність дії до учасників мовного акту» [Русская грамика 1980: 314]; «Особа – граматична категорія дієслова, що позначає відношення дії (процесу) і його суб'єкта до мовця» [Ахманова 1969: 283]; «Особа – граматична словозмінна категорія дієслова, що позначає відношення суб'єкта дії (процесу, якості) до мовця» [ЛЭС 1990: 642].

Однак чисельні дослідження семантики та функцій займенників у мові й мовленні (З. Муригіна, О. Падучева, О. Селіверстова, М. Шелякін та ін.) дають ученим підстави говорити про домінуючу роль займенників у вираженні значення особи.

Різні підходи до визначення мовного феномена особи, способів представлення носія предикативної ознаки, так або інакше торкаються проблеми участі суб'єкта, мовця у формуванні змісту висловлення.

У сучасному мовознавстві за категорією особи закріпився статус суб'єктно-об'єктної категорії. Водночас перше місце в ієрархії суб'єктно-об'єктних відношень посідає особа суб'єкта, тоді як «у сфері особи – об'єкта спостерігаються яскраво виражені ознаки периферійності в порівнянні з позицією особи суб'єкта, що виступає в ролі підмета» [Бондарко 1991: 17].

Більшість відповідних дефініцій у змістовному плані базуються на вираженні ставлення до ситуації мовлення (включаючи мовця), інакше кажучи, на протиставленні значень 1-ї особи як репрезентанта мовця, 2-ї особи як репрезентанта слухача, співрозмовника, адресата, 3-ї особи як будь-якого суб'єкта висловлення, який не бере участі в комунікації, а також того, про кого говорять (О. Бондарко, В. Виноградов, І. Вихованець, А. Загнітко, М. Шелякін, Р. Якобсон та ін.); у формальному плані – на протиставленні один одному рядів дієслівних форм, словозмінних парадигм.

Традиційний термін «граматична особа» пов'язаний з вираженням відносин, які встановлюються між мовцем, суб'єктом мовлення («автором» або відправником мовного акту) і суб'єктом самої дії, вираженої дієсловом.

Аналіз функціонування мовних одиниць на позначення першої, другої і третьої особи допоможе зробити висновки про роль відповідних категорій у процесі мислення: «Наявність трьох осіб у дієслові зумовлюється

комунікативною спрямованістю мовлення, що обов'язково передбачає наявність мовця, адресата і третіх осіб, які не беруть в процесі комунікації участі» [Загнітко 1996: 346].

Так, у предикатив, що вказують на фізичний і ментальний стан Я-суб'єкта, спостерігається особлива семантика: *Я кохаю* є констатацією відповідного стану, *Ти кохаєш* – висновок, який робить мовець на основі зовнішніх ознак, поведінки співрозмовника.

Натомість Я-суб'єкт не поєднується з предикатами, що вказують на дії, стан неістот та сприйняття віддаленого об'єкта тощо. Згадані особливості значною мірою відбивають загальну специфіку світобачення людини. Проте кожній мові властиві свої засоби вираження й модифікації відношення до особи.

Семантичні особливості речень із Я-суб'єктом можуть свідчити про ставлення мовця до себе та інших, окреслювати структуру особистості, фіксувати риси, властиві національному світобаченню, та індивідуальні особистісні характеристики мовця.

Ти, що різко вирізняється з навколишнього світу через залучення до діалогу, має спільні риси з *Я*. У реченні *Ти-суб'єкт* відрізняється від *Я-суб'єкта* і *Він-суб'єкта* засобами вираження і особливостями сполучення з предикатами різної семантики. Сферу другої особи в українській мові обслуговує кличний відмінок. У формі другої особи переважно не вживаються предикати, що характеризують предметний світ. Таке їх використання виступає як засіб уособлення, допомагає висловити позитивне чи негативне ставлення мовця до адресата. Щодо *Я* така конотація не завжди сприйматиметься природно, пор.: *Ти розквітнеш* – *Я розквітну*.

Односкладні речення з дієслівним предикатом у формі другої особи однини можуть мати узагальнену семантику. У такому разі позначувані предикатом дія чи стан сприймаються як типові для людей взагалі або типові для певної групи людей.

Сфера другої особи особливо залежить від умов спілкування: соціального статусу співрозмовників, ступеня їх близькості, характеру дискурсу. Деякі особливості модифікації семантики другої особи є поширеними в багатьох мовах, інші є специфічною рисою української мови. Наприклад, форма пошанної множини характерна для багатьох мов.

Суттєва відмінність займенника третьої особи від *Я* і *Ти*, можливість вказувати не тільки на особу, а й предмет дали підстави деяким мовознавцям вважати, що третя особа насправді не має особового значення (К. Аксаков, Е. Бенвеніст). Однак, як справедливо зауважує О. Бондарко, для розгляду відношень персональності «суттєвим є не тільки включення, але й виключення певних осіб» [Бондарко 1991: 34]. Третя особа, що протиставлена першій та другій, усе ж не може бути вилучена з розгляду персональної семантики, оскільки наявні тісні зв'язки між усіма трьома особами.

Питання про граматичний і семантичний статус 3-ї особи має у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві досить довгу історію (праці К. Аксакова, Е. Бенвеніста, Ф. Буслаєва, І. Вихованця, О. Пешковського, В. Русанівського) і дотепер є дискусійним.

У вітчизняному мовознавстві широке поширення одержав погляд, згідно з яким 3-я особа включається в рамки категорії особи як немаркований член опозиції «1-а – 2-а особа / 3-а особа» за ознакою «участь/неучасть» в акті комунікації й за ознакою особисті/предметно-особисті форми» (О. Бондарко, В. Гак, Р. Якобсон та ін.).

Означеність, виокремленість *Він-суб'єкта* із навколишньої дійсності може бути виражена більшою чи меншою мірою. Найвищий ступінь індивідуалізованості у цій сфері характерний для власних назв осіб. Речення із суб'єктом третьої особи можуть мати неозначену і узагальнену семантику різного характеру. Суб'єкт у такому разі може називатися (людина, кожний, хтось, щось) або встановлюватися завдяки семантиці й граматичній формі предиката. Найбільша невизначеність суб'єкта властива так званим безособовим реченням, де предикат вказує на фізичний стан навколишнього середовища. Так, на думку Ю. Степанова, в семантиці процес освоєння світу простежується саме за лінією категорії особовості – безособовості, від визначеності *Я* до максимальної невизначеності імперсонального значення [Степанов 1994: 7-8].

Морфологічний критерій визначення категорійної семантики особи впорядковує три особи в системі протиставлених один одному рядів форм за ознакою вираження віднесеності або невіднесеності дії до учасників мовного акту формам 3-ї особи, як до таких, що не виражають такої віднесеності.

На думку прихильників функційного підходу, семантика особи базується на відношенні перетинання / неперетинання учасників позначуваної ситуації з учасниками акту мовлення.

Це протиставлення є двочленною опозицією, яка легко розпадається на бінарні: 1) опозиція «1-а й 2-а» особа, що характеризує відносини між учасниками мовного акту – мовцем і адресатом: «1-а особа свідчить про тотожність учасника повідомлюваного факту з активним учасником факту повідомлення, а 2-а особа про його тотожність із реальним або потенційним пасивним учасником факту повідомлення, тобто з адресатом» [Якобсон 1972: 102]; 2) опозиція, яка ґрунтується на ознаці «участь/неучасть» в акті спілкування: семантика 1-ї й 2-ї особи протиставляється семантиці 3-ї особи.

Таким чином, за твердженням А. Загнітка: «категорія особи організована на протиставленні відношення дії до носія, який бере/не бере участь в комунікативному акті, і протиставленні вказівки на мовця/співбесідника, повторюючи тим самим систему особових займенників» [Загнітко 1996: 346].

Таким чином, слід брати до уваги поліфункційний характер граматичної категорії особи, яка виконує, з одного боку, структурні функції узгодження присудка й підмета, а з іншого боку, власне семантичну дейктичну функцію співвіднесення учасників позначуваної ситуації з учасниками мовного акту.

Ця особливість категорії особи, уже давно відзначена вченими (В. Виноградовим, А. Загнітком, О. Пешковським, М. Скабом, Р. Якобсоном), і в принципі, що досить чітко простежується у вищевказаних визначеннях такої категорії, дає підстави вважати її категорією, за своєю суттю пов'язаною «з відношенням позначуваної ситуації та її учасників до ситуації мовлення» [Бондарко 1991: 30].

Саме в цьому аспекті розглядається категорія особи в сучасних дослідженнях, які ґрунтуються на функційному підході до аналізу мовних фактів (О. Бондарко, І. Вихованець, В. Гак, А. Загнітко, Г. Золотова, О. Падучева та ін.). Такий підхід до вивчення категорії особи дозволяє кваліфікувати її не тільки як граматичну, але і як функційно-семантичну й комунікативну категорію, що виконує важливу роль у формуванні предикативності й комунікативного потенціалу пропозиції, логічно приводить до необхідності розгляду її в безпосередній співвіднесеності із семантичною категорією персональності.

Щодо категорії персональності, то потрібно, насамперед, зауважити, що у науковій літературі існують різні її тлумачення. Група дослідників (В. Карасик, Н. Слюсарева та ін.) під персональністю розуміють систему ознак семантичного суб'єкта, що граматично функціонує як категорія особи. При цьому категорія персональності визначає мовця, учасника мовлення й того, хто в мовленні не бере участь.

Сутність семантичної категорії персональності полягає у протиставленні першої, другої й третьої особи, які перебувають у тісному зв'язку, неможливі одна без одної. Ця категорія відбиває структурованість світу і разом з тим засвідчує його єдність завдяки постійному зв'язку між членами опозиції. Мовець і співрозмовник конкретизуються у просторі й часі відносно одне одного й третьої особи (предмета).

Семантика речення відображає перебування людини у системі відношень *Я – Ти, Я – Воно* (навколишній світ), які не є ізольованими світами, а становлять єдину систему. Характерні риси для цих опозицій виражаються у мові, в тому числі через семантичну категорію персональності, що виступає основою відповідного функційно-семантичного поля. Семантика персональності виражається в мові на рівні лексики й граматики, носіями відповідного значення виступають різні формально-змістові компоненти речення.

Грамматичний характер центральних засобів вираження семантики персональності свідчить про її фундаментальний характер, особливу важливість для світобачення народу. На думку В. Гумбольдта, саме в поєднанні найпростіших понять, які пронизують всю мову, виявляються справжні глибини мовної інтуїції; саме особа і просторові відношення відіграють найважливішу роль і є співвіднесеними одне з одним [Гумбольдт 1984: 104].

На думку інших учених (Д. Мюллера, Т. Смирнової, Л. Шишкової), персональність – це комунікативний аспект речення, що характеризує учасників ситуації, означуваної реченням, стосовно учасників мовної ситуації.

Отже, за будь-якого підходу проблема опису різнорівневих цінностей, що використовуються у мовленні для вираження категорійної семантики персональності, корелює в сучасних дослідженнях з питанням про категорію особи, план вираження якої також має польовий характер. З огляду на вищевказане, її адекватний опис можливий лише за умови врахування як морфологічних, синтаксичних, так і лексико-семантичних, функційних, прагматичних аспектів окремих мовних одиниць і всього висловлення. Цей факт, на нашу думку, дає підстави для широкого визначення категорії особи як функційно-семантичної категорії.

Функційно-семантична ієрархія при цьому зберігається: категорія особи входить до складу функційно-семантичного поля персональності, адже запропонований підхід до розуміння категорії особи аж ніяк не суперечить її вузькому розумінню як дієслівної категорії, яка в цьому випадку становить ядро функційно-семантичної категорії персональності.

У подальших дослідженнях перспективним може виявитися аналіз специфіки категорії персональності як насамперед польової структури, що уможливить більш чітке визначення ролі категорії особи в межах функційно-семантичного поля персональності.

Література

- Ахманова 1969: Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О.С. Ахманова – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 607 с.
- Бондарко 1991: Бондарко, А.В. Семантика лица [Текст] / А.В. Бондарко // Теория функциональной грамматики: Персональность. Залоговость. – СПб.: Наука, 1991. – С. 5-40. – Библиогр.: с.279-292. – ISBN 5-02-028058-5.
- Гумбольдт 1984: Гумбольдт, В. Избранные труды по языкознанию [Текст] / В. Гумбольдт – М.: Прогресс, 1984. – С. 37 – 298.
- Загнітко 1996: Загнітко, А.П. Теоретична граматики української мови: Морфологія [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с. – Бібліогр.: с.383-420.
- ЛЭС: Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с. – ISBN 5-85270-031-2.
- Русская грамматика 1980: Русская грамматика. Т 1 [Текст] / гл. ред. Н.Ю. Шведова. — М.: Наука, 1980 – 783с.
- Степанов 1994: Степанов, Ю. Пространства и миры – «новый», «воображаемый», «ментальный» и прочие [Текст] / Ю. Степанов // Философия языка: в границах и вне границ. – Х.: Око, 1994. – [Т.2]. – С. 3-18.

Якобсон 1972: Якобсон, Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол. [Текст] / Р.О. Якобсон // Принципы типологического анализа языков различного строя / Под ред. Б.А. Успенского. – М.: Наука, 1972. – С. 95-113.

В статье проанализированы существующие определения категории лица как грамматической категории глагола, изучена специфика категории лица как субъектно-объектной категории, рассмотрено разные подходы к категории личности, что сделало возможным уяснение специфики функционально-структурной иерархии категории лица и личности.

Ключевые слова: категория лица, категория личности, субъект, функционально-структурная иерархия

In the article present determinations of category of person are analysed as a grammatical category of verb, the specific of category of person is studied as a subject-object category, different opinions about the category of personality are considered that gave possibility to find out a specific functionally structural hierarchies of categories of person and personality.

Keywords: category of person, category of personality, subject, functionally structural hierarchy.

Надійшла до редакції 10 вересня 2010 року.

Анатолій Загнітко

ББК Н16=411.1*32

УДК 811.161.2'37

ЧАСТКИ В СИСТЕМІ СЛУЖБОВИХ ЧАСТИН МОВИ: ТИПОЛОГІЙНИЙ І ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ ВИЯВИ

Проаналізовано категорійний статус частки, розкрито специфіку її вияву в системі службових частин мови, встановлено основні параметри морфологічної, морфосинтагматичної, семантичної, дериваційної парадигм у системі службових частин мови, виявлено класифікаційні і кваліфікаційні основи диференціації часток з розмежуванням власне-часток і часток-висловлень (часток-фраз), схарактеризовано основні принципи лексикографічного опрацювання частки й укладання Словника часток.

Ключові слова: частка, власне-частки, частки-фрази, морфологічна парадигма, морфосинтагматична парадигма, дериваційна парадигма, семантична парадигма.

1. Основні положення. Слов'янські граматики в частиномовній класифікації ґрунтуються на внутрішньосистемній опозиції двох частиномовних підкласів – повнозначного ↔ неповнозначного (українська, російська, білоруська) або змінного (змінюваного) ↔ незмінного (незмінюваного) (сербська, словенська, словацька, хорватська), або повнозначного ↔ службового (українська, польська, македонська, чеська), або самостійного ↔ несамостійного (польська, українська, болгарська). Таке постулювання є, по суті, класичним, а виявлювані опозиції з їхніми варіантами найменування втілюють актуалізацію того чи того критерію частиномовного диференціювання, пор.: протиставлення самостійності ↔ несамостійності має за основу внутрішньореченневий статус слова, аналогічно і самостійності ↔ службовості, а повнозначності ↔ неповнозначності – лексичну потужність тощо. Критерії частиномовного розмежування, до яких здебільшого зараховують класифікаційно-синтаксичний (є самостійним членом речення: іменники, прикметники та ін., або таким не може бути: прийменник, частка, сполучник і под.) і кваліфікаційний (вираження відповідних смислових відношень: атрибутивних, об'єктних, суб'єктних, адвербіальних тощо), смисловий (вияв певної семантики: предметної – іменники і т. ін.), словотвірний (наявність власних моделей творення похідних та їхнє оформлення) витримали перевірку часом. Хрестоматійно відомою стала повторювана теза: **частини мови – це відстояні (формалізовані) члени речення**. З'ясування функційних параметрів часток, ємності їхньої парадигми та статусу в системі частин мови загалом та з-поміж службових слів зокрема мотивують актуальність пропонуваного дослідження.

Мета визначувана необхідністю становлення відносно вичерпного переліку диференційних ознак частки в системі службових елементів та визначення типологічних виявів її лексикографічного тлумачення. Заявлена мета зумовила необхідність розв'язання низки завдань, з-поміж яких значущими постають: 1) визначення статусу частки в системі службових слів та встановлення ємності її парадигмального простору; 2) вияв особливостей граматичних властивостей частки; 3) з'ясування класифікаційного і кваліфікаційного простору частки; 4) простеження основних закономірностей лексикографічного опрацювання частки.

Новизна дослідження полягає в тому, що вперше здійснюється комплексний розгляд частки в системі службових частин мови з послідовним визначенням завдань лексикографічного демінування частки і

закономірностей абеткового укладання Словника часток з відповідним структуруванням словникових статей. Теоретичне значення запропонованого підходу визначає тим, що напрацьована модель є основою висвітлення частки в категорійній і контрактивній граматиці, а практичне спрямування мотивоване можливістю застосування заявлених принципів лексикографічного тлумачення частки в сучасній словниковій практиці.

2. Динаміка поглядів на кваліфікацію службових елементів. Зміни науково-лінгвістичних парадигм суттєво не впливають на усталену частиномовну систему, хоча в її межах з посиленням тих чи інших критеріїв наявні спроби звуження / розширення кількості вирізняваних частин мови (пор. погляди В. Виноградова, І. Вихованця, О. Есперсена та ін.). Таке розуміння корелює з відповідною науково-лінгвістичною парадигмою (елементно-таксономічною і порівняльно-історичною – об'єднані у постсоссюрівський концептуально-епістемічний тип; системно-структурній – соссюрівський підхід; функційно-когнітивній, синергетичній – постсоссюрівський) і співвідноситься з тими чи тими теоретичними пошуками, де суттєвим постає не тільки визначення кількості поняттєвих категорій, їхньої ієрархії (пор. праці Аристотеля, модистів, О. Есперсена та ін.), а також встановлення їхнього мовного вираження. Останнє стало підґрунтям віднесення низки частиномовних класів до розряду службових аналітичних морфем (див. дослідження Є. Куриловича, І. Вихованця та ін.). Система ж поняттєвих категорій уможливила визначення сукупностей мовних елементів різних ієрархічних рівнів, яким властиве вираження тієї чи тієї поняттєвої категорії, і характеристика на цій основі відповідного функційно-семантичного поля (аспектуальності, темпоральності, суб'єктності, об'єктності і под.) або певної функційно-семантичної категорії (суб'єктивної / епістемічної, деонтичної модальності, сукупності тощо), водночас уможливила з'ясування функційних вимірів певних мовних форм з розмежуванням їхніх первинних і вторинних (Є. Курилович та ін.) функцій, інваріантних / варіантних (Ю. Степанов та ін.) форм.

3. Службові елементи в номінативно-екзистенційній парадигмі. Функційно-когнітивна (номінативно-екзистенційна) науково-лінгвістична парадигма з її відповідними складниками (теорією номінації, теорією референції, теорією мовленнєвих актів) постулює номінативні потенції мовних одиниць різних ієрархічних рівнів (зокрема і речення, тексту), наявність подвійного означування (за Е. Бенвеністом) – денотативно-референтного, де референція індивідуалізує номінацію У межах цієї парадигми сформувалися теорії дискурсу, мовленнєвих жанрів тощо, що умотивувало можливість розгляду частиномовної класифікації через її визначальні компоненти (пор. розмежування чотирьох основних частин мови О. Есперсеном, І. Вихованцем та ін.) на підставі традиційних класифікаційно-частиномовних критеріїв і з урахуванням значущості частиномовних класів у системі номінації й екзистенції (іменник + дієслово – частиномовне ядро, прикметник + прислівник – периферія, інші частини мови знаходять вияв як синтагматично підпорядковані і заповнюють відповідні внутрішньореченнєві синтаксичні позиції разом з ними). Така частиномовна класифікація корелює з вирізняваними ієрархічно вершинними поняттєвими категоріями, а допоміжні частини мови “розмиваються” як допоміжні і суто формальні елементи, що не виявляє їхньої сутності.

4. Основи функційного і типологічного вияву часток. Функційна і типологічна граматики службових частин мови ґрунтуються на: 1) вияві кваліфікаційних і диференційних ознак службових частин мови з послідовним окресленням їхнього статусу в загальній частиномовній ієрархії; 2) простеженні формальних і функційних характеристик службових елементів у структурі мови і мовлення; 3) адекватному розумінні основних понять функційності і типологічності. Поза всяким сумнівом, службові частини мови вирізняються на загальному тлі системи частиномовних класів своєю нерівнорядністю, орієнтацією на граматизацію тих чи тих відношень та усталене продукування моделей (пор. сполучники типу укр. *бо, тому що*; чеськ. *pro, protože, poněvadž*; серб. *za, zato што*; польс. *bo, bowiem, gdyż* – причина; *якщо / jestliže, kdy ž / ako / ješli, ježeli* – умова тощо). Сучасні лінгвістичні підходи до розгляду функційності і типологічності не постають рівнорядними й адекватно визначуваними. М. Гроховський досить переконливо простежив недостатню аргументованість тези про те, що, наприклад, підрядний сполучник постає складником підрядної частини, а сурядний стосується всього складного речення загалом. Якщо підрядний сполучник і є компонентом однієї з частин складного речення, то, очевидно, – головної частини, тому що його значення зумовлене семантико-синтаксичною валентністю присудка головної частини, пор.: *думаю, що / щоб / як* і под. (див.: [Торолітська 1984: 240]). Учений не звертає увагу на різницю між складносурядними і складнопідрядними реченнями, оскільки важливою постає наразі кваліфікація сполучувальних елементів. О. Кіклевіч у цьому разі говорить про наявність конгрегаційних систем, які у своїх обсягах поєднують категорійну семантику різних множинностей [Кіклевіч 2008: 222-224]. Цілком правомірним постає подібне твердження щодо значного обширу сполучників, крім тих, що у своєму первинному вияві є спеціалізованими (пор. українські сполучники типу *хай / нехай*, хоча у своїх вторинних функціях вони також орієнтовані на головну частину). Творча група під керівництвом М. Гроховського опрацювала концепцію, засадничі принципи створення словника часток, особливості структури такого словника з чітким опертям на широкий погляд у тлумаченні часток (див.: [Grochowski M., Kisiel A., Żabowska M. Kryteria podziału partikul w Słowniku gniazdowym partykul polskich] – у друці, виголошена як доповідь на X Міжнародній науковій конференції “Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis. Konfrontacja. Przekład” (Wrocław, 2010), де наведено низку статей з уже підготовленого словника)).

5. Типологічні виміри службових елементів. Типологічну граматику службових частин мови (подібно до типологічної класифікації) слід витлумачувати на основі тієї чи тієї подібності: позиційно-лінійної, структурної, змістової, характерологічної та іншої відповідних елементів. За позиційно-лінійним виявом усі службові елементи диференційовані на позиційно закріплені / позиційно вільні. До перших належать: 1) післяслівники одно- / двоелементного вияву – завжди перебувають у постпозиції за прямого порядку слів (*наступити на, відійти від, підійти до / переїхати з ... до, відвозити від ... до, опустити з ... на* і под.), в інших мовах їхнє значення може передаватися словотвірними елементами, пор., наприклад, у німецькій *bringen* ‘принести’ → *herauf + bringen = heraufbringen* ‘von dort unten hierher oben bringen’ ‘принести знизу наверх, де перебуває мовець’); 2) прийменники – лінійно розміщені в контактній / дистантній іменниковій препозиції (*на подвір'ї, над прірвою, для задоволення потреб / серб. у дворишту, изнад реке, да задовоље потребе*); 3) сполучники – перебувають в інтерпозиції (за влучним висловом М. Гроховського, вони є двомісними синтагматичними елементами зі сталим упорядкуванням: *стомлений, але задоволений; прийшов, щоб побачити*; на відміну від часток як одномісних синтагматичних елементів зі змінним розташуванням [Grochowski 2005: 89-90]). До позиційно вільних належать частки, що можуть стосуватися окремого члена речення (*Полонені повернулися аж надвечір, а могли й не повернутися* (А. Яна) – стосується присудка) і речення загалом, надаючи йому відповідного відтінку (*І коли нарешті настануть кращі часи?* (В. Земляк)). Частки протиставлені сполучникам, прийменникам як такі, що можуть поставати особливими висловленнями (пор. з-поміж загальної кількості українських часток (базу складає «Словник української мови» (в 11-ти т.), де зафіксовано 115 словникових статей, у яких реєстрове слово визначене як частка) було виявлено, що функцію часток-висловлень можуть виконувати 35 з них або 32,9 %).

Позиційно-лінійний вияв допоміжних компонентів дозволяє встановити ємність і наповнюваність їхньої синтагматичної парадигми і водночас схарактеризувати особливості їхньої сполучуваності. Усе це уможливило визначення парадигмального інвентаря кожної з частин мови.

6. Типологія функцій і парадигм службових елементів. Частиномовна кваліфікація прийменників (власне-прийменники і післяслівники), часток (власне-частки і частки-висловлення) і сполучників (власне-сполучники і сполучникові вирази) ґрунтується на відповідних диференційних ознаках. Визначальними рисами прийменника як морфосинтаксичної категорії є: 1) синтаксемотвірна функція (утворює синтаксему, постаючи її формантом (*на узліссі, з причини зацікавлення*)); 2) позиційно-синтаксична маркувально-синтаксемна функція; 3) впроваджувальна функція (введення синтаксеми у висловлення) (за М.Й. Конюшкевич). Кваліфікаційними ознаками сполучника постають: 1) двомісність; 2) вираження синтаксичних форм зв'язку; 3) вияв смислових відношень між компонентами; 4) надпредикатний статус (*прийшов, бо чекали*). Частці властиві такі ознаки: 1) дискурсивно-системотвірна функція; 2) ситуативно-дискурсивна виявність. У силу цього прийменнику, сполучнику, частці властиві власні парадигмальні простори. Так, у сфері прийменника, сполучника, частки утворюються парадигми: а) морфологічна (*від рук / від руки кого; з наказу / за наказом кого – прийменник; за той час поки / за той час що / за той час коли – сполучник; ну / ну як / ну і / ну коли – частка*); б) морфосинтагматична – особливості сполучуваності (у сфері прийменника – первинних прийменників з відмінковими формами, вторинних – з первинними й відмінковими словоформами (*на руках кого / на руках з ким / на руках у кого / під руками кого / у руках кого / у руки кого/кому / у руки до кого / під рукою кого / у руку кому / для рук кого тощо*), з-поміж сполучників – виявляти регулярність/нерегулярність поєднання в системі координативних / субординативних відношень (*стомлений, але задоволений; думати, що / як / мов / немов / коли / хоч і под.*), а для часток – регулярна спроможність поєднуватися зі словоформою (*хай / нехай скажу, не скажу, ні слова*) або з висловленням загалом (*лиш / лише, лишень* (*Люблю пісні мого краю, та не сплять на тім лишень* (М. Рильський))); в) семантична ↔ функційно-семантична (встановлення усіх функційно-семантичних ємностей прийменника, сполучника, частки (див.: [Mlunvice čeština 1986: 197-238]); г) дериваційна – охоплює у сфері прийменника / сполучника / частки усі можливі похідні (наприклад, усі можливі прийменникові похідні, утворювані не тільки іменниковими словоформами, але й спільнокореневими прислівниками тощо (за М.Й. Конюшкевич): *навскіс від чого / навскіс повз що / навскіс через що / навскіс чого / навскіс від чого та ін.*). До цих парадигм прилягає текстова, що містить усі системно-узуальні, оказіонально-авторські та інші наповнення словоформ.

7. Функційна граматику службових частин мови. Ця граматику ґрунтується на кваліфікаційних вимірах парадигм службових частин мови, розмежуванні різного навантаження прийменників, сполучників, часток у структуруванні синтаксеми, словосполучення, речення і тексту. Останнє уможливило диференціювання різних лексико-функційних груп прийменникових одиниць типу консеквентно-бенефіціативної (*на спогад кому, на пошанування / на честь кого / кому*); директивно-локативної (*ближче до / подальше від чого / кого, праворуч від / ліворуч від / позаду від / убік від чого / кого*); з-поміж часток принципове розмежування **власне-часток** з вирізненням модальних (модально-вольових (*ну / ну як / ну й*), персуазивних (*ось-ось, таки*), авторизаційних (*мовляв*), заперечних (*не, ні*)) й амодальних (вказівних (*он, ген*), видільно-обмежувальних (*лише, винятково*), означально-уточнювальних (*майже, зaledве не*), посилювально-констатувальних (*все, адже*)) і **часток-висловлень**, що синтаксично символізують висловлення. Незаперечною постає об'єктивна складність кваліфікації часток і часток-висловлень, їхнього послідовного розмежування, тому що ті самі елементи можуть бути використані і як частки, і як частки-речення: (Максим:) *Та й так воно*

нам важко тут одним. – (Микола:) **Так** (Микола Зарудний). Основою їхньої диференціації постає функційний вияв. Для сполучників та їхньої функційної типології визначальною є опозиція паратаксису й гіпотаксису. У рамках цієї опозиції їхня роль в організації синтаксичного зв'язку постає вершинною. Водночас сполучник спрямований на вияв внутрішньореченнєвої корелятивності та закріплення закономірностей актуального членування речення на модельному рівні (*не тільки, але й / не лише але й*). Подібне навантаження властиве для часток, що постають маркерами теми / реми (кількість таких часток невелика – в українській мові орієнтовно 38), їхня позиція відбиває комунікативне завдання, пор.: *Учитель // тільки контролює виконання роботи учнями* (що робить викладач), *Учитель контролює // тільки виконання роботи учнями* (що контролює учитель), *Контролює виконання роботи учнями // тільки учитель* (хто контролює). У системі часток найбільш послідовно окреслений і статус синтаксичних аналітичних морфем, що постають регулярними у творенні певної форми (укр. *би / б, хай / нехай, було* і под.).

До особливої підсистеми категорійного вияву службовості належать зв'язки, що виражають логічні відношення між підметом і присудком. Інваріантним виявом зв'язки постає слово *бути*, тому що в сучасних функційних виявах для нього здебільшого не властиве значення дії, така зв'язка почасти мислиться поза категоріями виду і стану (*бути* в значенні дієслова існування – тільки омонім зв'язки). У цьому вимірі до нього прилягають *це* і *наче* (*неначе*), використані в значенні логічних зв'язок: *Щастя – це постійне самовдосконалення і себе самого, й інших* (Анатолій Яна); *Батько – наче дитина* (Григорій Тютюнник), а з-поміж регулярних допоміжних компонентів наближаються *становити, являти собою* тощо.

8. Структурні типи службових елементів. Структурно службові елементи диференційовані на прості / складні / складені, де особливо активно поповнюваним постає останній різновид. Останнім часом частиномовні класи службових елементів розширюються за рахунок формування їхніх аналогів, еквівалентів, а також тих слів, що в поодиноких випадках виконують відповідну функцію (див. праці і словники М. Конюшкевич, А. Загнітка, М. Всеволодової та ін.). Основою розширення кількісного і якісного складу службових слів є переосмислення того чи того повнозначного слова, його метафоризація: *на ниві / на полі / на тлі взаємин*, пор. також: *пензля* (*пера, праці, постановки, режисури*) → *картина пензля Айвазовського; в аспекті / розрізі / вимірі* тощо. Особливо показовим постає розширення гла членованих прийменників, сполучників, часток, що відбиває особливості міжрівневих мовних переходів і посилення тенденцій однофункційності таких елементів.

10. Функційно-семантичні і функційно-позиційні типи службових елементів. За першим параметром в усіх службових компонентів встановлюються ті чи інші типи, за чим вони групуються у відповідні групи (типу протиставні, розділові сполучники; причинові, умовні прийменники), і водночас кожному службовому компоненту притаманна власна функційно-семантична парадигма (пор.: сполучник *і* та його функції; частка *лиш / лише* – та її функційні вияви), за останнім параметром легко простежувати власне-прийменники / власне-сполучники / власне-частки і їхні еквіваленти / аналоги, а також ті мовні одиниці, що постають у функції цих елементів. Цілісна функційна і типологічна граматика службових частин мови охоплює усе розмаїття власне-службових елементів та їхніх аналогів, а також їхні функційно-семантичні парадигми.

11. Кваліфікаційні і класифікаційні параметри частки. Сучасне розуміння частки слід обґрунтувати з концептуальним розмежуванням широкого та вузького погляду на її природу. У першому вимірі термін «частка» ототожнюваний з усіма службовими словами (пор. протиставлення В. Виноградовим семи повнозначних частин мови категорії часток мови (російське «Частицы речи»), до яких належать прийменник, сполучник, частки-зв'язки та власне-частки [Виноградов 1986: 544-594], а у вузькому – частки охоплюють особливі слова з відповідним їхнім статусом. Їхній частиномовний статус у більшості наукових концепцій витлумачуваний як певний «клас невідмінюваних лексичних одиниць, характер яких не постає цілком однорідним, і які можна було б визначити як проміжний тип між прислівниками, що утворюють самостійну частину мови та граматичними морфемами типу суфіксів (це повною мірою стосується статусу традиційно витлумачуваних так званих словотворчих часток), закінчень чи сполучників. До часток зараховують як лексичні елементарні (морфемні) одиниці, пор.: *niech* (нехай), *czy* (чи), *by* (би), *nie* (ні), так і утворення, що складаються з кількох морфем: *właśnie* (власне), *wprawdzie* (щоправда), *oby* (щоб / хай / нехай / бодай би)» [Polański 1999: 423], пор.: *Obyś cudze dzieci uczył!* (Щоб ти чужих дітей навчав!).

Семантичні функції часток є нерівнорядними, оскільки вони охоплюють вираження: 1) різнобічної модальної суті, пор. польськ. *by* (би) утворює умовний спосіб, *niech* (нехай) – імперативний, *oby, żeby, oby, tylko, bodaj* – оптативний, *czy, -li* – питальний, пор. з іншими оцінно-суб'єктивними модальностями типу *chiba, pono, niby, może*; 2) емпізи, натиску: *no, -że, -ż: Chodź no!; Chodźcie!; Chodźcież wreszcie!*; 3) обмеження: *jeszcze, dopiero, już* та ін. [Polański 1999: 423]. Часткою вважають як елементи підтвердження: *tak* (так), так і заперечення: *ni* (ніе).

У широкому сенсі частки кваліфіковано як класи таких слів, що переважно не мають цілком самостійного реального або матеріального значення, вони вносять тільки додаткові відтінки у значення інших слів, груп слів, речень або виступають засобом вираження різноманітних граматичних відношень (за В. Виноградовим [Виноградов 1986: 544]). Тому В. Виноградов вважає, що лексичне значення часток у широкому сенсі збігається з їхніми граматичними, логічними або емоційно-експресивними функціями [Там само: 544]. Такі елементи повністю підпорядковані синтаксичному вжиткові, пор.: *наче*, спол., част. (СУМ, V, с. 234): *Пташка тихо кралась поміж житами, наче боялась когось злякати* (Україна молода. – 2004. – 11

вересня); *Дівчині стало наче моторошно від почутого* (Анатолій Дімаров); *начеб, начебто*, спол., част. (СУМ, V, с. 234); *як*, спол., част. (СУМ, XI, с. 633-635). Широкий погляд на частки корелює з поглядом на їхній статус І. Мещанинова, який називав їх «словами-синтаксемами» [Мещанинов 1940: 42], а В. Виноградов – «зв'язковими словами» [Виноградов 1986: 544]. Послідовно виділяючи прийменники і сполучники з-поміж часток, В. Виноградов констатує: «...залишається ще кілька невеликих груп слів, що об'єднані спільними властивостями гібридно-напівграматичного, напівлексичного типу і проміжним станом між прислівниками і модальними словами, з одного боку, та сполучниками – з іншого. Ось за цими групами «часткових» слів і зберігається переважно назва «часток» у власному сенсі» [Там само: 545]. За О. Шахматовим, частки – це слова, що посилюють або виокремлюють у тому чи тому плані граматичні форми або предикат [Шахматов 1927: 99; 1941: 506], пор.: [Adames, Hrabě 2003: 151-157; Пешковский 1938: 67].

Немає сумнівів у тому, що переважна більшість часток у своєму значенні містять модальні відтінки і тяжіють до категорії модальних слів [Виноградов 1986: 545]. Модальність кваліфіковано як визначальну особливість усіх часток і в [Коломієць 1969: 501-513]. Інша річ, що така модальність може бути загальнореченневого / загальновисловленневого характеру або стосуватися окремої внутрішньореченневої / внутрішньовисловленневої позиції: *Село неначе погоріло, Неначе люди подуріли, Німі на панцину ідуть* (Тарас Шевченко); *Неначе й до нас звертаються* (Україна молода. – 2008. –12 жовтня). За семантикою В. Виноградов розрізняє вісім основних розрядів часток як частини мови (для зручності приклади наведено українських часток): 1) підсилювально-обмежувальні, або видільні (*навіть, і (й), ж (же), хоч (хоча), це, та вже* і под.); 2) присднувальні (*теж, також, до того ж, та й те, все* тощо); 3) означувальні (*якраз, що за, саме та ін.*); 4) вказівні (*це, то, ось* і под.); 5) неозначені (*-сь, -небудь, де-* та ін.); 6) кількісні (*майже, зaledве не, ледве не* тощо); 7) заперечні (*не, ні* та усталені сполуки з ними типу *та ні, це ні*); 8) модально-прідієслівні (*б (би), ну*) [Виноградов 1986: 546-553]. Близько прилягають до цих розрядів часток питальні й окличні слова, що більшою мірою пов'язані з категорією модальних слів (*що за, хіба, невже* та ін.) [Там само: 603-609]. До особливої категорії часток В.В. Виноградов зараховує зв'язки, що виражають логічні відношення між підметом і присудком. Інваріантним виявом зв'язки, на думку лінгвіста, постає слово *бути*, тому що це не дієслово і для нього не властиве значення дії, така зв'язка мислиться поза категоріями виду і стану (*бути* в значенні дієслова існування – тільки омонім зв'язки). До часток-зв'язок прилягають *це* і *наче (неначе)*, використані в значенні логічних зв'язок: *Щастя – це постійне самовдосконалення і себе самого, й інших* (Анатолій Яна); *Батько – наче дитина* (Григор Тютюнник). Показовими постають висновкові тези В. Виноградова щодо частини мовного статусу часток, де констатовано: «У граматичному ладі часток виявляється безліч перехідних типів від слів до морфем. Поряд з частками-словами, близькими до прислівників, тут наявні аглютинативні частки, що вже втрачають свою показову самостійність «часткового слова» і які майже перетворилися у приклейки, в аглютиновані префікси або суфікси... Перетворення часток в аглютинативні морфемні пов'язано з обмеженням свободи їхнього переміщення реченням. Прикріплення частки до певного місця і до певної категорії слів постає попередником її переходу в «приклейку», в аглютинативну морфему» [Виноградов 1986: 554] (пор. також [Мещанинов 1945: 312, 314 і далі]). Окремо В.В. Виноградов говорить про модально-прідієслівні частки типу *би (б), хай (нехай), давай (давайте)*, пор.: *ти б пішов; не мені б слухати; пора б (Пора б нам, браття, в дорогу рушати* (С. Васильченко)); *давай (Та й справді давай йому скажу усе* (М. Івченко) і модальне значення заперечних часток, що в діапазоні своїх сполучувальних інтенцій спроможні виражати широке коло значень, пор.: *не домовився і не домовишся з тобто; не надивишся на все це і под.; водночас їхній ужиток значною мірою впливає на використанн видових і часових дієслівних форм* (за М. Гречом, О. Добіашом, Ф. Буслаєвим, В. Чернишовим та ін.). Інколи принциповим постає протиставлення з-поміж часток модальних й амодальних, де перші охоплюють значення реальності ↔ ірреальності, достовірності ↔ недостовірності, питальності ↔ ствердження тощо [Касаткин 1991: 262-263] і значущими постають: 1) модально-вольові: *би, ну, давай, вже, нехай, же* (*Води б!*; *Ну як не зрадіти своєму сусіду!* (С. Васильченко); *Давай поїдемо за місто!* (Б. Грінченко); *Повертайся вже!* (М. Стельмах); *Нехай ідуть; Поглянь же!*); персуазивні – значення достовірності ↔ недостовірності: *ось-ось, наче* (*Хлопці ось-ось мають підійти* (Л. Мартович); *Марія наче не знає того всього* (Марко Черемшина)); 2) авторизаційні: *мов, мовляв* і под.; 3) питальні: *чи, невже, хіба* (*Чи прийшов хтось до нас?* (М. Стельмах); *Невже насправді все це було?* (О. Гончар); *Хіба Лисиця про те зна?* (Л. Глібов)); 4) заперечні: *не, ні* (*Не йди до мене, не повертайся!* (І. Карпа)); 5) суб'єктивно-оцінні – емоційно-оцінні: *теж, отож, так отож* тощо (*Теж мені колега знайшовся!* (Ю. Винничук)) / емоційно-кваліфікаційні: *так-таки, де там* (*Де там нам усе це знати!* (І. Карпа) та ін. Амодальні частки внутрішньо диференційовані на: 1) вказівні: *ось, от* (*Ось село; Ось нива наша неорана* (Панас Мирний)); 2) видільно-обмежувальні: *хоч, тільки, лише, всього, винятково* тощо (*Хоч крапельку води налий мені з дороги* (О. Кононенко); *Тільки хвилину маю часу для зустрічі* (Ю. Винничук)); 3) означально-уточнювальні: *ледве, зaledве, зaledве не / ледве не, майже, прямо, насправді* і под. (*Ледве вітер віє, колоски хитає* (Л. Мартович); *Зaledве не вправ перед батьком на коліна* (О. Кобилянська); *Майже всі абітурієнти нічого не сподівались доброго від цієї співбесіди* (Г. Тютюнник); *Насправді для мене все відбувалося несподівано* (Гр. Тютюнник)); 4) посилювально-наголошувальні: *ж, адже, все, все ж* (*Як же нам вчинити?; Адже не було навіть спроби щось інше зробити* (Г. Тютюнник)).

Усталена препозиція і / або постпозиція у внутрішньослівній структурі відбиває статус того чи того елемента. Це дозволяє говорити про особливий статус елементів типу *де-, будь-, -небудь, -сь, казна-, хтозна-*,

-ся (-сь) як афіксальних одиниць, що генетично споріднені з частками. Збереження утрадиційного розуміння їх як часток актуалізує низку питань. В їхньому класифікаційному і кваліфікаційному малюнку відсутня рівнорядність. У своєму вимірі вони належать до афіксальних ресурсів мови і в його межах повинні розглядатися.

В українській лінгвістиці частку здебільшого витлумачують як службове слово, що надає різних додаткових відтінків самостійним словам або цілим реченням, а також використовуються для утворення слів та їхніх форм [Плющ 1975: 281], чим мотивована поліфункційність часток [Плющ 1984: 299-300]. Словотвірний, формотворчий та вслане-реченнєвий (внутрішньовисловленнєвий) статуси часток зумовлюють розмежування з-поміж них за роллю у слові і реченні: 1) формотворчих, 2) словотворчих і 3) фразових (заперечних і модальних) [Плющ 1984: 299-300]. До класичної ознаки службовості інколи додають ознаку незмінності [Коломієць 1969: 501], водночас наголошуючи модальну роль часток у складі слова або речення [Там само: 501]. Інколи словотвірний вимір часток не береться до уваги [Уздиган 1997: 476-479] й елементи типу *казна-, хтозна-, будь-/небудь, де-, -сь (казна-хто, хтозна-коли, будь-коли, хто-небудь, дехто, хтось)* кваліфіковано як словотвірчі афікси, що разом зі зворотним дієслівним постфіксом *-ся (битися, збиратися, рватися)* мають статус афіксальних одиниць [Там само: 477]. Словотвірний вимір властивий і часткам – афіксальним одиницям типу *-завгодно, аби-, не-, ні-, -би, -б, -же, -ж (хто-завгодно, абихто, немов, негарний, ніхто, мовби, щоб і под.)* (пор.: [Доломан 1997: 214]. Розглядаючи особливості широкого і вузького розуміння терміна «частки» («частка»), К. Городенська зауважує, що у попередній лінгвістичній традиції частки мали переважно статус слова, у сучасній лінгвістиці їх інколи кваліфікують як аналітичні синтаксичні морфеми (пор.: [Вихованець 1980: 16]), оскільки вони, подібно до синтетичних морфем, не мають лексичного значення. Водночас вони функціонують не в межах морфологічного слова, а «обслуговують сферу синтаксичного слова та сферу синтаксичної конструкції – речення, виділяючи та підкреслюючи тему або рему при актуальному членуванні речення чи створюючи тип речення за комунікативною метою, виконуючи тим самим різні комунікативні завдання, що свідчить про суто синтаксичне призначення часток, пор. речення, у яких частки виділяють рему або тему: Викладач // *лише контролює роботу студентів* (комунікативне завдання – що робить викладач), Викладач контролює // *лише роботу студентів* (комунікативне завдання – що контролює викладач); Контролює роботу студентів // *лише викладач* (комунікативне завдання – хто контролює роботу студентів)...» [Городенська 1993: 309-310]. Такий підхід уможливив розгляд часток: 1) за походженням (відприслівникові, відсполучникові, відзайменникові, віддієслівні), 2) за функцією – частки як організатори комунікативних типів речень за метою висловлення та 3) часток як засобів виділення реми і теми речення [Городенська 1993: 309-310]. Тому, на думку К. Городенської, «комунікативна функція є класифікаційною функцією часток, що об'єднує їх у єдиний клас аналітичних синтаксичних морфем» [Там само: 312]. Цей підхід обґрунтовує К. Городенська і в [Городенська 2004а: 357-365], де у дефініції часток наголошено, що вони утворюють окремих і своєрідний тип службових слів-морфем, що спеціалізуються на вираженні двох комунікативних функцій – вирізнення теми і реми в актуальному членуванні речення та у формуванні комунікативних типів речення за метою висловлення [Городенська 2004а: 358]. Констатуючи, що за метою висловлення речення поділяють на розповідні, питальні, спонукальні і бажальні (у [Городенська 1993: 309-310], автором з-поміж комунікативних типів речень виділено розповідні, питальні, окличні та спонукальні [Там само: 312], що здійснено за різними принципами – метою висловлення (розповідні, питальні, спонукальні) та експресією (окличні)), наголошено, що у творенні цих комунікативних типів речення беруть участь відповідні частки й інтонація [Городенська 2004а: 360].

Не заперечуючи такої аргументації, слід наголосити, що в окремих випадках вимагають уточнення певні міркування щодо функційного навантаження тих чи тих часток. Так, розглядаючи частку *ну*, авторка зазначає, що вона вживана передусім на початку питальних речень як спонукання до відповіді. Таке спонукання супроводжуване інтонацією «зацікавлення чим-небудь, очікування, нетерпіння, вимоги, напр.: – **Ну**, як тут у вас? Перегібів нема? – Ні, у нас усе добре (Г. Тютюнник); **Ну**, що тобі, що? – кричить Чумаченко. – Куди? (Г. Тютюнник). Виступаючи наприкінці питальних речень, частка *ну* надає їм відтінку здивування, недовіри, зближуючись з питальними частками *хіба, невже*, напр.: – *Попович Льольо ставить туральню. – Та ну?* (М. Коцюбинський)» [Там само: 360]. У наведених реченнях-висловленнях типу – **Ну**, як тут у вас? Перегібів нема? – Ні, у нас усе добре (Г. Тютюнник); **Ну**, що тобі, що? – кричить Чумаченко. – Куди? (Г. Тютюнник) частка *ну* постає еквівалентом речення, а не ускладнює його структуру, а в останньому реченні-висловленні – *Попович Льольо ставить туральню. – Та ну?* (М. Коцюбинський) частка *ну* разом з підсилювальним елементом *та* утворюють також еквівалент-речення, оскільки за допомогою еквівалентів речень-часток виражають реакцію співрозмовника на питання, саме питання, що є наслідком попереднього розмірковування самого адресанта або адресата і под.: (Гоцик:) *У нас двері зсередини замкнені. Я думав, ти з якоюсь... – (Макар:) Та ні. Мені й гуртожитських експериментів поки що вистачає (Люко Дашвар); (Люба:) Ви й справді надумали не повертати гроші? – (Василь:) Ну?* (Тарас Прохасько).

Традиції певних лінгвістичних шкіл зумовлюють різні концептуальні тлумачення ємності часток як частиномовного класу, їхнього статусу, категорійного виміру та ін. У граматиках англійської мови до часток у суто термінологічному вимірі відносять те чи інше слово, що виконує особливу граматичну функцію, але не належить до конкретної частини мови, наприклад, як *to* (в англійській мові випереджує неозначену форму

дієслова). Сюди ж належать незмінні одиниці, що виконують граматичну функцію, але не належать до основних і визначальних частин мови, наприклад *up* в *He looked up the word – Він шукав слова (в словнику)*. Окремим підрозрядом виділяють в англійській традиції дискурсивні частки (Discourse **particles**), що виконують різноманітні функції, тому що походять з різноманітних частин мови – вигуків, прийменників тощо.

Загалом у цій традиції у кваліфікації службових слів здебільшого наголошують на тому, що для них не властива самостійна номінативна функція, у силу чого вони не можуть утворювати речення і, за певними винятками, окремих членів речення (пор. також: [Гак 2004: 106]), постаючи проміжною ланкою між граматичними морфемами і словами. До слів їх наближає: 1) структурне відокремлення (*Люди ж не сміють зійти по тих сходах / Геть на верхів'я, туманом повиті* (Леся Українка)); 2) наявність лексичного значення (пор.: *сісти на авто і сісти в авто*); 3) нерегулярне наближення до самостійних слів. В одних мовах кількість класів службових слів здебільшого обмежена сполучниками, прийменниками і частками, в інших – вони охоплюють детермінативи, службові займенники, сполучники, власне-частки, прийменники, дієслова-зв'язки. Усьому загалу службових слів властиві такі функції: а) створення синтаксичної форми слова, актуалізація слова в реченні, розширення його позиційного статусу в реченні. Ця функція найбільшою мірою наближає службові слова до граматичних морфем, що особливо властиво для прийменників, дієслів-зв'язок і, почасти, для часток: *У лісі панував еранішній спокій* (Михайло Коцюбинський); *Микола був майстром від Бога* (Люко Дашвар); *Від того ж часу Семен все частіше лишався з Приською* (Леся Українка); б) вони заступають або компенсують самостійне слово як член речення. У цьому разі службове слово виступає як член речення: (Василина:) *То подати тобі чай з цукром?* – (Остап:) *Без* (Анатолій Яна); в) вони пов'язують члени речення або предикативні частини у складному (прийменники і сполучники); г) вони є засобом вираження значень речення загалом – питання, заперечення, виділення і под. Цю функцію найпоширеніше реалізують частки, вони ж спеціалізуються і на виділенні окремих компонентів речення в актуальному членуванні [Гак 2004: 106-107]. Не зовсім коректним постає твердження про те, що «частка семантично поєднує (зв'язує) в реченні різнозначні члени речення, напр.: *Я ж тобі казала; Ще треті півні не співали, ніхто ніде не гомонів* (Тарас Шевченко). У першому реченні частка *ж* семантично поєднує підмет *я* з додатком *тобі*, а в другому частка *не* семантично поєднує підмет *півні* з присудком *співали*, дієслово-присудок *гомонів* з обставиною місця *ніде*» [Горпинич 2004: 289], тому що ні в першому, ні в другому реченні частки ніякі члени речення не поєднують, а тільки модифікують наявний у реченні смисл. Тим паче, що в першому реченні додаток *тобі* семантично поєднаний з присудком і валентно зумовлений ним [Загнітко 2001].

У французькій лінгвістичній традиції, що розмежовує десять-дванадцять частин мови (іменник, дієслово, прикметник, прислівник, числівник – основні; займенник – додаткова; детермінативи, прийменники, сполучники – додаткові службові; вигук, слова-фрази – додаткові нерозчленовані), частки як частина мови можуть виділяти або не виділяти (див., наприклад: [Damourette, Pichon 1968-1971]). В останньому разі частки здебільшого зараховують до прислівників [Le Bidois 1968: 166]. Така кваліфікація вимагає певної корекції, оскільки з прислівниками подібні слова об'єднують незмінюваність, але водночас вони відрізняються від прислівників функційно, що й дозволяє кваліфікувати їх як особливий частиномовний клас – частки. У своєму загалі вони нерівнорядні. Досить чітко вирізняється група службових елементів, що не можуть самостійно вживатися (*б / би, не, ж / же*; франц. *ne, rien que* і под.), з іншого, цілком самостійні, що здатні утворювати окреме речення. Це уможливує розрізнення службових слів – часток (емоційно-модальних, підсилювально-видільних, обмежувальних, заперечних тощо) та слів-фраз (часток-речень, за К. Городенською [Городенська 2004: 388-390]): *так, аякже, авжеж, еге, еге ж* і под.; франц. *qui, non, voilà* та ін.

Термін слова-фрази вперше використав Л. Теньєр (mots-phrases або phrasillons), тому що такі утворення, на його думку, є і різновидом слів, і різновидом фраз. За Л. Теньєром, слід розрізняти три типи слів-фраз: повні (вигуки, що самостійно утворюють висловлення), неповні – *voici, voilà*, що не спроможні самостійно утворювати висловлення і регулярно вимагають додатка (*Voici votre chapeau*), та анафоричні (або phrasillons logiques) – *qui, non, si*, що заступають реченням [Теньєр 1988], пор.: – *Треба знак вигадати, – міркував Макар. – Так. – кивнув головою Гоцик* (Люко Дашвар); – *Заклацнеш двері. – Гаразд* (Ірен Роздобудько). Дж. Дамурет, Е. Пішон, розглядаючи особливості останніх утворень, наголошують на їхній анафоричності (*qui, non, si*) як визначально-значущій властивості і вважають їх анафоричними службовими предикативами (factifs strumentaux anaphoriques) [Damourette, Pichon 1968-1971]. За А. Мартіне [Martine 1969; 1979; 1985], частки належать до прислівників, хоча з-поміж останніх автор вирізняє: а) презентативи (*voici, voilà*, з певними застереженнями також і *il y a, c'est, il est, soit* тощо) – засіб актуалізації іменного предиката; б) пропозитивні монемі (*qi, non, si* та ін.) [Martine 1985], вигуки ж лінгвіст вважає «асинтаксичними одиницями» [Там само].

Поза усяким сумнівом, найдоцільніше розмежовувати **частки** як частину мови, що входять до актуалізованої реченнєвої структури – висловлення, та **частки-фрази**, що синтаксично символізують таке висловлення.

Незаперечною постає об'єктивна складність кваліфікації часток та часток-фраз, їхнього послідовного розмежування, тому що ті самі елементи можуть бути використані і як частки, і як частки-речення: (Максим:) *Та й так воно нам важко тут одним.* – (Микола:) *Так* (Микола Зарудний).

Особливий статус часток мотивований тим, що вони не пов'язують члени речення або предикативні частини (прийменники, сполучники), а виражають різні логічні та граматичні значення в реченні загалом. В

окремих мовах часток, що суттєво відрізняються від прислівників, займенників, досить мало, пор. франц. *-ci, -là, ne, si, quant, voire, -da* – спеціалізовані частки і прислівники (*bien, plus, moins, aussi, un peu, là, tellement, autant, même, plutôt*), сполучники (*que, comme, mais, quand*), займенники (*quoi, moi*), дієслівні форми (*voir*), прикметники (*Sûr, je viendrai; il l'a pas fait; Bref, il ne l'a pas fait; Bon, je suis d'accord*), див. також складені частки типу *est-ce que, ne... pas (point, guère), ne... que, en tant que, c'est que..., ce que..., c'est... qui (que)*, слова-фрази: *et alors?, n'est-ce pas?* [Шигаревская 1970: 142-144].

Розгляд часток як частини мови передбачає можливість їхньої класифікації за різними аспектами: за походженням, за твірною базою, за структурою, за семантикою та ін. Водночас треба враховувати, що усі вторинні частки зберігають семантику твірного слова, у силу чого наявні різноспектральні переплетення прислівникових / займенникових / дієслівних, сполучникових / компаративних / прийменникових / вигуківих значень і значень частки, пор.: *Гнеться мало не до землі струнки білі берези* (Іван Франко) – *мало не* = частка + прислівник; *Зараз мені забирай своє манаття* (Михайло Коцюбинський) – *мені* = частка + займенник; *Стільки праці покладено, стільки надій тут вимріяно – ну й маєш увесь результат після повені* (Україна молода. – 2008. – 18 серпня) – *ну й* = частка + сполучник. «Інколи в тому самому слові близькість і переплетення значень частки і сполучника, частки і прислівника, частки і дієслова, частки і займенника, частки і вигука настільки міцні, що протиставлення одне одному таких значень як таких, що належать словам різних класів, постає не виправданим, і слово повинно бути кваліфікованим як «частка-сполучник», «частка-прислівник», «частка-займенник» [Шведова 1980: 724, 730-731], див. також: [Коломієць 1969: 503; Сидоренко 2005: 29-34]. Частка на повну силу відображає особливості міжчастиномовних переходів та виявляє специфіку «накладання» на первинну семантику вторинної і витворення елемента з амальгамною семантикою.

У структурному плані з-поміж часток слід розрізняти прості і складені. Простими є такі, що складаються з одного слова (*а, аж, ба, було, власне, ген, годі, еге, ж / же, лиш, лишень, майже, наче, не, ні, так, теж, тільки, хай, хіба, чи, це, як* і под.), а складені – це частки, що утворюються з двох і більше слів: двох часток, частки і сполучника, частки і прийменника та ін. (*а то, а це, а чи, а хіба, ледве не, не без того, це б, це б пак, це б лише, як так* тощо) (див. також: [Там само: 723-724]). Усі складені частки диференційовані на членовані і нечленовані. Компоненти нечленованих складених часток у реченні не можуть розриватися, тобто розчленовуватися: *Поки збиралися, мудрували, речі пакували, раз і дощ пішов* (Україна молода. – 2007. – 11 червня); (Люба:) *Підемо?* – (Гоцик:) *Що ж, ходім* (Любо Дашвар). Розчленовані складені частки легко відокремлюють у власній структурі один елемент від іншого в межах речення: *Ось вам і результат!* (Україна молода. – 2009. – 22 травня); *Ось і грибочки вам до столу* (Там само). З-поміж складених часток особливої уваги заслуговують частки-фраземи типу *що за, та й що*.

Комунікативний статус часток і їхнє комунікативно-ситуативне навантаження надзвичайно важливі. У цьому аспекті загальний статус часток можна кваліфікувати як особливі мовленнєві слова, що відображають взаємодію мовців – адресата й адресанта у мовленнєвих актах, де особливо важливим постає вирішення теми, реми і под. [Городенська 1993: 308-318; 2004а: 360-375]. За найбільш загальними характерними рисами увесь частиномовний клас часток у функційно-семантичному аспекті можна поділити на: 1) вказівні: *це, то, ось, от, оце, он, онде, ото* (їхньою особливістю постає зв'язане використання, співвіднесення з вказівними займенниками): *Місто – це сад споминів моїх жагучих* (Анатолій Яна); 2) категорійно-комунікативні, пов'язані з відповідними категоріями речення. Внутрішньо вони диференційовані на: а) питальні: *чи, чи ж, чи не, та чи, хіба, хіба ж, та хіба, невже, невже ж, та невже, що за* і под. (*Чи справді нас сьогодні так багато?* (Євген Плужник); б) спонукальні: *хай, нехай, будь, бодай, годі, ну, давай, нумо, на, лишень* та ін. (*Бодай кати їх постинали, / Отих царів, катів людських!* (Тарас Шевченко)); в) заперечні: *не, ні, ані, аж ні* тощо (*Не вернеться чорнобривий / Та й не привітає, не розплете довгу косу, / Хустку не зав'яже...* (Тарас Шевченко)); г) стверджувальні: *так, отак, авжеж, атож* і под. (Люба:) *Ти мені завдання приніс подивитися?* – (Гоцик:) *Авжеж* (Любо Дашвар)); 3) дискурсивні, що виражають зіставлення в широкому аспекті предметів та ознак, про які говориться, з іншими предметами та ознаками, а також цілих думок, міркувань. З-поміж них постають значущими: а) підсилювальні з різними логіко-експресивними відтінками: *і (й), та, аж, все, таки, так, уже, це, же / ж, собі, тобі, воно, його, якраз* і под. (*Аж підстрибнув від здивування Дмитро* (Валер'ян Підмогильний)) та оклично-підсилювальні: *що за, що то за, як, який* та ін. (*Ох, яка мене туга взяла!* (Леся Українка)); б) роз'яснювальні: *лиш, лише, лишень, мовляв* і под. (*Одна лише моя натура не дивувалася з усього цього* (Ірена Карпа)); в) обмежувальні: *тільки, і тільки, та й тільки* і под. (*Тільки нам з тобою розплутувати цю податкову писанину з різними інструкціями та підінструкціями...* (Україна молода. – 2008. – 10 березня)); г) зіставні: *мов, немов, наче, неначе* тощо (*Мов не моє жито тут стоптано все* (Степан Руданський)); г) відокремлювальні: *хоч, хоча, таки, все* та ін. (*Хоча б цієї столиці не минули, – непокоївся сержант Козаков. – А то все якось Пашикані та Яслодані* (Олесь Гончар)); д) видільні: *все, ж, лише, лишень, навіть, таки, тільки, уже (вже), хоча, хоча б* і под. (*Добре-добре все продумано, бо треба ж лікувати відразу* (Україна молода. – 2007. – 10 лютого); *А серце – хоч б'ється в мужицьких грудях, таки бажав частя, таки рветься до крацяного життя, живе надією!..* (Михайло Коцюбинський)); е) порівняльні: *наче, неначе, мов, немов, як* і под. (*Гори навколо мовби висіли в повітрі, такі вони були прозорі й легкі в ці останні дні ясного гірського літа* (Олесь Гончар)); є) вірогідні: *немов, немовбито, ледве чи, заледве чи, начеб, нібито* та ін. (*У чорному диму раптом стало немовбито видніше* (Григорій Тютюнник)) і под. Поза усяким сумнівом, послідовне розмежування

функційних типів часток та встановлення їхньої належності до того чи того різновиду не постає абсолютним у силу поліфункційності багатьох часток, що зумовлено їхнім комунікативно-ситуативним навантаженням (див., наприклад: [Бацевич 2008: 41-44]). Показовим у цьому плані може виступати розгляд не тільки сполучувального потенціалу часток типу *і* (*й*), *та*, *ну*, *мов*, *немов*, але й вияв їхньої внутрішньореченневої позиції, внутрішньореченневого функційного навантаження, а в ширшому діапазоні з'ясування можливостей часток щодо ускладнення окремої внутрішньореченневої / внутрішньовисловленневої позиції й ускладнення реченневої / висловленневої структури загалом. До індексно закріплених внутрішньопозиційних часток належать частки типу *це*, *мов*, *немов*, *то*, *ось*, *от*, *як*, що є регулярними у різноманітних реченневих структурах: *І мить – це частя твого життя* (Юрій Липа); *Мечі нам – як долоні* (Юрій Липа); пор. супровідно-вказівний характер таких часток: *Ось їх не видно. Пил. І в тилі – блиск шабель. / Ось сталась смерть* (Юрій Липа). До реченнево / висловленнево маркувальних належать частки типу *адже*, *атож*, *таж*, *тож*, *та*, *справді*, *рівно* (*Молдувани збирались. Хто має право рубати їх виноградники? Та вони на шматки розірвуть першого, що підніме сокиру над кущем* (Михайло Коцюбинський) та ін. До цієї групи належать питальні та інші різновиди часток, що стосуються змісту усього висловлення і максимально «прив'язують» його до ситуативно-мовленневих завдань, відображають умови мовленневого акту. У цьому вимірі значущим є розмежування на одному з рівнів придієслівних і непридієслівних часток. До регулярних придієслівних належать *би* (*б*), *хай*, *нехай*, *давай*, *давайте*, *не* (як виразник заперечної модифікації: *Я сьогодні отримав листа → Я сьогодні не отримав листа*) та ін., а непридієслівними (непридієслівність у жодному разі не засвідчує неможливість вжитку такої частки при дієслові, вона сигналізує про відсутність її закріплення за дієсловом) постають частки типу *будь*, *ні*, *отож*, *теж*, *це*, *то*, *ось* тощо; пор. франц. *pas, point, guère, non, non plus, ni* і под. [Гак 2004: 455-456], див. також: ([Sprache 1970: 896-898]). Особливо ж суттєвим є розгляд функційного і типологічного аспекту часток у контрастивному аспектах, що уможливує вияв нерівнорядних площин і встановлення різноманітних лакун, що компенсуються іншими мовними засобами. Не менш показовою виступає активність часток у сучасних дискурсивних практиках (пор., наприклад, сучасні динамічні процеси в лексиконі [Клименко, Карпіловська 2008: 134-245]).

Не менш важливим є простеження функційного статусу і вияву стверджувальних / заперечних слів-фраз, первинною функцією яких постає загальне вираження відповіді. Вони реалізують позитивну або негативну реакцію на висловлення співрозмовника (згоду / незгоду, ствердження / заперечення тощо з різноманітними відтінками).

12. Лексикографія часток: функційний, структурний і типологічний аспекти. У сучасному слов'янському мовознавстві уже напрацьовані різноманітні моделі лексикографічного опрацювання часток як у загальному просторі тлумачного словника (тлумачні словники сучасних білоруської, болгарської, македонської, польської, російської, сербської, словацької, словенської, української та інших мов), так і в окремому словнику часток (підготовлений до друку словник часток польської мови). Словник часток можна компонувати і в абетковому принципі, і в гніздовому (основою постає семантика часток та їхні сиснонічні вияви (див., наприклад, у ([Grochowski M., Kisiel A., Żabowska M. Kryteria podziału partukul w Słowniku gniazdowym partukul polskich] (у друці)). Прихильність до абеткового принципу мотивована відносною усталеністю такого типу лексикографічного опрацювання. Лексикографічне опрацювання часток за абетковим принципом передбачає структуру словника за національним характером абетки, а внутрішньо словникова стаття повинна містити: 1) характерологічні ознаки частки; 2) функційні вияви частки; 3) семантико-парадигматичні ознаки частки; 4) квантитативні характеристики частки; 5) динаміко-еволюційні параметри. З-поміж характерологічних ознак часток суттєвими постають: а) структурний тип (проста (*а*, *ген*, *давай* і под.), складна (*абикуди*, *абищо*, *мовби* та ін.), складена (*хоч би*, *навряд чи*, *не тільки* і т. ін.) – з розмежуванням з-поміж складених нечленованих (у реченні не можуть розриватися і постають цілісними (*було б*, *все ж таки*, *до чого ж*, *це б* тощо: *Було б тоді відразу піти нам* (Л. Мартович)) і членованих (у реченні такі частки легко розриваються (*тільки б*, *ледь не*, *лиш би* / *лиш б*, *як не*, *так і* (*Тільки до міста доїхати б* (Г. Тютюнник); *Лиш дощу не було б*) і розмежування власне-частки (от, як, мов, ні, ніби, саме, собі) і частки-виразу (*собі майже*, *лиш сам*, *тільки майже*); б) походження частки – відзайменникова, відприслівникова, відіменникова, віддієслівна тощо; можливі етимологічні параметри частки.

У функційних вимірах часток важливим постає диференціювання модального / амодального вияву частки, а також послідовне врахування дистинктивних ознак частки, пов'язаних з: 1) апелятивністю (частки апелятивні), що реалізують адресованість мовлення; 2) оцінністю (частки оцінні); 3) емоційністю (частки емоційні); 4) структурацією тексту (текстоструктурувальні частки). Для апелятивних часток властивою постає внутрішня диференціація на: 1) питальні (*чи*, *чи ж*, *хіба*, *хіба ж*, *та хіба*, *хіба лише* і под.); 2) прохання / наказу / погрози (*якби*, *нехай би тощо* / *нехай лиш*, *нехай лише* і под.); 3) бажання / побажання (*аби*, *аби ж*, *аби лише*, *аби вже* і т. ін.); 4) переконання / переконливості (*направду*, *всяк*, *най*, *воно* і под.); 5) заперечення / незгоди (*але*, *але ж*, *але тільки*, *але лише*, *насамперед*, *якби*, *якби ж*, *якби лише* тощо); 6) погрози (*аж лише*, *аж тільки* та ін.). Для оцінних часток притаманний внутрішній поділ на: 1) власне-модальні (*без того*, *близько*, *зовсім* та ін.); 2) порівняльно-оцінні (*наче*, *неначе*, *мов*, *немов* тощо); 3) випрямно покликально-оцінні (*тоді*, *тоді ж*, *тоді тільки*, *тоді лиш*, *тоді лише* і т. ін.); 4) гіпотетично-оцінні (*цілком*, *природно* та ін.); 5) обчислення оцінки (*ледве*, *заледве*, *чимало*, *замало* і под.); 6) наголошувально-оцінні / актуалізаційно-оцінні (пряма – *ані*, *тільки*,

лише всього, лише всього-навсього тощо / ускладнено-опосередкована – *це й, таки-так, так і* і под.). Емоційні ж частки внутрішньо диференційовані на: 1) частки на позначення здивування (типу *адже* (властива й інша семантика – апелятивна і под.); 2) частки на позначення подиву (*ж, же, аж не* тощо); 3) частки на позначення співчуття, жалю (*та й, та лише* тощо); 4) частки на позначення задоволення / розчарування (*аби, але, врешті* та ін.); 5) частки на позначення байдужості / збайдужіння (*а, та, та лише* і под.); 6) частки на позначення небезпеки (*що, що за* та ін.). Кожна з часток поєднує кілька з функцій, що диференційовані відповідним контекстом, дискурсивною практикою тощо. Текстоструктуральні частки основним своїм призначенням членування тексту, ієрархізування його частин і постають у своєму обсязі нерівнорядними. Легко розрізнявані частки експлікативного членування тексту з притаманною для них функцією: 1) позначення початку тексту або його частини (*а, і, ну, воно, а й* тощо); 2) лінійного членування реального тексту з внутрішнім диференціюванням (послідовності / перерахування (*ані, ані-ані* та ін.), покликання (*тоді, тоді ж, тоді лише, навпаки* тощо); та імпліцитного членування тексту із семантикою вибору виразу (*та й то, та вже, та врешті* тощо) та заперечення висловленого, особливо значуща для вираження емпатичної функції, що домінує над структурною (структуральною) (*але ж, але то, і то, таки не* і под.). Особливої уваги заслуговують аналоги частки, що тільки функційно виконують їхню функцію (пор. з аналогами / еквівалентами прийменників).

Аналіз і лексикографічне тлумачення частки повинні враховувати можливу міжчастиномовну омонімію (частка ↔ сполучник (*але, та, і (й), та і (й), щоб* та ін.); частка ↔ прислівник (*де, коли* і под.), частка ↔ займенник (*ось, собі, сам* тощо) і т. ін.).

Семантико-парадигматичні ознаки частки висвітлюються з урахуванням потенційної сили синонімії, антонімії, омонімії з-поміж них, що в цьому разі значущим постає врахування функційного навантаження. У силу цього низка часток виступає повторюваною в різних синонімічних, антонімічних, омонімічних утвореннях.

Квантитативні характеристики частки мають опертям їхні кількісні параметри і частоту використання, що, поза всяким, здійснюється в межах певного дослідницького корпусу текстів, але за врахування наявності в ньому адекватно репрезентативних текстів різних функційних стилів – художнього, наукового, офіційно-ділового та інших, тому що низка часток постає закріпленою тільки за певним стилем (пор.: *ну, ну й, ну лише, ну тільки, що за, лишень* тощо – здебільшого художньо-белетристичний і розмовно-побутовий), окремі мають міжстильове навантаження, особливо *не, ні* та ін.

Динаміко-еволюційні параметри частки / часток слід розглядати крізь призму певного часового зрізу для вияву розширення функційного тла, збільшення кількісного складу (за основу можна брати Словарь української мови (упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко), Словник української мови (В 11-ти т.), Великий тлумачний словник української мови, а також Етимологічний словник української мови (вийшло п'ять томів), Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. Євгена Тимченка (підготовлені до видання В.В. Німчуком та Г.І. Лисою) та ін.), що уможливить аргументацію функційної динаміки тощо.

Сучасний категорійний простір частки характеризується неоднорідністю в структурному, функційному, морфосинтагматичному, текстоструктуральному й інших аспектах. Функційне розмаїття часток умотивоване їхніми властивостями як щодо окремого слова, словосполучення, так і речення, складного синтаксичного цілого загалом. Усе це вимагає врахування і функційно-стильового маркування часток, і їхнього внутрішньотекстового і внутрішньореченнєвого навантаження, а також простеження їхнього кількісного обсягу, частоти вжитку. Водночас важливим постає в перспективі розгляд часток за семантико-гніздовим принципом з урахуванням їхнього співвідношення з відповідними дискурсними практиками і текстовими величинами, а також встановлення модального малюнку кожної частки зокрема і тієї чи тієї кваліфікаційної групи загалом, вияв навантаження семантико-парадигматичних зв'язків і відношень у системі часток.

Література

- Бацевич 2008: Бацевич, Ф. Семантика і прагматика очікуваних і неочікуваних змін: функції та комунікативні смисли частки і (й) у сучасному українському мовленні [Текст] / Ф. Бацевич // Українська мова і література в школі. – 2008. – № 1. – С. 41-44.
- Вихованець 1980: Вихованець, І.Р. Прийменникова система української мови [Текст] / І.Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1980. – 286 с.
- Вихованець 1988: Вихованець, І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті [Текст] / І.Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1988. – 256 с.
- Виноградов 1986: Виноградов, В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) [Текст] / В.В. Виноградов. – М.: Высшая школа, 1986. – 640 с.
- Гак 2004: Гак, В.Г. Теоретическая грамматика французского языка [Текст] / В.Г. Гак. – М.: Добросвет, 2004. – 862 с.
- Городенська 1993: Городенська, К.Г. Частка [Текст] / К.Г. Городенська // Безпояско, О.К., Городенська, К.Г., Русанівський, В.М. Грамматика української мови. Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – С. 308-318.

- Городенська 2004*: Городенська, К. Слова-речення [Текст] / К. Городенська // Вихованець, І., Городенська, К. Теоретична морфологія української мови / За ред. І. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – С. 374-390.
- Городенська 2004a*: Городенська, К. Службові слова-морфеми [Текст] / К. Городенська // Вихованець, І., Городенська, К. Теоретична морфологія української мови / За ред. І. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – С. 328-375.
- Горпинич 2004*: Горпинич, В.О. Морфологія української мови [Текст] / В.О. Горпинич. – К.: ВЦ «Академія», 2004. – 336 с.
- Доломан 1997*: Доломан, С.Є. Частки [Текст] / С.Є. Доломан // Сучасна українська мова / За ред. О.Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1997. – С. 213-217.
- Загнітко 2001*: Загнітко, А. Теоретична граматики української мови. Синтаксис [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
- Загнітко 2007*: Загнітко, А.П. Словник українських прикметників [Текст] / А.П. Загнітко, І.Г. Данилюк, Г.В. Ситар, І.А. Щукіна. – Донецьк: ТОВ ВКФ „БАО”, 2007. – 416 с.
- Загнітко 2008*: Загнітко, А. Теорія сучасного синтаксису [Текст] / А. Загнітко. – Вид. 3-тє, випр. і доп. – Донецьк, 2008. – 294 с.
- Загнітко 2009*: Загнітко, А. Український синтаксис: Теоретико-прикладний аспект [Текст] / А. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – 150 с.
- Загнітко 2009a*: Загнітко, А. Функционально-семантическая типология частиц: внутрпредложенческий и контрактивный аспекты [Текст] / А. Загнітко // Příspěvky k aktuálním otázkám jazykové rusistiky (3). – Brno: Masarykova Univerzita v Brně, 2009. – S. 146-154.
- Канюшкевич 2007*: Канюшкевич, М.І. Беларуска прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання [Текст] / М.І. Канюшкевич. Матэрыялы да слоўніка: У 3-х ч. / М.І. Канюшкевич. – Частка I (Дыяпазон А-Н). – Гродна: ГрДУ імя Я. Купалы, 2007. – 492 с.
- Карпіловська 2002*: Карпіловська, Є.А. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда з вершинами – омографічними коренями [Текст] / Є.А. Карпіловська. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 2002. – 912 с.
- Киклевич 2008*: Киклевич, А. Притяжение языка [Текст] / А. Киклевич. Т. 2: Функциональная лингвистика. – Olsztyn: Wyd-wo Instytutu Dzennikarstwa I Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2008. – 391 s.
- Клименко 1984*: Клименко, Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н.Ф. Клименко. – К.: Наукова думка, 1984. – 252 с.
- Клименко, Карпіловська 2008*: Клименко, Н.Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі [Текст] / Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – 356 с.
- Коломієць 1969*: Коломієць, Л.І. Частка [Текст] / Л.І. Коломієць // Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 501-513.
- Мещанинов 1940*: Мещанинов, И.И. Общее языкознание. К проблеме стадильности в развитии слова и предложения [Текст] / И.И. Мещанинов. – Л.: Госиздат, 1940. – 241 с.
- Мещанинов 1945*: Мещанинов, И.И. Члены предложения и части речи [Текст] / И.И. Мещанинов. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1945. – 321 с.
- Пешковский 1938*: Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении [Текст] / А.М. Пешковский. – М.: Учпедгиз, 1938. – 487 с.
- Плющ 1975*: Плющ, М.Я. Морфологія [Текст] / М.Я. Плющ // Сучасна українська літературна мова. – К.: Вища школа, 1975. – С. 172-313.
- Плющ 1984*: Плющ, М.Я. Морфологія [Текст] / М.Я. Плющ // Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Плющ. – К.: Вища школа, 1984. – С. 192-308.
- Сидоренко 2005*: Сидоренко, Е.Н. Теоретические и практические материалы по морфологии современного русского языка: в 5-ти ч. – Ч. 4: Модальные слова. Служебные части речи. Междометие. Трансформациология [Текст] / Е.Н. Сидоренко. – Симферополь: Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 2005. – 160 с.
- Сидоров 1945*: Сидоров, В.Н. Очерк грамматики русского литературного языка [Текст] / В.Н. Сидоров. – М.: Госиздат, 1945. – 256 с.
- Словник 1998*: Клименко, Н.Ф., Карпіловська, Є.А. Словник афіксальних морфем української мови [Текст] / Є.А. Карпіловська, В.С. Карпіловський, Т.І. Недозим. – К.: Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, 1998. – 435 с.
- Теньер 1988*: Теньер, Л. Основы структурного синтаксиса [Текст] / Л. Теньер. – М.: Прогресс, 1988. – 656 с.
- Уздиган 1997*: Уздиган, І.М. Частки [Текст] / І.М. Уздиган // Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 1997. – С. 476-479.
- Шахматов 1927*: Шахматов, А.А. Синтаксис русского языка [Текст] / А.А. Шахматов. – Л.: Госиздат, 1927. – 211 с.

- Шахматов 1941*: Шахматов, А.А. Синтаксис русского языка [Текст] / А.А. Шахматов. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.
- Шведова 1980*: Шведова, Н.Ю. Частицы [Текст] / Н.Ю. Шведова // Русская грамматика. – Т. I. – М.: Наука, 1980. – С. 721-731.
- Шигаревская 1970*: Шигаревская, Н.А. Очерки по синтаксису современной французской разговорной речи [Текст] / Н.А. Шигаревская. – Л.: Наука, 1970. – 196 с.
- Adamec, Hrabě 2003*: Adamec, P. Morfologie ruštiny I [Text] / P. Adamec, V. Hrabě, J. Jiráček, I. Miloslavskij, S. Žaža. – Brno: Masarykova Univerzita v Brně, 2001. – 166 s.; II. – 2003. – 166 s.
- Damourette, Pichon 1968-1971*: Damourette, J. Des mots à la pensée. Essai de grammaire de la langue française [Text] / J. Damourette, E. Pichon. – P., 1968-1971. – 567 p.
- Grochowski 2005*: Grochowski, M. Wpływ zmiany pozycji linearnej partykuły na strukturę semantyczną wypowiedzenia [Text] / M. Grochowski // Wyraz i zdanie w językach słowiańskich (5): Opis, konfrontacja, przekład / Red. M. Sarnowskiego, W. Wysoczńskiego. – Wrocław: Wyd-wo Wrocław un-ta, 2005. – S. 89-94.
- Grochowski 2009*: Grochowski, M. Koncepcja słownika partykuł polskich [Text] / M. Grochowski // Wyraz i zdanie w językach słowiańskich (7): Opis, konfrontacja, przekład / Red. M. Sarnowskiego, W. Wysoczńskiego. – Wrocław: Wyd-wo Wrocław un-ta, 2009. – S. 65-72.
- Grochowski 2010*: Grochowski, M. Kryteria podziału partukul w Słowniku gniazdowym partykuł polskich [Text] / M. Grochowski, A. Kisiel, M. Żabowska. // Wyraz i zdanie w językach słowiańskich (9): Opis, konfrontacja, przekład / Red. J. Sokołowskiego, I. Luczków. – Wrocław: Wyd-wo Wrocław un-ta, 2011 (у друці).
- Mluvnice 1986*: Mluvnice češtiny (2), Tvarosloví / Věd. red. J. Petr. – Praha: Academia, 1986. – 536 s.
- Le Bidois 1968*: Le Bidois, G. et K. Syntaxe de Français moderne [Text] / G. et K. Le Bidois – P., 1968. – 342 p.
- Kennedy 1920*: Kennedy, Arthur G. The modern English verb-adverb combination [Text] / Arthur G. Kennedy. – Stanford, CA: Stanford University Press, 1920. – 256 p.
- Martine 1969*: Martine, A. Le français sans fard [Text] / A. Martine. – P., 1969. – 311 p.
- Martine 1979*: Martine, A. Grammaire fonctionnelle du français [Text] / A. Martine. – P., 1979. – 321 p.
- Martine 1985*: Martine, A. Syntaxe générale [Text] / A. Martine. – P., 1985. – 304 p.
- Polański 1999*: Polański, K. Partykuła Encyklopedia językoznawstwa ogólnego [Text] / K. Polański. – Wyd. drugie, poprawione i uzupełnione. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Wyd-wo Zakład Narodowy Ossolińskich, 1999. – S. 423-424.
- Sprache 1970*: Die deutsche Sprache: Kleine Enzyklopedie: In zwei Bänden. – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1970. – 1174 S.
- Topolińska 1984*: Topolińska, Z. Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia [Text] / Z. Topolińska. – Warszawa: Wyd-wo Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1984. – S. 145-192.

Рассмотрен категориальный статус частицы, раскрыта специфика её проявления в системе служебных частей речи, установлены основные параметры морфологической, морфосинтагматической, семантической, деривационной парадигм в системе служебных частей речи; установлены классификационные и квалификационные основы дифференциации частиц с разграничением собственно-частиц и частиц-фраз, охарактеризованы основные принципы лексикографической разработки частицы и составления Словаря частиц.

Ключевые слова: частица, собственно-частицы, частицы-фразы, морфологическая парадигма, морфосинтагматическая парадигма, деривационная парадигма, семантическая парадигма.

A categorial status of particle is analyzed, peculiarities of realization of particle in a system of synsemantic word classes are discovered. The basic dimensional characters of morphologic, morphosyntagmatic, semantic and derivational paradigms in the system of structural words are found out. Background knowledge for differentiation of particles is detected; moreover particles as such and particles-phrases are delimited. The main principles of particle lexicographical elaboration and compiling of Vocabulary of particles are described.

Keywords: particle, particle as such, particle-phrase, morphologic paradigm, morphosyntagmatic paradigm, derivational paradigm, semantic paradigm.

Надійшла до редакції 9 вересня 2010 року.

ББК 81.2. Ук – 212

УДК 811.161.2.'366.587

ОСОБЛИВОСТІ КОМПЛЕКСНОЇ АСПЕКТУАЛЬНОЇ ДІАГНОСТИКИ РЕЛЯТИВІВ НА ТЛІ АСПЕКТУАЛЬНОЇ ПОЛІКАТЕГОРІЙНОСТІ

У статті репрезентовано методологічні засади аспектологічного аналізу і описано досвід застосування комплексної аспектуальної діагностики щодо полікатегорійних у видовому відношенні дієслів для виявлення належності його окремих значень до певного аспектуального класу та прогнозування специфіки видової поведінки.

Ключові слова: дієслово, вид, аспектуальність, комплексна аспектуальна діагностика, аспектуальний клас, видова поведінка, аспектуальна полікатегорійність, статив, релятив.

Стойка наукова зацікавленість проблемами виду й аспектуальності спричинила виокремлення спочатку формально-граматичної, а пізніше – функціонально-граматичної галузі – аспектології. Особливо зросла увага лінгвістів до питань теорії виду в 90-х роках ХХ ст. У 1994 році започатковано роботу Міжнародного аспектологічного семінару на філологічному факультеті Московського державного університету імені Михайла Ломоносова. Упродовж п'ятнадцяти років його функціонування проведено близько ста засідань, де заслухано й обговорено доповіді російських і зарубіжних аспектологів, значну частину яких опублікував спеціалізований часопис „Труды аспектологического семинара филологического факультета МГУ”. Певним підсумком аспектологічних пошуків стала Міжнародна конференція з типології виду (Москва, 1997 р.). У цей самий період під керівництвом одного з провідних славістів, краківського професора С. Кароляка регулярно проходять засідання європейського колоквиуму “Семантика і структура слов'янського виду” (1995, 1996, 1998 рр. – Краків, 1997 р. – Скоп'є, 1999 р. – Новгород, 2001 р. – Гамбург). З огляду на вагоме місце проблем виду в сучасних мовознавчих дослідженнях у складі граматичної комісії Міжнародного комітету славістів виокремлено аспектологічну підкомісію.

До дальших пошуків у царині виду та аспектуальності спонукає те, що попри пильну увагу до цього феномена, давню традицію, величезний доробок аспектологів, особливо дослідників виду на матеріалі російської мови (як російських, так і зарубіжних), проблема адекватного наукового опису слов'янського виду залишається відкритою. Такий невтішний висновок зафіксували відповіді 35 дослідників із 13 країн світу на анкету аспектологічного семінару філологічного факультету Московського державного університету. З-поміж найактуальніших завдань, на думку авторитетних аспектологів, основне – це створення динамічної моделі виду, що інтегрує чинники всіх мовних рівнів [Ответы 1997: 125–129].

Сучасні аспектологічні студії уможливлені міцним теоретичним підґрунтям, закладеним у дослідженнях, присвячених видові й аспектуальності як на матеріалі української, так і інших мов, оскільки, на думку багатьох мовознавців, аспект є універсальною категорією, що має різні ідіотетнічні реалізації [Ответы 1997: 126]. Це праці українських (В. М. Русанівського, І. Р. Вихованця, А. П. Грищенка, К. Г. Городенської, А. П. Загнітка, С. О. Соколовой, О. І. Бондаря та ін.), російських (В. В. Виноградова, Ю. С. Маслова, О. В. Бондарка, М. О. Шелякіна, Н. С. Авилової, М. Я. Гловинської, А. А. Залізняка, А. М. Ломова, О. В. Падучевої, В. О. Плунгяна, О. В. Петрухіної, Є. А. Реферовської, Н. О. Слюсареві, О. М. Соколова, С. Г. Татевосова, О. Д. Шмельова та ін.), а також західноєвропейських і американських (А. Барентсена, В. Броя, З. Вендлера, Г. Гійома, М. Гіро-Вебер, Дж. Грубора, Б. Комрі, Ф. Леманна, Х. Р. Меліга, І. Польдауфа, В. Порцига, Н. Б. Теліна, Л. Ясаї та ін.) лінгвістів.

Стан сучасних загальнотеоретичних і аспектологічних студій уможливорює здійснення комплексного аналізу аспектуальності й виду. Урахування україністичної традиції вивчення виду першої половини ХХ ст., аспектологічних здобутків української формально-граматичної думки середини ХХ ст., загальнотеоретичного й аспектологічного доробку української функціонально-категорійної граматики, загальнонаукової теорії взаємодії системи й середовища та її лінгвістичної інтерпретації, концепцій функціонально-семантичних полів загалом та поля аспектуальності зокрема, аспектуальних класів Ю. С. Маслова, дієслівних класів З. Вендлера, двокомпонентної теорії виду, досвіду аспектуально орієнтованого класифікування дієслівних предикатів, традиційного польового моделювання поняттєвих категорій дає підстави для формування аспектологічної концепції, що поєднує, з одного боку, інтеграційну теорію виду, найвагоміший елемент якої – система аспектуальних класів як визначальний чинник видової поведінки дієслова, а з іншого – інструмент дослідження цих класів і того впливу, який вони мають на вид, – комплексну аспектуальну діагностику [Калько 2008: 95 – 147].

Мета нашої статті – продемонструвати можливості застосування комплексної аспектуальної діагностики у процесі аспектологічного аналізу дієслівної лексеми, і тим самим аргументувати потребу такого опису видової поведінки дієслова, який ґрунтується на урахуванні усіх онтологічних та інтерпретаційних підстав віддзеркалення у дієслівній семантиці відповідного екстралінгвального явища. Найефективнішу реалізацію окресленої вище проблеми, на нашу думку, забезпечує об'єктивістський (за Дж. Лайонзом) [Лайонз 2003: 338]

підхід до дослідження аспектуальності, оскільки, на противагу суб'єктивістському, він акцентує увагу не так на погляді мовця на внутрішньочасову структуру процесуальної ознаки, його аспектуальній оцінці ситуації, як на залежності цього погляду, цієї оцінки від онтологічної специфіки процесів, на їхній глибокій закоріненості у відображеній у лексичному значенні дієслів онтології позамовних явищ (дій, процесів, станів, відношень, властивостей, подій тощо). Двокомпонентна теорія виду, на якій ґрунтується наша концепція, передбачає дихотомію граматичного (власне категорія виду) та лексичного аспекту (аспектуальні класи).

Аспектуальні класи, за З. Вендлером, “характери дієслівної дії”, за О. В. Ісаченком, О. В. Горбовою, “акціональні гештальти”, за Ф. Леманном, “нехарактеризовані роди дії”, за Ю. С. Масловим та представниками школи функціональної граматики, ми кваліфікуємо як аспектуально орієнтовані прихованограматичні, або лексико-граматичні, класи, які мають вплив на граматичну царину виду, імпліцитно регулюючи аспектуальну поведінку (передовсім корелятивну здатність, функціональний та морфолого-словотвірний потенціал) дієслів [Калько 2009]. На ґрунті українського дієслова вони утворюють п'ятикомпонентну систему, до якої належать: 1) термінативи, або здійсненники, напр.: *...і наказали рити для себе яму. Вона **копала** довго, Бо земля ще не відмерзла, А коли **викопала** – стала* (М. Драй-Хмара); 2) активітиви, або діяльники, напр.: *Черга **рухається** повільно, але **рухається**, бо конфлікт на кухні тимчасово погашений* (Ю. Андрухович); 3) стативи, або станівники, напр.: ***Стриміли** три хрести над містом, На них – скривавлені три тіла* (Є. Маланюк); 4) евентиви, або подійники, напр.: *Султан весело усміхнувся й відповів: – Коли я собі добре пригадую, то здається, що я через тебе **впав** з коня і в рішачій хвилі **вивихнув** собі руку. Але, може, й краще так **сталося*** (О. Назарук); 5) релятиви, або відносники, напр.: *Але ж трагічна велика українська земля з її первісною відразою до лукавства та крутійства теж **потребує** перевитрат любові* (С. Процюк).

Система аспектуальних класів постає як категорійне підґрунтя, що визначає функціональну специфіку видової поведінки українського дієслова. Найзагальніше залежність видових особливостей від аспектуального класу можна представити так: 1) термінативи мають суто видових, функціонально-видових та акціональних партнерів, уживаючись у прогресивній функції; 2) евентивам притаманне функціонально-видове й обмежене акціональне партнерство, але не властива прогресивна функція; 3) активітиви не мають видових партнерів, натомість для них характерні багатовекторне акціональне партнерство та прогресивна функція; 4) стативи позбавлені можливості мати видових партнерів і прогресивну функцію, однак їм властиве аспектуально-акціональне (інцептивне) партнерство; 5) семантика релятивів унеможливорює видове партнерство та прогресивну функцію, хоч деякі з них, зокрема “географічні” дієслова, передбачають уявно-видове партнерство, що зумовлено епідигматичним “залишком” термінативів-мотивів, від яких утворені георелятиви.

Диференціацію дієслів сучасної української літературної мови за належністю до відповідного аспектуального класу, а отже, і констатацію певного типу аспектуального партнерства: суто видового, функціонально-видового, акціонального, аспектуально-акціонального, уявно-видового уможливорює комплексна аспектуальна діагностика, що передбачає цілеспрямоване об'єднання різних методів [Калько 2008].

До релятивів, або відносників, термінологічними корелятами яких у спеціальній літературі є „*generis states*” (З. Вендлер), „*totally static verbs*” (В. Брой), „*постоянные свойства и отношения*” (Т. В. Булигіна, А. А. Залізник, О. В. Падучева, О. Д. Шмельов), належать українські дієслова з „найменш дієслівними” значеннями позачасових відношень, властивостей, ознак тощо: *відрізнятися, дорівнювати, залежати, належати, суперечити, характеризувати* тощо, напр.: *Якщо вже прирівнювати до кузні, то кожен удар молота **дорівнює** критичній життєвій ситуації* (В. Дрозд). Слід зауважити, що „релятив” уже став надбанням української лінгвістики, зокрема, для позначення „аспектів дії” його використано в праці А. П. Загнітка [Загнітко 1996: 221]; аспектуальне поле реляційності виокремлює О. І. Бондар [Бондар 1996: с. 97].

„Ховаючи” під дієслівною формою, призначеною для вираження процесуальної ознаки, значення різного типу статичних і позачасових виявів буття, релятиви з погляду категорійної дієслівної семантики значною мірою ослаблені. Як зазначає В. М. Русанівський, „дієслово є насамперед темпоральною (часовою) частиною мови. Тому, коли воно виражає дію узагальнено, безвідносно до моменту мовлення або інших часових меж, його значення може набувати статичних рис і наближається до значення прикметника” [Русанівський 1969: 297], пор.: *...агов, чужинцю, показуй, чого ти взагалі **вартуєш** (вартий) і що ти тут загубив серед нас...* (Ю. Андрухович). Перебуваючи на периферії як дієслова загалом, так і категорії аспектуальності зосібна, релятиви позбавлені здатності до видового й акціонального партнерства, а також можливості вживатися в прогресивному значенні.

Аспектологічний аналіз дієслів сучасної української мови свідчить про те, що релятивність, як і термінативність, активітивність, евентивність чи стативність не є однозначною аспектуальною кваліфікацією всієї лексеми, а швидше параметром, або форматом реалізації, який у різних значеннях однієї лексеми може бути різним. Аспектуальні класи не можуть існувати у вигляді закінчених дієслівних реєстрів, оскільки зорієнтовані не на всю дієслівну лексему, а на кожен її конкретний лексико-семантичний варіант, конкретну реалізацію валентісного потенціалу предиката, семантичні ролі аргументів, передовсім суб'єкта та об'єкта, зрештою, широкий контекст, а отже, аспектуальна полікатегорійність дієслівної лексеми, що виявляється у здатності функціонально належати до різних аспектуальних класів, є системним явищем для українського дієслова.

У ракурсі виявлення аспектуально-семантичних парадигм як спектра значень, що належать до різних аспектуальних класів, кожна полісемічна дієслівна лексема потребує спеціального аспектологічного обстеження. Проілюструємо це на прикладі комплексної аспектуальної діагностики дієслова *володіти*.

Діагностика релятивів – це передовсім аналіз словникових статей для виявлення дефініцій на кшталт „мати здатність”, „мати властивість”, „мати відношення”, „мати перевагу”, „бути причиною”, „бути логічним наслідком”, „бути відповідним”, „бути залежним”, „мати потребу” тощо, напр.: *володіти* „мати певну обдарованість, відзначатися чимось (голосом і т. ін.)”: *Наталія співає чудово, саме як душа вимагає. Вона володіє своїм голосом, як чаром своєї істоти* (О. Кобилянська). Із цим значенням *володіти* – релятив, оскільки йому притаманні всі ознаки класу. На відміну від термінативів та активітивів, воно позбавлене прогресивної функції: це засвідчує некоректність актуального діалогу, пор.: – *Що це ти там робиш?* – **Володію непоганим голосом*. Основна ж релятивна ознака цієї семантики – повна відсутність опозитивних дієслів доконаного виду, оскільки можливі кореляції *оволодіти* та *заволодіти* співвіднесені з іншими його значеннями, зокрема, *володіти* „опановувати, охоплювати когось (про думки, почуття)” корелює з *оволодіти* „охопити, обійняти (про почуття, стан)” та *заволодіти* „опанувати, охопити кого-, що-небудь”, пор.: (1) – (2), (1) – (3).

(1) *Усякий страх покинув хлопця. Ним володіла одна тільки думка* (О. Ільченко).

(2) *Збентеження, що охоплювало її за кожним разом,.. стало тепер незвичайним від тієї трепетної щирості, що оволоділа ними* (І. Вільде).

(3) *Гнівні і болісні ревності заволоділи Федором* (М. Руденко).

На відміну від імперфективних евентивів, *володіти* з релятивним значенням не може вживатися в подійному контексті, про що свідчить неможливість інсталяції в контекст теперішнього історичного, пор.: *Пригадую вчорашній вечір: *ось вона володіє непоганим голосом, співає романс і захоплює своїм співом мене і батьків*.

Від актуальних стативів *володіти* відрізняється неможливістю епізодизації, а від неактуальних – нездатністю до квантифікації, оскільки належить до підкласу посесивних релятивів, що означають не актуальну, а атемпоральну вроджену здатність людини як передумову кваліфікованого здійснення процесу. Це унеможливило інтерпретацію іманентної, внутрішньо притаманної суб'єктові ознаки як актуального чи повторюваного вияву відповідної здатності. Тому спроба інсталяції *володіти* в епізодичний чи ітеративний контекст, є невдалою, пор.: **Одного разу (якось) володіла вона непоганим голосом і раптом заспівала. *Вона часто (рідко, іноді) володіла непоганим голосом*.

Негативний результат констатують і тести на можливість інсталяції дуративних адвербіальних показників (*довго, весь день, цілий рік, два роки* тощо) в контексти з релятивом *володіти*, що означає вроджену здатність людини (4), іманентну здатність представників теосфери (5), (6) чи внутрішню притаманність, що випливає з природи явищ абіосфери (7). Єдина можливість темпоралізувати ситуацію – інсталяція зовнішньочасових темпоративів, що уточнюють план дейксісу: у *минулому, тепер, у майбутньому*. Найбільш відкритими для цього є ситуації з антропосуб'єктом (8), оскільки в різні періоди життя людини (у молодості, зрілому віці, старості) її вроджені задатки можуть зазнавати певної трансформації, посилюючись чи пригасаючи. Це підтверджує можливість інсталяції темпоративів у *молодості, все життя, весь вік* тощо в ситуацію, описану контекстом (8). Органічно інсталюються в цей контекст і темпоративи з дуративним відтінком на кшталт з *дитинства, з молодості*, які засвідчують вродженість, іманентність ситуацій, описаних дієсловом, пор.: (9).

(4) *Окрім розуму й зухвалості, гяурка володіла ще незбагненною хитрістю й передбачливістю. Це вона вгадала затаєну думку валіде про возвеличення Ібрагіма* (П. Загребельний).

(5) – *Я безмежно вдячний вам, ваша величність, за високу милість бачити вас і чути ваш ангельський голос. – Коли ви доведете, що ангели володіли також і мудрістю, тоді я згодна й на таке визначення, – засміялася Роксолана* (П. Загребельний).

(6) *Він вірить у пророкові слова: як єдиний бог володіє небом і небесними ділами, так божою волею визначено, щоб єдиний володар управляв землею і земними справами* (П. Загребельний).

(7) – *Час покаже, ваша величність, тільки час володіє всім* (П. Загребельний).

(8) *Сила буває і в безсиллі. Він же володів силою незламною...* (П. Загребельний).

(9) *У молодості (весь вік, все життя, з дитинства) він володів силою незламною*.

Якщо *володіти*, означаючи іманентну здатність, є релятивом, то, описуючи набуті здібності до чогось, тобто з зафіксованими в одинадцятитомному „Словнику української мови” значеннями „добре знати що-небудь”, „мати ґрунтовні знання, уміння, навички і т. ін. в чому-небудь”, дієслово виявляє зсув семантики в бік стативності, що підтверджує аспектуально-акціональне партнерство з інцептивом *оволодіти* „набути ґрунтовних знань, умінь, навичок і т. ін. у чому-небудь”. Це ілюструють інгерентні кореляційні контексти, напр.: *Дітмар Штюдетман... чудово володіє не лише тематикою, але й російською мовою (пообіцяв оволодіти й українською)* (З газети). *Володіти* з цим значенням перебуває на межі релятивної та стативної семантики, оскільки позбавлене можливості поєднуватися з обставинами, які є діагностичними для прототипних стативів: зокрема, дуративними (*довго, весь день, цілий рік, два роки*) та квантитативними (*часто, рідко, іноді*), напр.: *Михайло володів польською мовою, як уроджений поляк* (О. Досвітній), пор.: **Михайло два роки володів польською мовою як уроджений поляк. *Михайло часто володів польською мовою як уроджений поляк*. На

відміну від попереднього значення, **володіти** має можливість поєднуватися з темпоративами на зразок *уже давно, уже два роки*. Вони ретроспективують якийсь дифузний, нечітко визначений часовий момент не так зародження нової ознаки суб'єкта, як завершення відносно тривалого процесу її становлення, набуття. У контекстах із перфективами його імпліцитно чи експліцитно виражають інклюзивні (адвербіалізатори строку, хоч і дифузного): *у неволі (10), в консерваторії (11), в найкоротші строки (12)*. У процесі опозиціонування *оволодіти* з *володіти* цей підготовчий для події період відступає на другий план, дезактуалізується, натомість набирає сили акцент саме на події, яка породжує таку ситуацію. Водночас *оволодіти* перебуває у відношенні термінативного видового партнерства з вторинним імперфективом *оволодівати* „набувати ґрунтовних знань, умінь, навичок і т. ін. у чому-небудь” (13), наявність якого констатує, зокрема, мобільно-діалогічний тест: – *Ти вже оволодів комп'ютером? – Ще ні, але вже поволі оволодіваю*. Отже, перед нами – термінативно-інцептивна полікатегорійність перфектива *оволодіти*, аспектуальна поведінка якого нагадує поведінку хамелеона: воно має здатність міняти своє аспектуальне „забарвлення” (належність до того чи того аспектуального класу) залежно від хронологічного статусу партнерів. За умови ретроспективного покликання (*оволодіти* – *оволодівати*) воно – термінативний партнер, а за умови перспективного (*оволодіти* – *володіти*) – інцептивний. Іншими словами, з огляду на хронологічну послідовність виявів буття, позначених цими дієсловами, *оволодіти* є перспективою для *оволодівати* і ретроспективою для *володіти*, чим онтологічно й умотивована відповідна специфіка аспектуальної поведінки.

(10) *Викуплений запорожцями з неволі, Богдан повернувся додому, оволодівши турецькою й татарською мовами та сповнений ненависті до агресорів і свідомості близької нещадної боротьби з ними* (О. Апанович).

(11) *Мадам Фур'є два рази зіграла малесеньку пісню з Бордо і ще грала. Француженка прекрасно володіла віолончелею, бо вона була колись у консерваторії* (М. Хвильовий).

(12) *Генеральний прокурор України брав зобов'язання в найкоротші строки оволодіти державною мовою, та забув про нього* (М. Степаненко).

(13) *Гасан-агу звали Коджа за його вмільсть у мовах, якими він оволодівав легко, з льоту, мовби граючись* (П. Загребельний).

Віддаленість від зони релятивності, а відповідно і характер стативності виявляють, крім згаданого вже значення „опанувати, охоплювати когось (про думки, почуття)” (1), (2), (3), і семантими *володіти* „маючи повну владу, керувати державою, краєм і т. ін.” та „мати можливість підкоряти когось своєму впливові, своїй волі”. Спільна риса розглянутих вище релятивних і названих стативних семантем – ретроспективне відсилання до події, описаної перфективом *оволодіти*. Крім цього, стативні імперфективи можуть бути співвіднесені ще й з перфективом *заволодіти*.

Аспектуально-акціональне партнерство, з одного боку (14), та синонімічність перфективів, з іншого (15), підтверджують інгерентні контексти. Правда, інцептивні партнери тут не виключають раптовості, несподіваності події, що засвідчено контекстуально (16) чи експериментально: можливістю інсталяції перфективів у контекстуальні моделі з *раптом, несподівано, зненацька* тощо, напр.: *Несподівано ним заволоділи ревнощі. Зненацька селом оволоділа банда отамана Зеленого*. Стативи ж, на відміну від релятивів, відкриті для вживання в дуративних, ітеративних і узуальних ситуаціях, напр.: *Дивне почуття володіло ним. Воно ним володіло вже від багатьох днів, відколи він пірнув у цей первісний, незайманий, напівказковий світ* (І. Багрянний), пор.: *Цілий день ним володіло якесь дивне почуття; Іноді ним володіло це дивне почуття; Коли він бачив її, ним щоразу володіло це дивне почуття*.

Почасти інтуїтивне відчуття письменником описаних відмінностей втілено в мовну гру, напр.: *Але передусім – мова. Я маю щастя нею володіти, частіше вона володіє мною, я радий перебувати в її володіннях* (Ю. Андрухович) – спостерігаємо поєднання двох різних аспектуальних ситуацій: релятивної (*Я володію мовою*) і стативної (*Мова володіє мною = Мова владарює наді мною = Мова, іноді оволодівши мною, стає моїм володарем = Мова, заволодівши мною, має мене за свої володіння*).

Негативний тест на епізодичність або квазіепізодичність (неконкретно-часову повторюваність) семантими „маючи повну владу, керувати державою, краєм і т. ін.” (**У той ранок, коли я підпливав до Києва, він володів великим банком; *У такі дні він володів великою імперією*) ілюструє її належність до неактуальних стативів. Ця ознака зближує їх із релятивами, пор.: **У той час, коли я був зайнятий господарськими справами, він добре володів грою на скрипці*.

Позитивний тест на можливість уживатися в контекстах на зразок „у той час, як реалізується одна процесуальна ознака, виявляється й якась інша”, а також поєднуватися з адвербіалізаторами *у такі хвилини, у такі ночі* тощо засвідчує належність семантими „опанувати, охоплювати когось (про думки, почуття)” до актуальних стативів, напр.: *Незважаючи на те, що обоє – і Тимко, і Оріся – були зайняті господарськими справами, якесь дивне почуття володіло ними: тривога, сум одне за одним* (Григорій Тютюнник), пор.: *У такі хвилини ним володів гнів. У такі ночі ним володіло якесь дивне бажання*.

(14) *Безперечно, всі учасники бойових дій розуміли правоту слів гетьмана Самойловича: „Хто володітиме Чигирином, тому піддадуться запорожці й уся Україна по той бік Дніпра”*. Першу спробу *оволодіти резиденцією українських гетьманів здійснила турецька армія на чолі з Ібрагим-шайтан-пашею* (3 газети).

(15) *Мехмед Фатіх завоював це місто, але чи ж **заволодів** ним до глибини? І хто **заволодів** й **оволодіє**?* (П. Загребельний).

(16) *З жахом відчула, що ненависть її кудись пропала, щезла, а на її місце виступали спокуси, і демони **заволоділи** душею невблаганно й навіки, навіки!* (П. Загребельний).

Відмінності між актуальними та неактуальними стативами полягають і в актуалізації різних значень адвербіального слова *завжди*. У релятивних ситуаціях прислівник функціонує лише „як квантор, що обмежує обсяг денотата суб'єкта, а не як квантифікатор „випадків” вияву відповідних властивостей (емоцій, думок, умінь)” [Бульгіна 1997: 135], напр.: *Є багато диригентів, які однаково добре і віртуозно **володіють** як хоровою, так і оркестровою технікою тактування і диригування* (З газети), пор.: *Диригенти не завжди однаково добре і віртуозно **володіють** як хоровою, так і оркестровою технікою тактування і диригування = Не всі диригенти однаково добре і віртуозно **володіють** як хоровою, так і оркестровою технікою тактування і диригування, але Не завжди, коли він бачив її, ним **володіло** це дивне почуття = Іноді, коли він бачив її, ним **володіло** це дивне почуття*.

Наведений вище контекст із релятивом ілюструє ще одну досить суттєву відмінність між квалітативним і посесивним семантичними типами стативів: відкритість одних та закритість інших для поєднання з квалітативами оцінки *добре, вільно, віртуозно, досконало, чудово* тощо, напр.: ***Володів** він російською мовою так само досконало* (І. Багрянний). Протилежну картину сполучуваності спостерігаємо щодо адвербіальних компонентів на зразок *щасливо, неподільно* тощо, з якими можуть поєднуватися лише посесивні стативи, напр.: *Довгі дні і довгі літа **Володів** той князь щасливо* (І. Франко); *Хитрий Ібрагім усував усіх улюбленців султанових, щоб самому неподільно **володіти** душею падишаха* (П. Загребельний).

Отже, комплексна аспектуальна діагностика лексеми *володіти* уможливує виокремлення релятивного типу семантем й окреслення основних диференційних рис їхньої аспектуальної поведінки на тлі семантем стативного типу. Релевантними ознаками релятивності є: 1) часова нелокалізованість (неепізодичність), що виявляється як неможливість актуального, дуративного, ітеративного й узуального вживань; 2) неопозиційність лексичної семантики, її індіферентність („байдужість”), закритість для подійності, яку засвідчує відсутність будь-яких протилежновидових кореляцій. Обидві ознаки притаманні релятивній семантем „мати певну обдарованість, відзначатися чимось (голосом і т. ін.)”. Семантема „мати ґрунтовні знання, уміння, навички і т. ін. у чому-небудь” виявляє зсув у бік стативності, перебуваючи на межі з релятивністю. Стативні семантеми, як ми переконалися, мають позитивні результати тестів на опозиційність (подієможливість), квантитативність (ітеративність та узуальність). Негативний тест на епізодичність свідчить про належність до неактуальних стативів, а позитивний – до актуальних.

Комплексне дослідження закономірностей категоризації аспектуальної семантики на засадах об'єктивістського підходу відкриває перспективи для багатопланового аналізу аспектуальності й виду. Застосування комплексної аспектуальної діагностики уможливує виявлення всього спектра аспектуальних характеристик дієслівної лексеми й найтонших нюансів її аспектуальної поведінки.

Література

Бондар 1996: Бондар, О.І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові : система засобів вираження [Текст] / О.І. Бондар. – Одеса : Астропринт, 1996. – 192 с.

Бульгіна 1997: Бульгіна, Т.В. Классы предикатов и аспектуальная характеристика высказывания [Текст] / Т.В. Бульгіна // Бульгіна Т.В. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т.В. Бульгіна, А.Д. Шмелев. – М. : Языки русской культуры, 1997. – С. 129–149.

Загнітко 1996: Загнітко, А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія : [монографія] [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435 с.

Калько 2008: Калько, М.І. Аспектуальність : категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові : [монографія] [Текст] / М.І. Калько. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю., 2008. – 384 с.

Калько 2009: Калько, М.І. Аспектуальні класи українського дієслова на тлі класів З. Вендлера [Текст] / М.І. Калько // Українська мова. – 2009. – №3. – С. 17–27.

Лайонз 2003: Лайонз, Дж. Лингвистическая семантика : Введение [Текст] / Дж. Лайонз ; [пер. с англ. В.В. Морозов, И.Б. Шатуновский]. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 400 с.

Ответы 1997: Ответы на анкету аспектологического семинара филологического факультета МГУ имени М.В. Ломоносова [Текст] / М.Ю. Черткова, В.А. Плунгян, А.А. Рябчиков, Д.О. Кузнецов // Вопросы языкознания. – 1997. – № 3. – С. 125–136.

Русанівський 1969: Русанівський, В.М. Дієслово [Текст] / В.М. Русанівський // Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. І.К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 296–429.

В статтє представлєны методологическє предпосылкє аспектологическєго анализа и описан опыт применения комплексной аспектуальной диагностики относительно поликатегорийных глаголов с целью обнаружения принадлежности их отдельных значений к определенному аспектуальному классу и прогнозирования специфики видового поведения.

Ключевые слова: глагол, вид, аспектуальность, комплексная аспектуальная диагностика, аспектуальный класс, видовое поведение, аспектуальная поликатегорийность, стative, релятив.

The article provides methodological basis of aspectual analysis and describes complex aspectual diagnostics of polycategory verbs aiming at establishing relation of separate meanings of the verbs in question to a certain aspectual class and predicting their aspect behaviour.

Key words: verb, aspect, aspectuality, complex aspectual diagnostics, aspectual class, aspect behaviour, aspectual polycategory, stative, relatives.

Надійшла до редакції 24 вересня 2010 року.

Марія Конюшкевич

ББК 81.02.81-2
УДК 81.161.2'37

НОВАЦИИ В ОБЛАСТИ БЕЛОРУССКОГО ПРЕДЛОГА (СИСТЕМОЕ, ОККАЗИОНАЛЬНОЕ, АВТОРСКОЕ)

У статті розглянуто вторинні прийменники й аналоги прийменників, що з'явилися в білоруському мовленні в останні кілька десятиліть. Незважаючи на їх окказіональність і одиничність авторського вживання, подібні новотвори відбивають системність формування поля прийменника як морфосинтаксичної категорії.

Ключові слова: прийменник, аналог прийменника, синтаксема, парадигма.

0. Исходные положения. С выходом программной работы М.В. Всеволодовой [Всеволодова 2010] нам остается лишь назвать несколько положений, необходимых для введения в содержание данной статьи.

Первое. Вслед за П.П. Шубой [Шуба 1971] и М.В. Всеволодовой [Всеволодова 2003], мы рассматриваем предлог как морфосинтаксическую категорию, т.е. мы исходим из функций языковой единицы, даже если эта единица выполняет функцию предлога, не покидая границ своей части речи.

Второе. Учитывается полевая структура предлога, поэтому к данной категории мы относим как собственно предлоги, отмеченные в имеющихся словарях и грамматиках, так и (а с учетом целей данной статьи – тем более) их функциональные аналоги, не нашедшие отражения в имеющихся описаниях. Поэтому все единицы, способные выполнить предложную функцию и используемые в этой роли, мы для удобства будем здесь называть предлогами.

Третье: основными диагностирующими признаками предлога как морфосинтаксической категории являются синтаксеобразующая функция (предлог вместе с флексией или без нее образует синтаксему, являясь ее формантом), управляющая функция (предлог вводит синтаксему в высказывание), а также функция маркера синтаксической позиции синтаксема (подробнее см. [Конюшкевич 2005; Конюшкевич 2005]).

1. Материал исследования. Работа над созданием Реестра белорусских предлогов и их аналогов, который составил три объемных книги [Конюшкевич 2008 – 2010] и насчитывает без малого 10 тысяч единиц, атрибутированных по более чем двадцати параметрам, показала огромный предложный потенциал знаменательной лексики и высокую активность ее употребления в этой функции – сначала на уровне речи, затем и на уровне языка.

2. Факторы, влияющие на втягивание знаменательного слова в поле предлога. Во-первых, это развитие научной картины мира, углубление человеческого знания о свойствах объектов действительности, особенно в области естественных наук. В каждой отрасли знания формируется и развивается своя научная фразеология и терминология, причем, как показывают исследования, до 80-90% терминов в самых разных языках (не исключение и белорусский язык) состоят не менее чем из двух слов [Лейчик 2007: 27].

Концентрация аналитических образований, изофункциональных предлогу, в столь обширных терминологических системах очень высока. Особенно продуктивен предложный потенциал так называемой параметрической лексики, падежные формы которой, одиночные либо в сочетании с первичными предлогами в пре- или постпозиции к ним, образуют формант синтаксема, лексическим компонентом которой выступает количественно-именное сочетание: *з хуткасцю да 120 км/гадз., магутнасцю каля 10 тысяч літраў у суткі, на адлегласці звыш ста светлавых год, у суме ад пяцісот тысяч рублёў, пры тэмпературы мінус дзесяць градусаў на Цэльсію* и т.д. (подробнее на материале русского языка в зеркале японского см. в [Судзуки 2005; Судзуки 2008], русского и белорусского – в [Сентябова 2007]).

Во-вторых, срабатывает системность языка, т.е. парадигматические и синтагматические корреляции.

3. Формирование парадигм. В силу системности в области предлога образуются различные виды парадигм: а) морфологической (как это ни парадоксально звучит по отношению к служебному слову, но речь идет об одной или нескольких падежно-числовых словоформах существительного, используемых в качестве предлога, в то время как другие словоформы в этой функции не употребляются): *на чале / на чало чаго; на*

алтар / на алтары чаго; ад рук / ад рукі каго; на ўскрайку / з ускрайку чаго; з загаду / на загад / на загаду каго; б) **морфосинтагматической** – с учетом сочетаемости словоформы с разными первичными предлогами: на руках каго / на руках з кім / на руках у каго / пад рукамі каго / у руках каго / у рукі каго/каму / у рукі да каго / пад рукою каго / у руку каму и др.; в) **деривационной**, образуемой не только словоформами существительного, но и однокорневыми с ними наречиями, а также просто однокорневыми лексемами в сочетании с первичными предлогами: наўскасяк ад чаго / наўскасяк праз што / наўскасяк па чым / наўскасяк цераз што / наўкос чаго / наўкос праз што / наўкос чаго / наўскасяк ад чаго / наўкосць да чаго / наўскась цераз што / наўскасы ад чаго; скрай / краем / на ўскрай / наўскрай / на ўскрайку / да краёў / з ускраю чаго; у адрозненне ад / у розніцу ад / адрозна ад чаго; ва ўладу / у абладу / ва ўладанне каму/каго; у абдоймы / у абдоймах / у абдоймы да / у абдоймы / у абдоймы да / у абдоймы да / у абдоймы да и т.п.

В морфологической парадигме особенно заметна директивно-локативная оппозиция – корреляция винительного и предложного падежей словоформ: на канву /на канве чаго; пад жорны / пад жорнамі чаго; у глыбіні / у глыбінях чаго; у становішча / у становішчы каго; пад кантроль / пад кантролем каго; у сферу / у сферы чаго и т.д.

О том, что формирование вторичных предлогов и их аналогов – явление живое и не законченное, свидетельствует вариантность слитного / раздельного написания целого ряда единиц: прыканцы / пры канцы чаго; у прыканцы / упрыканцы чаго; напрыканцы / на прыканцы / на пры канцы чаго; наўзор / на ўзор чаго; на зло / назло каму и др.

Установлено [Гальченко 2004], что знаменательное слово в предложной функции, как правило, подвергается **метафоризации**, причем не столько всё слово, сколько та падежная словоформа, которая взяла на себя предложную функцию. Например: *Гэтая краіна была арганічна ўплецена ў дыван тагачаснай Еўропы* (А.Безнярук); *Новае – гэта здабытае на сметніку гісторыі старое* (Інтэрнет); *Гэты горад не хоча бачыць свой адбітак у люстры дзён* (А.Дуброўскі); *Беларусь у люстэрку мемуарнай літаратуры XVIII стагоддзя* (А.Мальдзіс); *На канве рэўнасных парываў набожнасці Лютэр нават ставіць знак роўнасці між зямным і вышэйшым ...* (Інтэрнет).

Часто предложные единицы образуют синонимические ряды с общей семантической валентностью по отношению к лексическому компоненту синтаксемы: на довітку / на світанку / на зары майго жыцця; на рагу / на рагах, на скрыжаванні / на скрыжаваннях / на перасячэнні / на раздарожжы / на ростані / на ростанях / на ўкрыжаванні дарог / вуліц; у момант / у помір / у мірг вока; наперасек / наператоч / напарэсці / наперарэз воўку; удагон, наўздагон, наўздагонак / удагон уцекачам і інш. Примечательно, что в словарном своем употреблении в рамках своих частей речи многие из членов синонимических предложных рядов не являются синонимами. Сравн. существительные *пята, крыж, уціск, даймо, цянеты, абцугі, кіпцюры, лапы* и их словоформы в предложном падеже с общим значением конформатива (подробнее о данном значении см. [Конюшкевич 2010]): *пад пятою / пад крыжам / пад уціскам / пад даймом / у цянетых / у абцугах / у кіпцюрах / у лапах* каго. Более того, даже члены одной морфологической или морфосинтагматической парадигмы могут существенно различаться значениями, которые формируются в синтаксемах, образуемых такими предлогами. Сравн.: (директив) *з вачэй* каго – *вачамі* каго (релят приравнивания) – (характеризатор-экспериментер) *на вачах* у каго – (экспериментер) *на вачах* каго – (конформатив) *пад вокам* у каго. В контекстах: *І так Яна знікла з вачэй Юрася* (У.Караткевіч). – *Кожнае значнае раішэнне я прымаю, параіўшыся з братам і ацаніўшы яго вачыма дачкі* (А.Глобус). – *Дзяўчынка не крычала, адна ў сцюдзёным бязмежжы, на вачах у высокіх і абыякавых зорак, – яна ўжо толькі шаптала адзінае слова, якім чалавек пачынае жыццё, слова вялізнай сілы* (Я.Брыль). *На вачох усяго свету гінула Рэч Паспалітая* (А.Безнярук). *Збялелі, скачылі назад, пад пушчы бераг І ўцякалі; А следам панічы на коніках скакалі пад вокам у бацькоў*. Эти факты позволяют говорить о **семантической** парадигме предлога.

Первые результаты наших сопоставительных исследований русской и белорусской предложных систем показали, что в русской предложной системе активнее формируются морфосинтагматические парадигмы (за счет словоформ и их компоновок с первичными предлогами), в то время как белорусская предложная система обнаруживает большую продуктивность в образовании синонимических рядов (за счет лексем, т.е. введения синонимичной знаменательной лексики). Детальное исследование парадигм еще предстоит выполнить.

4. Формирование лексико-функциональных групп предложных единиц. Метафоризация и синонимические ряды создают благоприятные условия для формирования определенных лексико-функциональных групп (по М.В.Всеволодовой – «семантических зон») предлогов.

Покажем несколько таких групп, которые в лексикографических описаниях белорусских предлогов не выделяются:

- консеквентивно-бенефициативные (с существительными в дательном и/или родительном падеже): *на карысць / на некарысць* каму; *на ўспамін* каму, *на гонар / на чэсць* каго/каму; *на алтар* каму; *на здзіўленне / на здзіў* / *на ўздзіў* каму; *на навуку* каму; *у дарунак / у валоданне / абладу* каму; *на жах* каму; *на зло / назло* каму и др.;

- директивные / локативные для более дробной дискретизации пространства: *бліжэй / далей ад / да* каго/чаго; *справа / злева ад / да* каго/чаго; *высока / высака ў / над* чым; *нізка над / пад / у* чым; *крыху наўздалы*

ад каго/чаго; недалёка / недалеч / недалёчка ад / да каго/чаго; напрасцяк да каго/чаго; леваруч / праваруч ад / да каго/чаго (подробнее об этой группе см. в [Николаенко 2007]);

- реляторы включения в группу (директив или локатив): у лік/у каго/чаго; у пералік/у каго/чаго; у шэраг/у / у спіс/е каго/чаго; у гурт/це / у сям'ю/і / у купу/е каго/чаго; у асяродак/у / асяроддзе/і / сярод/срэдь каго/чаго; у сузор'е/і / у кагорту/це / у пляяду/дзе каго/чаго;

- конфирмативные (очень продуктивная группа, обусловленная антропоцентризмом языка; в нашем материале выявилось 9 подгрупп): пад началом, пад абаронай, спадзяваннямі, дбаньнямі, пад крылом, пад пратэктаратам, пад завадарствам, пад навадырствам, пад правадырствам, з ласкі, пад патранатам, пад апекай, пад апякунствам, за радаю, з загаду, з фундацыі, з пратэжцыі, з парады, пры помачы, упывам, пры намове, пад ведамам, пад прыкрыццём, пад кантролем, пад нагляддам, пад прыгляддам, пад назіраннем, пад эгідай, у суправодзе, пад сховам, пад даглядам, пад нагляданнем каго. Правая валентность предлогов этой группы придает существительному значение персональности и одушевленности, даже если в словаре такие существительные являются неодушевленными: **пад крылом сям'і; пад навадырствам БНФ; пад кантролем камісіі; пад патранатам асацыяцыі; пад прыкрыццём мясцовых улад; дбаньнямі школы; з пратэжцыі дэканата; пад эгідай ААН; ва ўладзе стыхіі; на ініцыятыве камітэта** и т.д.;

- комитативные, с разной степенью градации равенства участников ситуации; как правило, с творительным падежом имени: *разам з, у падсуседстве з / у падсуседзях з, на паях з, упол з, у гурце з, узапар з, у ладзе / у суладдзі / у суладнасці з, у лагодзе з, упоруч з, улучна / у лучнасці з, у ногу з, у роўнядзь / нараўне / упоравень з, радам з, у яднанні з кім;*

- агентивно-посессивные: *твор няра сапраўднага майстра слова; партрэт пэндзля Лявіцкага; вышыўкі работы народных майстроў; спектакль у пастаноўцы Алега Табакова; фільмы рэжысуры маладых;*

- конформативные (ориентация на ракурс, авторитетное мнение): *вырошчваць на метаду Вавілава; ацэньваць з вышыні нашага часу; меркаваць з вярышні пераможцы; разглядаць пад кутом карыснасці; даследаваць з пазіцыі тэорыі поля; разглядаць у аспекце функцыяналізму.*

Исследование таких групп (их количество в конкретном языке, списочный состав каждой группы и подгрупп, пути пополнения, модельность образования, парадигмы и др.) представляется перспективным как в рамках одного языка, так и в сопоставительном плане.

5. Употребление. В текстах официально-делового стиля белорусского языка используются обычно обкатанные практикой, строго кодифицированные предложные единицы. В языке художественной литературы у мастеров слова встречаются свои, авторские или литературные, но особенно предпочтительные предлоги и их аналоги. Несколько примеров – фрагментов, извлеченных из контекстов.

Я.Брыль: *роздум з дыстанцыі часу; у міжраддзі добрага і выдатнага было і іншае; на ўскрайках неба; на ўзбочках гор; узбоч гасцінца; удагон за дзічынай.*

В.Короткевич: *з-пад рук рамеснікаў выходзяць шэдэўры; з ускраю вёскі; на заранку нашага стагоддзя; шэсьцьдзсят год жыцця ў яднанні з Кіевам; у падмурак латышскай літаратуры; у пачуцці нейкага дзіўнага ачышчэння; зніклі ў засені ляшчыны; беларускі мужык раптам уладарна кінуў у кучу ўсеагульнага бунту супраць несправядлівасці сваю лямцавую шапку; ісці паўздоўж платоў; пападалі ў абдоймы чорнай нечысці падводных глыбін; на разгалінаванні Койданаўскага і Ігуменскага трактаў; сабе на смутак; на спадзе стагоддзя; насупор лесу; Статут рабіўся пад даглядам Льва Сапегі; пакінуць пад нагляданнем сваякоў; хадзілі пад началом Турава Клецк і Слуцк; добра думаецца пад спеў Пражскіх званоў; дбаннем Мікалая Радзівіла Сіроткі і рукамі геніяльных дойлідаў з'явілася на яго месцы тое дзіва, што бачым мы зараз.*

Я. Колас: *у сям'і гэтых смачных падарункаў лесу лісічка не самы горшы; напярэсцягі ёй; на пожар злосці; наперасек чалавеку; напраткі ад лесу; сказаў Антось у тоне згоды; у падножжы прысмакаў; у падсуседзях з прусакамі; на цягасць жыццю маладому; насупярэч зайздроснаму Купрэю; і пад вэльмам ціхай дрэмы зоры высыплюць бы іней; рука ў руку з хлопцам; сцежачак крывенькіх, што гожа ўюцца спомеж жыта або срэдь лесу самавіта; і мыслі раптам скаканулі ў багны часаў і прастораў; і выразней свае ніці мясца звешвае ў дно цьмы; цяпер глушэц, як на далоні, сядзіць, бы шула, у заслоне хваёвых лапак; кладзе запіску ў купу спраў; здэку голас, боль пакуты не схаваць і ў мгле вякоў; у ногу з братамі пойдзем наш край вызваляць; агоньчык тлее ў нутрах кучы; ды ноч мінулася памалу ў агульным жыцця перавалу; у акенцы ўроўнядзь з долам цьмяна свеціць начнічок; з глыбінаў неба; з-за краю нябёс; дайшоў да дна свайго кяліха; пад сховам дзеўчага крыла гарнула далі пазалотай і не кранала іх журбота; Міхал у моцным быў абніму хваробы цяжкай і паганай; обак калідора камеры відны; як часта мы пад крыжам мукі ў тамленні духу ўносім рукі;*

Р. Барадулін: *з улоння дзянніцы падобнае да расы Тваё нараджэнне; з часін патопу; апоплеч Хрыста з абодвух бакоў двух разбойнікаў укрывавалі; сядзець пад аслонаю яе ценю; у цемрачы тлуму людскога світае Чырвоны касцёл; бягуць вятры з вятрамі на размін; Пімен Панчанка нарадзіўся пад сузор'ем Янкі Купалы; адпуская свой хлеб на ўдзячных водах, каб яго знайшлі на спілыве дзён; і ўзышоў на неба Хрыстос нябачным зьяннем. І сядзіць праваруч ад Айца; боль зямны знікне ў помірз вока; Ён [Караткевіч] нарадзіўся – І зрабілася болей на адну зорку ў сузор'і славурых імёнаў Беларучыны.*

В. Адамчык: *наразе чаго; на сподзе душы; нападобе рабочай варты; наперамену з міністрантам загаварыў; на рагу вуліц; настрэчу фурманцы; наўразе чаго; наўскос праз поле; пры беразе лесу; дарога у абсадзе вербаў; і нехта аказаўся ўпад пад сваіх мысляў, азіраючы хату.*

Ц. Гартны: *некалькі разоў засаб пацалаваў; управа ад рэчкі; прысеў напроціў суседа; на змен* накуты й дзікіх гвалтаў заступае ўладар жыцця; віруе вада *на паверсе* зямлі; павярнуў *наператоч* людзям; скакалі *да* рабочых *наператоч*; *недалеч ад* лесу; твары *фей-русалак*, што ў *прагалак міжэ* кустамі над крыніцай распусцілі бросні-косы.

І. Пташнікаў: *краем* вёскі; *наўскасяк на* дзядзінцы; *наўскасяк цераз* вуліцу; сядзела *ўнобачкі з* шафёрам; не трэба было класці такі воз – *упоравень са* страхой; *нацянькі на* полі; *нацянькі праз* лес; засыпаная снегам *уровень з беражніцамі* замёрзлая Жоглаўка; *высака над* лесам.

П. Бігэль (в переводах “Пана Тадеуша” А. Мицкевича): *услед глядзелі зрокам* задзіўлення; *з увагі на* старыя годы; *а сонца круг* свой *да краёў* нябёс каціла; *манерай* мастакоў; Тадэвуш, хоць юнак, *але на праве* госця *высока* сеў ля дам *пры боку* ягамосця; ідучы ў *кроку з* Гервазым; Будрэвіч браўся *ўпол і з* медзвядзём, *бывала; насупроціў* брамы; *Брытва пад каманду* ідзе *Рузэчкі!*; *на ўскрай* свету; *А сам не меў нічога, проч* кавала; *архітэктурны від, якога мы не зналі, а толькі ў спадку ад* габрэяў перанялі; *вербы, як мёртвыя, з* *азнакамі* жалобы; *павінен быў сядзець пры дамах з* *загаду* дзядзькі.

А. Разанаў: *з лётам* дзён; *з бегам* дзён; *з радовішча* сну абуджаецца; *наўскрай* дарогі, *у спратах* зямлі, *нацянькі да* Бога, *у абсязе* рэчаіснасці; *на шлях* унутранай раўнавагі.

М. Мікуліч: *на зgone* стагоддзя; *на быстраку* часу; *на зломе* эпох; *пад кутом* рамантычна-ўзвышанага погляду; *на сутонні* жыццёвага шляху; *узяць з сабою* магнітафон або *наўзамен* яму фотаапарат; *глыбіню іх* [вершаў Ларысы Геніюш] *зместавага* начыння *асабліва* яркая адчуваеш сёння, *пры падсветцы* наступных танкаўскіх – *з яго дзённікавых* нататак; *душа паэта ўтрапёна* крыляла на Мядзельшчыну, *пад паветку* ўсяго блізкага і роднага.

К. Тарасаў: *з асяроддзя* дробнай шляхты; *пад чужым* прозвішчам уцякаў чалавек, *з віны* якога толькі на Беларусі *загінула* звыш мільёна людзей; *з ласкі* багоў зберажоны ва ўсіх бітвах князь Міндоўг; *з фундацыі* Евфрасінні была пабудавана царква Спаса; *бітва на крыле* татараў; *у спадзеі* жыцця вечнага; чаму можна казаць пра Чорную Русь *паасобку ад* Белаі Русі; *наша лагодная* статыстыка не ўключала сюды тых, хто памёр да суда ці скончыў жыццё самагубствам, а таксама перасяленцаў. *І яшчэ тых* беларусаў, што трапілі *пад каток* рэпрэсій, *жывучы ў* іншых рэспубліках; *Урад проста* выбіраў з гэтых зямель золата і серабро *на кошту* папярковых грошай; *ідэя* Сімяона, хоць і ў моцна дэфармаваным выглядзе, была рэалізавана ў 1686 годзе, *у панаванне* Соф’і.

Особенно много новообразований, изофункциональных предлогу, дают тексты неофициальных изданий и Интернет-ресурсов. В этих текстах самым причудливым образом переплетаются литературные и диалектные, нормированные и просторечные, архаические и новые элементы, речь диаспоры и эксперименты молодых авторов. Вот лишь некоторые из них:

- *на аснове*дзі пустапарожняга рыфмавання; *на загад* імператрыцы ў Горадні склікалі сойм, *у лагодзе з* небам (М.Скобла);

- *беспасярэдне перад* нашым нараджэннем; *за цараванне* Кацярыны Вялікай, *за часамі* нацызму, *дом з відаляй на* Капстад, *звонку* свайго перажывання; *звонку ад* ейнае ўвагі, *з-за часоў* цара Гароха; *і ім наўслед* звіняць драты калючыя; *начальнік НКВД* быў і ўчора *на ўзвышшы* пільнасці; *на ўзмежжы* дзяцінства й даросласці; *пры помачы* добрых людзей; *наўкола* стала, *у імнэце* нацыянальнай еднасці; *наўкруга* стала, *у сутоннях* свядомасці; *дзеінічаць у* *паразумыні* з Польшчай; *жанчына* загнаная ў *пастку* фрустрацыі і гневу; *у моц* закону; *жывучы* *вонках* Бацькаўшчыны; *у аддалых* цёмнай пушчы (из Интернет-архивов “Arche”);

- *да адлогаў* духатворчасці; *з хадю* часу; *на апірышчы* міфалагізацыі мінуўшчыны; *на руінах* новасакральнай творчасці; *канструюваць* цуд *на патрэбу* публікі; *на ўспачатку* XX стагоддзя; *строма на донні* творчага Духу; *на здзіў* доктару Фаўсту (Л.Вашко);

- *рушылі з пустыні на падбой* свету; *большасцю* гэтакіх галасоў *вырашаюцца* амаль усе справы, якія *падпадаюць пад кампетэнцыю* названае інстытуцыі; *у грунце* рэчы; *у сувязку з тым* (Я.Петровскій);

- *на вастрыю* інтэлектуальнага жыцця; *на подзе* новых даследаванняў; *наўзамен за* абяцаны прэзэнцік; *наўкруга на* дзірване (В.Булгаков);

- *на скосе* седзіва; *наўскоць да* дарог; *спасярод* неба; *упрытул да яе* (Е.Балясин);

- *на хвалу* Богу ў тройцы адзінаму і найсвяцейшай пані Марыі і ўсім святым; *выбіцца на чало* беларускага руху (Кс.Гадлевскій);

- *а назіркам за* такой пагардай да жыцця ішлі астатнія; *на палетку* беларускага нацыянальнага адраджэння; *храм пабудовы* XII стагоддзя; *на небасхіле* беларускай паэзіі; *узяліся наперацяжкі з* *бальшавікамі; напрасцяк да* ракі; *пабудаваны на прыёме* таўталогіі; *наўзор* старажытных строяў; *наўкруг* стала і др. (Интернет).

Таким образом, белорусский язык функционирует в нескольких стихиях, на пересечении и в борьбе нескольких норм, и эти стихии динамичные, пульсирующие, кипят нововведениями, пусть порой эпатажными, не всеми принимаемыми, экспериментальными, но эти новации должны попасть в поле исследовательского внимания. Многие из новаций вполне достойны помещения в словари. Фонетическая, орфографическая, лексическая, грамматическая вариативность новообразований дает импульс развитию белорусского языка, и ее не следует опасаться, язык сам возьмет необходимое, ибо, при всей широте амплитуды выбора – от просторечия до рафинированной формы языка, носитель языка в любом случае за пределы языковой системы

выйти не может. Как однажды в дискуссии по этому поводу заметила М.В. Всеволодова: «Лингвист так не говорит, но исследовать такие явления – его святой долг».

Литература

Всеволодова 2003: Всеволодова, М.В., Клобуков, Е.В., Кукушкина, О.В., Поликарпов, А.А. К основаниям функциональной грамматики русского предлога [Текст] / М.В. Всеволодова, Е.В. Клобуков, О.В. Кукушкина, А.А. Поликарпов // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. 2003. – № 2. – С. 17-59.

Всеволодова 2010: Всеволодова, М.В. Грамматические аспекты русских предложных единиц: типология, структура, синтагматика и синтаксические модификации [Текст] / М.В. Всеволодова // Вопросы языкознания. – 2010. – № 4. – С. 3–26.

Гальченко 2004: Гальченко, Е.В. Употребление предлогов с фразеологизированным значением в языке современной прессы: автореф. дис. ... канд. филол. наук; Белгор. гос. ун-т [Текст] / Е.В. Гальченко. – Белгород, 2004.

Канюшкевіч 2008 – 2010: Канюшкевіч, М. І. Беларуска прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання. Матэрыялы да слоўніка. У 3 ч. [Текст] / М.І. Канюшкевіч – Гродна: ГрДУ, 2008 – 2010; Ч.1. Дыяпазон А – Л. 2008; Ч. 2. Дыяпазон М – П. 2010; Ч. 3. Дыяпазон Р – Я (в печати).

Канюшкевіч 2005: Канюшкевіч, М.І. Праблематыка беларускага прыназоўніка ў святле функцыянальнай граматыкі [Текст] / М.І. Канюшкевіч, // Беларуская лінгвістыка. Вып.55 / НАН Беларусі. Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа; Рэдкал.: А.А. Лукашанец (адк. рэд.) і інш. – Мн.: Бел. навука, 2005. – С. 3-10.

Конюшкевич 2010: Конюшкевич, М.И. Конфирмативы: структура и семантика [Текст] / М.И. Конюшкевич // Функциональная лингвистика: сб. научн. работ / Крымский республ. ин-т последипломн. пед. образования; науч. ред. А.Н. Рудяков. – Симферополь, 2010. – Том №1. – С. 333 – 335.

Конюшкевич 2004: Конюшкевич, М.И. О потенциале предложной системы (на материале параметрических и сравнительных предлогов) [Текст] / М.И. Конюшкевич // Польский язык среди других славянских языков, 2004: IV Супруновские чтения. – Минск: РИВШ, 2004. – С. 117-126.

Лейчик 2007: Лейчик, В.М. Противоположные тенденции как импульс развития языка в современную эпоху [Текст] / В.М. Лейчик // Вестник МАПРЯЛ. Вып. 52. – М., 2007. – С. 23-29.

Николаенко 2007: Николаенко, О. Пространственные отношения в диапазоне 'близко-далеко', выраженные предложными сочетаниями в белорусском языке [Текст] / О. Николаенко // Лінгвістычны студіі: 36. наук. праць. Выпуск 15 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 170-174.

Сентябова 2007: Сентябова, А.В. Предложно-падежные синтаксемы с нумеративно-именным лексическим компонентом в русском и белорусском языках: сходства и различия [Текст] / А.В. Сентябова // Лінгвістычны студіі: 36. наук. праць. Выпуск 15 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 191-195.

Судзуки 2005: Судзуки, Р. Словоформы параметрических существительных как корреляты предлогов: структура и управление [Текст] // Е.Ф. Карский и современное языкознание: Материалы X междунар. Карских чтений, 16-17 мая 2005 г., Гродно: В 2 ч. Ч.1. / Отв. ред. М.И. Конюшкевич. – Гродно, 2005. – С. 116-121.

Судзуки 2008: Судзуки, Рина. Русские атрибутивные конструкции со значением «параметрическая характеристика предмета» и функционирование в них компонентов предложного типа (в зеркале японского языка): автореф. дис. ... филол. наук [Текст] / Р. Судзуки. – М.: Московск. гос. ун-т, 2008.

Шуба 1971: Шуба, П.П. Прыназоўнік у беларускай мове [Текст] / П.П. Шуба. – Мінск, 1971.

В статье рассмотрены вторичные предлоги и изофункциональные им слова (аналоги предлогов), появившиеся в белорусской речи в последние несколько десятилетий. Несмотря на их окказиональность и единичность авторского употребления, подобные новообразования отражают системность формирования поля предлога как морфосинтаксической категории.

Ключевые слова: предлог, аналог предлога, синтаксема, парадигма.

The article deals with secondary prepositions and their isofunctional words (analogues of prepositions), which appeared in the Byelorussian language in the last decades. Despite their occasionality and singularity of the author's use, such new prepositions reflect systematic formation of the preposition field as a morphosyntaxemic category.

Keywords: preposition, analogue of preposition, syntaxeme, paradigm.

Надійшла до редакції 2 вересня 2010 року.

ББК Ш12=411.4*316

УДК 801.311

NIKTÓRE UWAGI O KSZTAŁTOWANIU SIĘ PRZYIMKOWEGO SYSTEMU PRZESTRZENNEGO W JĘZYKACH SŁOWIAŃSKICH

Прийменникова просторова система в кожній зі слов'янських мов має свою специфіку, що пов'язано з відмінностями в мовній перцепції просторових відношень. У статті подано спостереження щодо формування складу просторових прийменників у цих мовах. Головна увага зосереджена на прийменникових засобах вираження аблативних відношень.

Ключові слова: просторові відношення, аблативність, прийменник.

Uważa się powszechnie, że w języku utrwalił się raczej naturalny, intuicyjny (by nie powiedzieć: naiwny) pogląd na przestrzeń, że bliższa mu jest, bardziej niż jakakolwiek inna, tzw. przestrzeń euklidesowa, w której każdy punkt może być scharakteryzowany przez podanie trzech współrzędnych kartezjańskich x , y , z . W potocznym rozumieniu oznacza to, że wszelkie relacje przestrzenne zakładają trzy wymiary, a mianowicie długość, szerokość i wysokość, czego konsekwencją jest wielość konfiguracji i silne rozczłonkowanie porządku przestrzennego.

W planie teoretycznych poszukiwań sposobów opisu stosunków przestrzennych sprowadzać się to może do idei stworzenia specjalnej logiki przestrzeni czy specyficznej geometrii, przy której pomocy mogłyby być opisane wszelkie możliwe relacje przedmiotów w przestrzeni, rzeczywiste konfiguracje przedmiotu względem określonego układu odniesienia. Dla konfiguracji tych w następnej kolejności należałoby znaleźć poszczególne nazwy i sposoby wyrażenia. Należy przypuszczać, iż przy takim podejściu do opisu zostałyby ujawnione liczne nader subtelne różnice w znaczeniach, które nie są wyrażane w realnych językach, a zatem opis uwzględniałby raczej sferę pozajęzykową, czysto fizyczną. Wiadomo jednak, że taka geometria czy logika nie istnieje: abstrakcyjne pojęcia geometrii są bowiem dosyć odległe od konkretnych prezentacji wyrażanych w języku. Pozostaje zatem droga, która prowadzi od jednostek morfologicznych (przyimków) do weryfikacji i bardziej dogłębnego opracowania hipotezy tzw. poziomu tektogramatycznego. Przypomnijmy, że opis generatywny języka z kilkoma poziomami oparty jest na idei, iż system języka składa się z kilku poziomów, powiązanych wzajemnie stosunkiem formy i funkcji. Najwyższy poziom tego systemu (tektogramatyczny) jest poziomem struktury semantycznej

Wynika z tego następujący wniosek: model znaczeń przestrzennych w pełnej postaci nie może być przedstawiony w żadnym języku naturalnym. W każdym języku konkretnym istnieje zaledwie pewien zredukowany, skrócony jego wariant, w którym określone relacje mogą w ogóle nie znaleźć swego wyrażenia i w którym pewne opozycje uległy redukcji.

Przy założeniu, że wyznacznikiem relacji przestrzennych jest w pierwszym rzędzie przyimek (ściślej: fraza imienna z przyimkiem) dążność do nazwania różnorodnych konfiguracji przestrzennych obiektów pociąga za sobą potrzebę rozbudowy systemu przyimkowego w taki sposób, aby przynajmniej jakaś część z tych konfiguracji mogła być określona w języku. Wiadomo nie od dziś, że obok przyimków-omnibusów, przyimków „do wszystkiego”, przyimków „wszechstronnych” (np. *na*, *w*, *przy*), które znacznie bardziej ogólnie charakteryzują porządek przestrzenny „przedmiot lokalizowany a lokalizator”, i wobec tego mogą być stosowane do opisu sytuacji dość różnych od „jakiegokolwiek sensu prototypowego” [Dąbrowska-Michalczak 1991: 76], istnieją przyimki nader „wyspecjalizowane” (np. *spomiędzy*, *spośród*, *zza*, *dookoła*, *wzdłuż*). Użycie tych ostatnich jest ograniczone do ściśle określonych sytuacji.

Przyimki te pojawiały się stopniowo jako swego rodzaju przeciwwaga wobec „przeciążenia” semantycznego i braku wyrazistości prostych przyimków pierwotnych. Są one dogodnie również z tego względu, że dzięki wieloznaczności wielu spośród ich elementów składowych mogą wyrażać nieporównanie większą liczbę bardzo subtelnych i często nader złożonych relacji. Ponadto sam fakt kombinacji przyimków pierwotnych (prostych) w połączeniu z wieloznacznością tych przyimków stwarza warunki do ograniczenia „niewyraźności” i nieokreśloności semantycznej, którą przy zastosowaniu oddzielnym mogłyby odznaczać się ich poszczególne elementy.

Fakt ten dostrzegli już w latach 20-ch autorzy *Gramatyki języka polskiego* [Benni i in. 1923] włączając do swych obserwacji o przyimkach typu *z nad*, *z ponad*, *z pod*, *z przed* itp. aktualną do dziś uwagę: „Strona znaczeniowa przyimków nie została jeszcze wyjaśniona w ten sposób, ażebyśmy mogli wiedzieć, jakie jest zasadnicze i główne znaczenie przyimka. Każdy z nich ma mniej lub więcej odcieni znaczeń, które są wyliczone w niektórych gramatykach, a zwłaszcza w słownikach, przyczem każdy autor inaczej je grupuje i inaczej określa”. Tę część ich rozważań kończy konkluzja: „Odcienie znaczeniowe przyimków, zależne od formy przypadkowej i treści pojęć, przez przyimki związane, są tak zmienne, tak subtelne, że wręcz nieraz stają się nieuchwytnymi, niemożliwymi do ich ściślejzego określenia” (s. 363, pisownia oryginalna).

Zatem przyczyna takiej kombinacji różnych elementów przyimkowych tkwi w konieczności konkretyzacji i większej specjalizacji związku składniowego, który realizuje określoną relację przestrzenną. W związku z tym uzasadniona będzie uwaga, że powstanie złożonych przyimków typu *spod*, *spopod*, *sprzed*, *zza*, *spoza* jest zrozumiałe: w języku istnieje bowiem dążenie do ekspresji. Dlatego też gdy z czasem zaczęło „brakować” prostych przypadków do wyrażenia coraz bardziej złożonych relacji, sięgnięto najpierw do przysłówków, które następnie uległy prepozycjonalizacji. Te z kolei stopniowo stają się „rozmyte” semantycznie, niewyraźne. Wymóg ekspresji powoduje

w konsekwencji ich łączenie się w określony kompleks: dwu- lub trzejelementowy (por. [Škultéty 1958: 54, przypis 15]).

Reasumując, należałoby powiedzieć, że pewne „rozmycie”, nieostrość znaczeniowa przyimków prostych realizujących znaczenia przestrzenne doprowadziła do ich stopniowej zamiany przez przyimki bardziej „świeże” w sensie semantycznym, czyli przez takie, których znaczenie jest mniej zróżnicowane, a zatem bardziej wyraziste i wyspecjalizowane.

Popatrzmy, w jaki sposób kształtował się przyimkowy system przestrzenny w językach słowiańskich, ze szczególnym uwzględnieniem systemu przyimków realizujących stosunki translokacyjne (w słowiańskiej tradycji terminologicznej również: stosunki kierunkowe, „dyrekcyjne”, dynamiczne, kinetyczne czy też ablatywne).

Wiadomo, że w każdym z istniejących języków słowiańskich w ramach kategorii przyimków może być wyodrębnione pewne jądro przyimków prymarnych przejętych z języka prasłowiańskiego, które stanowi jedno z ogniw dobitnie ilustrujących wspólne pochodzenie tych języków. Niezależnie od tego system przyimkowy w każdym z języków słowiańskich posiada również swoje cechy specyficzne. Specyfika ta przejawia się w pierwszej kolejności w stosunkowo częstym włączaniu do kategorii przyimków elementów etymologicznie bądź strukturalnie odrębnych dla różnych języków oraz w różnym rozwoju znaczeniowym poszczególnych przyimków w oddzielnych językach.

Rozwój systemu przyimkowego postępował w dwóch kierunkach. Pierwszym z nich było przechodzenie poszczególnych wyrazów autosemantycznych lub połączeń wyrazowych (fraz przyimkowych i bezprzyimkowych i in.) do kategorii przyimków. W ten sposób powstały translokacyjne przyimki typu *od strony (dworca)*, *z prawa od (domu)*, *z kierunku (lasu)*, które pozostają poza sferą naszego zainteresowania. Rozszerzenie składu kategorii przyimków dokonywało się ponadto szczególnie aktywnie w wyniku procesów słowotwórczych, charakterystycznych zwłaszcza dla tej grupy wyrazów. Chodzi tu o proces, kiedy dwa (lub trzy) przyimki proste bezpośrednio łączą się ze sobą tworząc złożenia (połączenia) w całości oparte na przyimkach i pełniące funkcje przyimków (są to z jednej strony przyimki typu *poza, ponad, popod* i z drugiej strony przyimki *zza, znad, sprzed, spod*). Jak wynika z podanych przykładów, dla współczesnej polszczyzny literackiej w roli pierwszego elementu złożonych przyimków przestrzennych mogą występować dwa przyimki: *po* i *z*. Zatrzymajmy się na tej części kategorii przyimków, rozpatrując charakter procesów słowotwórczych, w których wyniku powstały te przyimki.

Jeżeli w rezultacie wymienionych procesów miało miejsce ściśle zespolenie części składowych tworzących jeden nowy przyimek, zazwyczaj derywaty generalnie określa się mianem przyimków-zrostów (niekiedy też: kompozycje, *composita*, złożenia, przyimki złożone, ros. предлоги-сложения). Gdy natomiast części składowe takiego nowego przyimka w dalszym ciągu są postrzegane jako samodzielne przyimki i zachowują pisownię rozdzielną tworząc luźną grupę złożoną przeważnie z dwóch przyimków prostych, określa się je jako połączenia (związki) przyimków (a także: reduplikacje, ros. предлоги-сочетания).

W odniesieniu do polszczyzny sprawa ta jest dosyć arbitralna. Otóż przyimki tego typu (z przyimkiem *z* jako pierwszym członem derywatu) w okresie przed dokonaniem zmian w pisowni pisane były rozdzielnie, a zatem w powyższym rozumieniu stanowiły połączenia (reduplikacje) przyimkowe (por. zapis np. w [Gramatyce... Benni i in. 1923]). Po wprowadzeniu zmian w pisowni polskiej (co zostało zakończone w r. 1956) ustaliła się ich pisownia łączna; zaczęto je zatem traktować jako przyimki-zrosty.

Wiąże się z tym jeszcze jedna kwestia, której jednoznacznie raczej nie uda się rozstrzygnąć. Chodzi mianowicie o to, czy w wypadku tych przyimków bazą derywatu był prymarny przyimek lokatywny typu *pod, nad, przed, za*, od którego utworzony został nowy przyimek translokacyjny za pośrednictwem ablatywnego *z*, a zatem miała miejsce typowa prefiksacja, czy też przyimki te powstały przez rozszerzenie ablatywnego przyimka *z* odpowiednimi przyimkami lokatywnymi. Nie jest to, jak się wydaje, problem wyłącznie teoretyczny. O tym, jak istotna to jest sprawa, zdaje się świadczyć np. szeroka dyskusja o przyimkach typu *изнад* w języku serbsko-chorwackim na łamach periodyków specjalistycznych, zapoczątkowana przeglądowym artykułem [Belić 1949–1950] (szerzej o tym: [Lachur 1999, przypis 32]).

Proces powstawania złożzeń przyimkowych (w odniesieniu ortografii polskiej sprzed wprowadzenia zmian chodzi raczej o zestawienia przyimkowe) J. Łoś, autor rozdziału o przyimkach we wspomnianej wyżej gramatyce, postrzega następująco: „przyimki mogą się też z sobą łączyć w ściślejsze grupy” [Benni i in. 1923: 362]. Autor ten wykazuje dalej, że w zależności od przypadku następującego po takich przyimkach mogą one być dwóch rodzajów. Pierwszy typ stanowią przyimki, których początkową część stanowi przyimek *z* „w tej funkcji, przy której łączy się z nim dopełniacz rzeczownika, w takim razie i po całej grupie przyimkowej stawia się dopełniacz, np. *z nad stołu*, *z pod lasu*, *z ponad wody*, *z przed nosa* i t. p. Tutaj druga część grupy przyimkowej łączy się ściślej z rzeczownikiem jakby w jeden wyraz złożony, który jednakże w innym przypadku nie ukazuje się w języku, nie mamy bowiem wyrazów: *podlas, nadstół, ponadwoda, przednos*, ściśle jednak możnaby stosunek członów tej grupy oznaczyć graficznie w ten sposób: *z nad-stołu*, *z po-nad-wody*, *z przed-nosa*” (s. 362; pisownia oryginalna). Drugi typ stanowią wszystkie pozostałe przyimki, zgrupowane wyłącznie na takiej podstawie, że przypadek rzeczownika zależy od ostatniego przyimka w grupie, np. *ponad wodą, popod stołem, wpośród lasu*.

Przytoczona interpretacja J. Łośa jest dość specyficzna. Na podstawie wykazanych właściwości uważa on, że w pierwszym wypadku (chodzi o przyimki z początkowym elementem *z*) ma miejsce ściślejszy związek drugiego przyimka z rzeczownikiem, aniżeli związek przyimków między sobą: *z nad stołu*, *z po-nad wody*. W ten sposób otrzymujemy jeden złożony zwrot, składający się z drugiego (i trzeciego) elementu grupy przyimków + rzeczownika,

przy czym w zwrocie tym rzeczownik ma formę dopełniaczową, ponieważ poza połączeniem z pierwszym przyimkiem grupy (tj. poza połączeniem z przyimkiem *z*) ten zwrot nie jest spotykany. Innymi słowy, rozwijając stwierdzenie tego autora, mamy tu do czynienia nie z przyimkami-zrostami (według powyższej terminologii), lecz z grupami przyimków, tj. połączeniem przyimkowym (również według powyższej terminologii). Drugi przyimek takiej grupy staje się jak gdyby prefiksem rzeczownika, którego przypadek zależy od przyimka pierwszego tej grupy. Interpretację taką do pewnego stopnia uzasadnia ówczesna pisownia.

Natomiast w przypadku przyimków drugiego typu (*ponad wodą*) pierwszy element grupy jest jakby przedrostkiem, złączoną częścią jednego przyimka-zrostu, w rezultacie czego przypadek rzeczownika zależy od ostatniego elementu złożenia.

Brak jest podstaw, aby wątpić w to, że w jednych wypadkach zwrot przyimkowy może być postrzegany przez mówiących danym językiem jako umieszczenie przyimka przed zwrotem przyimkowym, a w innych wypadkach – jako użycie przyimka złożonego (nie jednego przyimka, a jednego zrostu jako całości). Stąd też jest całkowicie możliwe, iż dla ustanowienia związku z tym czy innym przypadkiem określoną rolę odegrało również to, że semantyczna „nośność” pierwszego bądź ostatniego elementu z jakichś przyczyn okazała się przeważająca (por. też: [Tagamlickaja 1958: 76–77]).

Jak pisze z kolei [Oravec 1968a], fakty językowe języka słowackiego świadczą, że przyimek *z* w podwójnych i potrójnych derywatach obecnie posiada szerszy zakres semantyczny niż pierwotne znaczenie, a mianowicie ‘przemieszczenie z wewnątrz na zewnątrz’, ponieważ druga jego część (*nad, ponad*) wskazuje, o jaki punkt wyjścia chodzi. Sugeruje zatem, że to przyimek *z* jest podstawą derywatów przyimkowych tego typu: „[...] predložka *z* už má dnes širší základný význam, ako bol pôvodný „znútra”, lebo ich druhá časť (*nad, ponad, pod, popod...*) ukazuje, že môže ísť o hocikaké východisko” (s. 159).

Podobnych zastrzeżeń nie ma natomiast wobec przyimków typu *ponad*. Ponieważ w polszczyźnie, również gwarowej i archaicznej, funkcjonują niemal równolegle (z pewnymi jednak zastrzeżeniami) przyimki *znad/spomad, zza/spoza, spod/spopod, sprzed/spoprzed* (z elementem *-po-* jako trzecią częścią składową tych derywatów), spróbujmy określić rolę tego elementu w przyimkach typu *ponad* i, wtórnie, *spomad*.

Nie ulega wątpliwości, iż semantyka elementu *po-* w „podwójnych” (lub w „potrójnych”) derywatach od tzw. przyimków zorientowanych (inaczej: pozycyjnych, niekontaktowych) typu *ponad, popod, poza* (*spomad, spopod, spoza*) w polszczyźnie wymaga gruntownego zbadania. Najogólniej rzecz ujmując, przyimek *po* w danych formacjach posiada dodatkowy komponent informacyjny: implikuje mianowicie pewną rozciągłość przestrzenną, rozprzestrzenienie się akcji na większy obszar. Rozwińmy tę uwagę.

Jeżeli uznamy przyimek *po* za lokatywny, należy tym samym przyjąć jego znaczenia przestrzenne za pierwotne. W połączeniu z rzeczownikiem określa m.in. ‘miejsce, przestrzeń objętą jakimś działaniem czy działaniem się’, wchodzi w skład wyrażeń oznaczających ‘trasę, kierunek’, ‘różne miejsca akcji’ czy też ‘strony przedmiotu, na których coś się dzieje’, z biernikiem natomiast oznacza ‘granice, kres akcji’. W klasyfikacji A. Weinsberga *po* znajduje się, z jednej strony, w kategorii kierunku jako przyimek lokatywno-perlatywny oraz (znacznie rzadziej) adlatywny i, z drugiej strony, w kategorii rozmieszczenia, reprezentując w niej tzw. mikroopozycję chaotyczności. W tym znaczeniu przyimek ten spotykamy w ściśle określonych kontekstach, m.in. z czasownikami typu *chodzić, nosić, wozić*, które implikują ruch nieukierunkowany (a więc pewną chaotyczność); zob. [Weinsberg 1973: 6–11].

Na tle innych przyimków lokatywnych, takich jak *w* czy *na*, przyimek *po* odznacza się dodatkowym składnikiem informacyjnym, którym jest owa „chaotyczność” (por. Okoniowa 1987: 24). Polska opozycja chaotyczności może mieć uzasadnienie w etymologicznej semantyce przyimka, a mianowicie ‘rozprzestrzenienie po powierzchni’, które w potocznym rozumieniu następuje albo wzdłuż i wszędy jakiegoś jednolitego obszaru, albo z różnych stron tego samego obiektu, albo w różnych jego punktach. Wymienione znaczenia implikują ponadto odcień dystrybucyjności.

W kontekście powyższych ustaleń zaskakujące niekiedy bywa zachowanie się autorów słowników objaśniających, bo też jeżeli chodzi o polszczyznę, sytuacja nie jest tak jednoznaczna, jak mogłoby się wydawać po pobieżnym rozpatrzeniu. Rzecz w tym, że przyimki złożone omawianego typu z elementem *po-* nie są po prostu „wzmocnionymi” (jak czytamy w SJPDor, hasło „poza”) odpowiednikami przyimków bez tego elementu, ich stylistycznie nacechowanymi wariantami (por. „książkowe” w odniesieniu do *popod* w SJPSzym). Cóż bowiem w tym wypadku znaczy „wzmocniony odpowiednik”? W jakim sensie „wzmocniony”? Sedno, jak się wydaje, tkwi w pewnej semantycznej odrębności przyimków typu *poza*, polegającej na obecności znaczenia ‘rozprzestrzenienie powierzchniowe’, co SJPDor odnotowuje jednakże tylko w końcowym fragmencie eksplikacji *popod*: „przyimek łączący się z rzeczownikami (lub innymi wyrazami pełniącymi ich funkcję) w narzędniku lub bierniku; równoważny, gdy chodzi o znaczenie, z przyimkiem *pod* w zastosowaniach przestrzennych (często z uwydatnieniem rozległości przedmiotów[!])”.

W odniesieniu do języka ukraińskiego np. kwestia ta została wyczerpująco omówiona kwestia ta została wyczerpująco opisana przez O. S. Mielniczuka [Mel’ničuk 1961] przy okazji omawiania przez niego historycznego rozwoju funkcji i zasobu przyimkowego tegoż języka. W interesującym nas fragmencie czytamy, że wszystkie przyimki z początkowym *no* wskazują „на місце розташування чи проходження, причому елемент *no* майже в усіх випадках надає цим приїменникам відтінку переміщення чи поширення в межах відповідної території”. Autor powołuje się przy tym na wcześniejszą uwagę Miklosicha, iż tu przejawia się pierwotna dystrybucyjna funkcja *no*

[F. Miklosich, *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, Bd IV. Syntax*, Wien 1883, s. 251]; (cyt. za [Mel'ničuk 1961: 152]). Zgadza się to również z tym, co powiedzieliśmy wyżej w odniesieniu do polszczyzny.

Do obserwacji Mielniczuka nawiązują inni badacze języka ukraińskiego, m.in. [Ivanenko 1975]. Stwierdza ona, iż w opozycji prywatywnej, jaką stanowi szereg przyimków typu *noneped, поза, понад, nonid* (człon nacechowany opozycji) wobec szeregu przyimków typu *pered, за, над, під* (człon nienacechowany opozycji) ten pierwszy szereg posiada cechę dystynktywną (odróżniającą) „поширення руху в бік відповідної сторони просторового об'єкта, яка не властива другому членові” (s. 10). Podobne sformułowania w [Ivanenko 1981] (passim). Te właśnie spostrzeżenia niewątpliwie należy mieć na uwadze, mówiąc o dystrybucyjności i semantycznym elemencie „poszerzenia” w znaczeniu *po-*.

Odwołajmy się jeszcze do materiału języka słowackiego. Otóż [Urbančok 1959], mówiąc o specyficznych funkcjach „podwójnych” przyimków tego typu w języku słowackim, stwierdza, że wprowadzenie do przyimka „prostego” elementu *po-* według niego „umożliuje mnohost' predmetov, ktorých sa dej týka. A v tomto prípade nemusí ísť práve o pohybové slovesá. Súhlasí to aj s funkciou predložky *po*, ktorá zodpovedá pojmu mnohosti. Teda pohyb slovesného deja sa tu supluje predstavou mnohosti predmetov, ktorých sa dej týka” (s. 116). To po pierwsze. Drugi wniosek, jaki wysnuwa ten autor z analizy obszernego materiału faktycznego, jest następujący. Za normę użycia prostych przyimków typu *pod, nad, pred* dla przekazania relacji adlatywnej w literackim języku słowackim uważane jest ich użycie w połączeniu z biernikiem: *K ránu priletela Zuza nad susedovu šmikňu. Idem pod bránu* (‘dokąd’). Połączenia tych przyimków z narzędnikiem realizują semantykę lokatywności: *Nad bránou bol oblôčil. Slnce ešte svieta nad horou* (‘gdzie’). Znaczenia perlatywne natomiast przekazują przyimki złożone z elementem *po-* (*ponad, popod, popred*) w połączeniu z biernikiem (i tylko takie ich użycie uważane jest za poprawne): *Nemajú krôdel, aby ponad dom preleteli. Včielka prešibla ponad rozhmýrené mravenisko. Mladý človek sa nahol nad stôl k nej* (‘którędy’). Oczywiście możliwe są (głównie w dialektach) kontaminacje prostych przyimków w połączeniu z narzędnikiem (‘gdzie’: *nad stržou*) i złożonych z biernikiem (‘dokąd’: *ponad strž*), co w rezultacie daje perlatywne ich użycie w połączeniu z narzędnikiem (‘którędy’: *ponad stržou*). Do uwag tych nawiązują również inne prace: [Oravec 1968a i Oravec 1968b]. Zob. też [Škulťety 1958].

Na tle tych prawidłowości języka słowackiego użycie w języku polskim analogicznych przyimków (głównie jednak *ponad* i *poza*; przyimek *popod* jest nacechowany stylistycznie, a przyimka typu słowackiego *popred* w polszczyźnie literackiej brak) podporządkowane jest innym zasadom. Formalna obecność *po-* w danych przyimkach nie ma wpływu na semantykę konstrukcji. Różnica może ewentualnie dotyczyć odcienia pewnego rozprzestrzenienia powierzchniowego obecnego w grupach z przyimkiem złożonym (o czym powiedzieliśmy wyżej). Zresztą znaczeniowy wkład elementu *po-* nie we wszystkich wypadkach jest do końca jasny. Różnica innego rodzaju jest nacechowanie stylistyczne konstrukcji z przyimkiem złożonym (użycie książkowe lub gwarowe).

A zatem znaczenie lokatywne będzie realizowała zarówno grupa typu *nad* + narz., jak też *ponad* + narz.: *Słońce już było nad horyzontem* (J. Putrament) – [...] *cerkiewne krzyże lśniły ponad baniastymi kopułami* (K. Korcozowicz). *Po chwili obie postacie zniknęły za węglem* (tenże) – *Tatarzy i kozacy Doroszeńki rozłożyli się poza nią* [armią] *osłaniając tyły* (tenże). *Pod sufitem pali się duża lampa naftowa* (S. Piasecki) – *rosnąc popod płotem*. Identycznie wygląda sytuacja w wypadku realizacji znaczeń adlatywnych: *Kiedy silniejszy podmuch wiatru skłębiał je* [chmury] *i przepędzał nad pola, wylaniały się z tej zasłony wielkie maszyny* (K. Korcozowicz) – *Jeszcze dalej, ku zachodowi, już ledwie widoczne, wystawały ponad zieleń zarośli ostre wierzchołki namiotów* (tenże). *Wśliznął się więc za firankę i zajął swe miejsce za kozami* (S. Piasecki) – *Oni to opowiadali się strażom, odprowadzając poza linie swoich towarzyszy* (K. Korcozowicz). *Odwróciłem się, ruszyłem pod sosnę* (J. Putrament) – *Piskłę schroniło się popod skrzydła matki* (SJPSzym). Podobnie jest w wypadku określania przez konstrukcje z przyimkami prostymi i złożonymi stosunków perlatywnych: *Obłoki przepływały nad czubami drzew* (R. Bratny) – *Niewidzącym spojrzeniem rozwartych oczu wpatrywał się w sunące ponad nim chmury* (K. Korcozowicz). *Poszarpane kawałki chmur przelatywały za oknami kabiny* (J. Abramow-Newerly) – *Poza szybą przesunął się zielony mundur* (R. Bratny). *Trzeci oficer rzucił się na ziemię pragnąc prześlizgnąć się pod ścianą namiotu* (H. Sienkiewicz) – *Ciągnąc niewód popod lodem* (SJPSzym).

Z przykładów tych wynika, że semantyka konstrukcji z przyimkami złożonymi w języku polskim nie zależy od obecności składnika *po-*, lecz od typu czasownika (w tym również od semantyki ewentualnego przedrostka), rzadziej od semantyki rzeczownika w pozycji przyprzyimkowej, a niekiedy nawet od szerszego kontekstu.

Nawiasem mówiąc, z identyczną sytuacją mamy do czynienia w języku ukraińskim i słowackim, gdzie produktywność przyimków z początkowym *po-*, jak i bez tego elementu, jest jednakowa. Por.: *ixami nad* bądź *ponad* *морем, квітки під* bądź *nonid* *вікнами, під* bądź *nonid* *очима, перед ним* bądź *noneped* *нього пробіг нес*. W języku słowackim w połączeniu z narzędnikiem można spotkać zarówno *nad*: *Tomáš sa hrbil nad miskou*, jak też *ponad*: *Potrásenia preleteli ako burka ponad krásnym krajom*. Podobna współzależność występuje między tym przyimkami w połączeniu z biernikiem: *Nad grúň sa vyvalil zapylený mesiac* oraz *Ponad rieku hrnul sa krdel' oblakov* [E. Pauliny, J. Štolc, J. Ružička, *Slovenská gramatika*, 2. vyd., Bratislava 1955, s. 285].

Cech wspólnych doszukać się można również w charakterze i typach, jak też semantyce wielu przyimków złożonych obu grup, które funkcjonują we współczesnych językach słowiańskich, tj. omówionych wyżej przyimków z pierwszym elementem *po-* oraz przyimków prefigowanych. Podobieństwo przejawia się głównie w tym, że w większości wypadków derywaty zachowują wartość semantyczną swych części składowych. Stąd też charakter i

znaczenie złożonego derywatu cechują liczne elementy wspólne, specyficzne uprzednio dla każdej z części składowych oddzielnie.

W sposób znacznie bardziej wyrazisty przejawia się to jednak w odniesieniu do przyimków prefigowanych (tj. przyimków z początkowym elementem *z-*). Dla przykładu można wymienić przyimki złożone z dawnych *узь* + *за* lub *узь* + *нодь*, por. ros. *уз-за* i *уз-нод*, ukr. *з-за* i *з-нід*, białorus. *з-за*, *з-над*, polskie *zza*, *spod*, czeskie *zpod* (w jęz. czeskim brak jest odpowiednika np. pol. *zza*; [Mlwnice 1986: 213] wymienia natomiast *zpoza* z kwalifikatorem „książkowe”), bułg. *уззад* i *узнод*, słowac. *spod* (podobnie jak w czeskim, w jęz. słowackim odpowiednikiem np. pol. *zza* jest „trójelementowe” *spoza*), serbsko-chorw. *ispod* (*ucnod*) i *iza* (*usa*), w których podstawowe znaczenie (nie mamy tu na myśli znaczeń, które rozwinęły się wtórnie, jak np. semantyka kauzalności w ros. przyimku *уз-за*) jest jednakowe dla wszystkich wymienionych. Znaczenie tych przyimków w danych językach jest pochodną znaczenia ich części składowych, tj. przyimków prostych, a mianowicie: ros., bułg. i serbsko-chorw. *уз*, ukr. *з*, *із*, białorus. *з*, *са*, pol., czes. i słowac. *z*, *ze* + *за* lub *нод* w jęz. ros.; + *за* lub *нід* w jęz. ukr.; + *за* lub *над* w jęz. białorus.; + *за* lub *pod* w jęz. pol.; + *pod* w jęz. czeskim i słowac.; + *зад* lub *нод* w jęz. bułg.; + *pod* (*nod*) i *za* (*za*) w jęz. serbsko-chorwackim.

Przykłady powyższe dają pewne wyobrażenie o tym, że nawet gdy skład kategorii przyimków prostych nie jest w pełni jednorodny, to specyficzne różnice można zaobserwować również wśród przyimków-zrostów, będących kombinacją przyimków prostych. A zatem wzorce przytoczonych wyżej przyimków typu *zza* i *spod* stanowią także podstawę do indywidualizacji procesów zachodzących w poszczególnych językach słowiańskich. Przejawia się to w tym, że spośród wymienionych przyimków-zrostów, które zna większość języków słowiańskich, w języku czeskim funkcjonuje tylko *zpod* (por. [Mlwnice 1986, rozdział „Předložky”], podczas gdy np. w języku bułgarskim w tenże sposób oprócz *узнод* i *узнад* powstał przyimek *узмежду*. W języku serbsko-chorwackim według tego wzorca powstały również inne zrosty – nie tylko *ispod* (*ucnod*), *iza* (*usa*) czy *između* (*uzmeđu*), lecz także *ispred* (*ucnped*), *iznad* (*uznad*) i podobne (por. m.in. [Ivić 1957] i [Ivić 1957–1958]).

W zakresie interesujących nas przestrzennych przyimków translokacyjnych odnotowujemy kombinacje dwóch typów. Pierwszy typ stanowią *composita*, w których pierwszą częścią jest przyimek *z* (przyimek ten rozwinął się ze starego słowiańskiego *ъз* wyrażającego odłączanie). Typ drugi to przyimki z początkowym elementem *od*, który z kolei wykształcił się z ogólnosłowiańskiego *от* (*омъ*). We współczesnym literackim języku polskim i rosyjskim reprezentowany jest tylko typ pierwszy, tj. z początkową częścią *z* i *уз*. Ze względu na charakter implikowanych przez nie znaczeń są to przyimki, w których krzyżują się znaczenia jednorodne, tj. jedno znaczenie przestrzenne krzyżuje się z innym, również przestrzennym.

Zakres występowania (i częściowo znaczenie) przyimków pierwszego typu (z początkowym składnikiem *z-/s-*) jest różny w obu językach. Na stałe do języka rosyjskiego np. weszły tylko dwa, a mianowicie *уз-за* i *уз-нод*. Wymienione przyimki powstały przez adherencję dwóch „silnych” przyimków (por. [Tagamlickaja 1958: 73]) i na tle innych języków słowiańskich (w tym polszczyzny) stanowią jakby kres możliwości procesów słowotwórczych rosyjskich przyimków złożonych tej grupy. W języku polskim bowiem oprócz wymienionych wcześniej *zza* (*spoza*) i *spod* (*spopod*) istnieją inne zrosty danej grupy, a mianowicie *sprzed*, *znad* (*sponad*), *spośród* i *spomiędzy*.

Wśród polskich przyimków translokacyjnych spotykamy nie tylko złożenia (dwu- i trójczłonowe) z pierwszym składnikiem *z-/s-*, ale też (wprawdzie tylko w materiale gwarowym) przyimki z początkowym składnikiem *od-*. Reprezentują one drugi z dwu kierunków rozwoju systemu przyimków translokacyjnych w językach słowiańskich i nie tylko (zjawisko reduplikacji przyimków, w tym przyimków ablatywnych, wykracza bowiem poza obszar Słowiańszczyzny). Obecność w języku polskim przyimków tego typu wskazuje, w jak różny sposób język może radzić sobie z takim zadaniem, jakim jest konieczność nazwania złożonych relacji przestrzennych. Ten typ przyimków przestrzennych w gwarach polskich reprezentowany jest zaledwie przez dwa przyimki: *odza* (*on wyskok odza tewo drzewika*) i *odpod* (*ta woda biega odpod te góry*); por. [Okoniowa 1987: 235].

Przyimki przestrzenne tej grupy, stanowiące w polszczyźnie domenę gwar, np. w języku macedońskim są częścią składową języka literackiego. W odróżnieniu od języka polskiego, gdzie posiadają status przyimków-zrostów, tworzą w tym języku stałe zestawy, będące reduplikacją przyimków prymarnych: *od nped* (= *sprzed*), *od nod* (= *spod*), *od zad* (= *zza*): *Той излезе од зад врата*: ‘wyszedł z za drzwi’. *Го зеде коритцето од под глава на Доста* ‘wyjął korytko spod głowy Dosty’. *И одеднаш од зад буките, свикаа многу гласови* ‘i nagle z za buków dały się słyszeć liczne głosy’. *Санда до зеде нагантом од под перница* ‘wziął nagan spod poduszki’ itd. Por. też: *откај* (*od kaj*) ‘od, z, od strony, od-przy, od-koło’: *дојде откај селата* ‘przyszedł od strony wsi’. Grupę tę w języku bułgarskim reprezentują przyimki *откъм*: *чува се шум откъм двора*, *откъм гарата се чуваше шум* oraz *от зад*: *от зад дървото*.

W zakończeniu tego przeglądu formalnych i semantycznych typów przyimków realizujących w poszczególnych językach słowiańskich relacje przestrzenne (ablatywne) sformułujmy następującą uwagę. A zatem jak w istocie ma się sprawa ze złożonymi przyimkami typu pol. *spod* czy ros. *уз-нод*, tj. z takimi przyimkami, w których skład wchodzi dwa lub więcej przyimki proste (prymarne czy też pochodzenia późniejszego)? Złożoność tej kwestii związana jest głównie z tym, że na ich strukturę składają się nader różnorodne kombinacje przyimków prostych, co nie pozostaje bez wpływu na wielopostaciowość tej kategorii wyrazów. Oprócz tego obserwujemy znaczną ilość przykładów o charakterze „pośrednim”, przejściowym, stanowiących pewne uzupełnienie luk w systemie znaczeń przestrzennych wyrażanych przez konstrukcje z przyimkami prymarnymi. I wreszcie wielopostaciowość i różnorodność grup strukturalnych oraz wyrażanych przez nie znaczeń przejawiająca się w obszarze prawie każdego spośród języków

słowiańskich, staje się jeszcze bardziej wyrazista i spójna na tle przeglądu porównawczego obejmująca przynajmniej kilka języków słowiańskich (por. [Okoniowa 1987: 53; Tagamlickaja 1958: 69–70]).

Literatura

- Belić 1949–1950: Белић, А. „Депрефиксација” у словенским језицима (предлози типа изнад и слични појави) [Текст] / *Južnoslovenski filolog* („Јужнословенски филолог”), XVIII, 1949–1950.
- Benni i in. 1923: Benni T., Łoś J., Nitsch K., Rozwadowski J., Ułaszyn H. Gramatyka języka polskiego. – Kraków (nakładem PAU), 1923.
- Dąbrowska-Michalczak 1991: Dąbrowska-Michalczak, E., Potoczność w służbie semantyki: językowy model relacji przestrzennych w pionie [Text] // *Język a kultura*, t. 5: Potoczność w języku i w kulturze / Pod red. J. Anusiewiczza i F. Nieckuli. – Wrocław, 1991.
- Ivanenko 1975: Иваненко, З.І. Прийменникові конструкції напрямку руху в українській мові [Текст] / Чернівці, 1975.
- Ivanenko 1981: Иваненко, З.І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення [Текст]. – Київ–Одеса, 1981.
- Ivić 1957: Ивић, М. Једно поглавље из граматике нашег модерног језика – систем месних падежа [Текст] / „Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду”. – Књ. II, 1957.
- Ivić 1957–1958: Ивић, М. Систем предлошких конструкција у српскохрватском језику [Текст] / „*Južnoslovenski filolog*” („Јужнословенски филолог”). – XXII., 1957–1958.
- Lachur 1999: Lachur, Cz. Semantyka przestrzenna polskich przyimków prefigowanych na tle rosyjskim [Text]. – Opole, 1999.
- Mel’ničuk 1961: Мельничук, О.С., Историчний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові [Текст] / О.С. Мельничук // *Слов’янське мовознавство. Збірник статей.* – Т. 3. – Київ, 1961.
- Mluvnice 1986: Mluvnice češtiny [Text] / Tvarosloví, Academia, Praha, 1986.
- Okoniowa 1987: Okoniowa, J. Polskie przyimki gwarowe. Znaczenia przestrzenne i czasowe [Text] / J. Okoniowa. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1987.
- Oravec 1968a: Oravec, J. Slovenské predložky v praxi [Text] / J. Oravec. – Bratislava, 1968.
- Oravec 1968b: Oravec, J. Významová štruktúra prvotných predložiek [Text] / J. Oravec. – *Jazykovedný časopis*, XIX, 1–2, 1968.
- SJPDor: Słownik języka polskiego PAN [Text] / Pod Red. W. Doroszewskiego. – Т. 1–11. – Warszawa, 1958–1969.
- SJPSzym: Słownik języka polskiego [Text] / Red. nauk. M. Szymczak. – Т. 1–3. – Warszawa, 1978–1981.
- Škultéty 1958: Škultéty, J. O predložkách vyjadrujících miestne (priestorové) vzt’ahy [Text] // *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, X, Philologica*, 1958.
- Tagamlickaja 1958: Тагамлицкая, Г.А. Сложение как средство пополнения категории предлога в славянских языках [Текст] / Г.А. Тагамлицкая // *Славянская филология. Сборник статей.* – III, 1958.
- Urbančok 1959: Urbančok, M. Predložky pomedzi, ponad, popod, popred a poza v spisovnej slovenčine [Text] / M. Urbančok // *Slovenská reč.* – 1959. – 24, 2.
- Weinsberg 1973: Weinsberg, A. Przyimki przestrzenne w języku polskim, niemieckim i rumuńskim [Text] / A. Weinsberg. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1973.

Предложная пространственная система в каждом из славянских языков имеет свою специфику, что связано с отличиями в языковой перцепции пространственных отношений. В статье представлены некоторые наблюдения, касающиеся формирования состава пространственных предлогов в данных языках. В рассуждениях внимание сосредоточено, главным образом, на предложных средствах выражения аблативных отношений.

Ключевые слова: пространственные отношения, аблативность, предлог.

The spatial prepositional systems in each of the Slavic languages are characterized by specific features, which results from differences in the linguistic perception of spatial relations. In this paper we present some observations on the shaping of the set of spatial prepositions in these languages. In doing so, we have focused mainly on prepositional means of expressing ablative meanings.

Keywords: spatial relations, ablative meaning, preposition.

Надійшла до редакції 30 серпня 2010 року.

ББК Ш 141.4

УДК 811.161.2'367.622

ЕКСПЛІКАЦІЯ ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ ЧИСЛА У ІМЕННИКАХ – ВЛАСНИХ НАЗВАХ

У статті розглядається явище експлікації граматичних форм числа в іменниках – власних назвах у сучасній українській мові. Автор аналізує причини та шляхи виникнення такої експлікації, семантико-граматичні явища як її наслідки, подає рубрикацію відповідних власних назв, наводить приклади їх функціонування в мовленні.

Ключові слова: іменник, категорія числа, граматична форма, власна назва, загальна назва.

Важливим і актуальним напрямом сучасних мовознавчих студій є опис тих чи інших граматичних категорій за певним заздалегідь постульованим набором граматичних ознак [Русанівський 1988], що повною мірою стосується морфологічної категорії числа іменників. Ця морфологічна категорія, обов'язкова для всіх іменників, в українській мові характеризується опозицією «однина – множина». Форми однини й множини мають узагальнене значення кількісної семантики, вони конкретизують його, виражаючи зчислюваність – незчислюваність позначених іменниками предметів. Як слушно зауважує М.К. Докуліл, морфологічна категорія числа іменників – об'єктна категорія, що виражає в узагальненій і абстрагованій формі явища об'єктивної дійсності, які відображаються в нашій свідомості, дає кількісну характеристику предметів [Докуліл 1967: 10]. Положення про те, що морфологічна категорія числа є однією з тих, що конституують загальнокатегорійне значення іменника – предметність, підтримують В.В. Виноградов [Виноградов 1947], І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська [Вихованець, Городенська 2004], К.С. Горбачевич [Горбачевич 1978] та інші дослідники. І.І. Ревзін стверджує, що саме «категорія числа є провідною в семантиці іменника, оскільки 1) саме з нею пов'язане значення предметності, 2) вона організовує семантичну класифікацію іменників. Тому з погляду означуваного саме ця категорія повинна бути поставлена на чолі категоріальної ієрархії [Ревзін 1977]. Отже, як бачимо, морфологічна категорія числа іменників досліджувалася в різних лінгвістичних аспектах, однак у сучасному українському мовознавстві сьогодні бракує спеціальних теоретико-практичних досліджень, присвячених експлікації граматичних форм числа у іменниках – власних назвах, що свідчить про актуальність цієї розвідки. Об'єктом цього дослідження є морфологічна категорія числа іменників сучасної української мови, а за предмет правлять іменники – власні назви та експлікація граматичних числових форм у них.

Мовна номінація, як відомо, своєрідно виявляється у власних назвах, де є позначення індивідуального предмета, на яке накладається граматична сема «одиничність». Поєднання лексичної й граматичної сем у власних назвах кардинально відрізняється від такого в загальних. Отже, морфологічна категорія числа взаємодіє не лише з лексико-граматичними розрядами особових, речовинних, абстрактних іменників, а й з набагато більшими категоріями – власними й загальними назвами. Ще О.В. Бондарко зазначав: «Повнота чи неповнота парадигми числа залежить від приналежності іменників до розряду загальних чи власних назв» [Бондарко 1973: 52]. Зазвичай власні назви мають дефектну числову парадигму, вживаючись тільки в однині або тільки в множині. Можливість функціонування власних назв, вживаних тільки в однині, із числівниками чи іншими кількісними словами спричиняє можливість утворення форм множини: *Моя подруга Ірина – шанувальниця теплих країн і завзята подорожувальниця: мабуть, уже зо дві Африки проїхала* (з усного мовлення). Як слушно зазначає І.Г. Матвіяс, умовно форму множини можна утворити за допомогою відповідних морфем від будь-якої власної назви: *Миколи, Оксани, Києви, Дніпри*. Такі форми зустрічаються в розмовному стилі: *роз'їжджає по Парижах, подорожує по Америках*. Форма множини утворюється також від власних назв, коли мова йде про однойменні об'єкти: *три Миколи, п'ять Оксан, два Буги* [Матвіяс 1974: 12].

Так, переносне вживання власних назв у лексичному аспекті є основою їх семантичного розвитку, а в граматичному плані тут спостерігаються зміни характеру граматичної семи «число». Ці іменники передають певний комплекс характерних для власної назви рис, а завдяки набутому переносному значенню вони в той же час переходять до категорії загальних назв, що й спричиняє зміни їхньої граматичної характеристики: з'являється можливість функціонування таких іменників у формі множини, вони також починають узгоджуватися з числівниками чи іншими кількісними словами, наприклад: *Румунська дойна – то українська дума... Можже, то був плач за безвинно убієтними біля Білої Криниці? Чи спомин про тисячі інших, депортованих у Казахстани й Сибіри, замордованих там голодом і холодом?* (М. Рубанець); *От візьмемо наших політиків: роз'їжджають по всяких Америках і Європах, а що з того пересічним виборцям?* (з усного мовлення).

Географічні назви, які були вибрані як позивні чи псевдоніми якоїсь групи осіб, мають як граматичну форму однини, так і множини: *-Десна, Десна, я – Дніпро!* – *Сьогодні перемогли Балаклави* (з усного мовлення військових). Форма однини в таких випадках можлива, бо наведені вище назви позначають певну групу як цілісне, нерозчленоване поняття, а форма множини підкреслює значущість, активність кожного з членів такого об'єднання людей. Підкреслимо, що тут ідеться про дії, які виконують живі істоти, особи.

Якщо географічні назви, які здебільшого вживаються тільки у формі однини, починають функціонувати як найменування марок мотоциклів, автомобілів, тракторів, машин і механізмів, побутових приладів, музичних

інструментів тощо, то в такому разі вони перетворюються на іменники з граматичними характеристиками загальних назв, набуваючи повної числової парадигми. Серед них є такі групи:

1. З високою частотністю функціонування.

а) Назви міст, зокрема: **Бразилія** (невідм. – легковий автомобіль), **Вартбург** (легковий автомобіль), **Варшава** (легковий автомобіль), **Вітебськ** (карманний ліхтарик), **В'ятка** (моторолер), **Гауя** (мотовелосипед), **Гранада** (легковий автомобіль), **Ельч** (вантажівка), **Ленінград** (дрегстер – гоночний автомобіль для встановлення рекордів на короткі дистанції зі стартом з місця), **Львів** (автобус), **Мінськ** (мотоцикл і холодильник), **Москва** (мотор для човна), **Нью-Йорк** (легковий автомобіль), **Орськ** (холодильник), **Плімут** (легковий автомобіль), **Рига** (мопед і пральна машина), **Самара** (легковий автомобіль), **Саратов** (холодильник), **Смоленськ** (холодильник), **Торіно** (невідм. – легковий автомобіль), **Тула** (моторолер), **Харків** (дрегстер і електробритва) тощо. Наприклад: *Поряд з традиційними «Бразилія» завод у Сан-Паулу виробляє й двомісні спортивні моделі «СП-1» і «СП-2» (із журналу); Усього до 1973 року в Польщі на заводі FSO виготовили 253 тисячі «Варшав» (із журналу); «Гранаді» мають різні швидкісні можливості та три варіанти кузовів: седан, купе й універсал (із журналу); Серед польських автомобілів заслужену популярність мають «Ельчі» – магістральні вантажівки, самоскиди, триосні вантажівки й пожежні машини, а також великі міські автобуси (із журналу); На «Ленінградах» встановлено 1 всесоюзний рекорд (із журналу); Нові «Риги» мають досить потужний двигун, надійні гальма та широкі шини; це забезпечує рух як по шосе, так і по ґрунтових дорогах зі швидкістю 50 км/год, і, безсумнівно, вони сподобаються шанувальникам машин цього класу (із журналу); За додаткову плату «Торіно» оснащуються електричними склопідійомниками із централізованим керуванням (із журналу); У нових «Тул» зросла потужність двигуна, який тепер за 5500 об/хв розвиває до 11 к.с. (із журналу).*

б) Назви держав, регіонів, територій, серед них: **Беларусь** (трактор, піаніно), **Валдай** (вантажівка), **Верховина** (мопед), **Волинь** (напіввантажний автомобіль), **Донбас** (холодильник), **Естонія** (гоночний автомобіль), **Колхіда** (вантажівка), **Кубань** (автобус), **Латвія** (мікроавтобус), **Паннонія** (мотоцикл), **Росія** (радіоприймач), **Сибір** (автобус), **Таврія** (легковий автомобіль), **Україна** (велосипед і піаніно), **Урал** (вантажівка і мотоцикл) тощо. Наприклад: *До спортивних магазинів надійшли перші партії нових «Верховин» – «6-спорт» і «6-турист» (з газети); 3 1966 по 1973 роки на першостях СРСР на «Естоніях» виграно 6 золотих, 7 срібних і 5 бронзових медалей (із журналу); «Кубані» – не звичайні автобуси, а дуже потрібні на селі клуби на колесах, які створені на базі ГАЗ-53 А молодим конструкторським колективом (Х. Шуаєв); Попит на «Латвії» дуже великий, і завод повністю не може його задовольнити (із журналу); Мотолобителів незабаром порадують більш потужні й швидкі «Паннонії» (П-350) з кращими динамічними показниками (із журналу); Багато з моїх найюкших віддають перевагу простим у експлуатації і економним, недорогим «Тавріям» (з усного мовлення); Найкращих сільських поштарів Житомирщини І.В. Катречко і Т.Л. Сидорчук преміювали новенькими «Українами» (велосипедами – В.М.) (з газети); У просторих класах нашої десятирічки талановиті юні піаністи опановують тонкощі фортепіанної гри на «Українах» і «Беларусях» (з газети); Однією з найважливіших переваг «Уралів» нової моделі (М-67) є уніфікація за вузлами й деталями з «Дніпром» МТ-10. Це дуже зручно для власників обох машин (О. Єгоров); У межах замовлення планується також капітально відремонтувати двигуни для «Уралів» і для автомобілів «ЗІЛ – 130» (з газети).*

Висока частотність функціонування назв такого типу пояснюється тим, що саме в цих містах чи регіонах були розташовані заводи, фабрики, які виготовляли згадані вироби, як-от: «Львів» – Львівський автобусний завод, «Мінськ» – Мінський мотоциклетний і велосипедний завод; «Естонія» – Талліннський дослідний авторемзавод (Естонія), «Латвія» – Єлгавський завод мікроавтобусів (Латвія) тощо. Крім того, деякі з цих найбільш частотних назв позначають два різних денотати такого типу, наприклад: «Беларусь» (трактор і піаніно), «Рига» (мопед і пральна машина), «Україна» (велосипед і піаніно), «Урал» (вантажівка і мотоцикл), «Харків» (дрегстер і електробритва) тощо.

2. Із середньою частотністю функціонування.

в) Назви гідронімів, зокрема: **Бірюса** (холодильник), **Волга** (легковий автомобіль), **Дніпро** (мотоцикл і холодильник), **Дон** (комбайн), **Ока** (легковий автомобіль і холодильник), **Селігер** (радіоприймач), **Славути** (легковий автомобіль), **Яуза** (магнітофон) тощо. Наприклад: *На вулицях столиці не так давно з'явилися нові патрульні автомобілі. Ці яскраво-жовті «Волги» із синьою смугою обслуговують відділи регулювання руху (з газети); Завдяки лимонно-жовтому кольору та розпізнавальному ліхтарю на даху нові «Волги»-таксі дуже добре помітні в густому потоці машин (М. Юшманов); Крім того, завдяки такій переробці, на М-67 можна встановити і коробку передач із заднім ходом, яку випускає Київський мотоциклетний завод для «Дніпрів» (З. Гринштейн); Цього року почнеться плановий випуск «Дніпрів» К-650 (з газети); Малолітражні «Славути» швидко здобули неабияку популярність серед селян і городян (з газети).*

г) Астрономічні назви, серед яких: **Альтаір** (радіоприймач), **Вега** (легковий автомобіль і моторолер), **Марс**, **Сатурн** (елементи живлення), **Юпітер** (мотоцикл) тощо. Наприклад: «**Веги**» і «**Комети**» (моторолери – В.М.) важать менше, ніж 60 кг, і легко розвивають швидкість до 60 км/год (із журналу); Мій надійний супутник «ВЕФ-12» працює від 6 «Марсів» або «Сатурнів» (з усного мовлення); «Юпітерам» можна довіряти (із журналу).

Зауважимо, що і в цій категорії назв з огляду на частотність їх функціонування подекуди трапляються такі, що позначають два різних денотати: *Дніпро* (мотоцикл і холодильник), *Вега* (легковий автомобіль і моторолер) тощо.

3. З низькою частотністю функціонування.

д) Назви островів, півостровів, зокрема: *Апшерон* (холодильник), *Капрі* (невідм. – легковий автомобіль), *Ява* (мотоцикл) тощо. Наприклад: *Першим «Апшеронам» дуже важко було конкурувати з досить відомими вже «Донбасами» й «Дніпрами»* (з газети); *Тепер на сцену вийшли «Капрі» нового покоління, розроблені з урахуванням вимог європейського ринку* (із журналу); *Наші спортивні клуби одержать «Яви» для спідвею та перегонів по льоду, і вперше – 40 машин для перегонів по 1000-метровому треку* (із журналу).

е) Назви гірських масивів. Ці географічні назви вживаються тільки в множині (*Балкани, Татри, Жигулі* тощо). Коли ж вони починають функціонувати як назви марок автомобілів чи мотоциклів, то в них стає можливою і граматична форма однини: *«Балкан»* (мотоцикл), *«Татра»* (вантажівка), *«Жигуль»* (розм. – легковий автомобіль), тобто вони теж набувають повної числової парадигми, як і аналізовані назви з попередніх груп. Наприклад: *Серед різних моделей «Балканів» найбільш поширена сьогодні МК 50-2 – Перші легкі мотоцикли «Балкан – М 75» були випущені до 25-річчя Народної Республіки Болгарії* (із журналу); *Перші «Татри» були доставлені до нас у Берелех чверть століття тому – Стоїть на п'єдесталі біля ремонтного цеху автобази «Татра» – одна з тих, які вперше прибули в ці краї двадцять п'ять років тому* (О. Четвериков);

Вийшла заміж (молодичка) і сказала:

- Заводь мотор, діду!

Я з тобою «Жигулями»

На базар поїду! (П. Глазовий);

Дідусь подарував мені на двадцятиріччя свого старенького «Жигуля» (з усного мовлення).

Знижена чи низька частотність функціонування в мові аналізованих назв пояснюється тим, що на астрономічних об'єктах, островах, у річках чи в горах, на відміну від міст чи регіонів, не виготовляли згаданих виробів, і такі назви імовірно з'являються внаслідок метонімічних перенесень, що трапляється значно рідше.

Метонімічні перенесення спричиняють також функціонування як найменування марок різноманітних транспортних засобів (мотоциклів, автомобілів, літаків тощо) імен міфічних героїв та казкових і фольклорних персонажів: *Антей* (літак), *Геркулес* (мотоцикл), *Самсон* (вантажівка), *Сриканді* (невідм. – легковий автомобіль) тощо. Наприклад: *«Геркулеси» – перші німецькі мотоцикли з роторним двигуном* (із журналу); *«Самсони» призначені для буксирування напівприцепів вантажопідйомністю до 50 тон* (із журналу); *Триколісні «Сриканді» (названі ім'ям героїні однієї з індонезійських легенд) оснащені радянським силовим агрегатом ТГА-200 від вантажного моторолера* (із журналу). Зауважимо, що тут подекуди трапляються й самотні випадки функціонування омонімічних лексем: *Алеко* (аббревіатура від «Автомобільний завод імені Ленінського комсомолу» – легковий автомобіль «Москвич – 2141» (одн. – мн.)) і *Алеко* – літературний персонаж (тільки одн.): *Пам'ятаю, стояли десь років з двадцять тому в нашому магазині новенькі «Алеко» – Я в захваті від Алеко з пушкінських «Циган».* (з усного мовлення).

У цій ролі також можуть виступати і власні імена людей: *Бабетта* (мопед), *Богдан* (мікроавтобус), *Вікторія* (мікроавтобус), *Лада* (легковий автомобіль), *Руслан* (літак) тощо. Наприклад: *Словацькі «Бабетти» – це подарунок жінкам, людям похилого віку і зовсім юним – тим, хто віддає перевагу легким, невибагливим машинам* (із журналу); *«Вікторії» й «Богдани» широко використовуються приватними автоперевізниками, зокрема в режимі маршрутного таксі* (з газети); *У Запоріжжі прощалися з легендарним авіаконструктором Федором Муравченком. Це його двигуни піднімають у повітря «Мрії», «Руслани» і «АНи» («Факти ICTV», 10.02.10).*

Отже, у разі, якщо власні імена людей чи літературних героїв стають найменуваннями, то граматичні форми множини у них є звичайним явищем і позначають, як і у всіх загальних назв, роздільну множинність. Це зокрема підтверджують і назви видів зброї, як-от: *На зміну «Катюшам» і «Максима» сьогодні прийшли більш сучасні «Гради» і «Смерчі»* (з усного мовлення військових).

Як засвідчують вищенаведені приклади, граматичне значення множини невідмінюваних власних назв експлікується через граматичні форми узгоджуваних з ними слів, найчастіше дієслів і прикметників: *...«Торіно» оснащуються електричними стеклопідйомниками...; Тепер на сцену вийшли «Капрі» нового покоління...; Триколісні «Сриканді»...* тощо.

Крім того, форми множини поширених власних імен використовуються зазвичай для називання декількох осіб, що зветься певним ім'ям, тому найчастіше зазначені форми функціонують у мовленні в сполученні з кількісними числівниками – *У нашій групі навчаються дві Ольги і три Марини* (з усного мовлення) – та іншими числовими назвами: *Сьогодні порівняно багатьох хлопчиків називають Іванами. Раніше ж набагато рідше – говорить Ірина Ігнатенко* (з газети). Аналізовані форми множини часом розвивають узагальноно-збірне значення: *Минулого року хлопчиків найчастіше називали Данилами, Максимами й Артемами, дівчат – Анастасіями, Маріями й Софіями. Юлій, Вікторів і Сергійв більше не стало, ці імена зараз взагалі-то не у фаворі* (з газети) і є досить поширеними в розмовному мовленні: *Коли я народилася, у нашому дворі вже були Марини, Світлани, Оксани, Олени, і щоб не повторюватися та бути оригінальними, батьки назвали мене Боженою* (з усного мовлення). Щоправда, вищенаведені твердження не

зовсім справедливі для незвичайних та оказіональних імен, оскільки вони рідко трапляються в мовленні і через таку свою природу в абсолютній більшості випадків називають одну людину, вживаючись відповідно у формі однини: *Адже екзотичні Дамір, Мурат чи Ніколь, Саміра теж трапляються зараз. З незвичайних у нас минулого року були Максимус, Натс і Мартин Лютер – як подвійне ім'я. У дівчат були не менш екстравагантні – Хрусталіна, Мусоліна і Жасмин, – згадує Ірина Ігнатенко* (з газети).

За спостереженнями І.Г. Матвіяса, вживаються форми множини від прізвищ, коли мова йде про членів сім'ї, роду: *сім'я Лисенків, рід Шевченків, династія Романових*, і звичайними виявляються власні назви у формі множини, коли вони метафорично вживаються для узагальненого позначення осіб: *Геркулеси, Прометей, Гомери, Гоголі, Шевченки* [Матвіяс 1974: 12].

Якщо загальні назви з повною числовою парадигмою (переважно назви професій) починають функціонувати як назви спортивних клубів (баскетбольних, волейбольних, гандбольних, регбійних, футбольних, хокейних тощо), у такому разі вони тяжіють до іменників з граматичними характеристиками власних назв, подекуди втрачаючи граматичну форму множини, зокрема: *газовик (газовики), металург (металурги), нафтовик (нафтовики), шахтар (шахтарі) – «Газовик», «Металург», «Нафтовик», «Шахтар»* (футбольні клуби), *будівельник (будівельники), політехнік (політехніки) – «Будівельник», «Політехнік»* – баскетбольні клуби, *авіатор (авіатори), залізничник (залізничники) – «Авіатор», «Залізничник»* – регбійні клуби, *хімік (хіміки) – «Хімік»* (хокейний клуб) тощо. Наприклад: *Українські нафтовики активно розробляють шельф Чорного моря* (з газети) – *Пригадую, колись у вищій лізі з'явився охтирський «Нафтовик», але протримався він там усього один сезон* (з усного мовлення); *Шахтарі, коли приходять на роботу, скидають свої звичайні костюми і одягають спецодяг* (з газети) – *Донецький «Шахтар» став останнім в історії світового футболу володарем Кубка УЄФА* (з газети); *Львівські будівельники здали в експлуатацію тисячі квадратних метрів нового житла* (з газети) – *Київський «Будівельник» уже багато років гідно представляє український баскетбол у міжнародних клубних турнірах* (з газети); *Українські хіміки досягли значних успіхів у розробці різноманітних лаків і фарб* (з газети) – *Скільки дивився хокейні матчі, завжди мою улюбленою командою був воскресенський «Хімік»* (з усного мовлення).

До цієї тенденції тяжіють і інші загальні назви, що починають іменувати спортивні клуби, зокрема, фауноніми – *«Барс», «Беркут», «Сокил»* (хокейні клуби), назви небесних тіл – *«Зоря»* (футбольний клуб), транспортних засобів – *«Локомотив»* (волейбольний і футбольний клуби), назви просторової семантики – *«Нива»* (футбольний клуб) тощо. Наприклад: *Грай, «Зоре», і забивай!* (девиз клубу); *«Локомотив» по праву є лідером українського волейболу* (з газети). Однак якщо такі однойменні клуби є в різних містах чи селищах, то в разі необхідності їх одночасного називання можливі й граматичні форми множини, які підкріплюються відповідними означеннями або кількісними числівниками, як-от: *Вінницька й тернопільська «Ниви» ніколи не досягали особливих успіхів у вітчизняному футболі* (з газети); *В українській Прем'єр-лізі виступають два «Металурги» – донецький і запорізький* (з усного мовлення).

Таким чином, здійснене дослідження дозволяє зробити певні висновки.

1. Можливість функціонування власних назв, уживаних тільки в однині, із числівниками чи іншими кількісними словами спричиняє можливість утворення в них форм множини.

2. Власні назви, вжиті в переносному значенні, переходять до категорії загальних назв, і це спричиняє зміни їхньої граматичної характеристики: з'являється можливість функціонування таких іменників у формі множини.

3. Географічні назви, які були вибрані як позивні чи псевдоніми якоїсь групи осіб, мають як граматичну форму однини, так і множини.

4. Географічні назви, які здебільшого вживаються тільки у формі однини, у разі функціонування в ролі найменувань марок мотоциклів, автомобілів, тракторів, машин і механізмів, побутових приладів, музичних інструментів тощо перетворюються на іменники з граматичними характеристиками загальних назв, набуваючи повної числової парадигми.

5. Якщо власні імена стають найменуваннями, то граматичні форми множини у них є звичайним явищем і позначають, як і у всіх загальних назв, роздільну множинність.

6. Якщо загальні назви з повною числовою парадигмою (переважно назви професій) починають функціонувати як назви спортивних клубів, то в такому разі вони тяжіють до іменників з граматичними характеристиками власних назв, подекуди втрачаючи граматичну форму множини.

У перспективі планується здійснення подальших досліджень щодо співвідношення лексичної семантики та граматичних значень і форм в експлікації морфологічної категорії числа іменників.

Література

Бондарко 1973: Бондарко, А.В. Категории и разряды славянской функциональной морфологии (Морфологические категории и лексико-грамматические разряды) [Текст] / А.В. Бондарко // VII Международный съезд славистов: Славянское языкознание. – М.: Наука, 1973. – С. 42 – 63. – Библиогр.: с. 63.

Виноградов 1947: Виноградов, В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове [Текст] / В.В. Виноградов. – М.-Л.: Учпедгиз, 1947. – 785с. – Библиогр. в конце глав.

Вихованець, Городенська 2004: Вихованець, І.Р., Городенська, К.Г. Теоретична морфологія української мови [Текст] / І.Р. Вихованець (ред.). – К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2004. – 398с. – (Академічна граматики української мови). – Бібліогр.: с. 391 – 398. – 2000 пр. – ISBN 966-7671-60-7.

Горбачевич 1978: Горбачевич, К.С. Варианты слова на разных языковых уровнях [Текст] / К.С. Горбачевич // Восточнославянское и общее языкознание / АН СССР. Ин-т русского языка. – М.: Наука, 1978. – С. 245 – 250. – Библиогр.: с. 250.

Докулил 1967: Докулил, М.К. К вопросу о морфологической категории [Текст] / М.К. Докулил // Вопросы языкознания. – 1967. – № 6. – С. 3 – 16. – Библиогр.: с. 16.

Матвіяс 1974: Матвіяс, І.Г. Іменник в українській мові [Текст] / І.Г. Матвіяс. – К.: Рад. школа, 1974. – 184 с. – 20500 пр.

Ревзин, 1977: Ревзин, И.И. Современная структурная лингвистика: Проблемы и методы [Текст] / Вяч. Вс. Иванов (отв. ред.) / АН СССР. Ин-т славяноведения и балканистики. – М.: Наука, 1977. – 263с. – Библиогр.: с. 252 – 262.

Русанівський 1988: Русанівський, В.М. Структура лексичної і граматичної семантики [Текст] / В.М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1988. – 240с. – Бібліогр.: с. 228 – 230. – 1000 пр. – ISBN 5-12-00149-1.

В статтє рассматривается явление экспликации грамматических форм числа в именах существительных – собственных в современном украинском языке. Автор анализирует причины и пути возникновения такой экспликации, семантико-грамматические явления как её следствие, приводит рубрикацию соответствующих имён собственных и примеры их функционирования в речи.

Ключевые слова: имя существительное, категория числа, грамматическая форма, имя собственное, имя нарицательное.

This article is written on problem of explication of grammatical forms of noun number in proper names in the modern Ukrainian language. The author analyses reasons and ways of such explication, semantic-grammatical phenomena as its causes and effects, gives the semantic classification of certain proper names and also gives the examples of their functioning in the modern Ukrainian one.

Keywords: noun, noun number, grammatical form, proper name, common name.

Надійшла до редакції 1 вересня 2010 року.

Світлана Шабі

ББК 81.411.1-3

УДК 811.161.2'37:801.81

НОМЕНИ НЕКОНКРЕТИЗОВАНОЇ КВАНТИТАТИВНОСТІ У СТРУКТУРІ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ КІЛЬКОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ КАЗКИ

Стаття присвячена розгляду особливостей уживання неозначено-кількісних лексем у приядерній зоні лексико-семантичного поля української казки. Визначено особливості використання квантитативних одиниць приядерної зони. Як джерело використані різні види літературних та народних казок. Водночас структуровано номени неконкретизованої множини за характеристикою функціонування у казці.

Ключові слова: лексико-семантичне поле, приядерна зона, квантитативні одиниці, українські казки, кількість.

Категорія кількості належить до найважливіших категорій, що були виділені людством, оскільки вона виконує методологічну та світоглядну функцію. Кількість – філософська категорія, що виражає зовнішню визначеність об'єкта: його величину, число, об'єм, ступінь розвитку властивостей та ін. Ця категорія є універсальною й необхідною з точки зору пізнання дійсності. В історії філософії вважають, що перше ґрунтовне визначення категорії кількості належить Аристотелю: «Кількістю називається те, що можна поділити на складові частини, кожна з яких, дві їх чи більше, за своєю суттю є чимось одним певним» [Аристотель 1990]. Отже, основними ознаками категорії кількості, за Аристотелем, є наявність складання у межах цілого та певний характер цих складових.

Як і будь-яка логіко-граматична категорія, кількість у тому чи іншому аспекті знаходить своє втілення в усіх мовах. Мовна категорія кількості – це результат складної взаємодії об'єктивного світу й людської свідомості. Ця категорія – загальне поняття, що об'єднує декілька різних категорій, які в тому чи іншому плані пов'язані своїми значеннями з поняттям кількості. Доцільність такого об'єднання пояснюється сплетінням різних значень кількісного порядку. Більшість лінгвістів розглядають кількість як широке поняття, що об'єднує різні за своїм характером складники, серед яких найрелевантнішими є число, розмір та множинність. Визнання числа, розміру та множинності складовими частинами категорії кількості не є випадковим: сприйняття просторової форми перервної множинної субстанції забезпечується завдяки її обмеженості в просторі.

Просторове обмеження уможливило ідентифікацію частин цілого та обчислення, результатом чого стає число. Останнє дає уявлення про величину протяжності перервної просторової форми [Жаботинская 1992].

Поняття кількості як лінгвістичної категорії є складовою філософської категорії кількості, і виявляється на вербальному рівні. У лінгвістиці категорія кількості характеризується двоюко: з одного боку – нумеративний аспект (абстрактно-математична кількість) і квантитативний аспект (виражає кількісно-предметні відношення позамовної дійсності). Категорія кількості формується в мові на основі інтеграції мовних елементів різних рівнів (лексичних, синтаксичних, граматичних, морфологічних) і одержує статус функціонально-семантичної категорії.

Мовна масштабність кількості об'єднує у собі такі складові поняття, як квантитативність (дає кількісну характеристику окремих предметів або окремих дій – Т.П.Ломтев.), нумеративність (позначення натуральних чисел – В.Г.Гак), виразниками цих складових є квантифікатори, або кванторні слова (уточнюють кількісну характеристику об'єктів і дій). В інших науках для позначення поняття кількості вживають свої терміни, наприклад, у філософії і логіці – «кількість», у математиці – «число» і «величина». У той же час «кількість» як понятійна категорія, що виражається засобами мови, належить до компетенції лінгвістів.

Мова відображає кількість за допомогою засобів, у яких сема кількості має різний план вираження й різну репрезентативність. У кожній мовній системі виокремлюється група слів, що співвідносяться з різними частинами мови і виступає номінаціями кількості [Швачко 1981:27]. Первинна квантитативна актуалізація реалізується за допомогою форм граматичної категорії числа, вторинна – за допомогою лексичних одиниць різних лексико-граматичних розрядів [Чеснокова 12].

Одним із перших, хто вказав на необхідність виявлення й опису кількісних відношень, був І.О. Бодуен де Куртене. Питанню кількісності у різних її проявах були присвячені праці багатьох лінгвістів різних шкіл і напрямів: В.В. Виноградова, В.В. Акуленко, Т.В. Коновалова, А.І. Лашкевича, О.Д. Шмельова, М.І. Польської, Д.А. Кашиної та ін.

У сучасних мовознавчих працях досліджуються різні аспекти поняття кількості. Граматику кількості вивчали Л.Ж.Норкіна, І.Г. Кошева, І.В. Слободцева, семантику – Ж.Г.Маклакелідзе, Т.В.Бобкова, мовні засоби вираження кількості – С.А.Швачко, Л.Д.Чеснокова, О.А. Самочорнова, О.Л. Ричкова, когнітологічні та номінативні аспекти – С.А. Жаботинська. Здійснено аналіз граматично зв'язаних значень іменників кількісної семантики (О.А.Олексенко), структуровано поле кількості збірних іменників в російській мові (С.П. Мосьпан).

Такі складові категорії кількості, як квантитативність та квалітативність досліджувалися С.А.Броніковою, С.В. Барановою. Системні дослідження слів із семантикою кількості у структурі функціонально-семантичного поля присвячена робота В.І. Дмитрика «Квантитативні слова в сучасній українській мові», де було систематизовано одиниці двох рівнів із семантикою кількості – лексичного і словотвірного. Заслужують на увагу також праці лінгвістів, які вивчали мовну категорію кількості на матеріалі інших мов: німецької (Б.Ж. Куанбаєва), російської (А.М. Ломов, В.П. Мусієнко, Л.Д. Чеснокова), французької (Л.Г. Басманова). У колективній монографії «Засоби квантифікації: лінгвокогнітивні аспекти» узагальнено результати студій центральних та маргінальних компонентів поля кількості, їх парадигматичних та синтагматичних властивостей в англійській, українській та російській мовах [Швачко 2007]. Характерологічні особливості англійської мови при вираженні кількісних аспектів дії подані в монографії «Категория количества в современных европейских языках» [Акуленко 1990].

Лінгвісти структурують лексико-семантичне поле таким чином:

- 1) ядро поля, що представлене рядовою семою – компонентом, навколо якого розгортається поле. Ядро є лексичним вираженням смислів, або семантичних ознак;
- 2) центр поля складається з семантичних одиниць, які мають інтегральне, загальне з ядром і між собою, значення;
- 3) периферія поля складається з одиниць, що є найвіддаленішими за своїм значенням від ядра. Вони деталізують та конкретизують основне значення поля;
- 4) фрагменти поля з вертикальною ядерною і центрально-периферійною структурою, яка за своєю семантикою утворює окрему гіперон-гіпонімічну структуру однотипного / різнотипного складу [Кузнецов 1980].

На основі запропонованої структури розглядаємо лексико-семантичне поле кількості: у центрі знаходиться ядерна зона, куди відносимо прямі конкретні значення означено-кількісних, власне-кількісних, дробових та збірних числівників; приядерна зона, що формується лексемами з неозначено-кількісним значенням; ядерно-периферійна зона, до якої відносяться кількісні іменники, а також іменникові еквіваленти дробових числівників; дифузна зона – це числівники, які в результаті перенесення стилістичного та функціонального навантаження ознак однієї частини мови на ознаки іншої втрачають свої семантичні функції і можуть уживатися в значенні прикметника, займенника, іменника; периферія містить слова з переносним кількісним значенням; зона дериватів, до складу якої входять прислівники числівникового походження; зону, найвіддаленішу від ядра, складають фразеологізми, компоненти яких позбавлені кількісного значення, але цілісна семантика – квантитативна [Шабі 2009].

Незважаючи на наявність ряду наукових досліджень, що свідчать про системний характер вивчення кількісної семантики, спеціальних праць, де розглядається лексико-семантичне поле кількості, в літературі певного жанрового вияву немає.

Останнім часом погляди науковців усе частіше звернені до витоків культури, традицій і звичаїв українського народу, до особливостей ментальності українців, репрезентованих у мові казки. Найдавніший жанр усної народної творчості увібрав у себе міфопоетику, народну символіку, що стало джерелом становлення національної специфіки сучасної української мови.

На сьогодні казка стала предметом дослідження науковців різних галузей знань: педагогів, психологів, етнографів, літературознавців. Окрема увага приділяється вивченню мови казки. Зокрема, такі казкознавці, як Л.Ф. Дунаєвська, В.Я. Пропп, М.-Л.фон Франц у своїх дослідженнях цього жанру приділяли особливу увагу саме мовним одиницям. Актуальність дослідження структури лексико-семантичного поля кількості в мові казки полягає у поєднанні сучасних тенденцій вивчення мови в її функціонуванні з зацікавленням учених витоками формування української символіки та тропеїстики.

Мета дослідження полягає в систематизації функціональної семантики лексем приядерної зони лексико-семантичного поля кількості в мові української народної та літературної казки. Поставлена мета визначила необхідність вирішення таких завдань: розглянути теоретичні засади виділення лексем на позначення невизначеної кількості; проаналізувати ступінь дослідження поняття «лексико-семантичне поле»; виділити із структури лексико-семантичного поля кількості, що репрезентоване у казці, квантитативні одиниці приядерної зони.

Новизна роботи полягає в тому, що у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві відсутнє спеціальне дослідження квантитативних одиниць невизначеної множинності у казці. Об'єктом аналізу є вплив казкової символіки на образну та композиційну структуру української народної та літературної казки. Предмет дослідження – лексеми неозначеної кількісної семантики як складники лексико-семантичного поля кількості у казці. Поняття неозначеної кількості становить недиференційована, точно не визначена множина. Неконкретизована множинна кількість не може мати відповідників у натуральному числовому ряду, тому що кожне число конкретизує множину. Спеціальної групи числівників із значенням множинної кількості в числівниковій системі української мови немає. З неозначено-кількісним значенням вживаються лише такі числівники, як кілька, декілька, кільканадцять, кількадесят, стонадцять. Для позначення інших загальних неконкретизованих кількісних понять вживаються слова інших лексико-граматичних категорій, зокрема ряд прислівників та іменників.

Матеріалом роботи слугували номени з неозначено-кількісним значенням, дібрані методом суцільної вибірки з мови українських казок, опублікованих у збірниках різних упорядників. Досліджуючи категорію кількості у слов'янських мовах, Т.П. Лукінова наголошує на тому, що давні люди намагалися дати кількісну оцінку всього того, що їх оточувало. Дослідниця найдавнішого жанру літератури Л.Ф. Дунаєвська підкреслює: «Відображення кількісної символіки у казці є прагненням людини до пізнання світу та оволодіння природою» [Дунаєвська 1987: 50]. Відомий російський казкознавець В.Я. Пропп, детально проаналізувавши всі аспекти чарівної казки, виявив, що кожна складова сюжету оповіді має велике значення для цілісного сприйняття казки. Зокрема, науковець зазначив: «Символіка числа та кількісного вираження дії лежать в основі підсвідомого відчуття суті казки – фантазії, дива, передчуття нереального, а значить, позитивні емоції» [Пропп 1969].

Використовуючи теоретичні засади, розроблені М.П.Кочерганом, Т.І.Малік, Д.М.Шмельовим та ін., розглянемо відношення, що склались у приядерній зоні лексико-семантичного поля кількості казки. Спираючись на методику О.М.Кузнецова [Кузнецов 1980: 70], ми розробили структуру лексико-семантичного поля кількості у казці [Шабі 2009].

При розгляді лексичних засобів вираження квантитативності увага дослідників прикута до номінацій невизначеної кількості та приблизності, що вивчаються на двох рівнях – на рівні мови як системи, де вони підлягають опису в їхніх зв'язках та відношеннях, та рівні мовлення, де основним об'єктом вивчення є функціонування таких позначень. Такі лексеми ідентифікуються як образні квантифікатори, що не мають окреслених семантичних рамок. Кількісно ця зона не дуже насичена, хоча включає не тільки числівники, а й прислівники з семантикою невизначеної кількості. У присубстантивній позиції лексика цієї зони набуває функціонального значення неконкретизованої множинної кількості.

О.Л.Ричкова, досліджуючи категорію кількості у сучасній російській мові, репрезентувала структуру словосполучень, до складу яких входять лексеми з семантикою невизначеної кількості як граматично основні члени:

- 1) словосполучення із значенням малої незліченної кількості;
- 2) словосполучення, що виражають вищий ступінь невизначеності;
- 3) словосполучення із значенням невизначено великої кількості;
- 4) словосполучення, що виражають непевний, приблизний ступінь кількості [Ричкова 2003].

На основі запропонованої структури можна виділити у приядерній зоні лексико-семантичного поля кількості такі відношення:

1. Лексичні одиниці з неконкретизованою приблизною кількісною семантикою:

Ледве лис здужав пробігти кільканадцять кроків, як наздогнав його дрозд (І. Франко, Лис і дрозд); Пташки гостували кілька місяців, а далі почали збиратись в дорогу (Ю.Ярмиш, Летюче дерево); Декілька разів намагався Іванко побачити царівну - все марно (Три бажання); І було в того царя стонадцять голів усякої худоби (А. Давидов, Про Озивайка, царя та незвичайні пригоди); Йди-но сюди, у тебе децю більше мідяків, ніж у твого брата (Два брати); Слухає Заєць-злодій суворі слова, похнюпив голову і на город поглядає: здається, там ще залишилось кілька голівок капусти (В.Сухомлинський, Як покарали Зайця); Путь дуже тяжка: Треба йти кілька миль звичайною дорогою, кільканадцять - навкарачки, а стонадцять - таким вузьким тунелем, що ледве палець у нього просунеш (Дерево до неба).

2. Лексичні одиниці, що виражають семантику невизначено великої кількості: *Кім наготовив Івану багато всякої їжі і пиття, поки він з сватів вернеться (Котофей і пан Печерицький); Гризли, гризли до самої зорі, а дуба ще чимало zostавалось (Звірі під пануванням лева); Зібралось їх не так мало, щоб не подолати лева (Осел і лев); На високій горі ростуть фіалки, їх там дуже багато (М.Вовчок, Зла колючка і добра троянда).*

3. Лексичні одиниці, що виражають семантику невизначено малої кількості: *Лев щодня роздирає нас не менше як по десять штук, а іноді і двадцять душ пережусе, а з'їда він мало, одного або двох, не більше (Як лев утонув у колодязі); Там ні звір не пробігав, ні птиця не пролітала, жоден богатир не проїздив – Соловей-розбійник усіх побивав (Казка про Іллю Муромця та Солов'я-розбійника); Вони мені таку гарну схованку показали, хоч там і трохи менше горіхів (А.Давидов, За що крука з казки вигнали); Та й не дуже багато було тих мишків, щоб не зміг подолати Іван- побиван (Про легеня, що повернув людям сонце, місяць і зорі).*

Цікавим є спостереження за процесом переходу від формального, умовного позначення кількості в українській казці до конкретного виміру. У традиційній народній казці дії героя в часі зображують умовно, іноді тривалість часу передається формулами *кілька днів, кілька ночей, чимало часу пройшло* тощо. Конкретні виміри часу в українських казках з'являються наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Уже в записях В.Гнатюка зустрічаємо вказівку на точну кількісну оцінку: *Богатир Палій підкидає викувану булаву так, що вона летить чотири з половиною верстви (Про Палія).* У цьому разі основна одиниця *чотири з половиною* належить до ядерної зони, домінуючи конкретне число, але в контексті казки набуває гіперболізованого значення (дуже далеко).

Сучасні мовознавці, психологи (П.О. Булавцев, В.М. Жирмунський, І.П. Підласий, М.В. Чумарна) зазначають, що використання у мові казки лексем на позначення невизначеної кількості збагачує не тільки структуру оповіді, а й залишає місце в уяві людини для домислення сюжетних елементів: *Чимало пройшло з того часу років, а й досі стоїть той дуб (Іван Голик і його брат); А одна дівчинка набрала грибів більше за всіх і йшла далі та далі (О. Іваненко, Кисличка).*

Невизначена кількість часу, загадковість сюжетного прийому розширює рамки просторів:

- атрибутивного (*багато голів, мало снігу*);
- часового (*трохи заснула, кілька днів*);
- топографічного (*кількасот верств, чимало доріг*);
- персонативного (*жоден звір, немало птахів*).

Проведене дослідження певним чином розкриває сутність кількісних відношень, їх вплив на розгортання сюжетних ліній казки. Розглянувши функціонування лексем неозначено-кількісної семантики приядерної зони лексико-семантичного поля кількості, репрезентоване в українській казці, ми зробили спробу структурувати номени невизначеної множинності за характеристикою диференційованої (*кілька, стонадцять*) і недиференційованої (*мало, небагато*) кількості.

Жанрові ознаки казки – установки на вигадку і розважливість, що поєднують у собі ідейну та естетичну функції. Остання виявляється в яскравому зображенні подій, гіперболізації фізичних і духовних якостей персонажів, тому психологічному впливові на слухачів, що викликає у них почуття тривоги, інтриги, зацікавленості. Представники міфологічної школи трактували казку як продовження міфу. На цій основі міфологи споріднювали й такі жанри, як міф і загадка.

Саме символіка числа, кількості має першоступеневе значення, бо містить у собі спосіб впливу на підсвідомість читача. Через закодовані кількісні одиниці людина проникає в чарівний, дивовижний світ казки. Позиція кількісних номенів має функціональну значущість для ідеї казковості, становить інтригу і завуальовану сутність оповіді.

Виділення із структури лексико-семантичного поля кількості однієї підзони накреслює шляхи подальшого дослідження периферії цього поля в українському казковому матеріалі. Окремого аналізу потребує функціонування метафоричних лексем з відтінком експресивності у світлі ідей психолінгвістики та когнітології.

Література

Акуленко, Букреева, Швачко 1990: Акуленко, В.В., Букреева, Е.И., Швачко, С.А. Категория количества в современных европейских языках [Текст]: Монография / В.В. Акуленко. – К.: Наукова думка, 1990. – 284 с.

Аристотель 1975: Аристотель: Метафізика [Текст] / Аристотель. Сочинение в 4-х томах. Т.1. – М.: Просвещение, 1975. – 543 с.

- Дунаєвська 1987: Дунаєвська, Я.Ф. Українська народна казка [Текст] / Л.Ф. Дунаєвська. – К.: Вища школа, 1987. – С. 44-50
- Жаботинская 1992: Жаботинская, С.А. Когнитивные и номинативные аспекты класса числительных [Текст] / С.А.Жаботинская. – М.: ИЯ РАН, 1992. – С.18-20. – Бібліогр.: с. 20
- Кузнецов 1980: Кузнецов, А.М. Структурно-семантические параметры в лексике [Текст] / А.М. Кузнецов. – М.: Наука, 1980. – С.70
- Пропп 1969: Пропп, В.Я. Морфология сказки [Текст] / В.Я. Пропп. – М.: Просвещение, 1969. – 201 с.
- Рычкова 2003: Рычкова, Е.Л. К вопросу о лексико-семантическом выражении количественности в современном русском языке [Текст] / Е.Л. Рычкова. – Казань: Высшая школа, 2003. – С. 25-26
- Юзвенко 1989: Юзвенко, В. Українські народні казки [Текст] / В. Юзвенко /упорядник/. – К.: Молодь, 1989. – 431 с.
- Чапля 2004: Чапля, О.С. Синтагма $N_1 + de + N_2$ у функції квантифікаторів у сучасному французькому художньому мовленні [Текст] : автореф. дисертації канд. філол. наук : 10.02.05 / Київський національний ун-т. – К., 2004. – 21 с.
- Чеснокова 1992: Чеснокова, Л.Д. . Категория количества и способы ее выражения в современном русском языке [Текст] / Л.Д.Чеснокова. – Таганрог: Таганрог. гос. пед. ин-т 1992. – С.18
- Шабі 2009: Шабі, С.В. Структура лексико-семантического поля кількості у мові української казки [Текст] / С.В. Шабі. – Харків: Видавництво ХНПУ, 2009. – С. 35-37. – Бібліогр.: с. 37
- Швачко, Баранова, Кобякова 2007: Швачко, С.О., Баранова, С.В., Кобякова, І.К. Засоби квантифікації: лінгвокогнітивні аспекти [Текст] / С.О. Швачко. – Суми: Видавництво Сум ДУ, 2007. – 204 с. – Бібліогр.: с. 201-204.
- Швачко 1981: Швачко, С.А. Языковые средства выражения количества в современном английском, русском, украинском языках [Текст] / С.А. Швачко. – К.: Вища школа, 1981. – С. 27.

Статья посвящена рассмотрению особенностей употребления неопределенно-количественных лексем в околоядерной зоне лексико-семантического поля украинской сказки. Определены особенности использования количественных единиц околоядерной зоны. Как источник использованы различные виды литературных и народных сказок. Вместе с тем структурировано номены неконкретизированного множества за характеристикой функционирования сказки.

Ключевые слова: лексико-семантическое поле, околоядерная зона, количественные единицы, украинские сказки, количество.

The article is devoted to the determine of peculiarities of indefinite-quantitative lexemes usage in the nearnuclear area of lexically-semantic field of Ukrainian tale. The peculiarities of quantitative units usage of the nearnuclear area are determined. Different kinds of literature and folk tales are used as a source. At the some time the lexemes of indeterminate sets are structured on the basis of their functions in a tale.

Keywords: lexically-semantic field, nearnuclear area, quantitative units, Ukrainian tales, amount.

Надійшла до редакції 10 вересня 2010 року.

Оксана Щепка

ББК Ш12=411.4*31

УДК 81'366

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ВІДНОШЕНЬ СУПЕРІОРНОСТІ / ІНФЕРІОРНОСТІ МОВНИМИ ФОРМАЦІЯМИ КОМПАРАТИВНОЇ СЕМАНТИКИ

У статті розглянуто особливості репрезентації відношень суперіорності / інферіорності мовними формаціями компаративної семантики, а також проаналізовано функційно-семантичний аспект реалізації відношень відмінності.

Ключові слова: суперіорність, інферіорність, компаративність, відношення відмінності.

Компаративність виступає природним виявом людського мислення й обумовлена здатністю людини порівнювати, зіставляти явища ментального досвіду й об'єктивного сприйняття. В результаті порівняння, зіставлення отримуємо інформацію про подібність / тотожність / відмінність порівнюваних явищ, предметів, об'єктів, що реалізується через систему мовних засобів, які формують функційно-семантичне поле компаративності. Компаративність у функційно-семантичному аспекті досліджували такі вітчизняні й зарубіжні мовознавці, як В. Берков, О. Бондарко, А. Вежбицька, І. Вихованець, А. Загнітко, Н. Іванюк, І. Іскандерова, Н. Кірсанова, Т. Кузьміна, Х. Леетгес, К. Мізін, Л. М'яснянкіна, А. Найда, О. Потєбня, В. Прищєпа, А. Сазонов, Н. Слюсарєва, М. Черемісіна, Н. Ярова та ін. На сьогодні проаналізовано основні вияви та засоби реалізації компаративних відношень на всіх мовних ярусах. Водночас поза увагою лінгвістів все ще залишається питання про особливості та специфіку репрезентації відношень відмінності як результату

акту порівняння. Необхідність вивчення питання про реалізацію відношень відмінності, як інферіорних, так і суперіорних, і зумовлює **актуальність** нашої розвідки.

Мета статті – дослідити основні мовні формації, якими послуговуються для передачі суперіорних та інферіорних відношень відмінності.

Мова має достатньо великі можливості щодо вираження ідеї порівняння. Ми зупинимось на мовних засобах, що вживаються для вираження відношень відмінності. Під відмінністю розуміємо відношення, за яких певна ознака у порівнюваних предметів має різний ступінь вияву чи предмет або дія за певними характеристиками відрізняється від інших порівнюваних з нею /ним, пор.: „Еге! – подумав він [Грицько], – *та це місяць отакої роботи, то й багатирем станеш? Оже-ба! Раз така робота не щодня трапляється, а вдруге – з кожним днем міняється й плата за роботу: то більшає, як багато товару присуне, то меншає, коли дві чи три берлини...*” (Панас Мирний 1981: 77–78). У наведених реченнях виокремлюємо лексеми **багатир**, **більшає**, **багато**, **меншає**, які реалізують відношення відмінності. Так, **багатир** – це той, хто має великі статки, багатства більші, ніж люди з середніми або низькими статками; **плата більшає** – стає відмінною від звичайної, нормативної плати у бік збільшення, **плата меншає** – стає відмінною від звичайної, нормативної плати у бік зменшення, **багато** товару – кількість його відмінна від звичайної, не така, як звичайна, а більша, пор. також: *Щось наче змінилось у їхніх батьках у ті дні, і очі їхні мовби поглибшали, і шкарубкі їхні руки стали ще ніжніші, коли під час перепочинку крадькома гладили вони своїх притихлих, присмирнелих донечок та синочків* (О. Гончар 1993: 166) → **очі поглибшали** – стали „глибші”, ніж були до цього часу. Наявне порівняння очей у різні часові моменти; ...*У мене оно будиночок гірший, ніж у Платона, не маю ні „Запорожця”, ні кольорового телевізора, ні оццандої книжки...* (О. Коломієць 1990: 241) → в результаті порівняння двох будиночків виявляється, що один з них гірший.

Семантичним інваріантом, який об'єднує різнорівневі мовні засоби вираження відмінності і зумовлює їхню взаємодію, виступає модель *x не такий, як у*. Так, у реченні *...я знаю, знаю віднині, кохання – це ніжність і чистота! Ніжність, що дужча за смерть!* (О. Гончар 1993: 184) порівнюється сила ніжності і сила смерті, і констатується несхожість: сила ніжності **не така, як** сила смерті, вона має більший ступінь вияву – „дужча”. У конструкції [Володько:] – *Дніпро? То мусить бути ширізна річка...* (У. Самчук 2003: 192) також фіксуємо констатацію відношень відмінності, які передаються лексемою „ширізна”: ширізна річка – це **не така, як** інші (навіть широкі) річки, а набагато ширша.

Найрепрезентативнішим у вияві відношень відмінності між порівнюваними об'єктами виступає компаратив. Функція компаративна полягає у «вираженні відносної відмінності між двома порівнюваними предметами за ступенем вияву тієї чи іншої спільної для них ознаки» [ГРЯ-60, т. I: 24]. На думку Г.Золотової, значення компаративна можна подати так: А вище за В = А перебільшує В, А нижче за В = А не досягає В [Золотова 1982: 163]. Пор.: *Невже вона його причарувала так, тая недоросла Гайнка, і він не бачить, що вона, Їва, краща, чепурніша за неї?* (Б. Грінченко 1989: 79). *...рідна мати і б'є, та не болить, а свекруха словами б'є гірше, ніж кулаками* (І. Нечуй-Левицький 1986: 217).

Вважаємо, що це визначення компаратива можна застосовувати і до інших мовних формацій з компаративною семантикою відмінності. При констатації нерівності можливі два варіанти: констатація перебільшення / суперіорності та констатація нижчого ступеня вияву ознаки, тобто інферіорності.

При цьому слід зазначити, якщо говорити про компаратив, то «в цілому у мовах граматично оформлено лише відношення суперіорності. ...Відсутність морфологічно оформлених способів вираження інферіорності, вочевидь, обумовлена відсутністю потреби у спеціалізованому вираженні цього значення, що можна пояснити низькою частотністю висловлювань з цим значенням. Між іншим, судження типу *та гора мені висока* повинні б бути більш-менш частотними. Річ, мабуть, у тім, що подібні інферіорні структури завжди – або майже завжди – можуть бути реалізовані через суперіорні структури типу *та гора вища за цю*. Інакше кажучи, наявність лексичних і граматичних конверсивів, які надають можливість висловити інферіорну думку суперіорно, – причина відсутності шкали інферіорності» [ТФГ 1996: 110].

Семантичним інваріантом, який об'єднує різнорівневі мовні формації із значенням суперіорності, є модель *x не такий, як у* → *x більший, кращий у*.

Наприклад: *Там ліс густіший, ніж деінде, і голос сокири загубиться* (О. Кобилянська 1988, с. 448); *Було нас у батька три дочки, – я найстарша* (Марко Вовчок 2001, с. 55); *Потаюк – низенький енергійний хлопець, дуже гостроносий і дуже закоханий в шапочку-кубаночку, в якій так і сидів за бюрком під величезною мапою, обтиканою фігурками різних звірят і птахів...* (І. Багрянний 2001, с. 185).

При вираженні суперіорності порівнюються особи, предмети, явища, дії, що мають спільні ознаки / ознаку. Але водночас констатується, що: а) одному з них ця ознака притаманна більшою мірою, ніж іншому, наприклад: **Велетенська** кішка зробила скажений стрибок угору, як підкинена угору (І. Багрянний 2001: 216) → щоб передати, що кішка за своїми розмірами не така, як звичайні кішки, а більша, у цьому разі вжито лексеми „велетенська”, семантика якої імпліцитно компаративна: „велетенська” кішка – значно більша, ніж звичайна кішка або ніж інші подібні кішки. *От виріс як у роті – довший, ніж у корови!* (І. Нечуй-Левицький 1985: 423); *...засмажене курча завжди виглядає щасливішим од живого, просто промениться чудесним, смаглим рум'янцем з утіхи, що зараз його з'їдять* (О. Забужко 2006: 17); б) порівнюється одна особа, чи предмет, чи дія через певний проміжок часу або за певних умов, які раніше були відсутні, пор.: *Владою своєю новий бригадир*

не зловживав, з ним можна було сперечатись, жартувати, дівчата при ньому відчували себе **вільніше** (О. Гончар 1993: 44); *Хлопці трохи помовчали, але переходя знов почали балакати: спершу тихо, а далі все голосніше, а потім зовсім голосно* (І. Нечуй-Левицький 1986: 155). *Хлопець хоч і тримався мужніше, ніж сестра, все ж не міг від тата відпустити – так і поривався до нього, мов незримо прив'язаний* (В. Барка 2003: 208) → наявне порівняння способу поведінки хлопця і його сестри – „хлопець тримався мужніше, ніж трималась сестра”, результатом порівняння виступає встановлення відношень суперіорності: **х не такий, як у** → **х більший, кращий у**; *Рятування людського життя і полегшення страждань завжди здавались мені найвищими, найблагороднішими* покликаннями людини (О. Довженко 1976: 141) – у поданому реченні прикметники найвищого ступеня порівняння „найвищий”, „найблагородніший” вживаються на позначення суперіорних відношень: у порівнянні з іншими покликаннями людини рятування людського життя – найвище і найблагородніше.

Значення суперіорності в українській мові реалізують:

1. Параметричні прикметники: *високий, великий, широкий, сильний* і т. д. Тоді як їхні антоніми *низький, малий, вузький, слабкий* і под. вживаються на позначення компаративної інферіорності. Семантична відмінність між цими антонімічними парами полягає у протиставленні «більше норми» – «менше норми». «прикметники, що позначають більший полюс шкали (великий, високий, широкий), мають значення перебільшення норми, а їхні антоніми – недосягнення норми» [Апресян Ю. 1974: 295 - 297]. «Для таких прикметників нормою виступає уявлення про середній ступінь виву названої ознаки в об'єктах даного класу – «видова норма». Норма описує або звичайний, стан речей, або стан речей, який виступає природним для даної ситуації, так що його відсутність суперечить очікуванням потенційних учасників ситуації [Апресян 1974: 245 - 247].

2. Компаративи, наприклад: *вищий, кращий, старіший, відповідальніше, зручніше* і т. д., які, зокрема, вказують:

1) на ознаку, що може бути виражена в одному предметі більшою мірою, ніж в іншому: *...а вони, як змовились, пропонують тексти – в насмішку – один фальшивий, а другий ще фальшивіший* (О. Гончар 1993: 120);

2) на ознаку, що в одному і тому ж предметі в цей період виявляється у більшій мірі порівняно з іншим періодом, наприклад: *На виду стала Ганна повніша з себе показніша: ще краща була вона молодницею, ніж дівкою* (І. Нечуй-Левицький 1985: 46);

3) на більшу міру ознаки без порівняння з іншим предметом, на зразок: *Часами ліз під землю і звідти очікував сонячного промінчика, теплішого подиху з неба* (У. Самчук 2003: 128);

4) на ознаку, що виражається більшою мірою порівняно не з одним предметом, а з певною їхньою сукупністю: [Лаврін:] – *Сватай, Карпе, Палажку. Кращої од Палажки нема на всі Семигори* (І. Нечуй-Левицький 1986: 154)

5) на ознаку, що переважає над сукупністю, яка окреслюється як невизначено велика або всеосяжна: *Немає вищого закону, брати мої, і дужчої сили за силу любові* (В. Винниченко 2005: 128).

3. Суперлативи: *найбільший, найрозумніший, найохайніший, більш ретельно, більш досконало* і под. У Дніпропетровську відкрито *найсучасніший* у Європі центр керування повітряним рухом (Україна молода. – 2007. – № 105. – С. 5).

4. Афіксальні інтенсиви: *широченний, величезний, багатючий, пречудовий, суперелітний, надпотужний, носище* і т. ін. Пор.: *Проте Григорієві це місто [Хабаровськ] сподобалось... Скований кригою і вкритий криговими торосами широченний Амур огинав його внизу попри гору* (І. Багрянний 2001: 181) → „широченний” Амур – значно ширший, ніж інші подібні річки; *Слідком за кедрами пнулися велетенські осики та інші листаті гіганти, що, будиши нижче за кедри, творили другий ярус* (І. Багрянний 2001: 40) → „листаті” – це дерева, розмір листя яких значно переважає розмір листя інших подібних дерев; ... *Як у тумані підійшов. Кремезний, броватий, волохаті груди в пазусі* (І. Багрянний 2001: 55) → „броватий” – з бровами, що значно більші (густіші, ширші), ніж звичайні брови, ніж певна узагальнена норма; *Свій вибір чиновники зупинили на суперсучасному «крутому» джипі «Судзукі Гранд-Вітара», за який із державної кишені заплатили 180 тисяч гривень* (Україна молода. – 2007. – № 143. – С. 10) – у цьому разі „суперсучасний” джип означає найбільш сучасний, останньої моделі, сучасніший, ніж інші подібні джипи; ...*Що то без товариства та в такій темряві! А воно, либонь, ведмедяра або верп, а мо' й ще що...* (І. Багрянний 2001: 110) → „ведмедяра” – великий ведмідь, який значно більший, ніж інші подібні ведмеді; ...*Це зараз невелика [щука] вдарила, а то, бува, як махне, так і виб'є ополонку, а з неї отакенне хвостище прогляне* (М. Стельмах 1993: 274) → „хвостище” = великий хвіст, який більший „норми”.

5. Квантитативні інтенсиви. Вираження інтенсивності / ступеня вияву ознаки відбувається за допомогою подовження того чи іншого сегмента слова: *-Вся річка йде. Страшенно так суне та ріщуть... А наро-о-ду на березі, повно!* (В. Винниченко 1987: 53); подовження голосного [о] передає суперіорне значення разом із лексемою *повно*, яка має імпліцитний вияв компаративності → *наро-о-оду повно* = не так, як завжди, більше, як завжди, більше норми. ...*Заливай забрехав дале-е-ко, і моє вухо й почуло* (І. Багрянний 2001: 76).

6. Редуплікаційні інтенсиви. Коли більший ступінь вияву ознаки передається подвоєнням прикметників/прислівників: *Чому кажуть, що нема в світі щастя? На світі багато-багато щастя!* (Б. Грінченко 2002: 385) → „багато-багато” означає значно більше, ніж зазвичай, дуже багато – *На світі щастя*

більше, ніж треба; Невеселі та коротенькі пилітвічані дні, а ще смутніші довгі-довгі, як море, ночі! (І. Нечуй-Левицький 1985: 54); Інколи редуплікація може супроводжуватися суфіксацією чи префіксацією, що підсилює компаративну семантику, пор.: *Мовчить, і тільки оченята сині-пресині та ще кирпатий носик* (У. Самчук 2003: 146), у цьому разі в лексемі „пресині” через префікс *пре-* актуалізована компаративна семантика: „пресині очі” – синіші, ніж інші сині очі. Редуплікація посилює вияв компаративних відношень відмінності, оскільки „сині-пресині очі” синіші, ніж „пресині”, і ще більш синіші, ніж просто „сині”.

7. Іменники та прикметники з імпліцитним виявом компаративності типу *красень, багач, велетень, гігант, грандіозний, надзвичайний, видатний, самобутний* і т. ін. Наведемо дефініції таких лексем у словниках української мови: *красень*, 2. *Про того, хто виділяється своєю красою, про щось гарне* [СУМ IV 1973: 326]; *велетень*, 2. ... // *Людина, що вирізняється з-поміж інших дуже великим ростом*. 2. *перен. Предмет або істота, що за своїми розмірами значно переважає інші подібні предмети, істоти* [ВТССУМ 2003:80]; *гігант*, 1. *Велика на зріст людина, велетень*. 2. *Видатна в якій-небудь галузі людина* [СУМ II 1971: 63].

8. Дієслова з компаративною семантикою: *ширишати, ближчати, бадьорішати, помужнішати, потеплішати, повеселішати* та ін., що мають сему „ставати / стати крацим, більшим”. Словник, наприклад, подає такі тлумачення цих лексем: *ширишати*, *Ставати ширшим; розширяться* [СУМ XI 1980: 462]; *бадьорішати*, *Ставати бадьорішим ...* [ВТССУМ 2003: 33]; *побагатішати*, *Стати багатим ...* [ВТССУМ 2003: 802] тощо, пор. контекстуальний вияв подібних лексем: ... *потім пляма ширшає, вона вже заливає весь помідор, він охоплений пожежею, веселішає, посміхається все бадьоріше, – а там уже дивись, геть зовсім палахкотить, сміється, регочеться, так йому добре на гарячій літній грядці* (Є. Гуцало 1984: 398).

9. Інтенсифікатори типу *надто, дуже, занадто, вельми, зовсім, страшенно* і под., які, поєднуючись з іншими лексемами (прикметниками, прислівниками, дієсловами), посилюють вияв компаративності, пор.: *Надто слухняний став Вова* (О. Копиленко 1982: 17), у цьому разі Вова не просто став слухняніший, ніж до моменту мовлення, а набагато слухняніший → Набагато слухняніший став Вова, ніж був раніше; – *Гарна, дуже гарна цього року огорожина, – промовила знов Ганна* (І. Нечуй-Левицький 1985: 47) → „гарна” – це вже краща, ніж норма, а з інтенсифікатором „дуже” вияв відношень відмінності посилюється → *Сього року огорожина набагато краща, ніж завжди*.

Якщо при порівнянні виявлено, що ознака / ознаки одного об’єкта, предмета, явища має менший ступінь вияву, ніж іншого, тоді говорять, що відношення нерівності / відмінності реалізуються в інферіорному значенні.

Семантична модель, що об’єднує мовні засоби для констатації інферіорності, має такий вигляд: *x не такий, як у* → *x менший, гірший у*. Пор.: *З того попелу десь візьмуться маленькі хатки, ще менші крамниці, вишиті очеретом та прикриті землею...* (І. Нечуй-Левицький 1985: 81). В останньому реченні „маленькі хатки” – це хатки, розміри яких не такі, як треба, як звичайні, а менші. Отже, маємо констатацію відношень відмінності зі значенням зменшеного ступеня вияву інтенсивності ознаки. Реалізувати такі відношення допомагають словотвірні засоби: суфікс *-еньк-* у слові „маленькі” і суфікс *-к-* у слові „хатки”, а також семантика лексеми „малий” – „меншого, ніж треба, розміру” [ВТССУМ 2003: 506]; „ще менші крамниці” – це крамниці не такі за розмірами, як маленькі хатки, а менші. У цьому випадку інферіорне значення передано компаративом (вищим ступенем порівняння прикметників). Пор. також: *Вірвочка була трохи покоротка, він [Григорій] її так потяг спересердя, що вона перервалась посередині* (І. Багрянний 2001: 77) → „покоротка” – це трохи коротша від звичайної. У цьому разі інферіорні відношення реалізовано за допомогою префікса *по-*; *Китайча подало чай в манюньких порцелянових горнятках, без цукру, безкоштовно* (І. Багрянний 2001: 192) → прикметник „манюньких” передає відношення зменшеного ступеня вияву ознаки, акумулюючи при цьому два засоби – лексичний (див. вище на тлумачення лексеми „малий”) і словотвірний (за допомогою суфікса *-еньк-*); *Видобуток вугілля в Україні з кожним роком поступово зменшується, проте, на жаль, це не позначається на кількості нещасних випадків під землею* (Україна молода. – 2007. – № 111. – С. 5) – в останньому реченні фіксуємо відношення інферіорності, що реалізовано через дієслово „зменшується” – видобуток вугілля в останні роки стає меншим порівняно з минулими роками.

Реалізують інферіорні відношення в українській мові:

1. Параметричні прикметники: *малий, низький, вузький* і т. д., семантично тотожні моделі „менше норми”.

2. Деінтенсифікатори типу *трохи, ледве* і под., які, поєднуючись з іншими лексемами (прикметниками, прислівниками, дієсловами), послаблюють вияв компаративності.

3. Дієслова з компаративною семантикою: *менишати, молодішати, дрібнішати, вузчати, легишати, худнути, покоротішати* та ін., що мають сему „ставати / стати гіршим, меншим”. Словник, наприклад, подає такі тлумачення цих лексем: *менишати*, 1. *Ставати меншим (про обсяг, кількість, величину чого-небудь); зменшуватися* [СУМ IV 1973: 672]; *молодішати*, *Ставати молодішим, набувати молодшого вигляду* [СУМ IV 1973: 789]; *дрібнішати*, *Ставати, робитися дрібнішим щодо величини, розміру, об’єму* [ВТССУМ 2003: 248].

4. Афіксальні деінтенсифікатори, напр.: *вузькуватий, темнуватий, синоватий, зеленуватий, сивавий, темнавий, дрібнісінький, малюсінький, тихесенький, горбок, столик, камінець, вагончик* т. д. Пор.: *Він озирнувся і побачив, як поперек вулиці, кланяючись капелюхом і весело балакаючи, наближався до нього середнього росту підстаркуватий панок з коротко остриженим ріденьким волоссям, рудими, сивавими вусами, одягнений у чорний витертий сурдут* (І. Франко 2005: 154). *На базарі стоять рядками малесенькі*

крамниці, наче скриньки, понизані нитками (І. Нечуй-Левицький 1985: 80) → „малесенькі” – менші, ніж інші подібні крамниці. *Стась мовчав і тільки колотив ложечкою чай* (І. Нечуй-Левицький 1986: 547).

Отже, відношення нерівності як результат акту порівняння можуть бути реалізовані у двох протилежних напрямках: як суперіорні відношення компаративності та як інферіорні. Мовні формації, якими послуговуються для передачі суперіорності та інферіорності належать до різних мовних рівнів, мають різну частотність вживання, але об'єднуючим фактором для них виступає семантична модель *x більше, краще / менше/гірше у*. При чому *у* – це може бути як конкретний предмет чи об'єкт, так і узагальнена норма, визначена за таку членами даного мовного колективу. Вивчення питання репрезентації компаративних відношень відмінності видається нам цікавим і перспективним, оскільки недослідженою поки ще залишається проблема реалізації відмінності як такої, тобто абсолютної відмінності.

Література

Апресян 1974: Апресян, Ю. Д. Лексическая семантика : Синоним. средства языка [Текст] / Ю.Д. Апресян // Акад. наук СССР ; Науч. совет по комплексной проблеме "Кибернетика". – М. : Наука, 1974. – 367 с.

Бондарко 1973: Бондарко, А.В. О некоторых аспектах функционального анализа грамматических явлений [Текст] / А.В. Бондарко // Функциональный анализ грамматических категорий : [сб. науч. тр]. — Л., 1973. — С. 5—31.

Бондарко 1984: Бондарко, А.В. Функциональная грамматика [Текст] / А.В. Бондарко. — Л. : Наука, 1984. — 136 с.

Вежбицкая 1988: Вежбицкая, Анна. Сравнение — градация — метафора [Текст] / Анна Вежбицкая // Метафора в языке и тексте. — М. : Наука, 1988. — С. 133—152.

ВТССУМ 2003: Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / гол. ред. В.Т. Бусел. — К. : Ірпінь : ВТФ, 2003. — 1440 с.

Вольф 2002: Вольф, Е.М. Функциональная семантика оценки [Текст] / Е.М. Вольф. — М. : Едиториал УРСС, 2002. — 260, [1] с.

ГРЯ-60: Грамматика русского языка [Текст] : В 2-х т. / Редкол.: В.В. Виноградов и др. ; АН СССР, Ин-т рус. яз. – Изд. испр. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – Т. 1. : Фонетика и морфология. – 1960. – 719 с.

Загнітко 1991: Загнітко, А.П. Основи функціональної морфології української мови : навч. посіб. [Текст] / А.П. Загнітко. — К. : Вища шк., 1991. — 77 с.

Золотова 1982: Золотова, Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса [Текст] / Г.А. Золотова ; АН СССР, Ин-т рус. яз. – Москва : Наука, 1982. – 368 с.

Золотова 2005: Золотова, Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка [Текст] / Г.А. Золотова. – М. : КомКнига, 2005. — 351 с.

Сущинський 1980: Сущинский, И.И. Средства выражения ослабления признака в современном немецком языке [Текст] / И.И. Сущинский // Вопросы лексикологии немецкого и французского языков. — М. : Наука, 1980. — С. 66—75

ТФГ 1996: Теория функциональной грамматики. Качественность, Количественность [Текст] / Т.Г. Акимова, В.П. Берков, А.В. Бондарко, под. ред. А.В. Бондарко. — СПб. : Наука, 1996. — 264 с.

Джерела

Багрянний Іван. Тигролови; Морітурі / Іван Багрянний. — К. : Наук. думка, 2001. — 368с.

Винниченко В. Вибране / В. Винниченко. — К. : Школа, 2002. — 303 с.

Гончар О. Т. Собор : [роман] / О. Т. Гончар. — К. : Веселка, 1993.— 286 с.

Грінченко Б. Д. Поезії. Повісті. Оповідання / Б. Д. Грінченко. — К. : Наук. думка, 2002. — 430 с.

Довженко О. Вибрані твори / О. Довженко. — Одеса : Маяк, 1976. — 148 с.

Забужко Оксана. Сестро, сестро: Повісті та оповідання / Оксана Забужко. — [2-ге вид.]. — К. : Факт, 2004. — 240 с.

Коломієць О. Ф. П'єси / О. Ф. Коломієць. — К. : Мистецтво, 1990.— 224 с.

Копиленко О. Дуже добре : [романи] / О. Копиленко. — К. : Рад. школа, 1982. — 342с.

Мирний Панас. Хіба ревуть воли, як ясла повні? : [роман] / Панас Мирний, І. Білик. — К. : Веселка, 1981. — 366с.

Нечуй-Левицький І. С. Повісті та оповідання. Твори в двох томах. Т.2. / І. С. Нечуй-Левицький — К. : Наук. думка, 1986. — 640 с.

Самчук Улас. Марія; Куди тече та річка / Улас Самчук. — К. : Наук. думка, 2003. — 416 с.

В статтє рассмотрен вопрос об особенностях репрезентации отношений суперіорности / інфериорности языковыми формациями компаративной семантики, а также проанализирован функционально-семантический аспект реализации отношений неравенства.

Ключевые слова: суперіорность, інфериорность, компаративность, отношения неравенства.

The article considers peculiarities of representation superiority / inferiority relations with patterns to make comparisons and it is analyzed functional-semantic aspect of expressing relations of difference.

Keywords: superiority, inferiority, semantics of comparison, relations of inequality.

Надійшла до редакції 16 вересня 2010 року.

РОЗДІЛ III. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ СИНТАКСИСУ

Марина Балко

ББК Ш12=411.4*220

УДК 81'367.04

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСНОВНІ ОЗНАКИ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Автор статті, проаналізувавши традиційний підхід до визначення словосполучення як мовної одиниці, викладає власний погляд на цю проблему. У статті пропонується авторське визначення словосполучення як особливої синтаксичної одиниці-конструкції, яке ґрунтується на встановлених диференційних ознаках цієї мовної одиниці.

Ключові слова: словосполучення, структурна схема словосполучення, непередикативна конструкція, підрядний прислівний зв'язок, ситуація.

Вивчення синтаксичних одиниць різного рівня на сьогодні є надзвичайно актуальним, адже допомагає глибше пізнати особливості побудови висловлень і тексту. Проте дослідження словосполучення як мовної одиниці останнім часом не надто популярні незважаючи на те, що проблема визначення словосполучення є однією з найбільш дискусійних і суперечливих у сучасному мовознавстві.

Мета пропонованої статті – встановити основні диференційні ознаки словосполучення як мовної одиниці й дати дефініцію словосполучення. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) проаналізувати традиційний підхід до визначення словосполучення; 2) встановити основні диференційні ознаки словосполучення як мовної одиниці; 3) дати дефініцію словосполучення.

Загальноприйнятим є підхід, відповідно до якого при визначенні словосполучення спираються на його порівняння зі словом і реченням [Ахманова 1955; Виноградов 1954; Загнітко 2001; Мельничук 1972; Прокопович 1966; Сухотин 1950; Удовиченко 1968; Ярцева 1955 та ін.]; були навіть спроби (пор. роботи Й. Ріса) визначити словосполучення чисто негативно, як таке утворення, яке не є ані словом, ані реченням.

Порівнюючи словосполучення з реченням, учені зазначають, що у цих синтаксичних одиниць багато спільних ознак: а) обидві одиниці граматично оформлені, тобто компоненти в них пов'язані синтаксичним зв'язком; б) будівельний матеріал у них однаковий: слово і словоформа; в) обидві одиниці позначають розширений факт дійсності. Істотними відмінностями між реченням і словосполученням визнають такі: а) словосполучення виконує номінативну функцію, а речення – комунікативну; б) словосполучення входить у комунікативну систему тільки через речення; в) словосполученню властива інтонація називання, а реченню – повідомлення; г) словосполучення вміщує не менше двох повнозначних одиниць, речення може складатися і з одного слова (пор.: *сніжна зима, повідомити про пригоду. Смеркає. Весна.*); г) у словосполученні один з членів підпорядковується іншому (субординативні відношення), в реченні головні члени координуються одне відносно іншого; д) у реченні наявна предикативність, а в словосполученні – ні; е) з усіх наявних форм синтаксичного зв'язку в реченні реалізуються всі, а в словосполученні – тільки підрядний прислівний зв'язок [Загнітко 2001:50].

Порівнюючи словосполучення зі словом, мовознавці зазначають, що у цих одиниць також багато спільних ознак: а) вони не є комунікативними одиницями; б) позбавлені предикативності; в) характеризуються номінативною функцією; г) система форм слова і словосполучення визначається стрижневим словом; г) виступають будівельним матеріалом для речення. Водночас учені визнають, що між словосполученням і словом є істотна різниця: а) у них різна кількість смислових показників; б) словосполучення є мінімальним контекстом для слова; в) у словосполученні активно виявляються граматичні категорії опорних слів [Загнітко 2001: 50-51].

Переважну більшість цих тверджень щодо співвідношення словосполучення і слова, словосполучення і речення ми приймаємо. Проте з деякими ознаками словосполучення, виділеними ще В.В. Виноградовим, а саме – „словосполучення є будівельним матеріалом для речення” і „словосполучення характеризується номінативною функцією”, – ми не погоджуємося.

На нашу думку, визнання того, що словосполучення є будівельним матеріалом для речення, передбачає визнання того, що словосполучення існують у мові до речення і беруться для побудови речень у готовому вигляді. Таким чином, словосполучення, власне, прирівнюються до окремих слів. Не можна погодитись, що, наприклад, речення *Хочу крикнути в далечінь безкраю І когось на допомогу кликати* (О. Теліга) побудоване зі словосполучень *хочу крикнути в далечінь, далечінь безкраю, хочу кликати на допомогу, хочу кликати когось*, або речення *Перекинувся у небі місяць, Духи вже третину його з'їли* (О. Ольжич) побудоване зі словосполучень *перекинувся у небі, третину його, третину його з'їли*. Речення не будуються зі словосполучень, а являють собою результат реалізації сполучувальних можливостей слів і словоформ. Тільки фразеологічно зв'язані сполуки, які фактично за значенням дорівнюють одному слову, можна розглядати як будівельний матеріал для речення. Фразеологічні одиниці належать до лексичної системи мови, вони не створюються кожного разу

заново, а відтворюються в мовленні в готовому вигляді, пор.: *Почувши новину, вона зробила круглі очі. Після півгодинного пояснення він махнув рукою: - Що з тобою розмовляти?! Гм, не знаю...але є речі, над якими не варто сунути собі голови* (М. Яцків).

Щодо цього питання ми дотримуємося думки Т.О. Туліної. Словосполучення, на її думку, – це „утворення, релевантне при аналізі мови в динамічному аспекті, яке виникає ні до й ні після речення, а в процесі його реалізації, в процесі розгортання компонентів тієї чи іншої структурної схеми при побудові висловлення” [Туліна 1976: 10]. Під час цього процесу для опису ситуації у дію залучаються окремі слова з їхнім сполучувальним потенціалом, який реалізується як в семантичному плані (сполучуваність семем), так і в синтаксичному плані (сполучуваність словоформ).

Питання про функцію словосполучення як значимої мовної одиниці є, на нашу думку, одним з найбільш складних питань теорії словосполучення.

Функцію словосполучення прийнято визначати як номінативну, а отже, так само, як і щодо попереднього дискусійного питання (чи є словосполучення будівельним матеріалом для речення), ототожнювати словосполучення і слово. Говорячи про номінативну функцію словосполучення, звичайно посилаються на В.В. Виноградова, який розмежував слова як знаки окремих понять і словосполучення як знаки „якогось єдиного, але розчленованого поняття або уявлення” [Виноградов 1954: 6]. Проте вже сам В.В. Виноградов зауважував, що слід зрозуміти умовність та невизначеність деяких звичних синтаксичних кваліфікацій та ярликів.

З розвитком учення про словосполучення були спроби по-іншому визначати функцію цієї мовної одиниці. Так, О.М. Галкіна-Федорук дає дефініцію словосполучення, включаючи в нього функціональну характеристику: „Словосполученням називається поєднання двох або більше слів, які служать вираженням понять про явища дійсності у їх зв'язках та відношеннях” [Галкіна-Федорук 1964: 6]. На функції вираження відношень наполягають і деякі інші лінгвісти, проте вони часто не однастайні в питанні про те, між чим, власне, існують ці відношення (між членами словосполучення, між двома (декількома) поняттями або групами понять). Крім того, піддається сумніву, що словосполучення виражає відношення. Пор.: у висловленні *приїзд батька був неочікуваним для всіх* сполучення *приїзд батька* називає неочікуваний для всіх факт, а не відношення; словосполучення *книги батька* відношень не виражає, більше того, залишається незрозумілим, ким є батько – автором книг чи їх власником.

Цікавим є підхід Н.І. Філічевої до визначення функції словосполучення. На її думку, словосполучення беруть участь у процесі комунікації тільки через речення, тому „поряд з номінативною функцією словосполучення характеризується й певною комунікативною функцією” [Філічева 1969: 32]. Напрямок комунікації у більшості словосполучень, як наголошує дослідниця, один – конкретизація, деталізація, уточнення вже відомого слухачу або читачу про предмети, явища, процеси. У зв'язку з такою спрямованістю здійснюваної в словосполученнях комунікації комунікативність, властиву їм, Н.І. Філічева називає „частковою” на відміну від комунікативності загальної, яка притаманна реченню. Оскільки комунікативність словосполучення найбільш повно проявляється в складі речення, дослідниця знаходить підстави назвати її також „відносною комунікативністю” на відміну від комунікативності „абсолютної або повної”, властивій реченню [Філічева 1969: 32].

Думка про те, що не тільки речення в цілому, але й окремі їх частини дещо повідомляють, неодноразово висловлювалася в лінгвістиці. Така думка наявна у зв'язку з критикою монопредикативності простого речення і супроводжується висуненням цілої низки понять, покликаних служити „містком” між традиційними поняттями предикативного і непредикативного зв'язку. Так, ще О.О. Шахматов писав про явище „неповної предикативності”; О.М. Пешковський кваліфікував відокремлення як конструкції, що мають значення додаткового повідомлення. Пізніше стали опрацьовуватися поняття напівпредикативності, „потенційної”, „послабленої” предикативності та ін. Щодо словосполучення, то воно, будучи непередикативним утворенням, тісно пов'язано з предикативними структурами. Цю думку підтверджують дериваційні можливості багатьох словосполучень, пор.: *посивіла людина ← людина посивіла; біг спортсмена ← спортсмен біжить ← спортсмен, який біжить* і под.

Визначаючи функцію словосполучення як значимої мовної одиниці, ми будемо спиратися на концепцію Т.О. Туліної, яка ґрунтується на понятті ситуації. Т.О. Туліна акцентує увагу на тому, що в синтаксичних роботах (пор. праці Т.Б. Алісової, Б.Н. Головіна, Г.О. Золотової, П.С. Кузнецова та ін.) дедалі частіше стало опрацьовуватися поняття ситуації, покликаної позначати відтинок позамовної дійсності, певним чином описаний словесно [Туліна 1976: 8]. Оскільки ситуація може бути складною і включати певну кількість мікроситуацій, можна твердити, що висловлення (комунікативна одиниця) може містити повідомлення про декілька простих ситуацій – основну і другорядні. Таким чином, ситуація – це „фрагмент дійсності, осмислений мовною свідомістю” [Туліна 1976: 10]. Т.О. Туліна розмежує ситуації в межах висловлення, що має форму простого речення, за ознакою синтаксичної оформленості, за ступенем означеності. Основною ситуацією вважається та, яка виражена максимально повно в процесі реалізації компонентів структурної схеми, а другорядною (мікроситуацією) ту, яка більш або менш повно позначена словосполученнями в процесі розгортання структурної схеми. При цьому Т.О. Туліна керується критерієм структурованості змісту, який, на її

погляд, є досить об'єктивною і надійною підставою для виділення основної і другорядних ситуацій. Отже, функція словосполучень полягає в тому, що вони є „частковими знаками ситуації, які несуть одиничні порції інформації про неї” [Тулина 1976: 17]. Семантична вага словосполучення у висловленні, таким чином, визнається набагато більшою, ніж семантична вага слова. Складність і багатство семантичних відношень у словосполученнях не дозволяє вважати його тільки співвіднесеним зі словом складним найменуванням, а „примушує бачити в ньому проміжну ланку між словом і висловленням, яка стоїть ближче до останнього завдяки своїй можливості служити формою предикативної структури” [Тулина 1976: 18].

Традиційне порівняння словосполучення зі словом і реченням для визначення його основних ознак дозволяє досить чітко (за винятком двох характеристик, про які ми говорили вище) розмежувати ці мовні одиниці. Проте спираючись тільки на це порівняння, на нашу думку, навряд чи вдасться повною мірою визначити основні ознаки такої суперечливої мовної одиниці, як словосполучення.

Словосполучення не є найпростішою (елементарною) одиницею синтаксису (пор. елементарні одиниці інших мовних рівнів, наприклад, фонему чи морфему), оскільки речення під час аналізу не членується на словосполучення без залишку. Так, наприклад, у складі речення *Він спішиться, іде скорим кроком вгору, а вона стоїть, як на вуглях, люта на себе, що запізно його побачила і не мала вже спроможності схватися перед ним* (О. Кобилянська), окрім словосполучень *скорим кроком, іде скорим кроком, іде вгору, люта на себе, його побачила, запізно побачила, не мала вже спроможності схватися, спроможності схватися, схватися перед ним*, можна виділити й інші компоненти: *він спішиться; він іде; вона стоїть; на себе; як на вуглях; перед ним; спішиться, іде; побачила і не мала вже спроможності схватися*.

Оскільки при членуванні речення на словосполучення в остачі можуть опинитися й інші одиниці, утворені поєднанням слів, то саме словосполучення постає як один із членів розгалуженої системи різноманітних сполук слів, представлених у реченні. Тому розкрити специфічні особливості словосполучення, установити його диференційні ознаки можна лише на фоні всієї системи. Таке порівняння дає можливість відмежувати словосполучення не тільки від одиниць інших мовних рівнів (слова і речення), а й від на перший погляд структурно однопланових поєднань слів.

Окрім словосполучень, у структурі речення виділяються такі сполуки: а) сурядні ряди; б) поєднання службового і повнозначного слів; в) аналітичні форми слів; г) різноманітні види відокремлень. Ці типи поєднань слів у реченні характеризуються своїми специфічними ознаками, які суттєво відрізняють їх одне від одного. Деякі лінгвісти (пор. роботи Н.І. Філічевої) продовжують цей перелік такими поєднаннями слів, як предикативні конструкції і сполуки модальних дієслів з інфінітивом. Проте зарахування предикативних конструкцій до цього переліку є нелогічним, адже вони, власне, й утворюють речення. Щодо сполук модальних дієслів з інфінітивом, ми зараховуємо їх до особливого підвиду словосполучень – цілісних (синтаксично зв'язаних) словосполучень.

Словосполучення відрізняються від деяких з перерахованих вище поєднань слів за ступенем залежності від загального ладу та інтонаційного забарвлення речення. Так, синтаксичні відношення між компонентами словосполучень *здибає батька-матір, розвідається про них, одного з своїх тодішніх людей, побачить одного з своїх тодішніх людей* не виявляють залежності від загального ладу та інтонаційного забарвлення речення *Може, здибає батька-матір, розвідається тепер про них, може, кого хоч одного з своїх тодішніх людей побачить, зустрине* (О. Кобилянська). Проте в цьому реченні є поєднання слів, які залежать від загального ладу та інтонаційного забарвлення всього речення, тобто від ознак, що перебувають за межами даних поєднань слів. До таких сполук можна зарахувати наявні в аналізованому реченні відокремлені компоненти (вставні слова зі значенням припущення *може*), а також сурядні компоненти (*здибає, розвідається, побачить, зустрине*). Форма і відокремлених, і сурядних компонентів речення обов'язково включає в себе певні інтонаційні характеристики, пор.: *Мав уста, повні невисловленого крику життя, а в голові, наче в вулію, вовтузився рій задумів, помислів, постанов* (Б.-І. Антонич); *Рудяво-сивий, великий, як костистий старий віл, важко ходить старий граф по кімнатах, нахнюпивши стріху брів на суворо-іронічні очі* (В. Винниченко); *Розбурхалася хмар армада, – а ти, опалена, в огні, ти, вся любов і вічна зрада, летіла охляп на коні* (І. Драй-Хмара), тоді як форма словосполучень таких характеристик не має.

Словосполучення являє собою не відтворювану в готовому вигляді, а конструйовану за певною структурною схемою (моделлю) у процесі мовлення синтаксичну одиницю. Тобто більшість словосполучень сучасної української мови є вільними. Це проявляється передусім в тому, що „кожне з повнозначних слів у його складі може бути замінене будь-яким іншим словом того самого формального класу, від чого граматична сутність словосполучення не зміниться” [Филичева 1969: 13]. Пор.: *купити (придбати, взяти, обміняти, вкрасити, поцупити) книгу (зошита, коня, стіл, квіти, ляльку, будинок, ділянку, автомобіль, людину); синя (червона, біла, фіолетова, синьо-чорна, вишнева, лимонна) сукня (спідниця, блуза, сорочка, майка, кепка); іти (бігти, марширувати, крокувати, рухатися, пересуватися, чвалати, чимчикувати, плентатися) повільно (не поспішаючи, ледве-ледве, ліниво, без поспіху) і под. Навіть у цілісних (синтаксично зв'язаних) словосполученнях у переважній більшості випадків простежується таке явище, пор.: *п'ять (шість, сім, дев'ятнадцять, сорок, двісті вісімдесят дев'ять) столів (стілців, будинків, автомобілів, коней); батько (брат, друг, кум, чоловік) з матір'ю (сестрою, дочкою, подругою, громадянкою); один (хтось, якийсь, дехто, п'ятий, ніхто) з групи (класу, гурту, юрби, натовпу, інституту) і под.**

Необмеженості граматичної сполучуваності протистоїть певна обмеженість лексичної сполучуваності компонентів словосполучення. Так, граматично допустиме словосполучення *цегляний огірок* сприймається як абсурд через неможливість лексичного поєднання слів *цегляний* та *огірок*. Така лексична несумісність є наслідком того, що в реальній дійсності відсутній зв'язок між предметом, названим іменником *огірок*, і властивістю, позначеною прикметником *цегляний*. О.І. Федоренко наголошує, що „основним конструктивним правилом чи закономірністю лексичної сполучуваності слів є закон семантичного узгодження, який зводиться до повторення семантичних ознак (сем) у лексичних значеннях слів, які утворюють словосполучення” [Федоренко 2004: 15].

Разом з тим, у розмовному мовленні та, особливо, у художньому мовленні часто використовуються оказіональні або цілісні метафоричні словосполучення, компонентами яких є, як правило, лексично несумісні слова, пор: *У своїх блискучих чоботях і вузьких штанах з круглими, як труби, холошами вони нагадували табунець цибах тонконогих журавлів* (О. Гончар); *Хоч би ж забути на часинку той темний похорон без мар – як звірі й тіла отласинку істягнуть з білих костамір* (Л. Костенко); *Ми чуєм трав зелений крик, Дощів задумані рефрени, Це травень, вічний еретик, Так з-під землі бомбить зелено На рівні вічних партитур!* (І. Драч).

За ознакою „свободи” граматичної та лексичної сполучуваності компонентів словосполучення відрізняються від аналітичних форм слів. Так, наприклад, аналітичні форми майбутнього часу, наказового способу дієслова або ступенів порівняння якісних прикметників „являють собою складні неподільні сполучення часткового і повного слова, еквівалентні граматичній формі повного слова” [Гухман 1955: 345], пор.: *буду працювати, будуть відповідати, хай пишуть, нехай ідуть, більш розумний, найбільш корисний* і под. В аналітичних формах слів один з компонентів, який, власне, і є виразником граматичного значення всієї сполуки (дієслово *бути*, частки *хай, нехай*, слова *більш, менш, найбільш, найменш*), фіксований. Слід зазначити, що навіть у сполуках фазових і модальних дієслів з інфінітивом, які є, на нашу думку, цілісними словосполученнями і яким властива певною мірою граматиалізація, не відбувається повністю перетворення одного з компонентів на часткове слово-виразник тільки граматичного значення. Пор. можливість заміни модальних або фазових слів одне одним у цілісних словосполученнях: *мушу (маю, повинен, зобов'язаний) працювати; почав (розпочав, заходився) копати; закінчив (припинив, кинув, завершив) писати* і под.

Словосполучення являє собою „щільну семантичну і структурну єдність, характерною властивістю якої є наявність певної смислової цілісності, семантичної завершеності” [Филичева 1969: 18]. Ця властивість відрізняє словосполучення від тих поєднань слів у складі речення, які не мають смислової завершеності, а саме від сполук повнозначного і службового слів, пор.: *на стільці і сидіти на стільці, на запитання і відпові на запитання, на вимогу і зупинився на вимогу* і под. Як бачимо, розглядаючи тільки іменниково-прийменникові конструкції (*на стільці, на запитання, на вимогу*) важко визначити, чому при однаковому прийменникові іменник вживається то в місцевому, то в знахідному відмінку. Вживання різних відмінків ніби вказує на відсутність ще одного компонента. І тільки після додавання такого компонента (дієслова) отримуємо дієслівно-іменні словосполучення, які характеризуються необхідною семантичною завершеністю (*сидіти на стільці, відпові на запитання, зупинився на вимогу*). Основою семантичної завершеності словосполучення є наявність у його складі не менше, ніж двох повнозначних слів, які утворюють його „семантичний і структурний кістяк” [Филичева 1969: 19].

За ступенем семантичної завершеності словосполучення відрізняється від речення. Речення як основна одиниця мовлення характеризується таким високим ступенем смислової завершеності, який не може бути властивий словосполученням, адже словосполучення „являють собою одиниці особливого порядку – одиниці в будові мовлення, певні шматки мовлення, але не мовлення як таке” [Смирницький 1957: 50].

Словосполучення, на відміну від інших поєднань слів у складі речення (зокрема на відміну від сурядних конструкцій), характеризується структурною замкненістю. Структурна замкненість проявляється передусім в наявності у словосполученні стрижневого компонента, якому підпорядковується інший (інші) компонент. На цю структурну рису словосполучень звертають увагу багато дослідників [Ахманова 1955; Валгина 1991; Загнітко 2001; Молошная 1975; Рагаўцоў 2001]. Учені наголошують, що включення словосполучення у структуру речення, поєднання його з іншими компонентами речення здійснюється через стрижневе слово, яке зазнає відповідних формальних перетворень. У деяких словосполученнях організаційна роль головного компонента стає такою значною, що залежний компонент уподібнюється до стрижневого абсолютно у всіх граматичних формах, пор.: *Чорніло згарище, і голий димар підіймався над ним, як сурма великого горя* (О. Гончар); *Він мав колись унаслідити поля по своїм батьку й був найчеснішим хлопцем в селі* (О. Кобилянська); *Тим часом він, мов сам цар ночі, потрясав люто і гордо головою, з якої спадало довге чорне кучеряве волосся на плечі, як ознака вільної людини* (О. Кобилянська).

Характеризуючись структурною замкненістю, словосполучення організується за певною структурною схемою (моделлю), яка існує самостійно поза моделлю речення.

Зовсім інше можемо спостерігати в сурядних конструкціях, де всі члени є рівноправними і доповнюють одне одного і де не можна говорити про якусь структурну схему, пор.: *У палати королівські загостили жаль і туга, – се були найвищі гості, та прийшли без етикету* (Леся Українка); *І в писарстві, і в крамарстві йому так*

пощастило, що через десять років він...зробився з писаря значною особою в місті (Б. Грінченко); Вона не повертається й не кличе Софі: вона знає, що два кроки від неї...їде невеличка, струнка, худенька поstatt (В. Винниченко).

На нашу думку, проведене порівняння словосполучень не тільки зі словом і реченням, а також з іншими типами поєднань слів у межах речення сприяє більш глибокому проникненню в природу словосполучення, більш повному усвідомленню його специфіки як особливої мовної одиниці.

Отже, можемо виділити такі ознаки словосполучення як значимої мовної одиниці:

- словосполучення – це непередикативна синтаксична одиниця-конструкція;
- словосполучення складається щонайменше з двох повнозначних компонентів, між якими наявні субординативні відношення, тобто один з цих компонентів – стрижневий (головний), а інший – залежний (підпорядкований);
- словосполучення будується на основі підрядного прислівного зв'язку;
- у словосполученні активно виявляються граматичні категорії стрижневого слова;
- словосполучення не відтворюється в готовому вигляді, а конструється за певною структурною схемою (моделлю) в процесі мовлення;
- структурна схема (модель) словосполучення існує поза структурною схемою речення;
- структурна схема (модель) словосполучення не залежить від загального інтонаційного забарвлення речення;
- словосполучення є семантично завершеною одиницею;
- словосполучення є структурно замкненою одиницею;
- словосполучення передбачає необмежену граматичну сполучуваність у межах лексично сполучуваних слів;
- функція словосполучень полягає в тому, що вони є частковими знаками ситуації, які несуть одиничні порції інформації про неї.

Установлені ознаки словосполучення дозволяють запропонувати таку дефініцію: **словосполучення – це семантично завершена і структурно замкнена непередикативна синтаксична одиниця-конструкція, яка будується за певною структурною схемою на основі підрядного прислівного зв'язку і є частковим знаком ситуації.**

Отже, словосполучення як специфічна мовна одиниця потребує ще глибокого теоретичного вивчення, адже його диференційні ознаки ще до кінця не встановлені.

Література

- Ахманова 1955: Ахманова, О.С. Словосочетание [Текст] / О.С. Ахманова // Вопросы грамматического строя. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – С. 452–460.
- Валгина 1991: Валгина, Н.С. Синтаксис современного русского языка: учебник для вузов по специальности „Журналистика” [Текст] / Н.С. Валгина. – М.: Высш. шк., 1991. – 432 с. – ISBN 5-06-002013-4.
- Виноградов 1954: Виноградов, В.В. Вопросы изучения словосочетаний [Текст] / В.В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1954. – № 3. – С. 3-24. – Библиогр.: с.24.
- Галкина-Федорук 1964: Галкина-Федорук, Е.М. Введение в синтаксис [Текст] / Е.М. Галкина-Федорук // Современный русский язык. – Ч. 2. – М.: Изд-во МГУ, 1964. – 356 с.
- Гухман 1955: Гухман, М.М. Глагольные аналитические конструкции как особый тип сочетаний частичного и полного слова (на материале истории немецкого языка) [Текст] / М.М. Гухман // Вопросы грамматического строя. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – С. 322–361.
- Загнітко 2001: Загнітко, А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: монографія [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с. – ISBN 966-7277-90-9.
- Мельничук 1972: Мельничук, О.С. Словосполучення [Текст] / О.С. Мельничук // Сучасна українська літературна мова / за заг. ред. акад. АН УРСР І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 51–117.
- Молошная 1975: Молошная, Т.Н. Субстантивные словосочетания в славянских языках [Текст] / Т.Н. Молошная. – М.: Наука, 1975. – 237 с.
- Прокопович 1966: Прокопович, Н.Н. Словосочетание в современном русском литературном языке: монография [Текст] / Н.Н. Прокопович. – М.: Просвещение, 1966. – 399 с.
- Рагаўцоў 2001: Рагаўцоў, В.І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў: Дыскусійныя пытанні [Текст] / В.І. Рагаўцоў. – Мн.: Універсітэцкае, 2001. – 199 с. – ISBN 985-09-0408-9.
- Смирницкий 1957: Смирницкий, А.И. Синтаксис английского языка [Текст] / А.И. Смирницкий. – М.: Изд-во лит-ры на иностранных языках, 1957. – 286 с.
- Сухотин 1950: Сухотин, В.П. Проблема словосочетания в современном русском языке [Текст] / В.П. Сухотин // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М.: Учпедгиз, 1950. – С. 127–182.
- Тулина 1976: Тулина, Т.А. Функциональная типология словосочетаний: монография [Текст] / Т.А. Тулина. – К.-Одесса: Вища шк., 1976. – 176 с.

Удовиченко 1968: Удовиченко, Г.М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові: монографія [Текст] / Г.М.Удовиченко. – К.: Наук. думка, 1968. – 288 с.

Федоренко 2004: Федоренко, О.І. Лексична сполучуваність компонентів сталих дієслівно-субстантивних виразів типу *to give a smile, to have a look, to make a suggestion* у сучасній англійській мові : автореф. канд. філол. наук. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2004. – 22 с. (спеціальність 10.02.04 – германські мови).

Филичева 1969: Филичева, Н.И. О словосочетаниях в современном немецком языке [Текст] / Н.И. Филичева. – М.: Высшая шк., 1969. – 205 с.

Ярцева 1955: Ярцева, В.Н. Предложение и словосочетание [Текст] / В.Н. Ярцева // Вопросы грамматического строя. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – С. 436–451.

Автор статті, проаналізував традиційний підхід к определению словосочетания как языковой единицы, излагаєт собственный взгляд на эту проблему. В статье предлагается авторское определение словосочетания как особенной синтаксической единицы-конструкции, которое основывается на установленных дифференциальных признаках этой языковой единицы.

Ключевые слова: словосочетание, структурная схема словосочетания, непредикативная конструкция, подчинительная связь, ситуация.

The author of an article, having analysed the traditional approach to a word-combination definition as language unit, states own opinion at this problem. In article author's definition of a word-combination as especial syntactic unit-design which is based on the established differential signs of this language unit is offered.

Keywords: word-combination, structural diagram of word-combination, non-predicative design, subordinative connection, situation.

Надійшла до редакції 30 серпня 2010 року.

Оксана Боговик

ББК Б 74=81.1

УДК 81'1

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА КАТЕГОРІЯ ВАЛЕНТНОСТІ ПРЕДИКАТІВ ЗНАННЯ В АНГЛІЙСЬКІЙ, УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

У статті простежено необхідність наукового осмислення організації речення з предикатами знання. Зроблена спроба встановлення їхньої валентності та дослідження предикатів поля знання в порівняльному аспекті: в англійській, українській та російській мовах.

Ключові слова: валентність, категорія валентності, предикат, предикати знання, семантико-синтаксичний аналіз.

Актуальною проблемою сучасного мовознавства є вивчення граматичної категорії валентності. Значний внесок у дослідження валентності у своїх працях в різний час зробили В.Г. Адмоні, Й.Ф. Андерш, І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, Г.О. Золотова, Н.Л. Іваницька, М.Д. Степанова та ін. Увага науковців до цього питання пояснюється тим, що основний виразник структури пропозиції – це предикат, який «містить у собі макет майбутнього речення і програмує набір позицій для семантичних наповнювачів» [Леута 1998: 25]. Валентність предиката визначають як властивість «прогнозувати кількість аргументів, їхню якість, відношення між ними і детермінувати форму їх вираження» [Загнітко 1996: 190]. Завданням сучасного мовознавства є дослідження категорії семантико-синтаксичної валентності на рівні теоретичної морфології та синтаксису, оскільки вона стосується фундаментальних питань сучасної граматики.

Конститутивну роль у формуванні речення відіграє предикат, що визначає кількісний склад та якісний характер непридикатних компонентів. Цю властивість предиката визначають як його валентність (у мовознавстві «валентність» розуміють як сполучуваність одиниць певної мови). С.Д. Кацнельсон окреслював завдання предиката в реченні, як здатність відкривати «місця» для своїх предикандумів, «тим самим визначаючи репертуар семантико-граматичних функцій, збагачуючись якими, субстанційні значення отримують доступ до цих «місць»» [Кацнельсон 1972: 201].

У дослідженнях теорії валентності виокремлюють три етапи: 1) сприйняття проблеми валентності мовних одиниць як загальнотеоретичної; 2) класифікація предикатів, причому не лише дієслівних; 3) вивчення проблем валентності на матеріалі конкретних мов. Предикат є носієм активної валентності, адже він визначає кількість і специфіку іменинкових компонентів як носіїв пасивної валентності та особливості семантико-синтаксичних відношень, що передаються ними.

Валентність, як лінгвістичний термін, уперше був введений Л. Теньєром, який він запозичив із хімії, і швидко набув широкого розповсюдження. Науковець розуміє валентність передовсім як здатність дієслова сполучатися з певною кількістю актантів – діючих членів – та сиркоактантів – обставинних членів речення – при побудові висловлювання. Дієслівний присудок як структурний центр речення визначає кількість необхідних актантів. До них Л. Теньєр відносить підмет та різні типи додатків, обставин та іменникову частину присудка. Мовознавець виділяє трьох учасників ситуації відповідно до виконуваної функції: *prime actant* («перший актант»), *second actant* («другий актант»), *tiers actant* («третій актант»). Л. Теньєр визначав «першого учасника» як такого, хто здійснює дію; «другий учасник» – той, хто відчуває на собі дію; «третій учасник» – той компонент, якому адресовано певний процес [Теньєр 1988: 265]. Значення предиката в семантичній структурі визначаємо в його внутрішніх і зовнішніх характеристиках. Саме предикат визначає кількість і якість субстанційних синтаксем, які Л. Теньєр визначає як *актанти*, С.Д. Кацнельсон називає *предикандумами*, Ч. Філлмор – *глибинними відмінками*, І.Р. Вихованець – *аргументами*. У вітчизняному мовознавстві валентність розуміють, як загальну здатність слів до сполучуваності, на основі чого будуються словосполучення та речення. Проблема валентності тісно пов'язана з проблемою сполучуваності. Передумовою сполучуваності є валентність, а між валентністю і сполучуваністю існують відношення потенції до реалізації. Поняття сполучуваності ширше за поняття валентності. «Сполучуваність – це поєднання за певним синтаксичним зв'язком будь-яких повнозначних слів» [Кочерган 1980: 28].

Поняття валентності співвідносять з поняттям дистрибуції як лінгвістичного явища. Валентність розуміють як здатність дієслова визначати необхідний структурно-семантичний мінімум речення, тобто вона є лише частиною всіх можливих оточень і розглядається як селективно-зумовлений підклас дистрибуції дієслова загалом. М.Д. Степанова пропонує розрізняти внутрішню та зовнішню валентність. Під внутрішньою вона розуміє сукупність закономірностей поєднання елементів, які складають слово. Внутрішня валентність реалізується в готових одиницях, які використовує мовець. Зовнішня валентність є вільною сполучуваністю одиниць і притаманна кожному слову [Степанова 1973]. А.П. Загнітко вважає, що валентність предиката розмежовує речення на семантично елементарні та неелементарні [Загнітко 2001].

В.Б. Касевич дає таке визначення: «Валентність – це внутрішня здатність слова вступати у ті чи ті поєднання. Обов'язкова валентність – це «вимога» слова вживати разом з ним якесь інше слово, інакше даний фрагмент тексту буде синтаксично неповним, еліптичним, збитковим» [Касевич 1988: 96]. Наприклад, слово *знати* має обов'язкову валентність на слова *сенса*, *правило*, *причину*. Слово *правило* у свою чергу володіє обов'язковою валентністю на слова *вивчене*, *почуте*, *написане* та под. І.Р. Вихованець зазначає: «Семантико-синтаксична валентність предиката (ознакового слова) означає здатність його сполучатися з іншими (як правило, неознаковими) словами, мати певне число відкритих позицій, які можуть або повинні заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи» [Вихованець 1992: 41]. А.П. Загнітко вважає, що «валентність дієслова виступає тим механізмом, який розкриває особливості витворення реченневих структур, напрямки їх модифікації, тенденції впливу на ці процеси позамовних факторів» [Загнітко 1990].

Мовній дійсності більш відповідає семантико-синтаксична категорія валентності, адже саме з нею пов'язують семантично передбачувану сполучуваність дієслова з іменниковими компонентами (назвами конкретних предметів). Семантична структура речення залежить від дієслівного предиката. Семантична якість предиката впливає на кількість субстанційних синтаксем, які може вмещувати елементарне просте речення. Розрізняють лівобічну і правобічну валентність дієслова-предиката. Лівобічна валентність репрезентується суб'єктом, який зазвичай знаходиться перед дієсловом. Правобічні іменникові синтаксеми визначають об'єктну, адресатну, інструментальну, локативну синтаксеми. А.П. Загнітко вважає, що наявність правобічної синтаксеми залежить від валентності дієслова. Науковець диференціював одно-, дво-, три-, чотири-, п'яти-, шести-, семивалентні дієслова [Загнітко 1996].

І.Р. Вихованець зауважує, що «сутність предикатного слова відбивають дієслова як головні носії валентності в реченні» [Вихованець 1992: 41]. Мовознавець зазначає, що в сучасній українській мові семантично елементарне речення включає до свого складу шестивалентні – одновалентні предикати. Це означає, що максимальна кількість іменників в елементарному реченні не може виходити поза межі шести компонентів, а мінімальна кількість не може бути нульовою. Розглянемо семантико-синтаксичну структуру елементарних речень, зумовлену валентністю предикатів, яку пропонує І.Р. Вихованець. В українській мові дієслово може керувати шістьма власне-іменниками. Лінгвіст визначає таку сполучуваність, як «межа предикатної сполучуваності з іменниками в елементарних реченнях» [Вихованець 1992: 41]. Шестивалентні предикати – непоширене явище в українській мові. Дієслівний шестивалентний предикат передбачає сполучення з іменниковими синтаксемами у функціях суб'єкта дії, об'єкта дії, адресата дії, засобу дії, вихідного пункту руху і кінцевого пункту руху. І.Р. Вихованець зазначає, що непоширеним явищем є також речення з п'ятивалентними предикатами. Такі речення мають включати п'ять іменникових синтаксем із зазначенням діяча, предмета, на який спрямовано дію, адресата дії, вихідного пункту руху і кінцевого пункту руху. Такі предикати вступають у змістовий зв'язок із трьома лексичними класами іменників. Семантико-синтаксична функція діяча і адресата дії виражається назвами істот (переважно людей); функція об'єкта, на який спрямовано дію, – назвами неістот або істот; функція вихідного пункту руху і кінцевого пункту руху – назвами просторових понять. Чотиривалентні предикати включають чотири іменникових синтаксеми: особа, яка виконує дію; засіб за

допомогою якого здійснюється дія; вихідний і кінцевий пункти. Середня спроможність сполучуваності дієслова – керування трьома іменниками (діяч, знаряддя і предмет, на які спрямовується дія). Поширеними є двовалентні предикати, які називають різні стани, процеси чи дії. Одновалентні предикати позначають стан людини або предмета, їх якісні характеристики тощо [Вихованець 1992].

Робота є компаративною, присвячена визначенню валентності предикатів знання в англійській, українській та російській мовах. Актуальність дослідження полягає в необхідності наукового осмислення організації речення із предикатами знання, спробі встановлення їхньої валентності та дослідження предикатів поля знання у порівняльному аспекті: в англійській, українській та російській мовах. При дослідженні у зіставному аспекті слід брати до уваги різницю між формальною та семантичною валентністю. Щодо формальної валентності неможливо передбачити валентність того самого дієслова в одній з порівнюваних мов, спираючись на його валентність в іншій мові. Семантична ж валентність є універсальною, адже в мовах різного ступеня спорідненості те саме дієслово має однакову семантику.

Метою нашого дослідження є визначення семантико-синтаксичної валентності предикатів знання в англійській, українській та російській мовах. Для досягнення мети необхідно розв'язати такі завдання: 1) виокремити речення з предикатами знання в порівнювальних мовах для подальшого аналізу; 2) визначити семантичну валентність зазначених предикатів.

Багатий семантичний клас у мовах, що порівнюються, становлять дієслова знання. Вони позначають результати розумової, чуттєвої та вольової діяльності людини чи придбання знань у процесі такої діяльності. В нашій роботі спробуємо визначити валентність предикатів знання в англійській, українській та російській мовах. Дієслова знання диференціюють на групи, ядерні значення яких збігаються з відповідними значеннями дієслова *знати* (в українській мові), *знать* (в російській мові), *know* (в англійській мові): «мати знання в якійсь області», «мати уявлення про пережиті почуття», «володіти відомостями, які були повідомлені кимось», «бути знайомим з кимось, чимось» (мати, зберігати в пам'яті уяву про когось, щось). Дієслово *знати* може вживатися в усіх цих значеннях, тобто воно є нейтральним до опозицій за названими значеннями [Васильев 1981].

Як зазначалося раніше, у структурі мови розрізняють лівобічну і правобічну валентність. Лівобічна позиція керованого дієслова стосується явища взаємозв'язку підмета і присудка як головних членів двоскладного простого речення. Лівобічні синтаксеми виражаються власне-іменниками (у позиції підмета), які позначають активного носія дії, учасника процесу чи носія стану: «*Every child knows that two and two make four*» («Кожна дитина знає, що два помножити на два – чотири») [Hornby 1981]; «*А я й сам знаю. Оно ворона на сніг капнула...*» [Наталія Тубальцева 2007]; *Монахи* о травах разных *знали* много [Юрій Фёдоров 1992]. Реалізація значень часу не пов'язана з репрезентацією валентних гнізд дієслова, кількістю учасників дії, процесу чи стану [Масицька 1995: 5]. Наявність об'єктної синтаксеми у лівобічній позиції властива всім дієсловом сучасних української та російської мов. Виняток становлять дієслова з нульовою валентністю, у яких лівобічна суб'єктна валентність є лексично не вираженою. Кожній мові, що порівнюється, притаманне явище лівобічної валентності. Для української та російської мов таке вираження є таким, що часто трапляється, для англійської – норма зумовлена правилом прямого порядку слів у розповідному реченні: Subject + Object. Т.Є. Масицька зауважує, що «дієслова з нульовою валентністю генетично споріднені з одновалентними дієсловами» [Масицька 1995: 8]. Ці предикати зазвичай позначають стани природи і не вимагають валентного поєднання з іменником: *Вечорило. Сіріло. Дощило*. У деяких предикатах з нульовою валентністю суб'єкт дії міститься в основі дієслова: морозить – мороз. Предикати знання не відносяться до згаданої групи дієслів і не розглядаються як нуль-валентні в жодній з порівнювальних мов.

На периферії дієслів абсолютивної семантики перебувають одновалентні предикати знання, що позначають: 1) мовленнєво-мисленнєву діяльність: *мислити, повідомляти, інформувати*; 2) психічну діяльність: *бачити, сприймати, уловлювати, чути*; 3) володіння: *володіти*. Дієслова стану, що належать до периферійних розрядів дієслів абсолютивної семантики, можуть бути одновалентні (ліва валентність): За те, що я покійного неправильно *поінформував*? [Віктор Савченко 2004]; *Я думаю* – так Европе будет спокойнее [Юрій Фёдоров 1992].

Правобічна валентність двовалентних предикатів знання репрезентується об'єктною позицією субстанційних синтаксем. Об'єктна синтаксема позначає людину або предмет і поєднується з певними лексико-семантичними класами дієслів. З-поміж семантичного класу предикатів знання це: 1) *дієслова, які позначають володіння інформацією або відомостями*: Що ми *знаємо* про світ, що ми *знаємо* самі про себе? Нічого [Юрій Мушкетик 1993]; Они *видели*, в каком порядке стоят корабли эскадры, они *знали* и о положении дел в самом городе и крепости [Алексей Новиков-Прибой 1993]; Then he let out a scream of anguish that *resounded* across the desert [Dan Brown 2001] – 'Потім він видав крик болю, що прогрімів у пустелі'; 2) *дієслова, які позначають отримання відомостей*: *Вивідав* (Димитре) усе, що потрібно [Володимир Малик]; Сегодня я *допрашивал* интересного человека ... [Григорий Климов 1970]; If I find Earth, I will *find out* what it is hiding... – 'Якщо я знайду Землю, то дізнаюся, що вона приховує...' [Isaac Asimov 1989]; 3) *дієслова, які позначають володіння знаннями*: Я трохи *знаю* татарської мови [Юрій Мушкетик]; – Ничто не ново под луной, – усмехнулся Максим. – Нужно только *знать* историю [Григорий Климов 1970]; Fache ran a meaty hand across his hair. – And Saunière was *knowledgeable* about this? [Dan Brown 2004] – 'Фаш пригладив волосся м'ясистю рукою. – А Сон'єр знав

толк у цьому, так?»; 4) дієслова із загальним значенням «узнавати, признавати»: Тільки цей голос і упізнав [Юрій Мушкетик]; Отчего вы так дрожите, Марк? Отчего я не узнаю вашего лица? [Анастасия Вербицкая 1993]; Although she *recognized* her boss's voice, in fifteen years she had never been awoken by him [Dan Brown 2004] – ‘Вона впізнала голос настоятеля. За всі п’ятнадцять років служби він ще жодного разу не будив її’; 5) дієслова із загальним значенням «вчити»: Добрі діти в нас, Володимире, все робила, як ти велів, були в них наставники, вчили їх їздити на коні, володіти мечем... [Семен Скляренко 1991]; Ты, мракобес, не мешай мне *учить* тригонометрию, – звучало из соседней комнаты [Григорий Климов 1970]; We don't know how long we will be out in space and eventually I must *learn* to eat Isolate food [Isaac Asimov 1989] – ‘Ми не знаємо, як довго будемо у космосі, і я повинна навчитися їсти їжу ізолянтів’; 6) дієслова із значенням «опановувати, вивчати»: Канцеляристи – люди освічені, майже всі вивчали науки в колегіях, деякі навіть за кордоном... [Юрій Мушкетик 1993]; Вспоминаю, что после войны победительно не хотелось *изучать* язык побеждённого [Александр Кутняк 2005]; Philip learnt more of life from him than of mathematics [Somerset Maugham 1992] – ‘Філіп більше вчився в нього життю, аніж математиці’; 7) предикати які вживаються на позначення знайомства з кимось або чимось: – Москва, столиця наша, – усміхаючись, відповів Кошовий і *познайомив* новоприбулих із комісаром з’єднання майором Кузнецовим і секретарем партбюро Гірником [Михайло Стельмах 1983]; Оказывается, Жиль де Рэ, некогда горячий поклонник и самый близкий человек к святой Жанне д-Арк, в частной жизни поставил себе задачей *познать* метафизику зла [Григорий Климов 1970]; I confess that when first I *made acquaintance* with Charles Strickland I never for a moment discerned that there was in him anything out of the ordinary [Somerset Maugham 1977] – ‘Коли я познайомився із Чарлзом Стріклендом, мені, правда кажучи, і в голову не прийшло, що він якась незвичайна людина’. Об’єктна синтаксема при двовалентних дієсловах уживається в знахідному, орудному, давальному відмінках в українській мові; в винительном, творительном, дательном падежах в російській та за допомогою прийменників to, by, with або порядку слів в англійській мові. Користуючись наведеними прикладами, робимо висновок, що в кожній з порівнювальних мов фіксуюються двовалентні предикати знання.

Тривалентні дієслова вимагають таких правобічних субстанційних компонентів, як: об’єктна синтаксема, інструментальна або адресатна синтаксеми. Ці синтаксичні значення відповідно виражають знахідний, давальний і орудний відмінки в українській мові, винительний, творительний, дательний падежи в російській, за допомогою прийменників to, by, with або порядку слів в англійській мові. Тривалентними виступають предикати, які у своїй семантичній структурі мають лексичне значення «давання» і відносяться до предикатів, що позначають: 1) *передавання відомостей*: Мілюков серед стін Державної Думи голосно *повідомив* світ про зраду, стежка якої йде до царського двору, чим натякнув на царицю німецького походження [Зосим Дончук 1969]; Куданов по сводкам коротко *інформировав* собравшихся о положении на фронтах [Михаил Шолохов 1991]; Have you *informed* them of your intended *departure*? [Hornby 1981] – ‘Ти повідомив їх про від’їзд, який ти запланував?’; 2) *предикати які позначають передавання знань*: Януш *навчив* Мар’яну одної правди [Докія Гуменна 1964]; Доброхоты старались *обучить* меня курению, однако мой руководящий друг и тут встал стеной на пути порока [Александр Кутняк 2005]; He *was taught* latin and mathematics by his uncle who knew neither, and French and the piano by his aunt [Somerset Maugham 1992] – ‘Латині та математиці його навчав дядько, який не знав ні того, ні іншого; французькій і музиці – тітка’.

Валентнісні характеристики дієслівних предикатів є найважливішими у формуванні структури речення, оскільки ними програмується макет майбутнього речення як з кількісного, так і з якісного погляду. Таким чином, двовалентні предикати знання становлять семантично неоднорідну групу. Чільне місце з-поміж зазначених двомісних предикатів посідають ті, до яких належать дієслова зі значенням розумової, мовленнєвої діяльності, дієслова, що позначають *володіння інформацією або відомостями; отримання відомостей; володіння знаннями; із загальним значенням «узнавати, признавати»; «опановувати, вивчати»; «вчити»; на позначення знайомства з кимось або чимось*. До тривалентних предикатів знання відносяться ті, які вживаються для позначення *передавання відомостей або знань*.

Виокремлення та валентний аналіз предикатів знання, які не ввійшли до цієї статті, становить перспективу подальших досліджень у цьому напрямі функціональної граматики.

Література

- Васильев 1981: Васильев, Л.М. Семантика русского глагола [Текст] / Л.М. Васильев. – М. : Высшая шк., 1981. – 184 с. – 10 000 экз.
- Вихованець 1992: Вихованець, І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] / І.Р. Вихованець. – Київ : Наук.думка, 1992. – 224с. – ISBN 5-12-002283-9
- Загнітко 1990: Загнітко, А.П. Структура та ієрархія валентних значень дієслова [Текст] / Анатолій Панасович Загнітко. – К.: НМК ВО, 1990. – 64 с.
- Загнітко 1996: Загнітко, А.П. Теоретична граMATика української мови. Морфологія: Монографія [Текст] / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с. – Бібліогр.: с. 383-420. – 2000 пр.

Загнітко 2001: Загнітко, А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія [Текст] / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с. – Бібліогр.: с.553-613. – 500 пр. – ISBN 966-7277-90-9

Касевич 1988: Касевич, В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфологія [Текст] / В.Б. Касевич. – М.: Наука, 1988. – 308 с. – ISBN 5-02-016451-1

Кацнельсон 1972: Кацнельсон, С.Д. Типологія мови і речеве мислення [Текст] / С.Д. Кацнельсон. – Л.: «Наука», Ленінгр. отд-ние, 1972 – 216 с. – ISBN 5-02-01-0976-2

Кочерган 1980: Кочерган, М.П. Слово і контекст [Текст] / М.П. Кочерган. – Львів: Вища шк., 1980. – 184 с. – 2 000 пр.

Леута 1998: Леута, О.І. Валентнісно-інтенційні характеристики як основа сполучуваності дієслів у складі синтаксичних структур [Текст] / О.І. Леута // Проблеми граматики і лексикології української мови. – К.: НПУ ім. Драгоманова. – 1998. – С. 25–31.

Масицька 1995: Масицька, Т.Є. Семантико-синтаксична валентність дієслова [Текст]: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 1995. – 16 с.

Степанова 1973: Степанова, М.Д. Теория валентности и валентный анализ (на материале немецкого языка) [Текст] / М.Д. Степанова. – М.: Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. им. Мориса Тореза, 1973. – 110 с. – 2 000 экз.

Теньер 1988: Теньер, Л. Основы структурного синтаксиса [Текст] / Люсьен Теньер. – М.: Прогресс, 1988. – 656 с. – Библиогр.: с. 623-627. – 3750 экз.

Hornby 1981: Hornby, A.S., Cowie, A.P. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English [у 2-х томах]. – Oxford: Oxford University Press; М.: Русский язык, 1981.

Джерела

Вербицкая 1993: Вербицкая, А. Ключи счастья. Роман-дайджест. В 2-х т. [Текст] – Т. 2. – СПб.: Изд-во Северо-Запад, 1993. – 512 с.

Гуменна 1964: Гуменна, Д. Скарга майбутньому: [роман] [Текст] / Докія Гуменна. – Нью-Йорк: Об'єднання Українських Письменників «СЛОВО», 1964. – 325 с.

Дончук 1969: Дончук, З. Утрачений ранок: [роман] [Текст] / Зосим Дончук. – Філадельфі, 1969. – 516 с.

Климов 1970: Климов, Г.П. Князь мира сего: [роман] [Текст] / Григорий Петрович Климов. – Нью-Йорк: «Россия», 1970. – 318 с.

Кутняк 2005: Кутняк, А.И. Золотая канитель воспоминаний [Текст] / А.И. Кутняк. – Д.: ІМА прес, 2005. – 352 с.

Малик 2002: Малик, В.К. Таємний посол [Текст] / Володимир Малик. – К.: Дніпро, 2002. – 395 с.

Мушкетик 1993: Мушкетик, Ю.М. Гетьманський скарб [Текст] / Юрій Михайлович Мушкетик. – К.: «Спалах» ЛТД, 1993. – 430 с.

Новиков-Прибой 1993: Новиков-Прибой, А.С. Цусима: [роман] [Текст] / А.С. Новиков-Прибой. Кн.1,2. – М.: «Чарли», 1993. – 800 с.

Савченко 2004: Савченко, В.В. Монолог над безоднею. З того світу – інкогніто: [фантастичні романи] [Текст] / В.В. Савченко. – Д.: «Дніпрокнига», 2004. – 351 с.

Склярченко 1991: Склярченко, С.Д. Володимир [Текст] / Семен Дмитрович Склярченко. – К.: Веселка, 1991. – 539 с.

Стельмах 1983: Стельмах, М.П. Велика рідня: [роман-хроніка] [Текст] / Михайло Панасович Стельмах [у 7 т.]. Т. 3. – К.: Дніпро, 1983. – 670 с.

Тубальцева 2007: Тубальцева, Н.П. Самарська сага ХХ століття. Оповідання [Текст] / Н.П. Тубальцева. – Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2007. – 396 с.

Фёдоров 1992: Фёдоров, Ю.И. Поручает Россия: [роман] [Текст] / Юрий Иванович Фёдоров. – М.: Траст, 1992. – 319 с.

Шолохов 1991: Шолохов, М. А. Тихий Дон: [роман в 4 кн.] [Текст] / Михаил Александрович Шолохов. – М.: Худож. лит., 1991. – 605 с. – (Сочинения: в 4 кн. / М. Шолохов; кн. 1-2).

Asimov 1989: Asimov, I. Foundation and Earth [Text] / I. Asimov. – London: Grafton Books, 1989. – 510 p.

Brown 2001: Brown Dan. Angels and Demons [Text] / D. Brown. – London: Corgi Books, 2001. – 620 p.

Brown 2004: Dan Brown. The Da Vinci Code [Text] / D. Brown. – New York: Doubleday, 2004. – 467 p.: ill., col. maps

Maugham 1977: Maugham S. The Moon and Sixpence [Text] / Somerset Maugham. – New York: Arno Press, 1977. – 314 p.

Maugham 1992: Maugham S. Of Human Bondage [Text] / Somerset Maugham. – New York: Penguin Books, 1992. – 610 p.

В статье исследуется необходимость научного осмысления организации предложения с предикатами знания. Сделана попытка установления их валентности и исследования предикатов поля знания в сравнительном аспекте: в английском, украинском и русском языках.

Ключевые слова: валентность, категория валентности, предикат, предикаты знания, семантико-синтаксический анализ.

In this article it is investigated the necessity of science based comprehension of sentence structures with knowledge predicates. An attempt made at their valency establishment and at the study of the field of knowledge predicates comparatively in the English, Ukrainian and Russian languages.

Keywords: valency, valency category, predicate, knowledge predicates, semantic and syntactical analysis.

Надійшла до редакції 9 вересня 2010 року.

Надія Вітрук

ББК 81.411.1-222

УДК 811.161.2'367.332.2

РІЗНОВИДИ ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

У статті охарактеризовано наявні у сучасній українській літературній мові різновиди номінативних синтаксичних конструкцій, їх формальні й семантичні особливості та принципи класифікації, застосовані українськими та російськими вченими.

Ключові слова: номінативні (називні) речення, сфера репрезентації, різновиди номінативних речень.

Дослідженню номінативних синтаксичних конструкцій у лінгвістиці присвячено чимало праць та статей, у яких учені висвітлювали свої погляди щодо утворення, походження, розвитку й місця зазначеного типу граматичних утворень у системі простого речення, їх структури та семантики, комунікативної ролі та стилістичного спрямування тощо. Крім того, сучасні українські синтаксисти, зокрема М. Скаб, з'ясували функціональну специфіку номінативних речень, які утворюють й водночас представляють окрему функціональну мовну сферу репрезентації, що „була єдиним об'єктом мовознавчих досліджень” [Скаб 2002: 21] майже до початку ХХ ст. Однак, навіть таке багатоаспектне вивчення не допомогло остаточно вирішити й досі проблемні питання, пов'язані з виокремленням функціональних різновидів номінативних речень та визначенням основних принципів їх класифікації. Тому в цій статті ми спробуємо з'ясувати описані у мовознавстві структурно-семантичні різновиди односкладних речень репрезентації, в також виявити їх формальні особливості та специфіку функціонування.

При розмежуванні односкладних номінативних речень на певні різновиди синтаксисти враховували: 1) морфологічне вираження головного члена речення, 2) характер висловлення, 3) комунікативну спрямованість речення (розповідні, запитальні, спонукальні), 4) емоційну забарвленість (окличні й неокличні), 5) інтонацію, 6) структуру (поширена / непоширена, розчленована / нерозчленована (П. Лекант)), 7) змістове наповнення конструкції (семантика речення), 8) функції – описові, вказівні, спонукальні, а також комунікативні та стилістичні тощо, 9) синтагматичні й парадигматичні відносини (Н. Шведова), і навіть поділяли 10) залежно від комунікативної ситуації: описово-розповідні монологічні та номінативні речення у діалогічному експресивному мовленні (Л. Кадомцева), 11) за наявністю / відсутністю в них “граматичної особи” (В. Горяний), 12) за функціями в процесі висловлення думки, яка відбиває враження, отримані в окремих актах пізнання – відображення дійсності (Б. Ардентов), 13) за ступенем виявлення / реалізації диференційних ознак – ядерні, напівпериферійні та периферійні (І. Сушинська) тощо. Спираючись на той чи той критерій, найпоширенішими функціональними типами речень репрезентації вважають – буттєві, вказівні, оцінні (емоційно-оцінні), власне-називні, спонукально-бажальні, номінативний теми, номінативний уявлення та субстантивні якісно-оцінні.

Буттєві речення (екзистенціальні, за функцією – описові) – це перший і один з найпоширеніших типів номінативних конструкцій, зафіксований у працях українських (Л. Біятенко [Біятенко 1958: 7–8], Л. Булаховський [Булаховський 1951: 69–70], П. Дудик [Дудик 1999: 141–142], А. Загнітко [Загнітко 2001: 209], Л. Кадомцева [Кадомцева 1985: 22–23], М. Каранська [Каранська 1995: 126], Б. Кулик [Кулик 1965: 107], Н. Москаленко [Москаленко 1965: 25], І. Слинько [Слинько 1994: 243–245], І. Сушинська [Сушинська 2000: 15], Н. Федотова [Федотова 1962: 22–26] та ін.) й російських синтаксистів (Б. Ардентов [Ардентов 1969: 100–101], В. Бабайцева [Бабайцева 2004: 324–338], Н. Валгіна [Валгіна 1991: 184–185], С. Вяткіна [Вяткіна 2009: 124], О. Гвоздев [Гвоздев 2009: 98–99], В. Каразіна [Каразіна 2007: 237], П. Лекант [Лекант 1986: 104], К. Мишина [Мишина 1968: 130–131], М. Пешковський [Пешковський 1934: 337], О. Попов [Попов 1968: 323],

І. Распопов, А. Ломов [Распопов, Ломов 1984: 239], О. Руднев [Руднев 1960: 49–50], О. Скоблікова [Скобликова 1977: 62], З. Ульїхіна [Ульїхіна 1968: 5], Н. Шанський [Шанський 1958: 125] тощо), у нормативних граматиках („Українська грамматика” [Українская грамматика 1986: 297], „Русская грамматика” [Русская грамматика 1980: 358–369]) й енциклопедіях [Українська мова 2004: 417]. Такі речення ще називають „власне-номінативними” (А. Загнітко [Загнітко 2001: 209]) або ж „номінативними власне-буттєвими” (З. Ульїхіна [Ульїхіна 1968: 5]), оскільки саме цей тип найточніше, найяскравіше й найчисельніше представляє номінативні речення у всіх стилях сучасної української літературної мови і саме завдяки йому утвердився їх синтаксичний статус та утворився окремий семантико-синтаксичний клас граматичних утворень із значенням буття, існування. Про це стверджує М. Каранська, порівнюючи номінативні речення з двоскладними й безособовими: „Своїм значенням буттєвості як предикативності, що передається предикативним інтонуванням головного члена, номінативні речення протилежні щодо речень двочленних, у яких дієсловом показано предикативність як певну дію чи стан” [Каранська 1995: 125]. „А своєю конкретністю повідомлюваного предмета головним членом – продовжує дослідниця, – номінативні речення протилежні щодо безособових речень, які показують самочинне здійснення дії, без конкретного її виконавця” [Каранська 1995: 125].

Структура буттєвих синтаксичних конструкцій, як правило, непоширена. Деякі автори граматик (Н. Валгіна [Валгіна 1991: 184–185], С. Вяткіна [Вяткіна 2009: 124], В. Каразіна [Каразіна 2007: 237]) вважають за потрібне поділяти їх на дві семантичні групи: 1) власне-буттєві або екзистенціальні, які констатують явища природи і навколишнього середовища, факти дійсності та їх часову співвіднесеність, наприклад: *Грім, та дзвін, та блискавиця!*; *Юха! В'юха! злюха! Завір'юха!* (Ю. Федькович); *Весна. Садочки зацвіли; Тьма і тьма. І правди на землі нема!* (Т. Шевченко); *Тінь... день.. сум...* (В. Сосюра); 2) предметно-буттєві, що стверджують наявність предметів та їх розташування у просторі, наприклад: *Шум акацій... Посьолок і гони...* (В. Сосюра); *І яблука, і помаранчі, і фіги. І кілька бутельок вина. Самі добірні марки. І два келишки!* (І. Франко).

Як бачимо, є достатньо підстав вважати буттєві синтаксичні одиниці сфери репрезентації повноцінними граматичними утвореннями, що можуть функціонувати на рівні безособових, інформативно дуже схожих, та двоскладних, не входячи до їх складу, – по-перше, через значення буттєвості як предикативності, по-друге, завдяки констатувальній інтонації, яка підсилює семантичну самостійність конструкцій. Нагадаємо, що саме О. Пешковський уперше назвав інтонацію номінативного речення предикативною, оскільки саме вона „допомагає йому виразити окрему думку” [Пешковський 1934: 156–157].

Другим функціональним різновидом номінативних речень є **вказівні речення**, які як і буттєві виокремлені усіма вище зазначеними граматистами. Структура вказівних номінативних конструкцій тотожна буттєвим, тільки їх завжди поширює одна із вказівних часток – *ось, он, от, ото, це, осьде, ось і, от і* та ін., наприклад: *От могутній грім! То сурма янгола! То поклик з неба!*; *Д. Жуан Ось мій перстень!* (Леся Українка); *Той ліс нещасливий! І се було чуже добро, за яким він пішов; [...]. Так. То вона* (О. Кобилянська). Щодо семантики, в якій, на думку більшості граматистів (П. Дудика, В. Каразіної, Б. Кулика, О. Пешковського, Н. Федотової, Н. Шанського та ін.), значення буття, наявності залишається провідним і тільки доповнюється чи підсилюється значенням вказівності, спостерігаємо неоднозначність поглядів. В. Бабайцева, зокрема, стверджує, що „у реченнях зі вказівною семою буттєвість стає тлом для вираження інших значень” [Бабайцева 2004: 363] і додає: „семантика вказівних речень багатокомпонентна. Вона поєднує в різних комбінаціях різноманітні семантичні компоненти: буттєвість, вказівність, номінацію, наочно-чуттєві образи, пізнання, очікування та ін.” [Бабайцева 2004: 363].

Неоднозначними є думки граматистів і щодо синтаксичних функцій головного члена аналізованих речень. Л. Біятенко, наприклад, головний член вказівної конструкції вважає присудком двоскладного речення, тому що „різняться ці речення особливою предикативною інтонацією, можливістю постановки вказівної частини *ось*, займенника *це*, що і наближає їх до двоскладних” [Біятенко 1958: 9]. Викликала певні сумніви вказівна частка *от* і у О. Пешковського, який стверджував: „Воно [слово *от* – Н. В.], безсумнівно, так як спонукальні слова і вигуки виражає вольовий момент, властивий предикації, але воно нічого не називає, воно займенникове. Крім того, воно здатне приєднуватися до будь-якого дієслівного речення (*От Іван Андрійович йде!*)” [Пешковський 1934: 337]. Автори праці „Основы русской грамматики” І. Распопов та А. Ломов підтримали ці міркування. Дослідники сумніваються, що вказівні речення належать до односкладних номінативних, адже, вказівні частки *от, он* мають займенниковий характер, такий як у займенників *це, то* (*От млин – це млин. Он веселка – то веселка*) [Распопов, Ломов 1984: 240]. Відповідно, „можна говорити про функціонально-семантичну подібність вказівних часток *от, он* і займенникових прислівників *тут, там*, й тоді речення, що розглядають, варто було б кваліфікувати як речення з редукованим присудком „місцезнаходження” (*Тут млин; Там веселка*)” [Распопов, Ломов 1984: 241].

Однак, на нашу думку, це лише окремі спостереження-роздуми синтаксистів, які, порівнюючи конструкції зі спільним елементом *от* та конструкції, схожі за логіко-психологічною основою, майже не враховують, на відміну від інших учених, загальну семантику та комунікативну спрямованість вказівного номінативного речення загалом.

Деякі граматисти (Л. Булаховський, А. Ломов, І. Распопов й ін.) завершують класифікацію номінативних конструкцій поділом речень на буттєві та вказівні, пояснюючи це тим, що до називних повинні входити лише речення, які „тільки констатують сприйняте, подаючи назви сприйнятого” [Булаховський 1951: 69], а

розширювати клас таких конструкцій означає „позбавляти [...] їх якісної кваліфікації” [Распопов, Ломов 1984: 241].

Проте більшість граматистів третім різновидом речень репрезентації вважають **оцінні** або **оцінно-буттєві синтаксичні конструкції**, які не тільки називають явище, предмет чи особу, а й оцінюють їх, точніше „мовець не просто бачить, названий ним же предмет, а й передає якісь емоції від того, що він бачить” [Каразіна 2007: 239] (Н. Валгіна [Валгіна 1991: 185–186], С. Вяткіна [Вяткіна 2009: 124], П. Дудик [Дудик 1999: 143–144], А. Загнітко [Загнітко 2001: 209], В. Каразіна [Каразіна 2007: 239], К. Мишина [Мишина 1968: 131]). Паралельними назвами оцінних, оцінно-буттєвих речень є „речення з емоційною оцінкою сприйняття буття” (П. Лекант [Лекант 1986: 104]), окличні номінативні речення (Н.Шанський [Шанський 1958: 125]), емоційно забарвлені окличні речення (О. Гвоздев [Гвоздев 2009: 99]), номінативні оцінно-емоційні речення (З. Ульїхіна [Ульїхіна 1968: 8]) або номінативні емоційно-оцінні („Українська граматики” [Українська граматики 1986: 297], „Українська мова. Енциклопедія” [Українська мова 2004: 417]) та напівпредикативні номінативні конструкції (О. Руднев [Руднев 1960: 51–52]). Такий різнобій пов’язаний, на думку дослідників, насамперед із семантикою оцінних речень, різноманітністю значеннєвих відтінків та їх емоційною забарвленістю, а також з інтонацією, яка передусім має окличний, а не констатувальний як у попередніх двох групах, характер.

Залежно від змісту, лексичного наповнення та інтонації оцінні номінативні речення поділяють на дві групи: 1) оцінно-стверджувальні, напр.: ... – *такою була вона. Ніжна й енергійна. Добра й невтолима, лагідна й строга, й мудра* (О. Кобилянська); *Ти продовжуєш її любити просто ... з своєї рицарської впертості. Дама серця! Вічна! Незмінна!* (О. Гончар); 2) оцінно-окличні речення, напр.: *Який виднокіл! Який пристір! Які далі!* (О. Мусієнко); *Ах, Поділля! Що за безкрая краса* (Ірина Вільде).

Проте, є й інші думки щодо місця оцінних речень серед типів іменних односкладних. Н. Федотова та К. Мишина, зокрема, розглянули їх серед буттєвих, вважаючи однією з найпоширеніших груп [Федотова 1962: 25; Мишина 1968: 131]. З. Ульїхіна, навпаки, оцінно-буттєві конструкції аналізувала як групу оцінно-емоційного різновиду номінативних речень [Ульїхіна 1968: 8], а В. Бабайцева – як групу субстантивно-оцінних синтаксичних одиниць [Бабайцева 2004: 385–388]. Інші граматисти зарахували до оцінних як одну із семантичних груп так звані оцінно-предикативні або субстантивні якісно-оцінні речення (Н. Валгіна [Валгіна 1991: 186], К. Мишина [Мишина 1968: 131], Н. Москаленко [Москаленко 1965: 26–27], З. Ульїхіна [Ульїхіна 1968: 8]).

Структурно такий різновид номінативних речень, як правило, поширюють займенникові компоненти *який (-а, -е), такий (-а, -е)* та частка *що за*, наприклад: *Який хороши́й світ, який красни́й! – зітхнувши, мовила вона* (Панас Мирний); *Я сам думав не раз, звідки в Річинських взялася ця Неля? Така краса... ци... ци... така краса!* (Ірина Вільде); *Ось ми й виїхали на толоку. Що за диво! Ані одного – кажу тобі, ані одного будяка ...* (І. Франко). Дослідники граматичних одиниць поповнили цей ряд й іншими емоційно-експресивними частками, як-от – *ну, ну й, ну вже, теж мені, а ще й, ай да* тощо, наприклад: *Дай, боже, панові! Ну й пан! Спасибі! Спасибі!* (М. Старицький); *Красовська (дивиться в вікно). Поїхали!.. Ну й коні!..* (Олена Пчілка); – *Ай да кралі! – вигукнув він, ...* (О. Гончар).

Основне значення буттєвості як визначальної функціонально-семантичної категорії для всіх номінативних речень в оцінно-буттєвих конструкціях, з одного боку, ніби приховане під емоційно забарвленим висловленням, а, з іншого, – має яскравий додатковий оцінний (зазвичай характеризувальний) відтінок.

Четвертим різновидом речень репрезентації є **називні** або **власне називні конструкції**, які поряд з буттєвими та вказівними вперше були виокремлені О. Пешковським [Пешковський 1934: 338], а пізніше В. Бабайцевою [Бабайцева 2004: 430–434], П. Дудиком [Дудик 1999: 144–145], А. Загнітком [Загнітко 2001: 209], М. Каранською [Каранська 1995: 127–128], О. Рудневим [Руднев 1960: 53–54], О. Скобліковою [Скоблікова 1977: 63], І. Сушинською [Сушинська 2000: 12], Н. Федотовою [Федотова 1962: 29], Н. Шанський [Шанський 1958: 126], авторами „Української граматики” [Українська граматики 1986: 298] та енциклопедичного видання „Українська мова. Енциклопедія” [Українська мова 2004: 417]. Особливість цих синтаксичних номінативних одиниць полягає в тому, що вони виступають назвами організацій, різних установ, магазинів, будинків, книг, газет, журналів і т.д., тобто використані як власні назви. Власне називні речення вживають переважно у писемному мовленні з метою повідомлення. Наприклад, проходячи коридором, відвідувач бачить надпис „Головний лікар” і отримує відповідну інформацію-повідомлення на зразок „*От кабінет головного лікаря цієї установи*”. Таким чином, трансформацією звичайного слова-назви у словосудження, речення, П. Поповим була пояснена логічна основа називних конструкцій [Бабайцева 2004: 433; Дудик 1999: 145].

Однак, слова чи словосполучення у називному відмінку, якими просто щось названо „без значення буття” [Валгіна 1991: 190], без „категорії предикативності, модальності, часу й особи” [Каразіна 2007: 255] і які не виконують комунікативної функції, не можуть бути, за переконаннями Н. Валгіної, О. Гвоздева, В. Каразіної та ін., реченнями. Суперечливість поглядів на синтаксичний статус власне називних номінативних одиниць одні вчені обґрунтовують через притаманну їм функцію називання, „яку треба кваліфікувати як потенційно реченнєву” [Сушинська 2000: 12], інші – через завдання повідомляти про те, „що саме постало перед очима” [Каранська 1995: 127] і комунікативною функцією, зумовленою „потребами мовного спілкування, мовних взаємин, мовних порозумінь” [Каранська 1995: 128], ще інші тільки умовним використанням: „вивіски-назви [...] не є реченнями доти, поки вони не залучені до процесу мовлення / мислення” [Бабайцева 2004: 434].

На нашу думку, цілком доречно трактувати називні конструкції особливим типом номінативних речень, зважаючи не тільки на їх формальну схожість, а й перш за все на репрезентативну функцію та її роль у процесі комунікації.

Окремою й специфічною групою номінативних синтаксичних конструкцій є **побажально-буттєві, спонукальні або спонукально-бажальні речення**. За структурою – це лексично обмежений, проте часто вживаний тип граматичних одиниць, до складу яких зараховано усталені вислови – різні накази, команди (військові, спортивні), вимоги, розпорядження, рекомендації, попередження тощо, а також форми привітань та побажань: – *Два білети!.. Три!.. П'ять!.. – гукали то з того, то з другого боку* (Панас Мирний); *Розіпхнувши бійців, рішуче ступив до гармати: – Снарад!* (О. Гончар); *Для Овідія Гори неабияка насолода з усіма вітатися. Доброго здоров'ячка! Здрастуйте! Добридень! Боже помози! Як живеться-можеться? Як ся маєте? Добра вам і благополуччя!..* (С. Гуцало).

Семантика спонукальних номінативних речень „поєднує в собі основне буттєве значення і додаткове значення спонукальної модальності, переважно імперативної, втілюваної у відповідній спонукальній інтонації” [Дудик 1999: 143]. Саме за семантикою імператива й за умовами утворення, В. Бабайцева поділила номінативні імперативні конструкції на наступні різновиди: 1) речення-вимоги типу *Увага!*; 2) ситуативні речення-команди типу *Вогонь!*; 3) речення-попередження типу *Міна!*; 4) речення-привітання типу *Привіт!*; 5) речення-лозунги типу *Миру – мир!* [Бабайцева 2004: 399–403]. Б. Ардентов натомість іменував таку групу номінативними реченнями-репліками, оскільки вони адресовані слухачеві, й розмежував окремо репліки-повідомлення, репліки-сигнали, репліки, що містять назви особи, предмета тощо, а також додав сюди ж номінативні імперативні речення-накази [Ардентов 1969: 101–102]. Зазначимо, що більшість вчених відносять ці конструкції до слів-речень, нечленованих утворень, імперативних конструкцій чи фразеологізованих еліптичних одиниць; виокремлюють їх лише окремі синтаксисти (В. Бабайцева [Бабайцева 2004: 398–403], Н. Валгіна [Валгіна 1991: 186–187], С. Вяткіна [Вяткіна 2009: 124], П. Дудик [Дудик 1999: 143], А. Загнітко [Загнітко 2001: 209–210], З. Ульяхіна [Ульяхіна 1968: 9–10], Н. Федотова [Федотова 1962: 19]), стверджуючи, що в спонукальних реченнях „утверджується необхідність або бажаність буття предмета / явища, названого іменником у формі називного відмінка” [Бабайцева 2004: 402–403], вимагається наявність цього предмета, його реалізація [Дудик 1999: 143].

Сумнівним, як і в двох попередніх випадках, є зарахування до класу речень репрезентації синтаксичних конструкцій під назвою „**називний уявлення**” або „**називний теми**”. Перший термін було введено до наукового обігу О. Пешковським для називання синтаксичної конструкції, ужитої у називному відмінку іменника, що „позначає ізольовані уявлення тих предметів, які цими іменниками названі” [Пешковський 1934: 359–361]; другий термін, синонімічний, запропонував О. Попов „як назву для широкого кола номінативних сегментованих побудов” [Мороз 1997: 11], що мають певне функціональне призначення [Каразіна 2007: 260], „є типово текстовою реалізацією моделей” [Кадомцева 1985: 25]. Проте, у сучасній мовознавчій літературі ми натрапляємо на інше визначення: 1) „називний уявлення” – це іменник у називному відмінку (або кількісно-іменне словосполучення), який має специфічну інтонацію і називає предмет думки для того, щоб повідомити про наявність уявлення щодо нього у свідомості мовця” [Сушинська 1998: 64]; 2) „іменний уявлення” або „іменний теми” – конструкція, що містить найменування предмета чи явища, котрі виступають об'єктами мовлення в наступному тексті” [Скобликова 1977: 62–63]; 3) номінативні речення уявлення повідомляють про предмет, який постає лише в думках, спогадах та уявленнях, а не у його дійсному, справжньому бутті [Каранська 1995: 128]; 4) іменний уявлення – „це такого типу номінативне речення, в якому немає висловлення, а лише поставлене питання про особу, предмет, явище для роздумів, для міркування з представленням їх собі” [Руднев 1960: 54].

Як бачимо, термінами „називний уявлення” та „називний теми” позначено окремий тип синтаксичних конструкцій, один із різновидів номінативних речень, функція яких не тільки „констатувати наявність уявлення про предмет або явище в свідомості мовця” [Дудик 1999: 145] і називати тему наступного уривка тексту, а насамперед викликати у читача / слухача чи співрозмовника це уявлення [Бабайцева 2004: 404]. Особливістю „називного уявлення” є те, що основу речення становить логіко-психологічне судження, яке, за словами В. Бабайцевої, „характеризується нечітким, дифузним суб'єктно-предикатним і тема-ремагичним членуванням” [Бабайцева 2004: 405]. Це й відрізняє їх від інших одиниць сфери репрезентації, наприклад: *Закони! Але се ж те саме, що й я казав. Спокій і порядок!* (І. Франко); *Одеса. Ночі люта тьма до вікон простягла долоні... Рік дев'ятнадцятий. Зима. І я у білому поліні* (В. Сосюра).

Однак, чимало учених підтримують погляд О. Пешковського чи О. Попова (Н. Валгіна [Валгіна 1991: 192], О. Гвоздев [Гвоздев 2009: 99], В. Каразіна [Каразіна 2007: 259–263], Б. Кулик [Кулик 1965: 107–108], Л. Майорова [Майорова 1984: 83–85], В. Мороз [Мороз 1997: 19–20], Н. Шанський [Шанський 1958: 126]), називаючи „називний уявлення” ізольованим стосовно речення номінативом, особливою експресивною конструкцією [Мороз 1997: 19], яка немає відповідної предикативної інтонації і не є самостійною комунікативною одиницею, оскільки тісно прив'язана до наступного „базового” висловлювання [Майорова 1984: 83]. Розмежує „називний уявлення” від номінативних речень, як зазначає В. Каразіна, „і його ширша лексична представленість: він може бути маркований будь-яким іменником, тоді як називний номінативного речення може бути представником двох лексико-семантичних розрядів, які включають іменники зі значенням

предметів, розташованих у просторі (стіл, кафедра, береза, ліс тощо) чи таких, що мають часову протяжність (осінь, вечір, тишина тощо)” [Каразіна 2007: 262].

Серед проаналізованих протилежних одна одній позиції щодо синтаксичного статусу, функцій, завдань, лексичного наповнення „називного уявлення” чи / та „називного теми”, аргументованішим все ж таки видається погляд тих лінгвістів, які зараховують зазначений тип конструкцій до класу номінативних утворень, зважаючи на їх особливу логіко-синтаксичну семантику.

Найбільше дискусій у граматичних працях та статтях пов’язано з виокремленням **субстантивних якісно-оцінних речень** (синонімічні назви – оцінно-предикативні (О. Руднев), називний предикативний (Б. Кулик)), які за структурними показниками повністю відповідають номінативним утворенням, а за семантикою тяжіють до двоскладних конструкцій. При визначенні синтаксичного статусу субстантивних якісно-оцінних речень граматисти обирають два шляхи, один з яких наслідують вчення О. Шахматова, який уперше вирізняв так звану „іменну присудково-безпідметову” групу номінативних утворень [Шахматов 1925: 44] (В. Бабайцева [Бабайцева 2004: 390–398], С. Груздева [Груздева 1961: 37–48], Я. Рословець [Рословець 1973: 72–79], І. Чиркіна [Чиркіна 1961: 64–68], Н. Шанський [Шанський 1958: 129]), а другий – погляд О. Пешковського, який зарахував аналізований тип до контекстно чи ситуативно неповних двоскладних конструкцій з пропущеним (неназваним) підметом [Пешковський 1934: 354–355] (О. Гвоздев [Гвоздев 2009: 99–100], А. Казакова [Казакова 1988: 42–49], В. Каразіна [Каразіна 2007: 272–273], Б. Кулик [Кулик 1965: 108], П. Лекант [Лекант 1986: 106], О. Попов [Попов 1959: 38], О. Руднев [Руднев 1960: 57–58], І. Сушинська [Сушинська 2000: 12–13], О. Чувакін [Чувакін 1975: 5–14]). Н. Валгіна субстантивні оцінні конструкції виокремила в особливу окрему групу номінативних речень [Валгіна 1991: 186].

Неоднозначність такого трактування місця субстантивних якісно-оцінних синтаксичних одиниць у системі простого речення зумовлена специфікою вживання самої конструкції (постійний зв’язок з контекстом), ускладненим семантичним значенням головного члена (в основі – якісно-оцінний іменник, експресивність якого досить часто посилюють прикметники, вигуки та частки), характером вираження логічного судження (предмет думки словесно не представлений).

За значенням та „характером логіко-синтаксичного членування” [Бабайцева 2004: 393] субстантивні якісно-оцінні конструкції поділяють на дві групи: 1) речення особові типу *Молодець!* та 2) речення предметні типу *Краса!* [Загнітко 2001: 210]. Місце конструкцій обох груп у системі простого речення досі є предметом синтаксичних дискусій.

Варто також зазначити, що до різновидів номінативних одиниць зараховують ще такі граматичні утворення, як „лекторський номінатив” (І. Сушинська [Сушинська 1998: 66]); актуальними в мовознавстві залишились питання про кваліфікацію речень-відповідей, питальних та заперечних (заперечують буття предмета) конструкцій, що формально є близькими до речень репрезентації.

Отже, підсумовуючи описане, можемо стверджувати, що номінативні синтаксичні конструкції в сучасній українській літературній мові використовують з метою назвати (за функцією називного відмінка) предмет, явище, особу та констатувати їх реальну / уявну присутність, буття, існування, а щодо різноманітності структурно-семантичних груп, то їх наявність є прямо залежною від лексичного наповнення головного члена й комунікативної ситуації. Принагідно можемо зазначити, що фактично такі ж граматичні чинники (інтонація, функції (називання, спонування), лексичне наповнення, мовна ситуація тощо) впливають на розмежування односкладних іменних речень функціональної сфери апеляції (вокативних конструкцій), що існує паралельно до сфери репрезентації.

Література

Акимова, Вяткина, Казаков, Руднев 2009: Акимова, Г. Н., Вяткина, С. В., Казаков, В. П., Руднев, Д. В. Синтаксис современного русского языка : учебник для студ. высш. учеб. заведений [Текст] / под ред. С. В. Вяткиной. – СПб. : СПбУ; М. : Академия, 2009. – 346 с. – Библиогр.: 331-340. – ISBN 978-5-7695-0000-0; ISBN 978-5-7695-6217-4.

Ардентов 1969: Ардентов, Б. П. Русский синтаксис : Из лекций по синтаксису современного русского языка [Текст] / Б. П. Ардентов. – Кишинев, 1969. – Вып. I. – 334 с.

Бабайцева 2004: Бабайцева, В. В. Система односоставных предложений в современном русском языке : монография [Текст] / В. В. Бабайцева. – М. : Дрофа, 2004. – 512 с. – 1000 экз. – ISBN 5-7107-7748-X.

Біятенко 1958: Біятенко, Л. О. Деякі відомості про номінативні речення [Текст] / Л. О. Біятенко // Наукові записки Київського держ. пед. ін-ту ім. О. М. Горького / ред. доц. Страхов Б. П. / Міністерство освіти УРСР. – К., 1958. – Т. XXIX. – С. 3–14.

Валгіна 1991: Валгіна, Н. С. Синтаксис современного русского языка : учеб. для вузов по спец. „Журналистика” [Текст] / Н. С. Валгіна. – 3-е изд., испр. – М. : Высшая школа, 1991. – 431 с. – Библиогр.: с. 427. – 40000 экз. – ISBN 5-06-002013-4.

Галкина-Федорук, Горшкова, Шанский 1958: Галкина-Федорук, Е. М. Современный русский язык: Синтаксис : учеб. пособие для пед. нн-тов [Текст] / Е. М. Галкина-Федорук. – М. : Учпедгиз, 1958. – 199 с. – Библиогр.: с. 191-192. – 75000 экз.

Гвоздев 2009: Гвоздев, А. Н. Современный русский литературный язык : Ч.2. : Синтаксис : учеб. пособие [Текст] / А. Н. Гвоздев / с прил. Е. С. Скобликовой. – Изд. 5-е, доп. – М. : Книжный дом „Либроком”, 2009. – 352 с. – ISBN 978-5-397-00762-7.

- Груздева 1961: Груздева, С. И. Номинативные предложения в современном русском языке [Текст] / С. И. Груздева // Проблемы языкознания : сб. статей в честь 75-летия акад. И. И. Мещанинова / ред. коллегия : проф. Ю. С. Маслов (отв. ред.) и др. // Ученые записки ЛГУ, № 301. Серия филол. наук. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1961. – С. 37–48.
- Дудик 1999: Дудик, П. С. Из синтаксису простого речення : навч. посібник [Текст] / П. С. Дудик. – Вінниця, 1999. – 298 с.
- Загнітко 2001: Загнітко, А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис : монографія [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
- Кадомцева 1985: Кадомцева, Л. О. Українська мова. Синтаксис простого речення: навч. пос. для філол. факульт. ун-тів [Текст] / Л. О. Кадомцева. – К. : Вища школа, 1985. – 127 с. – Бібліогр.: с. 125-126. – 4000 пр.
- Казакова 1988: Казакова, А. С. Односоставные субстантивные предложения в современном русском языке [Текст] / А. С. Казакова // Явления переходности в грамматическом строе современного русского языка : межвуз. сб. научных трудов / редкол. : В. В. Бабайцева (отв. ред.) и др. – М., 1988. – С. 42–49.
- Каразина 2007: Каразина, В. И. Современный русский синтаксис: структурная организация простого предложения : учебное пособие [Текст] / В. И. Каразина. – Елец : ЕГУ им. И. А. Бунина, 2007. – 329 с. – Біблогр.: с. 307-328.
- Каранська 1995: Каранська, М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : навч. посібник [Текст] / М. У. Каранська. – К. : Либідь, 1995. – 312 с. – ISBN 5-325-00672-X.
- Кулик 1965: Кулик, Б. М. Курс сучасної української літературної мови : Ч. 2. : Синтаксис : підручн. для факультів мови і л-ри пед. ін.-тів [Текст] / Б. М. Кулик. – 2-е вид., переробл. і доповн. – К. : Рад. школа, 1965. – 283 с.
- Курс сучасної української літературної мови : Синтаксис : Т. II. [Текст] / за ред. Л. А. Булаховського. – К. : Рад. школа, 1951. – 408 с.
- Лекант 1986: Лекант, П. А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке : учеб. пособие для филол. спец. пед. ин-тов / П. А. Лекант. – 2-е изд., испр. – М. : Высшая школа, 1986. – 176 с. – Библиогр.: с. 172-173. – 240000 экз.
- Майорова 1984: Майорова, Л. Е. Именительный представления и именительный темы [Текст] / Л. Е. Майорова // Русский язык в школе. – 1984. – № 3. – С. 83–85.
- Мишина 1968: Мишина, К. И. Номинативные предложения : материалы к лекции [Текст] / К. И. Мишина // Современный русский язык : ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина № 296 / ред. кол. проф. И. Г. Галанов (отв. ред.) и др. – М., 1968. – С. 129–138.
- Мороз 1997: Мороз, В. Я. Називний уявлення як функціональна і граматична категорія у сучасній українській літературній мові [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Дніпропетровський університет. – Дніпропетровськ, 1997. – 23 с.
- Москаленко 1965: Москаленко, Н. А. Односкладні речення : лекції з курсу сучасної української літературної мови для студентів-заочників [Текст] / Н. А. Москаленко. – Одеса : Вид-во Одеського ун-ту, 1965. – 30 с. – Библиогр.: с. 30. – 1000 пр.
- Пешковский 1934: Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении : Учебное пособие для высш. пед. заведений [Текст] / А. М. Пешковский. – Изд. 4-е. – М. : Государственное учеб.-пед. изд-во, 1934. – 452 с.
- Попов 1959: Попов, А. С. К вопросу о неполных предложениях в современном русском языке [Текст] / А. С. Попов // Филологические науки. – 1959. – № 3. – С. 25–36.
- Попов 1968: Попов, А. С. Развитие номинативных предложений [Текст] / А. С. Попов // Русский язык и советское общество. Морфология и синтаксис современного русского литературного языка : социолого-лингвистическое исследование / под. ред. М. В. Панова. – М. : Наука, 1968. – С. 322–343.
- Попова 1970: Попова, И. А. О „двусоставности” номинативных предложений / И. А. Попова // Исследования по современному русскому языку : сб. статей, посвященный памяти проф. Е. М. Галкиной-Федорук. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. – С. 177–181.
- Распопов, Ломов 1984: Распопов, И. П., Ломов, А. М. Основы русской грамматики : морфология и синтаксис : учеб. пособие для филол. спец. ун-тов [Текст] / И. П. Распопов, А. М. Ломов. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – 352 с. – Библиогр.: с.347-348. – 5000 экз.
- Рословец 1973: Рословец, Я. И. Номинативные эмоционально-оценочные предложения в русском языке [Текст] / Я. И. Рословец // Русский язык в школе. – 1973. – № 1. – С. 72–79.
- Руднев 1960: Руднев, А. Г. Синтаксис простого предложения : учебн. пособие для ун-тов и пед. ин-тов [Текст] / А. Г. Руднев. – М., 1960. – 170 с. – Библиогр.: с. 166-168. – 47000 экз.
- Русская граматики 1980: Русская граматики : В 2-х т. [Текст] / редкол. : Н. Ю. Шведова (гл. ред.) и др. – М. : Наука, 1980. – Т. 2. : Синтаксис. – 1980. – 709 с.
- Скаб 2002: Скаб, М. С. Граматики апеляції в українській мові : монографія [Текст] / М. С. Скаб. – Чернівці : Місто, 2002. – 272 с. – Бібліогр.: с. 231-269. – 300 пр. – ISBN 966-7366-78-2.
- Скобликова 1977: Скобликова, Е. С. Односоставные предложения : Цикл лекций по спецкурсу „Описательный синтаксис современного русского языка” [Текст] / Е. С. Скобликова. – Куйбышев : Куйбыш. гос. ун-т, 1977. – 68 с. – 1500 экз.

Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994: Слинько, І. І., Гуйванюк, Н. В., Кобилянська, М. Ф. Синтаксис сучасної української літературної мови: Проблемні питання : навч. посібник [Текст] / І. І. Слинько. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с. – Бібліогр.: с. 659-667. – ISBN 5-11-004250-0.

Сушинська 1998: Сушинська, І. Номінативні речення периферійного типу („називний уявлення”, „лекторський номінатив”) [Текст] / Ірина Сушинська // Функціонально-когнітивні вияви граматичних структур : зб. наук. праць / ред. кол. : А. П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – К. : ІЗМН, 1998. – С. 62–67. – Бібліогр.: с. 66-67.

Сушинська 2000: Сушинська, І. М. Структурно-функціональні різновиди номінативних речень у сучасній українській літературній мові [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Дніпропетровський університет. – Дніпропетровськ, 2000. – 20 с.

Украинская грамматика 1986: Украинская грамматика / отв. ред. В. М. Русановский. – К. : Наук. думка, 1986. – 360 с.

Українська мова 2004: Українська мова. Енциклопедія / [редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), Зяблюк М. П. та ін.]. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во „Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

Ульяхина 1968: Ульяхина, З. В. Номинативные предложения в описательных стилях XVII–XVIII вв. [Текст] : автореф. дисс... канд. филол. наук: 660 / Ленингр. гос. ун-т им. А. А. Жданова. – Л., 1968. – 13 с.

Федотова 1962: Федотова, Н. А. Номинативные предложения в современном русском языке : пособие для студентов-заочников гос. ун-тов [Текст] / Н. А. Федотова. – Харьков : Изд-во Харьковского гос. ун-та, 1962. – 52 с. – Библиогр.: с. 46-47. – 350 экз.

Чиркина 1961: Чиркина, И. П. О разграничении номинативных и двусоставных предложений [Текст] / И. П. Чиркина // Русский язык в школе. – 1961. – № 5. – С. 64–68.

Чувакин 1975: Чувакин, А. А. О двух структурах, внешне сходных со структурой номинативного предложения [Текст] / А. А. Чувакин // Вопросы синтаксиса русского языка : сб. Рязанского гос. пед. ин-та / ред. Н. В. Ламзикова. – Рязань, 1975. – С. 5–14.

Шахматов 1925: Шахматов, А. А. Синтаксис русского языка : учение о предложении и о словосочетаниях [Текст] / А. А. Шахматов. – Л., 1925. – Вып. I. – 442 с.

В статтє охарактеризовані існуючі в сучасній українській літературній мові різновиди номінативних синтаксических конструкцій, їх формальні та семантичні особливості, а також принципи класифікації, застосовані українськими та російськими ученими.

Ключевые слова: номинативные (називные) предложения, сфера репрезентации, разновидности номинативных предложений.

Types of nominative syntax constructions existing in the modern Ukrainian literary language, their formal and semantic peculiarities and also principles of classification used by Ukrainian and Russian scientists are characterized in the article.

Keywords: nominative sentences, representation sphere, different types of nominative sentences.

Надійшла до редакції 24 вересня 2010 року.

Наталія Войцехівська

ББК 81.2 (4 Укр) - 9

УДК 811.161.2'367.332

ПРО ОДНУ МОДЕЛЬ РЕЧЕНЬ ФРАЗЕОЛОГІЗОВАНОЇ БУДОВИ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ЗГОДИ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з проблем вираження згоди в українському діалогічному мовленні. Проаналізована одна з моделей висловлення зі значенням згоди — синтаксично нерозкладне речення з інтерпозиційною часткою «так».

Ключові слова: згода, діалог, речення фразеологізованої структури.

Фразеологія кожної мови — це сукупність мовних одиниць (як лексичних, так і синтаксичних), які мають ознаки стійкості, відтворюваності, цілісності та ідіоматичності. Відомо, що українська мова (як й інші слов'янські) володіє інвентарем різного типу речень фразеологізованої структури (далі РФС), що засвідчують численні спроби їхнього дослідження [Брицин 1990; Вихованець 2004; Дудик 1972; Киприянов 1968; Кодухов 1967; Куш 1996; Леута 1994; Личук 2001; Меликян 2001; Опришко 1970; Шведова 1955; Nosowicz 2001; Wierzbicka 1987 та ін.]. Незважаючи на значну увагу дослідників, ряд аспектів ще недостатньо вивчений, зокрема аспект функціонування РФС у мовленні. Серед конструкцій, які, на наш погляд, потребують детального розгляду, — речення, що обслуговують діалог зі значенням згоди (діалог-унісон). Мета цієї статті

— проаналізувати особливості унісонних РФС із часткою „так”. Матеріалом для дослідження стали діалогічні єдності з творів української літератури ХІХ-ХХІ століть.

У мовознавстві, попри відносну схожість у тлумаченні РФС, єдиного термінологічного позначення їх немає. Такі синтаксичні конструкції у різних авторів кваліфікуються як нечленовані/синтаксично нерозкладні речення (П. С. Дудик, О. П. Куш, В. Ю. Мелікян, Д. М. Шмельов, І. С. Степанян, Я. І. Рословець), синтаксичні фразеологізми (Н. А. Янко-Триніцька), фразеологізовані конструкції (В. М. Бріцин, М. І. Личук, Г. Я. Солганик, Н. Ю. Шведова), «шаблонні» нечленовані фрази (Н. Ю. Шведова), речення-штампи (П. О. Лекант), фразеосхеми (В. Ю. Мелікян, Д. Н. Шмельов), особливі конструкції (О. Б. Сиротиніна) тощо. Попри термінологічні розходження, дослідники одногосно визначають ознаки вище зазначених синтаксичних одиниць. По-перше, такі висловлювання не можна вважати реченнями, оскільки вони не входять до його парадигми (не зараховуються до будь-якого логіко-граматичного типу речення, не можуть розповсюджуватися у своєму складі, як це властиво реченням, і таке ін.). По-друге, зміст таких висловлювань не впливає зі змісту їхніх компонентів, тому їх і називають фразеологізованими або нечленованими. По-третє, РФС емоційно забарвлені, а тому виступають оцінно-модальними конструкціями.

Широта, зумовлена „ситуативно-функціональною спеціалізацією, закріпленням додаткових відтінків стилістичного, емоційно-експресивного, етико-прагматичного плану” [Озаровский 1980: 115], пояснює наявність у мові великої кількості нечленованих речень.

Фразеологізовані речення, що виражають позитивну оцінку щодо попереднього висловлення комунікативного партнера, як правило, обслуговують діалог зі значенням згоди. Такі висловлення виступають одним із засобів зв'язності спілкування та виконують у розмові контактостановлювальну і контактопідтримувальну функції (див. [Войцехівська 2008 б]).

Попри загальну інтенцію згоди, РФС, як зазначає О. В. Озаровський, не вказують, з чим саме згоден мовець: „Слова-речення згоди-незгоди вільні від функції змістового вираження позиції мовця: вони передають лише комунікативно-модальні значення згоди-незгоди, які в принципі можуть бути виражені однією лексемою” [Озаровский 1980: 115].

Синтаксично нерозкладні висловлення зі значенням згоди будуються мовцями за стійкими схемами (моделями) і мають відтворюваний характер. Такі конструкції посіли своє місце в синтаксичній будові мови і повноцінно не можуть бути компенсовані або замінені іншими синтаксичними структурами, пор.:

— *Гайда по коней! Роздумувати буде ніколи.*

— *Гайда, так гайда* (О. Гончар).

У діалозі репліка-реакція вербалізує згоду з попереднім висловленням і містить вказівку на пасивність/байдужість мовця щодо обговорюваного. При заміні синтаксичної структури (напр., **Гайда*. **Так*.) додаткове значення втрачається: згода співрозмовника стає цілковитою, з конотацією підтвердження і характеризує адресата як активного учасника діалогу, зацікавленого в продовженні спільних дій.

Саме ознаки стійкості, нечленованості та цілісності значення зближують РФС із фразеологічними одиницями: синтаксично нерозкладні речення відтворюються в мовленні згідно з певними моделями, які мають фіксований порядок розміщення компонентів та індивідуальну семантику ідіоматичного характеру. Досліджувана модель побудови РФС зі значенням згоди передбачає наявність частки „так” — як носія формального граматичного значення — в інтерпозиції двох повторів різних частин мови, напр., *поїздка так поїздка, робити так робити, вранці так вранці* тощо (про інші типи РФС із повтором див. [Войцехівська 2007]). Змінними компонентами в унісонних РФС із часткою „так” в українській мові можуть виступати іменники, дієслова (інфінітиви), прикметники, числівники, займенники, прислівники та вигуки. Повторюючись двічі, ці компоненти виступають розповсюдженим засобом вираження семантики достовірності, впевненості комунікативного партнера в істинності попереднього висловлення, згоди з ним (про інші види реплік зі значенням згоди з повтором див. [Войцехівська 2008 а]). Така реакція згоди має подвійне значення: по-перше, вона стосується позиції співрозмовника, а, по-друге, схвалює вибір ним лексичних одиниць для вираження своєї думки. Можливо, таке небажання або неможливість реагента сформулювати власну розгорнуту думку зумовлює те, що він не «видумує» власних засобів вираження згоди, а «запозичує» їх із попередньої репліки комунікативного партнера. Мовець використовує виражальні можливості попереднього висловлення, вичленовуючи в ньому головне, сутність предмета, явища, ознаки тощо та підкреслюючи те найважливіше, що співвідноситься з його баченням і явленням. Таким чином, рематичний компонент або його частина відтворюються як тематичний компонент наступного висловлення комунікативного партнера: словосполучення або форми слів ніби підхоплюються мовцем і вводяться у власне мовлення без змін.

У діалозі фразеологізовані речення з часткою «так» (рідше «то й») виражають позитивну реакцію адресата на попередню репліку співрозмовника або (рідше) на власне висловлення і, таким чином, забезпечують взаєморозуміння партнерів, досягнення ними згоди з питань, що обговорюються. Така згода може бути повною чи частковою, коли співрозмовник погоджується не з усім висловленням комунікативного партнера, а з його частиною. Крім того, як повна, так і часткова згода, виражені за допомогою фразеологізованих структур (фразеомоделей) із часткою «так», у діалозі можуть набувати різних конотацій. Це, у свою чергу, пов'язано з бажанням мовця точніше передати власне ставлення до обговорюваного. Типовим для фразеомоделей із інтерпозиційною часткою «так» є вираження згоди з відтінком байдужості, рідше — інші конотації (вимушеності, констатації факту, підтвердження тощо). Наведемо кілька прикладів:

1.— *Виходить, що так.*

— **Ну, коли так, то й так. Нехай-но вже** (О. Довженко).

У цьому комунікативному акті адресат мовлення повністю погоджується зі співрозмовником, але його згода має характер байдужості. Реципієнт немовби пасивний та/або незацікавлений темою діалогу.

2.— *Не читай таких віршів більше, без них обійдемося!*

— **Досить так досить** (О. Коломієць).

Другий діалог містить реакцію згоди з додатковим відтінком поступки. Адресат погоджується зі співрозмовником через категоричність висловлення останнього. Крім того, виникнення реакції вимушеної згоди може зумовлюватися нерівноправністю комунікативних статусів учасників діалогу.

3.— *Корову доїти пора.*

— **...Доїти так доїти!** (О. Коломієць).

Як видно з прикладу, реакція згоди вказує на сприйняття мовцем факту доїння корови як звичайного в житті сільського жителя.

Як зазначалось вище, домінантною інтенцією для фразеологізованих висловлень із часткою «так», що передають згоду, є вираження байдужості/пасивності комунікативного партнера, яка, залежно від контексту, ситуації спілкування, набуває додаткових значень, а саме: 1) згода з реплікою співрозмовника як результат власного внутрішнього рішення, 2) згода як результат внутрішньої необхідності та 3) згода як результат умовного припущення або байдужості, індиферентності реципієнта.

Причинами такої розмаїтості конотацій згоди з думкою комунікативного партнера, стосовно ситуації розмови чи особи співрозмовника можуть бути такі: 1) адресат згоден із тим, що пропонує адресант, і сам визнає це необхідним (добровільна згода), 2) адресат згоден із тим, що пропонує адресант, оскільки підкоряється необхідності (вимушена згода), 3) адресат згоден із тим, що пропонує адресант, однак йому це байдуже (формальна згода). Проілюструємо цю думку прикладами:

4.— *Чи не прийдеш, голубонько, завтра?*

— **Завтра, так завтра. Прибіжу до вас вдень** (Г. Квітка-Основ'яненко).

Виникнення реакції байдужого припущення з боку мовця зумовлюється інтенцією першого співрозмовника, при цьому основним є не семантичний компонент «необхідність», а компонент «бажання»: якщо ти цього хочеш, нехай так і буде. Така реакція є добровільним, осмисленим рішенням задовольнити прохання комунікативного партнера, погодившись на зустріч із ним.

5.— *Де ж цілій громаді у хату [йти], і тут постоїмо!*

— **Ну, коли тут, то й тут добре** (Д. Маркович).

У діалозі реакція згоди з конотацією байдужості, вимушеного віддання себе на волю інших (осіб або обставин) зумовлюється обставинами розмови: неможливістю вмістити усіх бажаючих в одному приміщенні. Саме тому адресат змушений погодитися продовжити розмову не в хаті, а на вулиці. Позицію згоди з боку адресата можна потрактувати так: «якщо треба, то треба», «якщо ти так вважаєш, хай буде по-твоєму», тобто основним в унісонному висловленні виступає компонент необхідності.

6.— *Зовнішність для мене не важлива. It's personality that counts.*

— **Персоналіті так персоналіті** (Ірена Карпа).

В інтеракції репліка реципієнта не має інформаційної значущості, його участь у діалозі здійснюється більше за інерцією, ніж за бажанням висловити власне ставлення до обговорюваного. Власна позиція адресата не вербалізується, замовчується з причини відсутності інтересу щодо предмета розмови чи умов, за яких вона відбувається. Тому таку згоду не можна вважати цілковитою, адже адресат може бути й не згодним із думкою ініціатора розмови (хоча й не подає вигляду), а його репліки згоди можуть бути формальними.

Як правило, реакція формальної байдужої згоди виникає за умов спонукання до нецікавої для адресата дії, коли його інтенція зведена до мінімуму (7), або якщо попереднє висловлення не називає дію і не містить спонукання до неї, а репліка реципієнта є лише реакцією на повідомлення, що містить оцінку або характеристику (8), напр.:

7.— *Ну, йдьом прошвирнемся. Діло єсть.*

— **Діло, то й діло** (П. Вольвач);

8.— *Пропала моя юшка.*

— **Пропала так і пропала** (О. Коломієць).

Досліджувані конструкції, таким чином, виражають широкий спектр конотацій «внутрішньої згоди» [Личук 2001: 38-41], які варіюються від байдужості (4) та безвиході (5) до категоричності (6) та рішучості (7), пор.:

9.— *Посла. Давай спочатку посла!*

— **Посла, так посла** (З. Тулуб);

10.— *Причепуримо вас трохи ради суботи!*

— **Ну що ж, чепуритись, так чепуритись!** (О. Гончар);

11.— *Не треба таких веселих [співати пісень на війні].*

— **Не треба, то й не треба!** (О. Коломієць);

12.— *Гайда по коней! Роздумувати буде ніколи.*

— **Гайда, так гайда!** (О. Гончар).

Підсилення конотацій байдужої згоди у діалозі відбувається завдяки наявності у реактивному

висловленні інших маркерів. Це означає, що крім власне РФС із часткою «так» в оформленні репліки-реакції можуть брати участь й інші компоненти, що вказують на необхідність, можливість/відсутність вибору, байдужість комунікативного партнера, напр.:

13. — *Всі ж хотіли, щоб десь не в лабораторії.*

— *Ну, гаразд. Тут, то й тут. Вреши не так важливо де...* (О. Коломієць).

Як видно з прикладу, наявність у реактивному висловленні інших маркерів (*Ну, гаразд. Вреши не так важливо де...*) зумовлює інтенсифікацію значень поступки і байдужості.

Важливо відзначити, що для однозначного потрактування конотацій байдужої згоди, виражених за допомогою РФС із часткою «так», необхідно залучати до аналізу зовнішні ознаки, насамперед широкий контекст: діалог, мовленнєву ситуацію, частково — паралінгвістичні засоби. Важливість урахування зазначених чинників зумовлюється тим, що оформлена за допомогою РФС думка/реакція не містить типового для речень суб'єктно-предикативного членування. Крім того, в ізольованому вживанні такі висловлення втрачають свою інформативність, а без зв'язку з контекстом — свій потенціал, силу, напр.:

14. — *Спочатку хотів одружитися без попа, але Марія і чути не хотіла про те.*

— *Всьо равно, — махнув Архип рукою. — З попом, так з попом...* (У. Самчук).

Як видно з прикладу, наявність у діалозі невербального жесту (знакове використання руки) дозволяє домогтися правильного декодування висловлення адресата й однозначного потрактування унісонної конотації байдужості/індиферентності.

Отже, з вище викладеного можна зробити такі узагальнення:

1. РФС як особливий різновид синтаксичних фразеологічних одиниць широко представлений у мові й обслуговує переважно його діалогічну форму, виражаючи широкий спектр значень. Одним із таких значень є вираження згоди з думкою співрозмовника.

2. Варіація лексичного наповнення РФС із інтерпозиційною часткою «так» дозволяє розглядати подібні висловлення як неповністю формалізовані синтаксичні одиниці з різними відтінками у значенні. Основною конотацією є вираження байдужості, додатковими — значення поступки, констатації факту, підтвердження та ін. Крім того, така реакція згоди може бути щирою або формальною, добровільною або вимушеною.

3. Однозначне визначення конотацій байдужої згоди у РФС відбувається за рахунок вербальних і невербальних чинників.

4. Унісонні синтаксично нерозкладні речення з часткою «так», як і будь-які інші фразеомоделі, слугують засобом встановлення й підтримання комунікативного контакту й надають розмові яскравості, неповторної самобутності та емоційної наснаги.

Література

Брицин 1990: Брицин, В.М. Фразеологизированные двухкомпонентные не подлежащно-сказуемые предложения схемы (Prop (neg.) Inf) — Vf быт. [Текст] / В.М. Брицин // Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке / В.М. Брицин; отв. ред. Г.П. Ижакевич. — К.: Наукова думка, 1990. — С. 182-200. — (АН УССР. Ин-т языковедения им. А. А. Потебни).

Вихованець 2004: Вихованець, І.Р. Слова-речення [Текст] / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська // Теоретична морфологія української мови. — К., 2004. — С. 374-390.

Войцехівська 2007: Войцехівська Н.К. Іменники як лексично повторювані компоненти речень фразеологізованої структури [Текст] / Н.К. Войцехівська // Філологічні студії: [зб. наук. ст.]. — Вип. 5. — Вінниця, 2007. — С. 11-14.

Войцехівська 2008а: Войцехівська, Н.К. Лексичний повтор як прийом реалізації тактики згоди в діалозі [Текст] / Н.К. Войцехівська // Мова і культура: [наук. журнал]. — Вип. 10. — Т. IX (109). — К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. — С. 116-121.

Войцехівська 2008б: Войцехівська, Н.К. Метакомунікативний аспект висловлень зі значенням згоди [Текст] / Н.К. Войцехівська // Культура народів Причорномор'я: [наук. журнал]. — № 137. — Т. 1. — Тавричеський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. — Симферополь, 2008. — С. 85-88.

Дудик 1972: Дудик, П.С. Синтаксично нерозкладні речення, що виражають емоції [Текст] / П.С. Дудик // Українська мова і література в школі. — 1972. — № 11. — С. 32-38.

Киприянов 1968: Киприянов, В.Ф. Нечленные предложения в современном русском языке [Текст]: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / В.Ф. Киприянов. — М., 1968. — 20 с.

Кодухов 1967: Кодухов, В.И. Синтаксическая фразеология [Текст] / В.И. Кодухов // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. — Вологда: Сев.-Зап. кн. изд-во, 1967. — С. 123-137.

Куц 1996: Куц, О.П. Нечленовані речення як особливий різновид простих речень [Текст] / О.П. Куц // Студії з лексикології, граматики і лінгводидактики: [зб. наук. ст.]. — Вінниця, 1996. — С.121-125.

Леута 1994: Леута, О.І. Нечленовані конструкції (слова-речення) [Текст] / О.І. Леута // Сучасна українська літературна мова: [за ред. Плющ М.Я.]. — К.: Вища школа, 1994. — С. 333-335.

Личук 2001: Личук, М.І. Ступені фразеологізації речень [Текст] / М.І. Личук, В.Д. Шинкарук. — Чернівці: Рута, 2001. — 136 с.

Меликян 2001: Меликян, В.Ю. Очерки по синтаксису нечлененого предложения [Текст] / В.Ю. Меликян. — Ростов н/Д., 2001. — 136 с. — (Ростов. гос. пед. ун-т, Лингвистический ин-т).

Озаровский 1980: Озаровский, О.В. Согласие-несогласие как категория коммуникативного синтаксиса [Текст] / О.В. Озаровский // Проблемы учебника русского языка как иностранного. Синтаксис. — М.: Рус. яз., 1980. — С. 109-120.

Опришко 1970: Опришко, А.Я. Синтаксически связанные конструкции, соотносительные с местоименными вопросительными предложениями в современном русском языке [Текст] : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / А.Я. Опришко. — Харьков, 1970. — 20 с.

Шведова 1955: Шведова, Н.Ю. О некоторых типах фразеологизированных конструкций в современном русском языке [Текст] / Н.Ю. Шведова // Исследования по грамматике русского литературного языка. — М.: Изд-во АН СССР, 1955. — С. 247-341.

Nosowicz 2001: Nosowicz, J.F. Учение о нечлененых предложениях в русском синтаксисе [Текст] / J. F. Nosowicz // Acta Univ. N. Copernici. Nauki humanistyczno-społeczne. — Toruń, 2001. — Z. 351: Studia Slavica, №6. — С.153-159.

Wierzbicka 1987: Wierzbicka, A. Boys will be boys: “radical semantics” vs. “radical pragmatics” [Text] / A. Wierzbicka // Language. — 1987. — Vol. 63. — № 1. — P. 95-114.

Статья продолжает цикл публикаций автора по проблемам выражения согласия в украинской диалогической речи. Проанализирована одна из моделей высказываний со значением согласия — синтаксически нечлененое предложение с интерпозиционной частицей «так».

Ключевые слова: диалог, согласие, предложение фразеологизированной структуры.

The article continues the series of publications of the author on the expression of consent in the Ukrainian dialogical speech. One of models of consensual utterances — the syntactically undivided sentence with the interposition particle "так" — is analysed.

Keywords: dialogue, consent, sentence with a phraseological structure.

Надійшла до редакції 22 вересня 2010 року.

Анна Донец

УДК 81'367.623
ББК 81.411.2 – 21

БАХУВРИХИ РУССКОГО ЯЗЫКА В ОНОМАСИОЛОГИЧЕСКОМ ОСВЕЩЕНИИ

Статью посвящено визначенню ономасіологічного статусу бахуврихі – посесивних атрибутивних конструкцій та складних прикметників, які від них походять, а також їхнього місця у мові серед інших композитів. У статті подано новий метод дослідження явища бахуврихі – вони розглядаються як моновербальні дублети посесивних атрибутивних конструкцій. Актуальність статті зумовлена недостатнім опрацюванням бахуврихі, особливо у російській мові.

Ключові слова: ономасіологічний статус, атрибутивні конструкції, бахуврихі, моновербальні дублети.

Целью нашей статьи является определение ономасиологического статуса посесивных атрибутивных конструкций и образованных на их базе сложных прилагательных, таких, как например, рус. **широкоплечий** (< **широкий в плечах**), сравним: *Он был среднего роста, широкоплечий и еще более широкий к тазу* [Куприн. В цирке] и **Широкоплечий, коренастый человек среднего роста с неизгладимыми следами стройной военной выправки** [Чуковский].

Такие конструкции получили множество терминологических обозначений, например, «экзоцентрическое сложное имя», то есть такой композит, «центр которого находится вне его, <...> выводится лишь за пределы сложного имени» [Даль 1998: 250], «посесивное сложное имя» [Даль 1998: 469]. Мы же будем называть их бахуврихи-номинаемы, включающие композит и посесивное словосочетание, эквивалентом которого данный композит является. Впервые термин «бахуврихи» был употреблен в древнеиндийской лингвистике и поэтике. Он обозначал сложное слово со значением принадлежности, обладания. Происходит данный термин от санскритского *bahuvrihi* – *bahu-* (обильный) и *-vrihi* (рис) и дословно означает «богатый рисом». Иначе говоря, класс бахуврихи так назван через одного из его представителей. Употребление данного термина, на наш взгляд, является наиболее удачным.

В XX веке этот термин, наряду с некоторыми другими терминами санскритских лингвистов (ср. сандхи, сварабхакти), был усвоен учёными стран Запада и стал употребляться и применительно к другим языкам, в том числе современным. Композиты-бахуврихи разных языков рассматривались в целом ряде лингвистических работ. Наиболее детально явление бахуврихи изучено английскими лингвистами, тогда как в современной

русистике только небольшое количество работ посвящено сложным адъективам. Так, особенности английских композит-бахуврихи исследовались с точки зрения их структуры и семантики N. Bergsten, H. Marchand, B. Selten, О.Г. Васильевой; бахуврихи русского языка изучались Н.В. Трофимовой. Наиболее детально проблемы описания бахуврихи в немецком языке рассматривались в работах германистов И. Барца, О. Бехагеля, В.С. Вашуниной, Я. Гримма, Н.В. Макаровой, В.М. Павловой, Г.О. Ханта, Н.В. Яценко.

Говоря о статусе бахуврихи в ономаσιологической системе языка, мы будем основываться на мнении о том, что «бахуврихи в большинстве случаев возникают не как словесная интерпретация коллокации, а как однословная реализация аналитического лексико-семантического варианта номинатемы с доминантой словом в атрибутивной функции» [Максимов 1980: 172]. В этом отношении наибольшую трудность представляет выделение бахуврихи из огромного перечня, на первый взгляд, сходных по структуре композитов.

Сопоставление происходит с единицами типа *вєслоногий, винтокрылый, винтомоторный* и т. п. Однако найти исходные эквивалентные словосочетания для данных номинатем сложно. Мы можем предположить, что эти конструкции являются прилагательными-терминами, образованными в результате соединения двух существительных вне пределов посессивных конструкций.

Показательной на наш взгляд является точка зрения В.И. Теркулова. Он говорит о необходимости определения различий в формировании ономаσιологических моделей, с одной стороны, бахуврихи, а с другой – деривационных атрибутивных композитов. Разница состоит в том, что «суффикс бахуврихи реализует атрибутивную посессивную функцию исходного словосочетания, а суффикс деривационного атрибутивного композита является атрибутивным формантом, формирующим не подкрепленное атрибутивной функцией исходного словосочетания признаковое значение новообразованного сложного слова» [Максимов 1980]. Он приводит пример бахуврихи *бензомоторный*, где реализуется атрибутивное значение словосочетания *с бензиновым мотором*. В противовес этому атрибутивное значение композита *сельскохозяйственный* не связано с выполнением исходным словосочетанием атрибутивной функции, так как невозможно даже найти совпадающую с ним в номинативном значении расчлененную конструкцию. В.И. Теркулов указывает, что исходным словосочетанием можно было бы считать *относящийся к сельскому хозяйству*, однако оно является только лишь искусственным словообразовательным перифразом, поскольку существование в языке, например, выражения *культура, относящаяся к сельскому хозяйству* вызывает серьезные сомнения.

Интересной, на наш взгляд, является точка зрения Н.В. Трофимовой, которая изучает «семантические и словообразовательные структуры адъективов с различными препозитивными основами» [Земская 1981: 120]. Аналогично ей мнение Е.В. Лескиной, которая говорит о «сложных адъективах с препозитивными основами, которые являются немногочисленной группой, характерных для книжной речи наименований, например: *малоактивный* (человек), *остроактуальный* (диалог)» [Современный русский язык 1952: 121]. Однако с данным мнением сложно согласиться. Эти образования являются не сложными прилагательными, а словосочетаниями, которые по орфографической традиции пишутся слитно. Другими словами, вышеприведенные примеры состоят из двух компонентов, способных самостоятельно выполнять номинативную функцию. Например, сращение причастие + прилагательное *малоактивный* позволяет выделить два конструкта, *мало* и *активный*, самостоятельно выполняющие номинативную функцию в аналогичных конструкциях. Кроме того, глосса *мало* может быть рассмотрена как уточняющий компонент в одном ряду с конструктами *высокоактивный* либо *сверхактивный* [Максимов 1980: 155].

Чтобы избежать подобного рода трудностей в определении статуса бахуврихи, следует обратиться к структуре посессивных атрибутивных конструкций.

Наиболее популярна в лингвистике теория Э. Бенвениста, согласно которой синтаксическая структура бахуврихи трехчлена: «Кроме двух выраженных членов, она включает невыраженный, но необходимый член – носитель атрибута». Правда, при этом он указывал и на то, что «это сложное имя основывается на атрибутивной конструкции» [Бенвенист 1974: 251], то есть на ситуации, когда исходное словосочетание выполняет в предложении атрибутивную функцию. В композите же, образованном на базе этого словосочетания, то есть, собственно, в бахуврихи на эту атрибутивную функцию указывает суффикс [Бенвенист 1974: 251]. Однако уже само это определение противоречит необходимости введения в ономаσιологическую модель «носителя атрибута», поскольку он в этом случае может быть определен только как ономаσιологический базис именно глоссы, в которую входит бахуврихи, но ни в коем случае не последней. Например, в словосочетании *широкоплечий парень* слово *парень* выступает как ономаσιологическая база не для бахуврихи *широкоплечий*, а для словосочетания *широкоплечий парень*, являющегося аналитическим лексико-семантическим вариантом номинатемы *парень* [Максимов 1980: 172].

Поэтому, на наш взгляд, ономаσιологическим базисом для бахуврихи является атрибутивная функция исходного словосочетания, реализованная в композите в суффиксе. К такому же выводу, кстати, приходит и сам Э. Бенвенист, писавший о том, что бахуврихи «сочетают синтаксическую функцию и семантическую функцию» [Даль 1998: 252].

Основываясь на мнении В.И. Теркулова, можем сделать вывод о том, что для бахуврихи ономаσιологическим базисом является атрибутивное статусное (посессивное) синтаксическое значение исходного словосочетания, выраженное либо собственно синтаксической конструкцией, либо абсолютизацией значения синтаксической конструкции при помощи посессивного предлога, а ономаσιологическим признаком – ономаσιологическая структура исходного именного словосочетания. Соответственно, в русском языке

бахуврихи виступає в двох разновидностях – в формі посесивного словосполучення (*с шестью гранями*) і утвореного на його базі композита (*шестьгранний*).

Важким є питання про сферу використання бахуврихи в російській мові. В ній бахуврихи зустрічаються практично в усіх стилях мови: науковій, газетній, художній і розмовній. Звернемося до точки зору Максимової В.І. і вивченому їм явленню варіантних прикметних. Мова йде про конструкції типу: *двусторонний – двухсторонний, двугранный – двухгранный*. В своїй роботі автор розглядає випадки, коли використання того чи іншого варіантного прикметного викликає складнощі. Для нас проблема двозначності не представляє великого інтересу і морфологічні зміни в формі суфікса в наведених прикладах, є об'єктом іншого дослідження. Ми ж віднесемо данне утворення до бахуврихи, і в підтвердження наведемо приклади використання композита: *В ближайшие недели Украина может подписать двухстороннее соглашение с США по реструктуризации части задолженности в рамках Парижского клуба* [http://bin.com.ua/templates/news_article_big.shtml?id=15331 – 42 Кб] і еквівалентного їй вихідного словосполучення: *Чем отличается увольнение по собственному желанию от увольнения по соглашению двух сторон* [http://money-vopros.ru/money/10907.html – 16 Кб]. Також нами виявлено велику кількість прикладів бахуврихи, називаючих міру часу в часі (час) – *двухчасовой*, в популярному тольському арт-клубі «Корона» відбувся *двухчасовой творческий вечер Михаила Андреева «Отчего так в России березы шумят?»* [http://www.sibogni.ru/actions/0/2007/1 – 14 Кб] - *Это будет что-то вроде творческого вечера длиной в два часа* [http://nova.rambler.ru/srch?query], в просторі (метр) – *двухметровый*, вагові одиниці (тонна) – *двухтонный*, грошові (рубль) – *двухрублевый*.

Вживання бахуврихи використовується також як експресивне засіб словотворення в розмовній стилі мови. Детально функцію експресивних похідних в розмовній стилі мови досліджувала Земська Е.А. Вона говорить про те, що завдяки експресивним похідним, можна найбільш повно висловити своє певне ставлення до співрозмовника, чи то ввідливе ставлення, дружнє ставлення або навпаки, презрєння, неуваження і т. п., а також зацікавлення і подив. Наприклад, *Там была какая-то косоглазенькая девица* [Бенвенист 1974: 114]. В даній пропозиції прикметне *косоглазенькая* носить характер іронічності по відношенню до об'єкта.

Бахуврихи з зменшувально-ласкательним суфіксом також використовуються, коли відбувається спілкування між людьми і тваринами, чи мова йде про тварин, наприклад: *Они прямо от этого слова как живые передо мной – краснопузенькие, внутреннепухлые, нахохлившиеся птичуганы!* [http://www.livejournal.com/users/tari_bird/84526.html – 11 Кб]

Виконаний нами аналіз дозволив виділити наступні лексико-семантичні поля бахуврихи:

Колір органу: *беломордый / с белой мордой, рыжеволосый / с рыжими волосами, рыжеусый / с рыжими усами, синеглазый / с синими глазами;*

Інтенсивність кольору: *белоснежный / белый как снег;*

Внутрішня характеристика суб'єкта: *жестокосердечный / с жестоким сердцем, слабонервный / со слабыми нервами; мокромозготный / с мокрым мозгом;*

Якість звуку/голос: *громкоголосый / с громким голосом;*

Характеристика предмету по зовнішньому вигляду: *косоглазый / с косыми глазами, кособокий / с косыми боками, круглолицый / с круглым лицом, круглолобый / с круглым лбом; хилоногий / с хилыми ногами;*

Кількісна характеристика: *трехэтажный / из трех этажей, односерийный / к одной серии;*

Міра ваги: *двухтонный / в две тонны, трехкилограммовый / в три килограмма;*

Міра довжини: *трехметровый / в три метра;*

Часова тривалість: *двухнедельный / на две недели, трехлетний / трех лет;*

Красота: *румянощекий / с румяными щеками;*

Температура: *студеноводный / со студеной водой;*

Смак: *лимоннокислый / кислый как лимон;*

Якість: *грубосуконный / из грубого сукна, грубошерстный / из грубой шерсти.*

Дана робота розглядає бахуврихи російської мови з онімасіологічної точки зору і дає можливість в майбутніх роботах скласти словник бахуврихи англійської і німецької мов, а також вивчити більш детально це мовне явище.

Література

Даль 1998: Даль, В.І. Толковий словник живої великоросійської мови [Текст] / В.І. Даль. – Москва: Цитадель, 1998. – 835 с.

Бенвенист 1974: Бенвенист, Э. Обща лінгвістика [Текст] / Э.Бенвенист ; [пер. с франц. Ю.Н. Караулова и др.]. – М. : Прогресс, 1974. – 447 с.

Васильєва 2004: Васильєва, О.Г. Функціонально-семантичні особливості посесивних найменувань особи (на прикладі субстантивних композитів-бахуврихі) [Текст] / О.Г.Васильєва // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – 2004. – № 17. – С. 104-107.

Земська 1981: Земська, Е.А. Русская разговорная речь [Текст] / Е.А.Земская. – М. : Наука, 1981. – 276 с.

Максимов 1980: Максимов, В.І. К тайнам словотворення : кн. для внеклассного чтения [Текст] / В.І. Максимов. – М. : Просвещение, 1980. – 160 с.

Современный русский язык 1952: Современный русский язык: Учебник для филол. спец. ун-тов [Текст] / Под ред. В.А. Белошапковой. – М.: Изд-во МГУ, 1952. – 520с.

Теркулов 2008: Теркулов, В.И. Композиты русского языка в ономазиологическом аспекте : дисс. ... доктора филол. наук : 10.02.02 [Текст] / Теркулов Вячеслав Исаевич. – Горловка, 2008. – 472 с.

Трофимова 2006: Трофимова, Н.В. Препозитивные деривационные средства выражения степени признаков в сложных адъективах русского языка [Текст] / Н.В. Трофимова // Культура народов Причерноморья. – 2006. – № 94. – С. 117-121.

Статья посвящена определению ономазиологического статуса бахуврихи – посессивных атрибутивных конструкций и образованных на их базе сложных прилагательных, а также их места в языке среди других композитов. В статье представлен новый метод изучения бахуврихи – они рассматриваются как моновербальные дублиеты посессивных атрибутивных конструкций. Актуальность статьи обусловлена малой изученностью явления бахуврихи в современной лингвистике.

Ключевые слова: ономазиологический статус, атрибутивные конструкции, бахуврихи, моновербальные дублиеты.

The given article deals with determination of the onomasiological status of possessive attributive constructions and compound adjectives, which are formed from it and its place among the other composites. In the article a new approach to the bahuvrihi is presented – they are researched as monoverbal doublets of possessive attributive constructions. The topicality of the article concerns that fact, that in modern Linguistics the phenomenon of bahuvrihi was not studied enough, especially in Russian language.

Keywords: onomasiological status, attributive constructions, bahuvrihi, monoverbal duplicates.

Надійшла до редакції 25 серпня 2010 року.

Наталя Кобченко

ББК 81.2 – 2(4Укр)

УДК 81'367.63: 811.161.2

РЕАЛІЗАЦІЯ АДРЕСАТНОСТІ В СИНТАКСЕМАХ СИНКРЕТИЧНОЇ СЕМАНТИКИ

У розвідці описано морфологічні засоби вираження виокремлених у структурі речення синкретичних синтаксем з адресатним відтінком, окреслено їхнє лексичне наповнення. Прокоментовано дериваційний шлях витворення конструкцій з такими компонентами. Обґрунтовано розрізнення адресата в ситуації та адресата ситуації.

Ключові слова: синкретична синтаксема, адресатність, адресат в ситуації, адресат ситуації, семантико-синтаксична функція, семантичний відтінок.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики стрімко підвищується увага науковців до явищ нетипових, таких, що не піддаються однозначній кваліфікації, результатом чого, у синтаксисі зокрема, є плідні напрацювання у вивченні синкретичних членів речення, синкретичних семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами складних речень, а також синкретичних функцій синтаксем. Останній аспект є менш дослідженим, але не менш цікавим, з-поміж інших, що й спричинило порушення нами цього питання.

Семантико-синтаксична категорія адресатності дотепер залишається чи не найменш опрацьованою: у рамках студіювання цієї проблематики пошуки лінгвістів спрямовані переважно в площину окреслення функціонально-семантичного поля дієслів адресатності, визначення й опису відношень між лексемами, що його утворюють [Лінник 1998; Пац 1998; Пац 1998а]. Між тим, особливості функціонування та вираження адресатних синтаксем рідко потрапляють до кола дослідницьких інтересів науковців, що очевидно, можна пояснити вузькістю семантичного й морфологічного наповнення цих актантів: у ролі адресатної синтаксеми виступають здебільшого назви осіб у формі давального безприменникового відмінка [Безпояско 1991: 39] й родового з прийменником *для* або *до* [Вихованець 1992: 124-126], а також у валентній рамці обмеженої групи предикатів цю позицію посідає применниково-відмінковий комплекс „*перед* + орудний” [Золотова 1988: 272-273]. Однак значення адресатності може бути наявним у певній синтаксемі не лише як таке, а й у вигляді семантичних нашарувань і відтінків, які тією чи тією мірою взаємодіють з основним значенням компонента. У зв'язку з цим актуальною постає потреба фіксації й аналізу таких явищ, що й продиктувало завдання нашої студії – виокремити в структурі речення синкретичні синтаксеми з семантичним відтінком адресатності й навести їхні морфологічні вияви. Адже реєстр формальних втілень синкретичних синтаксем, що водночас з іншим виражають адресатне значення, сприятиме розв'язанню важливих наукових задач, з-поміж яких всебічний опис семантико-синтаксичної категорії адресатності, оформлення функціональної типології синтаксем, створення комплексної теорії синкретизму.

Для адекватного й вичерпного висвітлення порушеного питання необхідно насамперед зважати на витлумачення поняття адресата, яке в сучасному мовознавстві не просто вживається у двох значеннях, а й належить до поняттєво-категорійних апаратів двох дисциплін. Функціональний синтаксис оперує дефініцією „адресат”, або „адресатна синтаксема” на позначення одного з актантів, який посідає відкриту валентністю предиката позицію й позначає особу, на користь або на шкоду якої відбувається дія [Вихованець 1992: 124]. У лінгвістиці тексту ж адресатом є один з комунікантів, на якого спрямоване висловлювання, тобто мовленнєва дія того, хто говорить [Загнітко 2006: 53; Селіванова 2006: 16-17 тощо]. Таким чином, принциповим постає розрізнення адресата в ситуації – учасника ситуації, який залучений до дії, на якого так чи так спрямована дія, – та адресата ситуації – особи, на яку спрямована ситуація загалом або повідомлення про неї. Із двох зазначених об’єктом нашого студіювання є адресат у ситуації, який на семантико-синтаксичному рівні речення проектується в позицію адресатної синтаксеми. Саме цим і пояснюється відсутність у розвідці розгляду кличного відмінка як засобу вираження адресатної семантики, адже він не позначає безпосереднього учасника ситуації, особу, яка прямо залучена до дії, а є спеціалізованим експліцитним репрезентантом адресата повідомлення.

Спостереження й аналіз фактичного матеріалу дає підстави виокремити кілька морфологічних виявів синтаксем, у яких, окрім іншого, реалізовується значення адресатності:

1. Давальний безприймниковий відмінок. Як відомо, давальний відмінок спеціалізований на вираженні адресатної семантики, однак трапляються випадки, коли на його основне значення нашаровуються інші відтінки. Одним з таких різновидів виступає давальний адресатно-об’єктний. Ця функція датива зумовлена семантичною специфікою предикатів, у валентній рамці яких він опиняється. Дієслова із значенням сприяння, шкоди та ін. виражають дію, яка спрямована на певний об’єкт і водночас відбувається на користь чи на шкоду цього об’єкта, тому вираження об’єкта й адресата дії акумулюються в одній синтаксемі, морфологічно оформленій давальним відмінком, напр.: *Він довгі літа надокучує панові різними процесами* (Іван Франко); *Княгиня пригадала, як колись у стравниці побачила цю неслівливу дівчину, що боялася підняти на неї очі, пригадала, як Малуша допомагала Ярині, як потім стала допомагати їй – княгині* (Семен Скляренко); *Знавці мистецтва дякували Дмитрові Івановичу за те, що зберіг пам’ятник* (Іван Шаповал). Варто зазначити, що І.Р. Вихованець потрактував розглядувану функцію датива як суто об’єктну, а сам давальний відмінок у подібній позиції як комбінаторний варіант знахідного, аргументуючи це тим, що він охоплює незначну сферу об’єктних засобів і сполучається з дієсловами, при яких об’єктний ад’юнкт не може бути репрезентований акузативом [Вихованець 1987: 111]. Така інтерпретація знайшла своїх прибічників, які, розмежовуючи давальний адресатний і давальний об’єктний, опираються на лексико-семантичну групу опорного предиката [Степаненко 2008: 92-94]. Наведене витлумачення датива як функціонального варіанта акузатива є почасти переконливим, але аналіз конкретних мовних фактів засвідчує їхню справедливість у тому разі, коли давальний посідає об’єктну позицію при предикатах стану, адже їхня валентність, у принципі, не передбачає наявності адресата напр.: *Ярослав не вірив тепер навіть Коснятинові* (Павло Загребельний); *І тому редакційні жінки симпатизували Харлакові* (Володимир Дрозд); *Вона віддана своїй господині* (Улас Самчук); *І стане він вірним Хмелеві навіки* (Роман Іваничук). Тоді як прогнозованість адресатної синтаксеми у валентній рамці предикатів дії, виражених дієсловами таких лексико-семантичних груп, як сприяння, шкоди, повідомлення тощо, не викликає сумніву, напр.: *Я вмить згадав, що читав десь, як воїни допомагали людям під час стихійних лих...* (Всеволод Нестайко); *Та це не заважало Юхримові думати про себе, що він розумніший за всіх у селі, і чекати свого часу* (Михайло Стельмах); *Вона Труді все розповіла* (Володимир Винниченко).

Подекуди адресатність у синкретичних синтаксемах поєднується із суб’єктним значенням. Такі синтаксеми функціонують у структурі семантично неелементарних речень з дієсловами волевиявлення, асистивності, вербального впливу тощо в ролі предиката та інфінітивами в ролі об’єктної синтаксеми. Витворення подібних побудов є результатом об’єднання двох базових речень з тотожним лексичним компонентом, який в одному з них виступає адресатом реальної дії, а в іншому – суб’єктом потенційної. Унаслідок дериваційних перетворень предикат другого базового речення, набравши форму інфінітива, транспонується в позицію об’єктної синтаксеми щодо предиката першого базового речення, а суб’єкт другого базового речення зливається з адресатом першого, пор.: *Поснулим душам звелено + Поснули душі мусять хропти* → *Поснулим душам звелено, щоб вони хропли* → *Уже всі звикли: геніїв немає. Поснулим душам звелено хропти* (Ліна Костенко); *Йому запропонували + Він має поїхати до Туреччини* → *Йому запропонували, щоб він поїхав до Туреччини* → *Хвилюватися, думаючи про Стамбул він почав, власне, відколи йому запропонували поїхати до Туреччини* (Юрко Покальчук). Таким чином на первинну семантику адресатної синтаксеми нашаровується відтінок суб’єктності, відчутність якого посилюється ще й лексичним наповненням новоутвореного об’єкта, що позначає опредмечену дію, напр.: *...Звелів покинути нам Трою...* (Іван Котляревський); *Як тільки Микола та Степан з невеликою дружиною охочих гриднів почали готуватися до вилазки, воевода наказав челяді дістати з погребів сити та сирівець, пекти пироги, смажити м’ясо* (Володимир Малик); *Так я заборонив собі дивитися на речі по-іншому* (Любка Дереш).

Наявність адресатного відтінку фіксуємо також і в синтаксемах, виражених дативом, напр.: *Чекає все: і розпач, і образа, А рідний край нам буде чужиною* (Олена Теліга); *Може, вклала душу в діда, як уклала би в дитину, якої не народила Андрієві* (Марія Матіос). У подібних побудовах давальний відмінок набуває семантики призначення й, хоч і маючи деяку спорідненість з давальним адресатним (і в ролі давального адресатного, і в ролі давального призначення вживаються переважно назви осіб), суттєво від нього

відрізняється обставинною функцією. Поява таких синкретичних синтаксем пов'язана з контамінацією двох семантично елементарних речень, що супроводжується редукцією в одному з них предиката призначення, щодо якого давальний відмінок посідав валентно зумовлену позицію. У процесі дериваційних змін сема призначення не елімінується разом із згорганням предиката, а конденсується в дативі, спричиняючи семантичні зрушення в ньому, які виявляються в домінуванні адвербіальної семантики, пор.: *Вулкан-коваль ковав блискавку + Блискавка призначалася Зевесу* → *Вулкан-коваль тоді трудився, Зевесу блискавку ковав* (Іван Котляревський); *Блакитне сонце світило + Світіння призначалося мені* → *Блакитне сонце мені світило, А буде чорне, а, може, й сіре...* (Олена Теліга). Неможна, однак, категорично стверджувати, що така функціональна позиція датива свідчить про його повну транспозицію в адвербіальну сферу, адже він, репрезентуючи в похідному реченні зредукований предикат *призначатися*, зберігає завдяки цьому семантику адресата. Ця особливість давального в зазначених функціональних умовах і дала підстави І.Р. Вихованцеві визначити його функцію як синкретичну цільово-адресатну з перевагою адвербіального цільового значення [Вихованець 1987: 116].

Датив зберігає певний відтінок адресатності й за транспозиції в ад'єктивну сферу, напр.: *Ми, дівчата, умовились зійтися о пів до одинадцятої коло пам'ятника Шиллерові. Ходім!* (Грина Вільде); *І де ціна життя! Його ж не вернеш Ні золотом, ні кров'ю* (Іван Кочерга); *Знову повернувшись до столу, Павло схилиється над недописаним листом Василю Лукичу* (Микола Сиротюк). Адресатне нашарування в подібних синтаксемах має залишковий характер: переміщуючись в атрибутивну позицію, вони конденсують у собі сему призначення елімінованого предиката, у валентній рамці якого в базовому реченні посідали місце адресата, напр.: *Забрали все: коней, воза, подарунки Милані, матері та сестричці Ганночці, а самого зв'язали жезелею, приторочили до воза і потягнули в Половеччину...* (Володимир Малик) ← *Подарунки були призначені Милані, матері та сестричці Ганочці; А навкруги гримав день і чути було – на соніці – тоскно-радісний гімн життя* (Микола Хвильовий) ← *Гімн був призначений життю.*

Окремо слід зосередитися на сполученнях давального відмінка з лексемами на зразок *вітання, слава, хвала* тощо. Деякі лінгвісти вбачають у подібних побудовах реалізацію об'єктних семантико-синтаксичних відношень [Печников 1966: 13], мотивуючи це тим, що опорні слова в них через ускладненість предметної семантики вираженням спонукання втрачають ознаки іменника й прямують до дієслів, пор.: *Привіт тому, хто здійснює ранковий вітерець; молитва до того, хто дарує солодкість устам закоханих; хвала тому, хто сповнює жаром голос улюблений, поважання тому, хто осяяний пречистою світлістю, як лиця й глави вознесених; слава тому, хто перед військом тримає знамено перемоги...* (Павло Загребельний) — *Вітаймо того, хто здійснює ранковий вітерець; молитва до того, хто дарує солодкість устам закоханих; хвалімо того, хто сповнює жаром голос улюблений, поважаймо того, хто осяяний пречистою світлістю, як лиця й глави вознесених; славімо того, хто перед військом тримає знамено перемоги.* Однак вважаємо за доцільне погодитися з такою думкою частково, позаяк, окрім спонукання висловити певне ставлення особі, такі конструкції ще й констатують уже притаманне мовцеві це ж саме ставлення, належність цього ставлення особі, а тому семантику датива необхідно кваліфікувати не як власне-об'єктну, а як синкретичну адресатно-об'єктно-посесивну, пор.: *Слава ворогові, що твоєї ненависті вартий, Вітха – стріти його на вузькій для одного стежині* (Олег Ольжич) ← *Я славлю ворога (Моє славлення належить ворогові) + Славте ворога; Хвала щастю, бо його не купиш і не підкупиш* (Дмитро Бедзик) ← *Я хвалю щастя (Моє хвалення належить щастю) + Хваліть щастя.*

3-поміж інших вирізняються синкретичні синтаксеми, виражені давальним відмінком адресатно-посесивного значення, якому властива подвійна залежність – від дієслова та іменника [Вихованець 1987: 117; Безпояско 1991: 65], напр.: *Вже не злість, а тихий глибокий сум заліз йому в душу* (Валер'ян Підмогильний); *Я вчора, пробачте, підгледів, як ви в потоці миди цій панії ноги. Наші чоловіки ніколи не мують своїм жінкам ноги* (Марія Матіос); *Коляй доскотав їй сухим стеблом ногу* (Марія Матіос). Наявність у реченневих утвореннях датива з адресатно-посесивною семантикою не передбачена семантико-синтаксичною валентністю предиката, а є наслідком синтаксичної деривації. Після об'єднання двох семантично елементарних речень та згоргання в одному з них предиката належності давальний, який позначає суб'єкт володіння, сполучається підрядним зв'язком у формі вільного поєднання з компонентом у функції об'єкта володіння, який водночас є й об'єктом спрямування активної дії в другому реченні, пор.: *Кінь вороний у дальню путь не хоче, І срібним порохом Чумацького шляху Засліплює мандрівникові очі* (Юрій Дароган) ← *Кінь засліплює очі + Очі належать мандрівникові; Трава мені губи лиже...* (Марія Матіос) ← *Трава лиже губи + Губи належать мені; Але вбивць голоси прикидались тоді убієнними, а пророчі слова заповзали вар'ятам в уста* (Ігор Римарук) ← *Пророчі слова заповзали в уста + Уста належать вар'ятам.*

2. Давальний прийменниковий відмінок. Щодо вживання датива у складі прийменниково-відмінкового комплексу, то дослідники 3-поміж його особливостей відзначають обмеженість кола прийменників, з якими може поєднуватися давальний, їхню очевидну вторинну відприслівникову природу, адвербіальне функціонування цих комплексів та моносемантичність кожного з них [Вихованець 1975]. Проте трапляються випадки, коли в структурі речення неможливо однозначно інтерпретувати функцію давального з прийменником. Зокрема, йдеться про комплекси датива з препозитивами *назустріч, услід, навздогін, наперейми, напереріз*: потрапляючи в детермінантну позицію речення, ці сполуки характеризуються синкретичною семантикою, яку можна окреслити як адресатно-темпорально-кондиціональну, напр.: *Я скажу їм услід таке слово, що та їжа їм каменем у череві стане й отрутою по жилах піде* (Адріан Кашченко); *Люди*

доземно кланялися князеві і воїнам, плакали, щось кричали **навздогін воям** (Володимир Малик) та адресатно-темпорально-каузальну, напр.: *А **назустріч їй** вершечками засяяли верби, мовби золотими перами втикались* (Степан Васильченко); *Іноді з ям, обабіч неї, вибігали навстрічу нам обідрані, смугляві й чорноволосі, подібні до циганчат діти, кричали щось незрозуміле і грозили **нам услід** чорними худенькими кулачками...* (Володимир Сосюра). Акумуляція в подібних синтаксемах стількох семантичних відтінків спричинена специфікою їхнього витворення: речення, у яких ці одиниці функціонують, є результатом контамінації кількох синтаксичних побудов, пор.: *Гомер, спасибі тобі, – сказав я **навздогін котові*** (Юрій Мушкетик) ← *Я сказав, **коли** кіт відходив + Те, що я сказав, адресувалося котові* (адресатно-темпорально-кондиціональне значення); *Щастя тобі, Марку, – старий скинув шапку і помахав нею **услід Безсмертному**, який наче поменшав, побувши у стайні* (Михайло Стельмах) ← *Старий скинув шапку і помахав нею, **бо** Безсмертний від'їжджав + Старий скинув шапку і помахав нею, **коли** Безсмертний від'їжджав + Помах адресувався Безсмертному* (адресатно-темпорально-каузальне значення). Варто зазначити, що підсиленню адресатного відтінку в розглянутих синтаксемах сприяє також і їхнє лексичне наповнення, яке обмежується назвами осіб або вказівками на них.

3. Родовий приєднаний відмінок. Родовий відмінок з приєдником для початково спеціалізований на вираженні адресатності, яка зберігається у вигляді семантичного нашарування навіть за його транспозиції до адвербіальної чи ад'єктивної сфери й набуття відповідних функцій. Так, переміщуючись у детермінантну позицію речення, генітив з препозитивом для виражає цільово-адресатну семантику, напр.: *Для тебе поет складає пісні, тобі привозить торговець свої товари з-за моря через сонну пустиню* (Гнат Хоткевич); *Ця річечка тече для клена і для мене...* (Микола Вінграновський); *І в душній залі буде знов рости Така дитинна й божевільна мрія: Що задля мене хтось зуміє йти Крізь всі зневаги – так, як я умію!* (Олена Теліга), за переходу ж цього приєднано-відмінкового комплексу в присубстантивну позицію йому властива атрибутивно-адресатна семантика, напр.: *Це була прикра **несподіванка** для папи* (Павло Загребельний); *Мабуть, побачили **загрозу** для себе ще більшу, ніж од імператора* (Павло Загребельний); *Камери для арештантів* обладнані за всіма сучасними європейськими вимогами... (Голос України). Але слід визнати, що збереження в подібних синтаксемах адресатного нашарування уможливується насамперед їхнім лексичним наповненням, адже у випадках, коли у формі родового виступає назва не-особи, відмінок адресатності відсутній, пор.: *Одне слово, професор Анджилеску належав до людей, що їх іноді кидає природа на життєвий ринок **для реклами** власної продукції* (Грина Вільде); *Зверніть увагу на той факт, що ми брали **для допомоги** собі навіть генералів і то таких, що уставали й лягали, думаючи про царя* (Тодось Осьмачка); *Там побачив **корито** для промивки золота* (Юрій Яновський); *Тож обрали собі ці дві родини **місце для життя** подалі від людних доріг та тьми задрісних очей* (Марія Матіос).

Як відомо, валентність локативних предикатів відкриває гніздо для локативної субстанційної синтаксеми, одним з морфологічних варіантів якої є поєднання родового відмінка з приєдником до. Але у разі, коли родовий відмінок містить вказівку на особу, названий приєднано-відмінковий комплекс набуває додаткового адресатного відтінку, напр.: *Вечері того таки дня, впоравшись у хаті, Секлета **побігла до батька** й розказала батькові й матері, що Грицай її сватав* (Іван Нечуй-Левицький); *З хати зразу вилітає вервечка босоногих дітлахів і по снігу **мчить до мамі*** (Михайло Стельмах); *...то не так уже й багато маєш до вибору – або **бігти по розум до ворожки** [...] або, звісна річ, молитися Богу й чекати...* (Оксана Забужко).

4. Називний відмінок. Характерним різновидом синкретичних синтаксем, у яких реалізовується й адресатне значення, є суб'єктно-адресатні, виражені номінативом. Зазвичай вони функціонують у реченневих структурах з дієсловом набуття або отримання в ролі предиката, посідаючи валентно зумовлену лівобічну позицію суб'єктного актанта, напр.: *Марта хутко йшла звичним шляхом на Хрещатик. Це вперше за життя вона **дістала** на себе стільки одвертого цинізму, брехні й базарної лайки* (Валер'ян Підмогильний); *О, краю мій, моїх ясних привітів **не діставав** від мене **жодний ворог*** (Олена Теліга); *На вступних екзаменах з літератури я **схопив „тріпку“*** (Анатолій Хорунжий). Відмінок адресатності в цих одиницях наявний через те, що речення з предикатом, вираженим дієсловом набуття чи отримання, корелюють з реченнями, у яких предикат виражений дієсловом давання, завдяки тому, що обидва типи конструкцій є відбиттям тієї самої ситуації. Відтак суб'єкт одного реченнєвого утворення є адресатом другого, а суб'єкт другого, відповідно, – адресатом першого, пор.: *Скільки вона горя прийняла **від тих самих панів**, на котрих робить!* (Михайло Коцюбинський) — *Скільки горя завдали їй ті самі **пани**, на котрих вона робить!; ...**король** мадярів Бела Четвертий отримав **від Батия** листа...* (Володимир Малик) — ***Батий** надіслав **королю** мадярів **Белі Четвертому** листа; **Ти і від мене** одержиши тамгу на вільну торгівлю у моїх володіннях* (Володимир Малик) — *І я дам **тобі** тамгу на вільну торгівлю у моїх володіннях.*

5. Приєднаний орудний відмінок. Лінгвісти неодноразово звертали увагу на вживання приєднано-відмінкового комплексу „перед + орудний” у позиції об'єктної синтаксеми [Золотова 1988: 272; Межов 2005: 171; Грищенко 2007], тоді як його транспозиція до атрибутивної сфери залишається неопрацьованою. Однак зараз зупинимося лише на одному вияві атрибутивного функціонування цієї сполуки, а саме на випадках, коли у формі орудного виступає субстантив, що безпосередньо чи опосередковано позначає особу або групу осіб. Такі явища цікаві тим, що лексичне наповнення інструменталія впливає на його семантико-синтаксичну функцію, накладаючи на атрибутивне значення комплексу „перед + орудний” додатковий відмінок адресатності, напр.: *Але: **сором перед** знайомим „**почмайстром**” **переміг** страх...* (Грина Вільде); *Особливо болісне **безсилля перед** **жінкою*** (Павло Загребельний). Це адресатне нашарування успадковане від вихідних щодо даних конструкцій, у яких приєднано-відмінковий комплекс „перед +

орудний”, посідаючи валентно-зумовлену об’єктну позицію щодо предикатів дії із значенням „виявляти”, окрім об’єктної семантики, імпліцитно виражає адресатність, пор.: *Справді, чого ж журитися їм, у яких є стільки різних життєвих вигод, стільки пошани від людей, стільки заслуг перед партією* (Володимир Винниченко) ← *Заслуги виявлені перед партією (і Заслуги призначені партії); ...щедро дарував Святополк поради, настанови, побажання, ще додавав до цього любов, закликав до покорі перед богом, отже, й перед папою* (Павло Загребельний) ← *Покора виявлена перед богом, отже, й перед папою (і Покора виявлена на користь бога, отже, й папи); Моя вина. Мій гріх перед людьми* (Ліна Костенко) ← *Гріх вчинений перед людьми (і Гріх скоєний на шкоду людям).*

Таким чином, функція адресатності, незважаючи на обмеженість спеціалізованих засобів вираження, подекуди реалізується в синкретичних синтаксемах – чи то як їхнє домінантне семантичне навантаження, чи то як додаткове нашарування. Окреслення й аналіз дистрибуції таких синтаксем належать до перспектив подальшого дослідження.

Література

- Безпояско 1991: Безпояско, О.К. Іменні граматичні категорії [Текст] / О.К. Безпояско. – К.: Наук. думка, 1991. – 171 с.
- Вихованець 1975: Вихованець, І.Р. Прийменниковий давальний у структурі словосполучення і речення [Текст] // Синтаксис словосполучення і простого речення: (Синтаксичні категорії і зв’язки): Монографія / Редкол.: М.А. Жовтобрюх (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 85-109.
- Вихованець 1987: Вихованець, І.Р. Система відмінків української мови [Текст] / І.Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1987. – 231 с.
- Вихованець 1992: Вихованець, І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] / І.Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
- Грищенко 2007: Грищенко, У.Ю. Форма орудного з прийменником перед у позиції об’єкта [Текст] / У.Ю. Грищенко // Наукові праці Кам’янець-Подільського держ. ун-ту: Філол. науки. – Вип. 15. – Т.1. – Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2007. – С. 55-59.
- Загнітко 2006: Загнітко, Анатолій. Лінгвістика тексту: Теорія і практикум. Науково-навчальний посібник [Текст] / Анатолій Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 289 с.
- Золотова 1988: Золотова, Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса [Текст] / Г.А. Золотова. – М.: Наука, 1988. – 440 с.
- Лінник 1998: Лінник, Любов. Особливості опозиції з-поміж дієслівних лексем адресатності [Текст] / Любов Лінник // Функціонально-когнітивні вияви граматичних структур: Зб. наук. пр. – К.: Ін-т змісту і методів навчання, 1998. – С. 95-100.
- Межов 2005: Межов, Олександр. Прийменниково-відмінкові засоби вираження суб’єктних та об’єктних синтаксем [Текст] / Олександр Межов // Граматика слова і граматики мови: Зб. наук. пр., присвяч. ювілею д-ра філол. наук, проф., чл.-кор. НАН України, зав. від. граматики та історії укр. мови Ін-ту укр. мови НАН України Вихованця Івана Романовича / НАН України; Ін-т укр. мови; Донецький нац. ун-т / Анатолій Загнітко (ред.). – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С. 152-175.
- Пац 1998: Пац, Любов. Семантична структура адресатних дієслів [Текст] / Любов Пац // Функціонально-когнітивні вияви граматичних структур: Зб. наук. пр. – К.: Ін-т змісту і методів навчання, 1998. – С. 101-110.
- Пац 1998а: Пац, Л.І. Функціонально-семантичне поле адресатності в сучасній українській мові: Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 [Текст] / Л.І. Пац. – Горлівка, 1998. – 158 с.
- Печников 1966: Печников, А.Н. Соотносительные глагольные и именные словосочетания, включающие дательный падеж без предлога: Автореф. дис. ... канд. филол. наук [Текст] / Куйбышев. гос. пед. ин-т им. В.В. Куйбышева. – Куйбышев, 1966. – 14 с.
- Селіванова 2006: Селіванова, Олена. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія [Текст] / Олена Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
- Степаненко 2008: Степаненко, Ярослав. Об’єктне значення давального відмінка на тлі його семантичної структури [Текст] / Ярослав Степаненко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія „Лінгвістика”: Зб. наук. пр. – Вип. VI. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2008. – С. 88-96.

В статті описані морфологічні засоби вираження виділених в структурі речення синкретичних синтаксем з адресатним оттенком, описано їх лексичне наповнення. Прокоментовано дериваційний шлях формування конструкцій з такими компонентами. Обґрунтовано дифференціацію адресата в ситуації і адресата ситуації.

Ключові слова: синкретична синтаксема, адресатність, адресат в ситуації, адресат ситуації, семантико-синтаксична функція, семантичний оттенок.

The paper deals with the exposition of the morphological manifestations of the syncretical syntaxemes with the addressee nuance distinguished in the structure of the sentence. Their lexical filling is defined. The derivational way of the formation of the sentences with such components is commented on. The difference of an addressee in the situation and an addressee of the situation is grounded on.

Keywords: syncretical syntaxeme, addressiveness, addressee in the situation, addressee of the situation, semantic-syntactical function, semantic nuance.

Надійшла до редакції 1 вересня 2010 року.

Лариса Колібаба

ББК Ш12=411.4*212.71
УДК 81'367.625

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ТИПИ БАЗОВИХ СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ ДІЄСЛІВ СЛОВОТВІРНОЇ КАТЕГОРІЇ СТАНУ

У статті досліджено механізм формування дієслів словотвірної категорії стану на синтаксичних засадах, диференційовано й проаналізовано структурно-семантичні типи базових синтаксичних конструкцій, схарактеризовано форманти, що виокремлюють дієслівну словотвірну категорію стану.

Ключові слова: дієслово, словотвірна категорія стану, базова синтаксична конструкція (структура), предикат, непередикатний компонент, суфікс.

Традиційно у мовознавстві словотвірну категорію розуміють як сукупність похідних слів із спільним загальним словотвірним значенням, але різними формальними засобами його вираження [Земская 2004: 103; Клименко 2004: 618; Словотвір... 1979: 36 та ін.]. Характерною ознакою сучасних дериватологічних досліджень є категоризація похідних одиниць на синтаксичних засадах [Вихованець 1988, 2005; Городенська 1987, 1991, 1994, 2002; Олексенко 2001]. Згідно з цим підходом словотвірні процеси ґрунтуються на складних взаємозв'язках предикатних і непередикатних знаків семантично елементарних речень, які самостійно або в сполученні з іншими семантично елементарними реченнями трансформуються в конкретні деривати, і розпочинаються з переведення базової синтаксичної одиниці (речення чи словосполучення) у відповідну семантико-синтаксичну позицію, на "стартову" площину, що дає поштовх наступним перетворенням [Вихованець 1988: 133]. Відповідно похідні одиниці є конденсатами семантично елементарних речень або формально-граматичними репрезентантами предикатно-аргументних та предикатно-предикатних структур, а суфікси та префікси, які входять до їхнього складу, – виразниками значень предикатів або аргументів.

Префіксальні, суфіксальні, префіксально-суфіксальні та інші дієслова є формально-граматичними корелятами предикатно-аргументних та предикатно-предикатних базових семантичних структур (конструкцій), що згортаються в реальне слово у будь-якій позиції речення. Для більшості похідних дієслів базовими одиницями є дієслівне словосполучення "предикат із значенням дії, процесу або стану + залежний від нього непередикатний аргумент" як самодостатня базова одиниця, виокремлена з семантично елементарного речення, та невласне дієслівне словосполучення "предикат із значенням дії, процесу або стану + супровідний предикат (предикат предиката)". Отже, основною умовою виокремлення словотвірних категорій дієслів є значення залежного компонента (непередикатного аргумента чи супровідного предиката), яке реалізують відповідні словотвірні форманти в процесі трансформації базової синтаксичної одиниці в конкретне похідне дієслово. На ґрунті значень залежних компонентів базових синтаксичних структур у сучасній українській мові виокремлено й докладно схарактеризовано два типи словотвірних категорій дієслів: 1) словотвірні категорії, що ґрунтуються на семантико-синтаксичних функціях непередикатних компонентів (словотвірна категорія локативності, словотвірна категорія інструментальності (знаряддя та засобу дії), словотвірна категорія результати та словотвірна категорія об'єкта); 2) словотвірні категорії, які базуються на значеннях супровідних предикатів (словотвірна категорія темпоральності та словотвірна категорія квантитативності) [Колібаба, Фурса 2005].

До дериваційних категорій дієслів належить також **словотвірна категорія стану**, яку формують дієслівні предикати з семантикою стану. Дієслівні предикати стану неодноразово ставали об'єктом досліджень вітчизняних та зарубіжних мовознавців, щоправда, здебільшого або в плані значеннєвої диференціації [Кавера 2008; Леута 2007; Степанов 1986 тощо], або з погляду їхньої валентно-інтенційної структури [Вихованець 1992; Володченков 1984; Дрогомирецький 1991; Леута 2007; Масицька 1996; Смирнова 1986 та ін.]. У руслі синтаксичного підходу до виокремлення словотвірних категорій проблема формування похідних дієслів із дериваційним значенням стану залишається маловивченою. Завдання пропонованої статті – пояснити механізм формування дієслівних одиниць словотвірної категорії стану на синтаксичних засадах, диференціювати й проаналізувати структурно-семантичні типи базових синтаксичних конструкцій, схарактеризувати форманти, що виокремлюють дериваційну категорію стану.

Словотвірну категорію стану слід відрізнити від категорії стану, яку донедавна виділяли в традиційній граматиці і зараховували до неї "прислівникові та невідмінювані іменні слова, які передають різні стани і виконують роль головного члена в безособовому реченні" [Вихованець, Городенська 2004: 294]. Названі категорії відрізняються своєю природою. Одиниці словотвірної категорії стану є похідними від іменників та прикметників. Семантику стану вони набувають унаслідок дериваційного процесу, тоді як слова категорії стану є безпосередніми лексичними виразниками цієї семантики, пор.: *тепло, сумно, зелено, гірко* й под. та *тепліти*

← ставати, робитися теплим, сумувати ← бути сумним, зеленіти ← ставати, бути зеленим, гіркнути ← ставати гірким.

Окремість у системі дериваційних категорій дієслів та особливий статус словотвірної категорії стану зумовлені неоднорідністю процесу формування її одиниць, що ґрунтуються на семантико-синтаксичних функціях як предикатних, так і непередикатних знаків. Дієслова словотвірної категорії стану постають унаслідок згортання базових двокомпонентних синтаксичних структур, котрі з власне-семантичного погляду є двочленими предикатами (синтаксичними дієсловами) зі значенням стану, а з формально-граматичного – аналітичними присудками з двома функціонально неоднорідними членами. Перший компонент базової синтаксичної структури – граматично навантажені зв'язкові елементи *бути, ставати (стати), робитися (зробитися)*, які “уможливлюють предикативне (у позиції присудка) вживання іменників і прикметників, оскільки забезпечують їм дієслівне граматичне оформлення, що виявляється у вираженні значень часу, особи, виду” [Городенська 1991: 124]. Окрім того, на думку К.Г.Городенської, цей компонент базової синтаксичної структури можна вважати “частково семантично навантаженим, адже дієслово *бути* вказує на перебування в стані (*бути хитрим, бути лукавим, бути гордим*), дієслово *ставати* – на набуття певного стану (*ставати чорним, ставати блідим, ставати старішим*)” [там само]. Другий, семантично навантажений, компонент у категорійному плані може мати кілька виявів і бути представленим: 1) непередикатним аргументом – іменником із семантичною функцією композитива або таким, що називає різноманітні психологічні, фізіологічні, фізичні стани істот та природи; 2) предикативним прикметником, що вказує на якість, котру постійно виявляє носій або якої він лише набуває; 3) предикативно вживаним іменником, що називає предмети чи істоти, до яких уподібнюються інші предмети чи істоти за певними ознаками.

Механізм формування дієслів словотвірної категорії стану полягає в наступному: семантично навантажений іменниковий чи прикметниковий компонент зазнає акцентування і трансформується в кореневу частину похідного дієслова. Зв'язковий компонент перетворюється на суфікс, який “представляє частину предиката – граматично навантажений компонент, що вказує на перебування в певному стані або ж на набуття певного стану” [Городенська 1987: 26] і виконує функцію заміщення, оскільки заступає у структурі похідного дієслова предикат стану. Формально-граматичними репрезентантами форм зв'язкового компонента *бути*, який вказує на перебування в стані, у структурі похідних дієслів виступають переважно суфікси *-ува-, -и-: лікарювати ← бути лікарем; парубкувати, парубочити ← бути парубком; шоферити ← бути шофером; хитрити, хитрувати ← бути хитрим; лукавити ← бути лукавим* тощо. Дієслова-напівзв'язки *ставати (стати), робитися (зробитися)*, що передають значення набуття стану, перехід до стану, у структурі похідних дієслів заступають суфікси *-і-, -ну-, -а-: твердіти ← ставати твердим; гіркнути ← ставати гірким; добрішатити ← ставати добрішим*. Зв'язковий компонент *ставати* може вказувати також на уподібнення за певними ознаками до предметів, істот, позначених предикативно вжитими іменниками. Дієслівну морфологізацію відсубстантивних синтаксичних дериватів здійснює лише суфікс *-і-* [Городенська 1991: 125], пор.: *звірити ← ставати лютим, як звір, уподібнюватися до звіра; дубіти ← ставати твердим, як дуб; полотніти ← ставати білим, як полотно*.

Отже, за складом компонентів базових синтаксичних структур похідні дієслова з семантикою стану неоднорідні, унаслідок чого їх можна розподілити на 8 типів.

1. Дієслова стану, утворені на основі двокомпонентної синтаксичної структури “зв'язковий предикатний компонент бути + непередикатний компонент – іменник із семантичною функцією композитива”. Зв'язковий компонент *бути* семантично співвідносний з предикатом стану зі значенням входження, непередикатний – із композитивом-іменником, що “характеризує семантему неживого предмета або істоти, які включають або виключають певні елементи або підкласи, тобто виступають класом щодо елементів або підкласів” [Вихованець... 1983: 42], пор.: *учителювати ← бути учителем, вівчарити ← бути вівчарем*.

Непередикатний іменниковий компонент із функцією композитива може мати різноманітне лексико-семантичне наповнення і позначати:

1) осіб за професією, спеціальністю, видом діяльності: *бондар → бондарювати; писар → писарювати; чоботар → чоботарювати; ивець → шевцювати; адвокат → адвокатувати; професор → професорувати; директор → директорувати; шукатур → шукатурити* та ін. Напр.: *До того ж учителювати йому [Григорію] довелося недовго через рану та операції...* (Григорій Тютюнник); *Тепер у цій частині Вавилону найперше просинається... Даринка, яка звикла рано вставати ще коли пастушила* (В. Земляк); *..А колеса в мене, чуєте, як хуркалки – сам стельмахував!* (М. Стельмах); *Він поїхав лікарювати у глибоку провінцію, та так і застряв у нашому містечку* (Юрій Збанацький); *Дід шевчив* (С. Пушик); *За кілька днів Микита вже конюхував у лікарні* (Григорій Тютюнник);

2) осіб за їхнім станом у суспільстві: *наймит → наймитувати; слуга → слугувати; староста → старостувати; козак → козакувати; князь → князювати; жебрак → жебрачити* та ін. Напр.: *Батька розстріляли німці. Він партизанив* (В. Симоненко); *Даринчин батько отаманував довше за всіх...* (В. Земляк); *– Я вже три роки не був удома... – похмуро мовив Доля. – До смерті, видно, бурлакуватиму* (Василь Шевчук); *Недаром же діди наші на морі козакували, і саме Чорне море називалось Козацьким* (О. Гончар); *...і Кий із братами ще жив і князює* (Б. Олійник);

3) осіб за зовнішніми чи внутрішніми ознаками: *злидар → злидарювати; ледар → ледарювати; шахрай → шахраювати; блазень → блазнювати; відьма → відьмувати, відьмити; хуліган → хуліганити* та ін. Напр.:

Після розлучення з першою дружиною батько десять років **одинакував**... (Григор Тютюнник); **Поки є в неї** [людини] **і перес – розкошує, ледарює; немає – скигить!** (Григор Тютюнник);

4) осіб за зв'язком з іншими людьми: **ворог** → **ворогувати**; **гість** → **гостювати**; **кум** → **кумувати**; **товариш** → **товаришувати** та ін. Напр.: ...**Параска добре знала усю його** [парубка] **родину і приязнювала із матір'ю** (О. Компанієць); **-Ви, Панасе Михайловичу, ворогуєте з мельником?** (М. Стельмах); **Але чого би то вам про Ілену дбати, коли вона п'ять років удовує?!** (М. Матіос).

2. Дієслова фізіологічного або психологічного стану, утворені внаслідок згортання двочленної синтаксичної структури “**зв'язковий предикатний компонент бути, зазнати + непередикатний компонент – іменники біда, нудьга, сум, паніка й под.**”: **бідувати, бідцти** ← **бути в біді, зазнати біди**; **нудьгувати** ← **зазнати нудьги**; **сумувати** ← **зазнати суму**; **панікувати** ← **бути в паніці**; **дівувати** ← **бути дівкою**; **парубкувати, парубочити** ← **бути парубком** та ін. Утворені дієслівні предикати зі значенням фізіологічного або психологічного стану в семантично елементарному реченні поєднуються з непередикатними знаками – іменниками з семантичною функцією експерієнсива (носія фізіологічного або психічного стану), що називає істоту (переважно особу), яка “перебуває в певному фізіологічному або психічному стані” [Вихованець... 1983: 40], пор.: **І коли вістка долетить До батьківської хати, Не треба марно сльози лить І довго сумувати** (М. Луків); **Іван зажурено похитав головою: „Напевно, мені доведеться парубкувати через свій сірано де бержаківський ніс”** (М. Стельмах); **Катерина дуже довго дівувала...** (С. Пушук); **Марія Марчак ...тихо-мирно жила собі на Лужку, сміялася й плакала, веселилася й тужила, таздувала й бідила** (С. Пушук). У подібних реченнях відсутній діяч, істота “не виступає ініціатором дії, тим, хто виконує дію. Істота перебуває лише в певному стані” [Вихованець... 1983: 40].

3. Дієслова фізичного стану, сформовані на ґрунті двокомпонентної синтаксичної структури “**зв'язковий предикатний компонент бути, перебути, зазнати + непередикатний компонент – іменник, що позначає певний фізичний стан істоти чи неістоти**”: **голодувати, голодати** ← **зазнати голоду**; **днювати** ← **перебути день чи певну кількість днів**; **вікувати** ← **перебути вік**; **зимувати** ← **перебути зиму** та ін. Дієслова цієї підгрупи в семантично елементарних реченнях потребують іменників із семантичною функцією носія фізичного стану, який “характеризує семантему неживого предмета або істоти, що перебуває в певному фізичному стані” [Вихованець... 1983: 41], пор.: **-Цить, Кать, цить. Тут, бач, таке діло: не вікуватъ же тобі з батьками** (Григор Тютюнник); **Днювати зупинились у лісі** (Юрій Збанацький); **-Перезимували, от і слава богу. Тепер літувати доведеться** (Григор Тютюнник).

4. Дієслова всеохопного фізичного стану, що постали внаслідок згортання двочленної синтаксичної структури “**зв'язковий предикатний компонент бути, ставати (стати), робитися (зробитися) + непередикатний компонент – іменник на позначення різноманітних станів природи (вечір, ніч, туман і под.)**”: **весніти** ← **бути, ставати (стати), робитися (зробитися) подібним до весни**; **вечоріти** ← **бути, ставати (стати), робитися (зробитися) подібним до вечора**; **туманіти** ← **бути, ставати (стати), робитися (зробитися) подібним до туману** та ін. Похідні дієслівні деривати є предикатами всеохопного фізичного стану. У семантично елементарних реченнях вони сполучаються з непередикатним аргументом, що “стосується семантеми аргумента, який вказує на все (або дуже широке) оточення, на всю сукупність предметів у навколишньому середовищі, а не на який-небудь окремий предмет у ньому” [Вихованець... 1983: 41] і виконує семантичну функцію носія всеохопного фізичного стану, пор.: **В селі ледь вечоріє...** (Григор Тютюнник); **Лице лиш тільки зоріло, як Михайло почув обережний стук у вікно** (М. Матіос); **Невже це туманіє те саме село, що всюди озивалося йому то материнським словом, то задумою дівочої пісні, то жебонінням безіменної річечки, то дзвоном Петрівчанської коси?** (М. Стельмах); **Вже сіріє...** (Б. Олійник); **...Сутеніло. Лисенко завмер перед піаніно, на котрому була розстелена товста партитура** (І. Драч). У формально-граматичній структурі таких і подібних елементарних речень, зауважує І. Р. Вихованець, “семантема носія всеохопного фізичного стану не виражається (має нульове вираження), а позначається тільки предикат цього стану” [Вихованець... 1983: 41].

5. Дієслова стану, утворені на основі двочленної синтаксичної словосполуки “**зв'язковий предикатний компонент ставати (стати) + предикативно вживаний іменник**”. Перший член базової синтаксичної структури співвідноситься з предикатом, що вказує на уподібнення за певними ознаками до предметів, істот, позначених другим, семантично навантаженим, членом – предикативно вжитим іменником, пор.: **дубіти** ← **ставати (стати) міцним, як дуб**; **зоріти** ← **ставати (стати) яскравим, як зоря**; **каменіти** ← **ставати (стати) твердим, як камінь**; **сатаніти, бісіти** ← **ставати (стати) лютим, як сатана, біс**; **вирувати** ← **ставати (стати) бурхливим, як вир**; **мавпувати** ← **ставати (стати) поведінкою подібним до мавпи** та ін. Напр.: **Дубіли ноги, дубіло обличчя, і тільки серце кричало безнадією і болем** (М. Стельмах); **Вирують весняні струмки...** (М. Луків); **Ніхто без подиву не міг глянути на ті волошкові очі, що так незвично зоріли на смаглявім виду...** (М. Стельмах); **Хай лебедіє у льолі дитя Мирному небу і нині, і прісно** (Б. Олійник).

6. Дієслова стану, які утворилися внаслідок згортання двокомпонентної синтаксичної структури “**зв'язковий предикатний компонент бути + предикативний прикметник**”. Зв'язковий компонент цієї структури співвідноситься з предикатом зі значенням “перебувати в певному стані”, головний – з прикметником, що вказує на якість, котру постійно виявляє носій, пор.: **лукавити** ← **бути лукавим**; **хитрити, хитрувати** ← **бути хитрим**; **мудрити, мудрувати** ← **бути мудрим**; **лютувати** ← **бути лютим**; **гордувати** ← **бути гордим**; **пустувати** ← **бути пустим**; **німувати** ← **бути німим** та ін. Напр.: **Не знаю, що з ченцями сталося.., але монастир довго пустував** (С. Пушук); **Змолоду Галя гордувала всіма** (Т. Пишнийок); **Снігурський бачив, що дядьки хитрують...** (М. Стельмах); **Я десь був, десь ходив, десь крутився, Десь літав, лютував і радів...**

(І. Драч); *Взагалі, як розповідають, дід не любив старшувати в сім'ї* (Григор Тютюнник); *Ми вдвох [із Зіною] йшли безлюдними вулицями, і коли над нами височіли склепіння мостів, здавалося, ніби ми спустилися в катакомби...* (В. Симоненко).

7. Дієслова стану, сформовані на основі двокомпонентної синтаксичної структури “зв’язковий предикатний компонент *ставати (стати)* + предикативний прикметник”. Перший компонент базової синтаксичної структури співвідносний із предикатом зі значенням “набувати певного стану” або “перехід до певного стану”, другий – із прикметником, що вказує на якість, котрої набуває носій, пор.: *тепліти* ← *ставати теплим*; *старіти* ← *ставати старим*; *багатіти* ← *ставати багатим*; *дужчати* ← *ставати дужчим*; *повнішати* ← *ставати повнішим*; *тонішати* ← *ставати тоншим*; *глибишати* ← *ставати глибшим*; *хоробрішати* ← *ставати хоробрішим*; *сліпнути* ← *ставати сліпим*; *глухнуть* ← *ставати глухим*; *тверднути* ← *ставати твердим* та ін. Напр.: *Тут річка ширшає, а на річці більшає зелених острівців з рогами та осоки* (Є. Гуцало); *Тоншає сніговий покрив на лапатах соснових гілках...* (Юрій Збанацький); *Уважно стежачи за хлопцем, я радів, що він з кожним днем росте й міцніє...* (Юрій Збанацький); *Ну, а діти, бідні діти, Стали худнути, марніти...* (В. Симоненко); *...Картає [запальний]. Хвалить. Раптом блідне...* (В. Крищенко); *В Ониськи дерев’яніли ноги, коли десь поруч дзвенів його [Виктора] голос* (В. Симоненко); *Я хотів п’яніти від ноктюрнів, Потопати в хвилях чорних кіс!* (Б. Олійник).

8. Дієслова стану, семантико-синтаксичним підґрунтям яких є двокомпонентна синтаксична структура “зв’язковий предикатний компонент *бути, ставати (стати)* + предикативний прикметник”. Зв’язковий компонент співвідноситься з предикатом із значенням “перебувати в певному стані” або “набувати певного стану”, “перехід до певного стану”, другий – з прикметником, що вказує на якість, котру постійно виявляє носій або якої він лише набуває. Особливістю дієслівних дериватів аналізованої групи є те, що вони можуть мати значення і переходу до певного стану, і перебування в ньому, пор.: *зеленіти* ← *бути зеленим, ставати (стати) зеленим, набувати зеленого кольору*; *голубіти* ← *бути голубим, ставати (стати) голубим, набувати голубого кольору*; *ясніти* ← *бути ясним, ставати (стати) ясним*; *радіти* ← *бути радим, ставати (стати) радим*; *пліснявіти* ← *бути пліснявим, ставати (стати) пліснявим*; *кучерявіти* ← *бути кучерявим, ставати (стати) кучерявим* та ін. Напр.: *Між верб над сонним ставом сірів туман* (Василь Шевчук); *Густа, коротка, гольчаста травичка соковито, молода й невинно зеленіла навіть крізь брудну шибку* (В. Винниченко); *Ми йдемо через сінокіс, і темніє над нами небо...* (В. Симоненко); *На колгоспному баитані червоніють баклажани* (М. Стельмах); *На ній [галявині] подекуди вже чорніли голі латки землі, синіли голубі весняні озерця* (Юрій Збанацький); *Лисенко хотів було присадити коня, та чорнокоса молода мчала безтямно вперед, фата біліла позаду...* (І. Драч); *...І в чащах яро багряніють вина...* (Б. Олійник); *...І золотіли тоги патріарші...* (Б. Олійник).

Отже, за семантикою та особливостями формування одиниць словотвірна категорія стану посідає проміжне місце в системі дериваційних категорій дієслів. Її своєрідний статус зумовлений неоднорідним складом компонентів базових синтаксичних структур похідних дієслів, що ґрунтуються на семантико-синтаксичних функціях як предикатних, так і непередикатних компонентів. За типом базових синтаксичних конструкцій дієслова словотвірної категорії стану можна диференціювати на вісім груп. Суфікси в структурі похідних дієслів репрезентують лише частину предиката – граматично навантажений компонент і виконують функцію заміщення. Здатність зв’язкового компонента базових синтаксичних конструкцій за семантикою співвідноситься з різними типами предикатів стану (із значенням входження; фізіологічного, фізичного, психічного, всеохопного фізичного станів; перебування в певному стані; набуття певного стану; переходу до певного стану) ще раз доводить можливість його кваліфікації як частково семантично навантаженого (напівзв’язки).

Література

Вихованець 1983: Вихованець, І. Р., Городенська, К. Г., Русанівський, В. М. Семантико-синтаксична структура речення [Текст] / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К.: Наукова думка, 1983. – 219 с. – Бібліогр.: с. 213-217.

Вихованець 1988: Вихованець, І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті [Текст] / І. Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1988. – 256 с. – Бібліогр.: с. 247-254.

Вихованець 1992: Вихованець, І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] / І. Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1992. – 224 с. – Бібліогр.: с. 215-220.

Вихованець, Городенська 2004: Вихованець, І. Р., Городенська, К. Г. Теоретична морфологія української мови [Текст] / І. Р. Вихованець (ред.). – К.: Університетське вид-во “Пульсари”, 2004. – 398 с. – (Академічна граматики української мови). – Бібліогр.: с. 391-398.

Вихованець 2005: Вихованець, І. Р. Словотвірні категорії прикметника в сучасній українській мові [Текст] / І. Р. Вихованець // Лінгвістика: Зб. наук. праць. – Вип. І. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2005. – С. 130-134. – Бібліогр.: с. 134.

Володченков 1984: Володченков, М. П. Интенционные свойства глаголов внутреннего эмоционального состояния в современном русском языке (в сопоставлении с украинским) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Киевский гос. педагог. ин-т имени А. М. Горького. – К., 1984. – 23 с.

- Городенська 1987: Городенська, К.Г. Семантичні функції дериваційних морфем [Текст] / К.Г. Городенська // Мовознавство. – 1987. – № 1. – С. 21-29. – Бібліогр.: с. 29.
- Городенська 1991: Городенська, К.Г. Деривація синтаксичних одиниць [Текст] / К. Г. Городенська. – К.: Наукова думка, 1991. – 192 с. – Бібліогр.: с. 187-190.
- Городенська 1994: Городенська, К.Г. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника) [Текст] / К.Г. Городенська // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 22-28. – Бібліогр.: с. 28.
- Городенська 2002: Городенська, К.Г. Синтаксичні засади словотвірних категорій граматичної ад'ективації [Текст] / К.Г. Городенська // Актуальні проблеми українського словотвору / За ред. д-ра філол. наук В.В.Грещука. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С. 46-54. – Бібліогр.: с. 53-54.
- Дрогомирецький 1991: Дрогомирецький, П.П. Интенционно-валентная структура глаголов состояния (на материале укр., нем. и англ. языков) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Киевский гос. ун-т. – К., 1991. – 16 с.
- Земская 2004: Земская, Е.А. Язык как деятельность: Морфема. Слово. Речь [Текст] / Е.А. Земская. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 688 с. – Бібліогр.: с. 648-651.
- Кавера 2008: Кавера, Н.В. Семантична типологія предикатів стану [Текст]: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут української мови. – К., 2008. – 24 с.
- Клименко 2004: Клименко, Н.Ф. Словотвірна категорія [Текст] / Н.Ф. Клименко // Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Укр. енциклопедія ім. М.П.Бажана, 2004. – С. 618. – Бібліогр.: с. 618.
- Колібаба, Фурса 2005: Колібаба, Л., Фурса, В. Синтаксичні засади виокремлення словотвірних категорій дієслів [Текст] / Л. Колібаба, В. Фурса // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія “Лінгвістика”: 36. наук. пр. – Випуск II. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2005. – С. 298-305. – Бібліогр.: с. 304-305.
- Леута 2007: Леута, О.І. Семантико-синтаксичні параметри українських дієслів: Монографія [Текст] / О.І. Леута. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 404 с. – Бібліогр.: с. 377-396.
- Масицька 1996: Масицька, Т.Є. Семантико-синтаксична валентність дієслова [Текст]: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Волинський державний університет імені Лесі Українки. – Луцьк, 1996. – 217 с. – Бібліогр.: с. 181-197.
- Олексенко 2001: Олексенко, В.П. Словотвірні категорії суфіксальних іменників: Монографія [Текст] / В.П. Олексенко. – Херсон: Айтлант, 2001. – 240 с. – Бібліогр.: с. 209-236.
- Словотвір 1979: Словотвір сучасної української літературної мови [Текст]. – К.: Наукова думка, 1979. – 403 с.
- Смирнова 1986: Смирнова, Т.Н. Семантическая структура предложений с предикатами состояния [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Харьковский гос. ун-т. – Харьков, 1986. – 25 с.
- Степанов 1981: Степанов, Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения (Семиологическая грамматика) [Текст] / Ю.С. Степанов. – М.: Наука, 1981. – 360 с. – Библиогр.: с. 344-351.

В статтє исследован механизм формирования глаголов словообразовательной категории состояния на синтаксических началах, дифференцированы и проанализированы структурно-семантические типы базовых синтаксических конструкций, охарактеризированы форманты, которые выделяют глагольную словообразовательную категорию состояния.

Ключевые слова: глагол, словообразовательная категория состояния, базовая синтаксическая конструкция (структура), предикат, непредикатный компонент, суффикс.

The article is devoted to the syntactic bases of verbal wordbuilding category of voice in the modern Ukrainian language. The formation of wordbuilding category of state is explained. The formants that determine certain wordbuilding verbal category is analyzed.

Keywords: verb, wordbuilding category of voice, basic syntactic structure, predicate, argument, suffix.

Надійшла до редакції 8 вересня 2010 року.

Наталія Костусяк

ББК 81.411.1-212

УДК 811.161.2'367.627

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА ВАЛЕНТНІСТЬ ЧИСЛІВНИКІВ

У статті потрактовано числівники як вторинні невербоцентричні носії валентності, здійснено опис валентного потенціалу числівникових предикатів кількісної та кількісно-вікової ознак, детально описано семантичні й морфологічні репрезентанти предикатної та субстанціальної синтаксем, а також їхній вияв на формально-синтаксичному рівні.

Ключові слова: семантико-синтаксична валентність, правобічна валентність, суб'єкт, предикат, присудок, підмет, керований член речення, називний відмінок, родовий відмінок, давальний відмінок.

У колі активно обговорюваних проблем сучасної теоретико-категорійної граматики новітнього типу чільне місце посіли лінгвістичні концепції, вибудовані на функційних та комунікативних засадах, а також на врахуванні динаміки розвитку мовної системи. Принципова відмінність таких наукових студій від праць із традиційно усталеними поглядами полягає в комплексному описі мовних явищ з окресленням їхнього семантичного, синтаксичного та морфологічного аспектів, у посиленні акцентів на реченнєвих, частиномовних і грамемних трансформаціях та модифікаціях, актуальних на сьогодні питаннях актантної деривації, функційної еквівалентності тощо. Указаний спектр проблем дозволив лінгвістам-теоретикам визначити нові тенденції у вивченні ряду лексичних і граматичних категорій. Перспективність досліджень функційно зорієнтовано типу полягає також в врахуванні нових властивостей мовних одиниць, їхнього комунікативного, когнітивного та прагматичного потенціалу, тих змін, які відбулися в корпусі української мови останнім часом. У цьому вимірі цікавою постає проблема всебічного між'ярусного опису категорії валентності. У сучасному мовознавстві маємо чимало наукових студій, у яких за об'єкт розгляду обрано валентний потенціал дієслова, здійснено комплексний аналіз валентності з урахуванням її статусу, семантико-граматичної своєрідності й функціонування в різних комунікативних ситуаціях (див. праці І. Р. Вихованця [Вихованець 1988; Вихованець 2004], Г. Гельбіга [Helbig 1985], А. П. Загнітка [Загнітко 1996], Т. С. Масицької [Масицька 1998] та ін. Більшість концепцій містить різноаспектне трактування вказаної категорійної одиниці на тлі її багатоплощинності та багатовимірності. Основні спектри валентності пов'язують із семантичним, морфологічним, синтаксичним і словотвірним рівнями мови. Такий підхід, без сумніву, перспективний для з'ясування семантико-граматичної сутності аналізованої категорії, її стосунку до частиномовних класів слів.

У сучасному мовознавстві, крім валентності дієслів, предметом дослідження лінгвістичних студій виступає також валентний потенціал прикметників, рідше прислівників [Городенська 2001; Пасічник 2006; Тимкова 2005; Кавера 2008; Кендюшенко 1990]. Валентність числівника зазвичай перебуває поза увагою мовознавців. Принагідно, вирізняючи предикати кількості, вказаної проблеми торкаються І. Р. Вихованець [Вихованець 1988; Вихованець 2004], К. Г. Городенська [Городенська 2002], Н. В. Кавера [Кавера 2008], О. Г. Межов [Межов 2007], Н. М. Попович [Попович 2002]. Усе це дає змогу стверджувати, що тема нашої статті актуальна, оскільки специфіка валентності числівників, її розгляд в аспекті похідності та з урахуванням функційних і комунікативних характеристик ще не були предметом комплексного вивчення. *Мету* студії вбачаємо в системному описі валентного потенціалу числівникових форм, вирізненні семантичних типів предикатів кількості, дослідженні семантико-синтаксичних та формально-синтаксичних особливостей залежних від числівникових предикатів субстанціальних синтаксем. Досягнення сформульованої мети передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) з урахуванням понять похідності / непохідності розглянути числівникову валентність, надавши їй статусу похідної міжрівневої категорійної одиниці; 2) кваліфікувати числівник як спеціалізований засіб вираження предиката кількості, що має специфічні семантичні різновиди: предикати кількісної ознаки та предикати кількісно-вікової ознаки; 3) описати семантико-синтаксичні, формально-синтаксичні й морфологічні параметри залежних від них компонентів. Концепція нашої статті побудована на теоретичних засадах функційно-категорійної граматики І. Р. Вихованця та його послідовників.

У сучасній лінгвістиці не викликає заперечення той факт, що найрелевантнішим виступає чотириєдиний критерій виділення частин мови (семантичні ознаки, синтаксична роль, морфологічні показники та дериваційні особливості). З урахуванням цих параметрів числівник включають до складу іменних лексико-граматичних класів слів. З-поміж останніх його вирізняють як частину мови із загальнокатегорійною семантикою кількості та специфічною квантитативною функцією. Як слушно наголошує І. Р. Вихованець, «призначення числівників виявляється насамперед у передаванні супровідного предикатного (кількісного) значення» [Вихованець 2004: 155]. Варто зауважити, що семантичний критерій поряд із синтаксичним та морфологічним становить доміную, оскільки «... морфологічні категорії роду, числа і відмінка у числівникові або нейтралізовано, або модифіковано. Якоюсь мірою трансформовано чи знебарвлено також його синтаксичні особливості» [Вихованець 2004: 152]. Таке твердження ґрунтується насамперед на відсутності в числівників виразно виявленої синтаксичної функції, абсолютно відмінної від інших частин мови. Зазвичай аналізовані компоненти як носії квантитативної семантики перебувають у первинній для них присубстантивній позиції, модифікуючи іменникове значення множини, „надаючи йому точної кількісної окресленості” [Вихованець 2004: 152]. Разом з іменниками числівники становлять функційно-семантичну єдність, що виступає у власне іменниковій сфері підмета або керованого члена речення, пор.: *Ішли в тому сутінку два їжаки...* (В. О. Шевчук) і *...два сні вона побачила сьогодні...* (В. О. Шевчук). Менш поширена їхня атрибутивна роль: *...а поряд з ним, на другій тичці, майоріла золотиста корогва із зображенням змія-дракона з трьома головами* (В. Малик).

Крім первинного функціонування, числівникові форми засвідчені як вторинні репрезентанти предикативної сфери. Реченнєві побудови з аналізованими компонентами виступають синтаксичними еквівалентами дієслова, відображаючи явище міжчастиномовної транспозиції й у такий спосіб увиразнюють свою похідність. На ґрунті функціональних характеристик розглянемо структури вказаного типу. На думку В. Г. Адмони, „для граматичних явищ як однієї з найважливіших ознак характерна багатомірність. Це означає, що тому самому граматичному явищу зазвичай властиві такі ознаки, які лежать у різних площинах, ... тобто належать до різних вимірів” [Адмони 1964: 35]. Урахування різних вимірів дає змогу аналізувати предикатні компоненти, виражені числівниками, у стосунку до трьох мовних рівнів: семантичного, морфологічного й

синтаксичного. У лінгвістичній літературі своєрідну семантичну типологію предикатів кількості запропонувала Н. М. Попович. Беручи до уваги числівникові та нечислівникові морфологічні репрезентанти, вона виокремила шість основних різновидів указаних компонентів на позначення: 1) власне-кількості (точно означеної кількості); 2) неозначеної кількості; 3) приблизної кількості; 4) розподільної кількості; 5) кількості-відношення; 6) динамічно-кількісної ознаки [Попович 2002: 4-5]. Певною мірою близька до поданої класифікація предикатів кількісної ознаки, запропонована Н. В. Каверою. Поклавши в основу характер та спосіб вираження кількості, дослідниця виділила чотири значеннєві групи аналізованих одиниць: 1) предикати означеної кількості; 2) предикати неозначеної кількості; 3) предикати приблизної кількості; 4) предикати розподільної кількості. У межах першої групи Н. В. Кавера вирізняла три підгрупи ознакових слів (предикати власне-кількості, предикати збірної (сукупної) кількості, предикати кількості частин від цілого), які корелюють із семантичними розрядами числівників. Крім того, автор подає детальну диференціацію предикатів другого типу, які об'єднано в п'ять підгруп [Кавера 2008: 14-15]. Специфіка класифікацій обох дослідниць полягає в тому, що вони взяли до уваги широкий спектр морфологічних засобів вираження – поряд із числівниками проаналізовано інші частиномовні класи слів, а також фразеологізми та порівняльні звороти. У нашій студії ми маємо на меті здійснити опис предикатів кількості, засобом експлікації яких виступають лише числівники. За значеннєвими параметрами в межах указанного типу предикатних синтаксем вважаємо за доцільне вирізнити предикати кількісної ознаки та предикати кількісно-вікової ознаки, які займають особливе місце в граматичній системі невербоцентричних носіїв валентності. Морфологічними репрезентантами компонентів першого типу можуть виступати всі семантичні розряди числівників: власне-кількісні, збірні, дробові, неозначено-кількісні, наприклад: *...Хабіджа з'явилася не сама, їх було дві* (М. Вінграновський); *Їх було небагато – всього кількесот...* (М. Вінграновський); *Що він їм розкаже? Як із сімнадцяти їх залишилось п'ятеро?* (О. Гончар). На позначення предикатних синтаксем кількісно-вікової ознаки функціонують переважно власне-кількісні числівникові форми: *...найстаршій дівчинці – дванадцять...* (Ю. Мушкетик). Предикати кількісної та кількісно-вікової ознак вказують на чітко визначену, приблизну або недиференційовану кількість, наприклад: *Мені було тоді шістнадцять років* (Ю. Яновський); *Років йому було за п'ятдесят* (Ю. Яновський); *Було їх немало* (Д. Міщенко).

Обидва типи ознакових слів на формально-синтаксичному рівні корелюють зі складеним іменним присудком з числівниковою основною частиною, «який називають числівниковим різновидом іменного складеного присудка» [Городенська 2010: 99-100]. Аналізовані мовні одиниці із значенням квантитативності, перебуваючи в ролі присудка, набувають дієслівних категорій часу, способу, а також виду, що виражено в них аналітично: за допомогою аналітичної морфеми-зв'язки *бути* або аналітичних напівморфем типу *ставати/стати*: *Було їх восьмеро* (Ю. Мушкетик); *...їх четверо: троє в чорних сурдутах, посередині – священик у сутані* (Р. Іваничук); *...стане їх зразу тисяч із десять* (М. Вінграновський). Це дає змогу кваліфікувати їх як функціональні еквіваленти дієслова. У межах числівникових предикатів кількісної ознаки К. Г. Городенська виділяє на ще один різновид цих синтаксем – компоненти зі «зв'язковими елементами, серед яких дієслівні невластиві зв'язки *становити, дорівнювати, налічувати, нараховувати, сягати / сягнути* та ін.), та числівниково-іменниковою сполукою в ролі складеного присудка, пор.: *Борг становить п'ять тисяч гривень; Вартість сировини дорівнює 1 000 гривень; Стадо налічує 100 голів; Витрати сягнули 2 мільйони доларів США*» [Городенська 2010: 100]. Дослідниця наголошує на семантичній неелементарності таких синтаксичних одиниць.

Подібну будову мають присудки та головні компоненти односкладних речень, співвідносні з присудками, які на семантико-синтаксичному рівні корелюють із предикатами кількісно-вікової ознаки. Вони вказують на вікову характеристику особи чи предмета й подібно до ознакових слів попередньої групи становлять таку сполуку: зв'язка *бути* (напівзв'язки *виповнитися, мати, минути*) + числівник + іменник *рік* у потрібній відмінковій формі, наприклад: *Іванові-Владиславові було на той час дванадцять років* (П. Загребельний); *(Батько) ...загинув, коли Іванові не виповнилося й десяти років* (Ю. Мушкетик); *У 1900 році їй виповнилось 36 років* (Р. Горак); *Киліяні тоді сповнилось дванадцять років* (Ю. Мушкетик); *Гаврило-Радомир ... мав лише дванадцять років* (П. Загребельний); *...ця річ має понад тисячу років* (П. Загребельний). У деяких контекстах внаслідок великої семантичної самодостатності предиката іменниковий компонент *рік* зазнає імпліцитного вираження. Пор.: *Йому всього лише яких-небудь п'ятдесят років* (М. Вінграновський) і *...його батькові було шістдесят сім...* (М. Вінграновський); *...вісімнадцять йому якраз в Пилипівку вже було* (М. Вінграновський).

Предикати кількісної та кількісно-вікової ознаки структурують двокомпонентні синтаксичні побудови. Розглядаючи вказаний тип структур на тлі семантико-синтаксичного рівня, Г. О. Золотова включила їх до групи квантитативних конструкцій [Золотова 1982: 35]. Обидва типи ознакових мовних одиниць вимагають обмеженої кількості залежних субстанціальних синтаксем, а саме суб'єкта, який перебуває в лівобічній позиції. Відповідно до семантичного типу ознакого слова вирізняємо суб'єкт кількісної ознаки та суб'єкт кількісно-вікової ознаки, наприклад: *Всього в Острозі воріт двоє* (М. Вінграновський); *...дівчат було четверо...* (М. Вінграновський); *Пастухів було п'ятеро...* (Ю. Мушкетик); *Синові – дев'ятнадцять*. Аналізованим предикативно вживаним числівникам надають статусу одновалентних, наприклад: *А качок було дев'ять!* (М. Вінграновський); *Мені сорок сім* (М. Вінграновський). На двокомпонентність такого типу синтаксичних одиниць вказують Г. О. Золотова [Золотова 1982: 133], І. Р. Вихованець [Вихованець 2004: 182], О. Г. Межов [Межов 2007: 66] та ін.

Морфологічний вияв субстанціальної синтаксеми кількісної ознаки пов'язаний із графемою родового відмінка. Перебуваючи в лівобічній валентній позиції, український генітив позначає людей, тварин, рослини, предмети тощо, наприклад: *Народу, без ярмаркових, тисяч зо дві, зо три* (М. Вінграновський); *...слов'ян серед них налічувалось вісім тисяч* (Д. Міщенко); *...чому **ковили** так мало?* (М. Вінграновський); *...було **їх** (шабель – Н. К.) штук сто, не менше* (М. Вінграновський); *...**їх** (хмарок – Н. К.) було дві* (М. Вінграновський). У сучасному мовознавстві склалося два погляди на трактування статусу залежного від кількісних предикатів родового відмінка. Традиційно його вважають керованим членом речення, або додатком. Останнім часом, услід за І. Р. Вихованцем, окремі дослідники потрактовують залежний від числівника родовий відмінок як підмет із нетиповою формою вираження, пов'язаний з присудком предикативним зв'язком, формою координації [Вихованець 1992: 111; Попович 2002: 7]. Двоскладними на формально-синтаксичному рівні виступають також конструкції з присудком, що, крім зв'язки, містить числівниково-іменникову сполуку, однак від попередніх такі побудови відрізняють іншою формою вираження суб'єкта – номінативом, наприклад: *Таляр на той час дорівнював приблизно трьом золотим* (Р. Іванчук); *Ескадра миколаївських псевдоматросів нараховувала всього кілька шаланд та каюків*... (Ю. Яновський); *Корпорація стамбульських жєбраків ... налічувала понад сім тисяч чоловік* (П. Загребельний); *...з'єднане руське військо ... налічувало понад двадцять тисяч воїв* (В. Малик).

Статус периферійності мають предикати кількісної ознаки, у валентній рамці яких перебувають субстанціальні синтаксеми, що містять супровідне локативне значення, а отже, засвідчують семантичне ускладнення. Такий компонент деякою мірою тяжіє до детермінантної сфери. Наприклад: *До Голованівська було тридцять кілометрів*... (М. Вінграновський).

До неспеціалізованих засобів вираження суб'єктної синтаксеми також належать вторинні субстантиви, що увиразнюють семантичне ускладнення суб'єкта кількісної ознаки й відповідно всієї реченнєвої побудови. За такого функціонування субстанціальна синтаксема як компонент предметної семантики репрезентує згорнуте семантично елементарне речення й потрапляє у відкриту предикатом кількості суб'єктну позицію. Семантично ускладнена синтаксема, подібно до власне суб'єкта кількісної ознаки, також представлена формою родового відмінка, який на формально-синтаксичному рівні корелює з підметовою позицією. Проте релевантна ознака похідного підмета полягає в тому, що він представлений відпредикатним іменником, який виник унаслідок перетворення дієслівного предиката базового речення. Дериваційні властивості цього компонента зумовили нейтралізацію визначальних граматичних категорій дієслова та набуття категорійних характеристик власне іменників, наприклад: *Вибухів було два*.

До переліку морфологічних засобів вираження суб'єкта кількості належать сполуки, що на формально-синтаксичному рівні корелюють зі складеним підметом, наприклад: *...**їх** з малечю майже сто* (М. Вінграновський).

Окремий тип становлять речення з предикатами кількісної ознаки, які також сформовано внаслідок об'єднання в одну просту ускладнену структуру кількох вихідних конструкцій. Такі синтаксичні одиниці семантично складні за стосунком до позначуваної ситуації, але на рівні формально-граматичної структури для них характерна монопредикативність, наприклад: *У Булими Куцевича души із п'ятсот жовнірів* (М. Вінграновський) ← *Булима Куцевич має жовнірів + Жовнірів души із п'ятсот*; *У Станіславського команда з орендарів – триста* (М. Вінграновський) ← *Станіславський має команду з орендарів + Команда з орендарів – триста*.

Спільна особливість, що споріднює предикати кількісної та кількісно-вікової ознаки, – наявність лівобічної суб'єктної синтаксеми. Проте в реченнєвих побудовах із предикатами другого типу суб'єкт репрезентовано не генітивом, а зазвичай дативом, який на формально-синтаксичному рівні виступає керованим членом речення, наприклад: *...**вам** тридцять п'ять років*... (М. Вінграновський); *Було **мені** тоді, дев'ятого травня сорок п'ятого року, вісім з половиною років, ще й два дні* (М. Вінграновський); *Дідові було п'ятдесят* (М. Вінграновський). На відміну від конструкцій із предикатами кількісної ознаки, які належать до сфери двоскладних із нетиповою формою вираження підмета – родовим відмінком, синтаксичні одиниці із суб'єктом, позначеним дативом, корелюють з односкладними безособовими структурами. Крім того, предикати кількісно-вікової ознаки можуть структурувати й двоскладні з формально-синтаксичного боку речення з підметом-номінативом. Із семантико-синтаксичного боку такі конструкції неелементарні, що підкреслює форма вираження предиката. У ролі суб'єктної синтаксеми засвідчені як назви істот, так і неістоти, наприклад: *Орлику півтора місяця*... (М. Вінграновський); *(Селім) мав лише п'ять років* (П. Загребельний); *Раз так, то Софії – дев'ятсот п'ятдесят років* (П. Загребельний); *...держави їхня налічує вже кількасот літ*... (П. Загребельний)

Отже, у сучасній українській мові числівникова валентність має похідний характер, оскільки лексеми з кількісним значенням набувають її лише внаслідок синтаксичного переходу до сфери дієслова. За такого функціонування числівники формують два типи одновалентних предикатів: предикати кількісної ознаки та предикати кількісно-вікової ознаки. Суб'єктний компонент зазвичай репрезентують графемами родового (у реченнях із предикатами кількісної ознаки) та давального (у реченнях із предикатами кількісно-вікової ознаки) відмінків.

Література

- Адмони 1964: Адмони В. Г. Основы теории грамматики [Текст] / В. Г. Адмони. – М., Л. : Наука, 1964. – 105 с.
- Вихованець 1988: Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті [Текст] : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
- Вихованець 1992: Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
- Вихованець 2004: Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики української мови [Текст] / І. Вихованець, К. Городенська ; [за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця]. – К. : Університетське вид-во «Пulsари», 2004. – 400 с.
- Городенська 2001: Городенська К. Реченнєвотвірний потенціал предикатів якості [Текст] / Катерина Городенська // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць. Випуск 7 / Укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – С. 27–31.
- Городенська 2002: Городенська К. Г. Семантичний і морфологічний потенціал предикатів кількості [Текст] / К. Г. Городенська // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк : Вежа, 2002. – № 5. – С. 23–26.
- Городенська 2010: Городенська К. Г. Кореляція синтаксичних категорій предикатності і предикативності в українській мові [Текст] / К. Г. Городенська // Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики : [зб. наук. праць на пошану члена-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця] / Укл. : А. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2010. – С. 89–105.
- Загнітко 1996: Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія [Текст] : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 437 с.
- Золотова 1982: Золотова Г. О. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса [Текст] / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1982. – 368 с.
- Кавера 2008: Кавера Н. В. Семантична типологія предикатів стану [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. – К., 2008. – 24 с.
- Кендюшенко 2007: Кендюшенко А. Г. Про семантичну структуру речень з предикативними прислівниками [Текст] / А. Г. Кендюшенко // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 50–54.
- Масицька 1998: Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності [Текст] : [монографія] / Т. Є. Масицька. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 204 с.
- Межов 2007: Межов О. Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення [Текст] : [монографія] / О. Г. Межов. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 184 с.
- Пасічник 2006: Пасічник І. А. Категорія валентності предикативних прикметників [Текст] : [монографія]. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 184 с.
- Попович 2002: Попович Н. М. Синтаксична структура речень з числівниковим компонентом у сучасній українській мові : автореф. дис. канд. філол. н. – К., 2002. – 19 с.
- Тимкова 2005: Тимкова В. А. Семантико-синтаксична структура двоскладних речень із предикатами якості в українській мові [Текст] : [монографія] В. А. Тимкова. – К. : Кондор, 2005. – 134 с.
- Helbig 1985: Helbig G. Valenz und Kommunikation [Text] / G. Helbig // Deutsch als Fremdsprache. – 1985. – Н. 3. – S. 153–156.

В статье истолкованы числительные как вторичные невербоцентричные носители валентности, осуществляется описание валентного потенциала предикатов количественного и количественно-возрастного признаков, подробно описываются семантические и морфологические репрезентанты предикатной и субстанциональной синтаксем, а также их проявление на формально-синтаксическом уровне.

Ключевые слова: семантико-синтаксическая валентность, правосторонняя валентность, субъект, предикат, сказуемое, подлежащее, управляемый член предложения, именительный падеж, родительный падеж, дательный падеж.

In the article the numerals as the second valency bearer are explained, the description of the valency potential of the numeral predicatives of the quantitative and age features is outlined, semantic and morphological representatives of the predicative and substantial units and also their influence on the formally syntactical level are characterized.

Keywords: semantic-syntactical valency, right-sided valency, agent, predicate, subject, controlled part of the sentence, nominative case, genitive case, dative case.

Надійшла до редакції 8 вересня 2010 року.

ББК 81.432+83.3(4Укр)

УДК 491.79+415

СТРУКТУРНО-ТИПОЛОГІЧНІ ПАРАМЕТРИ СПОЛУЧНИКОВИХ ПОРІВНЯЛЬНИХ
КОНСТРУКЦІЙ У РОМАНІ МАРІЇ МАТІОС „СОЛОДКА ДАРУСЯ”

У статті розглянуто коло питань, пов'язаних із особливостями функціонування компаративних конструкцій у художньому мовленні; з'ясовано специфіку структури і типології сполучникових порівнянь у романі М. Матіос „Солодка Даруся”, а також порівнянь узагалі. Йдеться і про розв'язання теоретичних проблем порівняльних конструкцій української мови.

Ключові слова: порівняння, компаративна конструкція, порівняльні сполучники, структурно-типологічні параметри, порівняльний зворот, підрядне порівняльне речення.

Проблема вивчення порівняльних конструкцій, що стали предметом нашого дослідження, в українській мові не нова. Порівняльні конструкції досить активно вивчаються. В україністиці здійснено ряд вагомих наукових досліджень, присвячених проблемі порівняння. Маємо ґрунтовну монографію І.К. Кучеренка [1959], у якій запропоновано логіко-граматичну модель порівняння, наукові статті І.П. Чередниченка, Д.Х. Баранника, Р.О. Христіанінової, М.Я. Плющ, розділи чи фрагменти розділів у курсах сучасної української літературної мови тощо. У русистиці категорії порівняння присвячено монографічні праці М.І. Черемісіної, В.М. Огольцева, Н.А. Широкової; досліджено також синтаксичні моделі порівняння (О.Г. Руднев, К.І. Ходова, М.Ф. Палевська, М.І. Черемісіна), розглянуто порівняння як стилістичний засіб (П.А. Морозов, В.В. Образцова, М.І. Плющ-Високопоясна), проаналізовано стійкі порівняння (В.М. Огольцев, М.І. Черемісіна та ін.).

Різні аспекти порівнянь в українській мові стали предметом дисертаційних досліджень Г.Я. Довженко [1969], Л.В. Голоух [1996], М.С. Заборної [1997], Н.П. Шаповалової [1998], Л.В. Прокопчук [2000], С.М. Рошко [2001], Л.І. М'яснянкіної [2002], А.П. Романченко [2009], причому дослідження проводились переважно або виключно на матеріалі художньої літератури. Однак невивченого, нез'ясованого у проблематиці компаративних конструкцій залишається поки що значно більше, ніж з'ясованого. Дискусійною є проблема розмежування порівняльних зворотів і підрядних порівняльних речень, а також порівняльних зворотів (очолюються сполучниками) та модально-порівняльних зворотів (очолюються частками). Подальша (і поглиблена) розробка проблематики порівнянь в українській мові, зважаючи на складність, розмаїтість та фундаментальну вагомість їх для мови в цілому і художнього мовлення зокрема, залишається нагальною потребою.

Об'єктом дослідження ми обрали художнє мовлення М. Матіос. Предмет дослідження становлять сполучникові порівняльні конструкції роману М. Матіос „Солодка Даруся”.

Мета дослідження: спираючись передусім на вивчення порівнянь в ідіостилі М. Матіос, запропонувати розв'язання деяких теоретичних проблем порівняльних конструкцій в українській мові, їх структури і типології, а на цьому ґрунті проаналізувати сполучникові порівняння, ужиті письменницею в зазначеному романі.

Досягнення цієї мети передбачає виконання таких завдань: 1) класифікувати зібрані порівняння; 2) визначити кількісні параметри сполучникових порівнянь М.Матіос і кожного їх типу чи структурного різновиду зокрема; це дозволяє точно встановити частотність, питому вагу кожного угруповання у мовленні М. Матіос; 3) спираючись на частотність ужитих М.Матіос порівнянь та їх зіставлення із творчістю інших митців, визначити прикмети ідіостилю компаративних конструкцій у мовленні М.Матіос і, відповідно, ступінь відображення ним загальнономовних властивостей художнього (образного) порівняння.

Для опису порівняльних конструкцій ми обрали традиційну їх типологічну класифікацію, виділяючи сполучникові та безсполучникові порівняння. Усього ми нарахували 388 порівняльних конструкцій. Серед них 333 – сполучникові, враховуючи й конструкції з модальними, інакше гіпотетичними частками, що теж можуть очолювати порівняння. Структурним організатором порівняння може бути навіть прийменник, пор.: „*випускав дим з люльки **з**малілий до дитини Танасій Максим'юк*”, „*діставав потиличника від іншого шкільника, **трохи розумнішого від себе***” [Матіос 2005: 125,16]. Зазвичай подібний порівняльний сенс виражається у першому випадку сполучником **як**: „*Даруся, зів'яла, геть зовсім безсила, **з**маліла, **як дитинка**, мовчки давала себе обертати*” [Матіос 2005: 13], а в другому за допомогою сполучника **ніж**: „*кіль був до нього **добріший, ніж люди***” [Матіос 2005: 166].

Якщо зіставити сполучникові порівняльні конструкції роману М. Матіос та творів М. Коцюбинського (останні ми досить докладно вивчали й володіємо відповідним матеріалом [Марчук 2002]), за їх показниками, тобто сполучниками чи модальними частками, то можемо констатувати як спільні, так і відмінні риси. Кількість показників майже збігається, бо в М.Коцюбинського сполучникові порівняння вибудовуються 15-ма показниками [Марчук 2002: 132], а в М. Матіос 16-ма. При цьому у М.М. Коцюбинського є показники, відсутні у М. Матіос: **сливе, як** (у значенні „*ніж*”), **що** та **хоч**, а в М. Матіос, відповідно, показники, яких не вживав М. Коцюбинський: **нібито** (10 ужитків), **начебто** (3 ужитки), **немовби** (2 ужитки), **якби** (9 ужитків) і в одному випадку конструкція **чим – тим** з компаративним сенсом: „*І **чим** холодніша вода, **тим** швидше біль відпускає Дарусю*” [Матіос 2005: 15].

Особливу увагу звертає на себе показник із діалектним забарвленням **якби** (частіше з роздільним написанням – **як би**), який ми з обстежених творів (І. Котляревський, Т. Шевченко, І. Франко, Л. Українка, М. Коцюбинський, М. Черемшина) зафіксували з компаративним сенсом тільки в М. Черемшини. Пор. ужиток цих сполучників у романі „Солодка Даруся”: а) із злитим написанням показника – „від минулої осені стало на тім боці якось так тихо, ніби там тривали щоденні поминки за щойновмерлими, чи так, **якби тамтешні люди раптово об'їлися маковиння – і надовго впали у сплячку**” [Матіос 2005: 101-102]; б) із роздільним написанням – *Аж чую – [...] нечиста сила говорить, людським голосом говорить, та страшним таким, та грубим, таким, як би ведмідь крізь малини дерся;* „У відьом лице завсіди червоне, а в неї таке, **як би сметаною поверх воску змащене**” [Матіос 2005: 33, 115]. Цей порівняльний сполучник уводиться словами **так**, **такий**, наявними у головному реченні чи в підметовій (суб'єктній) частині простого речення. Серед наведених прикладів просте речення маємо з нашої точки зору у двох випадках, що вказані першими в пунктах а і б, причому в пункті б порівняльна структура є частиною складносурядного речення.

Найчастіше порівняльні конструкції в „Солодкій Дарусі” очолюються сполучником **як** – їх тут 178, тобто 53,4 %. Це не якась специфічна прикмета, а відображення загальномовної ситуації: у М. Коцюбинського їх 50,8%, а в М. Черемшини (у формах **як** та **єк**) 53 %. Отже, у цих трьох авторів більше половини сполучникових конструкцій утворюються показником **як**. Таке панування сполучника **як**, що зрідка займає і синтаксичну позицію сполучникового слова, тобто прислівника [Марчук 2002: 50-51], пояснюється безпосередністю його семантичної скерованості на порівняння. Тільки він ніякими додатковими чи уточнюючими модальними співзначеннями ніколи не ускладнюється, виражаючи семантику порівняння і тільки порівняння. Пор. у складі простого речення: „Славко на цей раз мовчав **як німий**”; „А голос пливе звідусюди, **як призахідне сонце**, - лагідне, недокірливе, терпляче” [Матіос 2005: 16,29]. Із виділенням в окреме підрядне речення: „Але радість для Михайла з Матронкою урвалася, **як урвалася колись струна на Фіциковій скрипці саме посеред весільної „гуцулки**” [Матіос 2005: 91].

Зрідка при порівняльній конструкції з показником **як** з'являються вказівні слова **так** чи **такі**. З'являються вони і в простому, і в складному реченні, знаходячись у першому випадку в головному реченні, а в другому – за межами порівняльного звороту. Ці вказівні слова можуть стояти безпосередньо перед показником **як** або відмежовуватися від нього іншими словами. Показник у всіх цих випадках перестає бути сполучником: підноситься у ранг прислівника. Пор.: 1) „А потім ця мелодія-злюдій запливає і розливається в жилах нечутно – **так, як тече рідна кров людини**”; „села відбивалися між собою **так само однаково, як відбивається людське обличчя у дзеркалі**” [Матіос 2005: 85,97]; 2) „любив усе робити **так, як не в тутешніх людей і не скрізь**”; „в його селі поволи ставало **так тихо, як у Черемошнім по той бік ріки**” [Матіос 2005: 99,121].

Як бачимо, у складі простих речень вказівне слово **так** переважно стосується самої порівняльної конструкції з прислівником **як**, безпосередньо йому передуючи: „на жменьку сторонської, **такої, як сам, круглої сироти**” [Матіос 2005: 82]. Займенник **такий** у простому реченні не передує безпосередньо порівняльному звороту тільки в кількох випадках: „на сьогорічній [барабулі – О.М.] в Дарусі неврожай, **такі дрібні, як ліскові горіхи**” [Матіос 2005: 24]. У складному ж реченні нормою є побудова, за якої займенник **такий** узгоджується з певним словом, а вже це слово керує підрядним порівняльним реченням: „**Німецький офіцер... із таким знаком на рукаві, як у Черемошному писали писанки – двома перекладеними навхрест і загнутими в різні боки скобами**” [Матіос 2005: 128]. Відзначена розбіжність, між іншим, слугує ще одним доказом нашої думки [Марчук 2002: 55-77], що більшість порівняльних конструкцій уводяться до складу простого речення. Порівняльна конструкція є, всупереч думці багатьох мовознавців, окремим підрядним реченням лише тоді, коли вона являє реальну, а не домислювану, віртуальну реченнєву структуру.

Як зручний – короткий і семантично неускладнений засіб, сполучник **як** може, повторюючись, утворювати до чотирьох порівняльних зворотів у межах одного речення: „**Михайлові захотілося впасти лицем у сніг на срібному горбі з того боку, де знову заклично трубив ріг, як зрілий олень у шлюбну свою пору; бо не лишилося на світі нічого, окрім полохливого, як пташка, Матрончиного серця в Михайловій жмені... і отого різдвяного рогу, що ставав то тривожним, як гул повеневої води, то несамовитим, як чоловік біля вдатної йому жінки**” [Матіос 2005: 103].

Марія Матіос вживає порівняння як сильний засіб художнього, образного мовлення, а її талант підказує їй точні, нестандартні компаративні побудови, у яких сполучники добираються не згірше самих об'єктів порівняння, поєднуючись відповідно до своїх семантичних, виразових спроможностей. Поєднуватися можуть найрізноманітніші сполуки, серед яких показник **як** займає чільне місце: „**звивиста, як гадина, і зелена, мов кобиличка, ріка**”, „Але, дивіться, вони собі файно любляться, **ніби вчора побралися, і живуть тихонько, як миші за лубом**” [Матіос 2005: 102,126].

Модальний сполучник **ніби**, ужитий у „Солодкій Дарусі” 72 рази (це – 21,6%), є другим після **як** показником порівняльних конструкцій цього роману. Тут уподобання М. Матіос і М. Коцюбинського різко розходяться, бо в усіх творах останнього сполучник **ніби** ужитий з компаративним значенням тільки тричі. В ієрархії сполучникових порівняльних засобів М. Коцюбинського він займає лише дванадцяте місце. Зазначена розбіжність зумовлена часом та індивідуально-авторськими уподобанням передусім М. Коцюбинського, а не М. Матіос, бо в „Частотному словнику сучасної української художньої прози” **ніби** серед компаративних засобів теж займає, як і в М. Матіос, друге місце після **як** [Частотний словник сучасної української художньої прози: В 2 т. 1981].

В академічному одинадцятитомнику **ніби** у функції порівняльного сполучника тлумачиться: „у знач.:

наче, неначе, мов, немов” [Словник української мови 1970-1980, т. 5:418]. Якщо *ніби* має те ж значення, що й чотири інші порівняльні сполучники, то навіщо вони є у мові? І чотири „аналоги” не є семантично тотожними (компаративна сила *неначе* і *немов* більша, ніж у сполучника *наче* і *мов*; із цих останніх *мов* семантично ближче до *як, ніж, наче*), і *наче* має свій власний функціонально-семантичний відтінок. Цей відтінок передусім полягає у підкресленій модальності, суб’єктивності побудови, яка є акцентовано неадекватною, тільки уявно наближеною до реального стану речей. Пор.: „*На ньому якось незграбно, ніби на виріст, висіла темно-зелена форма з портупейми стовбурчилися, ніби під вітром, штани-галіфе і блистіли юхтові чоботи*” [Матіос 2005: 152-153]. Підкреслюється, що насправді формою висіла незграбно не тому, що була „на виріст”, а галіфе стовбурчилися не від вітру. Порівняння подаються як приблизна, але спеціально недостовірною інформація, зумовлена нехиттю до достовірності.

У розглянутому прикладі структура порівнянь зі сполучником *ніби* ґрунтується на відразі до описуваного. Однак почуття може бути зовсім іншим – співчуттям, уболінням: „*І мусить вона відходити тиждень, ніби вертатися з того світу*”, „*Голову зносило кудись так далеко, що вона чимдужче тримала її обома руками, ніби боронилася від злодія*” [Матіос 2005: 13.14], однак акцентована неадекватність як семантична підвалина компаративної специфіки сполучника *ніби* залишається незмінною. У реченні „*З-поміж хлопцевих ніг стирчав обріз, ніби націлений в небо*” [Матіос 2005:146] акцентована неадекватність ховає біль, тугу, горе. Не в небо був націлений той обріз, а в ворогів – німців, потім „совітів”. У контексті: розстріляний і роздгнений Іван біля теж розстріляної дівчини під стіною сільради, куди зігнали все село, компаративний зворот з *ніби* не пафосно говорить більше і яскравіше, ніж важка викривальна промова. І сполучник *ніби* ніяким іншим у цьому реченні заступитися не може.

Показник *ніби* нерідко має за межами порівняльного звороту співвідносне слово *так*. У складі простого речення: „*Голова постукав пальцями по столі, підкрутив вус так, ніби хотів з нього скрутити цигарку*” [Матіос 2005: 70]. У складному реченні з підрядним порівняльним: „*Але ніхто більше не чув – не видів від них ні привіту, ні одвіту і ніякого іншого знаку, так, ніби людей віднесла вода без сліду*” [Матіос 2005: 104].

Часте поєднання співвідносного прислівника *так* зі сполучником *ніби* призвело в розвитку мови до того, що цей прислівник почав, прирісши до *ніби*, переходити в склад порівняльних зворотів. Це призвело до появи фактично нового складного порівняльного сполучника *так ніби*: „*він сміливо посунув на Ірину з вилами, так ніби мав її зараз узяти на зубці і закинути в саме пекло*”, „*лиш великі градини котилися їй по щоці і ніяк не могли зупинитися, так ніби хотіли доплести сметаним лицем до самого моря*” [Матіос 2005: 51,118]. Цей компаративний сполучник може вводити не лише порівняльні звороти в простому реченні, а й підрядні речення у реченні складному: „*А далі з-за дверей почувся шурхіт, так ніби хто одбирав кукурудзяні качани*” [Матіос 2005: 107]. Компаративи з *ніби* здатні й до парцеляції: „*жінка щезла, як річкова нявка. Ніби запалася жива людина в землю безслідно*” [Матіос 2005: 95].

Порівняльні конструкції зі сполучником *як* та *ніби* складають 75%, три чверті всіх сполучникових порівнянь у романі „Солодка Даруся”. Остання їх чверть розподілена аж між 14-ма різними компаративними сполучниками (і частками). Це, в порядку зменшення частотності, *мов* (ужито 15 разів), *нібито* (14 разів), *ніж* (десять), *якби* (дев’ять), *немов* (сім), *наче* (теж сім). Лише по чотири рази з’являються сполучники *гейби, мовби, неначе*, тричі – *начебно*, і двічі – сполучник *немовби* та квазісполучник *аж*. А порівняльні конструкції зі сполучником *аніж* та двоскладовим *чим ... тим*, про який уже мовилося, представлені тільки по одному разу. Розглянемо всі ці компаративні утворення.

Третє місце порівняльного сполучника *мов*, так би мовити, його узагальненою, загальноукраїнською позицією. Третє за вживаністю місце він посідає і в М. Коцюбинського, і в сучасній українській прозі. Судячи за даними існуючих словників та словопоказчиків, у Т. Шевченка і Л. Українки цей сполучник стоїть навіть на другому місці.

Сполучник *мов* має найменшу дозу модальності: до сенсу простого зіставлення тут додається лише ледве відчутний нюанс приблизності, відтінок ірреальності. Тому з усіх українських порівняльних сполучників *мов* стоїть найближче до *як*, де діє просте порівняння, без будь-яких модальних додатків: „*верталися Михайло з Матронкою з коляди додому, і стали, мов укопані, глянувши на другий бік порубаного Черемоша*”, „*дитина щєбече, мов сороченя*” [Матіос 2005: 102,138], пор. з повторенням: „*Матронка до Марії – Михайло поза Маріїну стайню, лиш визирне з-поза стіни, мов злодій, і знов сховається, мов злодій*” [Матіос 2005:137]. Сполучник *мов* найчастіше поєднується, зрозуміло, з *як*: „*залізни обручі спадали з неї, як листя з дерева, ... аж не хотілося зранку розплющувати очей, а отак би лежати ... і радіти, що біль зникнув, мов і не було його ніколи*” [Матіос 2005: 47].

Четверте місце сполучника *нібито*, якого М. Коцюбинський у своїх художніх творах не вжив жодного разу (зате у Т. Шевченка цей сполучник на шостому місці, а в Л. Українки на сьомому), зумовлене у М. Матіос тим, що письменниця високо цінує твірний сполучник *ніби* (друге місце). Функціонально сполучник *нібито* мало чим відрізняється від свого джерела *ніби*, лише суфікс *-то* трохи посилює гіпотетичну допустовість його компаративності: *нібито* не так, але насправді так. Пор. ужиток цих сполучників поряд, причому конструкція з *нібито* підкреслює конструкцію з *ніби*: „*І тут Матронка скинулася, ніби зі сну, нібито мала намір не пустити дитину, але дитина вже стояла перед офіцером*” [Матіос 2005: 156]. Сполучник може вводити як порівняльні звороти у простому реченні, так і підрядні порівняльні речення у складному реченні: 1) „*Лишилося*

одне тіло, *нібито й не Дарусине, не зболене не зчорніле, а чись чуже*” [Матіос 2005: 29]; 2) „*Але радість для Михайла з Матронкою урвалася ... – нібито й не ночувала тут радість ніколи*” [Матіос 2005: 91].

Семантична специфіка компаративного *нібито* легко перетворює цей сполучник у частку: „*очі в них все одно нібито зв'язані якимсь невидимим шнурком*” [Матіос 2005: 81]. У поєднанні з *так* розглядувана лексема може творити єдиний складний компаративний сполучник: „*Запустив роботи, не люди не показується, лиш жінку з дитиною пазить, так нібито ніхто до нього не мав гризоти*” [Матіос 2005: 116]. Пор. ще випадок парцеляції, у якій *так* виступає вказівним словом, а не компаративним сполучником: „*Матронка була дуже побита. Так, нібито вона з висоти падала, а били її буками чи батогами по всьому тілу*” [Матіос 2005: 115].

Наступний за вживаністю порівняльний сполучник *ніж*. На відміну від інших компаративних засобів, що так чи інакше вказують на схожість суб'єкта й об'єкта (тобто порівнюваного явища й того з чим воно порівнюється), акцентує увагу, навпаки, на несхожості, розбіжності, поєднується для цього з формою вищого ступеня прикметника або прислівника: „*З курми вона говорить краще, ніж із людьми*”, „*Для Дарусі це страшніше, ніж напади болю*”, „*Зварений для борцю буряк має менш багровий колір, ніж у цю мить лице голови сільради*” [Матіос 2005: 11,34,71].

Не так уже рідко (9 разів) М. Матіос уживає компаративний сполучник *якби*, що має виразне діалектне забарвлення, а за своїм змістом наближається до сполучника *ніби*. Академічний одинадцятитомний словник його не фіксує, подаючи лише сполучник *якби* з іншим наголосом і, головне, іншим значенням – умовним („*Якби ви знали, паничі, як люди плачуть живучи*”), а також з'ясувальним [Словник української мови 1970-1980, т.11:635]. Цей діалектний сполучник уже розглянуто вище.

Решта порівняльних сполучників (іх 9 рахунків і одноразове *аніж*, наведене вище) у „Солодкій Дарусі” належать до рідковживаних. По сім разів з'являються конструкції з *немов* і *наче*: „*По два боки мілкого навесні і повноводого влітку, але незалежно від пори року, завжди гомінкого і спішного Черемоша, між горбів і кичер, немов у глибокій жіночій пазусі, гніздилися двоє гірських сіл з однаковою назвою – Черемошне*”, „*слова їй зашпортувалися в роті, наче спіткалися об каміння*” [Матіос 2005: 97,50]. Пор. і поєднання цих двох сполучників із додавання всюдисущого *як*: „*«Гора-маре» проникає в людину нечутно – наче смаковита, солодка отрута сну у приспану ласкою жінку, і скрадається до невинної душі, як ласиця під коров'ячий дійок, і боляче ранить, немов тупий ніж*” [Матіос 2005: 84]. Застосування тут трьох різних компаративних сполучників не тільки підносить барвистість опису, а й передає якоюсь мірою ритм, мелодіку „гора-маре” – „велику музику надглибокого душевного потрясіння”. Зворот з *наче* долучає до компаративності ледве відчутний мрійний відтінок модальності, далі структура з *як* не долучає до порівняльності ніяких відтінків, а врешті завершальна побудова з *немов* вибухає спалахом відчуттєвої модальності.

Лише по чотири рази в романі з'являються порівняння з *мовби*, *неначе* й діалектним *гейби*. Останній сполучник фігурує в словнику, але з позначкою „діал.” і надто приблизним визначенням: „*Наче, немов*” [Словник української мови 1970-1980, т.2: 46]. СУМ взагалі визначає порівняльні сполучники через інші сполучники, які упорядникові статті чисто суб'єктивно визнаються синонімічними. А насправді: сполучник *гейби* містить більший обсяг модальності, ніж *наче* і менший, ніж *немов*: „*А Цвичок грав у дрімбу і дивився по через паркан, гейби і не на Дарусю, а лиш на подвір'я*” [Матіос 2005: 45]. У трьох інших випадках *гейби* виступає у позиції частки, але відтінок модальної компаративності не втрачає: „*Сказати, що навіть тут, у горах, було багато охочих грати на дрімбах – не скажеш, бо час якийсь настав гейби не для веселості*” [Матіос 2005: 40]. До речі, компаративні конструкції з *гейби* у романі скупчені в одному місці об'ємом у 18 сторінок (с.40–57) і всі стосуються Цвичка та його дрімб. Такий прийом частого застосування певного порівняльного сполучника авторка використовує і в деяких інших випадках. Наприклад, шість із семи ужитків сполучника *немов* зосереджені на шести сторінках твору (с.81-86).

Значимо, що сполучникові пари *мов* – *немов*, *наче* – *неначе* є унікальним явищем українських компаративних показників. Розглянуті функціонально-семантичні особливості сполучника *немов* якоюсь мірою пов'язані з самою його появою. Тут *не-* не є запереченням: *друг* – *недруг* за значенням антонімічні, а *мов* – *немов* синонімічні. Вони настільки близькі семантично, що їх важко розмежувати. Річ у тому, що *не-* в давнину мало не тільки заперечне, а й порівняльне значення “як”, яке сягає ще праслов'янських часів і так чи так відбите в різних слов'янських мовах. Більше того, порівняльне значення цього слова, що сходить до індоєвропейського *n, наявне також у рефлексх *n у балтійських, давньоіндійській, грецькій та ін. мовах. Тобто порівняльне, а не тільки заперечне значення *n було притаманне ще індоєвропейській прамові [Фасмер 1964–1973, т.3:52-53], О.М.Трубачов при цьому висновує, що “не- заперечення і не- порівняння доцільно не відривати етимологічно одне від одного”, що навіть “спостереження свідчать якраз про вторинність функції заперечення” [Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд 1974-1999, в.24:93]. Тобто первинним тут було, на думку вченого, значення порівняння. Так чи так, але саме порівняльне (а не заперечне) значення відклалося в укр. *немов* і *неначе*. Цим і пояснюється, що *немов* має більшу порівняльну силу, ніж *мов*, а *неначе* – більшу, ніж *наче*.

Розглянуті особливості функціонування сполучника *немов* дозволяють певним чином уточнити його семантичну нішу. У *немов* сема компаративності значно сильніша, ніж у *мов*. Сема ірреальності тут загалом така ж, як і в інших модально-порівняльних сполучників. А ось сема сумнівності, дуже виразна в *наче*, у *немов* зовсім відсутня.

Можна констатувати закономірність, яка дуже проявляється і в М. Коцюбинського, і в М. Матіос. Порівняльні сполучники із спільним коренем уживаються тим частіше, чим простішою є їх структура. В обох

письменників *мов* частіше за *немов*, а *мовби* – рідше за *немов* (у М. Коцюбинського – тільки один раз). *Немовби* – ще рідше у М. Матиос (двічі), а в М. Коцюбинського даний сполучник взагалі не з'являється. В українській мові цей ланцюжок продовжується, але – в інших авторів. Словник сучасної прози фіксує ще, з нижчою за *немовби* частотністю, *мовбито* і *немовбито*. Обидва вони є у творах І. Франка, а *немовбито* – і в Л. Українки. Сказане стосується і ланцюжка, що починається сполучником *наче*: *наче*, *неначе* (на цьому показник у М. Коцюбинського закінчується), *начебто* (є у М. Матиос). В інших авторів є ще *начеб* (за структурою він мав би стати перед *начебто*), *неначеб*, *неначебто* (всі три є у творах Л. Українки).

Залишилося сказати ще про квазісполучник *аж*. Академічний словник кваліфікує *аж* як підсилювальну частку і сполучник, але не порівняльний [Словник української мови 1970-1980, т.1:22-23]. Між тим у „Солодкій Дарусі” (як і в творах М. Коцюбинського) підсильний сенс *аж* іноді супроводжується компаративною семою. Найвиразніше це помітно у двох випадках, де *аж* явно виконує роль порівняльного сполучника і вводить підрядне порівняльне речення: „заграв у бік Дарусиноного двору якоїсь дуже тужної, *аж* кури перестали порпатися в пилюці, а пес завертів хвостом і подався в буду” [Матиос 2005:45]. Ми називаємо порівняльне *аж* квазікомпаративним тому, що ніхто з дослідників його з порівняльними конструкціями не пов’язує. Зазначимо, до праць І.Р. Вихованця сполучник *ніж* теж не зараховувався до порівняльних [Вихованець 2000: 352-353].

Підсумовуючи результати спостережень, відзначимо, у сполучниковій групі порівнянь закріпилася така велика кількість сполучників тому, що це – семантично найскладніші порівняння. Тут до власне компаративного сенсу долучаються ще різні відтінки сенсу модального, що зрештою виражає в цих конструкціях різні відтінки ірреальності, неповної достовірності. Для передачі цих різних відтінків і витворилася велика група сполучників, а посилення модальності може ще і перетворювати більшість із них у частки, що, відповідно, формують модально-порівняльні звороти. М. Матиос уживає далеко не всі існуючі в українській мові порівняльні сполучники. Підпорядковуючи типології компаративності, усталені в українській мові, М. Матиос проявляє в цій сфері свою творчу індивідуальність шляхом вибору. В активному вжитку їх тільки п’ять. Це у порядку вживаності *як*, *ніби*, *мов*, *нібито*, *ніж*. Найчастіше компаративні конструкції в „Солодкій Дарусі” очолюються сполучником *як*, що є відображенням загальноомовної ситуації. Із усіх порівняльних заобів, вона надає перевагу тільки тим, які пасують її ідіолекту, настрою й оптимально відповідають тональності зображуваного. Більшість порівняльних конструкцій у романі “Солодка Даруся” увіходять до складу простого речення. На нашу думку, порівняльна конструкція є окремим підрядним реченням лише тоді, коли вона являє реальну, а не домислювану, віртуальну реченнєву структуру.

Видається перспективним дослідити безсполучникові порівняльні конструкції письменниці. Пропонована стаття може слугувати матеріалом для подальшого аналізу ідіостилю М. Матиос.

Література

Вихованець, Городенська 2004: Вихованець, І.Р., Городенська, К.Г. Теоретична морфологія української мови [Текст] / І.Р. Вихованець (ред.). – К.: Університетське видавництво “Пульсари”, 2004. – 398с. – (Академічна граматики української мови). – Бібліогр.: с. 391-398. – 2000 пр. – ISBN 966-7671-60-7.

Марчук 2002: Марчук, О.І. Порівняльні конструкції зі сполучником як у мові Михайла Коцюбинського [Текст] / О.І. Марчук // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний зб. з регіональних проблем. – Житомир, 2002. – № 8. – С. 48 – 59. – Бібліогр.: с. 59.

Марчук 2002: Марчук, О.І. Структурно-типологічні параметри порівняльних конструкцій в ідіостилі М.М. Коцюбинського [Текст]: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Марчук Олена Іванівна. – Одеса, 2002. – 229с.

Матиос 2005: Матиос, М.В. Солодка Даруся. Драма на три життя [Текст] / М.В. Матиос. – вид. 3-тє. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2005. – 176с. – ISBN 966-7188-98-1.

Романченко 2009: Романченко, А.П. Прагмалінгвістичні параметри функціонального-семантичного поля компаративності в сучасній українській літературній мові [Текст]: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2009. – 16 с.

Словник української мови 1970: Словник української мови [Текст] / ред. кол. І.К. Білодід, А.А. Бурячок та ін. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.

Фасмер 1964–1973: Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка [Текст] / М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1964 – 1973. – Т. 1 – 4.

Частотний словник сучасної української художньої прози 1981: Частотний словник сучасної української художньої прози: [Текст] / В 2 т., 1981: – К.: Наук. думка, 1981, – Т. 1,2.

Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд 1974-1999: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд [Текст] / Под ред. О.Н. Трубачева. – М.: Наука, 1974 – 1999. – Вып. 1 – 25.

В статтє рассматриваются вопросы, которые касаются особенностей функционирования компаративных конструкций в художественной речи; установлено специфика структуры и типологии союзных сравнений в романе М. Матиос “Солодка Даруся”. Речь также идет о решении теоретических проблем сравнительных конструкций украинского языка.

Ключевые слова: сравнение, компаративная конструкция, сравнительные союзы, структурно-типологические параметры, сравнительный оборот, сравнительное подчиненное предложение.

The article deals with the problem of comparative constructions functioning in belles-lettres style; the peculiarities of the construction and the typology of conjunction comparisons in Marya Matios' novel "Sweet Darusya" have been investigated. The theoretical problems of comparative constructions in the Ukrainian language are also presented.

Keywords: comparison, comparative construction, comparative conjunctions, structural typological parameters, comparative phrase, comparative subordinate clause.

Надійшла до редакції 24 травня 2010 року.

Юлія Мельник

ББК 81.2 Англ.
УДК 811.111'367.335

ПРИНЦИПИ ТА ПАРАМЕТРИ ДОСЛІДЖЕННЯ СКЛАДНОПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ У СВІТЛІ ГЕНЕРАТИВНОЇ ГРАМАТИКИ

У статті йдеться про застосування теорії принципів та параметрів до дослідження центральної одиниці синтаксису – речення. До головних модулів цієї теорії належать: Х-штрих-теорія; Теорія обмеження; Теорія керування; Теорія відмінка; Тета-теорія; Теорія зв'язування.

Ключові слова: клауза, граматика складових, трансформаційні правила, комплементаризація, комплемент, агент, аргумент, рекурсивна фразова категорія.

Синтаксис є найбільш складним та суперечливим аспектом граматичного ладу мови, оскільки саме сфері синтаксису належать ті мовні одиниці, які безпосередньо служать для спілкування людей, співвідносячи повідомлюване з позамовною дійсністю. У синтаксичних студіях виявляються значні розбіжності поглядів, синтаксис висуває численні теоретичні питання, ставить дослідника перед необхідністю постійного пошуку нових методів і підходів до вивчення мови в цілому та тих мовних явищ, які є насправді проблемними, хоча на перший погляд здаються добре відомими [Приходько 2002]. Саме до останніх належить і така синтаксична одиниця, як гіпотаксис, або складнопідрядне речення (далі – СПР).

В історії вчення про СПР прийнято говорити про три напрями, які вже склалися: **логічний, чи семантичний** (М.В. Ломоносов, А.Х. Востоков, Ф.І. Буслаєв, М.В. Донецька, В.В. Бабайцева, Л.Д. Чеснокова); **формально-граматичний** (О.М. Пешковський; А.Б. Шапіро; М.Н. Петерсон, Л.А. Булаховський) та **структурно-семантичний** (М.С. Поспелов, В.А. Белошапкова, Л.Ю. Максимов, С.Г. Ільєнко). В останні десятиріччя ХХ століття як у вітчизняному, так і в зарубіжному мовознавстві формується принципово новий підхід до вивчення СПР – **функціонально-семантичний** (Н.К. Онипенко, Р.М. Терємова, М.В. Ляпон, В.Б. Євтюхин, С.А. Шувалова, А.М. Ломов, Р. Гусман Тірадо). Однак справжній прорив у вченні про синтаксичні структури та їх складові пов'язаний з новаторськими працями Н. Хомського [Chomsky 1993 (1995); Chomsky 1957 (2002)] та його послідовників (Freidin R.; Haegeman L.; Hale K.; Keyser S.J.; Jackendoff R.; Neeleman A.).

Генеративна інтерпретація граматики як такої є поворотом до вивчення ментальної спроможності людини, зосередження уваги на синтаксичних структурах, недоступних прямому спостереженню. Саме застосування цієї теорії зумовило використання нового підходу до розв'язання таких проблем синтаксису, як реконструкція германського речення та основні моделі порядку слів у ньому (Kroch A.; Taylor A.; Stockwell R.; Minkova D.; Traugott E.C.); питання про синтаксичні універсалиї, вивчення типології синтаксичних структур та механізмів граматичних змін (Harris A.C.; Campbell L.; Pintzuk S.; Tsoulas G.) становлення гіпотаксису в давньгерманських мовах (І.Р. Буніятова).

Актуальність вибору теми дослідження визначається підвищеним інтересом сучасних граматичних студій до проблем розвитку та функціонування мовних систем. Невирішеність проблеми інтерпретації граматичної природи СПР, відсутність інтегрального підходу до дослідження такого складного феномену, яким є СПР, зумовлює пошук нових шляхів до його інтерпретації та дослідження.

Метою пропонованої статті є пропозиція моделі опису СПР у світлі генеративної граматики.

Основними **завданнями** тут є описати можливі шляхи дослідження СПР, використовуючи головні модулі управління та зв'язування: Х-штрих-теорію, Теорію обмеження, Теорію керування, Теорію відмінка, Тета-теорію, Теорію зв'язування.

Генеративізм, або породжувальна (трансформаційна) граматика (далі – ПГ, ГГ або ТГ) Н. Хомського – один із різновидів формальних граматик. ПГ – науковий напрямок, який змінив структуралізм. Під назвою «структуралізм» об'єднують декілька лінгвістичних напрямків ХХ ст., які врешті-решт підносяться до ідей Ф. де Сосюра та І.А. Бодуена де Куртене; найбільш відома серед них – празька школа, «глосематика» Л. Сльєслева та американська дескриптивна лінгвістика.

© Мельник Ю.П., 2011

Структуралізм подає мову у вигляді одиниць та відношень, що їх пов'язують, причому ці одиниці та відношення, які у кінцевому підсумку зводяться до невеликої кількості нерозкладних елементів, утворюють організовану структуру, схожу на кристал, атом або систему планет [Тестелец 2001: 505].

Структуралізм сприяв тому, що лінгвісти за зразком математики та природничих наук розробили точні та експліцитні методи аналізу матеріалу. Однак, як і в доструктуралістський період, їх зусилля були спрямовані здебільшого на створення лінгвістичних описів. При цьому залишалося поза увагою те, що основна мета розробки формальних моделей у природничих науках, якщо ж ці науки приймаються як зразок для лінгвістики, – пояснення фактів, за якими ведеться спостереження. ПГ постала однією з перших найсерйозніших спроб лінгвістів створити в межах традиції наукового теоретизування змістовну теорію мови у тому ж звичайному сенсі слова, в якому фахівці у відповідних галузях говорять про теорії в хімії або в біології [Lees 1957: 113–127].

Н. Хомський запропонував перейти від практики строгих та точних описів матеріалу у вигляді списків одиниць та відношень, які їх пов'язують, до вирішення експланаторних завдань – відкриття законів, які лежать в основі побудови будь-якої природної мови. Він розглядав той **факт**, що у нормальній ситуації будь-яка людина абсолютно досконало оволодіває своєю рідною мовою, як природно-наукову проблему – подібно до того, як проблемою фізики є, наприклад, незалежність швидкості світла від прийнятої системи відліку чи проблемою хімії – можливість процесу горіння. Так само, як безкінечне, на перший погляд, різноманіття природних явищ зводиться до невеликої кількості фундаментальних фізичних законів, так і безкінечне різноманіття мов підпорядковується деяким загальним закономірностям, що лежать в їх основі, – лінгвістичним універсалам [Тестелец 2001].

Розглянемо такий виразний приклад СПР: (1) *The place // where they now where (б) was no different from the one (а) // which they had left in the night (в) // – the same children, with different names; the same grown people, with different smells...* [Faulkner, 123].

Із семантичної точки зору (1), як і більшість речень у мові, являє собою справжній клубок **пропозицій** (тобто семантичних речень), але за синтаксичною класифікацією це речення є складним, яке вміщує головне (матричне) (1а) та підрядні (клаузи) (1б, 1в) речення.

Клаузою називається будь-яка група, у тому числі і непередикативна, вершиною якої є дієслово, а при відсутності повнозначного дієслова – зв'язка або граматичний елемент, який відіграє роль зв'язки. Термін «клауза» точно відповідає англ. *clause*; речення (англ. *sentence*) – це **фінітна клауза**. **Нефінітні клаузи** – це інфінітивні, дієприкметникові та герундійні звороти – позбавлені передикативності, але в усьому іншому дуже схожі на речення. У них та ж сама рольова структура, що й у речень з фінітним дієсловом, хоча моделі керування можуть відрізнятися.

Якщо синтаксична одиниця не є клаузою, але при цьому відповідає певній пропозиції, то говорять, що вона володіє **імпліцитною передикативністю**. Наприклад, (2) а. *I promised John a new bicycle*; б. *I promised John that would buy a new bicycle*. 2а містить імпліцитну передикативність; 2б – експліцитну передикативність.

Клауза, як і іменна група (далі – ПГ), є рекурсивною фразовою категорією, тобто може включати теоретично довільну кількість інших клауз. Клауза, яка включає в себе хоча б ще одну іншу клаузу, називається **складною клаузою**, або **поліпередикативною конструкцією**.

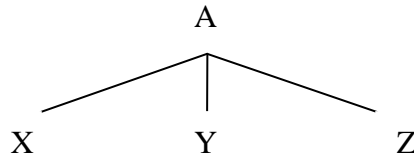
Клаузи включаються одна в одну двома способами – сурядністю та підрядністю. Якщо дві клаузи X та Y не вкладені одна в одну і при цьому обидві є безпосередньо складовими третьої клаузи Z, то відношення між X та Y називається сурядністю, а Z називається **складносурядною** клаузою. Якщо ж X, Y і Z – речення, то Z називається складносурядним реченням [Тестелец 2001: 506].

Складна клауза X називається складнопідрядною, якщо в неї вкладена інша клауза Y. X у такому випадку називається головною, або матричною клаузою, а Y – залежною (наприклад, (1а) – головна; (1б) – залежна). Якщо X та Y – речення, то X називається **складнопідрядним реченням**.

З наведених прикладів зрозуміло, що неправильно вважати СПР як таке, що «складається з двох частин», у тому ж сенсі, в якому «з двох частин складається» складносурядне. У складносурядному реченні дві або більше клаузи, які не перетинаються, утворюють складну клаузу. У СПР одна клауза повністю вкладена в іншу й її зовнішні межі не можуть виходити за межі головної клаузи.

Складнопідрядні поліпередикативні конструкції поділяються на два класи: конструкції із сентенційним актантом і конструкції із сентенційним сирконстантом. Сентенційний актант заповнює актантну валентність предиката із головної клаузи. Сентенційний сирконстант заповнює або сирконстантну валентність дієслова-присудка головного речення (в результаті виникає **обставинна** клауза, напр. *When the man saw that he was awake he produced food from a piece of newspaper* [Faulkner: 123]; або сирконстантну валентність іменника (в результаті виникає відносна клауза, напр. *...it was a section of broom handle which had been driven into Mrs Mceachrn's flower bed in front of the house for something to grow on* [Faulkner: 183]. Враховуючи зазначене, обставинні та відносні клаузи слід розглядати як сентенційні сирконстанти, які заповнюють сирконстантну валентність іменника.

Основними компонентами ПГ є **правила граматики складових** та **трансформаційні правила**. Правила структури складових завжди мають такий вигляд: (3а) $A \rightarrow X Y Z$. Цей запис означає, що A складається із X, Y і Z, що своєю чергою можна представити у вигляді синтаксичного дерева (3б):

До системи правил структури складових прямо закладені рекурсивні можливості мови. Так, наступне правило ((4). а. $VP \rightarrow V (S')$, де VP – присудок; V – головне дієслово; S' – клауза; б. $S' \rightarrow COMP S'$, де $COMP$ S' – підрядний сполучник або комплементаризер) дає можливість дієслову мати прямий додаток, який виражений клаузою, що виступає комплементом.

Так, для речення (6а) *John knew that Einstein discovered relativity theory* дужковий запис буде таким: (6б) [*John knew [s Einstein discovered relativity theory]*]. Дієслівна група VP включає два безпосередніх складники – V «*knew*» та залежну клаузу S' *Einstein discovered relativity theory*. Залежна клауза ділиться на NP – підмет *Einstein* та VP *discovered relativity theory*, яка далі розкладається на V *discovered* та NP *relativity theory*. Зобразимо це речення у вигляді дерева складових (рис. 1).

(5)

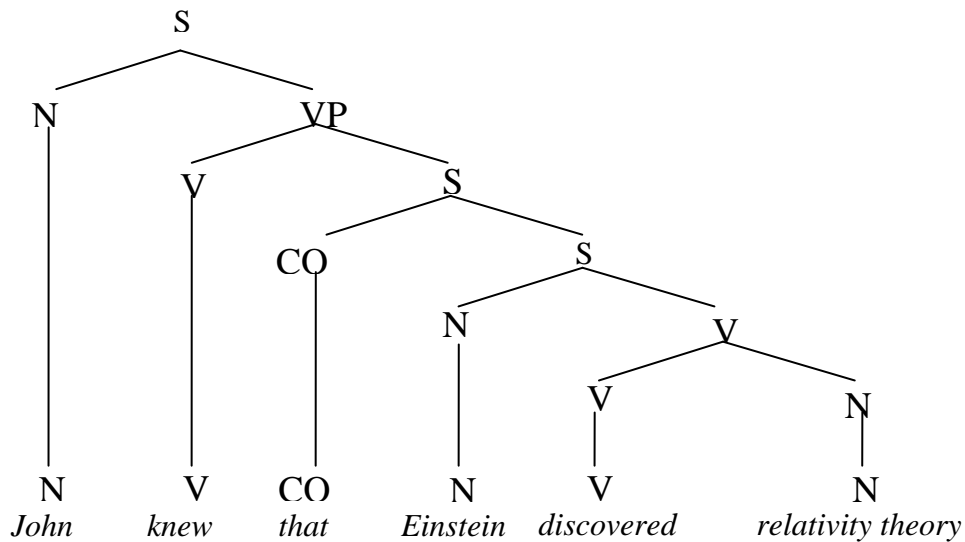

Рис. 1. Формальне представлення СПР у вигляді дерева складових

Таким чином, одна клауза вкладена в іншу не безпосередньо, а через іншу рекурсивну категорію – дієслівну групу (VP). Наведені тут твердження про структуру фразових категорій, які входять в (5), можна сумувати у вигляді такої множинності правил граматики складових:

- (7) а. $S \rightarrow NP VP$
 б. $VP \rightarrow V S$
 в. $VP \rightarrow V NP$
 г. $NP \rightarrow N$

Правило (7а) застосовується в (5) двічі, відображаючи той факт, що одна клауза S' (*Einstein discovered relativity theory*) вкладена в дієслівну групу іншої клаузи S (*John knew that Einstein discovered relativity theory*). Це саме правило може бути застосоване і втретє, якщо (5) вкласти у довше речення (8) *Martha said John knew that Einstein discovered relativity theory*. Правила (7а) та (7б) утворюють контур, тобто результат застосування одного з них вміщує лівий символ іншого. Таке поперемінне застосування двох правил чи послідовне вкладання клауз одна в одну може бути теоретично безкінечним. Неважливо, наскільки довгим стає речення – воно все одно аналізується у термінах тієї ж самої кінечної множини правил граматики складових (7).

Отже, правила граматики складових в ПГ є контекстно вільними. Важливо зрозуміти, який інтуїтивний зміст вміщується у такому обмеженні, накладеному на граматику складових. Це обмеження зовсім не довільне, воно відображає фундаментальну властивість синтаксичних структур у мовах світу: структура синтаксичних одиниць, яка відноситься до певної фразової категорії X , не залежить від їх оточення, тобто від того, в яку складову вони вкладені.

Наприклад, ПГ може бути підметом, додатком, іменною частиною присудка тощо, але різниця у позиції не впливає на внутрішню структуру ПГ. Так само прийменникова група може бути підметом, обставиною, означенням до ПГ, додатком до дієслівної групи тощо, але її внутрішня структура не змінюється в залежності від синтаксичної ролі. Те ж саме справедливо і стосовно клаузи – структура цієї фразової категорії залишається в основному незмінно незалежною від того, чи є вона головною, залежною, сурядною, підрядною, сентенційним актантом, сирконстантом тощо [Гестелец 2001: 523].

Таким чином, вище йшла мова про правила граматики складових, які Н. Хомський назвав **базовим компонентом**. Структура ж, яка підлягає трансформації, називається **глибинною структурою**, а структура, яка є результатом застосування трансформації, – **поверхневою структурою** (рис. 2).

Рис. 2. Схема стандартної теорії

Два компоненти ПГ – правила граматики складових і трансформаційні правила – у своїй сукупності могли б, здається, у першому наближенні вирішити завдання опису англійського синтаксису. Однак основним завданням ПГ був не опис, а пояснення – фактів, що спостерігалися. І таке пояснення, очевидно, могла дати теорія принципів і параметрів – найбільш просунута та глибоко розвинена версія ПГ, яка склалася на початку 1980-х років.

Головна ідея сучасного варіанта генеративної граматики полягає в тому, що синтаксис розглядається як результат взаємодії декількох відносно автономних граматичних підсистем, кожна з яких має певну кількість універсальних граматичних закономірностей – принципів та параметрів. Кожній граматичній підсистемі відповідає модуль граматичної теорії, який йменується певною теорією [Chomsky 1995]. Модульний підхід значно розширює можливості дослідження суті синтаксичних одиниць і відносин, які складаються між ними. Наразі в рамках теорії принципів і параметрів розроблено вісім модулів, більшість з яких безпосередньо стосуються побудови фінітних та нефінітних клауз у межах СПР. Отож, **головними модулями Теорії керування та зв'язування** [Chomsky, 1981], які можна застосувати при дослідженні СПР, є:

1. **Х-штрих-теорія (X-Bar Theory)**: встановлює базовий компонент граматики, визначає початкову структурну форму всіх складових та їх категорій. При дослідженні гіпотаксису модуль X'-теорії дає можливість прослідкувати принципи та параметри формування СПР. Параметрами тут можуть слугувати: розміщення аргументів, наявність/відсутність суб'єкта у матричному та підрядному реченнях; відношення суб'єкта із аргументами та ад'юнктами; позиція клауз як комплементів аргумента матричного речення.

2. **Теорія обмеження (Bounding Theory)**: обмежує можливості правил переміщення. При дослідженні гіпотаксичного цілого теорія обмеження займається можливими варіантами переміщення клаузи у межах висловлювання або аргументів у межах самого комплемента. Тут можна виявити функцію ствердження у синтаксичній структурі СПР; функцію нівелювання через взаємодію типу «аргумент 1 → аргумент 2»; функцію розгортання через взаємодію типу «аргумент → комплемент»; функцію згортання через взаємодію типу «комплемент → аргумент»; функцію витіснення через взаємодію типу «аргумент → комплемент 1 → комплемент 2»; функцію підсилення через взаємодію типу «аргумент 1 → комплемент 1 → аргумент 2 → комплемент 2; комплемент 3; комплемент 4; комплемент 5».

3. **Теорія керування (Government Theory)**: визначає відношення між вершиною і її залежними елементами. Згідно з теорією керування видається можливим дослідження відношень, з одного боку, між вершиною СПР та його комплементами, а з іншого боку – між клаузами та вершинами, до яких вони належать. Тут може враховуватися: 1) власне керування; 2) семантичне керування, яке зазвичай встановлюється між предикатом та його комплементом; між комплементаризером та його комплементом; 3) антецедентне керування, яке встановлюється виключно між переміщеним елементом та його слідом. Необхідні умови для антецедентного керування: елемент переміщується догори, а не донизу, і його **посадковий майданчик** (landing place) знаходиться порівняно недалеко від **сліду**. З цього випливає, зокрема, що переміщення комплемента не порушує **принципу пустої категорії** – (далі – **ППК**) (**пустими** називають такі категорії, які не набувають вираження на поверхневому рівні, вони бувають трьох типів: велике PRO (фонологічно пустий підмет інфінітивного звороту), маленьке PRO (фонологічно пустий анафоричний займенник) і сліди. ППК використовує структурне положення простих категорій для визначення граматичності поверхневої презентації речень. ППК базується на понятті керування (government), яке, своєю чергою, визначається через поняття *s*-команди), оскільки предикат або комплементаризер завжди керують своїм комплементом. Переміщення підмета, з іншого боку, завжди обмежене, оскільки граматичність такої деривації залежить від того, чи буде слід антецедентного керування переміщеним елементом. Цим пояснюється відмінність у можливостях переміщення

додатка та підмета із клаузи, яка вводиться прийменником. Для ілюстрації наведемо приклади з англійської та української мов:

(9) a. *Who do you think* [_{CP} *that* [_{IP} *John loves t₁*]]?

букв. «Кого ти думаєш, що Джон любить?»

б. *Who do you think* [_{CP} *that* [_{IP} *t₁ loves Mary*]]?

букв. «Кого ти думаєш, що любить Мері?»

(10) a. *Що₁ тобі хотілося б*, [_{CP} *щоб* [_{IP} *Іван купив t₁*]]?

б. *Хто₁ тобі хотілося б*, [_{CP} *щоб* [_{IP} *t₁ купив квіти*]]?

Сліди (t₁) в (9а) та (10а) лексично керовані дієсловом і тому не порушують ППК. Однак сліди в (9б) та (10б) порушують ППК, тому що, по-перше, вони не є керовані лексично (оскільки позиція підмета за визначенням не є лексично керованою позицією); по-друге, наявність сполучника *щоб* блокує антецедентне керування сліду з боку переміщення підмета. Контраст між прикладами (9 – 10а) та (9 – 10б), який пояснюється ППК, прийнято називати **Ефектом that-слід** (that-trace effect).

4. Теорія відмінка (Case Theory): належить до абстрактного (структурного) і морфологічного відмінкового керування. Теорія відмінка – один із головних модулів теорії ГГ. Суть її полягає в тому, що будь-яка NP обов'язково повинна знаходитися в позиції, якій може бути приписана відмінкова форма (навіть якщо у досліджуваній мові, у нашому випадку це англійська, клас іменників не має морфологічної категорії відмінка). Цей принцип отримав назву **Відмінкового фільтра** (Case Filter).

Теорія відмінка відіграє важливу роль як в Теорії керування та зв'язування, так і в теорії мінімалізму. За допомогою відмінка вдалося пояснити відсутність поверхневих (морфологічних) відмінків в англійській мові, оскільки в її глибинній структурі все одно присутні універсальні структурні відмінки. Відсутність морфологічних відмінків – це всього лише випадкові поверхові явища, за якими приховуються абстрактні властивості, притаманні всім мовам. Саме це зміцнило позиції ГГ у процесі досягнення її головної мети – описати та пояснити загальні, універсальні принципи, які характеризують мовний апарат людини [САЛ 2010].

5. Тета-теорія (Theta-Theory): належить до тематичних (=семантичних) відношень між дієсловом (або іншим предикатом) і його аргументами (актантами), інакше кажучи, до валентностей. Теорія відмінка та тета-теорія дають можливість встановити правила вживання клауз, а також відношення між їх семантичними ролями та синтаксичними ознаками. Тут може враховуватися валентність матричного предиката, а також валентність предикатів у клаузах.

Стосовно СПР, то це саме той параметр, який потребує найширшого дослідження. Адже тут встановлюються тета-ролі (тематичні відношення), наприклад, між матричним дієсловом та його аргументами (актантами) або між предикативними центрами у клаузі та їх актантами. Тематичними відношеннями відає Тета-теорія (Theta-Theory), яка є аналогом теорії валентностей. Глибинна структура СПР тут розуміється як такий рівень, на якому представлена валентна структура дієслів та інших предикатів.

Таким чином, кожна NP, яка є **агентом** дієслова (напр. матричного предиката), буде завжди на початку деривації речення знаходитися в одній і тій самій позиції – позиції **зовнішнього аргумента** (external argument). Додатки різних видів, які є темою дієслова, завжди на початку деривації речення знаходяться в позиції **внутрішнього аргумента** (internal argument), тобто позиції всередині дієслівної групи. Відповідно перехідне дієслово має в своїй актантній структурі два аргументи – зовнішній та внутрішній – у різних позиціях, і ці позиції завжди знаходяться на незмінних місцях у глибинній структурі. Отже, глибинна структура СПР є відображенням валентності його предикатів.

6. Теорія зв'язування (Binding Theory): пов'язує такі елементи, як прономінали, анафори та імена з їх антецедентами. Теорія зв'язування пояснює кореферентні відношення між анафорами, прономіналами, іменами та їх антецедентами за допомогою структурного відношення *c*-команди і складається з трьох принципів: **Принцип А:** анафор має бути пов'язаний антецедентом у межах мінімальної категорії (тобто складової), де він знаходиться; **Принцип Б:** прономінал має бути вільний (не пов'язаний ні з яким антецедентом) у межах мінімальної категорії, в якій він знаходиться; **Принцип С:** R-вираження має бути всюди вільним (не пов'язаним ні з яким антецедентом) незалежно від своєї позиції. Неформально Теорія зв'язування стверджує, що один елемент може бути кореферентний іншому тільки якщо вони знаходяться у відповідних структурних позиціях стосовно один одного і при цьому витримується вимога *c*-команди [САЛ 2010].

Кореферентні відношення в синтаксисі як різновид формально-семантичних співвідношень можна розглядати як на синтагматичному, так і на парадигматичному рівнях. Проте найбільш доцільно, як зазначає Н.В. Гуйванюк, розглядати їх з позицій комунікативно-прагматичних інтенцій мовця – творця як окремих висловлень, так і зв'язного мовлення взагалі [Гуйванюк 1999].

Кореферентність синтаксичних конструкцій (у нашому випадку СПР) безпосередньо пов'язана з **актуалізацією**, тобто співвіднесенням віртуально потенційного знака з дійсністю, яке полягає у пристосуванні віртуальних елементів мови до потреб відповідної мовленнєвої ситуації за допомогою відповідних актуалізаторів [Ахманова 1966].

Таким чином, запропонована модель аналізу СПР у світлі ГГ із застосування сучасних методів формальної граматичної теорії може значно розширити можливості лінгвістичного опису гіпотаксичної структури. Завдяки використанню головних модулів теорії управління та зв'язування можна під іншим кутом зору поглянути на семантичні ролі та семантичні конфігурації членів речення, визначити роль та функції імен пропозиційної семантики, аргументів, актантів та комплементів, а також розглянути в новому руслі тема-рематичну

організацію СПР. Аналіз кореферентних співвідношень на комунікативному рівні дасть змогу виявити потенційні можливості мовних засобів та їх реалізації у процесі розвитку мови, а також досить глибоко розкриє синтаксичні потенції СПР у плані синтагматики та парадигматики на конкретному синхронному зрізі.

У перспективі запропоновані тут принципи та параметри дослідження СПР можуть дати достовірні результати щодо встановлення мінімалістичної моделі СПР та семантичної карти мікротексту у цілому. Планується також розглянути структурні властивості скремблінгу як одного з видів переміщення на рівні поверхневої структури СПР.

Література

Ахманова 1966: Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов. – Изд. 2-ое, стереотип. [Текст] / О.С. Ахманова (ред.) – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 606 с. – 40 000 пр. – ISBN 7-1-5-62-68.

Гуйванюк 1999: Гуйванюк, Н.В. Формально-семантичні відношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с. – 500 пр. – ISBN 966-568-188-5.

Приходько 2002: Приходько, А.М. Складносурядне речення в сучасній німецькій мові: синтактика, семантика, прагматика [Електронний ресурс]: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.04 / А.М. Приходько; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – 35 с. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/inode/5875.html>.

САЛІ 2010: Современная американская лингвистика: фундаментальные направления [Текст] / Под ред. А.А. Кибрика, И.М. Кобзевой, И.А. Секериной. – Изд. 4-е. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 480 с. – ISBN 978-5-397-01106-8.

Тестелец 2001: Тестелец, Я.Г. Введение в общий синтаксис. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2001. – 800 с. – ISBN 5-7281-0343-X.

Chomsky 1995: Chomsky N. A Minimalist Program. – London: The MIT Press Cambridge, Massachusetts. – 1995. – [2nded]. – 420 p. – ISBN 0-262-03229-5

Chomsky 2002: Chomsky N. Syntactic Structures. – [2nded]. – Berlin – New York: Mouton de Gruyter. – 2002. – 117 p. – ISBN 3-11-017279-8

Chomsky 1981: Chomsky N. Lectures on Government and Binding. The Piza Lectures. – [7th ed.]. – Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 1981. – 371 p. – ISBN 0-262-531128-3

Lees 1957: R.B. Review on [Chomsky N. 1957] // Vol.29. – P. 113–127.

Джерела

Faulkner William Light in August. – СПб.: Каро, 2006. – 446 с. – ISBN 5-89815-683-6

В статтє рассматривается возможность применения теории принципов и параметров к исследованию центральной единицы синтаксиса – предложения. Главными модулями этой теории считаются X-итрих-теория, Теория ограничения, Теория управления, Теория надежда, Тета-теория, Теория связывания.

Ключевые слова: клауза, грамматика составляющих, трансформационные правила, комплементаризер, комплемент, агент, аргумент, рекурсивная фразовая категория.

The article deals with the applying rules of Principles and Parameters for investigating the sentence as the main unit of syntax. The main modules of this theory are considered to be X-Bar Theory, Bounding Theory, Government Theory, Case Theory, Theta-Theory, Binding Theory.

Keywords: clause, grammar of immediate constituents, transformational rules, complementizer, complement, agent, argument, recursive phrase category.

Надійшла до редакції 29 вересня 2010 року.

Юлія Наливайко

ББК Ш12=411.4+Ш10*23

УДК 81'367.333

СИНКРЕТИЗМ ТА ОМОНІМІЯ: ДИФЕРЕНЦІЙНІ ПАРАМЕТРИ

Простежено особливості організації системи поліфункціональних граматичних форм парадигми «полісемія – синкретизм – омонімія». Виділені основні диференційні параметри явищ синкретизму й омонімії на формальному, функціональному і семантичному рівнях.

Ключові слова: поліфункціональна граматична форма, полісемія, синкретизм, функціональні омоніми, перехідність.

Інтерес до синкретизму в різні періоди розвитку науки про мову пояснюється складною природою цього явища, яке вимагає комплексного вивчення у граматичному, лексико-семантичному та дериваційному аспектах на всіх рівнях мовної системи. Проблеми, пов'язані з асиметричним дуалізмом словоформ, стали предметом

тривалих дискусій, виявляючи нові перспективи у вивченні синкретизму, контамінації, полісемії, омонімії, дифузності.

Мова – явище динамічне, що виявляється в процесі розвитку у здатності виходити за межі того, що реалізовано, скеровувати мовознавців на пошуки нових реалізацій плану вираження. У результаті поступового процесу зникнення паралелізму двох планів (змісту і вираження) виникає омонімія або полісемія (при одному плані вираження і двох планах змісту), а також синонімія (при одному плані змісту і двох планах вираження).

Для всебічного осмислення синкретичних мовних одиниць, зокрема членів речення, слід урахувати специфіку організації системи поліфункціональних граматичних форм парадигми «полісемія – синкретизм – омонімія», оскільки недостатня вивченість характеристик і меж синкретизму призводить до сплутування явищ синкретизму, перехідності, омонімії та нейтралізації. Диференціація синкретизму й омонімії може ускладнюватися недостатньою увагою до граматичного аспекту та відсутністю системного підходу. Саме тому, що синкретичні й омонімічні форми наділені однаковим взаємозв'язком з одиницями синтаксичного рівня, відбувається об'єднання явищ омонімії та синкретизму й у парадигматиці у випадку непослідовного розмежування одиниць різних рівнів. При вивченні взаємозв'язку омонімічних і синкретичних форм з одиницями морфологічного рівня подібне нерозрізнення не спостерігається, оскільки на рівні морфології омонімічні та синкретичні структури мають різний взаємозв'язок з іншими конструктивними одиницями цього рівня.

У парадигмі «багатозначність – синкретизм – омонімія» явище синкретизму виступає родовим загальнорівневим явищем, яке співвідноситься з граматичною та лексичною омонімією як видовими поняттями. Відмінність синкретизму від омонімії, з одного боку, й полісемії – з іншого, є відмінністю потенційного знаку від актуалізованого. Ці явища різних рівнів, хоча причиною появи всіх трьох є зрушення, що відбуваються в процесі розвитку та функціонування мови. Пошуки структурних і семантичних диференційних параметрів синкретизму й омонімії стали предметом аналізу статті.

Актуальність статті визначається неоднозначністю тлумачення в сучасних дослідженнях перехідних структур, визначення статусу яких дозволить з'ясувати диференційні параметри родового поняття синкретизму та його видової реалізації – омонімії.

Мета статті – дослідити особливості співвідношення синкретизму та омонімії як явищ однієї групи перехідних структур, визначивши на формальному, функціональному і семантичному рівнях їхні відмінні риси. Реалізація поставленої мети дасть можливість розширити уявлення про специфіку другорядних членів речення синкретичного типу та зробить прозорішою методику розмежування явищ синкретизму й омонімії у реченнєвому контексті.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких **завдань**:

- з'ясувати відмінності у співвідношенні синкретизму й омонімії;

- окреслити критерії розмежування явищ синонімії та омонімії за формальним і змістовим принципами.

У сучасній лінгвістиці існує кілька різних поглядів на співвідношення синкретизму та суміжних із ним явищ, які можна поділити на три напрями. Одні вчені зараховують синкретизм до граматичної омонімії (І. В. Висоцька), інші – до багатозначності та поліфункціональності граматичної форми (В. В. Виноградов, Г. М. Воронцова), треті називають синкретизм нейтралізацією (М. Я. Блох, А. Мартине). Паралельно з наведеними поглядами синкретизм розглядається також як поняття парадигматики мови та пов'язується із незворотними системними змінами в процесі розвитку мови (Л. Єльмслев), В. В. Бабайцева, Л. Л. Безобразова та З. В. Валюсинська вважають контамінацію та дифузність явищами, що належать до синтагматики мови та до «живих» процесів, які супроводжують використання поліфункціональних одиниць у мовленні.

Термін «синкретизм» використовується в дослідженнях з морфології у зв'язку із явищем відмінкового синкретизму, а також у роботах, присвячених перехідним явищам у граматиці сучасної мови (В. І. Фурашов, Л. Д. Чеснокова, І. Г. Данилюк, І. В. Висоцька). Наявністю явища синхронної перехідності в морфології О. С. Ахманова обґрунтовує виникнення функціональних омонімів. В. В. Бабайцева визначає функціональні омоніми як «етимологічно споріднені слова, що збігаються за звучанням і належать до різних частин мови» [Бабайцева 1967: 14]. На основі різних синтаксичних функцій дослідниця пропонує використовувати термін «омокомплекс», що об'єднує ряд функціональних омонімів із диференційованими та синкретичними рисами. Таким чином, морфологічний синкретизм досліджується у зв'язку з неоднозначністю структурно-семантичних властивостей частин мови та невизначеністю морфологічного статусу деяких слів у різних синтаксичних умовах.

Морфологічний синкретизм тісно пов'язаний із синкретизмом членів речення, що підтверджує думку про універсальний характер явищ перехідності, притаманний усім рівням мовної системи. Утворення комбінованого компонента з простого завжди супроводжується виділенням в окремий компонент частини змісту, що був притаманний вихідному.

Синкретизм і перехідність. Аналіз визначень явищ перехідності та синкретизму дає можливість стверджувати, що синкретизм є наслідком і виявом процесів перехідності, а також ці два явища перебувають у причинно-наслідкових зв'язках, причому синкретичні одиниці можуть аналізуватися в межах теорії перехідності.

Синкретизм і полісемія. Синкретизм є складовою частиною полісемії, її конкретною реалізацією, яка в той же час має здатність реалізовуватися в мові як самостійний засіб мовної економії.

Синкретизм і поліфункціональність. Поліфункціональність розглядається як здатність словоформи виступати в ролі різних частин мови в різних синтаксичних умовах або виявляти різні синтаксичні функції; явище синкретизму є реалізацією двох і більше морфолого-синтаксичних функцій в одній словоформі у визначеному контексті.

Л. Єльмслев пропонує два тлумачення синкретизму: 1) синкретизм у парадигматиці; 2) синкретизм у синтагматиці, який виявляється лише при врахуванні контексту, напр.: *запрошення друга = друг запросив* або *друга запросили*. Різницю між цими двома видами синкретизму можна пов'язати із особливостями реалізації структур у тексті: у першому випадку синкретична форма сприймається лише в одному значенні, у другому – синкретизм виникає за певних умов, а саме – в позиції при віддієслівному іменникові. Перше явище може бути інтерпретоване як омоформія. У другому випадку прихована багатозначність зберігається за рахунок віддієслівного іменника, в семантичній структурі якого поєднуються компоненти предметності та процесуальності, що дозволяє словоформі реалізовувати атрибутивні та об'єктні відношення із залежним компонентом.

Утворення синкретичної конструкції з простих структур завжди відбувається шляхом виокремлення частини змісту, притаманної вихідній структурі. Тому аналізована парадигма являє собою розчленування змісту основної вихідної форми, через що можливим стає згортання парадигми та заміна принципу «або...або» принципом «та...та». Цим пояснюється й неможливість омонімії в парадигмі, а усунення розчленованості в обох мовних планах сприяє утворенню синкретичних знаків.

Схожість омонімічних і синкретичних структур оснований на тому, що вони побудовані за єдиним принципом: один нерозчленований елемент форми слугує для одночасної номінації кількох функцій одного лінгвістичного знака. Як приклад можна навести словосполучення *малюю другу [картину]* – *малюю другу [лану киці]*, в яких у словоформі *другу* відбувається суміщення різних форм внутрішньочастиномовної парадигми. В аналізованому явищі спостерігається поступове скорочення експліцитності вираження мовних функцій. Зміни в конструкціях, що супроводжуються редукцією форм при збереженні кількості функцій (вони суміщаються в одній конструкції), є виявом явища синкретизму, напр.: *малюнок другу* (об'єктно-означальний синкретизм).

При виділенні диференційних параметрів синкретизму й омонімії важливого значення набуває з'ясування причин виникнення цих явищ. Оскільки омонімія – це формальний збіг різних мовних одиниць, значення яких не пов'язані між собою, можна говорити про те, що досліджуване явище охоплює різні номінативи. І. П. Сусов виділяє кілька причин виникнення омонімів: 1) збіг експонентів слів, різних у минулому за звучанням; 2) різні шляхи походження слів; 3) утворення омонімічних слів від однієї дериваційної основи в різний час; 4) паралельне функціонування в мові власне українського та запозиченого слова; 5) запозичення слів із різних джерел; 6) розпад полісемії слова.

При аналізі функціонування синкретичної словоформи в структурі речення виявляється вторинна синтаксична функція словоформи, при якій категорійне і синтаксичне значення не збігаються. Функціонування словоформи у вторинній функції може мати два наслідки: по-перше, воно може приводити до зміни категорійного значення даної словоформи, що свідчить про її перехід в іншу частину мови; по-друге, воно може зумовлювати якісні зміни синтаксичних функцій, появу нових, синкретичних функцій.

Синкретизм конструкцій виникає в результаті того, що у вторинній функції стикаються два значення, які не збігаються, – категорійне значення та значення синтаксичне; ці значення взаємодіють, і виникає нове, синкретичне синтаксичне значення. Синкретизм може охоплювати й форму, в результаті чого з'являються неморфологізовані члени речення.

Отже, поняття «первинні та вторинні синтаксичні функції» відображають не лише зрушення у функціонуванні словоформ, але й якісну різницю синтаксичних функцій. Вторинність синтаксичних функцій словоформ є одним із основних чинників, який викликає появу синкретичних одиниць. Однак доречною постає необхідність відповіді на таке питання: *які процеси зумовлюють появу у словоформи вторинної функції, в результаті чого словоформа починає виконувати невластиву їй функцію?* Умовно ці процеси можна поділити на дві групи – синтаксичні та морфологічні, хоча, звичайно, вони взаємопов'язані. До синтаксичних процесів належать: еліпсис дієслова; перерозклад синтаксичних зв'язків у структурі речення; руйнування стабільності порядку слів, що призводить до переосмислення основного лексичного значення словоформи та появи у неї нового синтаксичного значення й нової функції. До морфологічних чинників (які призводять до появи у словоформи вторинної синтаксичної функції) належить синкретизм на рівні категорійного значення слова, зумовлений процесами словотворення, а також лексико-морфологічний синкретизм окремих груп слів та окремих словоформ, який склався історично.

Для обґрунтованого відмежування омонімії від синкретизму необхідно використовувати якомога більше зіставних даних, що дозволять з'ясувати, які ознаки превалюють: тотожні над диференційними або навпаки – диференційні над спільними. Однакову увагу слід приділяти як семантичним, так і формальним чинникам. При виділенні диференційних ознак досліджуваних явищ враховуються кілька параметрів, оскільки функціональні омоніми використовуються лише при таких синтаксичних умовах, як певні синтаксична функція та порядок слів у реченні, співвіднесеність з іншими словами, характер зв'язку між членами речення, еліпсис означуваного слова.

Омонімія – збіг двох різних лексичних або варіантів граматичних значень в одній формі – розглядається як видовий різновид синкретизму, і на цій підставі виділяються такі диференційні параметри цих двох явищ.

1. Словоформи, між якими наявні омонімічні відношення, співвідносяться з явищами навколишньої дійсності ізольовано одна від одної, тому між ними не існує асоціативного понятійно-семантичного зв'язку, що властиво словоформам синкретичного типу. Понятійно-тематична співвіднесеність слів-омонімів різна, оскільки реалізація в тексті або розмовному мовленні одного слова з омонімічних виключає використання іншого.

Отже, можна говорити про омонімічні конструкції, якщо відсутні відношення семантичної мотивованості. Своєрідність омонімічних структур полягає у спільній дериваційній і семантичній історії, проте синхронічно вони не мають активних дериваційних і семантичних зв'язків між собою. Конструкції синкретичного типу об'єднані дериваційними відношеннями і мають спільні семи. Усі випадки, коли конструкцією одночасно виявляються два і більше значення, кваліфікуємо як синтагматичну полісемію, виявом якої на рівні речення є явище синкретизму.

2. Омонімія виявляється у збігу в одному елементі вираження двох і більше елементів різного категорійного змісту. Елементи однієї граматичної категорії пов'язані між собою, оскільки знаходяться в опозиції (мають спільну основу протиставлення – спільне граматичне значення категорії). Отже, омонімія в мікропарадигмі (внутрішньокатегорійна омонімія) загалом не можлива, і можна говорити лише про міжкатегорійну омонімію. Розмежування внутрішньокатегорійних і міжкатегорійних форм як синкретичних і омонімічних, що збігаються в плані вираження, не суперечить положенню про різний характер внутрішньокатегорійного та міжкатегорійного зв'язку форм. Це твердження обґрунтовується тим, що форми в мікропарадигмі об'єднані спільним для них граматичним значенням, а міжкатегорійні форми як члени різних граматичних категорій мають відповідно різне узагальнене значення.

3. Синкретизм є лінгвістичним поняттям із більш широкою системною співвіднесеністю, ніж омонімія. Так, якщо для констатування омонімії достатньо встановити відношення хоча б із двома мовними одиницями на ґрунті ідентичності плану вираження і відмінності в плані змісту, то для констатування явища синкретизму необхідно співвіднести форму, що аналізується, з усією підсистемою, до складу якої входить синкретична форма, оскільки при синкретизмі дієслівних форм наявне нерозмежування окремих протиставлень у парадигмах, які відрізняються в інших частинах дієслівної системи. Отже, першочергової ваги набирає визначення частиномовної приналежності самої аналізованої словоформи та слова, з яким вона корелює.

4. Синкретизм – це один із випадків нерозмежування в одних структурах системи того, що розмежується в інших структурах тієї ж системи. У випадку ж омонімії дві і більше словоформи, тотожні на формально-граматичному рівні, різняться двома і більше неоднорідними грамемами в плані змісту, тобто омонімія полягає в збігу в одному елементі вираження двох і більше елементів різного категорійного змісту.

Отже, для омонімії характерна тотожність формального вияву. Синкретичним конструкціям також притаманна спільність формального вираження, однак формальним носієм синкретизму постає словоформа загалом, а не морфема.

5. Явище омонімії може кваліфікуватися за умови збігу морфем, що утворюють словоформи, які не належать до однієї парадигми. У цьому випадку омонімі не пов'язані між собою і не впливають на характер морфологічної системи.

Для явища синкретизму характерним є збіг у різних розрядах одного й того ж парадигматичного ряду. На відміну від омонімії, синкретизм об'єднує словоформи, що суттєво впливають на морфологічну систему, провокують зміни в ній.

Отже, явище омонімії констатується при випадковому чи нерегулярному збігові форм у парадигмі, на відміну від синкретизму.

6. При омонімії словоформа використовується у первинній функції. Якщо словоформа використовується у вторинній функції, але при цьому не відбувається транспозиційних змін, можна говорити про синтаксичну омонімію, при якій «однакові з формально-граматичного боку синтаксичні конструкції реалізують різні синтаксичні значення і можуть виконувати в реченні різні функції» [Чеснокова 1996: 196]. Синкретична конструкція виявляє тільки вторинну синтаксичну функцію.

Поява синкретичних форм свідчить про тенденцію до усунення в мові системної надлишковості, яка виникає з розвитком синтаксичних засобів, при якому одне значення виражається і морфологічними засобами, і засобами інших мовних рівнів. Щодо омонімії, то окремого вивчення потребує міжпарадигматична омонімія. Спираючись на системний підхід до мовних явищ та виділені диференційні параметри, можна констатувати, що схожість синкретизму й омонімії є лише зовнішньою, за якою приховуються різні мовні явища.

Література

Бабайцева 1967: Бабайцева, В. В. Переходные конструкции в синтаксисе [Текст] / В. В. Бабайцева. – Воронеж, 1967.

Боярська 1996: Боярская, Е. Л. Взаимодействие когнитивных, семантических и прагматических аспектов явления полисемии [Текст] Е. Л. Боярская // Проблемы семантики и прагматики: Сб. науч. тр. / Калинингр. ун-т. – Калининград, 1996. – 11 с. – ISBN 5-230-08820-6.

Висоцька 2006: Высоцкая, И. В. Синкретизм в системе частей речи современного русского языка [Текст] / И. В. Высоцкая. – М., 2006.

Данилюк 2006: Данилюк, І. Г. Синкретизм у системі частин мови [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2006. – 20 с.

Колесникова 2009: Колесникова, Т. В. К вопросу о выделении видов синкретизма [Текст] / Т. В. Колесникова // Гуманитарные исследования – 2009. – № 3. – С. 47-50.

Радутна 1996: Радутная, О. А. Синкретизм и полисемия как категория формально-содержательной языковой ассиметрии [Текст] / О. А. Радутная // Семантика языковых единиц: докл. V Международн. конф. – М., 1996. – Т. 1. – С. 35-36.

Холоділова 1993: Холодилова, Л. Е. О термине «синкретизм» в языке и речи [Текст] / Л. Е. Холодилова // Вопросы терминологии. – Нижний Новгород, 1993. – С. 127-133.

Чесноков 2005: Чесноков, П. В. Синкретизм статистический и динамический [Текст] / П. В. Чесноков // Сб. ст. научно-методического семинара TEXTUS. – Ставрополь, 2005. – С. 27-30.

Штайн 2005: Штайн, К. Э. Переходность и синкретизм в свете деятельностной концепции языка [Текст] / К. Э. Штайн // Сб. ст. научно-методического семинара TEXTUS. – Ставрополь, 2005. – С. 26.

Cruse 2000: Cruse, D. A. Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics [Text]. – Oxford University Press, 2000. – 424 pp.

Просліджені особливості організації системи поліфункціональних граматических форм парадигми «полісемія – синкретизм – омонимія». Виділені основні диференціюючі параметри явлень синкретизма і омонимії на формальному, функціональному і семантичному рівнях.

Ключевые слова: поліфункціональна граматическа форма, полісемія, синкретизм, функціональні омоніми, переходність.

There are investigated peculiarities of system organization of polyfunctional grammar forms of the paradigm «polysemy – syncretism – homonymy». Main differentiative criteria of events of syncretism and homonymy are marked on functional and semantic levels.

Keywords: polyfunctional grammar form, polysemy, syncretism, functional homonyms, transitivity.

Надійшла до редакції 27 вересня 2010 року.

Людмила Островська

ББК Ш12=411.4 x 221
УДК 81' 367. 623

РЕАЛІЗАЦІЯ МІСЦЕВИМ ВІДМІНКОМ АТРИБУТИВНИХ ВІДНОШЕНЬ

Висвітлено формально-синтаксичні особливості й семантичні вияви атрибутивних конструкцій із залежним місцевим відмінком.

Ключові слова: атрибутивні відношення, атрибутивна конструкція, система атрибутивних компонентів.

Категорія атрибутивності охоплює широке коло семантичних значень зі своїми спеціалізованими формами вираження, де в певних випадках спостерігається еквівалентність цілого ряду компонентів різноманітних синтаксичних конструкцій, які утворюють своєрідну семантичну мікросистему, специфіка якої виявляється в особливостях функціонування атрибутивних конструкцій в умовах контексту.

Функціональний вияв категорії атрибутивності характеризується наявністю ядра, напівпериферійних утворень, формально співвідносних з ядерною зоною, периферією.

Значення атрибутивності в ядерних конструкціях – це їх системно значуща внутрішня властивість, яка реалізується в семантико-синтаксичних відношеннях між предметом та ознакою й семним складом лексичних значень компонентів структури, яке підтверджується атрибутивним призначенням її компонентів.

Ядро категорії атрибутивності наповнено категорійними формами – якісними прикметниками, які, сполучаючись з конкретними іменниками, найповніше виражають сутність атрибутивної семантики.

Напівпериферійні зони категорії атрибутивності вміщують структури, формально співвідносні з ядерними. Обов'язковою вимогою для них постає спеціалізація в ознаковій функції і формально-граматична подібність до якісних прикметників. Усі напівпериферійні атрибутивні компоненти об'єднані тим, що в силу особливостей лексичного наповнення структур виражають атрибутивне значення не безпосередньо, а опосередковано, шляхом вказівки на інший предмет чи його ознаку.

Периферійні атрибутивні форми переважно зберігають семантику вихідної форми, саме тому в синтаксичних конструкціях виражаються складні синтаксичні відношення, специфіка яких виявляється залежно від лексико-граматичних особливостей опорного слова, лексичного значення залежного слова, а також від контексту, логічного співвідношення похідної й вихідної форм і відповідної конструкції з певними трансформами.

Периферійна зона атрибутивності репрезентована конструкціями, в яких залежний компонент виражений насамперед відмінково-прийменниковими формами іменника. У сучасному мовознавстві особливо актуальним є дослідження периферійних зон функціонально-семантичної категорії атрибутивності, що пояснюється

здатністю периферійних утворень виражати складні синкретичні відношення, які являють собою поєднання (синтез) диференційних компонентів, що протиставляються один одному й пов'язані з явищами транспозиції. У периферійних формах категорії атрибутивності відображаються широкі можливості вираження конденсованої думки. Вибір варіантів вираження певної атрибутивної конструкції залежить від комунікативних настанов мовця.

Видається важливим розгляд атрибутивних конструкцій з відмінково-прийменниковими формами залежного іменника. Деякі з них попри те, що потенційно не призначені виражати атрибутивні відношення, можуть виконувати означальну функцію. Визначальну роль тут відіграє семантична природа носія ознаки. У змістовій структурі носія ознаки (конкретного іменника) закладено означальний елемент, що експлікується за допомогою залежного компонента. Як відзначає К.Г. Городенська, на атрибутивне функціонування іменникових форм впливає характер відмінкових значень [Городенська 1991: 184]. Крім цього, А.М. Мухін підкреслює, що до такого атрибутивного вживання іменників та інших словоформ спричиняється семантичне ущільнення максимально інформативних конструкцій [Мухін 1980: с.75], тобто, на думку Л.П. Давидової, відбувається згортання присудка і, як наслідок, поява нехарактерного для власне-словосполучень поєднання слів [Давидова 1971: 20-24].

Метою пропонованої статті є висвітлення формально-синтаксичних особливостей і семантичних виявів периферійної зони атрибутивності, а саме атрибутивних конструкцій із залежним місцевим відмінком.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких конкретних **завдань**: 1) встановити частини мови приналежність, лексичне значення опорного слова; 2) з'ясувати функціонально-семантичне значення залежного елемента; 3) охарактеризувати прийменник як формальний показник вираження певного відношення; 4) визначити можливість морфологічного відповідника залежного елемента; 5) встановити вихідну структуру досліджуваної конструкції.

Місцевий відмінок у його основному вимірі являє собою валентно зумовлений компонент при дієсловах локативної семантики. І.Р. Вихованець відзначає, що первинною семантико-синтаксичною функцією місцевого відмінка є локативна функція, а саме статичної локалізації, а первинною формально-синтаксичною – функція придієслівного керованого другорядного члена речення [Вихованець 1987: 30]. В усіх інших позиціях місцевий відмінок постає як вторинний і реалізує невластиву для нього семантику, яка ускладнюється його первинною.

У постпозиції переважно при власне-предметних іменниках форми місцевого відмінка набувають чітко окресленої атрибутивної семантики. Більшість лінгвістів наголошує на тому, що атрибутивна позиція місцевого відмінка можлива лише при згортанні присудків певних семантичних типів [Городенська 1991: 194], [Загнітко 2000: 243], зокрема, можна виділити згортання структур з предикатами місцезнаходження, розташування: *Бібліотека знаходиться при науковому центрі* → *бібліотека при науковому центрі*; предикатами із значенням існування в часі (*Система, що існувала по реформі* → *система по реформі*).

Для місцевого атрибутивного відмінка з-поміж інших семантичних значень основним є атрибутивно-локативне. Це значення постає сформованим внаслідок згортання реченнєвих утворень з предикатами руху чи із значенням орієнтації в просторі. Атрибутивно-локативне відношення по-різному варіюється прийменниками. Зокрема прийменник *при* є формальним показником значеннєвого відтінку ознаки просторової близькості або прилягання до певного просторового орієнтира: *І осяяло і церкву нам, і садибу нашу давно, і криницю при акації* (Осьмачка Т. // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. у 3-х книгах – К.: Рось, 1994. – Кн. 2. – С.125); *Львівське братство при церкві Успенія Богородиці (відоме з 1453 р.), яке зміцніло в боротьбі з польським релігійним і урядовим тиском, мало одну з перших в Україні друкарень (Іван Федоров) та видатну братську школу...* (Онопrienko В.І. Історія української науки ХІХ-ХХ ст.: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1998. – С.33).

Прийменник на демонструє значення ознаки за місцем на поверхні якогось предмета: *Годинник на тумбочці показував сьому* (Курков А. Ігри по-дорослому: Політичний детектив. У 2-х т. – К.: Грамота, 2003. – Т1. – С.247); *Чорне проваля Дніпра, прикрашене коштовними браслетами з вогнів автомашин на мостах, повільно проплило піді мною* (Пиркало С. Не думай про червоне: Роман не для молодшого шкільного віку. – К.: Факт, 2004. – С.10).

Атрибутивно-локативне значення місцевого відмінка з прийменником *на* зазнає досить часто різноманітних модифікацій під впливом лексичного наповнення відмінково-іменникової форми. Для прийменника *на* варто вважати контекстуально зумовленими такі значення:

а) ознака за територією проживання, діяльності, поширення: *Отже, перед Україною (щоправда, вже не вперше) виникають припадні перспективи стати надзвичайно важливим гравцем на європейському ринку транзиту енергоресурсів* (День. – 2005. – № 41. – 10 березня. – С.1); *Бій на плацдармі то затухав, то спалахував з вулканічною пристрасстю, але був десь далеко* (Яновський Ю. // Бирик С.П., Єрмоленко С.Я., Пустовіт Л.О. Словник епітетів української мови. – К.: Довіра, 1998. – С.103);

б) ознака за основою чого-небудь: *... полярники спускали свої легкі жовтогарячі гумові човни на алюмінієвому корпусі* (Курков А. Ігри по-дорослому: Політичний детектив. У 2-х т. – К.: Грамота, 2003. – Т1. – С. 496); *Пурпурова та блакитна кольорова площина майже на сліучо-яскравому золотому тлі аспиди справляє величезне значення* (100 найвідоміших шедеврів України. – К.: Автограф, 2004. – С.193);

в) зовнішньостильових прикмет предметів: *Я беру також вишиту прабабину сорочку. Набір червоних футболок, білих блузок та чорних спідниць, кілька пар взуття на підборах-«шипільках»* (Пиркало 2004, с.6); *Він*

дуже був значний. Своє щось мав на думці. Носив коштовний Хрест на срібнім ланцюгу (Костенко Л. Вибране. – К.: Дніпро, 1989. – С.97);

г) вікових особливостей людей: *При цьому певним чином відрізнялись вінки дівчат «на порі» та заручених, проте їх виготовлення та одягання не супроводжувалося обрядовими діями* (Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. – К.: Либідь, 1994. – С.136);

г) ознака за способом приготування певної страви, складником речовини чого-небудь: *Вергуни – просте печиво, нехитрі ласощі, які виготовляли із прісного тіста на яйці й сироватці або масляниці* (Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. – К.: Либідь, 1994. – С.830); *Капусняк на м'ясній юшці з жирної свинини варили частіше в період зимових (різдвяних) м'ясниць* (Там само. – С.86);

д) ознака за способом пересування в просторі, зокрема вказівки на засоби руху: *...зривнями ще можна заплатити за дрібні радощі життя, як-от проїзд на автобусі.* (Курков А. Ігри по-дорослому: Політичний детектив. У 2-х т. – К.: Грамота, 2003. – Т1. – С.10); *... його покликання – це вічний політ на птахох-конях у безмежний простір, який і зігріває, і годує, дає добробут і на завтрашній день* (Задорожна Л. Відстані без розлук. – К.: Акцент, 2004. – С.171); *...то він розповідав про письменницький будинок творчості у Коктебелі, то про Юрмалу на Балтиці, то про захоплюючу мандрівку на пароплаві по Єнісею.* (Нестайко В. Таємничий голос за спиною. – К.: «Веселка», 1990. – С.10).

У більшості аналізованих конструкціях, на нашу думку, на перший план виходить саме значення атрибутивності, яке виникає в присубстантивній позиції при непохідному іменнику, тобто суттєвим постає врахування семантики опорного слова. Місцевий атрибутивний відмінок в подібних структурах починає виконувати роль уточнювального елемента кваліфікаційного типу, а означуваний іменник характеризується і препозитивним (ядерним або співвідносним з ядерним) атрибутом. Як відомо, препозитивний узгоджуваний атрибут посилює ознакову семантику й атрибута в постпозиції. В окремих випадках первинне локативне значення складно встановити, навіть застосовуючи трансформаційні перетворення.

Локативна ознака, виражена конструкцією «у(в) + місцевий відмінок», має відтінки значення:

а) ознака за місцем всередині чогось: *Коли людина чесна, то вона могутіша за всі святощі у книгах світових і за всі закони, вписані туди* (Осьмачка Т. // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. у 3-х книгах. – К.: Рось, 1994. – Кн. 2. – С.117); *Чи, може, сам невипростаний я, не маю мужності і того духу в слові* (Вінграновський М. // Там само. – С.430); *Лише реальна звукова доріжка наче утримувала події в автобусі під контролем Віктора* (Курков А. Ігри по-дорослому: Політичний детектив. У 2-х т. – К.: Грамота, 2003. – Т1. – С.228); *Не було в Ігоря Львовича свого пінгвіна Мишка, що поступився б йому місцем у літаку* (Там само. – С.144);

б) ознаки за шляхом пролягання в певному просторі: *Путівець у лісі не був розрахований на автобуси* (Курков А. Ігри по-дорослому: Політичний детектив. У 2-х т. – К.: Грамота, 2003. – Т1. – С.230); *У вибалку на самім дні – Зелена стежка в бур'яні* (Мисик В. // Бибик С.П., Єрмоленко С.Я., Пустовіт Л.О. Словник епітетів української мови. – К.: Довіра, 1998. – С.338).

Атрибутивні конструкції з місцевим відмінком на позначення атрибутивно-локативних відношень можуть мати синонімічні конструкції з ядерними атрибутивними формами, зокрема такі, що виражають просторову близькість до чого-небудь (*смуга при березі – прибережна смуга, селище при місті – приміське селище, трава при дорозі – придорожня трава*); шлях пролягання в певному просторі (*стежка в лісі – лісова стежка, дорога в парку – паркова дорога, шлях у горах – гірський шлях*); значення ознаки за способом приготування страв (*каша на молоці – молочна каша, тісто на дріжджах – дріжджове тісто*). Крім цього, К.Г.Городенська відзначає, що цей тип кореляції виявляє абсолютну лексико-семантичну тотожність [Городенська 1991: 190].

Зазвичай атрибутивно-темпоральне значення для місцевого відмінка нетипове, проте іноді атрибутивно-темпоральні відношення виражаються атрибутивними конструкціями з місцевим відмінком, що диференціюється щодо часового орієнтира відрізка часу: одночасність або часова наступність. Такі атрибутивні конструкції постають як наслідок згортання речень з предикатами, що означають існування, перебіг у часі. Формальними показниками значення одночасності є прийменники *при, у(в): Я – людина розумна, дотепна, талановита, тому ні в кого під час співбесіди при прийомі на роботу не виникло жодних сумнівів у тому, що я найпрофесійніший новинний журналіст, якого тільки можна знайти* (Пиркало С. Не думай про червоне: Роман не для молодшого шкільного віку. – К.: Факт, 2004. – С.9); *Внизу від мене віддалявся Київ. Київ у тремтливих вечірніх вогнях, жовтих, червоних, зелених, синіх* (Там само. – С.101); *В останнє десятиріччя життя наукової діяльності Михайло Максимович традиційно влітку відвідував Київ, що і визначало тематичне спрямування його досліджень у цей період* (Бойко М. // Бибик С.П., Єрмоленко С.Я., Пустовіт Л.О. Словник епітетів української мови. – К.: Довіра, 1998. – 2004. – С.143).

На часову наступність переважно вказує прийменник *по: Родина підсобляла йому в тім надто мало, майже ніяк і нічим: тільки перевагою в спадщині – як старшому синові – по смерті батька* (Задорожна Л. Відстані без розлук. – К.: Акцент, 2004. – С.15); *Відчуття ніяковості й досади по тій розмові за клопатами й минулося та, видати, не забулось* (Там само. – С.171).

Місцевий атрибутивний може мати співвідносні ядерні форми, виражаючи часову наступність зі значенням явищ суспільного життя: *час по війні – повоєнний час, діяльність по реформі – пореформенна діяльність* тощо.

Вираження місцевим відмінком власне-означальних відношень варто кваліфікувати як найпериферійніші утворення, що постають внаслідок переосмислення первинної форми й семантики, часто внаслідок метафоризації значення. Власне-означальні відношення виникають в атрибутивних конструкціях зі значенням зовнішньостильових прикмет предмета, особи або зі значенням вказівки на їхній внутрішній стан: *Головне й найтяжче, як то і завжди буває, для кожної людини, яка обрала нелегкий шлях у житті, виявилось для нього попереду* (Задорожна Л. Відстані без розлук. – К.: Акцент, 2004. – С.11); ... *він побачив невеличкого хлопчика, закутаного хусткою, і худу бабуню у валянках* (Зарудний М. // Бибик С.П., Єрмоленко С.Я., Пустовіт Л.О. Словник епітетів української мови. – К.: Довіра, 1998. – С.19); *І скаже світ: Ти крихта у мені. Ти світлий біль в тяжкому урагані* (Костенко Л. // Там само. – С.36).

Атрибутивно-об'єктні відношення в атрибутивних конструкціях з місцевим відмінком виникають переважно при девербативах. У таких структурах вільно можуть вживатися прийменники *на, у(в)*: ... *характер професії вимагав від Гарніка не зосередження в Богові, а зосередження на довколишніх виявах життя...* (Задорожна Л. Відстані без розлук. – К.: Акцент, 2004. – С.28); *Під сірим розкошланим небом зрідка лиш лунало: «Соб!», «Цаб!» та ще – скрип коліс або їх чвакання на масній землі* (Там само. – С.58); *Віктор сидів і терпляче чекав на дзвінок у двері* (Курков А. Ігри по-дорослому: Політичний детектив. У 2-х т. – К.: Грамота, 2003. – Т1. – С.236). Атрибутивно-об'єктна семантика в аналізованих конструкціях постає внаслідок збереження означуваними віддієслівними іменниками їх валентних можливостей, які чітко виявляються при трансформаційних перетвореннях: *зосереджуватися на довколишніх виявах життя – зосередження на довколишніх виявах життя; чвакати на масній землі – чвакання на масній землі; дзвонити у двері – дзвінок у двері*.

З-поміж досліджуваних атрибутивних конструкцій з місцевим відмінком функціонують і форми з прийменником *по*. Структури «по + місцевий відмінок» найчастіше в атрибутивній функції можуть передавати семантику обмеження: *Багато хто із побратимів по справі не зрозумів його...* (Задорожна Л. Відстані без розлук. – К.: Акцент, 2004. – С.173); *Він поїде на батьківщину свого батька, а власне, і свою батьківщину: там живуть його брати по мові й вірі* (Там само. – С.129). Здебільшого значення обмеження реалізується в наведених конструкціях при іменниках-назвах осіб: *товариші по службі, партнер по справах, сусіди по квартирі* тощо.

Для атрибутивної конструкції «по + місцевий відмінок» характерним є також значення ознаки за способом дії. Атрибутивне значення ознаки за способом дії виражене в конструкціях з опорним віддієслівним субстантивом, який чітко виявляє свої первинні валентні потенції, що яскраво виражається при відновленні твірної конструкції: *Вони подумали про чуття людини, яка шість днів чекає п'ятихвилинної розмови по радіо* (Собко В. // Бибик С.П., Єрмоленко С.Я., Пустовіт Л.О. Словник епітетів української мови. – К.: Довіра, 1998. – С.39) – *розмовляти по радіо і розмови по радіо; Виріб (7,8x7,4x1,0 см) зроблено за допомогою литва по формі з наступним карбуванням деталей* (100 найвідоміших шедеврів України. – К.: Автограф, 2004. – С.187) – *лити по формі і литва по формі; Хвилин за п'ять напружене мовчання на тлі працюючого десь на дворі електрогенератора порушила чергова розмова по рації* (Курков А. Ігри по-дорослому: Політичний детектив. У 2-х т. – К.: Грамота, 2003. – Т1. – С.316) – *розмовляти по рації і розмови по рації; Серед бідноти нерідко практикувалось носіння окремих видів одягу та взуття по черзі окремими членами сім'ї* (Українська мінувщина: Ілюстрований етнографічний довідник. – К.: Либідь, 1994. – С.137) – *носити по черзі і носіння по черзі*.

Зрідка місцевий відмінок з прийменником *по* в атрибутивних конструкціях може передавати інші значення: атрибутивно-причинове, атрибутивно-об'єктне, атрибутивно-порівняльне: *Я люблю тварин. Справжніх, звичайно, а не тих, з якими випадає мати справу по службі...* (Курков А. Ігри по-дорослому: Політичний детектив. У 2-х т. – К.: Грамота, 2003. – Т1. – С.211) – атрибутивно-причинове відношення; *Він ніколи не думав, що удари по самолюбству бувають такими болючими* (Хома А. Провина. – Львів: «Піраміда», 2003. – С.113) – атрибутивно-об'єктні відношення; *Ксенія зробила очі по яблуку від подиву* (Курков А. Ігри по-дорослому: Політичний детектив. У 2-х т. – К.: Грамота, 2003. – Т1. – С.11) – атрибутивно-порівняльні відношення.

Часом з-поміж аналізованих структур виділяють атрибутивні конструкції з місцевим відмінком, що постали внаслідок згортання речень з предикатами, які передають значення спеціалізації, призначення: *художник спеціалізується на малюванні декорацій – художник по декораціях* (О.С. Мельничук [Мельничук 1961: 124-194]). Такі конструкції є досить вживаними, особливо в усному мовленні. Однак наявна тенденція до обмеження сфери їхнього поширення в силу їх ненормативності, що відзначають сучасні дослідники культури українського мовлення (О.Д.Пономарів [Пономарів 1998: 178], М.Й.Волощак [Волощак 2003: 145]). Тому не можна погодитися з думкою про те, що з-поміж інших прийменникових засобів прийменник *по* є найбільш вирішальним показником значення спеціалізації [Мухин 1980: 124-194]. На сьогодні більшість мовознавців вважають, що вживаючись із місцевим відмінком, прийменник *по* означає: а) місце дії: *розійшлися по хатах, покотився по полю*; б) спосіб дії: *казати по правді, зробити по добрій волі*; в) час (із значенням після): *прийшов по обіді, по роботі заспівали*; г) підставу для розпізнавання певної дії, ознаки: *Видно пана по халявах (Нар.тв.); бачити по очах*. Вихідні дієслівні структур, трансформуючись в іменникові, зберігатимуть первинну семантику, на яку накладатиметься атрибутивна функція, тобто такі атрибутивні конструкції з прийменником *по* виражатимуть атрибутивно-локативні, атрибутивно-темпоральні, атрибутивно-способові та власне-атрибутивні відношення. Пор.: *Досить нам уже того ходіння по лісу* (У.Самчук // Бибик С.П., Єрмоленко С.Я.,

Пустовіт Л.О. Словник епітетів української мови. – К.: Довіра, 1998. – С.31) – *ходити по лісу і ходіння по лісу; Відчувається, що в цьому будинкові йде десь шалена, напружена праця по обіді* (І.Багрянний // Бибики С.П., Єрмоленко С.Я., Пустовіт Л.О. Словник епітетів української мови. – К.: Довіра, 1998. – С.282) – *працювати по обіді і праця по обіді*.

Отже, відмінкові форми, а саме місцевий відмінок, у позиції атрибута характеризуються синкретичністю семантики, виражаючи атрибутивно-локативні, атрибутивно-темпоральні, атрибутивно-причинні та інші атрибутивно-обставинні відношення. Специфіку відмінкового значення передає прийменник, що може мати синонімічні форми вияву.

Місцевий атрибутивний з-поміж усього загалу аналізованих конструкцій атрибутивної семантики, реалізованих нетиповими формами, охоплює 2,7 %. Отже, місцевий атрибутивний належить до абсолютної периферії з-поміж засобів вираження атрибутивної семантики.

Дослідивши матеріал, дійшли висновку, атрибутивні конструкції із місцевим відмінком належать до рідковживаних. Форма місцевого відмінка в атрибутивній конструкції позначена постійним синкретизмом, а саме забарвлена просторовою семантикою, що для неї виступає інваріантною. Ця семантика накладається на вторинну функцію форми, що виступає мотивованою у внутрішньореченнєвій структурі. Функціонування місцевого відмінка з атрибутивним значенням вказує на те, що розглянуті семантико-синтаксичні атрибутивно-локативні, атрибутивно-темпоральні, зрідка власне-означальні, атрибутивно-об'єктні, атрибутивно-причинні, атрибутивно-порівняльні відношення зумовлені валентністю згорнутого предиката вихідної структури. Особливістю таких атрибутивних конструкцій постає те, що, потенційно не призначені виражати атрибутивні відношення, вони можуть виконувати означальну функцію. Значну роль при цьому відіграє семантична природа носія ознаки, у змістовій структурі якого закладено означальний елемент, що експлікується за допомогою залежного компонента. Окрім цього, до такого атрибутивного вживання досліджуваних форм спричиняється семантичне ущільнення максимально інформативних конструкцій, тобто відбувається згортання присудка і, як наслідок, поява нехарактерного для власне-словосполучень поєднання слів.

Функціонування семантично розмаїтих прийменниково-відмінкових форм в атрибутивних конструкціях відбиває одну із закономірностей мовної системи експлікувати необхідну в конкретній мовленнєвій ситуації інформацію за рахунок економних мовних засобів. Визначальна роль у формуванні семантичної структури таких конструкцій належить прийменникам. Такі атрибутивні конструкції характеризуються синонімічними зв'язками. Вживання того чи іншого прийменника з іменниковою формою мотивується стилістичними чинниками.

До **перспектив дослідження** системи атрибутивних компонентів в українській мові належить виявлення повного спектру формального і семантичного варіювання кожного з її складників, з'ясування специфіки їх взаємодії й взаємовпливу, а також розгляд категорії атрибутивності з погляду прагматики, де вона виступає не лише як структурно-семантична заданість, не тільки як функція, а як явище, основу якого складає спеціальний відбір засобів мови (мовлення) для найточнішого вираження певної характеристики предмета, різних відтінків атрибутивності.

Література

Вихованець 1987: Вихованець, І.Р. Система відмінків української мови [Текст] / І.Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1987. – 231с. – Бібліогр.: с. 225-231.

Волошак 2003: Волошак, М. Неправильно-правильно. Довідник з українського слововживання. За матеріалами засобів масової інформації [Текст] / М. Волошак. – К.: Просвіта, 2003. – 160 с. – Бібліогр.: с.160 – ISBN 966-7551-44-X.

Городенська 1991: Городенська, К. Г. Деривація синтаксичних одиниць [Текст] / К.Г. Городенська. – К.: Наук. думка, 1991. – 190 с. – Бібліогр.: с.178-190.

Давидова 1971: Давидова, Л.П. Из спостережень над структурою і функціями субстантивних словосполучень [Текст] / Л.П. Давидова // Українська мова і література в школі. – 1971. – № 11. – С.20-24. – Бібліогр.: с.24.

Загнітко 2000: Загнітко, А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 2000. – 662 с. – Бібліогр.: с. 598-637. – ISBN 966-7277-90-9.

Мухин 1980: Мухин, А. М. Синтаксический анализ и проблемы уровней языка [Текст] / А.М. Мухин. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1980. – 308 с. – Бібліогр.: с. 300-308.

Мельничук 1961: Мельничук, О.С. Историчний розвиток функції і складу прийменників в українській мові [Текст] / О.С.Мельничук // Слов'янське мовознавство. – 1961. – Вип. 3. – С. 124-194. – Бібліогр.: с.194.

Пономарів 1998: Пономарів, О. Культура слова: мовностилістичні поради [Текст] / О. Пономарів. – К.: Либідь, 1998. – 240 с. – Бібліогр.: с.235-240. – ISBN 5-325-00448-4.

Освещены формально-синтаксические и семантические аспекты атрибутивных конструкций с зависимым предложным падежом.

Ключевые слова: атрибутивные отношения, атрибутивная конструкция, система атрибутивных компонентов.

This article focuses on the problems of formal-syntactic and semantic aspects of attributive constructions with dependent instrumental case.

Keywords: attributive relations, attributive constructions, the system of attributive elements.

Надійшла до редакції 15 вересня 2010 року.

Ольга Павлович

ББК Ш12=411.4*22

УДК 81`367

ТИПОЛОГІЙНІ ВИЯВИ КОНГРЕГАЦІЙНО-СИСТЕМНИХ ВІДНОШЕНЬ У СТРУКТУРІ РЯДУ

Визначено поняття конгрегаційних систем, з'ясовано основні ознаки конгрегаційних систем, виявлено статус конгрегаційних систем щодо синтаксичного ряду, визначено основні семантичні типи конгрегаційних систем з простеженням основних їхніх різновидів.

Ключові слова: синтаксичний ряд, конгрегаційні системи, структура, синтаксична семантика.

Незважаючи на тривалу історію вивчення й аналізу однорідних членів речення, проблема граматичної однорідності не знайшла вичерпного обґрунтування, оскільки традиційне вчення про однорідні члени як логічно однопорядкові, морфологічно однотипні, однофункційні члени речення суперечить реальним фактам мови, втрачаючи свою достатню пояснювальну силу. Сучасна українська літературно-нормативна практика засвідчує значний розвиток і динаміку сурядних компонентів, що часто постають різнофункційними й утворюють ряд у структурі речення. Тому в сучасних умовах все актуальнішою постає необхідність нових підходів до аналізу функціонування подібних одиниць у межах простого речення, встановлення їхнього статусу та співвідношення з іншими рівнорядними / нерівнорядними структурами. Формально неелементарні прості речення з однорідними компонентами розглядалися у вітчизняному мовознавстві С. Смал-Стоцьким, М. Осадцю, В. Сімовичем, Ю. Шевельовим, Л. Булаховським, О. Мельничуком, І. Кучеренком, І. Вихованцем, І. Слинком, І. Поповою та ін. У російській, польській, сербській та інших лінгвістиках це питання знайшло висвітлення в роботах Ф. Буслаєва, Д. Овсянко-Куликовського, Д. Кудрявського, О. Пешковського, Н. Валгіної, В. Бабайцевої, В. Мігіріна, О. Сиротініної, К. Скобликової та ін. Водночас залишається нерозкритим статус однорідних членів речення у структурі формально неелементарного простого речення, їхня корелятивність / некорелятивність із сурядними компонентами. Все це актуалізує проблему співвідношення / неспіввідношення понять ряду, однорідності та сурядності й окреслення функційної специфіки їхніх складників. З поняттям ряду пов'язане поняття конгрегаційних систем, які у своїй площині адекватно втілюють амальгамність певних величин так званої однорідності. Тому актуальність дослідження посилюється тим, що сурядні комплекси, які неодноразово привертати увагу дослідників, характеризуються відсутністю єдиної інтерпретації, неоднорізно тлумачення. Для сучасної синтаксичної науки надзвичайно важливим постає з'ясування статусу понять однорідності, ряду і сурядності, їхніх дефініцій, умотивованості / неумотивованості їхнього синонімічного використання, встановлення ємності цих понять і визначення їхньої корелятивності / некорелятивності, простеження закономірностей вияву їхніх компонентів на формально-граматичному, семантико-синтаксичному і комунікативному рівнях, вияв диференційних ознак поняття конгрегаційних систем з простеженням корелятивності із погляду синтаксичного ряду.

Метою запропонованої статті є визначення поняття конгрегаційних систем, їхнього місця у синтаксисі у порівнянні із синтаксичним рядом, їхніх основних диференційних ознак, структурних та семантичних типів. Для досягнення цієї мети поставлені такі **завдання**:

- 1) з'ясування статусу категорії конгрегаційних систем у системі синтаксичних категорій;
- 2) визначення характеру конгрегаційних систем;
- 3) виявлення співвідношення понять «ряду» і «конгрегаційних систем»;
- 4) окреслення закономірностей функціонування конгрегаційних систем як предикативної одиниці;
- 5) встановлення типів семантичних відношень у структурі конгрегаційних систем.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому простежено специфіку кореляції поняття ряду із поняттям конгрегаційних систем і їхніми типами, зроблено спробу визначення ознак конгрегаційних членів речення, враховуючи нове й традиційне у вченні про другорядні члени загалом і про однорідні члени зокрема.

Практичне значення дослідження визначається тим, що його результати можуть бути використані у створенні функційної, ідеографічної, асоціативної, описової та інших українських граматики, написанні підручників і навчальних посібників для вищої школи та загальноосвітніх шкіл традиційного і нетрадиційного типу, у читанні загальнотеоретичних і практичних курсів із сучасної української мови.

Ряд – це універсальний тип найпростішої конструкції з паралельними членами, що включає такі функційні різновиди: однорідні члени речення; неоднорідні, але такі, що зорганізовані різними синтаксичними формами сурядного (пор.: приєднування, градація тощо), пояснювального зв'язків (пояснення – особливий вид

співвідношення компонентів, за яких постпозитивний компонент пояснює, уточнює попередній; він знаходиться на периферії подібних конструкцій) (за А. П. Загнітком).

До кваліфікаційних ознаки ряду належать: сурядний зв'язок між компонентами ряду; загальна співвіднесеність компонентів зі спільним членом; тотожність синтаксичних функцій; логіко-семантична єдність; морфологічна однотипність.

Одночасно із поняттям ряду функціонує поняття системи – сукупності елементів за подібністю функцій. Кожен елемент визначається за відношенням до всієї системи, а зміни будь-якої системної частини зумовлюють зміни цілого й останніх частин. Під час опису об'єкта потрібно враховувати його характеристики – структурні, які стосуються його внутрішньої будови, та функційні, які характеризують його поведінку, відношення з іншими об'єктами [Киклевич 2008].

Наприклад, розглянемо речення *Ніхто з учнів і ніколи не думав про цю екскурсію на завод* (Голос України. – 2002. – 13 жовтня). На думку О. Пешковського, принцип однорідності в таких структурах зберігається, оскільки для сурядності різнойменних членів речення необхідна та сама семантична основа, та чи інша смислова єдність [Пешковский 1956]. Сурядний зв'язок може поставити в один ряд і такі словоформи, що займають у реченні різні синтаксичні позиції. Обов'язковою умовою об'єднання таких членів у сурядний ряд виступає зв'язок зі спільним членом. Об'єднувальним компонентом у цьому разі є роль таких слів у змісті висловлення і в його комунікативній організації. Неоднорідні, але сурядні члени, здебільшого, мають різне морфологічне вираження. За відсутності сполучника й інтонації різнофункційні слова ряду не утворюють.

Такі дослідники, як О. Попов, Р. Гудієва, К. Мішина різнофункційні члени речення вважають однорідними. Існує й інша тенденція – виключати різнофункційні сурядні члени зі сфери однорідності. Л. Чеснокова розрізняє однорідність (однофункційність) / неоднорідність (різнофункційність) сурядних членів [Гудієва 1973; Попов 1978; Холодов 1987].

За відсутності однієї з ознак однорідності – однакової синтаксичної функції – їм притаманні інші ознаки, що дозволяють об'єднувати їх у сурядний ряд: а) наявність спільних сем у структурі лексичного значення членів ряду, що забезпечує їхню смислово співмірність. Спільною може бути семантика заперечення (*ніхто й ніколи*), ствердження (*завжди і всюди, завжди і скрізь*), питальне значення (*як і куди, як і де*); б) наявність рівноправних синтаксичних відношень сурядності (показник сурядного зв'язку – сурядний сполучник та інтонація); в) підрядний зв'язок різнофункційних членів речення зі спільним членом (*ніде й ніколи* підпорядковані присудку *не вбивала*); г) морфологічна однотипність (часто виражаються займенниками та прислівниками).

О. Киклевич у системі категорії ряду такий тип однорідності пропонує називати конгрегаційними системами [Киклевич 2008].

Конгрегаційні системи (від лат. *congregatio* – з'єднання, сполучення, зв'язок) – системи, у яких існують така сукупність об'єктів, які неможливо співвіднести із загальними характеристичними параметрами. Переважно наявні у простих і складних реченнях із сурядним зв'язком. Конгрегаційні системи розглядають як опозиції до ряду, але вони відрізняються своєю ізоморфністю, різними функціями об'єктів. Конгрегаційні системи є вторинними, похідними щодо категорії ряду.

Синтаксична структура речень, що функціонують як конгрегаційні системи, подібна до структури ряду. Елементи конгрегаційних систем також поєднані внутрішнім синтаксичним зв'язком – зв'язком між словоформами, який забезпечується службовими словами (сполучником або його еквівалентом). Основним показником внутрішніх зв'язків членів ряду виступає сурядний сполучник, який займає позицію між членами ряду. Але сурядні сполучники можуть виконувати додаткові смислорозрізнявальні функції. В утворенні конгрегаційних систем беруть участь такі сурядні сполучники: єднальні, протиставні, розділові, градаційні.

Як і структура ряду, структура конгрегаційної системи характеризується відкритістю та закритістю, що залежить від потенційної кількості членів ряду, порядком розташування, формальним складом сполучників та їхнім місцем.

Відкрита конгрегаційна система та, в якій кількість членів необмежена: *І всі ми як один підняли вгору руки, і тисяч шолохів о камінь загуло, і в тисячні боки...* (І. Франко); *закрита* – кількість членів якої обмежена значенням сполучника і компоненти якої об'єднані спільною ознакою: *Хто його зна, коли і як Землі накупить...* (Л. Глібов).

Закрита система відрізняється від відкритої не просто кількістю членів, а характером їхнього взаємного відношення. Вільний порядок розташування членів закритої системи не є абсолютним, оскільки місцеположення позиції до сполучника й після сполучника виступають семантично закріпленими. Спеціальними показниками відношення виступають двомісні сполучники типу *не стільки...скільки, скоріше...ніж, не лише...а й, не тільки...а й, не лише...але й, не лише...а й: Не тільки я прибув на мовчазний поклик друга, але й більшість колишніх партизанів нашого загону зібрались у невеличкій сільській лікарні* (Ю. Збанацький).

Протилежний принцип діє в сполучниках з повторюваними елементами: *і...і, ні...ні, або...або, не то...не то, чи то...чи то: Помічник прокурора, чи то натхнений присутністю шефа, чи то інтуїтивно, попросив показати свідоцтво* (за А. П. Загнітком).

Зазвичай, сурядним зв'язком пов'язуються однорідні члени речення, що займають у його складі одну синтаксичну позицію: *Слово давнє і слово нове, щойно зафіксоване, назва власна і загальна, вислів офіційно-діловий, книжний і розмовний або поетичний, тобто слово-образ – усі ці явища перебувають у полі зору автора* (Культура української мови: Довідник). *Угорі і внизу дзвеніла кришталева блакить і золоте сяйливе сонце*

(М. Безхутрий). У таких випадках слід розрізняти синтаксичну рівноправність та однорідність. Члени системи виражають різні синтаксичні відношення, в реченні можуть різнитися синтаксичною значущістю: один з них може бути головним, а другий додатковим: *Відзначте про себе ці цифри або хоча б їх спільний смисл. Про корисність вживання петрушки зробіть необхідні записи у своїх щоденниках або у нотатниках* (Голос України. – 2003. – 12 жовтня). Один із членів конгрегаційної системи може знаходитися в семантичній залежності від іншого. *Ніхто й ніде мене не чекає. Ніхто і ніколи не дізнається усієї правди про події в Чечні...* (Урядовий кур'єр. – 2003. – 14 червня).

Основними ознаками конгрегаційних систем є те, що:

1) сурядні сполучники виконують функцію об'єднання одиниць, які відрізняються своїми функціями: *Як і чому все це сталося, Ант зрозуміти не міг* (С. Скляренко); *Його замовлення чистили в першу чергу й найкращими засобами; Складання – це спосіб творення складних слів поєднанням двох або більше основ чи цілих слів або їх скорочень (усічень)* (М. Плющ);

2) сурядний сполучник виражає супідрядність – синтаксичну залежність від того самого члена речення: *...що йому подобається в цьому житті, а що ні* (Дзеркало тижня. – 2006. – 11 березня); *Кожен оповідач у творах Марка Вовчка – це не випадковий, перший-ліпший зустрічний автора, а високохудожнє уособлення типового для тогочасних умов представника народу...* (П. Засенко);

3) неоднорідність вираження понять, неоднаковий рівень узагальненості, які охоплюють різного типу символічні величини – компонентні відношення: гіперо-гіпонімічні, гомонімічні та ін.: *Мова йде про посилення солідарності з народами, молоддю та студентами...* (Дзеркало тижня. – 2004. – 25 лютого) [Киклевич 2008].

Для вичерпної характеристики визначених структурних і семантичних типів конгрегаційних систем слід зупинитися на особливостях вияву поданих відношень.

Єднальні відношення охоплюють різні відтінки смислових стосунків між членами системи, з-поміж яких слід вирізняти єднально-перелічувальні, власне-єднальні, єднально-видільні (перелічувально-видільні), єднально-розподільні (перелічувально-розподільні), єднально-порівняльні, єднально-градаційні (за допомогою сполучників *не тільки ...а (але) й, як ... так*), єднально-зіставлювальні підтипи: *Не завжди і не всім тваринам вистачає зимової їжі*.

Сполучник *та* має вужче значення, оскільки рідше повторюється: *Студент відповідає швидко, та за темою*.

У заперечних реченнях єднальне значення виражається за допомогою сполучника *ні*, який у більшості випадків повторюється, чим посилюється визначення цілісності: *Земля тоді була пустельна. Ні билиночки на ній не росло, ні проїжджав ніхто*.

З єднальним значенням може вживатися сполучник *ані* у поєднанні з *не* (в разі загальнореченнєвого заперечення) чи самостійно. Він надає вислову відтінку категоричності: *Не бачила вона ані краси Кафської затоки в строкатих парусах, ані розкішно оздоблених галер і бригантин на рейді* (З. Тулуб).

Розділові відношення виражають семантику роздільності, чергування, взаємовиключення понять. Вони реалізуються за допомогою сполучників *або, чи, то...то, не то... не то* та ін. *Штани – полотняні, суконні або просто в рисочку; Або пан, або пропав*.

Зіставно-протиставні відношення виражають об'єднання двох несумісних, протилежних, контрастно-несумісних об'єктів. Протиставні системи за самим своїм змістом завжди замкнені. Здебільшого зіставно-протиставні відношення виражаються за допомогою сполучників *а, але, зате, проте, однак, та* (в значенні *але*) та ін.: *Християнство ширилося з Заходу на Схід, але поволі...; Королевою хочеться бути, але важко...*

Близькі до *але* сполучники *зате, проте, однак, хоча, тільки*, які надають протиставним рядам різних відтінків – компенсації, допустовості, обмеження тощо: *Хор – це не обов'язково голосно, зате без найменшої фальші* (С. Цурик); *Надворі сонячно, проте похолодало; Все спить, однак вже я не сплю* (М. Рильський); *Тихо, і тільки дятел стукає дзьобом*.

Сполучник *а* «відрізняється від сполучників *але, та* тим, що має найменш виразну властивість визначати протилежність, а також слабкіші протиставні функції *на противагу, але, та*. Сила протиставлення сполучника *а* в порівнянні з *але, та* зумовлена силою контрасту протиставних слів. Чим сильніший контраст протиставних слів, тим більше значення сполучника *а* наближається до *але*» [Перетрухін 1979]: *Що просвітив не словом, а вогнем, борючись не в покорі, а завзято, і мучився не три дні, а без ліку* (Леся Українка).

Ступінь вияву якогось явища складає суть градаційних відношень. Градаційно-зіставлювальні відношення виражаються сполучниками *не тільки...але й, не лише...але й, не тільки ... а й, не стільки...скільки, не просто...а, як...так* тощо: *А поляки цій політиці протиставили не тільки збройний опір і саботаж, але й створили низку таємних гімназій, офіцерських училищ...* (О. Ткаченко).

Конгрегаційні системи є одним із виявів синтаксичних конструкцій. У своїх репрезентаціях системи охоплюють члени речення, що поєднані між собою сурядним зв'язком, передбачають структурну автономність кожного з них. За своєю структурою конгрегаційні системи можуть бути закритими і відкритими. З-поміж основних ознак конгрегаційних систем можна виділити: об'єднання у своїй структурі різнофункційних одиниць; синтаксична залежність об'єктів від того самого члена речення; неоднорідність вираження понять, неоднаковий рівень узагальненості. Врахування семантичного наповнення конгрегаційних систем дозволяє виділяти з-поміж них такі різновиди: з єднальним відношенням, із заперечним, з розділовим, із зіставно-протиставним, із градаційним.

Отже, аналіз конгрегаційних систем свідчить про їхній адекватний вияв у структурі ряду та заслуговує на подальше вивчення, простеження і з'ясування їхніх семантичних і функційних виявів, співвідношення з іншими типологічно рівнозначними нерівнорядними утвореннями.

Література

- Бабайцева 1988: Бабайцева, В. В. Система членов предложения в современном русском языке [Текст] / В. В. Бабайцева. – М.: Просвещение, 1988. – 159 с. – Бібліогр.: с. 122-130.
- Вихованець 1993: Вихованець, І. Р. Граматика української мови. Синтаксис [Текст] / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с. – Бібліогр.: с. 297-304. – ISBN 5-325-001 74-4.
- Грамотичний словник української мови: Сполучники [Текст] / Уклад. Городенська К. — Київ-Херсон: Видавництво ХДУ, 2007. — 340 с. – Бібліогр.: с. 10-18, 35-40, 115-116. – ISBN 978—966-507-213-3.
- Гудиева 1973: Гудиева, Р. К. Из наблюдений над разнофункциональными компонентами предложения, связанными отношением сочинения [Текст] / Р. К. Гудиева // Вопросы синтаксиса русского языка. – Ростов-на-Дону, 1973. – С. 68-80. – Бібліогр.: с. 75.
- Загнітко 2001: Загнітко, А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с. – Бібліогр.: с. 349-354. – ISBN 966-7277-90-9 (в опр.).
- Киклевич 2008: Киклевич, А. К. Очерки по функциональной лингвистике [Текст] / А. К. Киклевич. – Олыштын, 2008. – 391 с. – Бібліогр.: с. 121-130. – ISBN 978-83-922764-2-5.
- Перетрухин 1979: Перетрухин, В. Н. Проблемы синтаксиса однородных членов предложения в современном русском языке [Текст] / В. Н. Перетрухин. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1979. – 209 с. – Бібліогр.: с. 133.
- Пешковский 1956: Пешковский, А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. [Текст] / А. М. Пешковский. – М.: Учпедгиз, 1956. – 512 с. – Бібліогр.: с. 442-443.
- Попов 1978: Попов, Р. Н. Современный русский язык [Текст] / Р. Н. Попов. – М.: Просвещение, 1978. – 464 с. – Бібліогр.: с. 398-399.
- Холодов 1987: Холодов, Н. Н. О соединительной связи и основном противопоставление в системе сочинения [Текст] / Н. Н. Холодов // Русский язык в школе. – 1987. – №1. – С. 32-35. – Бібліогр.: с. 34.

Определено понятие конгрегационных систем, выяснены основные признаки конгрегационных систем, установлен статус конгрегационных систем относительно синтаксического ряда, выделены основные семантические типы конгрегационных систем с разграничением их основных разновидностей.

Ключевые слова: синтаксический ряд, конгрегационные системы, структура, синтаксическая семантика.

The definition of congregation systems are determined; basic congregation systems features are ascertained; congregation systems status is identified with reference to syntactical row; basic congregation systems types are determined with following it's basic varieties.

Keywords: syntactical row, congregation systems, structure, syntactical semantics.

Надійшла до редакції 29 вересня 2010 року.

Оксана Семенюк

ББК 81.2 Ук
УДК 811.161.2'367

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ПРИЧИНОВОЇ СИТУАЦІЇ У РЕЧЕННЯХ ІЗ ПРЕДИКАТИВАМИ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ

Розглянуто речення із предикативами емоційного стану як каузативні конструкції, встановлено набір синтаксем, які позначають причину емоційного стану, окреслено особливості вживання у структурі причинових синтаксем пропозитивних і конкретних іменників. Як специфічні засоби каузативності розглянуто дієприслівники, проаналізовано випадки, коли значення причини у реченнях із предикативами емоційного стану розвивають синтаксеми з іншим первинним значенням.

Ключові слова: причинова синтаксема, причиново-наслідкові відношення, речення із предикативами емоційного стану, каузативна конструкція.

У сучасному синтаксисі актуальним залишається дослідження способів та засобів представлення у реченні ситуацій позамовного світу, їх елементів і зв'язків між ними. З-поміж ситуацій різних типів як денотатів речень активно вивчаються каузативні ситуації, утворені на основі причиново-наслідкового зв'язку між двома простими ситуаціями: каузувальною (інші назви: антецедент, ситуація-причина) і каузованою (консеквент, ситуація-наслідок) [Недялков, Сильницький 1969: 6].

Об'єктом запропонованої розвідки обрано речення із семантикою емоційного стану, організовані т.зв. предикативами, або словами категорії стану¹, наприклад: *І аж страшно, як у ямі – від самоти* (А. Головка). Переважна більшість таких конструкцій позначає причиново-наслідкові ситуації, оскільки емоційні стани трактуються у мові як наслідок дії певної причини (причин).

Мета статті – дослідження засобів вираження причинової ситуації у РПЕС. Проблема, що досліджується, з одного боку, пов'язана з вивченням специфічних способів і засобів, за допомогою яких мова репрезентує внутрішнє, у тому числі емоційне, життя особистості. У сучасному мовознавстві помітно зріс інтерес до цього кола питань [див. праці: Зализняк 1992; Апресян 1995; Вежбицкая 1996; Вольф 2002] у зв'язку з уведенням у фокус лінгвістичного розгляду “феномена життя, у центрі якого знаходиться людина з усіма її психічними “складниками” і станами, формами соціального існування та культурної діяльності” [Арутюнова 1989: 3 – 4]. З іншого боку, розвідка доповнює результати вивчення лінгвістичної категорії причини та системи причинових синтаксем загалом, а також дослідження способів позначення ситуацій дійсності засобами синтаксису, відтворення різних типів позамовних ситуацій у семантичній структурі речення. Однак, незважаючи на те, що РПЕС через специфіку своїх денотатів дають багатий мовний матеріал для вивчення каузативних конструкцій, вони не були об'єктом окремого дослідження, яке б розглядало їх як засоби вираження причиново-наслідкових відношень у мові. У лінгвістичних працях лише побіжно аналізується здатність РПЕС передавати значення причини [Рыскаль 1993; Вольф 1989; Зализняк 1992]. Тому наша розвідка спирається на праці, у яких визначено загальні закономірності вираження категорії каузативності в мові [Недялков, Сильницький 1969] та розглянуто семантичну організацію речень, що містять різнотипні засоби маніфестації причини [Вихованець 1992; Золотова 1973; Онипенко 1983; Тронь 1999].

Зібраний мовний матеріал свідчить, що інформацію про ситуацію-причину емоційного стану можуть містити: 1) предикативні одиниці, які відображають антецедент у розгорнутому вигляді: *Мені одразу стало незахисно на серці, бо згадую одну з своїх найбільш нецікавих пригод* (М.Стельмах); 2) словоформи та словосполучення, що являють собою згорнуті елементарні речення, наприклад: *Однак їй зараз стало досадно за вигук* (М. Коцюбинський).

Спосіб позначення антецедента, при якому його лінгвальним відповідником є окрема предикативна одиниця, що разом з мовним еквівалентом емоційного стану утворює складне речення, вважається найбільш адекватним способом представлення каузативної ситуації [Одинцова 2002: 53]. У складному реченні чітко визначені причина, наслідок і зв'язок між ними, а вираження складових мікроситуацій (причини і наслідку) має повний, розгорнутий вигляд.

Причина емоційного стану у складних реченнях експлікується за допомогою:

- підрядної частини складнопідрядного речення, наприклад: *Тяжко і сумно стає на душі, сумно, бо відходить у вічність жива людина...* (У. Самчук);
- предикативної частини безсполучникового речення: *Шкода: нову жилетку уболотив* (М. Хвильовий);
- частини складносурядного речення: *В кінці літа Тасю одвезено до школи, і всім стало сумно* (М. Коцюбинський).

У випадку, коли причина емоційного стану представлена у згорнутому вигляді, речення є складним (неелементарним) лише з семантичного погляду, а за формою кваліфікується як просте. Вихідною одиницею для нього є формально і семантично складне речення, між предикативними частинами якого існують причиново-наслідкові відношення [Вихованець 1992: 147], наприклад: *Од одної думки про Лавріна йому стало важко* (Ю. Мушкетик) ← *Він подумав про Лавріна, тому йому стало важко*.

У РПЕС зафіксовано такі причинові синтаксеми:

- *через* + знахідний відмінок, наприклад: *Найприкріше йому було через чутки* (Ю. Мушкетик); ... їм було трохи ніяково *через подію* з Зіньком (Б. Грінченко);
- *від* (*од*) + родовий відмінок, наприклад: *Омельянові стало ніяково – од полковникового зауваження й од батькового захисту* (Ю Яновський); ... і вперше за всю мою донжуанську практику мені стало трохи незручно *від своєї нагоми* (В.Шевчук);
- *за* + знахідний відмінок, наприклад: *Тільки соромно стало обом за свою бійку на танку* (В. Земляк); *Тепер за ці мольби сквапливі печально й соромно мені* (Д.Павличко);
- *з* + родовий відмінок, наприклад: *І лячно йому з тиші й нерухомості* (В. Підмогильний); *Григорієві теж було весело з такої пригоди* (І.Багрянний);
- *на* + знахідний відмінок, наприклад: *Тобі заздрісно на мої заробітки* (М.Коцюбинський); *На таку гадку прикро мені стало...* (Б. Лепкий).

Засобом-домінантою у РПЕС виступає синтаксема *від* + родовий відмінок.

З каузативних синтаксем, що позначають причину емоційного стану, найбільш загальне причинове значення має синтаксема *через* + знахідний відмінок. Каузативні синтаксеми *від* + родовий відмінок та *з* + родовий відмінок передають додатковий семантичний відтінок походження явища, *за* + знахідний відмінок – відплати або підстави [Вихованець 1992: 148; Вихованець, Городенська 2004: 340].

До складу причинових синтаксем, крім прийменників, входять трансформовані в абстрактні субстантиви предикати вихідних елементарних речень (пор. у вищенаведених прикладах: *од зауваження, од захисту, за*

¹ Далі на позначення цих конструкцій вживатимемо скорочення РПЕС – речення із предикативами емоційного стану.

бійку, за мольби). Вживання абстрактних (пропозитивних) іменників у структурі причинових синтаксем є регулярним і частотним. Значно рідше такі синтаксеми організовують іменники з конкретною семантикою.

Оскільки первинна функція конкретних субстантивів полягає у позначенні окремих елементів дійсності, а не сукупності елементів, що становлять цілісну ситуацію, іменники з предметною семантикою характеризуються нижчим, порівняно з предикатними іменниками, рівнем експліцитності. Пор.: *Грицеві стало ніяково від тих великих очей* (О. Кобилянська) – можна уявити принаймні дві ситуації, приховані за прийменниково-відмінковою формою предметного іменника: суб'єкт відчув ніяковість від того, що хтось на нього дивився (пор.: *Грицеві стало ніяково від погляду тих великих очей*), або від того, **що** він читав у тих очах, **що** вони виражали (пор.: *Він побачив у її очах докір, тому йому стало ніяково*).

Тому у випадках, коли виразниками каузувальної ситуації є іменники з конкретним значенням, каузативні конструкції можуть поширюватися за рахунок інших компонентів, які теж орієнтовані на репрезентацію причини емоційного стану і компенсують інформативну неповноту конкретних імен. Пор.: *Сивоокові трохі моторошно від коней* – через недостатню експліцитність, зумовлену вживанням замість пропозитивного імені імені конкретного, яке не дає змоги навіть приблизно уявити характер причини, функціонування такої конструкції як нормативної викликає сумнів. Однак, доповнена предикативними компонентами, що усувають інформативну прогалину, вона сприймається як нормативна, повноцінна, пор.: ... (Сивоокові) *трохи моторошно від широкогрудих міцних коней, що, здавалося, летіли просто на хлопців, щоб потоптати цих малих, небажаних прихидців...* (П. Загребельний), де усі виділені структурні компоненти речення “працюють” на експлікацію причин емоційного стану.

У РПЕС причинові синтаксеми, до складу яких входять іменники – назви предметів, представляють антецедент більш експліцитно, якщо субстантив імплікує предикат, з яким він регулярно вживається. У такому випадку використання конкретного імені замість пропозитивного сприймається як семантично достатнє і не ускладнює інтерпретацію речення. Пор.: *Від вина усім стало весело* – назва напою імплікує предикат вживання, і тому відтворення ситуації-причини, мовне позначення якої редуковане до конкретного субстантива, не викликає якихось труднощів: *Від вина усім стало весело ← Усі випили вина, тому усім стало весело*.

Серед причинових синтаксем, що включають конкретні субстантиви, у РПЕС домінують ті, до складу яких входять іменники – назви предметів. Що стосується назв осіб, то зафіксовано лише два випадки їх уживання у цій функції: 1. *Йї від Маври страшно* (О. Кобилянська); 2. ... *якби це в городі чоловік недоспав дві ночі, то такого б нервування мав, такий би лютий був, що самому гірко од себе було б* (В. Винниченко). Звичайно, цього надто мало, щоб робити якісь теоретичні узагальнення про особливості вживання особових імен для позначення причинової ситуації та про відмінності, які виявляються у використанні у цій функції назв осіб і назв предметів. З іншого боку, мізерна кількість таких випадків дає підстави для висновку, що номінації конкретних осіб практично позбавлені здатності представляти в аналізованих каузативних конструкціях ситуацію-причину. Очевидно, це пов'язано з нижчим рівнем експліцитності особових імен як можливих репрезентантів антецедента порівняно з предметними іменами. Позначаючи осіб, які у позамовному світі можуть бути суб'єктами найрізноманітніших дій, станів, якостей тощо, конкретні субстантиви надто невизначені, щоб стати знаками цілісних ситуацій. Якщо назви предметів у цій функції дають змогу хоча б приблизно уявити характер ситуації (чи ситуацій), як це бачимо у вищенаведених прикладах, або, імплікуючи конкретний предикат, виступають повноцінними репрезентантами події, за назвою особи може бути прихована будь-яка предикативна ознака [Арутюнова 1976: 146].

Речення з семантикою каузованого емоційного стану, у яких лінгвальний відповідник причинової ситуації згорнутий до імені особи у формі родового відмінка з прийменником *від*, не характерні для сучасної української мови і сприймаються як аномальні (**Мені ніяково від учителя; *Матері боляче від сина*), хоча, як було сказано вище, прийменник *від* з пропозитивним іменем у родовому відмінку є найпоширенішим засобом вираження причини в аналізованих реченнях (пор. нормативні конструкції з пропозитивними субстантивами: *Мені ніяково від учительового зауваження; Матері боляче від синових слів*). Натомість речення, у яких особове ім'я, до якого редукується семантична модель антецедента емоційного стану, сполучається з менш поширеним у досліджуваних конструкціях прийменником *через*, теоретично можливі, хоча й не трапляються у зібраному мовному матеріалі, пор.: *Мені прикро через тебе; Мені сумно через тебе*. Проте, на відміну від речень з каузативними синтаксемами *через* + знахідний відмінок пропозитивного імені (*Мені прикро через твій учинок; Мені сумно через твої слова*), такі висловлення прочитуються швидше як звинувачення чи докори, ніж як повідомлення про стан, зумовлений дією певної причини.

Засобами вираження антецедента у РПЕС є також дієприслівники. Будучи вторинними предикатами, вони зберігають валетний потенціал вихідного дієслова і за умови заповнення “семантично визначених валентних гнізд предиката” організовують так звані дієприслівникові звороти, що характеризуються потенційною предикативністю і представляють певну ситуацію у згорнутому вигляді (див. [Кульбабська 1998]).

Слід зауважити, що, на відміну від каузативних синтаксем, при одиничних дієприслівниках чи в структурі організованих ними зворотів відсутні прийменники на позначення причиново-наслідкових відношень. Тому у науковій літературі дієприслівники розглядають як морфологічні варіанти каузативних синтаксем, що стають причиновими засобами у відповідних умовах [Вихованець 1992: 149]. Основним чинником, який зумовлює розвиток каузативної семантики в дієприслівників та організованих ними зворотів, у досліджуваних реченнях можна вважати необхідність причинового обґрунтування емоційних станів.

Позначаючи дії, що потенційно можуть викликати зміни психічного стану людини (приміром, ментальні, перцептивні акти тощо), і входячи до описів емоцій, ці звороти у згаданому контексті набувають каузативного значення, пор.: *І навіть іноді ставало страшно чогось, подумавши, що її справді заарештують* (В. Винниченко) = *Ставало страшно від таких думок*; ... *соромно було, не добувши вагонів* (О. Гончар) = *Було соромно, бо не добув вагонів*. Як бачимо, у наведених прикладах дієприслівникові звороти корелюють з причиновими синтаксемами та з підрядними причиновими реченнями.

Існує думка, що конструкціям із семантикою емоційного стану властива здатність передавати значення причини, використовуючи ресурси усього речення [Рыскаль 1993: 104]. Аналіз досліджуваних синтаксичних побудов підтверджує слушність цього міркування. Семантику причини у реченнях із предикативами емоційного стану можуть розвивати синтаксеми, для яких первинним є інше значення, а саме:

– темпоральні синтаксеми, наприклад: *Після сліз мені ставало так легко на душі* (В. Сосюра) = *Від сліз мені ставало так легко на душі*; *І сумно ставало по цих думках на душі* (Г. Хоткевич) = *І сумно ставало від цих дум на душі*;

– локативні синтаксеми, пор.: *Йому тут було радісно й добре* (М. Коцюбинський) = *Йому було радісно й добре, коли (і тому що) він був тут*; *Нудно йому на чужині, і добро остило* (Т. Шевченко) = *Йому нудно, коли (і тому що) він знаходиться на чужині*;

– суб'єктні синтаксеми, наприклад: *Бягузові і власної тіні страшно* (бо він боязкий – який усього боїться, несміливий, полохливий, лякливий);

– атрибутивні синтаксеми, наприклад: *За рідною землею і в небі скучно* (З народної творчості)² (бо вона рідна); *Сумно. А ще сумніше в темний, довгий, холодний вечір* (В. Винниченко) – *погідний, чудовий, теплий вечір швидше за все сприятиме позитивному настрою експерієнсива*.

Підставами для набуття синтаксемою додаткового причинового значення в аналізованих реченнях є їх семантика (вони позначають емоційні стани, що в позамовному світі мають детермінований характер), лексичне наповнення синтаксеми та її актуалізація, тобто логічне, інтонаційне та семантико-синтаксичне виокремлення за допомогою інтонації, позиції у реченні, логічного наголосу тощо [Гуйванюк 2003].

Каузативного ускладнення найчастіше зазнає актуалізована синтаксема [Гуйванюк 2003: 129]. Так, у наведених реченнях синтаксеми, для яких семантика причини є додатковою, супутньою, займають сильну позицію у реченні (препозицію), виділяються особливою інтонацією та наголосом, пор.: *Удвох нам і вовка не страшно* (О. Гончар); *Уночі – тривожно* (А. Головка); ... *у Дермані йому куди приємніше* (У. Самчук). Актуалізуючись, ці синтаксеми набувають нового значення, яке іманентно їм не властиве, – значення причини, пор.: *Удвох нам і вовка не страшно* = *Нам не страшно вовка, бо нас двоє*; *Уночі – тривожно* = *Уночі тривожно, бо ніч є ніч* (з усіма притаманними їй ознаками); *У Дермані йому куди приємніше* = *Йому куди приємніше, коли (і тому що) він у Дермані*.

Таким чином, проведене дослідження свідчить, що у РПЕС представлені різноманітні засоби вираження категорії причини. Первинними засобами є предикативні одиниці (компоненти складнопідрядних, складносурядних та безсполучникових речень), що разом з репрезентантами ситуації-наслідку організовують складні речення на позначення каузативних ситуацій. Похідними від них є одиниці, що мають згорнуту форму: сполуки пропозитивних чи, рідше, конкретних імен з причиновими прийменниками (*через* + знахідний відмінок, *від* (*од*) + родовий відмінок, *за* + знахідний відмінок, *з* + родовий відмінок, *на* + знахідний відмінок), дієприслівники. Периферію засобів вираження причинової ситуації складають відмінкові і прийменниково-відмінкові форми з локативною, темпоральною, суб'єктною, атрибутивною семантикою, для яких позначення антецедента є вторинною функцією.

Література

- Апресян 1995: Апресян, Ю.Д. Избранные труды : в 2 т. / Ю.Д. Апресян [Текст] – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1995. – Т. 2 – С. 366-373.
- Арутюнова 1989: Арутюнова, Н.Д. От редактора [Текст] / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. – М. : Наука, 1989. – С. 3-5.
- Арутюнова 1976: Арутюнова, Н. Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы [Текст] / Н.Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 383 с.
- Вежбицкая 1996: Вежбицкая, А. Язык. Культура. Познание [Текст] / А. Вежбицкая. – М. : Русские словари, 1996. – С. 326-373.
- Вихованець 1992: Вихованець, І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] / І.Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 224 с. – Бібліогр.: с. 215-220. – ISBN 5-12-002283-9.
- Вихованець, Городенська 2004: Вихованець, І.Р., Городенська, К.Г. Теоретична морфологія української мови [Текст] / І.Р. Вихованець (ред.). – К. : Університетське видавництво „Пulsари”, 2004. – 398 с. – (Академічна граматики української мови). – Бібліогр.: с. 391-398. – 2000 пр. – ISBN 966-7671-60-7.
- Вольф 2002: Вольф, Е.М. Функциональная семантика оценки. Изд. 2-е, доп. [Текст] / Е.М. Вольф. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – С. 214-246.

² Приклад узят з [Гуйванюк 2003].

Вольф 1989: Вольф, Е.М. Эмоциональные состояния и их представление в языке [Текст] / Е.М. Вольф // Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. – М. : Наука, 1989. – С. 55-75.

Гуйванюк 2003: Гуйванюк, Н.В. Актуалізація як умова каузативного ускладнення комунікативної семантики висловлення [Текст] / Н.В. Гуйванюк // Семантика мови і тексту : зб. ст. VIII Міжнар. конф. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – С. 126-130.

Зализняк 1992: Зализняк, Анна А. Исследования по семантике предикатов внутреннего состояния [Текст] / Анна А. Зализняк. – Мюнхен : Verlag Otto Sagner, 1992. – 203 с.

Золотова 1973: Золотова, Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка [Текст] / Г.А. Золотова – М. : Наука, 1973. – 351 с.

Кульбабська 1998: Кульбабська, О.В. Напівпредикативні конструкції в сучасній українській мові [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / О.В. Кульбабська. – Івано-Франківськ, 1998. – 22 с.

Недялков, Сильницький 1969: Недялков, В.П., Сильницький, Г.Г. Типология каузативных конструкций [Текст] / В.П. Недялков, Г.Г. Сильницький // Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив. – Л. : Наука, 1969. – С. 5-9.

Одинцова 2002: Одинцова, И.В. Структурно-коммуникативные модели с причинной семантикой в простом предложении [Текст] / И.В. Одинцова // Вестн. Моск. гос. ун-та. Сер. Филология. – 2002. – №1. – С. 49-72.

Онипенко 1983: Онипенко, Н.К. Каузативное осложнение простого предложения (на материале каузативных синтаксем имени существительного) [Текст] / Н. К. Онипенко // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – 1983. – №6. – С. 45-50.

Рыскаль 1993: Рыскаль, Н.М. Системные отношения слов категории состояния в современном русском языке [Текст] : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Рыскаль Н.М. – Черкассы, 1993. – 162 с.

Тронь 1999: Тронь, О.А. Роль каузатива в семантической структуре речень з предикатами повинності [Текст] / О.А. Тронь // Слов'янська філологія. Збірник наукових праць. – Чернівці : Рута, 1999. – Вип. 81. – С. 177-186.

Рассмотрены предложения с предикативами эмоционального состояния как каузативные конструкции, установлен набор синтаксем, обозначающих причину эмоционального состояния. Как специфические средства каузативности рассмотрены деепричастия, проанализированы случаи, когда значение причины развивают синтаксемы с другим первичным значением. Ключевые слова: причинная синтаксема, причинно-следственные отношения, предложения с предикативами эмоционального состояния, каузативная конструкция.

Discuss proposals with predicatives emotional state as a causative construction set is installed syntaxemes identifying the cause of emotional state, marked especially in the use of the structure of causal propositive and concrete nouns. As a specific means causativity considered gerunds, analyzed cases where the value of reason in sentences with predicatives emotional develop syntaxeme with other primary value.

Keywords: causal syntaxeme, causal relationships, offers emotional state predicatives, causative construction.

Надійшла до редакції 10 вересня 2010 року.

Ганна Ситар

ББК Ш12=411.4*22+Ш12=411.4*33

УДК 81'367:81'373.7=161.2

СИНТАКСИЧНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ, ПОБУДОВАНІ ЗА МОДЕЛЛЮ ЧИМ НЕ N₁, В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті з'ясовано семантику синтаксичних фразеологізмів, побудованих за моделлю Чим не N₁, встановлено варіанти реалізації їх структурної схеми, виявлено особливості лексичного наповнення обов'язкового іменникового компонента моделі. Доведено, що синтаксичні зв'язки реалізуються в моделі Чим не N₁ за рахунок введення поширювачів базової моделі та утворення граматичних модифікацій.

Ключові слова: модель речення, парадигма речення, поширювач речення, синтаксичний фразеологізм, фразеологізоване речення, українська мова.

Синтаксичні фразеологізми – це особливі речення, у яких фіксовано розташовані компоненти пов'язані ідіоматично, а граматичні зв'язки і прямі лексичні значення слів послаблені [Величко 1996]. Такі речення є втіленням взаємодії і взаємопроникнення двох мовних ярусів – синтаксису і фразеології. Водночас вони не відповідають закономірностям і порушують правила, яким підкоряється побудова одиниць цих двох мовних

підсистем. Із цього приводу А. П. Загнітко зазначає, що “будь-яка фразеологізація на синтаксичному ярусі сприймається як відхилення від усталеного зразка...” [Загнітко 2007: 17]. Тому фразеологізовані речення¹ потребують особливої уваги лінгвістів, особливо в аспектах їх семантичної і формальної організації порівняно з традиційними (нефразеологізованими) моделями речень та фразеологізмами у класичному розумінні цього терміна. При цьому кожна виявлена фразеологізована модель речення є унікальною і вимагає окремого опису [Июмдин 2003: 216]. Усе це зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Синтаксична фразеологія української мови була предметом спеціального дослідження у циклі праць М. І. Личук [Личук 1999; Личук 2001 та ін.]. У монографії М. І. Личук та В. Д. Шинкарука виділено напівфразеологізовані речення з постійним компонентом *Чим (я, ти, він, вона, воно, вони, ми, ви) не ...*, з'ясовано їх значення та вказано, що змінну позицію заповнюють особові імена, рідше предметні іменники [Личук, Шинкарук 2001: 80-81]. Відповідна російська модель *Чем не N₁* розглядалася в працях А. В. Величко, М. В. Всеволодової, Йон Лім Су, В. Ю. Мелікяна, Н. Ю. Шведової [Величко 1996: 16; Величко 2004: 41; Всеволодова, Лім Су 2002: 128; Лім Су 2001; Мелікян 2001: 93; Русская грамматика 1980: 385].

Попри вивчення окремих аспектів структури і семантики моделі *Чим не N₁* в українській та її відповідника в російській мовах вибір її як об'єкта дослідження мотивується кількома чинниками. По-перше, статус цих речень у мовній системі не викликає сумнівів, оскільки саме цю модель дослідники подають як хрестоматійний приклад синтаксичного фразеологізму [Величко 1996: 16; Всеволодова, Лім Су 2002: 128; Лім Су 2001; Личук, Шинкарук 2001: 80-81; Ломов 2007: 397; Мелікян 2001: 93; Русская грамматика 1980: 385 та ін.]. По-друге, речення, побудовані за цим зразком, руйнують усталені твердження про нечинність синтаксичних зв'язків і правил у межах фразеологізованих речень, неможливість їх поширення та побудови парадигми (див. про це нижче).

Мета пропонованого дослідження – виявити синтаксичні й семантичні особливості синтаксичних фразеологізмів, побудованих за моделлю *Чим не N₁*, в українській мові. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) з'ясувати семантику синтаксичних фразеологізмів, побудованих за моделлю *Чим не N₁*, диференціювати семантичні відтінки, виражені синтаксичними фразеологізмами; 2) встановити варіанти реалізації структурної схеми цих синтаксичних фразеологізмів; 3) виявити особливості лексичного наповнення обов'язкових компонентів моделі (у нашому випадку обов'язковим є тільки іменник у формі називного відмінка (N₁)); 4) виділити типові поширювачі речень; 5) простежити парадигматичний потенціал аналізованої моделі синтаксичних фразеологізмів.

1. Семантика синтаксичних фразеологізмів, побудованих за моделлю *Чим не N₁*. Речення, побудовані за моделлю *Чим не N₁*, виражають значення відповідності предмета (явища, події, особи) уявленню мовця про нього (неї) [Личук, Шинкарук 2001: 81]² і вживаються мовцем з метою переконання співрозмовника (реального чи уявного) у правильності власної думки. Така семантика властива переважній більшості проаналізованих нами прикладів (більше 150 синтаксичних фразеологізмів, дібраних з художніх творів XIX – XXI століть, сучасних періодичних видань та інтернет-ресурсів):

Тамара, здається, задрімала у свого законного на плечі. Дударевич намагався не ворухнутись, щоб не розбудити її. Хоча й шкодував, що не бачить вона, як зблиснула внизу, в долині, якась зоряна тиха вода, і вже гуде під ними ще один місточок, чийсь невідомий степовий «Тамара-брідж». Між очеретами на самому плесі озера видніється човен, в ньому на мить змигнула, черкнута світлом фар, закохана парочка.

– *Чим не іділя,* – каже від керма Заболотний. – Як це місці Тамарі подобається? (Олесь Гончар. Твоя зоря);

Зачекайте, а чому не Тігірко? Чим не Президент? (www.from-ua.com/forum/viewtopic/17439.html?pg=6; 26.05.2010).

Водночас на реалізацію значення подібних речень може впливати контекст. Крім наведеного основного значення, синтаксичні фразеологізми, побудовані за моделлю *Чим не N₁*, можуть виражати такі семантичні відтінки:

1) іронічної, навіть саркастичної оцінки мовцем певної реалії: *Прогулянка входила до програми культурного відпочинку психів. Якщо у психів узагалі може бути культурний відпочинок. І якщо можна назвати прогулянкою ходіння туди-сюди однесенькою прямою стежиною під наглядом здоровезних, мов шафи, санітарів. Від дверей — до стіни, від стіни — до дверей. Та й ходили не всі. В лікарні були переважно старенькі дідуся й бабусі. Вони просто сиділи або ж тихесенько дримали на лавках, що стояли обабіч стежки. Янгол теж не ходив, але й не сидів на лавці. Він цілеспрямовано стрибав, надаремне силкуючись злетіти. Нічого, звісно ж, не виходило, проте він знову й знову вперто стрибав на кожній наступній прогулянці. Люто дивився у небо і знову поривався туди. І знову тягла до себе земля. Стрибок – приземлення, стрибок – приземлення. Чим тобі не культурний відпочинок психів?* (Тетяна Винокурова-Садиченко. Жарт. Із життя психів); *Про те, що наша країна для всього світу з Європи, фігурально висловлюючись, стала дрейфувати у бік Середньої Азії, свідчить і той факт, що кореспонденти, які працювали на висвітленні Саміту Землі, минулого року прізвище*

¹ Терміни “синтаксичний фразеологізм” і “фразеологізоване речення” вживаємо як синоніми.

² Аналогічне значення в межах групи синтаксичних фразеологізмів позитивної оцінки лінгвісти визначають для російської еквівалентної моделі *Чем не N₁* [Величко 1996: 16; Величко 2004: 41; Всеволодова, Лім Су 2002: 128; Лім Су 2001].

"Кучма" абсолютно спокійно приписали зображенню Нурсултана Назарбаєва. Та й правда, чим не президент України? Враховуючи нинішній скандал, який розгорівся навколо арешту рахунків останнього (Міхайленко Юлія. Парламент – немов холодильник. Камер повинно бути кілька? // Українська правда. – 07.04.2003: http://www.pravda.com.ua/news/2003/04/7/2993459/view_print/);

2) подібності однієї реалії до іншої: *Щодо Канади, то в Торонто, де я був понад місяць, я ніде не чув французької мови. Так, окремі назви вулиць тощо написані французькою. Але – не більше. Зате французька домінує у провінції Квебек. Чим не Крим, Донбас? І вам цього мало?* (<http://www.experts.in.ua/club/forum/forum2/topic251/messages/>) (тобто, на думку автора повідомлення, Квебек за мовною ситуацією схожий на Крим); *Якщо не подбаємо про аграрний сектор і не наведемо лад, оголошений багатьма країнами «похід» по землі сільськогосподарського призначення з метою нагодувати своє населення реалізується за сценарієм ріпаку. Ріпак вирощуємо, продаємо Німеччині та Австрії, а самі ресурсів пального не маємо. Робочих місць – теж. Чим не країна третього світу?* (Яценко Наталія. Валерій Гесць: «Я розпоряджався би передусім своїми коштами, а не запозиченими, бо ми вже є жертвою кредитної експансії» // Дзеркало тижня. – 7-13.03.2009 (№ 8 (736))) (тобто за економічними показниками (продаж сировини, відсутність робочих місць) Україна подібна до країн третього світу);

– *Господар! Справжній господар. Ремесло в руках має. Життя мозолем своїм добився. Земля вироблена. За таким жінка добряче проживе. І собою вдався – чим не орел? Так і стоїть мені в очах* (Михайло Стельмах. Велика рідня) (асоціативна подібність, що подалі набуде ознак метафоричного вияву).

2. Основні синтаксичні властивості моделі Чим не N₁.

Аналізована модель складається з постійної (чим не) і змінної (N₁) частин, які розташовані у фіксованій послідовності, пор.: *Хлопець не втерпів, одразу ж натягнув на себе новеньку морську сорочину, порадувався: чим не юнга? Стрижену голову береткою прикрив, примаскував, нікому й не видно буде, що стрижений. І евакуатори не впізнали б, якби де зустрілись...* (Олесь Гончар. Бригантина);

— *Слушай, Дуня, чого він до нас їздить? Я вже сьогодні йому й руки не подала, — каже раз мати, вирядивши Саєнка.*

— *Незвичайно зробили... Саєнко — чоловік як слід.*

— *Хто? чумазий хахол?*

— *То що, що хахол, — одказує дочка, — хіба хахли не люди?*

— *Мазети! обливанці... а не люди!*

— *Та хто там був: чи його купали, чи обливали, — заступається дочка.*

— *Гляди, справді: чи ти, бува, не вляпалась у того жучка, що так заступаєшся?*

— *А хоч би й так... Чим не чоловік?*

— *Що це з тобою?! чи він тобі рівня? Твого батька сама цариця вітала, приймала, Пісками жалувала...*

А він — що? Може, його батько у гайдамаках був!.. Харциза! дігтяр!! П-ху-у! (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?)³.

Попри предикативний характер моделі Чим не N₁ вона не поєднується з нульовою зв'язкою. Більше того, введення дієслова-зв'язки руйнує фразеологізованість моделі, тобто в реченнях типу Чим не є подарунок? синтаксичні зв'язки відповідають чинним в українській мові правилам, відповідно такі речення є нефразеологізованими власне-питальними (частково питальними) реченнями, пор.:

Чим не є додаток до диплому?

• *Він не є вкладкою (додатком до диплому), до якого ми звикли з радянських часів;*

• *він не є різновидом резюме (CV-Curriculum Vitae) для вступу на роботу;*

• *він не є замінником кваліфікаційного диплому, або посвідчення про кваліфікацію;*

• *він не є автоматичною гарантією визнання кваліфікації* (Г. Чуйко, Н. Чуйко Болонський процес українською // Сучасна освіта. – 2008. – № 11 (53));

Чим не є доміно? А. Архитектурним елементом. Б. Плащем з капюшоном у католицьких монахів. В. Маскарадним костюмом. Г. Настільною грою (www.zvyagel.com.ua/?p=3985).

Водночас синтаксична особливість синтаксичних фразеологізмів, побудованих за моделлю Чим не N₁, полягає у можливості введення зв'язки у формі майбутнього або минулого часу, а також у формі умовного

³ До складу аналізованої моделі можуть вводитись частки *ну, же (ж)*, які є факультативними компонентами і не поширюють структурну схему речень, оскільки не активізують синтаксичних зв'язків: *Знайти залізу підкову для бідного селянина – ну чим не щастя? Адже кін в господарстві був найбільшою цінністю, але через дорожнечу металу підкувати тварину міг дозволити собі далеко не кожен господар. Знахідку бідняк міг вигідно продати. Але найчастіше домовити селяни її перепплавляли на ложки, ножі або пістолі* (Тарасова Анна. Закарпатська підкова на щастя // Вечерние Вести. – 19.02.2010);

Виборний. Без жартів, знаю вашого жениха для Наталки... А коли правду сказати, то я і прийшов за його поговорити з вами, пані Терпилихо.

Наталка (нетерпляче). А хто такий той жених?

Виборний. Наш возний, Тетерваковський. Ви його знаєте... Чим же не чоловік?

Наталка. Возний? Чи він же мені рівня? Ви глумитесь надо мною, пане виборний!

Терпилиха. Я так привикла к своєму безталанню, що боюся і вірять, щоб була цьому правда (Іван Котляревський. Наталка Полтавка).

способу, напр.: *Чим не подарунок був? Чим не подарунок буде? Чим не подарунок був би?* (див. нижче про парадигму синтаксичних фразеологізмів).

Така парадоксальність синтаксичної “поведінки” є втіленням фундаментальної особливості синтаксичних фразеологізмів, яку російський дослідник Л.Л. Іомдін влучно сформулював як “легкість [розрядка Л.Л. Іомдіна – Г.С.], з якою фразема здатна руйнувати будь-які синтаксичні норми і стандарти, що існують поза сферою ідіоматики ...» [Іомдин 2003: 216].

Щодо числової варіантності компонента N_1 варто зазначити, що більшість проаналізованих прикладів має форму однини: *Тепле море, сонце, трюки – чим не романтика?* (Овдін Володимир. Мілини та рифи під кілем «Бригантини» // Дзеркало тижня. – 15-21.09.2001 (№ 36 (360))). Іменник у формі множини є можливим, проте рідко вживаним: *...У Музеї історичних коштовностей України зберігаються відлиті з золота фігурки танцюючих чоловіків: вузькі чоботи, широкі шаровари, вишиванки, довгі вуса. Чим не козаки? Ось тільки скульптурна група датується VI ст. н.е. Можливо, загадкові волхви залишили нащадкам таємниче послання?* (Попович Жанна. Гопак – танок приборканого вогню // Дзеркало тижня. – 10-16.02.2001 (№ 6 (330))).

Факультативним компонентом цієї моделі є суб'єктна синтаксема, реалізована у двох різновидах:

а) синтаксема на позначення суб'єкта відповідності, виражена особовим займенником або іменником у називному відмінку (при якому можуть бути залежні слова):

— *А вже сам Лемішовський, то це правдива Лемішка, — промовив Ясь, сміючись. — Сидить та тільки очима лупає та трохи не куняє. Я думав, от-от засне!*

— *Чим же він не людина! Хіба тим, що не дає Зосі прибріхувати на всю губу. Його, здається, зовсім засмикала й загнала твоя Зося...* (Іван Нечуй-Левицький. Причепя);

— *Що ж, якби оце у тебе й справді мати була, то це б і мені так було?*

— *Так ти ж, Христе, не така... Я знаю, що ти б і матері моїй догодила, як мені...*

— *То ще яка б була мати.*

— *Та ти усякій матері догодиш. А Чіпчина мати чим не поважна людина?*

— *Та я за бабу Мотрю нічого й не кажу. Спасибі їй, вона така добра до нас, немов рідна. Я кажу за других* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?);

б) синтаксема на позначення суб'єкта сприйняття повідомлення, якого мовець прагне переконати у правильності своєї думки, відповідності очікувань; типово така суб'єктна синтаксема заповнена іменником або займенником у давальному відмінку: *Ми стоїмо на узліссі біля великого урочища із дивною назвою — Джершин, саме звідси бере свій початок нова дорога, що її прокладають австрійські фахівці. Із проектної довжини 8 км, вже збудовано близько 3,5 км. Незважаючи на те, що укладено лише один шар гравійної суміші (згодом буде ще один), легковий автомобіль без особливих труднощів долає підйом. З одного боку височить крута гора, з другого — дивовижний краєвид гірської ущелини, на дні якої, ніби на долоні, лежить невеличке село. Чим тобі не рай для туриста* (Василь Худицький. Через гори, через ліс... Австрійці прокладають українські дороги за власною технологією // Дзеркало тижня. – 14-20.07.2007 (№ 27 (656))).⁴

3. Особливості лексичного наповнення обов'язкового компонента моделі (N_1). Здійснений аналіз мовного матеріалу засвідчив, що реалізація другої частини моделі фактично не має лексичних обмежень. Позицію N_1 можуть заповнювати іменники, що належать до п'яти основних семантичних класів:⁵

1) предметні імена: *Головний приз буде мій, це вже як собі хочте. Кухарі в білих ковпаках винесли той приз з великою помпезністю: на таці алюмінієвій щось вкрите було прозорою плівкою, дехто думав, що це буде торт, а виявилось, що несуть смаженого півня. Чим не приз? Понесли його аж у кінець двору, примостили на п'єдесталі, і не в одного з учасників змагання аж слинка текла від самого духу смаженниці, що для учасників турніру була не останнім стимулом до перемоги* (Олесь Гончар. Бригантина); *...якщо сумніваєтесь в нашій пошті, можна таке ж зробити самому! Знайти якийсь шаблон для фотошопу новорічний, трохи переробити, чи навіть самому щось намалювати, чи взагалі намалювати на папері, щоб не роздруковувати – так мабуть навіть краще буде! Написати побажання дитині, покласти в конверт, наклеїти "марку" – і чим не лист від Діда мороза :)* (<http://www.malecha.org.ua/forum/index.php?showtopic=6578>);

2) подійні імена: *Утім серйозно витрачатись під час відпустки зовсім не обов'язково. Будь-який відпочинок має бути по кишені. Варто відзначити, що нашим учителям не звикати до традиційного «малобюджетного» відпочинку. Зустрічі з друзями на березі річки, відвідування родичів у інших містах, недалекі поїздки за місто або просто прогулянки на свіжому повітрі – чим не відпочинок?* (Зінченко В. Відпускні переваги вчителів. – 5.05.2008: osvita.ua/teacher/personality/2296); *Ось 19 серпня – День пасічника. Ну чим не свято для Президента Віктора Ющенка чи колишнього київського градоначальника, а нині – нардепа Олександра Омельченка? Вони серед українських політиків – найзнаніші бджолярі. Але не єдині. Медом з*

⁴ Щодо суб'єктних синтаксем варто наголосити два моменти. По-перше, названі два типи суб'єктної синтаксеми відрізняються денотативно (позначають різних учасників ситуації) і мають різне формальне наповнення. По-друге, відмінність у формальному вираженні мотивує їх різну кваліфікацію: суб'єктна синтаксема у формі називного відмінка відповідає традиційному підмету і входить до мінімальної структурної схеми речення (хоча і як необов'язковий компонент); суб'єктна синтаксема другого типу має розглядатися як поширювач речення. Проте з урахуванням складності членування синтаксичних фразеологізмів і встановлення статусу членів речення у їх незмінній частині статус цих компонентів залишається дискусійним.

⁵ Типи іменників подано за класифікацією М.В. Всеволодової [Всеволодова 2000: 47-50].

власної пасіки ласують призабутий екс-шеф «Нафтогазу» Олексій Івченко, нардепи Володимир Стретович, Сергій Терьохін... (Пукіш-Юнко Інна. Їм «божі мухи» в голові... // Високий замок. – 18.08.2009 (№ 146 (4040)));

3) ознакові імена: *Цей хіпі-талант теж брав участь у кастингу. Він знайомий усім завідникам українських фестивалів. Майстерне вишивання метеликів — чим не талант? Його вишивані «картини» прикрашають одяг не одного меломана* (Олійник Олена. Мільйон за талант // День. – 30.01.2009 (№ 14)); *Дивно, що цьому фільму [“Феміністські смайлики”] американці не дали Оскара. Он тій же Красі по-американськи дали? А тут і Джулія Робертс, і актуальна проблема фемінізму. І все це триває 117 хвилин. Чим не краса?* (mcstrick.blog.ru/?year=2006&month=06&day=6); зазначимо, що ознакові імена типово мають при собі поширювачі (переважно атрибутивного та об’єктного типів), що пояснюється їх синсемантичністю – здатністю реалізації значення в поєднанні із залежним словом: *Юному товариству зрозуміло, що перед ними дипломатська пара, мабуть, з сов’єтамбади, нічого ведмежого в них, в манерах є навіть привабливість, своєрідний шарм... Він високий, елегантно вбраний, з іскрами сивини на скронях, з поглядом зичливим, відкритим. Спирається на паличку, виходжується, певне, після якоїсь травми. Мадам його ростом невеличка, тримається просто, але з гідністю, гарна собою, тільки обличчя чомусь бліде, мабуть, змучене токійськими смогами. Коли вона легким доторком поправляє чоловікові на грудях краватку чи якусь там застібку, дивлячись на нього ніжно, мов перед розлукою, в ній з’являється щось молоде, дівоче, видно, ще не спопелилась душа в цій жінці, ще не почуває на собі тягаря літ її стрункенька, доладна постать в дорожнім плащі, в акуратній, трохи піднятій — на японський манір — зачісці. Нема в ній претензії, як це часом буває в дружин дипломатів, є стримана, природна гідність, а надто ж очі в цієї Заболотної-сан: коли, хвилюючись, зведе їх угору, на чоловіка, вони стають сяючі, просто розкішні!.. Все це не проходить повз увагу французьких дівчат та хлопців, і японці та японки теж вмють таке оцінити, декотрі з пасажирів перемовляються між собою з цього приводу зовсім без іронії: гляньте, які очі в тієї жінки!.. Напрочуд гарна пара... Чим не символ злагоди й щастя!* (Олесь Гончар. Твоя зоря); *У тканині спектаклю — три історії про кохання Лесі до трьох чоловіків, про страждання, яке зробило її сильнішою, але не зробило щасливішою. Образ спектаклю — конструкція великого куба, що стоїть посеред сцени. Його сторони затягнуті прозорою тканиною. Простір обмежений, суворо визначений, але водночас він проглядається, там усе відкрите поглядам. Чим не перебільшена модель творчості?* (Подлужна Алла. «Леся Українка й театр»: без розмежування тисячоліть // Дзеркало тижня. – 14-20.04.2001 (№ 15 (339)));

4) назви осіб, серед яких виділяємо два підкласи:

а) загальні імена:

О к с а н а

(сідає, мов знесилена, на ослін і спирається на стіл)

Скрізь горе, скрізь, куди не обернися...

Татари там... татари й тут...

С т е п а н

Оксано!

Що мариться тобі? Татари тут?

О к с а н а

А що ж? Хіба я тут, не як татарка,

сиджу в неволі? Ти хіба не ходиш

під ноги слатися своєму пану,

мов ханові? Скрізь палі, канчуки...

холопів продають... Чим не татари? (Леся Українка. Бояриня);

б) власні імена: *Ще один турбується про те, що уряд не погоджується на підняття ціни на газ! Чим не Ющенко? Де є ті, які кричать завжди, що Яценюк за народ! Ми вже вкотре переконуємося в цьому, це і пенсійний вік (на який не погодилася Тимошенко), це і УПА, яке дороге для населення Заходу, а тепер газ – з чим не згідна прем’єр. Так хто думає про народ?* (Українська правда. – 12.06.2009: www.pravda.com.ua/news/2009/06/12/4019635/view.../page_1/);

5) зооніми:

– *Ну як? – запитав мене він, опустивши котеня додолу.*

– *Подобається? Манька є, а це буде ще... Біля трактора сиділо. Під колесом.*

Худюче, зі скуйовдженою шерстю, воно насторожено позадувало, вигинаючи дугою спину. Широко відкривши повні страху очиці і не впізнаючи нової для себе обстановки, нажахане котеня не знало, куди поткнутись. Вирішивши захищатись, воно грізно зашипіло, на що тільки й було спроможне.

– *Дивись, яке бойове? – посміхнувся тато. – Чим не пантера?* (Петро Залевський. Літній калейдоскоп).

Зазначимо, що порядок розташування перерахованих класів іменників відбиває їхню продуктивність в аналізованій моделі речень.

Позицію змінного компонента моделі також можуть заповнювати цілісні словосполучення: *Та найголовніше — найбільший нафтодобувач уже звітував про зниження нафтовидобутку на 7,6%. І що ж? Олексія Куца, під керівництвом якого було досягнуто таких «вражаючих» результатів, у минулому січні за згодою «Нафтогазу України» затвердили... головою правління «Укрнафти». Ну чим не королівство кривих дзеркал? А треба розуміти, що втрата темпів видобутку нафти в Україні — це вже не проблема*

«Укрнафти», це проблема держави, якій доведеться більше імпортувати, тобто посилювати свою енергозалежність. Ну, це потім. А поки що, стверджують джерела, контроль над «Укрнафтою» знову є предметом торгів, у тому числі за лояльність депутатів групи «Приват» у конче потрібних новому президенту голосуваннях (Куюн Сергій. Гірше не буде. Краще — може // Дзеркало тижня. – 20- 26.02.2010 (№ 6 (786))); *Щодо Місао, то їй листа я не залишив, а просто зник, і все. Та оскільки вона любила, щоб усе робилося врочисто, то я розіграв їй сцену розставання — нехай зостанеться в неї особливо приємний спогад про мене. Чим не добре діло? Місао сама зізналася, що хоче розлучитися зі мною красиво, без гіркої присмаку, так, щоб лишилася на життя добра згадка* (Фукунага Такехіко. Острів Смерті).

4. Типові поширювачі синтаксичних фразеологізмів, побудованих за моделлю Чим не N₁.

Попри те, що більшість дослідників наголошує на принциповій непоширюваності синтаксичних фразеологізмів загалом та російської еквівалентної моделі *Чем не N₁* зокрема [Величко 1996: 16; Меликян 2001: 93; Русская грамматика 1980: 385]⁶, в аналізованих реченнях функціонують поширювачі різного типу, що є підтвердженням членованості речень і можливості реалізації в них (у другій змінній частині) синтаксичних зв'язків за тими ж правилами, що і в нефразеологізованих реченнях.

Аналіз зібраного фактичного матеріалу засвідчив, що модель *Чим не N₁* часто поширюється в мовленні за рахунок введення атрибутивних, об'єктних і рідше цільових компонентів. Ці поширювачі найчастіше реалізовані як:

а) узгоджене означення, виражене прикметником: *Та в Києві налаштовані оптимістично: Китай надав Україні гарантії ядерної безпеки, у нас немає проблемних питань, держави постійно підтримують одна одну в міжнародних організаціях, товарообіг в останні роки постійно зростає. Чим не стратегічний партнер?* (Танасійчук Ольга. Київ кличе Пекін у стратегічні партнери // Дзеркало тижня. – 18-24.10.2003 (№ 40 (465)));

б) неузгоджене означення / непрямий додаток, виражене / виражений іменником у непрямих відмінках або прийменниково-відмінковим комплексом, що мотивується специфікою сполучуваності лексеми, яка заповнює позицію N₁: – *От зіграли ви Берію колись. А зараз сидите і на телевізор косо поглядаєте, а там Саакашвілі зі співвітчизниками воює. Чим не іронія історії?* (Вергеліс Олег. Любити пересмішника. Валентин Гафт: «Епіграм на Путіна не буде» // Дзеркало тижня. – 17-23.11.2007 (№ 44 (673))); *А що стосується Євро-2012... Чим не привід для гордоців?..* (Сніцарєва Дарина. А готелі – в перспективі // Дзеркало тижня. – 11-18.11.2007 (№ 42 (671))); неузгоджене означення також може бути виражене інфінітивом: *У Дніпропетровську в обласному дербі зійдуться «Дніпро» й «Кривбас». Чим не можливість прорекламувати свої тренерські таланти для наставника криворіжців Юрія Максимова?* (Воронич Андрій. Чиї бразильці сильніші – «Металіста» чи «Шахтаря»? // Високий замок. – 22.09.2010);

в) обставина мети, виражена інфінітивом: *Ринок нині перебуває в тій точці, коли через два-три місяці м'яса бракуватиме, а ціни зростатимуть. Чим не привід заробити грошей?* (Грачов Володимир. М'ясокомбінат економкласу: кон'юнктура гарантує чотири роки прибутку // Дзеркало тижня. – 17-23.04.2004 (№ 15 (490))).

При цьому варто наголосити, що вказані компоненти є нерівнорядними: атрибутивні прикметникові компоненти мають статус власне-поширювачів моделі речення; атрибутивні, об'єктні та цільові синтаксеми, виражені іменниками (прийменниково-відмінковими комплексами) або інфінітивами розширюють мінімальну структурну схему, тому видається за доцільне в межах моделі *Чим не N₁* виділити два варіанти реалізації розширеної структурної схеми: *Чим не N₁* (Прер) N_{непр} і *Чим не N₁* Inf.

У свою чергу, і іменники, і інфінітиви можуть мати залежні компоненти, що є ще одним підтвердженням “живих” синтаксичних зв'язків і чинності сучасних синтаксичних правил для моделей синтаксичних фразеологізмів у їх змінній частині: *Достатньо зазирнути в преамбулу передвиборної програми, з якою блок [“Наша Україна”] ішов на цьогорічні перегони. А там, поміж іншим, зазначено: “Ми об'єдналися, тому що Україна в нас одна! Ми бачимо її демократичною, правовою, європейською державою з соціально-ринковою економікою, в якій кожний може реалізувати свої можливості, а держава надає допомогу тим, хто її потребує. Ми об'єдналися, щоб сказати “Так!” ідеалам помаранчевої революції. Ми кажемо “Ні!” політичному реваншу тих, хто підтримував антинародний режим Кучми – Медведчука – Януковича і фальсифікував президентські вибори. Ми ніколи не будемо з тими, хто зрадив інтереси України”.* *Чим не відповідь на запитання про можливість створення більшості з Партією регіонів?* (Онишкевич Роман. Бермудський трикутник української політики // Львівська газета. – 2006. – червень. – № 63 (870)); *У квітні уряд схвалив розпорядження №218-р «Концепція реформування та розвитку лісового господарства». Що ж дасть вона країні, в якій для здійснення лісівництва використовується 19,6% продуктивних земель, а частка ВВП продукції та послуг лісового господарства становить усього 0,2—0,3% від сумарного валового продукту? Хіба що, відновлення старої централізованої системи державного управління у лісівництві та його фінансування із держбюджету, а ще заперечення стратегічних напрямів здійснення Земельної і економічної реформ в Україні.*

⁶ Так, А. В. Величко підкреслює, що в цій моделі “поширювачі ... не допускаються” [Величко 1996: 16]. Н. Ю. Шведова та В. Ю. Мелікян також вважають цю конструкцію непоширюваною [РГ 1980: 385; Меликян 2001: 93].

Чим не спроба залучити уряд до блукання в хащах лісового законодавства при явній доступності українських лісів для здійснення ефективного лісівництва (Бобко Андрій. В українському лісі не личить блукати. Хто й як використовує щорічний природний врожай лісівництва, яке щедро фінансується державою // Дзеркало тижня. – 19-25.09.2006 (№ 31 (610)).

Крім цього, в проаналізованому матеріалі зафіксовано часто реалізовані в сучасних українських реченнях послаблення синтаксичних зв'язків та актуалізацію окремого компонента шляхом його винесення за межі речення. Іншими словами, у змінній частині синтаксичного фразеологізму можлива парцеляція, “членування ємного смислового тла і надання певному компонентові смислової та інтонаційної автономності” [Загнітко 2001: 463-463], напр.: *Фундамент у масштабної туристичної кампанії з помаранчевим присмаком уже є. По-перше, деякі метикуваті вітчизняні турбізнесмени в самісінький розпал подій викинули на ринок новий пакет послуг: гостей столиці возили місцями «бойової слави» помаранчевої революції. Пропонували навіть зануритися в неї з головою і пожити кілька днів у наметі на Майдані. По-друге, у Могиляниці вже почали створювати музей помаранчевої революції — чим не привабливий туроб'єкт? Причому не тільки для іноземних туристів. Слідом за музеєм можна в прямому й переносному значенні перефарбувати кілька готелів, ресторанів, кафе, нічних клубів. Шалених капкладень це не вимагатиме, а прибуток, за правильної постановки справи, дивись, і не забариться* (Семиволос Павлина. Вже не Попелюшка. Але ще не принцеса // Дзеркало тижня. – 18-24.12.2004 (№ 51 (526)).

5. Парадигма синтаксичних фразеологізмів, побудованих за моделлю *Чим не N₁*.

У дослідженнях російської конструкції *Чем не N₁*, здійснених Н.Ю. Шведовою, М.В. Всеволодовою та Йон Лім Су, наголошено, що парадигма цієї моделі речень включає вихідне речення та граматичні модифікації майбутнього часу, минулого часу та умовного способу [Всеволодова, Лім Су 2002: 128; Русская грамматика 1980: 385]. Така чотиричленна парадигма може бути побудована і для української моделі, пор.: *Чим не відпочинок! Чим не відпочинок був! Чим не відпочинок буде! Чим не відпочинок був би*. Проте у зібраному фактичному матеріалі зафіксовано тільки дві з цих модифікацій – минулого часу та умовного способу: *Вистреливши, Тарас довго дивився на бездиханне тіло. «Чим був не козак? — думав він, — і станом вийшов, і чорнобровий, і лице, наче у дворянина, і рука була міцна в бою! Пропав, пропав безславно!»* (Микола Гоголь. Тарас Бульба); *Впадає у вічі цікава обставина. Автор постанови про проведення інавгурації — спікер Володимир Литвин — трішечки прорахувався. Потрібно було запропонувати приводити Януковича до присяги не 25, а 23 лютого — на день народження Віктора Ющенка. Чим не подарунок був би, враховуючи усі нинішні реалії й спільну перемогу над Юлією Тимошенко?..* (Ярослав Галата. Помилка Президента, або політичні замальовки на рубежі двох епох // Демократична Україна. – 22.10.2010 (№ 42 (23829))).

Висновки та перспективи. Отже, синтаксичним фразеологізмам розглядуваної моделі властиве основне значення (відповідності предмета (явища, події, особи) уявленню мовця про нього (неї)) та додаткові відтінки. Як і всі синтаксичні фразеологізми, ці речення мають постійну і змінну частини та характеризуються фіксованим порядком слів. Синтаксичною особливістю речень є те, що в них не вживається дієслівна зв'язка *бути* у теперішньому часі, але вона може реалізовуватися в інших формах, унаслідок чого утворюються граматичні модифікації речення.

У мовленні аналізовані синтаксичні фразеологізми мають два варіанти – із залежним від *N₁* іменником (прийменниково-іменниковим комплексом) та інфінітивом. Змінна частина моделі характеризується лексичною необмеженістю: у позиції *N₁* зафіксовано предметні імена, подійні іменники, ознакові іменники, назви осіб, рідше зооніми. Речення, побудоване за структурною схемою *Чим не N₁*, може мати поширювачі, що є підтвердженням членованості речення в його другій змінній частині і реалізації в ній “живих” синтаксичних зв'язків.

Перспективу подальшого дослідження бачимо в аналізі речень, побудованих за аналогією до *Чим не N₁*, зокрема прикметникової і прислівникової моделей: *Познайомилася вона і її подружка у центрі Нашого міста з хлопцями. Поки що все добре. Вони за дівчатами доглядали, гарно поводитися. Ну чим не добре. Та не все так солодко як на перший погляд. Завершилося все не дуже весело для дівчат. Виявилось, що хлопці прості злodingи і згодом ввечері зняли одній золоту цепочку і інші прикраси* (Vorobus.com: Блог про Львів, життя та інші пригоди: <http://vorobus.com/2010/04/vypadkovi-znajomstva.html>); *Шопенгауер дав на це блискучу відповідь: світ, писав він, такий поганий, як тільки можливо з тою умовою, щоб він усе-таки якимось існував. Та коли б він був навіть ще гірший, люди на ньому все-таки жили б. Бо в переважній частині їм ніколи думати. Щоб думати, треба бути ситим і одягнутим, а це стільки часу відбирає, що на думання лишаються якісь крихти. І крім того, молоді покоління. Хіба їм важить щось чужий досвід і думки? Умовляти, доводити їм — це наймарніша в світі річ. Закачавши рукава, вони мерціям хапаються за якусь ідею — і прощай уся історія батьків! Як я це добре знаю! — скрикнув він роздратовано. — Адже я теж колись був ніщиеанець і навіть анархіст. Надлюдина — ну, чим це не приваблює?* (Валеріян Підмогильний. Невеличка драма).

Література

- Величко 1996: Величко, А.В. Синтаксическая фразеология для русских и иностранцев [Текст] / А.В. Величко : Учебное пособие / МГУ им. М.В.Ломоносова. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 96 с. – Библиогр. в сносках. – 10000 экз. – ISBN 5-89042-011-9.
- Величко 2004: Величко, А.В. Фразеологизированные структуры русского предложения [Текст] / А.В. Величко // Книга о грамматике: Русский язык как иностранный: Учеб. пособие / Под ред. А.В. Величко. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2004. – С. 37-54. – Библиогр.: с. 53-54.
- Всеволодова 2000: Всеволодова, М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка [Текст] / М. В. Всеволодова: Учебник / Московский гос. ун-т. Филологический факультет. – М. : Издательство Московского ун-та, 2000. – 502 с. – Библиогр. в конце глав. – 1000 экз. – ISBN 5-211-03892-4.
- Всеволодова, Лим Су 2002: Всеволодова, М.В., Лим Су, Ён. Принципы лингвистического описания синтаксических фразеологизмов: На материале синтаксических фразеологизмов со значением оценки [Текст] / М. В. Всеволодова, Ён Лим Су. – М.: МАКС Пресс, 2002. – 164 с. – Библиогр.: с. 157-161. – ISBN 5-317-00395-4.
- Загнітко 2001: Загнітко 2001: Загнітко, А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с. – Бібліогр.: с.553-613. – 500 пр. – ISBN 966-7277-90-9.
- Загнітко 2007: Загнітко, А.П. Синтаксис і фразеологія: особливості взаємодії і взаємопроникнення [Текст] / А.П. Загнітко // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского: Филология. – Т. 20. – № 6. – 2007. – Симферополь, 2007. – С. 15-25. – Бібліогр.: с. 24-25.
- Иомдин 2003: Иомдин, Л.Л. Большие проблемы малого синтаксиса [Текст] / Л.Л. Иомдин // Труды международной конференции по компьютерной лингвистике и интеллектуальным технологиям Диалог'2003. – М.: Наука, 2003. – С. 216–222. – Библиогр.: с. 222.
- Лим Су 2001: Лим Су, Ён. Принципы описания синтаксических фразеологизмов: на материале синтаксических фразеологизмов АЙ ДА МАМА и ЧЕМ НЕ ПОДАРОК, выражающих общее значение положительной оценки [Текст] / Ён Лим Су // Голоса молодых ученых. – М., 2001. – Вып. 10. – С. 92-98. – Библиогр.: с. 98.
- Личук 1999: Личук, Марія. Фразеологізовані речення в системі синтаксичних одиниць [Текст] / М. Личук // Лінгвістичні студії. Випуск 5 / Укл. Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 1999. – С. 163-165. – Бібліогр.: с. 165.
- Личук 2001: Личук, М.І. Ступені фразеологізації речень [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови. – К., 2001. – 16с.
- Личук, Шинкарук 2001: Личук, М.І., Шинкарук, В.Д. Ступені фразеологізації речень [Текст] / М.І. Личук, В.Д. Шинкарук / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Рута, 2001. – 136с. – Бібліогр.: с. 118-132. – ISBN 966-568-417-5.
- Ломов 2007: Ломов, А.М. Словарь-справочник по синтаксису современного русского языка [Текст] / А.М. Ломов. – М.: АСТ : Восток – Запад, 2007. – 416 с. – Тираж 3000 экз. – ISBN 978-5-17-041572-4 (ООО «Издательство АСТ»), ISBN 978-5-478-00481-1.
- Меликян 2001: Меликян, В. Ю. Очерки по синтаксису нечлененого предложения [Текст] / В.Ю. Меликян. – Ростов н/Дону : Издательство Ростовского гос. педагогического ун-та, 2001. – 136с. – 100 экз.– Библиогр.: с.133-135. – ISBN 5-8480-0424-2.
- Русская грамматика 1980: Русская грамматика [Текст] : В 2-х т. – Т. 2. Синтаксис / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – М.: Наука, 1980. – 709 с. – Библиогр.: с. 657-662. – 25000 экз.

В статье определена семантика синтаксических фразеологизмов, построенных по модели Чим не N₁, в украинском языке; установлены варианты реализации их структурной схемы, выявлены особенности лексического наполнения обязательного субстантивного компонента модели. Показано, что синтаксические связи реализуются в модели Чим не N₁ за счет введения распространителей базовой модели и образования грамматических модификаций.

Ключевые слова: модель предложения, парадигма предложения, распространитель предложения, синтаксический фразеологизм, фразеологизированное предложение, украинский язык.

In this paper the semantics of syntactic idioms constructed by model "Чим не N₁" is determined, the variations of their structural scheme is set, the features of noun lexical content required component model is revealed. It is shown that syntactic relations are implemented in the model "Чим не N₁" as propagators entering the base model and the formation of grammatical modifications.

Keywords: model of sentence, sentence paradigm, spreader of sentence, syntactic idiom, sentence with phraseological structure, Ukrainian language.

Надійшла до редакції 3 вересня 2010 року.

ББК Ш81.2-2

УДК 81'1+81'367+81'367.332.7

АНАЛІТИЧНІ ПРЕДИКАТИВНІ СИНТАКСЕМИ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ЗМІНИ СТАНУ У ДВОСКЛАДНИХ ТА ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕННЯХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті аналізуються аналітичні предикативні синтаксеми, які передають значення зміни стану, у двоскладних і односкладних реченнях української мови. Автор установлює структуру та семантику таких синтаксем, визначає залежність структури і семантики аналітичних предикативних синтаксем від типу речення.

Ключові слова: аналітизм, синтетизм, синтаксема, аналітична предикативна синтаксема, стан, речення, двоскладне речення, односкладне речення.

У сучасній лінгвістиці одним з актуальних питань є встановлення типологічних рис мов, зокрема, дослідження синтетизму й аналітизму. Існує традиція виявляти ознаки синтетичності та аналітичності не тільки в морфологічній, а й у дериваційній та синтаксичній системах мови [Вихованець 1993: 217; Дубова 2006: 17, 27]. Утім, загального дослідження аналітизму й синтетизму на дериваційному та синтаксичному рівнях мовної системи не існує. Ця робота стане спробою зробити внесок у дослідження аналітизму на синтаксичному рівні мовної системи.

Існують різні визначення понять *синтетизм* і *аналітизм*. У нашій роботі ми дотримуватимемося такого визначення цих понять, яке усуває неоднозначності при кваліфікації аналітичних одиниць різних рівнів мовної системи: "Синтетизм та аналітизм – це типологічні властивості мови, що маніфестуються членованими номінативними одиницями, семантична структура яких складається з основного та модифікаційного значень, а формальна – з основного елемента та форматива. Синтетизм виявляється при компактній локалізації елементів формальної структури, аналітизм – при розчленованій" [Дубова 2001: 106]). Дослідження речення як з формально-синтаксичного, так і з семантико-синтаксичного погляду дали лінгвістам змогу виділити синтаксеми як мінімальну одиницю синтаксису [Загнітко 2007, Золотова 1988, Кутня 2004, Мірченко 2002, Мухин 2001, Сердюкова 2002, Смурова 1995 та ін.]. Оскільки синтаксема є двоплановою, номінативно елементарною одиницею (в плані вираження синтаксичного значення) [Загнітко 2007: 47, Золотова 1988: 4, Кутня 2004: 126, Мухин 2001: 52, Сердюкова 2002: 21; Смурова 1995: 5 та ін.], вона здатна виступати репрезентантом синтетизму та аналітизму.

Синтаксеми як семантико-синтаксичні компоненти можна виділити в різних типах речення (як у двоскладних, так і в односкладних). Центральною синтаксемою речення вважаємо предикативну синтаксеми, оскільки вона є носієм значення предикативності в реченні. З огляду на визначення аналітизму й синтетизму, подане вище, під аналітичною предикативною синтаксемою будемо розуміти таку одиницю синтаксичного рівня мовної системи, семантична структура якої складається з основного та модифікаційного предикативного значення, а формальна – з основного елемента та форматива, які характеризуються розчленованою локалізацією.

У цій роботі в центрі нашої уваги знаходяться аналітичні предикативні синтаксеми зі значенням зміни стану. Семантику стану досліджували у своїх працях І. Р. Вихованець [Вихованець 1993], Н. В. Кавера [Кавера 2008], І. А. Пасічник [Пасічник 1998] та ін. Зі структурного погляду у функції зв'язки присудка розглядалися ті дієслова, які позначають зміну стану [Вихованець 1993, Косенко 2010 та ін.]. Утім, повного дослідження, в якому розглядаються структура й семантика аналітичних предикативних синтаксем з погляду зміни стану в різних типах речення (двоскладних і односкладних), немає, що й зумовлює новизну нашого дослідження. Мета цієї роботи – встановити подібні та відмінні риси аналітичних предикативних синтаксем двоскладних та односкладних речень української мови. Досягнення мети передбачає виконання таких завдань: 1) виявити ті формативи, за допомогою яких утворюються аналітичні предикативні синтаксеми зі значенням зміни стану; 2) установити морфологічні та семантичні характеристики основного компонента аналітичних предикативних синтаксем; 3) з'ясувати залежність компонентів аналітичних предикативних синтаксем від типу речення.

Аналітичні предикативні синтаксеми зі значенням зміни стану в українській мові утворюються за допомогою таких формативів: *стати (ставати), перетворитися (перетворюватися), зробитися (робитися), набутти (набувати)*. Для того, щоб установити подібні та відмінні риси в структурі аналітичних предикативних синтаксем двоскладних та односкладних речень української мови, необхідно виявити морфологічні та семантичні характеристики основного компонента аналітичних предикативних синтаксем окремо у двоскладних і односкладних реченнях.

У двоскладних реченнях української мови в аналітичних предикативних синтаксемах, які позначають зміну стану, можливими є такі формативи: *ставати (стати), перетворитися (перетворюватися), зробитися (робитися), набутти (набувати)*. Проаналізуємо сполучуваність кожного з цих формативів з основним компонентом.

Форматив *стати (ставати)* може сполучатися:

© Сопачова В.В., 2011

1. з іменником:

1.1. з іменником, який позначає особу або істоту:

1.1.1. за родом занять, діяльністю, статусом: *автором* [Бойко 2001: 56], *бомжем* [Андрухович 2007: 111], *візиром* [Загребельний 2001: 198], *дезертирами* [Андрухович 2007: 144], *інженером* [Андрухович 2007: 111], *каскадером* [Андрухович 2007: 120], *критиком* [Бойко 2001: 41], *мисливцем* [Андрухович 2007: 111], *намісником* [Бойко 2001: 49 – 50], *президентом* [Андрухович 2007: 309], *проповідником* [Андрухович 2007: 111], *самовладцем* [Бойко 2001: 54], *султаншею* [Загребельний 2001: 78], *убивцею* [Андрухович 2007: 111], *фаном* [Андрухович 2007: 43], *чемпіонами* [Андрухович 2007: 272] тощо. Наприклад, *Рішучим опонентом і палким критиком норманізму став М. Ломоносов* [Бойко 2001: 41]; *Бо хіба ж не він колись добився у султана Селіма, щоб Мустафа-паша став візиром?* [Загребельний: 198];

1.1.2. за типом відносин між людьми: *братом і сестрою* [Андрухович 2007: 113], *дружбаками* [Андрухович 2007: 261], *спадкоємцем* [Бойко 2001: 45], *співавтором* [Андрухович 2007: 299], *співучасником* [Андрухович 2007: 72], *суперницею* [Загребельний 2001: 72] тощо. Як приклад, наведемо такі речення: *Не сплотив більше жодного сина, не лишив по собі жодної улюбленої жони, яка б стала суперницею Хафси...* [Загребельний 2001: 72]; *У 879 р. Рюрик помер, спадкоємцем престолу став його малолітній син Ігор, регентом якого був Олег.* [Бойко: 45];

1.2. з іменником, який має значення групи осіб. Наприклад, *Слід упіймати саме той момент, коли купка починає обростати все прихильнішим людям, але поки що не стала масою* [Андрухович 2007: 292];

1.3. з іменником, який позначає конкретний предмет/об'єкт: *гербом* [Кондратюк 2009: 32], *доріжками* [Андрухович 2007: 33], *зряддям* [Бойко 2001: 10, 23], *матеріалом* [Бойко 2001: 15], *об'єктом* [Бойко 2001: 26], *органами* [Кондратюк 2009: 32], *рукавичкою* [Андрухович 2007: 233] тощо. Для прикладу подаємо такі речення: *Це житло стало такою собі рукавичкою* [Андрухович 2007: 233]; *Основним зряддям праці архантропів стало ручне рубило, що виготовлялося шляхом оббивання кам'яної заготовки з двох боків.* [Бойко: 10];

1.4. з локативним іменником: *ареною* [Бойко 2001: 19], *країною* [Бойко 2001: 51], *осередками* [Бойко 2001: 30, 56], *притулком* [Андрухович 2007: 68], *резервуаром* [Бойко 2001: 63], *столицею* [Бойко 2001: 27] тощо. Наприклад, *Один за одним зводилися монастирі та церкви, що стали осередками розвитку культури та поширення наукових знань* [Бойко 2001: 56]; *Отже, поезія стала для мене закритим від усіх інших притулком, в якому й відбувалося це головне таємне життя.* [Андрухович: 68];

1.5. з іменником, який позначає явища і абстрактні поняття: *абсолютом* [Андрухович 2007: 280], *галузями* [Бойко 2001: 70], *гарантом* [Бойко 2001: 79], *дійсністю* [Андрухович 2007: 60], *етапом* [Кондратюк 2009: 30], *захопленням* [Андрухович 2007: 295], *кармою* [Андрухович 2007: 244], *кроком* [Бойко 2001: 68], *можливістю* [Андрухович 2007: 301], *наслідком* [Бойко 2001: 80], *необхідністю* [Бойко 2001: 9], *основою* [Бойко, 65, 69], *пасією* [Андрухович 2007: 209], *передвісником* [Андрухович 2007: 51], *підґрунтям* [Бойко 2001: 69], *початком* [Бойко 2001: 51], *причиною* [Андрухович 2007: 156, Бойко 2001: 45], *прообразом* [Бойко 2001: 16], *світом* [Андрухович 2007: 60], *символом* [Бойко 2001: 60], *синонімами* [Бойко 2001: 62], *усобленням* [Бойко 2001: 87 – 88], *уроком* [Андрухович 2007: 74], *фундаментом* [Бойко 2001: 83], *чинниками* [Бойко 2001: 63], *явищем* [Бойко 2001: 12], *ядром* [Бойко 2001: 38] тощо. Як приклад, наводимо такі речення: *Фотографування стало її справжньою пасією – і зрозуміло чому* [Андрухович 2007: 209]; *Прядіння зумовило винайдення прясли – першого маленького колеса, яке, можливо, стало прообразом колеса в транспорті.* [Бойко: 16];

1.6. з іменником, який передає значення події: *громом з неба* [Андрухович 2007: 114], *катастрофою* [Андрухович 2007: 206], *моментом* [Бойко 2001: 31], *подією* [Андрухович 2007: 62, Бойко 2001: 12], *потрясінням* [Андрухович 2007: 65], *святом* [Кондратюк 2009: 34], *сенсацією* [Андрухович 2007: 198], *точкою відліку* [Бойко 2001: 77], *хвилиною* [Андрухович 2007: 306] тощо. Наприклад: *Для мене це стало абсолютним потрясінням* [Андрухович 2007: 65]; *День 22 січня 1919 р. став національним святом українського народу.* [Кондратюк: 34];

2. з прикметником, що позначає:

2.1. внутрішній стан особи, предмета чи явища, їхню характеристику: *базовими* [Кондратюк 2009: 33], *близьким* [Бойко 2001: 14], *досконалыми* [Андрухович 2007: 54], *електричними* [Андрухович 2007: 69], *заспокоєнішими* [Андрухович 2007: 59], *збудливими* [Андрухович 2007: 53 – 54], *найпоширенішою* [Бойко, 21], *непридатними* [Бойко 2001: 21], *панівною* [Бойко 2001: 17], *певнішими* [Андрухович 2007: 59], *регулярними* [Бойко 2001: 35], *стабільнішим* [Бойко 2001: 16], *терпимішим* [Андрухович 2007: 58] тощо. Наприклад: *У певному сенсі вони стають досконалыми* [Андрухович 2007: 54];

2.2. зовнішній стан: *більш захищеною* [Бойко 2001: 11], *мени залежною* [Бойко 2001: 11], *різноманітнішою* [Бойко 2001: 15] тощо. У якості прикладу подаємо таке речення: *Завдяки цьому людина стала більш захищеною і мени залежною від природних умов* [Бойко 2001: 11];

2.3. оцінку: *важливішим* [Андрухович 2007: 288], *головним* [Андрухович 2007: 271], *можливим* [Андрухович 2007: 271], *очевиднішим* [Андрухович 2007: 12] тощо. Наприклад, *Але значно важливішим став травень, бо у травні ми з Ніною і Софійкою прокралися через кордон* [Андрухович 2007: 288];

3. з займенниковим прикметником, наприклад: *А зараз тобі 29, життя позаду, ти щось робив увесь цей час, тебе десь носило, і ти начебто став кимось, хоч, виявляється, ти знову тут, знову в гуртязі, коло замкнулося, дурню* [Андрухович 2007: 307];

4. з адвербіалізованими прийменниково-іменниковими сполученнями: *на чолі* [Бойко 2001: 35, 46], *на заводі* [Бойко 2001: 41] тощо. Наприклад, *Гуни створили між Доном і Карпатами могутню державу, на чолі якої став Аттіла*. [Бойко 2001: 35].

Крім формативів *стати* і *ставати*, в аналітичних предикативних синтаксемах зі значенням зміни стану у двоскладних реченнях формативом може виступати дієслово *перетворитися* (*перетворюватися*). Специфіка цього дієслова полягає в тому, що воно сполучається з прийменниково-відмінковими формами іменника (за допомогою прийменників *у* (*в*)/*на*). Форматив *перетворитися* (*перетворюватися*) може сполучатися:

1. з іменником зі значенням істоти/особи або групи осіб: *перетворюються на верству* [Бойко 2001: 119], *перетворюються на звірів* [Загребельний 2001: 43], *перетворювався на поборника* [Бойко 2001: 60], *перетворилася на улюбленицю* [Загребельний 2001: 78], *перетворюються на феодалів* [Бойко 2001: 37]. Наприклад, *Київ був своєрідним важелем для нарощення і розширення власного впливу, саме тому кожен із князів після оволодіння великокнязівським престолом перетворювався на активного поборника загальноруської єдності*. [Бойко 2001: 60]; *Замість обернутися в ангелів, вони перетворюються на звірів, замість возвиситися — вони принижують себе*. [Загребельний 2001: 43];

2. з іменником зі значенням предмета: *перетворюються на стіни* [Загребельний 2001: 348]. Наприклад, *Так султан у час своїх селямликів проїздить вулицями Стамбула, які перетворюються на суцільні стіни з шовку й квітів, а ще з захоплених вигуків столичних юрмовиськ*. [Загребельний 2001: 348];

3. з іменником, який має значення явища або поняття: *перетворився на державу* [Бойко 2001: 26], *перетворилася на орган (влади)* [Бойко 2001: 39], *перетворилося на чинник* [Бойко 2001: 147]; *перетворилася на табір* [Бойко 2001: 62]. Як приклад, наводимо таке речення: *Будучи спочатку лише силовою опорою для князів і племінної аристократії, дружина з часом перетворилася на своєрідний самостійний орган публічної влади*. [Бойко 2001: 39];

Ще одним формативом, який може виступати складником аналітичних предикативних синтаксем у двоскладних реченнях, є дієслова *зробитися* та *робитися*. Ці дієслова сполучаються з:

1. іменником в орудному відмінку: *самоціллю* [Андрухович 2007: 149], *союзниками* [Бойко 2001: 24] тощо. Наприклад, *При цьому знущання зробилося самоціллю, знущання заради знущання*. [Андрухович: 149];

2. прикметником: *більшою, сильнішою* [Андрухович 2007: 295], *дорослим* [Андрухович 2007: 135], *наочною* [Андрухович 2007: 168], *очевидною* [Андрухович 2007: 278], *хронічною* [Андрухович 2007: 170] тощо. Наприклад, *Життя вміть зробилося дорослим*. [Андрухович: 135].

Крім формативів *стати* (*ставати*), *перетворитися* (*перетворюватися*), *зробитися* (*робитися*), в аналітичних предикативних синтаксемах двоскладних речень як форматив можуть використовуватися дієслова *набути* (*набувати*). Дієслова *набути* та *набувати* у функції форматива аналітичних предикативних синтаксем можуть сполучатися з:

1. іменником, який має значення абстрактних явищ і понять: *ваги* [Загребельний 2001: 413], *виміру* [Загребельний 2001: 676], *поширення* [Бойко 2001: 11], *розвитку* [Бойко 2001: 13], *розголосу* [Бойко 2001:], *розмірів* [Загребельний 2001: 497], *сили* [Загребельний 2001: 49], *сприту* [Загребельний 2001: 621], *сталості* [Загребельний 2001: 281]. Наприклад, *В епоху пізнього палеоліту помітного розвитку набуло духовне життя людини, про що свідчать знайдені фрагменти зразків прикладного та образотворчого мистецтва*. [Бойко 2001: 13]; *Крадівки набули неймовірних розмірів*. [Загребельний 2001: 497];

2. зі словосполученням, у якому один з іменників передає значення вигляду, форми, статусу, ознаки: *рис тенденції* [Бойко 2001: 58]; *статусу герба* [Бойко 2001: 87]; *форми акта* [Дума 2009: 37]. Як приклад, наведемо такі речення: *Якщо управлінське рішення обумовлено конкретною ситуацією, то воно набуває форми правозастосовчого акта* [Дума 2009: 37]; *У цю добу роздрібненість набула рис стійкої, прогресуючої тенденції*. [Бойко: 58].

Отже, в аналітичних предикативних синтаксемах зі значенням зміни стану у двоскладних реченнях української мови використовуються такі формативи: *стати* (*ставати*), *перетворитися* (*перетворюватися*), *зробитися* (*робитися*), *набути* (*набувати*). Основний компонент аналітичних предикативних синтаксем з формативом *стати* (*ставати*) може виражатися іменником (у безприйменникових і прийменниково-відмінкових формах), прикметником, займенниковим прикметником та адвербіалізованими прийменниково-іменниковими сполученнями. Якщо форматив аналітичних предикативних синтаксем виражається дієсловом *перетворитися* (*перетворюватися*), то основний компонент таких синтаксем представлений прийменниково-відмінковими формами іменника. Аналітичні предикативні синтаксеми з формативом *зробитися* (*робитися*) можуть мати іменник і прикметник як основний компонент. Дієслово *набути* (*набувати*) як форматив аналітичних предикативних синтаксем сполучається з іменником та зі словосполученням. Для двоскладних речень характерними є суб'єктні синтаксеми, які створюють можливості для того, щоб аналітичні предикативні синтаксеми передавали зміну характеристики істоти або об'єкта.

Об'єктом подальшого дослідження є структура й семантика аналітичних предикативних синтаксем зі значенням зміни стану в односкладних реченнях української мови. Аналітичні предикативні синтаксеми зі значенням зміни стану в односкладних реченнях характеризуються використанням таких формативів: *стати* (*ставати*), *робитися* (*робитися*).

Форматив *стати* (*ставати*) сполучається з:

1. предикативом (словом категорії стану, предикативним прислівником) зі значенням:

1.1. внутрішнього (психічного, фізичного, емоційного) стану істоти: *добре* [Андрухович 2007: 24], *легко* [Загребельний 2001: 399], *моторошно* [Загребельний 2001: 88], *сумно* [Андрухович 2007: 69], *смішно* [Загребельний 2001: 85], *страшно* [Загребельний 2001: 399]. Як приклад, наводимо такі речення: *Їй стало страшно й легко* [Загребельний 2001: 399]; *І саме в цьому потязі тобі стало якось незабутньо добре?* [Андрухович: 24];

1.2. зовнішнього стану: *ясно* [Андрухович 2007: 254 – 255]. Наприклад, *Десять під кінець першої декади травня стало ясно, що це жах.* [Андрухович: 254 – 255];

2. предикативом у незмінній формі: *жаль* [Загребельний 2001: 88], *шкода* [Загребельний 2001: 268]. Наприклад, *Султанові ставало шкода її, він відпустив Хуррем, тоді злостився, ненавидів, а зустрівач назавтра, бачив небесний її усміх і розумів, що жити без неї не зможе ніколи.* [Загребельний: 268];

3. числівником: *більше* [Андрухович 2007: 269]. Наприклад, *Свободи зовнішньої ставало все більше, ми відкривали в собі все більші ресурси свободи внутрішньої.* [Андрухович: 296].

Дієслова *зробитися* (*робитися*) як формативи аналітичних предикативних синтаксем в односкладних реченнях сполучаються з предикативом (словом категорії стану, предикативним прислівником) зі значенням:

1. зовнішнього стану: *темніше й зимніше* [Андрухович 2007: 124], *веселіше* [Андрухович 2007: 319] тощо. Наприклад, *У Львові робилося все темніше й зимніше, слід було пересидіти зиму в якомусь закамарку, де принаймні вода б не замерзала у трубах* [Андрухович 2007: 124];

2. внутрішнього (психічного, фізичного, емоційного) стану істоти: *весело* [Андрухович 2007: 180 – 181], *драйвовіше* [Андрухович 2007: 113], *прикро* [Андрухович 2007: 8], *радісно* [Андрухович 2007: 59] тощо. Наприклад, *Мені зробилося навіть якось прикро* [Андрухович 2007: 319].

Таким чином, формативом аналітичних предикативних синтаксем зі значенням зміни стану в односкладних реченнях є дієслова *стати* (*ставати*), *зробитися* (*робитися*). Коли формативом аналітичних предикативних синтаксем є дієслово *стати* (*ставати*), основний компонент виражається предикативом (словом категорії стану, предикативним прислівником), іменником, числівником. Якщо форматив аналітичних предикативних синтаксем представлений дієсловом *зробитися* (*робитися*), то основний компонент виражається предикативом (словом категорії стану, предикативним прислівником). Оскільки суб'єктна синтаксема не є обов'язковим компонентом односкладних речень, створюються можливості для того, щоб аналітичні предикативні синтаксеми передавали не зміну стану конкретної особи, а зміну зовнішнього стану. Цьому сприяє також семантика предикативів (слів категорії стану), які виражають безсуб'єктний стан.

Порівняння структури й семантики аналітичних предикативних синтаксем зі значенням зміни стану у двоскладних і односкладних реченнях дозволяє зробити такі висновки. Аналітичні предикативні синтаксеми зі значенням зміни стану характерні як для двоскладних, так і для односкладних речень. Подібність структури аналітичних предикативних синтаксем в обох типах речень виявляється в тому, що для цих синтаксем характерні формативи *ставати* (*стати*), *робитися* (*зробитися*). Специфічними рисами структури аналітичних предикативних синтаксем зі значенням зміни стану є такі: 1) у двоскладних реченнях можливим є використання формативів *перетворюватися* (*перетворитися*) та *набути* (*набувати*) (на відміну від односкладних речень); 2) у двоскладних реченнях основний компонент не може виражатися предикативом (на відміну від основного компонента таких синтаксем в односкладних реченнях); 3) в односкладних реченнях основний компонент не може виражатися відмінковими формами іменників. Спільним для семантики аналітичних предикативних синтаксем у двоскладних і односкладних реченнях є те, що ці синтаксеми можуть мати значення зміни внутрішнього стану. Оскільки структура односкладних речень не передбачає обов'язкової наявності суб'єктної синтаксеми (а двоскладні речення вимагають такої наявності), аналітичні предикативні синтаксеми зі значенням зміни стану в односкладних реченнях більше спрямовані на вираження зовнішнього стану і характеризуються можливістю передавати як сам процес набуття певного стану, так і результат цього процесу. Цьому сприяє також здатність предикативів (слів категорії стану) виражати безсуб'єктний стан. Натомість, аналітичні предикативні синтаксеми у двоскладних реченнях використовуються, головним чином, для відображення характеристики як результату процесу зміни стану.

Подальші дослідження передбачають з'ясування структури та семантики інших типів аналітичних предикативних синтаксем.

Література

- Вихованець 1993: Вихованець, І.Р. Граматика української мови. Синтаксис [Текст] / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368с.
- Дубова 2001: Дубова, О.А. Синтетизм та аналітизм: поняття і терміни [Текст] / О.А. Дубова // Вісник Київського лінгвістичного університету. Серія: Філологія. – 2001. – Т.4, №1. – С. 99 – 110.
- Дубова 2006: Дубова, О.А. Діахронічна типологія української мови: Навчальний посібник [Текст] / О.А. Дубова. – К.: Міленіум, 2006. – 302с.
- Загнітко 2007: Загнітко, А., Загнітко, Н. Закономірності сполучуваності прийменників зі значенням мети [Текст] / А. Загнітко, Н. Загнітко // Донецький вісник наукового товариства ім. Шевченка. Мова, т.16. – Донецьк, 2007. – С. 38 – 61.
- Золотова 1988: Золотова, Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса [Текст] / Г.А. Золотова. – М.: Наука, 1988. – 440с.
- Кавера 2008: Кавера, Н.В. Семантична типологія предикативів стану: автореф. дис... канд. філол. наук :

10.02.01 [Текст] / Н.В. Кавера. – К., 2008. – 22с.

Косенко 2010: Косенко, К.О. Предикатна основа та семантико-граматична диференціація дієслівних зв'язок в українській мові: автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 [Текст] / Інститут української мови НАН України. – К., 2010. – 19с.

Кутня 2004: Кутня, Г. Двомісні семантико-синтаксичні структури з предикатами процесу в сучасній українській мові [Текст] / Г. Кутня // Вісник Львівського Університету. Серія Філол. – 2004. – Вип.34. – Ч.І. – С. 125 – 133.

Мірченко 2002: Мірченко, М.В. Синтаксичні категорії речення: Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.02.01 [Текст] / НАН України; Інститут української мови. – К., 2002. – 36с.

Мухин 2001: Мухин, А.М. Морфологические и синтаксические категории [Текст] // Исследования по языкознанию: К 70-летию члена-корреспондента РАН А.В. Бондарко/ А. М. Мухин. – Спб., 2001. – С. 51 – 55.

Пасічник 1998: Пасічник, І.А. Семантико-синтаксична валентність предикативних прикметників. автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 [Текст] / Інститут української мови НАН України. – К., 1998. – 18с.

Сердюкова 2002: Сердюкова, Т.І. Локативні та темпоральні синтаксеми в українських східнослов'янських говірках: дис... канд. філол. наук: 10.02.01. [Текст] / Т.І. Сердюкові // Інститут української мови НАН України. – К., 2002. – 197с.

Смурова 1995: Смурова Л. И. Вариантность финальных (целевых) синтаксем (на материале английского языка): Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.04 [Текст] / Л.И. Смурова // РАН; Ин-т лингв. исследований. – С.Пб., 1995. – 21с.

Джерела

Андрухович 2007: Андрухович, Ю.І. Таємниця. Замість роману [Текст] / Ю.І. Андрухович. – Харків: Фоліо, 2007. – 478с.

Бойко 2001: Бойко, О.Д. Історія України: Посібник [Текст] / О.Д. Бойко. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 656с.

Дума 2009: Дума, В.В. Організаційне (оперативно-виконавче, право виконавче) правозастосування [Текст] / В.В. Дума // Право і суспільство. – 2009. – №1. – С. 36 – 40. – Бібліогр.: с. 40.

Загребельний 2001: Загребельний, П.А. Роксолана: Роман [Текст] / П.А. Загребельний. – Харків: Фоліо, 2001. – 685с.

Кондратюк 2009: Кондратюк, С.В. Українська Національна Рада – Вищий представницький орган ЗУНР [Текст] / С.В. Кондратюк // Право і суспільство. – 2009. – №1. – С. 30 – 36.

В даній статті аналізуються аналітичні предикативні синтаксеми, які передають значення зміни стану, в двучленних і одночленних пропозиціях української мови. Автор встановлює структуру і семантику таких синтаксем, визначає залежність структури і семантики аналітичних предикативних синтаксем від типу пропозиції.

Ключові слова: аналітизм, синкретизм, синтаксема, аналітична предикативна синтаксема, стан, пропозиція, двучленна пропозиція, одночленна пропозиція.

In this article the analytical predicative syntaxemes which denote the change of state in two-member and one-member sentences of the Ukrainian language are investigated. The author defines the structure and semantics of such syntaxemes, determines the dependence of structure and semantics of the analytical predicative syntaxemes on the sentence type.

Keywords: analytism, syncretism, syntaxeme, analytical predicative syntaxeme, state, sentence, two-member sentence, one-member sentence.

Надійшла до редакції 15 вересня 2010 року.

Ірина Чернишова

ББК Ш143.21-22

УДК 811.111

СИНТАКСИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ НЕГАТИВНОГО ІНДЕКСАЛЬНО-ОЦІННОГО КОМПЛЕКСУ ДРУГОЇ ОСОБИ У АНГЛОМОВНОМУ ТЕКСТІ БІБЛІЇ

У статті досліджується проблема функціонування індексально-оцінного комплексу, який визначається нами як кореляція індексального (дейктичного) та оцінного маркерів. Синтаксичні характеристики негативного індексально-оцінного комплексу другої особи визначаються на трьох рівнях маніфестації: словосполучення, речення та надфразової єдності.

Ключові слова: індексально-оцінний комплекс, негативний індексально-оцінний комплекс другої особи, дейкис, оцінка.

© Чернишова І.В., 2011

Проблема функціонування індексально-оцінного комплексу (надалі – ІОК) може розглядатися у широкому та у вузькому розумінні. ІОК у широкому розумінні – це єдність дейксису та оцінки взагалі, що проявляється як протиставлення категорій «свого» – «чужого». Ця проблематика безперечно підпадає під проблеми дейксису, тому що «своє» – це те, що входить до особистої сфери мовця, а «чужим» позначається все те, що до неї не входить. На думку багатьох вчених, з цими категоріями корелюють позитивний («своє») та негативний («чуже») знаки оцінки (Н.Д. Арутюнова [Арутюнова 1988], В.Г. Байков [Байков 1993], Е. Бенвенист [Бенвенист 1974], А.Б. Пеньковський [Пеньковский 1989], Ю.А. Сорокін, І.Ю. Марковина [Сорокин, Марковина 1988]).

ІОК у вузькому розумінні визначається нами як кореляція індексального та оцінного маркерів, що може проявлятися на різних рівнях – лексичному, рівні словосполучення, надфразової єдності та цілого тексту. Індексальний маркер представлений дейктичним словом, яке може належати як до ядра, так і до периферії функціонально-семантичного поля дейксису. Оцінний маркер маніфестує позитивний або негативний знак оцінки, що може виражатися за допомогою оцінного слова (бути експліцитним) або без нього (імплікуватися). ІОК другої особи є, відповідно, кореляцією дейксису другої особи та оцінки.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що питання дослідження категорії дейксису у взаємозв'язку з оцінкою у вигляді ІОК в тексті Біблії в існуючій літературі ще не порушувалося.

Метою дослідження є виявлення синтаксичних характеристик негативного ІОК другої особи на різних рівнях маніфестації: словосполучення, речення та надфразової єдності. Серед завдань дослідження відокремлюються наступні: виявлення різновидів словосполучень, що являють собою негативні ІОК другої особи, функціональне дослідження негативного ІОК другої особи на рівні речення, виявлення синтаксичних конструкцій маніфестації досліджуваного явища.

Світ другої особи визначається нами як такий, до якого відноситься сам адресат (виражається за допомогою особового займенника *you*), а також те, що є йому близьким фізично або духовно (виражається за допомогою словосполучень з присвійним займенником другої особи *thy*, що можуть позначати як родичів і друзів адресата, так і його вчинки, заповіді, наставляння і т.д.). Другим компонентом цього ІОК є оцінний маркер, що має різноманітні засоби вираження.

Проведене дослідження дозволяє говорити про те, що у біблійному тексті негативно-оцінний ІОК другої особи (надалі – ІОК2-) маніфестується на рівні словосполучення, речення та надфразової єдності. **На рівні словосполучення** ми виділяємо наступні різновиди ІОК2-:

- субстантивні:

а) **Pron.Poss.(2) + Adj.(-e) + N**: *your evil ways, your evil doings*;

б) **Pron.Poss.(2) + (Adj.) + N(-e)**: *thy wrathful anger, thy whoredoms, thy wickedness*;

в) **N(-e) + of + Pron.Poss.(2) + N**: *the lewdness of thy whoredom, the evil of your doings*;

- дієслівні:

в) **V / Vphr(-e) + Pron.(2)**: *sinned against thee, dealt very corruptly against thee, have forsaken thee*;

г) **V / Vphr(-e) + Pron.Poss.(2) + N**: *despised thy name, destroy thy mother, destroy your high places*,

де **Pron.Poss.(2)** – присвійний займенник другої особи, **Adj.** – прикметник, **Ven** – дієприслівник минулого часу, **N** – іменник, **V** – дієслово, **Vphr** – дієслівне словосполучення, **-e** – негативна оцінка.

Функціональна класифікація ІОК2- на рівні речення має наступний вигляд:

1. ІОК = член речення:

1.1. Підмет – у цій функції ІОК, що виражається словосполученням, має за мету оцінку суб'єкта дії:

Pron.Poss.(2) + N(-e)

*And he laid it upon my mouth, and said, Lo, this hath touched thy lips; and **thine iniquity** is taken away, and **thy sin** purged* (Isaiah 006: 007).

1.2. Присудок:

1.2.1. Простий дієслівний присудок:

V / Vphr(-e) + Pron.(2)

*But I **will punish you** according to the fruit of your doings, saith the LORD: and I will kindle a fire in the forest thereof, and it shall devour all things round about it* (Jeremiah 021: 014).

V / Vphr(-e) + Pron.Poss.(2) + N

*And the firstborn of the poor shall feed, and the needy shall lie down in safety: and I **will kill thy root** with famine, and he shall slay thy remnant* (Isaiah 014: 030).

1.2.2. Складний іменний присудок:

to be + Pron.Poss.(2) + N(-e)

*Therefore **shall** the strength of Pharaoh **be your shame**, and the trust in the shadow of Egypt **your confusion*** (Isaiah 030: 003).

1.3. Додаток:

1.3.1. Прямий додаток:

(V / Vphr) + Pron.Poss.(2) + N(-e)

*I have seen **thine adulteries**, and **thy neighings**, **the lewdness of thy whoredom**, and **thine abominations** on the hills in the fields. Woe unto thee, O Jerusalem! wilt thou not be made clean? when shall it once be?* (Jeremiah 013: 027).

1.3.2. Непрямий додаток:

(V / Vphr + prep.) + Pron.Poss.(2) + N(-e)

You only have I known of all the families of the earth: therefore I will punish you for all your iniquities (Amos 003: 002).

1.4. Означення:

(N + of) + Pron.Poss.(2) + N(-e)

The punishment of thine iniquity is accomplished, O daughter of Zion; he will no more carry thee away into captivity: he will visit thine iniquity, O daughter of Edom; he will discover thy sins (Lamentations 004: 022).

1.5. Обставина:

1.5.1. Образу дії:

(V / Vphr + prep.) + Adj (-e) + Pron.Poss.(2) + N(-e)

And ye shall know that I am the LORD when I have wrought with you for my name's sake, not according to your wicked ways, nor according to your corrupt doings, O ye house of Israel, saith the Lord GOD (Ezekiel 020: 044).

1.5.2. Обставина причини:

(V / Vphr + prep.) + Pron.Poss.(2) + N(-e)

And I will do in thee that which I have not done, and whereunto I will not do any more the like, because of all thine abominations (Ezekiel 005: 009).

1.5.3. Обставина ступеню:

(V / Vphr + prep.) + Pron.Poss.(2) + N(-e)

Because thou hast not remembered the days of thy youth, but hast fretted me in all these things; behold, therefore I also will recompense thy way upon thine head, saith the Lord GOD: and thou shalt not commit this lewdness above all thine abominations (Ezekiel 016: 043).

1.5.4. Обставина місця:

(V / Vphr + prep.) + Pron.Poss.(2) + N(-e)

In thy filthiness is lewdness: because I have purged thee, and thou wast not purged, thou shalt not be purged from thy filthiness any more, till I have caused my fury to rest upon thee (Ezekiel 024: 013).

(V / Vphr + prep.) + Pron.Poss.(2) + Adj(-e) + N

Beware that there be not a thought in thy wicked heart, saying, The seventh year, the year of release, is at hand; and thine eye be evil against thy poor brother, and thou givest him nought; and he cry unto the LORD against thee, and it be sin unto thee (Deuteronomy 015: 009).

2. ІОК = просте речення:

Thou hast borne thy lewdness and thine abominations, saith the LORD (Ezekiel 016: 058).

3. ІОК = складне речення

3.1. Складносурядне речення:

Ye are of your father the devil, and the lusts of your father ye will do (John 008: 044).

3.2. Складнопідрядне речення з підрядними, що виконують різні функції:

3.2.1. Обставини умови:

And Elijah answered and said unto them, If I be a man of God, let fire come down from heaven, and consume thee and thy fifty. And the fire of God came down from heaven, and consumed him and his fifty (2 Kings 001: 012).

3.2.2. Обставини причини:

And Saul said unto Samuel, I have sinned: for I have transgressed the commandment of the LORD, and thy words: because I feared the people, and obeyed their voice (1 Samuel 015: 024).

4. ІОК = частина складного речення:

4.1. ІОК = частина складносурядного речення:

Behold, therefore I am against thee, and against thy rivers, and I will make the land of Egypt utterly waste and desolate, from the tower of Syene even unto the border of Ethiopia (Ezekiel 029: 010).

4.2. ІОК = частина складнопідрядного речення у функції:

4.2.1. Означення, ІОК локалізується у головному реченні:

Therefore hearken not ye to your prophets, nor to your diviners, nor to your dreamers, nor to your enchanters, nor to your sorcerers, which speak unto you, saying, Ye shall not serve the king of Babylon (Jeremiah 027: 009).

4.2.2. Обставини причини:

O Israel, return unto the LORD thy God; for thou hast fallen by thine iniquity (Hosea 014: 001).

4.2.3. Обставини часу, ІОК локалізується у головному реченні:

Ye have been rebellious against the LORD from the day that I knew you (Deuteronomy 009: 024).

ІОК2- представлені наступними комунікативними типами речень:

1. Стверджувальним, що є доволі розповсюдженим:

Will a man rob God? Yet ye have robbed me. But ye say, Wherein have we robbed thee? In tithes and offerings (Malachi 003: 008).

2. Питальним, який виражається за допомогою риторичного питання та є дуже численним:

And Jesus answering said, O faithless and perverse generation, how long shall I be with you, and suffer you? Bring thy son hither (Luke 009: 041).

3. Окличним, який крім оцінки виражає емоційний стан мовця, як наприклад:

O Jerusalem, Jerusalem, thou that killest the prophets, and stonest them which are sent unto thee, how often would I have gathered thy children together, even as a hen gathereth her chickens under her wings, and ye would not! (Matthew 023: 037).

Маніфестація ІОК2- у досліджуваному тексті здійснюється різноманітними синтаксичними конструкціями:

1. Компаративними з прикметниками в порівняльному ступені:

*Which say, Stand by thyself, come not near to me; for **I am holier than thou**. These are a smoke in my nose, a fire that burneth all the day* (Isaiah 065: 005).

2. Структурами, що виражають прокльони на адресу адресата (*Be thou confounded!*). Вони свідчать про негативне ставлення мовця до світу другої особи. Наприклад:

*Thou also, which hast judged thy sisters, bear thine own shame for thy sins that thou hast committed more abominable than they: they are more righteous than thou: yea, **be thou confounded also, and bear thy shame**, in that thou hast justified thy sisters* (Ezekiel 016: 052).

3. Структурою з модальним дієсловом *shall (shalt)* на позначення вимог або вказівок, які варто виконати адресату:

*The hands of the witnesses shall be first upon him to put him to death, and afterward the hands of all the people. So **thou shalt put the evil away from among you*** (Deuteronomy 017: 007).

Часто подібна структура маніфестує негативні пророцтва:

There shall the fire devour thee; the sword shall cut thee off, it shall eat thee up like the cankerworm: make thyself many as the cankerworm, make thyself many as the locusts (Nahum 003: 015).

4. Структурою *Who art thou that ...?* для маніфестації негативного статусу другої особи:

*Nay but, O man, **who art thou that repliest against God?** Shall the thing formed say to him that formed it, Why hast thou made me thus?* (Romans 009: 020).

5. Структурою *be (not) worthy*, що, подібно до попередньої, вживається для показу зневаги та негативного статусу другої особи:

*This thing is not good that thou hast done. As the LORD liveth, **ye are worthy to die**, because ye have not kept your master, the LORD's anointed. And now see where the king's spear is, and the cruse of water that was at his bolster* (1 Samuel 026: 016).

6. Вокативом *Woe unto you!* для вираження перспективного негативного стану другої особи, яка є прямим об'єктом оцінки, як наприклад:

***Woe unto you, scribes and Pharisees, hypocrites!** because ye build the tombs of the prophets, and garnish the sepulchres of the righteous* (Matthew 023: 029).

7. Оцінним звертанням:

*Return, **ye backsliding children**, and I will heal your backslidings. Behold, we come unto thee; for thou art the LORD our God* (Jeremiah 003: 022).

Риторичні запитання використовуються задля інтенсифікації негативної оцінки світу другої особи, іноді навіть без маркерів негативної оцінки, або з індексальним маркером *then*, що посилює негативний ефект незадоволення, пор.:

*Now therefore **why tempt ye God**, to put a yoke upon the neck of the disciples, which neither our fathers nor we were able to bear?* (Acts 015: 010).

Why then hast thou not kept the oath of the LORD, and the commandment that I have charged thee with? (1 Kings 002: 043).

При вираженні ІОК2- використовуються всі три дієслівні способи:

1. Дійсний, при якому мовець констатує наявність позитивних характеристик світу другої особи або інформує про своє до нього ставлення:

*You only have I known of all the families of the earth: therefore **I will punish you for all your iniquities*** (Amos 003: 002).

2. Наказовий, що може реалізовуватися за наявності оцінного слова або без нього:

- без оцінного слова:

Depart from me, all ye workers of iniquity; for the LORD hath heard the voice of my weeping (Psalms 006: 008).

- с оцінним словом, що стосується світу другої особи:

Be ye ashamed, O ye husbandmen; howl, O ye vinedressers, for the wheat and for the barley; because the harvest of the field is perished (Joel 001: 011).

У досліджуваному тексті часто використовується наказовий спосіб дієслова *let*:

*Hear, all ye people; hearken, O earth, and all that therein is: and **let the Lord GOD be witness against you, the LORD from his holy temple*** (Micah 001: 002).

3. Умовний, за допомогою якого виражаються прокльони на адресу другої особи. Наприклад:

Woe be unto thee, O Moab! the people of Chemosh perisheth: for thy sons are taken captives, and thy daughters captives (Jeremiah 048: 046).

Розглянемо приклад функціонування ІОК2- на рівні надфразової єдності (надалі – НФС):

*And say, Thus saith the Lord GOD; **Woe to the women that sew pillows to all armholes, and make kerchiefs upon the head of every stature to hunt souls! Will ye hunt the souls of my people, and will ye save the souls alive that come***

unto you? And will ye pollute me among my people for handfuls of barley and for pieces of bread, to slay the souls that should not die, and to save the souls alive that should not live, by your lying to my people that hear your lies? Wherefore thus saith the Lord GOD; Behold, I am against your pillows, wherewith ye there hunt the souls to make them fly, and I will tear them from your arms, and will let the souls go, even the souls that ye hunt to make them fly. Your kerchiefs also will I tear, and deliver my people out of your hand, and they shall be no more in your hand to be hunted; and ye shall know that I am the LORD. Because with lies ye have made the heart of the righteous sad, whom I have not made sad; and strengthened the hands of the wicked, that he should not return from his wicked way, by promising him life: Therefore ye shall see no more vanity, nor divine divinations: for I will deliver my people out of your hand: and ye shall know that I am the LORD (Ezekiel 013:018–023).

У цій НФЄ негативна оцінка світу другої особи маніфестується за допомогою наступних ІОК2-, що виражають:

1) негативне ставлення мовця до світу адресата, яке реалізується безпосередньою вказівкою (*I am against your pillows*), риторичними питаннями (*Will ye hunt the souls of my people, and will ye save the souls alive that come unto you? And will ye pollute me among my people for handfuls of barley and for pieces of bread, to slay the souls that should not die, and to save the souls alive that should not live, by your lying to my people that hear your lies?*) та реченнями з перспективною часовою локалізацією (*Your kerchiefs also will I tear, and deliver my people out of your hand, and they shall be no more in your hand to be hunted; I will deliver my people out of your hand*);

2) негативні моральні якості другої особи: *with lies ye have made the heart of the righteous sad*.

Загальним суб'єктом оцінки тут є світ другої особи, а негативна оцінка виражається за допомогою експлікації незадовільного ставлення або моральних характеристик. До того ж, ІОК2- виражається на рівні НФЄ та складається з багатьох ІОК2-, що реалізуються на рівні речення.

Таким чином, проведене дослідження дає змогу говорити про те, що ІОК2- маніфестується у тексті Біблії на рівні словосполучення, речення та надфразової єдності, для його вираження використовуються різноманітні види словосполучень та речень, синтаксичних конструкцій, всі три дієслівні способи та засоби інтенсифікації. Вважається перспективним подальше дослідження окресленої проблеми в різних типах дейксису, а також визначення семантичних та комунікативно-прагматичних особливостей ІОК.

Література

Арутюнова 1988: Арутюнова, Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт [Текст] / Н.Д. Арутюнова – М. : Наука, 1988. – 338 с. – Библиогр.: с. 316–322. – 3300 экз. – ISBN 5-02-010870-7.

Байков 1993: Байков, В.Г. Единство дейксиса и оценки как антропогенный фактор семантики (на материале некоторых индоевропейских языков) [Текст] / В. Г. Байков // Матеріали міжнародної наукової конференції «Семантика мови і тексту». – Івано-Франківськ : Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника, 1993. – С. 17–18. – Бібліогр.: с.18.

Бенвенист 1974: Бенвенист, Э. Общая лингвистика [Текст] / Э. Бенвенист ; [пер. с франц. Ю. Н. Караулова и др.] / под ред. Ю.С. Степанова. – М. : Прогресс, 1974. – 447 с. – Библиогр.: с. 399–445.

Пеньковский 1989: Пеньковский, А. Б. О семантической категории «чуждости» в русском языке [Текст] / А. Б. Пеньковский // Проблемы структурной лингвистики, 1985 – 1987 : сборник / отв. ред. В. П. Григорьев. – М. : Наука, 1989. – С. 54–82. – Библиогр.: с.81–82.

Сорокин, Марковина 1988: Сорокин, Ю.А. Понятие «чужой» в языковом и культурном контексте [Текст] / Ю.А. Сорокин, И. Ю. Марковина // Язык: этнокультурный и прагматический аспекты : сб. науч. тр. – Днепропетровск : ДГУ, 1988. – С. 4–10. – Библиогр.: с.10.

The Holy Bible. King James Version [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.htmlbible.com> – Назва з екрана.

В статье рассматривается проблема функционирования индексально-оценочного комплекса, который мы определяем как корреляцию индексального (дейктического) и оценочного маркеров. Синтаксические характеристики определяются на трёх уровнях манифестации: словосочетания, предложения и сверхфразового единства.

Ключевые слова: индексально-оценочный комплекс, отрицательный индексально-оценочный комплекс второго лица, дейксис, оценка.

This paper deals with the problem of the indexal-evaluative complex, i.e. correlation of deictic and evaluative markers. Syntactic peculiarities are investigated on the three main levels: word combination, sentence, supra-segmental unity.

Keywords: indexal-evaluative complex, negative second person indexal-evaluative complex, deixis, evaluation.

Надійшла до редакції 21 вересня 2010 року.

ББК Ш12=411.4*22

УДК 81'367=161.2

РІЗНОВИДИ СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ У ПОЕЗІЇ П.СКУНЦЯ

Стаття присвячена проблемам вивчення мовностильових особливостей поетичних творів. Основну увагу приділено стилістичному аналізу синтаксичних одиниць, фігур синтаксичного рівня, визначено їхню функціональну доцільність у текстовому просторі поетичного твору. Дослідження проведено на основі поетичної спадщини П. Скунця.

Ключові слова: авторський стиль, П. Скунець, поетичний синтаксис, синтаксичні одиниці.

Стиль автора — це та сукупність особливостей творчості, яка відрізняє його твори від творів інших письменників. Сукупність зображально-виражальних засобів митця є ефективною, коли закономірно поєднується в художню мотивовану систему. Носіями стилю є елементи форми художнього твору — від композиції до мовних виразових форм.

В індивідуальному стилі письменника знаходить своє вираження авторська позиція щодо вибору певних виражальних засобів, тобто виявляються риси його мовотворчої індивідуальності. Над проблемою вивчення індивідуального стилю письменника працювали В. Виноградов, А. Федоров, Б. Томашевський, Р. Будагов, Л. Тимофеев, А. Ревякін, А. Докусов, Г. Поспелов, Ю. Бондарев, Т. Бугайко, Є. Пасічник, С. Єрмоленко, Л. Ставицька, Н. Сологуб, Н. Волошина та ін. Цікавий погляд на підхід щодо визначення індивідуального стилю письменника висловлює А. Науменко: «<...> кожний автор <...> будує свої твори не з нової мовної сировини, а з тієї, що вже існувала до нього і була вже в роботі; тому новим у кожного творця можуть бути лише зміст та, як наслідок, нова архітектоніка думок, а слова будуть вже використаними до поета і нести в собі контекст його попередників» [Науменко 2005: 143].

Найгнучкіше авторський стиль талановитого митця слова проявляється у використанні стилістичних засобів синтаксису. Зауважимо, що під стилістичними засобами розуміємо сукупність мовних одиниць із додатковим асоціативним значенням; відповідно у статті до таких засобів зараховуємо стилістичні фігури, художні тропи та інші мовні одиниці, які набувають у тексті стилістичного значення. Саме вони відіграють визначальну роль у логічній та експресивній організації тексту, в його естетичному спрямуванні.

Мета нашої статті — охарактеризувати мовностильову специфіку творчої спадщини П.Скунця, зокрема:

- проаналізувати особливості стилістичного синтаксису в поезіях автора;
- дібрати ілюстративний матеріал, який би розкривав мовну манеру письма письменника.

Змістова важливість та естетична досконалість поетичних рядків вимагають експресивного й оригінального викладу думки, емоцій, почуттів. Тому тут діють прийоми художнього, подекуди з елементами розмовного, стилю. Автор іноді звертається до читачів, персонажів твору, вживає риторичні запитання, антитези, періоди тощо. Тут характерним є прагнення до коротких експресивних фраз, які поєднуються з багатим використанням тропів, стилістичних фігур. Майстерно будує поет і великі за обсягом мовні конструкції.

Зокрема, характерною прикметою синтаксису поетичних творів П. Скунця є широке використання неповних речень. Їхнє завдання — сигналізувати уяві читача про певні образи, почуття, емоції, але не описувати їх. Такі речення спонукають до співпереживання, активізують уяву та думку. П. Скунець використовує їх для змалювання швидкої зміни подій, для передачі великої емоційної напруги, а також при потребі пристосування членування речення до стратифікації змісту.

Високої експресії досягає поет і завдяки сегментації фраз, тобто виділення окремих частин речення у самостійні одиниці, які міцно семантично і граматично пов'язані між собою, а разом становлять єдине смислове ціле. Наприклад:

Буває — в ліс заводить творчий пошук.

Що ж, ліс — то ліс. Шукатиму. Гриби [Скунець 2000: 272];

І вийшли люди з німих осель.

І вийшли люди. Не за наказом.

Їм знову треба відчутись разом [Скунець 2000: 321];

А хтось іще пронохує, чим дихаю.

Та смородом. Не маю більше чим.

Живу ще ніби. Та живу на цвинтарі [Скунець 2000: 338];

Поглянь — вогонь далеко десь!

Нові дороги! Он туди!

Ходімо, братку... Лиш туди...

Нам світло — плата за труди [Скунець 2000: 347].

Тут правда. Лебедина й вовча.

Її під сумнів будуть брати [Скунець 2000: 358];

Мікроби — ті до чого вже малі,

але без них не вижити Землі.

Без хижака не вижити. Без жертви.

Без риб і червів. Гадів і кролів [Скунць 2000: 299];

Часто автор використовує стилістичну фігуру замовчування, що сприяє вираженню експресії автора, а також налаштовує читача на роздум і посилення емоційної напруги:

Все краще ми готуємо йому:

і золото, й експреси, й голлівуди,

*і ... Землю цю, в кривавому диму,
цю чорну Землю* [Скунць 2000: 99];

Спинися... Гадаєш, тут смерті столиця?

Та ні — провінційний її Конотон [Скунць 2000: 343].

Серед стилістичних засобів автор використовує називний відмінок уявлення (називний теми), сутність якого «полягає у винесенні об'єкта думки на початок текстової одиниці в самостійне номінативне речення» [Пономарів 1993: 177], що посилює експресію та емоційне забарвлення тексту:

Зима... До мене ближче... Так.

В битті єдинім крик сердець <...> [Скунць 2000: 347]

Часто поет вживає і такі синтаксичні одиниці, як слова-речення. Інколи вони завершують довший мовний період. Звичайно, цей засіб ефективний лише в особливо емоційно виразних текстах, тому немале значення має попередній контекст.

Ні!

Я з собою до кінця не враджу,

Собі, любимому,

Чужий я чоловік [Скунць 2000: 67];

Та не ремствуй, тривого!

Нащо?

Не чіпай цього світу грішного [Скунць 2000: 123];

— *Ну?*

Попався,

голубчику,

любчику,

субчику? [Скунць 2000: 204]

Зустрічаємо у творчості поета і номінативні речення, які також слугують способом вираження особливої експресії. Прикладом може бути і назва вірша „*Тиша. Гори. Я*”. Зробивши усі три слова окремими реченнями, автор підкреслив значимість виражених ними понять. Це можна простежити на такому прикладі:

Вже по суботах їздити не треба

*мені в Міжгір'я. **Спокій. Сірота*** [Скунць 2000: 318];

*Я майстер Слова. Так писали. **Майстер.***

І тільки Слова в мене вже нема [Скунць 2000: 418];

Ми — не модні. Ми з тобою — древні.

*Як вода. **Повітря. І вогонь*** [Скунць 2000: 494].

Великою мірою синтаксичні конструкції відображають тип художнього мислення автора. Не існує прямої відповідності між складністю думки і складністю синтаксичної конструкції, у яку вона втілена. Надзвичайно багато значить тут інтонування фрази, яке залежить і від її довжини, і кількості супровідних вставних і вставлених компонентів, і від повноти речення і т. ін.

Наприклад:

Я сказав би все, свідком бог мені,

але враз чуття прокричали „ні!”,

твої губи, ніс, очі вдалині —

буду знов, як вовк, у самотині,

зранений увесь, зовсім без рідні,

вовчелят не мав, а вовчиця в сні

явиться йому — лютя та біль навпіл,

поки смерть його візьме на приціл [Скунць 2000: 382].

Довга восьмирядкова поетична строфа, яка є однією фразою з низки сурядних і підрядних речень, побудована так: римуються шість рядків і лише два останні — виділяються іншою римою. Таким чином, поет досягає ефекту передачі напливу схвильованих думок-почуттів, які завершуються несподіваним підсумком.

Зима відходить болісно і трудно,

та доспіхи скидає льодові,

і вже сніжинки — мов безсилі трутні,

яких прогнали бджоли трудові [Скунць 2000: 362].

У цьому прикладі складносурядне речення-фраза інтонаційно й семантично поділяється на дві частини і передає два асоціативні образи-почуття, навіяні відходом зими.

Для передачі повноти і відтінків почуттів чи чіткішого змалювання образу поет часто використовує низку однорідних речень.

*А скоро все потоне в зелен-сяйві,
де зайвих — ні комашки, ні зела,
де все потрібне, якщо ми не зайві,
якщо прийшли без вигоди і зла [Скунць 2000: 363];
<...> але знайшла для мене матір,
яких тепер у нас нема,
яка єством не гордувала,
не ждала, поки зло мине,
одною груддю годувала
гадюку горя і мене [Скунць 2000: 390].*

У поетичному синтаксисі особливе місце належить різноманітним повторам, які відіграють важливу роль у композиції тексту. П. Скунць використовував різні види повтору як стилістичного засобу, який сприяє увиразненню мови, посилює її експресію та виразально-зображальні можливості. На стилістичне значення повторів звернув увагу ще О. Потебня, який писав: «Збільшення вживання у мовленні одного і того самого слова дає нове значення, об'єктивне або суб'єктивне» [цит. за СУЛМ 1973: 360].

Розглянемо, які саме види повторів найбільш характерні для творчості П. Скунця. Так, посилює стилістичну виразність, експресивність віршових рядків повторення звертань. Наприклад:

*Світе, світе, якщо я твій,
засвіти і сюди, засвіти!
вітре, вітре, хоч ти повій,
розмети
духоту самоти!
Боже, Боже, тебе нема,
Але будь! [Скунць 2000: 207];
Друзі, друзі, скаржитись не гоже,
та чому, чому любов мою
ви зустріли хмуρο і вороже <...> [Скунць 2000: 85];
Літа, літа! Скількох ви освистали
ровесників, що прагнули зростань!..
Ой очі, очі, чом ви не жіночі,
що серце палять доблесним мужам ? [Скунць 2000: 313];
Доле, доле, час тебе почати!
Та пройти потрібно наперед
крізь удари штампів і печаток,
листопад посвідчень і анкет [Скунць 2000: 115];
О, лісе, лісе, проліски очима
дай відвернути сірості наскок <...> [Скунць 2000: 363].*

Дуже часто речення поет намагається будувати незвичним способом, удаючись до стилістичних фігур переміщення, зокрема, інверсії:

*<...> що в попелі гіркім є і солодкий присмак,
що є на світі і такі звитяги,
котрі з газет не часто промовляють [Скунць 2000: 356];
Та на черешні все ж мене побачив
мій строгий батько — геть аж на вершкуні [Скунць 2000: 305];*

У наведених вище фразах змінено звичний для мовлення порядок членів речення. Синтаксично інверсований їхній порядок слугує передусім меті виділення окремих, найважливіших у контексті цього висловлення думок. Завдяки цьому, вони мимоволі привертають увагу читача. Інколи цей засіб набирає досить складних форм, зокрема, у випадку інверсування одразу кількох речень, що виявлено в наведених вище прикладах.

Важливим синтаксичним засобом досягнення експресії в художньому мовленні є різноманітні фігури згортання, до яких часто вдається П. Скунць. Ідеться про вмовчування, апосіопезису, коли фрази залишаються незакінченими:

*Не забули? —
воронячі зграї,
не забули? —
по наших верхах...
Прибулось? —
то я пам'ятаю,
хоч у мамі сидів на руках [Скунць 2000: 225].*

Скорочує фразу і така мовна фігура як еліпсис — опущення члена речення, який можна вгадати з контексту.

*Ти здоганяло — не вмів тікати,
само тікало — не відставав...* [Скунць 2000: 208].

Тут випущений в обох фразах займенник „я”.

У багатьох віршах поет удається до діалогізації великих мовних конструкцій. Цим прийомом він досягає такого самого ефекту, як і сегментованими фразами, наголошуючи на конкретних предметах, образах, емоціях. Ось зразок такої діалогізованої вставки у вірш:

- *Ти де ходив?*
- *Шукати див.*
- *Куди?*
- *На Верховину.*
- *А що знайшов?*
- *Свою любов,
свою любов єдину.*
- *То куди ж ти зібрався?*
- *Чуєш, кличуть далекі моря?*
- *А як море наскучить?*
- *То покличе далека зоря.*
- *А як стане самотньо
на далекій не нашій зорі?*

Рідна ватра покличе [Скунць 2000: 359].

У його поезіях експресивно-семантичну функцію виконують питальні речення, які звернені до читача або передають сумніви автора, і є одним із прийомів діалогізації:

Робиш по режиму?

Грамотно їси?

А коли спитають люди —

ХТО ЄСИ?

Ти зумієш правді глянути у вічі?..

А як смерть у правді,

вчений чоловіче? [Скунць 2000: 171];

Тікати?

Але від кого?

Від себе?

Тоді куди?..

Нема ні раба , ні бога,

що сам би себе судив [Скунць 2000: 163—164];

Куди податись пілігриму,

коли скорив червоний звір

шляхи, котрі ведуть до Риму? [Скунць 2000: 510].

Великої емоційної сили досягає автор уживанням риторичних запитань, які здебільшого підкреслюють найглибші тривоги, стають згустком емоційних переживань:

Та як вернемось ми із війни,

долюбити повинні, такі сторінки написати,

що батьками-солдатами будуть гордитись сини.

Ну, а хто не повернеться?

Ну, а хто не долюбить ніколи?

Ну, а хто в сорок першій перший упав як солдат? [Скунць 2000: 406];

Спочили ви. Та чи душа спочила,

коли народ дуріє від злости? [Скунць 2000: 477].

Подібні конструкції з діалогами зустрічаємо і в інших творах, особливо конденсованими і місткими вони виступають у поезіях останнього періоду творчості.

Як засвідчує аналіз особливостей синтаксису творчості П. Скунця, речення і словосполучення у поетичній мові — це не тільки синтаксичні одиниці, а, перш за все, одиниці образно-структурні. Особливо відчувається це у побудові речень, строф, архітектоніці цілих творів. Поет є неперевершеним майстром синтаксичних конструкцій різного типу, зокрема: називного відмінка уявлення, замовчування, інверсованого порядку слів, номінативних речень та слів-речень, які наголошують на найважливішому одкровенні автора, зверненому до читача.

Синтаксичні особливості творів П. Скунця не єдина стильова ознака його почерку, в подальших дослідженнях простежимо синкретизм синтаксичних та фонетичних, лексичних і морфологічних стилістичних фігур, що забезпечить уявлення про цілісну мовну картину світу письменника.

Література

- Іванишин 2003: Іванишин, П. Поезія Петра Скунця (Художнє вираження національно-духовної ідентифікації ліричного героя) [Текст] / П. Іванишин. – Дрогобич–Львів, 2003. – 291 с. – ISBN 966-538-129-6.
- Ігнатюк 2000: Ігнатюк, О. Один не означає — сам [Текст] / О. Ігнатюк // Скунець П. М. Один. — Ужгород : Два кольори, 2000. — С. 5—24. — ISBN 966-7781-01-1.
- Крупа 2005: Крупа, М. Лінгвістичний аналіз художнього тексту [Текст] / М. Крупа. — Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. — 416 с. — ISBN 966-07-0297-3.
- Науменко 2005: Науменко, А. Філологічний аналіз тексту (Основи лінгвопоетики) [Текст] / А. Науменко. — Вінниця : Нова книга, 2005. — 416 с. — ISBN 966-7890-95-3.
- Пономарів 1993: Пономарів, О. Стилїстика сучасної української мови: Підручник [Текст] / О. Пономарів. — Київ : Либідь, 1993. — 248 с. — Бібліогр.: с. 244. — ISBN 5-325-00448-4.
- Русанівський 2001: Русанівський, В. Історія української літературної мови [Текст] / В. Русанівський. — К. : АртЕК, 2001. — 391 с. — Бібліогр.: 382. — ISBN 966-505-041-9.
- Скунець 2000: Скунець, П. Один [Текст] / П. Скунець. — Ужгород : Два кольори, 2000. — 536 с. — ISBN 966-7781-01-1.
- Мацько 2005: Мацько, Л.І. Стилїстика української мови: Підручник [Текст] / Л.І. Мацько [за ред. Мацько Л.І., Сидоренко О.І., Мацько О.М.]. — К. : Вища шк., 2005. — 462 с. — Бібліогр.: с. 454—460. — ISBN 966-642-274-3
- СУЛМ 1973: Сучасна українська літературна мова: Стилїстика [Текст]. — Кн. 5. [за заг. ред. І.К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1973. — 588 с. — Бібліогр.: с. 583—584.

В статтє рассматривается проблема индивидуально-авторського стиля поета. Выделено лингвостилістичекіе особенности синтаксических конструкций поэтических произведений, проанализировано функциональную значимость синтаксических фигур в тексте писателя. Исследование проведено на материале поэзий П. Скунца.

Ключевые слова: авторський стиль, П. Скунець, поетичний синтаксис, синтаксические единицы.

The article is devoted to the problems of studying the linguo-stylistic peculiarities of the poetry. The main attention was paid to the stylistic analysis of syntactic units and figures of syntactic level, there was defined their functional expediency in the textual space of the poetic work. Research has been done on the basis of the poetry by P.Skynts'.

Keywords: author's style, P.Skynts, poetic syntax, syntactic units.

Надійшла до редакції 14 вересня 2010 року.

Людмила Шитик

ББК 81.2Ук – 22
УДК 811.161.2'367

СИНКРЕТИЗМ КОНСТРУКЦІЙ ІЗ ЧУЖОЮ МОВОЮ

Статтю присвячено дослідженню різновидів чужої мови в аспекті теорії перехідності. Визначено синкретичний статус прямої мови, обґрунтовано засади виокремлення перехідних різновидів чужої мови, окреслено їхні кваліфікаційні характеристики.

Ключові слові: перехідність, синкретизм, контамінація, пряма мова, діалог, цитата, непряма мова, невласне-пряма мова, тематична мова, напівпряма мова, вільна пряма мова, включена пряма мова, непозначена пряма мова, вільна непряма мова.

У процесі спілкування часто виникає потреба передати чужу мову, тобто висловлювання іншої особи, уведене в авторську розповідь. Традиційно в лінгвістиці поняття чужої мови включає різноманітні синтаксичні конструкції, здатні найефективніше відтворити мовлення чи думки певної особи в авторському тексті. Широке розуміння терміна „чужа мова” не тільки як чужого висловлювання або його частини, оформленої окремою синтаксичною конструкцією, що залучена в авторський контекст, але і як наведених в тематичному плані „чужих” думок (т. зв. „внутрішньої мови”), прогнозує різноманітні засоби вираження „чужої мови”: дослівне відтворення, переказ, перероблення „чужих” тем, алюзії, ремінісценції, прецедентний текст, запозичення, наслідування, стилізації тощо [Малихіна 2000: 5].

У мовознавчих студіях конструкції з чужою мовою вивчали залежно від розуміння сутності цього феномену. Чужу мову досліджували як структурний елемент тексту або окремого висловлювання (Г. М. Чумаков, Є. С. Отін), звертали увагу на прагматичні характеристики, способи і засоби вираження (Н. Д. Арутюнова). Тенденція до переходу в комунікативну парадигму зумовила аналіз таких параметрів чужої

мови, як істинність, обґрунтованість, доцільність, коректність (Н. Ю. Шведова, А. Р. Балаян), обґрунтування принципів аналізу чужої мови в контексті спілкування (М. М. Бахтін) тощо.

Слід вважати слушним виокремлення таких способів передавання чужої мови: дослівне (пряме) відтворення чужої мови, недослівне (приблизне, непряме) передавання та синкретичні способи відтворення чужої мови, що виникають унаслідок взаємозв'язку та взаємопереходів між різновидами чужої мови.

Дослідження конструкцій із чужою мовою в аспекті теорії перехідності актуальне з огляду на потребу з'ясування їхнього синкретичного статусу в синтаксичній системі, опису кваліфікаційних характеристик.

Мета статті – теоретично обґрунтувати синкретизм способів передавання чужої мови, з'ясувати їхній функціонально-стилістичний потенціал (на матеріалі роману Любові Голоти „Епізодична пам'ять”, відзначеного 2008 року Національною премією України імені Тараса Шевченка).

Матеріал дослідження становить динамічний пласт засобів вираження чужої мови в естетично спрямованому, художньому вияві. Вибір роману мотивуємо широким представленням у творі різноманітних конструкцій із чужою мовою, що можна пояснити його специфікою: фабульний час повісті – це сорок днів після смерті матері головної героїні, термін, що вона вирішила провести самотою в батьківській хаті, попрощатися з нею, звільнити спогади, укотре переживши їх. „Коротке” сорокаденне життя героїні дивовижно вмістило в собі життя „довге”. Епізодична пам'ять, що визначає форму і суть особистої пам'яті людини про власне минуле, не вимірюється датами в лінійній протяжності, а складається з картинок-спогадів про яскраві й емоційно забарвлені події. Для реалізації такої епізодичної пам'яті письменниця використовує різноманітні способи відтворення чужої мови.

У процесі аналізу лексичного матеріалу використані науково-теоретичні положення про сутність і вживання способів передавання чужої мови в структурі художнього тексту, накопичені в працях українських і зарубіжних дослідників.

Наукова новизна полягає в спробі уточнити типологічну характеристику конструкцій із чужою мовою, описати їх в аспекті теорії перехідності, залучивши до аналізу новітній фактичний матеріал.

Відображаючи дві ситуації спілкування та їхніх учасників – вихідних і актуальних комунікатів – конструкції з чужою мовою виявляють суттєві особливості своєї прагматичної організації. Неоднозначні кваліфікації конструкцій із прямою мовою засвідчують їхню складну природу та синкретичну специфіку. Як два структурно автономні пласти розповіді, авторська і пряма мова об'єднані в єдине розповідне ціле завдяки спеціальним авторським реченням, що вводять діалог або монолог героїв [Рустамова 2006: 13]. Конструкції з прямою мовою перебувають у ранзі текстових утворень і виходять за межі синтаксису речення, перебуваючи не в граматичному, а в загальнозмістовому зв'язку [СУЛМ 1972: 428], а тому вони демонструють міжжанровий синкретизм, зумовлений системною взаємодією одиниць різних мовних рангів – речення і тексту.

Основна функція прямої мови в художньому творі – індивідуалізована й водночас типізована презентація дійових осіб засобами їхнього мовлення, тобто створення мовленнєвої характеристики, або мовного портрета, персонажа. У романі „Епізодична пам'ять” дослівне відтворення чужого мовлення репрезентоване конструкціями з прямою мовою, діалогом, полілогом. Напр.: *Сорок років тому мати нажахано спитала: „Це що, війна?” Батько відповів: „Та ні, політика...”* (37)

– *Усе це шукаєш відповідей в книжках, на кожне питання – цитата?.. Цілком в душі нашого часу: опустити ситуацію до абсолютного нуля, аби потім запитувати, що будувати від цього нуля...*

– *Уже запитував один чоловік... А ти вже не читаєш? Сьогодні люди і, зокрема, політики не комплексують від того, що мало читають. А відтак – не поважають культури власної нації, не розуміють, що не можна піднести цивілізаційний рівень країни, у якій вимирають мова і її носії. Коли державна влада не має відчуття українськості, а шукає зразків деінде, – народ починає хворіти і вмирати... Я читаю, бо не хочу бути дегрантанкою!* (88)

Цікавим способом використання конструкцій прямої мови для відтворення чужого мовлення є цитатія. Цитата – дослівний уривок із якогось твору, використаний іншим автором для підтвердження чи пояснення своєї думки – за структурою може являти собою й одне речення (просте чи складне), і сполучення речень, і частину якогось одного речення, навіть окремого словосполучення чи слова, що є ключовим для певного тексту, напр.: *„П'ятірки” отримували лише їхній син Вовик, але то були цілком заслужені „п'ятірки”, він отримував їх завжди, на всіх уроках, він учився, як „хлопчєня з розумними очима, із чолом високим та ясним” і, як не дивно, його діти любили...* (160). – *... А з раба – страх утробний до сьомого коліна, ото про них Тарас писав: „О роде суетний, проклятий...”* (169) – цитата включена в пряму мову персонажа.

„Бо хто зможе нашкодити нам і кому завдаємо жалю, впізнавши себе в інших?”

І хіба не нагадає ця – забуто чия – цитата клаптик із її студентської сукенки чи сторінку розсипаного конспекту першокурсниці... (178–179).

У змістовому зв'язку між словами автора і реченнями, що відтворюють чужу мову, закладена можливість структурно-функціональних перетворень, кінцевим результатом яких є конструкції з репродукованим, непрямо відтвореним чужим мовленням [СУЛМ 1972: 428], що із синтаксичного погляду становлять складнопідрядне з'ясувальне. Такі утворення кваліфікують як непряму мову і вживають їх переважно в тих випадках, коли необхідно коротко передати зміст розмови. Непряма мова передає зміст чужого висловлення економічнішими засобами, бо в центрі уваги не те, як говорить мовець, а те, що він говорить [Шульжук 2001: 110]. Напр.: *... Увечері дівчинка вибігла пошукати в небі рухому зірочку – батько повідомив, що о двадцятій сорок*

пролітатиме супутник саме над Любимівкою і його можна побачити, якщо уважно дивитися (41). ... але дівчинка не хотіла цукерки і не хотіла, аби ця чужа жінка говорила до неї, розпитуючи, як її звать, чому вона плаче і де її мама (182).

Синтаксично непряма мова не є синкретичним утворенням, адже репрезентована не в текстовій, як пряма мова, а в реченнєвій площині – являє собою складнопідрядне речення. Водночас непряма мова – це авторський виклад змісту й думок персонажів, тому в ній також поєднуються дві змістові площини – авторська й персонажа, хоч зазвичай переважає стиль автора. Ступінь зближення непрямої мови з прямою буває різним: іноді спільним є тон мовлення, іноді – окремі слова в складі непрямої мови, а іноді вся фраза збігається за будовою з прямою мовою, напр.: *Діда Фургала мали б називати самородком-фенологом, а прозивали Погодою, хоча й не забували перепитувати у нього, коли висаджувати розсаду чи сіяти озірки, чим драгували його бабу до крику* (166). *Тувльвінг припускає, що знання в пам'яті організовані у формі скриптів...* (89).

Отже, непряма мова також позначена синкретизмом, але не міжранговим, як пряма мова, а синкретизмом змісту, оскільки у ній в авторській інтерпретації представлена чужа мова, тобто маємо авторський виклад думок персонажів.

Обидві форми відтворення чужої мови – пряме й непряме – необхідні в мові, причому одна з них часто проникає в іншу: у пряму мову входить непряма як її складник, у непряму – уводять елементи прямої мови. На думку Г. А. Рустомової, явища взаємопереходів і явища перехідні – це різні речі, хоч і тісно пов'язані. Взаємопереходи структур нерідко породжують нові, перехідні форми синтаксичної організації мови. На стикові різнорідних синтаксичних структур виникають нові утворення, одні з яких посідають потім чільне місце в типологічній структурі мови, а інші, ще не закріпившись у мові, являють собою, по суті, продукт індивідуально-авторського використання, породжуючи спочатку відчуття „неправильності” з огляду на незвичайність і рідковживаність [Рустомова 2006: 19].

У сфері засобів передавання чужої мови перехідними, або синкретичними, утвореннями, що характеризуються синтезом диференційних ознак різних способів відтворення чийогось мовлення, доцільно вважати вільну пряму мову, внутрішню пряму мову, або внутрішній монолог, невласне-пряму мову, вільну непряму мову, тематичну мову, включену пряму мову.

У науковій літературі статус цих синтаксичних одиниць витлумачено неоднозначно: як контаміновані, проміжні чи перехідні способи передавання прямої мови. Контаміновані способи виокремлює В. А. Бурцев, мотивуючи таку кваліфікацію тим, що термін „контамінація” (схрещення) позначає взаємодію одиниць мови, яка спричинює їхню семантичну чи формальну видозміну або утворення нової (третьої) одиниці. До контамінованих способів він зараховує вільну пряму мову, включену пряму мову, непозначену пряму мову і тематичну пряму мову [Бурцев 2004: 100]. Контамінацію вбачає в утворенні невласне-прямої мови О. О. Селіванова [Селіванова 2006: 251].

Як перехідні утворення кваліфікує нетипові способи передавання чужої мови Г. А. Рустомова, зараховуючи до них невласне-пряму мову, вільну пряму мову, безсполучникову непряму мову, інтерференцію, підрядну пряму мову, підрядну невласне-пряму мову [Рустомова 2006: 19]. В. Л. Рінберг вважає, що невласне-пряма мова не має нічого спільного з проміжними категоріями, а становить особливий, своєрідний тип чужої мови. До проміжних утворень між прямою і невласне-прямою мовою зараховує внутрішній монолог і не погоджується з трактуванням невласне-прямої мови, або вільної непрямої мови, як монологічної нерозчленованої категорії. Отожнення цих понять представлене в авторитетних посібниках з української мови [Курс СУЛМ 1951: 355–359; Кулик 1961: 278; Шульжук 2004: 368; Бевзенко 2005: 245]. Натомість у вільній непрямої мові В. Л. Рінберг убачає елементи прямої і непрямої мови [Рінберг 1971: 198].

Вважаємо за доцільне розрізнити синкретичні способи передавання чужої мови і звичайне змішування непрямої мови з елементами прямої, тобто перехідні явища і взаємопереходи явищ. На наш погляд, нетипові способи відтворення чужої мови зазвичай позначені синкретизмом, адже вони відтворюють інформацію у двох площинах – із позицій автора і мовця, які часто взаємодіють.

У сфері чужої мови повністю не усталена термінологія: пряму, непряму, невласне-пряму мову та ін. називають способами, формами, прийомами передавання чужих висловлювань, подеколи їх кваліфікують як різновиди або види чужої мови.

Як відомо, художній твір є писемною мовою автора, яка містить два основні різновиди – авторську мову і чужу. Будь-яка авторська мова із синтаксичного погляду слугує основою розповіді, канвою твору, куди вставлені інші способи викладу, що мають свої засоби вираження. При цьому засоби вираження прямої мови, невласне-прямої мови, з огляду на їхню синтаксичну залежність від авторського тексту, обов'язково мають подвійний характер: з одного боку, вони виділяють ці категорії з авторського контексту, з іншого – поєднуються з ним. Нам імпонує розмежування способів викладу в художньому творі – мови автора, мови героя і невласне-прямої мова, яка поєднує суб'єктні плани автора і персонажа [Рустомова 2006: 11]. Вважаємо за необхідне розрізнити способи передавання чужої мови і способи викладу в художньому творі.

Залежно від лексико-синтаксичних засобів вираження, виокремлюємо основні способи передавання чужої мови – пряму і непряму – та перехідні, що різною мірою поєднують диференційні ознаки основних: вільну пряму, внутрішню пряму мову (внутрішній монолог), невласне-пряму мову, вільну непряму мову тощо. Невласне-пряму мову Г. А. Рустомова кваліфікує і як третій спосіб викладу в художньому творі, що посідає проміжне місце між мовою автора й мовою персонажа, створюючи двоплановість висловлення, а тому логічно розмежовувати й інші перехідні способи викладу чужої мови.

Загалом усі конструкції з чужою мовою можна вважати синкретичними утвореннями, оскільки вони характеризуються синтезом диференційних ознак або різних способів передавання чужої мови, або способів її викладу в художньому творі чи обох водночас. На цій підставі логічно виокремлювати в межах конструкцій із чужою мовою два види протиставлень: „пряма мова // непряма мова” та „чужа мова // авторська мова”.

Систему опозицій „пряма мова // непряма мова” заповнюють не всі нетипові способи передавання чужої мови, а лише ті, що поєднують ознаки прямої й непрямой мови.

А – пряма мова.

Аб – периферія прямої мови: вільна пряма мова, внутрішня пряма мова (або внутрішній монолог).

АБ – проміжна ланка: невласне-пряма мова.

аб – периферія непрямой мови: вільна непряма мова.

Б – непряма мова.

Синкретизм таких способів характеризується синтезом диференційних ознак прямої і непрямой мови. Конструкції, що перебувають на периферії прямої мови і в проміжній ланці, позначені виявами міжжангового синкретизму, оскільки, як і пряма мова, перебувають у текстовій, а не в реченнєвій площині. Вільна непряма мова як периферія непрямой мови являє собою складне речення – складнопідрядне чи безсполучникове, а тому характеризується синкретизмом лексико-граматичних засобів вираження.

Визнаючи в художньому творі у межах конструкцій із чужою мовою два види протиставлень „пряма мова // непряма мова” та „чужа мова // авторська мова”, вважаємо за доцільне побудувати й систему опозицій „мова персонажів // мова автора”.

А – мова персонажів у типовому вияві: зовнішня пряма мова, діалог, полілог.

Аб – вільна пряма мова, внутрішня пряма мова (внутрішній монолог), включена пряма мова.

АБ – невласне-пряма мова.

аб – вільна непряма мова, тематична мова, непряма мова.

Б – мова автора.

Деякі виокремлювані мовознавцями способи передавання чужої мови, зокрема тематичну мову, включену мову, яких не було в системі опозицій „пряма мова // непряма мова”, зараховано в зону перехідності „мова персонажів // мова автора”, оскільки вони мають дещо іншу специфіку. Так, тематична мова, виділена Г. М. Чумаковим, є однією з форм, що узагальнено вказують на зміст чужої мови [Чумаков 1975: 94–95], вираженої конструкціями чи окремими словами зі значенням об’єкта. Тематична мова лише називає тему, предмет розмови чи пропонує перелік питань для обговорення, а тому в синтаксичному плані являє собою або просте, або складне речення. Об’єктні поширювачі можуть бути виражені:

– іменниками без прийменників чи з прийменниками *про, щодо, стосовно*, напр.:

Йшли повагом, дід розповідав різні бувальщини, дець близько восьмої були вже у сорочинських родичів (185). Здавалося, що та безумна від болю і напруги жінка буде й далі говорити до матері, розповідаючи про цей світ ... (74–75);

– займенниками з прийменниками чи без них, напр.: ... *що думав, про що мріяв – ніколи не говорив про це... (31);*

– підрядною частиною, напр.: *Час від часу дід Погода приходив у двір до колгоспного агронома, і дівчинка чула, як батько радо вітав отого кропив’яного діда... (167).*

Останній варіант тематичної мови – тему-речення – можна включити в систему опозицій „пряма мова // непряма мова” на периферію непрямой мови, з огляду на подібність синтаксичної будови. Однак непряма мова передає зміст чужого висловлювання, а тематична називає лише тему повідомлення. Засобами зв’язку слугують тільки сполучні слова, а за метою висловлювання тематична мова являє собою розповідний фрагмент тексту [Бурцев 2004: 102].

Включену мову як різновид контамінованих способів передавання чужої мови не вводимо до системи опозицій „пряма мова // непряма мова”, оскільки вона не має ознак непрямой мови, а входить як складник у пряму мову того, хто передає свої чи чужі слова. Перша чужа мова містить водночас й авторський контекст для другого висловлювання, напр.: – *Особливо слід вам звернути увагу на Турівну, всі її знають, на радіо часто виступає. Як заведе про сільський рід, про українські традиції, – аж вуха ’януть. А голос, голос – як у сіамської кицьки!.. І на кухні все про те ж нявкала: „... Сашко, ти – символ покоління... Колись наша мертва епоха ще попливе! І висипляться мачинки літ на білі сорочки пам’яті, і загорає червонястий вогняний півень з полотен Федосюка, і народ збагне масштаби історичного часу, співвідносячи шість десятиків з тисячоліттями!..” – землячку Гаїна ненавиділа – майже інтуїтивно, як антипода, – тому перекирляла її дуже талановито [297].*

О. С. Вержбицький стосовно таких випадків зазначав, що „зрідка пряма мова може подаватися ступенями чи шарами. Це буває тоді, коли в одному висловленні поєднуються думки чи слова якоїсь особи, хронологічно відділювані” [Курс СУЛМ 1951: 351], або в одному висловлюванні передано мову кількох осіб, що нашаровуються ступенями [Там само: 354].

Отже, тематична мова, включена мова й непряма мова є синкретичними лише за змістом, адже в них поєднано дві змістові площини – авторська і персонажа, тобто маємо авторський виклад мови персонажів. Такі способи передавання чужої мови, як вільна пряма, внутрішня пряма, невласне-пряма, вільна непряма, є

синкретичними не тільки в аспекті поєднання суб'єктивних планів автора й персонажа, а й синтаксично, різною мірою поєднуючи й формальні ознаки прямої і непрямой мови.

Решту виокремлених мовознавцями способів передавання чужої мови – непозначену пряму мову, напівпрямую мову, живописну непряму мову, безполучникову непряму мову – аналізуватимемо в межах інших, більш об'ємних, утворень – вільної прямої та вільної непрямой мови.

У романі „Епізодична пам'ять” достатньо представлені нетипові способи відтворення чужої мови. На периферії прямої мови перебуває, як зазначено вище, вільна пряма мова та внутрішня пряма мова (внутрішній монолог). У науковій літературі немає єдності стосовно кваліфікації першого різновиду. Так, вільну пряму мову трактують як адаптоване передавання чужої мови зі скороченням якихось фрагментів, спрощенням формулювань, що подеколи призводить до зміненого відтворення окремих місць. Однак у вільній прямій мові збережено модальність, оцінність, граматичний лад чужої мови, що зближує її з класичною прямою мовою. О. С. Скобликова зауважує, що вільна пряма мова являє собою адаптований виклад, а не буквальне відтворення чужої мови. У писемному тексті її не виділяють лапками, а короткі авторські введення, на зразок: *сказал далее докладно, писал он, думал он,* – використовують переважно в інтерпозиції (трапляються зрідка й конструкції з препозитивним уведенням), вони виділяються лише комами й відіграють роль вставних речень [Скобликова 2006: 183].

Г. А. Рустасова основною формою реалізації вільної прямої мови вважає монолог (у газетно-інформаційному стилі) або монологічну репліку (у художньому стилі). Основну розрізнявальну ознаку вбачає в графічному оформленні, адже за умови, що лексичний склад вільної прямої мови і прямої мови збігаються, це єдиний критерій, який визначає тип повідомлення. Основною структурною ознакою є абсолютно повна морфологічна співвідносність лексичного матеріалу з формами прямої мови: наявність хоча б одного морфологічного елемента непрямой або невласне-прямої мови унеможлиблює кваліфікацію чужої мови як вільної прямої [Рустасова 2006: 16–17].

Загалом погоджуючись із думкою мовознавців, вважаємо за доцільне в художньому творі виокремлювати такі різновиди вільної прямої мови:

а) непряме цитування (недослівний виклад думок), напр.: *Можливо, їй приснився якийсь сон, щось заболіло, щось відзвувало? Навряд чи мати знала про Персея – героя, що народився від золотого дощу – так поиняв Зевс Даная, заховану в баиті. Сам Гефест викував Персеєві крилаті сандалі, й понесли вони його, на диво давнім грекам, від подвигу до подвигу – і Медузу Горгону обезголовив, і морське чудовище здолав, здобувши Андромеду, ще й заснував славні Мікени. Персей, як і годиться героєві, став сузір'ям на Чумацькому Шляху, звідки метеорний потік сягає земної орбіти щосерпня, – як золотий відгомін золотого дощу...* [44];

б) уживання крилатих висловів, прислів'їв, приказок, не оформлене як пряма мова, напр.: *Мати відмовлялася чистити ту рибу, будь-який улов коментувала прислів'ям: риба та зайці заведуть у старці...* [31–32];

в) так звану непозначену пряму мову, що охоплює три структурні типи відповідно до графічного оформлення авторських уведень (препозитивне, інтерпозитивне, постпозитивне), напр.: *Васадзе милостиво кивнув, – продовжуй, тобі тепер можна! – і Гаїна раптом відчула себе сильною і небезпечною: ну я вам покажу, я порозкажу про ваші дисидентські переговори, гордовиті нікчемі!* (297). *Я почав розпитувати про свого прадіда Симона, дід Гаврило розказував. Симін після голоду зостався сиротою, скитався по наймах, хоч земля була, бо Миколаївка – село козацьке, а всіх козаків землею наділяли, та, крім землі і подвір'я, під голод хазяйства не зосталось.* [...] (187) – постпозитивна вільна пряма мова оформлена як самостійне речення, а тому після слів автора відсутній відповідний розділовий знак – двокрапка, тире чи кома й тире.

Надзвичайно поширеним способом відтворення чужої мови в художньому творі є внутрішні монологи, типологічний статус яких з'ясовано по-різному. Визнаючи загалом естетичну значущість і важливість існування на сторінках художніх творів внутрішнього мовлення героїв, багато дослідників об'єднує внутрішній монолог і невласне-пряму мову в один художній прийом на підставі їхньої функціональної схожості. Погоджуємося з думкою В. Л. Рінберг, що внутрішній монолог не можна ототожнювати з невласне-прямою мовою попри те, що їх зближують змістова спрямованість, лексико-фразеологічний склад і синтаксично-стилістична специфіка, яка межує з емоційно-експресивним забарвленням категорії.

Нам імпонує розрізнення Г. А. Рустасовою двох стилістичних форм внутрішнього мовлення персонажів: зображене внутрішнє мовлення як різновид невласне-прямої мови – частково трансформовані внутрішні репліки й думки персонажа в умовах авторської розповіді – та внутрішню пряму мову (у традиційній термінології „внутрішній монолог”). Внутрішня мова героїв у художньому тексті виникає не тільки для відтворення монологічних роздумів героя, але і як форма внутрішньої, завуальованої розмови героїв між собою, напр.:

„Серце, прохромлене минулим, теперішнім і ... майбутнім, де тебе не буде... Але ж існує час духовний – наші уявлення про вічність, про її цінності, – де його межі? Чим вимірюється – епізодичною пам'яттю, кількістю дежавю, коли нам здається, що ми давні як світ або зовсім дитинні!.. Пам'ять серця чи пам'ять свідомості?..

Тепер, коли батька нема на землі, я часто думаю, що його духовний вік засягав на сторіччя. Може, це генетична пам'ять або абсолютний генетичний код? Чи адаптується безвічність з „нині”? Ти спиш, мамо, – твій сон смертний чи безвічний?

Батько помер уві сні – там часу не існує, тому й можливі лише уві сні зустрічі їх, колишніх, – із нами, теперішніми... Тато говорив „я вже нажився”, – знав, що повертається у час духовний?

Батько, мій мертвий батько, рятує мене од відчаю, але це я приховую від усіх... Батько не сниться, ні, – він приходить у сні, туди, де немає „був”, „було”, „були”, є лише власний час кожного, хто зустрічається в позачасі. Тато відкрив мені це після своєї смерті у відповідь на мій розпач... Ув одному зі снів батько сказав, що йому пора повертатися „туди” і запитав – „скільки там, на старому годиннику”?

– На тому, що його не змогли відремонтувати в жодній майстерні? Годинник не йде вже кілька років...

– Іде, іде! – буденно сказав батько і махнув рукою на прощання. Вранці я кинулася до шухлядки, де лежав зламаний годинник, і ... почула цокання! Він ішов, показуючи лише батькові відомий час. [...]” (72–73).

У художньому контексті часто внутрішня пряма мова і невласне-пряма мова перебувають поряд, ніби допомагаючи авторові показати одне й те ж явище під різним кутом зору, що збагачує експресивно-стилістичний малюнок розповіді, напр.: ... „Вийти зі свого болю або дати йому вийти з мене, інакше, я й справді провалюся в нього, наче в чорну діру”... Вихід один – завдати собі стільки праці, щоб втома притлумила будь-які відчуття. Вигадувати не доводиться: роботи навалом (137).

Досліджуваний лексичний матеріал засвідчує високу продуктивність конструкцій із внутрішньою прямою мовою в романі „Епізодична пам'ять” (логічніше, на нашу думку, послугоуватися саме цим терміном, адже поняття „внутрішній монолог” відображає форму вираження внутрішнього мовлення героя). Роздуми героїні, представлені у формі внутрішнього монологу, часто не мають належного пунктуаційного оформлення за зразком прямої мови, відсутні також слова автора, натомість їх маркує в тексті графічне оформлення – курсивом. Очевидно, ці зразки також можна вважати внутрішньою прямою мовою, відтвореною, однак, за іншим типом.

Напр.: ... Де ти починаєшся, мій власний часе? Часе, де ти живеш? Хто пробудив мене з позачася, тихого, молочного, як сон у теплій кімнаті, – такий безпам'ятний і вседержимий, що пробудження вимагає зусиль, я відчуваю, як моє тіло береться росяною вологою, а легке, майже прозоре волосся липне до вологої шийки. Бачу свої руки, що тягнуться догори – варто їх випростати, і мама кинеється назустріч, простягне свої і вихопить з білого безгоміння коліски, притулить до грудей, до того запаху, який щоразу вдихаю, припадаючи лицем до її щоки, – запах, як і доторк, – це те, що пам'ятаю найперше, – тільки запах і доторк, а не світло чи темрява, якої так боюся у цю безсонну ніч, сповнену шепотів, зітхань дощових, бо хіба дощ – то не розмова душі небесної з прахом земним, не плач її за тілесними муками й radoцями? За чим ридати, матінко моя, що оплакуєш дрібними сльозами, які падають на любимівську землю, на мою хвору душу і на ваші з батьком могили?.. (76–77).

Виражаючи приховані судження й переживання, прагнення і сподівання героя, внутрішня пряма мова дає змогу читачеві стати свідком внутрішньої, психологічної діяльності персонажів. Такий контакт між читачем і персонажем, як зазначає Г. А. Рустамова, може бути налагоджений автором художнього твору двома шляхами:

1) або за його ілюзорної відсутності, повної відмови від „втручання” в думки героя, тобто через внутрішній монолог;

2) або контамінацією, зливанням голосів автора й дійової особи в невласне-прямій мові [Рустамова 2006: 37].

У мовознавстві донедавна побутувало визначення невласне-прямої мови як різновиду непрямой або конструкції проміжного характеру, що виникає внаслідок зближення прямої й непрямой мови, чи самостійної категорії в цьому ряду [див.: Курс СУЛМ 1951: 355–358; Ринберг 1971: 198; Королевич 1968: 163–173]. Водночас представлено й інший погляд на специфіку невласне-прямої мови, згідно з яким її кваліфікують як поєднання авторської і чужої мови або вважають категорією одного рангу з прямою мовою. Невласне-пряму мову тлумачать і як важливий стилістичний засіб художнього твору, що дає авторові змогу створювати текст перехідного характеру – не повністю авторський і водночас непрямого цитування мови персонажів [Українська мова 2000 : 374].

Нам імпонує позиція Г. А. Рустамової, яка трактує невласне-пряму мову в площині протиставлення „авторська мова // чужа мова” („мова автора // мова персонажів”), констатуючи, що за змістом (поєднання суб'єктивних планів автора й героя) і за засобами вираження невласне-пряма мова є третьою самостійною категорією поряд з авторською мовою і мовою персонажів [Рустамова 2006 : 11]. Невласне-прямій мові відведено проміжну ланку, зважаючи на двоплановість її змістового наповнення, яка створюється завдяки тому, що в невласне-прямій мові відображена манера мовлення літературного персонажа, емоційне забарвлення, характерне для прямої мови, проте передана вона не від імені персонажа, а від імені автора, оповідача, що зливає його мову зі своєю [Вавринюк 2004: 47].

Отже, невласне-пряма мова в літературному творі посідає проміжне місце між авторською і чужою мовою, але водночас вона є проміжною ланкою між прямою та непрямую мовою, бо виникла внаслідок взаємодії і взаємовпливу й обох способів передавання чужої мови. Тому є всі підстави погодитися з О. О. Селівановою, що невласне-пряма мова – це вияв синтаксичного (очевидно, реченнєвого – Л. Ш.) і текстового синкретизму [Селіванова 2006: 412], тобто різнорангове утворення.

Невласне-пряму мову називають ще й вільною непрямою мовою, пережитою мовою, із чим ми не погоджуємося, оскільки вільною непрямою мовою номінуємо інший спосіб передавання чужої мови, що перебуває на периферії непрямої.

Оскільки невласне-пряма мова є двоплановою категорією, вважаємо за необхідне трактувати сутність невласне-прямої мови у двох площинах: у площині протиставлення „мова персонажів // мова автора” як спосіб викладу, за якого чужа мова формально зливається з авторською, що зумовлює поєднання суб’єктивних планів автора й героя в однаковому співвідношенні (проміжна ланка між авторською й чужою мовою).

У площині протиставлення „пряма мова // непряма мова” прийнятна така дефініція: це особливий синкретичний спосіб передавання чужої мови, що поєднує особливості прямої мови (за змістом) і непрямої мови (за формою).

Невласне-пряма може мати різний ступінь наближеності до прямої мови, що дає підстави розрізняти два різновиди невласне-прямої мови залежно від стилістичних орієнтирів, – „літературний” і „характерологічний” [Кожевникова 1997; Вавринюк 2004: 45-47]. Така типологія, по суті, збігається з виокремленими Г. А. Рустомовою двома варіантами: „авторською” та „персональною” невласне-прямою мовою [Рустомова 2006: 387].

Для першого різновиду характерна незначна структурна нівеляція внутрішнього монологу героя в бік авторської розповіді. Т. Вавринюк до літературного зараховує „фрагменти художнього тексту, що відображають позицію героя і з якими пов’язане повне чи часткове „перевтілення” оповідача у свого персонажа” [Вавринюк 2004: 45]. Дослідниця мотивує це тим, що фрагменти, які передають глибоко приховані, інтимні моменти психічного і духовного життя персонажа, насичені елементами чужого слова. У стилістичному плані такі фрагменти характеризуються явно вираженою книжністю, відшліфованістю, а синтаксичні зв’язки номінації особи характеризуються співвіднесеністю з дієсловами стану, процесу (*хотіти, знати, любити, пам’ятати, відчувати, думати, чути* тощо) [Вавринюк 2004: 45], напр.: *Скринька продовжує бубоніти, а вона дивиться у вікно і намагається не слухати його, хоча так хочеться пояснити щось, а може, просто висловити те, що пояснила собі: люди залежні не прощають вільнолюбства нікому. Але бути іншою вона не вміє, та й хто, народжений у степу, любить тиранів? Розораний, понищений, вбитий степ поволі, десятиліттями, заростає землею, але тирану у нім безслідно зникають, такі вони, наші терени, терновища, тирлища, тернівники... (238).*

„Персональна”, або „характерологічна”, невласне-пряма мова позначена певною індивідуалізацією мисленнєво-мовленнєвого плану персонажів [Рустомова 2006 : 38], а тому вона виявляє більшу наближеність до прямої мови, про що свідчить включення питальних та окличних речень, що часто функціонують як неповні, парцельовані чи перервані структури, вкраплення просторіч, оцінно-експресивної лексики, напр.: *І знову – очима до стелі. Наче крізь слюдяне віконце розглядає своє життя: хіба ж то були біди?! Хіба вона була такою безпомічною, як нині, коли вже ніхто не назове дитиною?! Не переснитися, не передумається, ні...*

Доць паде, а ти будь тихо, жінко. Ти маєш пережити ще одну смерть – смерть батьківського дому. Чому ти називаєш це смертю? Тому, що інакше це називається зрада... [81].

Усі ці засоби експресивності й емоційності мови недоступні для авторської розповіді, а форма невласне-прямої мови, як зауважує Б. М. Кулик, дає авторові змогу не тільки відтворити чужу мову, зберігши в ній індивідуальні особливості мови героїв, а й повніше і глибше, ніж за допомогою інших способів, виразити думки і прагнення героїв [Кулик 1961 : 280]. Широкі стилістичні можливості, виразність і яскравість, емоційне багатство й образність сприяють оживленню розповіді.

На периферії непрямої мови перебувають конструкції з чужою мовою, які об’єднують терміном „вільна непряма мова”. На доцільності розмежування вільної непрямої мови наголошувала В. Л. Рінберг, мотивуючи тим, що, на відміну від невласне-прямої мови, яка є особливою, своєрідною категорією, вільна непряма мова поєднує ознаки прямої і непрямої [Рінберг 1962 : 20]. Тенденція до змішування цих двох способів відтворення чужої мови спричинила виникнення кількох варіантів вільної непрямої мови, які мають різне тлумачення в науковій літературі [Скобликова 2006: 182; Українська мова 2000: 370; Шульжук 2004: 369; Пешковський 1956: 486; Курс СУЛМ 1951: 358; Шульжук 2001: 111; Рустомова 2006: 18 та ін.].

Вважаємо за необхідне виокремити такі різновиди вільної непрямої мови:

1) т. зв. живописна мова, що на шкалі перехідності перебуває найближче до непрямої мови: формально це непряма мова, яка, однак, не позбавлена семантико-стилістичного колориту прямої мови, напр.:

... говорила ж Федорка Писаніє, що біленький зоряний туман, який котиться-стелиться над ним, – то душки господні, що летять, туди, де нема ні тривоги, ні печалі, а є лише спокій, без кінця і без краю... Позоставляли свої тіла в землі, обличчя в дзеркалах, а тихе світіння любові їхньої – завжди з нами, бо любов – це те, що не минає, рятуєчи або караючи тих, хто на землі (44) – наведене речення ілюструє й графічне маркування в тексті чужої мови курсивом;

2) т. зв. напівпряма мова – уведена до авторської чужа мова, оформлена як непряма (складнопідрядним реченням), але з посиланням на мовця та відтворенням граматичної будови і стилю прямої мови; обов’язковим є вживання форм розмовної мови, вставних одиниць, модальних слів (*на жаль, мовляв* та ін.), напр.: *... Знову вколола – змахнула сльозу Віра, накинувши гачка на двері та присівши на лаві. Мовляв, я тут – у приймах, і хата не моя, а Гаїнина. Прийшла сюди чи не сорок літ тому, а все у наймах... (252);*

3) розмовна непряма мова – це дослівне відтворення прямої мови зі збереженням її граматичної будови, але у формі складнопідрядного речення, проте, на відміну від попереднього різновиду, без вставних та

модальних слів, що дає підстави кваліфікувати ці утворення як граматично ненормативні (оскільки такі конструкції властиві розмовній мові та просторіччю, то в разі введення їх у художній твір вони можуть мати різне пунктуаційне оформлення: і без лапок, і з лапками, а тому описані О. Є. Вержбицьким утворення [Курс СУЛМ 1951: 358] можна зарахувати до цього різновиду), напр.: ... у конюха, якого дразнять дід Жеребило, люстерко вмазане в стіну над рукомийником – старий перед ним голиться перед Різдом, Великоднем, Жовтневою революцією і на велике похмілля, посварившись із бабою і обіцяючи, що пристане в прийми до Рябкової Моті, якщо „стара кобила не прикусить лизня, бо я його таки колись одріжу” (18);

4) безсполучникова непряма мова – граматично оформлена як непряма мова (переважно дієслова в III особі, у формі минулого часу однини тощо), проте не складнопідрядною, а безсполучниковою конструкцією (що зближує цю структуру з прямою мовою), напр.: *Виходжу, здоровкаюсь, а дід зі сльозами: і чого сплю, і чого не прийшов до нього провідати, а він од людей дізнався, що внук дома...* (184).

Розповів дід Гаврило таку історію: коли він був молодим, жив при батьках, косили вони косами пшеницю на цьому полі, було це десь в 1901 році, бо вже народився його син, мій батько. [...] (186).

Отже, проаналізований мовний матеріал засвідчив існування синкретизму у сфері чужої мови. Загалом усі способи передавання чужої мови можна вважати синкретичними утвореннями, оскільки вони характеризуються синтезом диференційних ознак різних способів передавання чужої мови та способів її викладу в художньому творі. На цій підставі логічно виокремлювати в межах конструкцій із чужою мовою два види протиставлень: „пряма мова // непряма мова” та „чужа мова // авторська мова”.

Конструкції з чужою мовою різнопланово ілюструють вияви змістового, формального та реченнєво-текстового синкретизму. Більшість утворень, зокрема ті, що перебувають на периферії прямої мови та в проміжній ланці, як і власне конструкції з прямою мовою, демонструють передовсім міжранговий синкретизм, що зумовлений системною взаємодією одиниць різних мовних рангів – речення і тексту. Синкретизм змісту і форми або лише змісту характеризує конструкції з непрямою мовою та периферійними до неї способами передавання чужої мови.

Аналіз специфіки різноманітних способів передавання чужої мови в романі „Епізодична пам'ять” Любові Голоти засвідчує, що їхній функціонально-стилістичний потенціал є потужним, оскільки художній текст являє собою писемну мову автора, яка містить авторську й чужу мову в різних варіантах. Перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні способів відтворення чужої мови в проекції на інші функціональні стилі.

Література

Бевзенко 272: Бевзенко, С. П. Сучасна українська мова. Синтаксис [Текст] / С. П. Бевзенко, Л. П. Литвин, Г. В. Семеренко ; Ред. Н. В. Леонова. – К. : Вища школа, 2005. – 272 с. – (Навчальний посібник). – ISBN 966-642-190-9.

Бурцев 2004: Бурцев, В. А. Синтаксический разбор сложного предложения и анализ текста [Текст] / В. А. Бурцев. – Емек : ЕГУ им. И. А. Бунина, 2004. – 113 с. – Бібліогр.: с. 125–126.

Вавринюк 2004 : Вавринюк, Т. Невласне-пряма мова як засіб суб'єктивації тексту [Текст] / Т. Вавринюк // Мандрівець. – 2004. – № 2. – С. 45–47. – Бібліогр.: с. 47.

Домашнев 1983: Домашнев, А. И., Шишкина, И. П., Гочарова, Е. А. Интерпретация художественного текста [Текст] / А. И. Домашнев, И. П. Шишкина, Е. А. Гончарова. – М. : Просвещение, 1983. – 192 с.

Кожевникова 1970: Кожевникова, К. Спонтанная устная речь в этической прозе [Текст] / К. Кожевникова. – Прага, 1970. – 165 с.

Королевич 1968: Королевич, Н. Ф. Невласна пряма мова в романі А. Головка „Бур'ян” [Текст] / Н. Ф. Королевич // Синтаксична будова української мови. – К. : Наукова думка, 1968. – С. 163–173.

Кулик 1961: Кулик, Б. М. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис [Текст] / Б. М. Кулик. – 2 частина. – К. : Рад. школа, 1961. – 287 с. – (Підручник).

Курс СУЛМ 1951: Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис [Текст] / За ред. Л. А. Булаховського. – Т. 2. – К. : Рад. шк., 1951. – 407 с.

Малихіна 2000: Малихіна, С. В. Функціональний аспект „чужої мови” в науковому тексті [Текст] : Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2000. – 16 с.

Пешковский 1956: Пешковский, А. М. Русский синтаксис в научном освещении [Текст] / А. М. Пешковский. – М., 1956. – 511 с.

Ринберг 1971: Ринберг, В. Л. Несобственно-прямая речь и внутренний монолог в сфере средств передачи чужого высказывания [Текст] / В. Л. Ринберг // Вопросы синтаксиса русского языка : Сборник статей. – Ростов-на-Дону, 1971. – С. 193–202.

Ринберг 1962: Ринберг, В. Л. Невласне-пряма і вільна непряма мова [Текст] / В. Л. Ринберг // Українська мова в школі. – 1962. – № 1. – С. 15–21.

Рустамова 2006: Рустамова, Г. А. Лингвистические особенности несобственно-прямой речи в художественном тексте [Текст] / Г. А. Рустамова. – Баку : Kitab alemi, 2006. – 120 с. – (Монографія). – Бібліогр.: с. 106–112.

Селіванова 2006: Селіванова Олена. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія [Текст] / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с. – Бібліогр.: с. 668–688. – ISBN 966-8791-00-2.

Скобликова 2006: Скобликова, Е. С. Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения (теоретический курс) [Текст] / Е. С. Скобликова. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 264 с. – (Учебное пособие). – Бібліогр.: с. 261–262. – ISBN 5-89349-716-3 (Флинта). ISBN 5-02-033146-5 (Наука).

СУЛМ 1972: Сучасна українська літературна мова: Синтаксис [Текст] / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1972. – 515 с. – Бібліогр.: с. 509–512.

Українська мова 2000 : Українська мова : Енциклопедія [Текст] / Редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. – К. : Укр. енциклопедія, 2000. – 752 с. – ISBN 966-7492-07-9.

Чумаков 1965: Чумаков, Г. М. Синтаксис конструкций с чужой речью [Текст] / Г. М. Чумаков. – К. : Вища школа, 1965. – 219 с.

Шульжук 2001: Шульжук, Н. Синтаксичні особливості конструкцій з чужою мовою у діалозі [Текст] / Н. Шульжук // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць. Випуск 8 / Укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 319 с. – ISBN 966-7277-88-7.

Шульжук 2004: Шульжук, К. Ф. Синтаксис української мови [Текст] / К. Ф. Шульжук. – К. : Видавничий центр „Академія”, 2004. – 408 с. – (Підручник). – Бібліогр.: с. 388–396. – ISBN 966-580-173-2.

Статья посвящена исследованию разновидностей чужого речи в аспекте теории переходности. Определен синкретический статус прямой речи, обоснованы принципы выделения переходных разновидностей чужой речи, установлены их квалификационные характеристики.

Ключевые слова: переходность, синкретизм, контаминация, прямая речь, диалог, цитата, косвенная речь, несобственно-прямая речь, тематическая речь, полупрямая речь, свободная прямая речь, включенная прямая речь, необозначенная прямая речь, свободная косвенная речь.

The article investigates the varieties of speech of another person in the aspect of transition theory. The article determines the syncretic status of direct speech. It is grounded on the principles of separation of the transitional varieties of speech of another person and outlines their qualifying characteristics.

Keywords: transitivity, syncretism, contamination, direct speech, dialogue, quotation, indirect speech, non-direct speech, content speech, semi-direct speech, free indirect speech, marked direct speech, unmarked direct speech, free indirect speech.

Надійшла до редакції 21 вересня 2010 року.

РОЗДІЛ IV. ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ
І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Ольга Бабакова

ББК 81.4 Укр. – 2

УДК 811.161.2'37'367.625

ОСОБЛИВОСТІ МЕТАФОРИЗАЦІЇ ДІЕСЛІВНИХ ЗООМОРФНИХ АКУСТЕМ

У статті схарактеризовано процес метафоризації у сфері дієслів, які вживаються в українській мові для передачі звукових сигналів тварин, простежено семну динаміку в семантичній структурі розглядуваних вербативів унаслідок формування переносних значень, виявлено моделі регулярних переходів зооморфних акустем в інші лексико-семантичні групи.

Ключові слова: зооморфні акустем, звукова метафора, акустичні параметри звучання, семантична структура дієслова.

Сучасне мовознавство має значний досвід у вивченні дієслів звукової семантики (дієслівних акустем), про що свідчать різноаспектні дослідження, здійснені Р. Г. Карунц, Л. М. Васильєвим, О. Д. Кузнецовою, М. О. Шелякіним, О. В. Падучевою, Н. П. Сидоровою, О. Є. Беликовою та ін. В українській мові проблемам семантики та функціонування звуконайменувань присвячені праці Є. А. Карпіловської, І. В. Багмут, наукові розвідки І. В. Беседовської, О. О. Кагал, однак дієслівні зооморфні акустем як компоненти метафор дотепер не були об'єктом спеціального вивчення, що й зумовлює актуальність пропонованої статті.

Метою нашого дослідження є виявлення специфіки функціонування зооморфних дієслівних акустем як складників метафори, з'ясування семної динаміки в семантичній структурі названих вербативів унаслідок їх переносного вживання, встановлення зв'язку між дієсловами звучання та іншими лексико-семантичними групами (ЛСГ).

Мовознавці стверджують, що „виняткова складність концепту метафори, ... різноманітність підходів до нього роблять проблематичними будь-які жорсткі дефініції цього явища”, тому найоптимальнішим на сьогодні вважається „максимально широке визначення метафори: коли нею є і власне метафора, і символ, і алегорія, і емблема, і персоніфікація, і гіпербола, і симфора, і семіметафора, і метафоричний епітет“ [Тимошенко 2001: 7]. У роботі як метафоричну будемо кваліфікувати будь-яку мовну структуру, що являє собою „переносне вживання слова або виразу на основі аналогії, схожості або порівняння“ [Бусел 2004: 521].

Лінгвісти розглядають метафору як основну ментальну операцію, як спосіб пізнання, структурування й пояснення світу. У зв'язку з цим увагу дослідників привертають зооморфні метафори, оскільки „уподібнення тваринам було (є) онтологічною основою світогляду як первісної, так і сучасної людини. Мовно-естетичне сприймання і змалювання навколишньої дійсності мовцями через тваринну семантику допомагає зрозуміти сенс людського буття, зробити наочними і сенсорно пізнаваними свої ідеї, відчутти гармонію космосу, в якому *всесвіт – люди – тварини – рослини* становлять його неподільну єдність” [Єщенко 2010: 229]. „Уявляючи природу єдиним організмом, людина добре розрізняла ступені життєвості її складових (камінь → тварина → людина) і ототожнювала себе найбільше зі звірячим царством,“ – пише Н. А. Пастух [Пастух 1999: 49].

На основі досліджень міфологічних та біблійних образів тварин англійський етнограф Д. Д. Фрезер доходить висновку, що „дикун тією чи іншою мірою шанує душі всіх тварин. Але з особливим трепетом ставиться до тих із них, які або дуже корисні для нього, або наводять на нього жах своїми розмірами, силою та лютістю“ [Фрезер 1980: 247]. Зв'язок між людиною та тваринним світом відбивається в народних прислів'ях, образних виразах, фразеологічній системі мови, метафоричних конструкціях.

Дієслівні зооморфні акустем конституюють так звану звукову метафору. На власне семантичному рівні механізм метафори ґрунтується на семній динаміці: усунуванні інтегральної семи (архісеми) та актуалізації в дериваті периферійної (потенційної) семи, її переході в ядрну. Здебільшого усунення архісеми супроводжується й динамікою диференційних сем. До того ж у похідному метафорично мотивованому слові актуалізуються образні й експресивні відтінки, що формують конотативний компонент семантичної структури слова.

На думку І. В. Багмут, „особливістю звукової метафори є збереження архісеми ‘звук’ у похідному значенні, наявність описових диференційних сем, що відображають загальні фонічні характеристики порівнюваних звуків (/інтенсивність/, /висота/, /тембр/ тощо), підсилення ролі диференційної ознаки /схожість/, при зміні семантичного множника /джерело/ або /якість джерела/, наприклад, спів (крик) птахів → мовлення (“*Отак, дідуся, вибачай!* – *Радіючи, щебечуть діти*, – *Шкода, гостинців не бажай, бо не доставимо ділити!* [...]” (Л. Глібов)), звуки істот → звуки механізмів (*Не чує він ревіння п'ятинонок, Не чує, як ячить автомобіль* (Д. Павличко) тощо [Багмут 2007: 11].

Найчастіше зооморфні акустем породжують оцінні метафори, у межах яких виділяються ті, що оцінюють мовлення людини. Однією з причин вживання зооморфних метафор для оцінки людського мовлення, як уважають лінгвісти, є те, що „акустичним боком мовлення пов'язане зі звучанням взагалі. Звідси найрізноманітніші асоціативні акустико-фізіологічні характеристики-порівняння людського мовлення зі звуками живого й неживого світу“ [Антонова 2003: 150].

Звукова семантика реалізується в зооморфних метафорах, які, репрезентуючи мовлення людини, оцінюють висоту звучання (*пиццати* – видавати тонкі, високі звуки; *гудіти* – видавати низькі, протяжні звуки): *Мука бути глухому, слова в'януть на язичі, а стара лиш посмішковується з мене та пициць, як сойка, в самі вуха* (В. Стефанік); *Пициць, як комар* – іронічно про того, хто співає тонким голосом [Чабаненко 1995: 84]; *Пициць, як миша* – обзивається тонким голосом (звичайно з іронією) [Чабаненко 1995:84]; *Гуде, як бугай у болоті* [Ужченко 2000: 6] та ступінь гучності, пор.: *цінькати* – тихо, ледве чути говорити, *р'якати* – 2. перен. Голосно говорити, кричати [СУМ:Т.8: 922].

Для зооморфних лексем *воркувати, вуркотати, вуркотіти, воркотати [воркотіти], туркотати [туркотіти]*, що в прямому значенні передають неголосні переливчасті звуки птахів, акустичні параметри звучання (незначний ступінь гучності, милозвучність) виявилися актуальними при створенні метафори: мовлення людини оцінюється як тихе, ніжне, лагідне. Однак слід зауважити, що дієслова *воркувати, вуркотати, вуркотіти, воркотати, воркотіти* й акустичні *туркотати, туркотіти*, метафоризуючись, набувають дещо відмінних значень: *воркувати* – 2. перен. Ніжно розмовляти з ким-небудь [СУМ: Т.1: 739]; *воркотати [воркотіти]* – 2. перен. Те саме, що *воркувати* [СУМ: Т.1:738]; *вуркотати [вуркотіти]* – Тихо, переливчасто говорити [СУМ: Т.1: 788]; *туркотати [туркотіти]* – 1.перен., розм. Довго і безперервно говорити; говорити лагідно, ніжно [СУМ: Т.10: 327]. Таким чином, у дієсловах *туркотати [туркотіти]*, на відміну від попередніх, можуть актуалізуватися потенційні семи тривалості звучання, унаслідок чого мовлення оцінюється як набридливе, докучливе, пор.: *Так було тихо, та гарно, та любо, як у віночку, в цій хатині, в цьому гніздечку, де вона вдвох із Зіньком воркувала!...* (Б. Грінченко); *Гнатик вчитись захотів: „Хочу в школу“, – туркотів. Мати каже: „Відведу!“*. *Гнатик в сльози: „Не пі-і-ду!..“* (М. Фаб'як).

Високий ступінь гучності репрезентують метафоризовані зооморфні акустичні *ревіти, рикати* – перен. розм. Говорити що-небудь грубо й уривчасто [СУМ: Т.8: 534], *р'якати* – перен. Голосно говорити, кричати [СУМ: Т.8: 922], пор.: *Хто ти така? – ревнув на все горло Забіяка на Горпину* (Панас Мирний); *Реве, як бугай* – зневажливо про чоловіка, який співає товстим, грубим голосом; *Реве, як корова* – 1. те ж саме, що *Реве, як бугай*, але стосовно особи жіночої статі. 2. зневажливо про жінку або дівчину, що голосно плаче [Чабаненко 1995: 100]; *Воно правда, що пани товстобрюхі за людей нас не мають, як леви, рикають на мужика* (М. Коцюбинський). Звичайно, лексеми *ревіти, рикати*, крім акустичної характеристики (гучне звучання низького тону), дають емоційну оцінку комунікативній ситуації. Як зауважує Н. О. Мішанкіна, „при оцінці звучання виявляється тісно пов'язаним із його суб'єктом, образом тварини, птаха, їхньою поведінкою“ [Мішанкіна 2002: 13]. Оскільки образ хижака у свідомості людини асоціюється з агресією, загрозою, то й мовлення, позначуване відповідною зооморфною акустичною, оцінюється не тільки як гучне, а й як грубе, агресивне, зверхнє, різке: *Тоді незнайомий дядько заклав до рота пальці й свиснув грізно, мовби ляснув гаранником по мокрій траві. – А ходіть-но сюди! – ревнув басюрою* (Є. Гуцало).

На думку О. О. Селіванової, „різні тварини створювали в етносвідомості певні прототипи на підставі інтеріоризації народом їхніх найбільш загальних якостей, що сягає, можливо, ще давніх часів і має зв'язок зі структурами позасвідомого. Аналогізація цих прототипових рис із рисами людської вдачі відтворюється в процесі метафоризації знаків мови“ [Селіванова 2002: 112]. Прототиповими рисами деяких домашніх тварин (*баран, вівця*) та свійської птиці (*курка, гуска*) є „некмітливність“, „глупота“, „низький інтелект“, відповідно дієслова звучання, які в первинному значенні називають звуки цих тварин, метафоризуючись, оцінюють людське мовлення як нерозбірливе, незрозуміле, важке для сприйняття: *мекати* – 2. перен. Говорити нерозбірливо, розтягуючи слова і вставляючи між ними звуки «мм», «ме» [СУМ: Т.4: 668]; *телотати* – 2. перен., розм. Голосно, нерозбірливо, незрозуміло розмовляти; галасувати [СУМ: Т.2:47]; *квоктати* – 2. перен., ірон., розм. Нерозбірливо говорити, воркотати, бурчати [СУМ: Т.4: 137]. – *А я гусак обскубаний, що й досі телгоче щось про правду і добро, котрому в лапі вдержать удалося одне своє гусинеє перо* (Л. Костенко). Не викликає симпатії в українців і жаба, яка сприймається як холодна, слизька, бридка тварина, відповідно акустична *квакати*, що входить до складу метафори *квакає, мов та жаба*, негативно маркує мовлення особи, розвиваючи переносне значення „говорити голосно та нерозбірливо“.

Зооморфні дієслівні акустичні, трансформуючись у дієслова мовлення, можуть до того ж виражати швидкий темп мовлення (*цебетати* – 2. перен. Говорити, розмовляти швидко, жваво (перев. про жінок і дітей) [СУМ: Т.11: 577], *стрекотати* – 2. перен., розм. Говорити швидко, багатослівно, безугавно [СУМ: Т.9: 761], *сокорити* – 2. перен., розм. Говорити швидко, жваво, безугавно [СУМ: Т.9:441], *скреготати* – 3. розм. перен. Швидко, безупинно говорити [СУМ: Т.9: 314]: *А Люба вже стрекоче: „Михайлику, а дядько Микола і твій тато вже повернулися додому!“* (М. Стельмах); ... *І справді, Марина наче переродилася: почала перед подругою так весело цебетати* (Панас Мирний); *А дітки ростуть, уже й в'ються коло мене, і цебечуть, мої соловейки* (Марко Вовчок); *І Гайка цебетала до його щасливим цебетанням...* (Б. Грінченко). При цьому мовлення здебільшого оцінюється як приязне, приємне.

Серед зооморфних виділяються звукові метафори, у яких дієслівні акустичні передають психічний стан людини – сильне емоційне збудження, переживання, переляк, гнів тощо: *Від божевільного того переляку вхопила його дрож, і він був би ревнув, гей звір, та раптом погадав на бога* (О. Кобилянська); *Серце Григорієве ніби хто поклав у жорстокі лецата. Він стояв, зціпивши зуби до хруску, щоб не ревнути дико, нестямно* (І. Багрянний); *Якось невідома сила ревнула по-звіриному з грудей селянських, підняла степом помсту і – пішли: окропили білу гречку з медами гарячою кров'ю, поцілували востаннє горби...* (Г. Косинка). Такі метафори

побудовані на асоціації „звірине – дике, неприборкане, нестримне”. У метафоризованому дієслові *ревіти* актуалізується потенційна сема інтенсивності дії – проявлятися з великою силою. Названі зооморфні акустемі, трансформуючись у дієслова психічного стану, зберігають сему звучання, хоч вона може й повністю втрачатися, як наприклад: *Очі просили, вони плакали І скавучали із орбіт. Двома побитими собаками Повзли покірно до чобіт* (Б. Олійник). Тут поет, передаючи жалюгідний, тваринний страх людини, проводить паралель із поведінкою побитої собаки.

Незначна кількість зооморфних метафор із дієсловами звукової семантики оцінює фізичний стан людини – передає почуття голоду: *Собаки виють у животі*; хворобливість: *Його (дідові) високі груди ходили тоді ходором. Дудочки свистіли, куди попало, хрипіли й кукурікали з його грудей, але їх перекивав його одчайдушний бойовий клич: „Сибір нашого царя!”* (О. Довженко); *Відчуває, що всередині у нього щось болить, скімлить і плаче* (В. Шевчук); сп’яніння чи запаморочення: *Може, то в тебе в голові джмелі гудуть? – обізвася насмішувато дід Грицай* (І. Нечуй-Левицький).

Зоофони *кукати* та *кукурікати*, які в прямому значенні служать для звукономінації різних представників тваринного світу – зозулі й півня, – метафоризуючись, набувають синонімічних значень і характеризують поведінку людини: *кукати* – 2. *перен.* Не знаходячи іншого виходу, перебувати, сидіти де-небудь, очікуючи кращих обставин, умов [СУМ: Т.4: 387]; *кукурікати* – 2. *перен., розм.* Не маючи іншого виходу, перебувати десь, очікуючи кращих обставин, умов [СУМ: Т.4: 388].

Як легковажну, несерйозну оцінюють поведінку людини зооморфні метафори *цвіркуни тріщать у голові* у кого, кому. Хто-небудь легковажно себе поводить [СУ], *горобці цвірінькають у голові*. Хто-небудь легковажний, несерйозний [ФСУ 1999М: Т.1: 191].

Лексема *іржати* в переносному значенні вживається для позначення сміху людини й теж негативно оцінює її поведінку: *Іржати, як жеребець до кобили* (Д. Ужченко); *Хіба ніхто не знає, що вона й хліба спекти не годна, їй тільки до хлопців іржати* (М. Коцюбинський) – актуалізуються семи „голосно”, „нестримано”.

Таким чином, звучання тварин метафорично співвідноситься з людськими звуками: мовою, співом, сміхом, плачем тощо, даючи їм здебільшого негативну оцінку. Звукові зооморфні метафори, крім того, у зниженому плані характеризують душевний та фізичний стан особи, її поведінку. Лінгвісти припускають, що загальну семантичну асиметрію метафор у бік негативних значень можна пояснити „більш гострою емоційною і мовно-мисленневою реакцією людей саме на негативні явища” [Марданова 1997: 21].

За твердженням О. О. Селіванової, „мовна концептуалізація тваринного світу... характеризується процесами переважно антропоморфної аналогізації, що ґрунтуються на використанні сценарних структур знань про ознаки, поведінку тварин, зв’язок їх з людиною, а також на аксіологічних та емотивних стереотипах етносвідомості” [Селіванова 2002: 115]. Хоч існують й інші думки з цього приводу: зокрема, Н. О. Мішанкіна вважає, що оскільки людина й тварина належать до сфери живого, то „виникає необхідність для людини більш чітко провести межу між людським та іншим живим, яке являє собою конкуруючу сферу й тому сприймається з пейоративною оцінкою” [Мішанкіна 2002: 12].

Варто зауважити, що при створенні метафори на базі зооморфних дієслів звучання враховуються не лише акустичні параметри звукового сигналу тварини, а й її прототипові риси, ступінь агресивності, розмір, фізична сила, поведінка тощо.

У межах зооморфних метафор діє також семантична модель, за якою лексеми, що передають звуки тварин, уживаються для позначення звуків предметів, механізмів або явищ природи. На відміну від попередніх, для цих метафор акустичні параметри є домінуючими – перенесення відбувається за схожістю відтворюваних звуків: *І знову курликнули колеса; Ось там і стоїть моя хата, а ворота біля неї кизикають чайкою* (М. Стельмах); *Віки промовляють до нього в цей опівнічний час, коли вже не джмелять моторчики по садках, не шелестить вода із шлангів і над заколисаною в місячній сьйві Зачіплянкою, над її тихими вуличками панує тільки червона сторожкість неба та спокійність собору* (О. Гончар); *Поглянь, уся земля тремтить В палких обіймах ночі, Лист квітці рвійно шелестить, Траві струмок воркоче* (О. Олесь).

Звуки природної стихії – грізної, неприборканої, страшною для людини – відповідно передаються дієсловами з актуалізованими семами гучності (значний ступінь) та висоти звучання: *рикати* – перен. – Створювати різкі, сильні звуки, що нагадують рик тварин [СУМ: Т.8: 534]; *ревіти* – перен. Видавати звуки, що нагадують гучний, протяжливий крик тварин; створювати сильний шум, гуркіт [СУМ: Т.8: 472]; *вити* – 2. Утворювати звуки, подібні до виття (про явища природи) [СУМ: Т.1: 509] тощо: *віє вітер, буря, море – Чорна хмара з-за Лиману Небо, сонце криє, Сине море звірюкою То стогне, то віє* (Т. Шевченко).

Розкотисті, гучні звуки грому в народній свідомості асоціюються з ревом чи риком тварини: *Реве віл на сто гір, на сто кроків, на сто потоків* (грім) – (Нар. тв.); *Б’ють плови весняні, ричать громом гірські верхи – і дух злого холодом віє од Чорногори...* (М. Коцюбинський). Як у прямому, так і в метафоричному значенні дієслово *ревіти* реалізує семи гучності та протяжності звучання: *Ревло над шляхом сиве небо Про світ, сирітство і життя* (А. Малишко); *Реве, стогне хуртовина, Котить, верне полем* (Т. Шевченко).

Отже, у процесі метафоричної номінації відбуваються семантичні зміщення, зумовлені комунікативною метою, при цьому актуалізуються то ядерні, то периферійні семи дієслів звукової семантики, унаслідок чого можливий регулярний перехід зооморфних дієслівних акустем у предметні, натуральні та антропоморфні, а також їх трансформація в інші ЛСГ – дієслова мовлення, психічного та фізичного стану, поведінки. Аналіз метафоричних конструкцій з дієсловами звукової семантики засвідчив, що звучання, яке видають тварини, по-

різному сприймається носіями української мови. Це залежить від акустичних характеристик звукового процесу, типу джерела звучання, символічного переосмислення звукового явища тощо.

Дослідження функціонування дієслівних зооморфних акустем у складі метафор є перспективним за умови поєднання здобутків традиційної лексикології та когнітивної семантики із залученням лінгвокультурологічних даних, що сприятиме більш глибокому розумінню способу мислення носіїв української мови та їхнього світосприйняття.

Література

Антонова 2003: Антонова, С. М. Глаголы говорения – динамическая модель языковой картины мира: опыт когнитивной интерпретации: монография [Текст] / Гродненский гос. ун-т им. Янки Купалы. – Гродно: ГрГУ, 2003. – 519с. – Библиогр.: с.504-519.

Бусел 2004: Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ „Перун“, 2004. – 1440с.

Єщенко 2010: Єщенко, Тетяна. Семантико-стилістичні типи метафор: теоретичний аспект [Текст] / Т. Єщенко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 28. – Донецьк: Український культурологічний центр, Східний видавничий дім, 2010. – С.224-239.

Марданова 1997: Марданова, Д. М. Сопоставительный анализ фразеологических зоонимов в английском и турецком языках: дис... канд. филол. наук:10.02.20 [Текст] / Д.М. Марданова. – Казань, 1997. – 283с. – Библиогр.: с.149-166.

Мишанкіна 1999: Мишанкина, Н. А. Феномен звучания в интерпретации русской языковой метафоры : автореф. дис... канд. филол. наук [Текст] / Том. гос. ун-т. – Томск, 2002. – 23с.

Пастух 1999: Пастух, Н. А. Семантика міфологеми тур – бик [Текст] / Н.А. Пастух // Вісник Львівського ун-ту. Серія філологічна. – 1999. – Вип.27. – С.49-59.

Селіванова 2002: Селіванова, О. О. Мовна концептуалізація тваринного світу в українській фразеосистемі [Текст] / О.О. Селіванова // Культура народів Причорномор'я, 2002. – № 35. – С.112-116.

СУ: Словники України on-line [Електронний ресурс] / В. А. Широков, О. М. Костишин, О. Г. Рабулець, І. В. Шевченко, Н. М. Сидорчук. – Режим доступу: http://ulif.org.ua/ulp/dict_all/index.php

СУМ: Словник української мови : В 11 т. [Текст]. – К.: Наук. думка, 1970-1980.

Тимошенко 2001: Тимошенко, Ю. В. Метафора в структурі художньої свідомості: автореф. дис... канд. філол. наук [Текст] / НАН України. Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка. – К., 2001. – 20с.

Ужченко 2000: Ужченко, Д. В. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні: автореф. дис... канд. філол. наук [Текст] / Харківський держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2000. – 18с.

Фрезер 1980: Фрезер, Д. Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии [Текст] / Д.Д. Фрезер. – М.: Политиздат, 1980. – 831с.

ФСУ 1999М: Фразеологічний словник української мови [Текст] / укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. – К.: Наук. думка, 1999. – Т.1. – 528 с.; Т.2.– 980с.

Чабаненко 1995: Гартоване слово. Постійні порівняння в говірках Нижньої Наддніпрянщини. Серія „Пам'ятки мовної культури Нижньої Наддніпрянщини“ [Текст]. – Випуск III / Зібрав і впорядкував Віктор Чабаненко. – Запоріжжя, 1995. – 164с.

В статтє охарактеризовано процес метафоризації в сфері глаголів, употреблюючихся в українском языкє для передачи звуковых сигналов животных, прослежена семная динамика в семантической структуре рассматриваемых вербативов в результате формирования в них переносных значений, виявлены модели регулярних переходов зооморфных акустем в другие лексико-семантические группы.

Ключевые слова: глаголы звуковой семантики, зооморфные акустемы, звуковая метафора, акустические параметры звучания, семантическая структура глагола.

The process of metaphorization in the sphere of verbs which are used in the Ukrainian language for the transmission of sound signals of animals is described at the article. Some dynamics in the semantic structure of verbs consequently forming of figurative senses is analyzed. The models of regular transitions of zoomorphic acousteme to the other lexical and semantic groups are found.

Keywords: verbs of sound semantics, zoomorphic acoustemes, sound metaphor, acoustic parameters of sounding, semantic structure of verb.

Надійшла до редакції 23 вересня 2010 року.

ББК Ш 12 = 411. 4*34
УДК 81' 276. 6:34

ЮРИДИЧЕСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ: ВОССТАНОВЛЕНИЕ СМЫСЛОВЫХ ОСНОВ

У роботі досліджено процес формування термінологічних одиниць шляхом десимволізації лексики. Розглянуто функціонування цього способу та його значення для формування юридичної термінології. Лексичну базу аналізу складає масив лексики української та російської юридичних терміносистем.

Ключові слова: юридичний термін, десимволізація, смислова основа терміна.

Данное исследование посвящено процессу формирования терминологических единиц права в украинском и русском языках. Среди многообразия способов формирования терминологических единиц нами выделен способ десимволизации: переход слова-символа в слово-знак. Мы рассмотрим функционирование данного способа и его значение для формирования юридической терминологии. Лексическую базу анализа составляет массив лексики украинской и русской юридических терминосистем. Актуальность настоящего исследования определяется условиями глобализационных и интеграционных процессов современного общества и в связи с этим объективной необходимостью установления правовых отношений, что возможно при обеспечении адекватного понимания содержания терминологического выражения как явления правовой практики. Филологическое обеспечение данного процесса представляется принципиально значимым и объективно востребованным. Процесс формирования терминологических единиц права путём перехода слов-символов в слова-знаки является недостаточно изученным.

Говоря о типологии исследовательского интереса к данной проблематике возможно выделить следующие направления в ее анализе: диахроническое (В.М Живов, Ш. Ондруш, С.П. Хижняк, М.А. Брицын, Б.Р. Стецюк и др.) и историко-этимологическое (Н.Я. Марр, К.М. Колобова, Н.А. Луценко и др.).

Целью нашей работы является исследование процесса десимволизации терминологических единиц путём восстановления их смысловых основ как одного из возможных процессов в контексте его связи с историко-социальными и содержательными явлениями правовой действительности. Материалом исследования служат простые терминологические единицы (общенаучные, межотраслевые, узкоспециальные), собранные путём сплошной выборки из отраслевых юридических словарей. С целью получения объективных данных при определении смысловых основ терминологических единиц используются описательный и сравнительно-исторический методы.

Рассмотрим процесс восстановления смысловых основ более подробно. Обратимся сначала к терминам украинской юридической терминосистемы.

Доказ [Мисик 1999: 424]. «*Письмові докази – всякого роду документи, акти, листування службового або особистого характеру, що містять відомості про обставини, які мають значення для справи*» [ПЮЕ 2003: 390]. В этом слове рассмотрим сначала приставку *до*: укр. *до* 'до', 'к', 'в', болг. *до* 'до', 'к', 'возле', с.-хорв. *до* 'до', 'возле', др.-русс. и ст.-слав. *до* 'до', 'к', 'в' [Черных 2007, I: 257]. Данная приставка употребляется для образования глагола со значением исчерпанности – *доказати*. Обратимся к корню *каз*. Мы считаем, что в основу этимологической версии *казати* 'говорить' положен примитив *ку* 'вода': *ку* > *кга* > *кза* (преобразование согласных на стыке) > *каз* (появление гласного на стыке согласных) [~ *кос* > *коса* 'берег'] > *каза-ти* [Луценко 2009: 139]. С учётом номинативной корреляции значений 'вода' ~ 'река' – 'речь' мы приходим к выводу, что 'рот' является смысловой основой терминов: укр. *доказ*, *доказовий*, *доказовість*, *доказування*, *доказувати*, русск. *доказанность*, *доказательственность*, *доказательственный*, *доказательство*, *доказати*, *доказуемость*, *доказывание*. Знаком включения процесса десимволизации исследуемого слова становится утрата части его семантической актуализации.

Діяння [Мисик 1999: 17]. «*Суспільна небезпечність діяння характеризується заподіюванням шкоди відносинам, які охороняються державою*» [ПЮЕ 2003: 390]. Данный термин является производным от *діяти* и *дія*. Обратимся к данным этимологического словаря: др.-русс. *дѣяти* 'делать', 'трогать', 'говорить', польск. *dzieć* 'действовать', чешск. *diti* 'сказать', словац. *diat'* 'то же', н.-луж. *žas'* 'сказать' [ЕСУМ 1985: 94]. При рассмотрении лексического контекста слова отмечается близость смыслов 'делать', 'трогать' и 'говорить', что свидетельствует о связи исходной лексической единицы с движением вообще. Это движение могло осуществляться прежде всего рукой. Терминологическая единица *діяння*, по нашему мнению, является исконно однопримитивной, если принять во внимание существование более простого слова *дія*. В этом слове, по нашим данным, исторически осуществлялись следующие трансформации: *dja* < *dwa* < *du* 'близкий', 'рука'. Кроме того, *d* является субститутотом *h*, а значит, получаем *du* ~ *hu*. В свою очередь, вследствие усиления *h* в *r* представляется возможным и такое преобразование: *hu* > *ru* / *ry*- [Луценко 2007: 11]. Исследуя термин *діяння* мы допускаем, что восстановленной основой является 'рука'. Следовательно, 'рука' выступает в качестве смысловой основы терминов укр. *діяння*, *дія*, *діяльність*, а также русск. *деяние*, *деятель*, *деятельность*. Внедрение слова в иные, более детерминированные рамки закономерно приводит к лишению лексической единицы её статуса как символа.

© Баланаєва О.В., 2011

Замах [Мисик 1999: 261]. «Кримінальний закон розрізняє закінчений і незакінчений *замах* на злочин» [ПЮЕ 2003: 145]. Этот термин рассматривается как состоящий из двух частей. Мы обратимся к первой части данного термина. «Фонетически за можно возвести к *u* <лат.>: *u* → *hu* → *hwa* → *zwa* → *za*» [Луценко 2007: 77]. Рассмотрение *за* позволяет увидеть семантическую перспективу 'зад' = 'рот' ~ 'тьма'. С другой стороны, мы имеем смысловой ряд 'тьма' ~ 'небо' ~ 'верх'. Кроме того, с *за* связан также «смысл 'рот' – функционально-номинативный аналог 'руки', источника смыслов 'рядом', 'здесь' и 'сейчас'» [Луценко 2007: 77]. Для анализа второй части слова *мах* обратимся к следующим данным, указанным в этимологическом словаре: укр. *махати* 'делать махи чем-либо в воздухе', 'идти', 'ехать', 'бежать', русск. *махать*, бел. *махаць*, др.-русс. *махати*, чешск. *machati* 'махать', 'полоскать', н.-луж. *machas*, болг. *máham*, словен. *táháti* 'махать' [ЭСУМ 1989: 418]. Полезным представляется обращение к немецкому слову *machen* 'делать', что закрепляет вывод о родственности семантики данного слова со славянскими лексическими единицами. У второй части *мах* мы определяем смысл 'рука'. Анализ исследуемой терминологической единицы, позволяет сделать вывод о том, смысловой основой термина укр. *замах* является 'рука'. Процесс сужения семантических рамок в функционировании лексической единицы свидетельствует о факте десимволизации слова.

Слідчий [Мисик 1999: 35]. «*Слідчий* – посадова особа органів прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, яка призначена в установленому законом порядку, наділена функцією провадження досудового слідства» [ПЮЕ 2003: 440]. Обратимся к данным этимологического словаря: др.-русс. *слѣд* 'след', 'знак' позже 'отметка', 'грань', 'указание', болг. *след*, с.-хорв. *sljēd* (*sljijed*) 'след', 'порядок', 'последовательность', чеш., словац. *sled* 'бег', 'течение', 'последовательность', польск. *slad* 'след', в.-луж. *slěd* 'след', 'последовательность', н.-луж. *slěd* 'след' [Черных 2007, II: 174]. По мнению М.А. Брицына, общеславянское слово *слѣдъ*, параллели которого можно проследить в балтийских и германских языках, принадлежало к словам общенародногo употребления и значило 'след', 'знак, оставшийся после чего-либо' [Брицын 1965: 141]. *Слід*, *слід* ассоциируется с видением, видение, в свою очередь, – с глазом. 'Глаз' в соответствии с принципом «часть по целому» соотносится с лицом, головой [Луценко 2002: 266]. Голова же – это ум. В словах *след*, *следователь*, *слідчий* и др. заключена идея отношения к объекту исследования; идея внимательности, ума; соответственно, идея мысли, исследования. Значит, 'ум/глаз' является смысловой основой терминов: укр. *слідчий*, *слідство*, русск. *след*, *следователь*, *следственный*, *следствие*.

Рассмотрим термины русской юридической терминосистемы.

Завещание [РНЮС 2000: 130]. «В особых случаях закон допускает удостоверение *завещания* иными, помимо нотариуса, лицами» [БЮС 2006: 228]. Согласно данным этимологического словаря др.-русс. *завѣщание* и *завѣщати* заимствованы из старославянского. Приведённые слова возводятся к **věť*, от которого были образованы: укр. *завіт*, белор. *запавет*, болг. *завет*, чеш. *závět*. Указанный корень имеет значение 'говорить', 'держатъ речь' [Черных 2007, I: 312]. *Завещание* является производным от *завет*. В слове *завещание* выделяются два примитива *за* и *вещ*. Часть *за* возводится к предлогу и частице со значением 'позади', 'после', 'потом', 'из-за'. Фонетически и семантически *за* соотносится со словом *зад* (*hu* ~ *ku* ~ *su* → *sha* ~ *zga* → *zda* ~ *zad*) [Луценко 2007: 77]. Задний и передний рот номинативно связаны с одним планом выражения, то есть 'зад' = 'рот'. Вторая часть *вещ*, согласно теории предикативной природы слова, также должна быть связана со смыслом 'рот'/'зад'. *Вещ* является вариантом *вет*. Корень *вет* присутствует в словах со значением 'говорить', например: *ответ*, *совет*, *привет*. Отсюда следует, что *за* = *вещ*. *Завещание* представляет собой «распоряжение гражданина своим имуществом на случай смерти, сделанное в установленном законом порядке» [БЮС 2006: 227]. В древних русских юридических текстах завещание обозначается терминами *рукописание*, *душевная грамота*, *духовная грамота*. Эти термины появились не ранее второй половины 13 века [Живов 2002: 197]. В церковнославянских текстах встречается другой набор терминов – *завѣтъ*, *завѣщание*, *с(о)вѣщание*, *с(о)вѣтъ* [Живов 2002: 198]. Употребление в настоящее время термина *завещание* следует рассматривать как результат влияния византийского права на русское. Здесь сквозь столетия подчёркивается значимость слова: вначале было слово и последняя воля – тоже слово. Вышеизложенный материал позволяет сделать вывод, что 'рот'/'зад' является смысловой основой терминов: русск. *завещание*, *завещанный*, *завещатель*, *завещательный*, *завещать*, укр. *заповіт*, *заповіданий*, *заповідальний*, *заповідати*, *заповідач*. Снижение семантического уровня использования данного слова определило его десимволизацию.

Жалоба [РНЮС 2000: 126]. «*Жалоба* – обращение гражданина в государственные или иные публичные органы, их должностным лицам, по поводу нарушения его прав и законных интересов» [БЮС 2006: 222]. Обратимся к данным этимологического словаря: укр. *жалоба*, бел. *жалоба*, польск. *żaloba* 'печаль', н.-луж. *žalobny* 'жалобный', чешск. *žalobe*, макед. *жалба*, словен. *žalóba*. Слово образовано от основы *жал-*: др.-русс. *жаль* 'жалко', укр. *жаль* 'жаль', 'обидно', в.-луж. *žel* 'жалко', 'обидно' [ЭСРЯ 1973: 275]. Термин *жалоба* стал употребляться у восточных славян древнерусского периода и обозначал заявление одной из сторон, которая предъявляет определённые претензии другой стороне. Лексема образована «с помощью суффикса *-об-* от утраченного прилагательного *жаль*» [Брицын 1965: 97]. Лексическая единица *жалоба*, выступающая в качестве юридического термина, была свойственна языкам всех молодых восточнославянских народностей [Брицын 1965: 98].

Для установления смысловой основы данного слова, следует отметить, что номинация всех негативных ощущений связана с отсылкой к мраку-холоду [Луценко 2007: 7]. Обратимся непосредственно к рассмотрению фонетических переходов. Слово *жаль* может быть сведено к примитиву *гу*: *гу* → *гва* → *жва* → *жла* → *жал-* //

желя → жалъ . В качестве родственных к жалъ, жаловаться мы можем рассматривать глаголы жевать и желать (по 'рту'~ 'тьме'): жва → жла [> жал, жало // < 'рот'] → жьла → желя- [Луценко 2007: 26]. Подвергнутый анализу материал позволяет прийти к выводу, что именно 'рот' является смысловой основой терминов: русск. жалоба, жалобный, жалобщик, жаловаться. Процесс десимволизации указанного слова можно рассматривать в аспекте конкретизации семантической актуализации данной лексической единицы.

Наследство [РНЮС 2000: 256]. «Согласно статьи 1112 ГК РФ, в состав наследства входят принадлежавшие наследодателю на день открытия наследства вещи, иное имущество, в том числе имущественные права и обязанности» [БЮС 2006: 434]. Обратимся к корню данного слова след-. След – «отпечаток, вдавливание ноги, лапы и пр., оставшаяся на какой-либо (особенно рыхлой) поверхности» [Черных 2007, II: 174]. Параллели общеславянского слова слѣдъ прослеживаются в балтийских и германских языках. Данная лексическая единица принадлежала к словам общенародного употребления и означала 'след', 'знак, оставшийся после чего-либо'. В юридических документах слѣдъ – это признак, указание, улика, позволявшие отыскать преступника [Брицын 1965: 141]. След ассоциируется с чем-либо, оставленным позади. В древних русских текстах для обозначения наследства употребляется термин задница, позднее статокъ, остатокъ, останокъ [Живов 2002: 197]. Обратимся к данным этимологического словаря: укр слід, блр. след, болг. следа, с.-хорв. слѣд 'след', 'порядок', 'последовательность', словен. sled 'след', чеш. и словац. sled 'бег', 'течение', польск. ślad 'след', лит. slidus 'гладкий' [Черных 2007, II: 174]. В корне след с являются s-mobile. Кроме того, исторически имели место следующие процессы: субституция г – д, усиление в – л и вокализация мягкости, поэтому остальная часть возводится к примитиву ву 'вода'. Отсюда мы получаем, что из ву образовано вга, которое впоследствии привело к появлению вода (> вод > вода). В свою очередь, от слова вода произошло льда (> лёд), а от указанной лексической единицы, возможно, образованы следа > след [Луценко 2009: 171]. Анализ исследуемой терминологической единицы, позволяет сделать вывод о том, смысловой основой термина наследство является 'вода', что реализуется в функционировании таких терминов, как русск. наследие, наследник, наследный, наследование, наследователь, наследовать, наследственность, наследственный. Снижение семантического уровня использования данного слова определило его десимволизацию.

Правда [РНЮС 2000: 406]. «Правды – в русскоязычной литературе по истории государства и права традиционное обозначение сборников законов и обычаев периода раннего Средневековья по аналогии с Русской Правдой» [БЮС 2006: 558]. Ш. Ондруш считает, что праслав. pravo : pravda "имеет ту же мотивацию, что и нем. Recht и франц. droit... Праслав. pravo : pravda представляет собой субстантивные дериваты прилагательного праслав. pravъ, -a, -o с исходным значением 'равный' (сохранившимся в южнославянских языках) и вторичным значением 'правый' (восточно- и западнославянские языки). Pravo : pravda имели исходное значение 'равенство'" [Ондруш 1986: 177]. Исследованием русск. правда занимался также А.М. Брицын. Он отмечает, что это слово образовано от общеславянского прилагательного pravъ. [Брицын 1965: 83]. Термин правда относился к числу многозначных слов. Слово pravda означало 'восстановление в ходе судебного процесса справедливости, правоты, восстановление нарушенного права', 'свод правил, законов', 'договор, условия договора', 'суд', 'расследование обстоятельств дела' [Брицын 1965: 84-87]. При восстановлении смысловой основы термина правда особое внимание следует уделить мнению Н.Я. Марра. Исследователь полагает, что «этот надстроечный термин имеет двоякую филиацию в зависимости от тех двух восприятый его значения... Одно значение, синонимное с 'правом', 'законом', восходит к семантическому архетипу 'рука' (→ 'сила') → 'право', в частности – 'правая рука' и т.п.); другое значение – 'истина', это непосредственный дериват 'солнца» [Марр 1935: 270]. Н.А. Луценко указывает на возможное родство между словами правда и нем. wahr 'правдивый', Wahrheit 'правда'. Соотнося пра- и wahr в диахронии, он постулирует структуру предикации, основанной на смысловом и морфологическом равенстве членов: пра + вода. «Представляется, что правда как 'восстановление справедливости' или 'равенство' по своему смысловому прототипу – это 'вода'. Конкретно речь идёт о воде как 'отражении', соответственно, далее, о том, что устанавливает паритет (соответствие, тождество) чего-то с чем-то – законе, справедливости, возмещении, суде, восстановлении прав, правосудии и т.д.» [Луценко 2007: 28]. Правда – это отражение, соответствие, видение, свидетельство. Рассмотрев точки зрения Н.Я. Марра и Н.А. Луценко, мы можем отметить, что они не противоречат друг другу. Вода по своему смысловому прототипу – это небо, отражение неба. Следовательно, смысловой основой термина правда являются смыслы 'вода', 'небо'. Это значение сохраняется в терминах: русск. правдивость, правдивый, правдоподобие, правдоподобный; укр. правдоподобний. Семантическая коррекция, вызванная процессом утраты символического начала, определила сужение рамок функционирования слова.

Суд [РНЮС 2000: 596]. «Особыми разновидностями суда являются конституционный и административный суд» [БЮС 2006: 728]. В историко-этимологическом словаре русского языка приводятся следующие данные: др.-русск. судъ 'суд', 'тяжба', 'постановление (суда)', 'закон', 'устав', 'наказание', болг. суд, с.-хорв. суд, слов. sodišče 'судебный процесс', 'место (здание) суда', словац. súd, польск. sąd, в.-луж sud [Черных 2007, II: 216]. Изучением семантики этого слова занимался Ш. Ондруш. Он полагает, что праслав. *sodъ является субстантивным дериватом глагольной основы sed- : sēd- : sod- : sōd- 'сидеть, заседать'. По его мнению, в слове представлена вторичная назализация. От формы с аблоутом sod- : sad- образовалась основа с назализацией sond- : sand- > sodъ. Суд, по Ондрушу, является сидением, заседанием, на котором «защитники» порядка определяют наказание для преступников [Ондруш 1986: 178].

Термину *суд* уделял внимание и М.А. Брицын. Он пишет, что «по происхождению общеславянское **soďь* рассматривается как сращение двух слов: предлога *som* (> SQ) и существительного **dhos* ‘дело’» [Брицын 1965: 70]. М.А. Брицын также перечисляет в своей работе значения, в которых употреблялось слово *судь*: ‘закон’, ‘устав’, ‘разбор дела’, ‘дознание виновности’, ‘судебное дело’, ‘тяжба’, ‘судебная пошлина’, ‘приговор’, ‘судебное решение’ [Брицын 1965: 71-74].

При восстановлении смысловой основы слова *суд* необходимо обратиться к исследованиям Н.А. Луценко. Согласно его мнению, *су-* как часть слова *сумрак* обозначает ‘мрак’ и одновременно ‘зад’. То, что «сзади, мыслилось как не видное, темное – отсюда пересечение названий темноты с названиями предметов, имеющих ‘заднюю’ пространственную локализацию» [Луценко 2003: 117].

Суд/‘след’ есть то, что человек получает в качестве реакции на свой поступок. В слове *суд*, -*д* является остатком примитива *ду* ‘зад’, ‘мрак’. Мы возвращаемся к ‘следу’, ‘мраку’, тому, что человек совершил.

Как мы видим, смысловой основой термина *суд* является идея возврата – справедливости. В какой-то мере это относится и к терминам: русск. *судебник, судебный, судейский, судейство, судилище, судимость, судить, судиться, судопроизводительный, судопроизводство, судоустройственный, судоустройство, судья*, а также *подсудимый, подсудность, подсудный; укр. суд, судимість, судовий, підсудний, підсудність*. Снижение семантического уровня использования данного слова определило его десимволизацию.

Рассмотрение вышеизложенного материала позволяет сделать вывод о продуктивности процесса формирования терминологических единиц путем десимволизации лексики. Данный процесс сложен и недостаточно изучен. Мы опираемся на подход к слову как единице, которая сущностно обусловлена актом предикации. Рассмотрение процессов восстановления смысловых основ терминов позволяет более полно, более подробно представить процесс формирования терминологических единиц. В нашей работе находят свою реализацию нетрадиционные принципы этимологического анализа. По нашим наблюдениям, наряду с семантическими сдвигами отмечается экстенсивное фонетическое преобразование слова, что представляет собой одно из важнейших средств предикативной обработки лексической единицы.

В аспекте диахронии для структуры слова мы придерживаемся идеи предикативного соединения в его составе однозначных примитивов. В качестве отправного пункта фонетических преобразований выступает стык согласных, который является источником смягчений, фонетических добавлений, вставок и т.д.

В языке проявляется эгоцентристское мировоззрение, поэтому именно тело представляет собой исходную точку в процессе локализации субъектов и предметов в пространстве. Данный вывод позволяет объяснить тот факт, что у разных юридических терминов можно определить одну и ту же смысловую основу. Как правило, наиболее частотными среди основ являются концепты: ‘рот’/‘рука’, ‘сила’, ‘голова’, ‘глаз’, ‘свет’, ‘тьма’.

Рассмотрение процесса десимволизации лексических единиц позволяет сделать вывод о том, что функционирование слов в контексте определённых семантических параметров определяет изменение содержания его символического начала. Слова употребляются в более узком значении, так как стали терминами. Данное исследование является практически значимым, так как его теоретические выводы и конкретный исследовательский материал направлены на решение проблем теории и практики языка в их терминоведческом аспекте, на определение и введение креативной практики создания соответствующих современным реалиям терминологических единиц.

Процесс формирования терминологических единиц права путём десимволизации лексики является недостаточно изученным, что открывает широкие перспективы для его дальнейшего исследования с точки зрения фонетического и семантического развития слова.

Литература

- Брицын 1965: Брицын, М. А. Из истории восточно-славянской лексики [Текст] / М. А. Брицын. – К.: Наукова думка, 1965. – 159 с. – Библиогр.: с. 156-159. – 2000 экз.
- БЮС 2006: Большой юридический словарь [Текст] / под ред. проф. А. Я. Сухарева. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 858 с. – Библиогр.: с. 853. – 10 000 экз. – ISBN 5-16-002606-1.
- ЕСУМ 1985: Етимологічний словник української мови : у 7 т. [Текст] / [редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.] ; АН УРСР, ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. - К. : Наукова думка, 1983 – Т. 2 : Д-Копці. – 1985. – 570 с. – 12 000 экз.
- ЕСУМ 1989: Етимологічний словник української мови : у 7 т. [Текст] / [редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.] ; АН УРСР, ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. - К. : Наукова думка, 1983 – Т. 3 : Кора. – 1989. – 551 с. – 10 450 экз. – ISBN 5-12-001263-9.
- Живов 2002: Живов, В. М. История русского права как лингвосомиотическая проблема [Текст] / В. М. Живов /Разыскания в области истории и предыстории русской культуры / – М.: Языки славянской культуры, 2002. – С. 187-304. – Библиогр.: с. 304-305. – 2000 экз. – ISBN 5-7859-02-21-4.
- Луценко 2003: Луценко, Н. А. Введение в лингвистику слова [Текст] / Н. А. Луценко. – Горловка : Изд - во ГППИИЯ, 2003. – 144 с. – Библиогр.: с. 133-140. – 300 экз. – ISBN 966-8469-07-0.
- Луценко 2009: Луценко, Н. А. Истории наших слов: диахронно-лексикологические этюды [Текст] / Н. А. Луценко ; Донецкий национальный университет. – Донецк : изд-во «Вебер» (Донецкое отделение), 2009. – 370 с. – Библиогр.: с. 329-342. – 350 экз. – ISBN 978-966-335-314-2.

Луценко 2007: Луценко, Н. А. Истории слов. К типологии семантических и звуковых изменений в языке [Текст] / Н. А. Луценко. – Горловка : Изд-во ГТПИИЯ, 2007. – 100 с. – Библиогр.: с. 90-94. – 300 экз. – ISBN 978-966-8469-44-2.

Луценко 2002: Луценко, Н. А. Об этимологическом аспекте фразеологии [Текст] / Н. А. Луценко // В пространстве филологии. – Донецк, 2002. – С. 259-269. – Библиогр.: с. 269. – 500 экз. – ISBN 966-7695-63-8.

Март 1935: Март, Н. Я. Избранные работы [Текст] / Н. Я. Март. – М.; Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1933 – Т. 5: Этно - и глоттогония восточной Европы. – 1935. – 667 с. – 5000 экз.

Мисик 1999: Мисик, Л. В. Українсько-англійський словник правничої термінології [Текст] / Л. В. Мисик. – Київ : Юрінком Інтер, 1999. – 528 с. Библиогр.: с. 7-9. – 5000 экз. – ISBN 966-7302-89-X.

Ондруш 1986: Ондруш, Ш. Семантическая мотивация основных терминов права и торговли у славян и индоевропейцев [Текст] / Ш. Ондруш // Этимология 1984. – М., 1986. – С. 176-181. – Библиогр.: с. 181. – 2150 экз.

ПЮЕ 2003: Популярна юридична енциклопедія [Текст] – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 528 с. – 3000 экз. – ISBN 966-667-075-5.

РНЮС 1995: Русско-немецкий юридический словарь [Текст] / под ред. Л. Бергстона. – М. : Лингвистика, 2000. – 720 с. – 1060 экз. – ISBN 5-73889-131-7.

Черных 2007, I: Черных, П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка : в 2 т. [Текст] / П. Я. Черных. – 8-е изд. – М. : Рус. яз. – Медиа, 2007 – Т. 1. – 2007. – 621 с. – 3000 экз. – ISBN 978-5-9576-0356-6.

Черных 2007, II: Черных, П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка : в 2 т. [Текст] / П. Я. Черных. – 8-е изд. – М. : Рус. яз. – Медиа, 2007 – Т. 2. – 2007. – 559 с. Библиогр.: с. 481-507. – 3000 экз. – ISBN 978-5-9576-0357-3.

ЭСРЯ 1973: Этимологический словарь русского языка [Текст] / авт.- сост. Н. С. Арапова и др. ; под ред. Н. М. Шанского ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Филол. фак-т. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1963 – Т.1, вып. 5 : Д, Е, Ж. – 1973. – 304 с. – 33 720 экз.

В работе исследуется процесс формирования терминологических единиц путём десимволизации лексики. Рассматривается функционирование этого способа и его значения для формирования юридической терминологии. Лексическую базу анализа составляет массив лексики украинской и русской юридических терминосистем.

Ключевые слова: юридический термин, десимволизация, смысловая основа термина.

The work deals with the analysis of the process of forming terminological units by means of lexis desymbolization. The functioning of this way and its meaning for forming legal terminology is examined here. The lexical base of analysis is formed with the complex of lexis of the Ukrainian and Russian legal terminological systems.

Keywords: legal term, desymbolization, meaningful base of the term.

Надійшла до редакції 23 вересня 2010 року.

Важенина Олена, Бардукова Ганна

ББК Ш12=411.4*33
УДК 811.161.2'373.7

**ЕЛІПСИС ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТ КОМПЛЕКСУ ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКИХ ВИДОЗМІН
ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНОГО ТИПУ
(НА МАТЕРІАЛІ МОВИ ХИМЕРНОГО РОМАНУ О. ІЛЬЧЕНКА
“КОЗАЦЬКОМУ РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ, АБО Ж МАМАЙ І ЧУЖА МОЛОДИЦЯ”)**

У статті розглянуто еліпсис як вид структурно-семантичної трансформації фразеологізмів. Аналіз здійснено на фактичному матеріалі химерного роману О. Ільченка “Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця”.

Ключові слова: трансформація фразеологізмів, фразеотрансформи, фразеологічний еліпсис.

Сформована в межах функціональної наукової парадигми теорія лінгвістики тексту сьогодні фокусує особливу увагу науковців на питанні про функціонування мовних одиниць, фразеологічних (ФО) насамперед, у художньому тексті, їх взаємодію із середовищем – найближчим або / і віддаленим контекстом – і різного типу видозміни як результат такої взаємодії.

Нашу увагу привернули трансформаційні перетворення фразеологізмів, зокрема еліпсис як репрезентант комплексу видозмін такого типу, свідомо здійснювані письменниками передовсім із певною семантико-стилістичною метою, відтак кваліфіковані в науковій літературі індивідуально-авторськими.

Актуальність нашого наукового пошуку зумовлена активним розвитком функціонально-мовленнєвого напряму вивчення фразеології, що скерував увагу лінгвістів до семемно-компонентної організації ФО й

інтенсифікував зацікавленість прагматичними аспектами фразеологічної семантики та структури: визначив необхідність семантичного й структурного аналізу фразеологічних одиниць і вияву кореляції змін їх значення, структури й функціонального навантаження в художньому мовленні.

На сьогодні лінгвістичне явище фразеологічного еліпсиса залишається найменш вивченим виявом мовної динаміки, незважаючи на те, що є одним із найбільш продуктивних засобів створення нових експресивних виразів у сфері мовлення, художнього зокрема.

Огляд наукової літератури з питання показав, що в сучасній лінгвістичній науці відсутній єдиний усталений погляд на усічення компонентного складу як вид структурно-семантичних трансформацій фразеологізмів. Відтак і термінологічне визначення явища й досі не є впорядкованим. Так, для позначення досліджуваного лінгвістичного процесу науковці активно послуговуються термінами **редукція** й **еліпсис**. Термін **редукція** фіксуємо в роботах О.М. Бабкіна, В.А. Чабаненка, В.Д. Ужченка. Терміном **еліпсис** послуговуються мовознавці: В.В. Виноградов, І.С. Гнатюк, Н.М. Неровня, Т.В. Цимбалюк, А.П. Супрун, Л.Ф. Щербачук.

Явище редукції, за визначенням О.М. Бабкіна, “полягає у видаленні деяких слів – компонентів фразеологізму, внаслідок чого фразеологічна одиниця стає компактнішою і лаконічнішою, що збільшує її поєднувальну здатність і цілком відповідає семантичній еволюції в бік розвитку абстракції” [Бабкин 1968: 12]. Терміном еліпсис Н.М. Неровня пропонує означувати явище, пов’язане з опущенням одного або кількох слів-компонентів фразеологізму і розрізнити два види такого явища: еліпсис-скорочення й еліпсис-стиснення. Цей погляд поділяє й Л.Ф. Щербачук: “Розрізняємо два види еліпсиса: еліпсис-скорочення та еліпсис-стиснення. При еліпсисі-скороченні опускається один або кілька крайніх компонентів: *солі на рану, всіма фібрами*. При еліпсисі-стисненні опускається один або кілька центральних компонентів: *як об стінку, як виріс*” [Щербачук 2000: 11].

На думку Т. Кучеренко, такий поділ є некоректним, оскільки стабільність зовнішньої структури ФО не є абсолютною. Компоненти фразеологізму часто зазнають інверсії, дистантного розташування. Тому розрізнення еліпсиса-стиснення й еліпсиса-скорочення буде не об’єктивним, а суб’єктивним [Кучеренко 1997: 144]. Ми вважаємо, по-перше, що встановити позицію, у якій перебував усічений компонент ФО, незважаючи на нестабільність зовнішньої структури фразеологізму, можна під час зіставлення еліптованої й словникової одиниці. По-друге, є очевидним те, що дефініції понять еліпсис та редукція суттєво не різняться, а це є маркером того, що терміни часто використовуються науковцями як синонімічні (Л.Г. Скрипник, І.С. Гнатюк).

Розвиваючи погляд І.С. Гнатюк, Т.П. Свердан, вважаємо, що вживати терміни фразеологічний еліпсис і фразеологічна редукція як синонімічні на тій підставі, що ними визначаються, на думку вчених, лінгвістичні явища однакової природи, не можна. Поняття редукція й еліпсис у фразеології треба розмежовувати в аспекті таких антиномій: діяхронія – синхронія, узуальне – оказіональне, варіант – трансформ.

Редукція компонентного складу ФО – це “тривалий процес творення і функціонування усічених варіантів ФО, викликаний загальною тенденцією до економії мовних засобів і внутрішнім протиріччям між розчленованою структурою та цілісним змістом фразеологізму” [Свердан 2003: 5]. Відтак редуктовані фразеологічні одиниці, або фразеологічні варіанти, досліджуються на рівні діяхронії й поза контекстом чи ситуацією, є взаємозамінними, функціонують паралельно з інваріантними й фіксуються словником, наприклад: *підносити / піднести [тертого] хрїну (хрону, перцю і т. ін.)*. Вибір мовцем усіченого варіанта ФО детермінується традицією, або узусом, і є здебільшого автоматичним.

Еліпсис (гр. *elleipsis* – випущення, пропуск) компонентного складу ФО – це свідоме зменшення продуцентом кількості зафіксованих словником нефакультивних компонентів фразеологізму з метою досягти необхідного семантико-стилістичного ефекту. Це вид структурно-семантичних трансформацій ФО, дослідження якого можливе й здійснюється тільки на рівні синхронії й передбачає обов’язкове вивчення функціонування трансформованих фразеологізмів у контексті, встановлення мети й причин, умов і способів оказіонального усічення комунікантом словникових ФО, прийомів уведення їх у контекст.

Погляду, згідно з яким розмежування фразеологічного еліпсиса й фразеологічної редукції здійснюється саме за вищезазначеними критеріями, дотримується й І.Ф. Печериця, проте вживає інші терміни: оказіональний еліпсис і узуальний еліпсис.

Отже, **предметом** нашого дослідження є явище еліпсиса компонентного складу як виду структурно-семантичних трансформацій фразеологізмів, що передбачає свідоме “звуження рамок фразеологізму, усічення окремих його компонентів, зумовлене прагненням до економії мовних засобів і лаконізації мовлення, до усунення надлишкових з точки зору конкретного факту комунікації компонентів” [Білоноженко 1989: 130]. Еліптованими ФО, відтак, називатимуться фразеотрансформи, що за збереження відносної тотожності фразеологічного значення й етимологічного образу з повними інваріантами відрізняються від них експресивно-стилістичними відтінками значення й меншою кількістю компонентів структури.

Метою нашого наукового пошуку є дослідити індивідуально-авторську видозміну ФО у спосіб їх еліптування на матеріалі химерного роману О. Ільченка. Поставлена мета передбачає виконання таких **завдань**:

- 1) з’ясувати механізм еліпсиса – оказіонального перетворення фразеологізмів структурно-семантичного типу;
- 2) подати детальну лінгвістичну характеристику еліптованих ФО у романі О. Ільченка;
- 3) установити прагматичні й екстралінгвістичні чинники фразеологічного еліпсиса.

За словами В.В. Виноградова, лінгвістичною основою фразеологічного еліпсиса є злитість, недиференційованість елементів ФО в смислового відношенні. І це зумовлює те, що еліптичне опущення, втрата хоча б одного з компонентів фразеологізму (часто це фразеологічне зрощення) не впливає на значення цілого, відбувається безболісно.

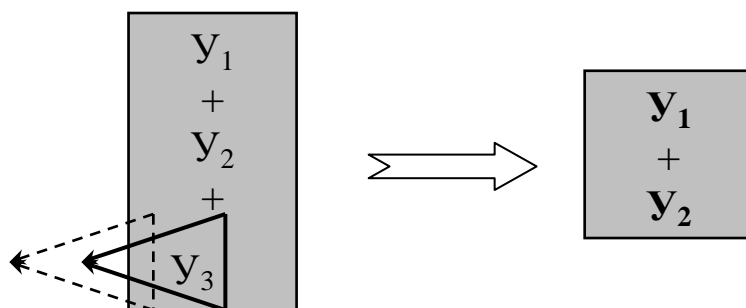
Зауважимо, що не всі ФО допускають усічення компонентного складу. Еліптуються тільки ті фразеологізми, що “внаслідок цілісності семантики прагнуть до замкненості структури і яким притаманна певна семантична надлишковість: із фразеологізму вилучаються структурно факультативні, менш образні та менш експресивні компоненти, які не несуть важливої інформації або є тавтологічними” [Свердан 2003: 12]. Отже, усикаються насамперед периферійні, нерелевантні компоненти фразеологізму з уточнювальним значенням. Константним завжди залишається семантичний стрижень одиниці.

Цілісність структури й семантики новоутвореної еліптованої ФО, за Т.П. Свердан, забезпечує референтна співвіднесеність усіченої ФО з інваріантною, що існує у свідомості реципієнта. Усічена форма (ентимема – за О. Костомаровим) перебирає на себе семантику повної, словникової, обслуговує потреби мовців без комунікативних труднощів.

Відповідно до позиції компонентів фразеологічної структури, що опускаються, диференціюємо еліпсис препозитивний, інтерпозитивний та постпозитивний.

Здійснений аналіз фактичного фразеологічного матеріалу мови роману О. Ільченка дає підстави констатувати, що найчастіше еліптується постпозитивний компонент фразеологізму:

Схема 1.

**ні сліду – і слід пропав (запав) / пропадає*

Замріє коли-не-коли гайок чи діброва, самотня верба чи груша або очерет, мов той ліс, понад річкою, – а то все трави й трави. Зайдеш у них чи й верхи вскочиш, то й нема тебе, мов потонув, – ні сліду, як на морі (1, с. 6), пор.: і слід пропав (запав) / пропадає [ФСУ 1999: 826].

**шукай вітра – шукати (ловити, доганяти і т. ін.) / пошукати (догнати, зловити і т. ін.) вітра в полі*

– Не встигне сказати! Тільки рота роззявить, а мене вже й нема: шукай вітра! – і Мамай аж підвівся з-за столу (1, с. 221), пор.: шукати (ловити, доганяти і т. ін.) / пошукати (догнати, зловити і т. ін.) вітра в полі [ФСУ 1999: 969].

**кивати – накивати (рідко закивати) / кивати п'ятами*

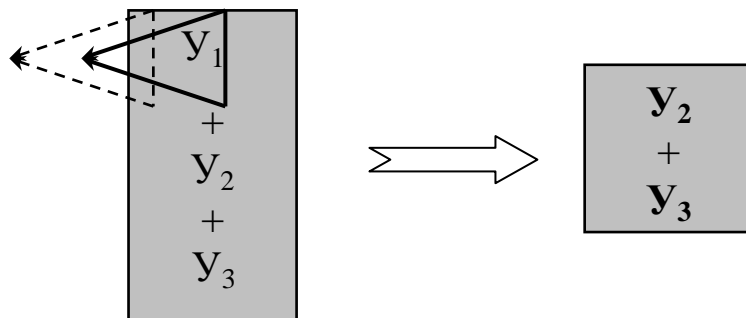
Але й кивати було нікуди (1, с. 205), пор.: накивати (рідко закивати) / кивати п'ятами [ФСУ 1999: 525].

**аж іскри з очей – [аж] іскри з очей сиплються (летять, скачуть, крешуть і т. ін.) / посипались (полетіли, поскакали, скакнули і т. ін.)*

Забавка була-таки без жартів. Аж іскри сіклися з шабель. Аж іскри з очей (1, с. 222), пор.: [аж] іскри з очей сиплються (летять, скачуть, крешуть і т. ін.) / посипались (полетіли, поскакали, скакнули і т. ін.) [ФСУ 1999: 351].

Рідше еліптується препозитивний компонент ФО:

Схема 2.

Умовні позначки: Z↔Z – інверсія компонентів ФО (синтаксична варіація)

**мов у роті вода – набирати / набрати води в рот*

– Мовчать?

– *Обоє?*

– *Мов у роті вода. В одного. В роті. Вода* (1, с. 379), пор.: *набирати / набрати води в рот* [ФСУ 1999: 517], **Z↔Z**. Реалізація еліпсованої ФО в художньому тексті супроводжена синтаксичним явищем парцеляції й сегментації речення. Це дає змогу авторові наголосити на семантичному значенні відокремлюваних членів, виділивши їх у самостійні ритмо-інтонаційні одиниці.

**як у чорта на рогах – лізти (наскакувати) / полізти (наскочити) чортові на роги*

– *Як ся маю? Посередині! Як у чорта на рогах* ... (1, с. 183), пор.: *лізти (наскакувати) / полізти (наскочити) чортові на роги* [ФСУ 1999: 438].

**Пилип-з-Конопель – вискочити (вистрибнути) як Пилип з конопель*

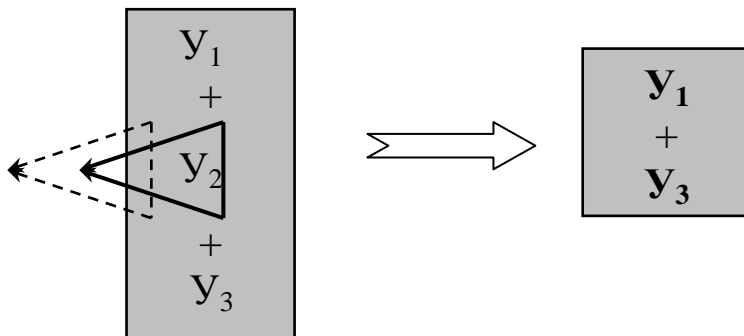
Та й Пилип-з-Конопель уже носом ловив окуні, хоч досі й умів начебто випити чарку горілки, а то й вина, доброго французького бордо з лоз Медока, Грава чи Сент-Емільйона (1, с. 444), пор.: *вискочити (вистрибнути) як Пилип з конопель* [ФСУ 1999: 104]; *ловити [носом] окунів (окуні)* [ФСУ 1999: 446], **Z↔Z**.

**повіши вусом – хоч би [тобі (собі, вам)] вусом (усом, вухом, бровою і т. ін.) повести*

– *Розмова йшла саме про неї? – спитав Мамай, повіши вусом на дерев'яний образок, що його так і тримав на колінах Пилип* (1, с. 65), пор.: *хоч би [тобі (собі, вам)] вусом (усом, вухом, бровою і т. ін.) повести* [ФСУ 1999: 653], **Z↔Z**. Усічення часток *хоч, би*, а також утворення за допомогою суфікса *-вши* дієприслівникової форми дієслова генерує переведення фразеологічного значення з площини заперечення в площину ствердження: не зважати, не реагувати на кого-, що-небудь → звернути увагу, зважити, поглянути на щось, когось.

Значно рідше еліптується інтерпозитивний компонент фразеологізму:

Схема 3.

**кинути оком – кидати / кинути недобрим оком*

І хлопчина замовк, кинув оком на своє лахміття, таке пошарпане, що не вчепиться й рак, і зніжковів (1, с. 123), пор.: *кидати / кинути недобрим оком* [ФСУ 1999: 369].

Досліджуючи явище еліпса фразеологізму в аспекті структурно-семантичного моделювання, ми простежили механізм усічення компонентів структури ФО з метою виявити закономірності творення й функціонування синхронічного трансформанта щодо діахронічного структурно-семантичного інваріанта фразеологізму. Принагідно зауважимо на тому, що можливість аналізу в такий спосіб регулюється специфікою ФО. Ми послаблюємо властивість одиниці абстрагуватися від значень лексем-компонентів – її семантичну злитість – і працюємо з вільним словосполученням, на основі якого утворений фразеологізм, усвідомлюючи при цьому, що в тексті ФО функціонуватиме монолітно, репрезентуючи один компонент семантико-синтаксичної структури речення, наприклад: *А дівчина S (Nom_{s1}) – набрала води в рот Pred (V_f)*.

Отже, схематично механізм виглядає так:

**і слід пропав (запав) / пропадає*

S (Nom_{s1}) Pred (V_{fs})

↓
ні сліду

Pred (ні + Nom_{s2})

**шукати (ловити, доганяти і т. ін.) / пошукати (догнати, зловити і т. ін.) вітра в полі*

Pred (V_{inf}) O (Nom_{s2}) Loc (в + Nom_{s6})

↓
шукай вітра

Pred (V_{fs}) O (Nom_{s2})

***накивати (рідко закивати) / кивати п'ятами**

Pred (V_{inf}) Instr (Nom_{s5})

кивати

Pred (V_{inf})

***[аж] іскри з очей сиплються (летять, скачуть, крешуть і т. ін.) / посипались (полетіли, поскакали, скакнули і т. ін.)**

аж S (Nom_{p11}) Loc_{вихідний} (з + Nom_{p12}) Pred (V_{fp1})

аж іскри з очей

аж S (Nom_{p11}) Pred (з + Nom_{p12})

***набирати / набрати води в рот**

Pred (V_{inf}) O (Nom_{s2}) Loc_{кінцевий} (в + Nom_{s4})

мов у роті вода

мов Pred (у + Nom_{s6}) S (Nom_{s1})

в роті

вода

Pred (у + Nom_{s6})

Pred (Nom_{s1})

***лізти (наскакувати) / полізти (наскочити) чортові на роги**

Pred (V_{inf}) Adv (Nom_{s3}) Loc_{кінцевий} (на + Nom_{p14})

як у чорта на рогах

як O (у + Nom_{s2}) Pred (на + Nom_{p16})

***вискочити (вистрибнути) як Пилип з конопель**

Pred (V_{inf}) як S (Nom_{s1}) Loc_{вихідний} (з + Nom_{p12})

Пилип-з-Конопель

S (Nom_{s1})

***хоч би [тобі (собі, вам)] вусом (усом, вухом, бровою і т. ін.) повести**

хоч би Instr (Nom_{s5}) Pred (V_{inf})

повівши вусом

Pred (V_{adv}) Instr (Nom_{s5})

**кидати / кинути недобрим оком*

Pred (V_{inf}) Atr (Adj_{s5}) Instr (Nom_{s5})

кинув оком

Pred (V_f) Instr (Nom_{s5})

Умовні позначки:

Репрезентанти семантико-синтаксичної структури ФО: *S* – суб’єкт дії; *Pred* – предикат; *O* – об’єкт дії; *Adr* – спрямованість дії на певного суб’єкта, адресат; *Instr* – інструмент, засіб і знаряддя дії; *Atr* – атрибут; *Loc* – обставина.

Морфологічне вираження репрезентантів семантико-синтаксичної структури ФО: *V_f* – відмінювана форма дієслова, *V_{inf}* – дієслово-інфінітив, *Nom* – іменник, *Adj* – прикметник, *V_{adv}* – дієприслівник.

Категорійні ознаки: підрядкові *s* – одинина, *pl* – множина; 1-7 – порядкові номери відмінків.

Очевидно, що в усіх випадках еліптована ФО зберігає основу діахронічного структурно-семантичного інваріанта у формі речення – предикат (*Pred*). Опускаються другорядні члени, змінюється спосіб вираження предиката. Відносна семантична й структурна тотожність із інваріантом зберігається.

Проте зафіксовано випадок порушення такої закономірності: *Пилип-з-Конопель* – *вискочити (вистрибнути) як Пилип з конопель*. За збереження відносної семантичної тотожності з інваріантом структурна тотожність ФО значно порушується: опускається предикат *вискочити (вистрибнути)*, відтак репрезентантом фразеологічного значення є суб’єкт *Пилип-з-Конопель*, що акумулює компаративну групу (порівняльний зворот) словникової ФО, виражену суб’єктивним та локативним компонентом.

Таке порушення структурної тотожності еліптованого фразеологізму з інваріантом, на нашу думку, зумовлене насамперед специфікою вихідної ФО – порівняльної з ономастичним компонентом.

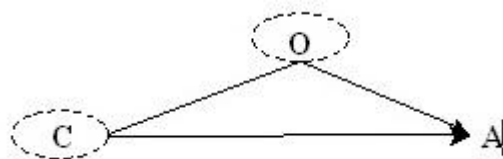
Порівняльні, або компаративні ФО, за М. Алефіренком, мають трикомпонентну структуру:

- 1) орієнтир, основа порівняння (*tertium comparationis*);
- 2) порівняльний сполучник – формальний показник порівняння;
- 3) агент порівняння.

Четвертий факультативний компонент (референт порівняння) здебільшого залишається за межами фразеологізму.

У таких трикомпонентних компаративних ФО, за спостереженнями Т.П. Свердан, завжди усікається орієнтир порівняння. Порівняльний сполучник і агент порівняння як обов’язкові компоненти компаративної групи завжди константні. У нашому випадку несталістю характеризуються орієнтир порівняння (О) *вискочити (вистрибнути)* та, у супереч результату спостереження, порівняльний сполучник (С) *як*. Інтенсифікатором ознак, названих орієнтиром, виступає агент порівняння (А) *Пилип з конопель*. Механізм усічення компаративної ФО показано на схемі 4:

Схема 4.

Зауважимо також, що переведення фразеологічного значення в антропонімну площину усіченням компонентного складу ФО супроводжується пунктуаційно-графічним способом уведення еліптованих фразеологізмів у контекст.

Т.П. Свердан та інші фразеологи твердять, що найчастіше еліптуються фразеологізми зі структурою складного речення. Проте здійснене дослідження свідчить на користь протилежного. Аналіз фактичного матеріалу показав, що еліпсиса компонентного складу як виду структурно-семантичних трансформацій фразеологізмів зазнають переважно ФО із синтаксичною структурою простого односкладного речення (7), значно рідше – простого двоскладного (2). Результати досліджень також дають право констатувати, що найбільше можливостей зменшити кількість компонентів мають ФО зі структурою простого поширеного речення (8). Це пояснюється тим, що фразеологізми зі структурою простого поширеного речення первісно реалізувалися в мовленні як висловлення, позначаючи, як і будь-яке речення, конкретну ситуацію. Згодом відбувалося абстрагування від цієї ситуації, що й уможливило зменшення кількості компонентів структури.

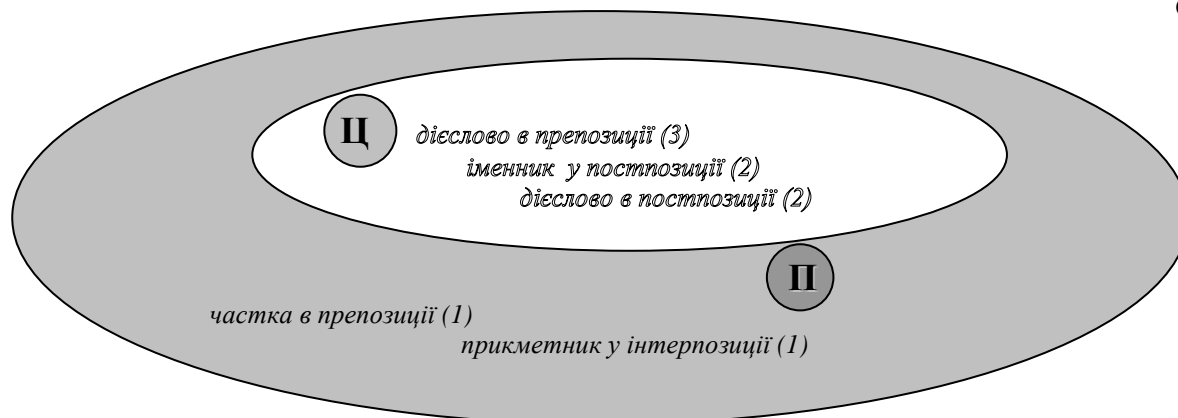
Ми також не погоджуємося з думкою Т.П. Свердан про те, що усікаються найчастіше багатоконпонентні фразеологізми: “Природно, що чим більше є цих компонентів, тим більша ймовірність деяких з них позбутися” [Свердан 2003: 10]. За нашими спостереженнями, еліптуються переважно не багато-, а дво- або трикомпонентні ФО. Дотримуючись погляду І.С. Гнатюк, вважаємо, це пояснюється тим, що “цілісне значення дво- або

трикомпонентних фразеологізмів, порівняно з багатоконпонентними фразеологізмами, більш компактно, лексичні значення окремих компонентів два-, трикомпонентних фразеологізмів менш відчутні” [Білоноженко 1989: 134].

Зауважимо, що найчастіше опускаються прості (однослівні) дієслівні за морфологічною приналежністю компоненти: *ні сліду пропав, аж іскри з очей сиплюються, мов набрати у роті вода, як лізти у чорта на рогах, вискочити Пилип-з-Конопель*. Помічена тенденція до їх імплікованого вияву у внутрішньофразеологічній семантичній структурі опосередковано через заперечні (ні), підсилювальні (аж) частки, а також обставинні компоненти із локальним значенням (у роті, на рогах). Рідше опускаються іменники (*шукай вітра в полі, кивати п'ятами*), прикметники (*кинув недобрим оком*), частки (*хоч би повівши вусом*).

Послуговуючись методом моделювання фразеологічних полів, ми формуємо й графічно відтворюємо закономірності функціонування фразеологізмів у романі О. Ільченка “Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця”. Фразеологічне поле явища еліпсиса компонентного складу ФО із визначенням центра й периферії показано на схемі 5:

Схема 5.

Усічення компонентного складу ФО відбувається під впливом комплексу зовнішніх і внутрішніх чинників. Еліпсис як вид структурно-семантичних трансформацій ФО уможливлений передовсім слівною природою компонентів. І це є одним із внутрішніх чинників перебігу явища усічення. Зовнішніми ж чинниками є загальномовна тенденція до економії, лаконізації мовлення (спрощення синтаксичних структур, зменшення надлишкової інформації), його увиразнення, а також до абстрагування від конкретної ситуації тощо. Вагомим є також чинник наміру, психофізичного стану продуцента, фонової інформації.

Еліпсис ФО є дієвим засобом актуалізації експресивних властивостей ФО. Стилістично виправдане оказіональне усічення фразеологізму дає можливість О. Ільченкові яскравіше передати відчуття, настрої персонажів; підкреслити інтенсивність, несподіваність дії; каталізувати думки читача, дати змогу домислити недоказане, насолодитися своєю лінгвальною ерудитією; експлікувати потенційні семи, надати словниковій ФО нових відтінків у значенні; створити ситуацію непорозуміння між персонажами твору тощо.

Отже, ми дійшли висновку, що еліптовані ФО є важливим джерелом емоційно-експресивної насиченості, мають яскраве прагматико-стилістичне спрямування і виконують функції лаконізації, естетизації, деавтоматизації мовлення автора та його персонажів.

Перспективу дослідження вбачаємо в подальшому вивченні індивідуально-авторських видозмін фразеологізмів структурно-семантичного й семантичного типу в химерному романі О. Ільченка.

Література

Бабкин 1968: Бабкин, А.М. Русская фразеология, ее развитие, источники и лексикографическая разработка [Текст]: автореф. дис. докт. филол. наук: 10.02.01 – русский язык / Бабкин Александр Михайлович. – Л., 1968. – 26 с.

Білоноженко 1989: Білоноженко, В.М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів [Текст] / В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк; відп. ред. Л.С. Паламарчук; Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР. – К.: Наук. думка, 1989. – 156 с. – Бібліогр.: с. 145 – 154. – 520 прим. – ISBN 5 – 12 – 000619 – 1.

Важеніна 2000: Важеніна, О.Г. До проблеми розмежування фразеологічних трансформацій, модифікацій та варіацій [Текст] / О.Г. Важеніна // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. – Донецьк: ДонНУ, 2000. – Вип. 6. – С. 310 – 313.

Загнітко 2001: Загнітко, А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис [Текст] / А.П. Загнітко; Донецький національний університет. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с. – Бібліогр.: с. 553 – 613. – 500 прим. – ISBN 966 – 7277 – 90 – 9.

Кучеренко 1997: Кучеренко, Т.П. До проблеми трансформації фразеологізмів [Текст] / Т.П. Кучеренко // Наук. вісник Чернівецького ун-ту: зб. наук. праць. Слов'янська філологія. – Чернівці: ЧДУ, 1997. – Вип. 9. – С. 143 – 147.

Неровня 1990: Неровня, Н.Н. Вариантность и синонимия в украинской фразеологии [Текст]: дис. канд. филол. наук: 10.02.02 – языки народов СССР (украинский язык) / Неровня Надежда Никитична; Институт языковедения им. А.А. Потебни. – К., 1990. – 160 с.

Свердан 2003: Свердан, Т.П. Усічення як тип структурно-семантичного варіювання і спосіб трансформації у фразеології [Текст]: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова / Свердан Тетяна Петрівна; Прикарпатський університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2003. – 20 с.

ФСУ 1999: Фразеологічний словник української мови [Текст] / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 1999. – 984 с. – 5000 прим. – ISBN 5 – 12 – 000635 – 3.

Цимбалюк 1996: Цимбалюк, Т.В. Мова перекладу М. Лукаша: Фразеологія роману Мігеля де Сервантеса Сааведри “Дон Кіхот” [Текст] / Т.В. Цимбалюк; ред. Л.О. Пустовіт; Ін-т української мови НАН України. – К.: Довіра, 1996. – 238 с. – Бібліогр.: с. 185 – 203. – ISBN 966 – 507 – 035 – 5.

Щербачук 2000: Щербачук, Л.Ф. Загальномова та індивідуально-авторська фразеологія в художніх текстах (на матеріалі творів О. Гончара) [Текст]: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова / Щербачук Лідія Федорівна; Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 2000. – 20 с.

Джерела

Ільченко, О.Є. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця [Текст]: роман / О.Є. Ільченко. – К.: Дніпро, 1984. – 520 с.

В статье рассмотрен эллипсис как вид структурно-семантической трансформации фразеологизмов. Анализ проведен на фактическом материале химерического романа А. Ильченко “Козацькому роду нет перевода, или же Мамай и Чужая Молодица”.

Ключевые слова: трансформация фразеологизмов, фразеотрансформы, фразеологический эллипсис.

Ellipsis as a kind of semantic-structural transformation of phraseological units is presented in the article. The analysis is based on the factual material of A. Ilchenko's chimeric novel “Cossacks' stock will never come to an end or Cossack Mamay and Another's Young Married Woman”.

Keywords: transformation of phraseological units, phraseological transforms, phraseological ellipsis.

Надійшла до редакції 1 липня 2010 року.

Людмила Гапонова

ББК 81.411.1-34

УДК 811.161.2'373.4

ПОНЯТТЄВА ОСНОВА ТЕРМІНА, ТЕРМІНОЛОГІЇ У КРИМІНАЛІСТИЦІ

Досліджується поняттєва основа понять “термін”, “термінологія”, “терміносистема” у криміналістиці як юридичній науці, уточнено поняття “номенклатурних назв” як особливих термінів, що співвідносяться з конкретними поняттями, простежується розбіжність у тлумаченні поняття “термінологія” серед мовознавців.

Ключові слова: термін, термінологія, терміносистема, номенклатурні назви, юридична термінологія, криміналістична термінологія.

Мовознавці намагалися й намагаються дати термінові чітке визначення (О. Ахманова, Г. Васильєва, В. Гондюл, Т. Панько, О. Реформатський, Л. Симоненко, С. Шелов та ін.). Проблема визначення терміна є предметом наукових досліджень представників різних термінологічних шкіл. Становлення теорії терміна було довгим і складним, тому в лінгвістичній літературі неодноразово наголошувалося на відсутності загальноприйнятої дефініції цього поняття.

На сьогодні існує величезна кількість визначень терміна. Це пояснюється тим, що термін є об'єктом цілого ряду наук, і кожна наука прагне виділити в ньому ознаки, які є найістотнішими з її погляду. Наведемо деякі з дефініцій поняття “термін”, які представлені у вітчизняній лінгвістиці.

Термін (від лат. terminus – межа) 1) у формальній логіці – поняття, виражене словом; 2) слово, що є назвою певного поняття. Точний, неточний термін, вдалий, невдалий термін, новий термін, філософські терміни, технічні терміни, спеціальні терміни (що позначають спеціальні поняття окремих галузей науки, мистецтва, техніки, виробництва та под.). На думку О. Реформатського, у цих визначеннях відбулося об'єднання термінології, номенклатури і спеціальної фразеології, що, на думку дослідника, слід диференціювати [Реформатський 1986: 165]. О. Реформатський відносив до термінів “слова спеціальні, обмежені своїм особливим призначенням; прагнучи бути однозначними як точне вираження понять і назв речей” [Реформатський 1974: 288].

За В. Виноградовим, термін – це слово з функцією дефінітива, тобто слово, визначальне поняття [Виноградов 1947: 12-13].

Термінологію звичайно визначають як: 1) науку про терміни; 2) частину словникового складу мови, що охоплює спеціальну лексику; 3) систему позначення наукових і професійних понять якої-небудь однієї галузі знання. Термінологія кожної науки є системою, яка відрізняється від термінології інших наук не тільки змістом понять, виражених термінами, але й суто лінгвістичними ознаками.

Виділяючи термінологічний сектор, О. Реформатський зазначав, що “термінологія – це замкнутий словниковий контекст, межі якого зумовлені певною соціальною організацією дійсності. На відміну від буденної лексики термінологія має соціально-обов’язковий характер. Хоча терміни будь-якої наукової термінології чітко протиставили загальним словам, все ж таки слід побоюватися проникнення в термінологію обивательських значень слів” [Реформатський 1968]. Але далі там само ми зустрічаємо: “Галузь термінології, з одного боку, замкнута, з іншого – перебуває в безперервній взаємодії з буденною мовою. Всяке буденне неслужбове слово може стати терміном шляхом включення до спеціального словника за ознакою точної відповідності з певним соціальним організованим мовленням. З іншого боку, будь-який термін може повернутися в буденну мову шляхом втрати точної відповідності з предметом, який називає” [Реформатський 1968]. Словом “термінологія” до недавнього часу позначалася не тільки сукупність термінів будь-якої спеціальної галузі, але й сама наука про терміни.

Особливе місце серед спеціальних мов завжди посідала мова права. Її появу пов’язують, перш за все, з величезним значенням правової системи в цілому. Терміни правової галузі повинні мати такі ознаки: однозначність (точність), загальнодоступність, загальноживаність і стійкість. На жаль, досить часто через специфіку мовної свідомості носії мови не можуть відрізнити юридичний термін від загальноживаного, у результаті чого уявлення і поняття спотворюються, що є неприпустимим для мови права.

Існує ряд досліджень, у яких вивчається юридична термінологія (Д. Милославська, Н. Михайлівська, С. Хижняк та ін.). На думку С. Хижняка, ця термінологія неоднорідна, в ній можна виділити “термінологію права (закону) і термінологію правознавства (юриспруденції), такий розподіл, у свою чергу, пов’язано з різними сферами функціонування юридичної термінології: офіційно-ділової і наукової” [Хижняк 1997]. Автор уточнює, що термінологія права – це термінологія, що використовується у правовій практиці, а термінологія правознавства – це термінологія правової доктрини (науки про право). Основний склад термінів правознавства і права є загальним. На думку С. Хижняка, їх відмінність полягає в тому, що термінологія правознавства складніша за термінологію права, оскільки в ній використовуються терміни, які позначають теоретичні поняття, що не зустрічаються в текстах законів (наприклад, *гіпотеза*, *диспозиція* і под.).

Також слід зазначити, що юридична термінологія виникла у Х столітті саме як термінологія права і була закріплена в стародавніх законодавчих актах, а термінологія правознавства виникла у XVIII столітті, коли почалося теоретичне осмислення правової науки. Як зазначає С. Хижняк, “Таке співвідношення термінології права і термінології правознавства ще більшою мірою ускладнює визначення юридичного терміна і характеру термінологічності різних номінативних одиниць, що використовуються в юридичній термінології” [Хижняк 1997: 7].

Юристи визначають юридичний термін так: “*Юридичний термін* – це слово або словосполучення, яке вживається в законодавстві, є узагальненим найменуванням юридичного поняття, що має точний і визначений сенс, і відмінний смисловою однозначністю, функціональною стійкістю” [Піголкін 1990: 65]. Юридична термінологія – це сукупність термінів, яка виражає систему правових понять і призначена забезпечувати потреби спілкування у сфері юридичної науки і практики. Формується під впливом зовнішніх і внутрішньомовних чинників. У процесі еволюції юридична термінологія збагачується новими термінами і поняттями, постійно поглиблюється та вдосконалюється її усталений поняттєвий апарат і його словесне вираження. Кожному історичному періоду відповідає своя система понять і термінів, адекватно віддзеркалюючи певний етап розвитку державно-правових явищ та їх осмислення, а також продуктивні на той час моделі й способи термінотворення. На формування юридичної термінології у кожній мові впливали також міжнародні й, відповідно, міжмовні зв’язки. Запозичення і мовна інтерференція (взаємодія мовних систем при білінгвізмі) – важливі чинники термінотворчого процесу. Поширення сфери правового регулювання, поява нових галузей права на стику наук спричиняють активне творення юридичної термінології за рахунок залучення термінів суміжних сфер. Юридичній термінології, як і будь-якій історично сформованій термінологічній системі, притаманні як загальнолюдські, так і національно-специфічні мовні закономірності.

Криміналістична термінологія (далі – КТ) належить до недосліджених тем у сучасному термінознавстві й на сьогодні ще не стала предметом уваги вчених. Висвітлення процесу формування та дериваційних особливостей у творенні КТ є важливим завданням сучасного термінознавства, яке визначене потребою в упорядкуванні й тлумаченні криміналістичних термінів, а також уніфікації визначень, понять та категорій. Це зумовлено тим, що в криміналістиці існує безліч дискусійних положень, відсутнє однозначне тлумачення певних понять.

Криміналістика – юридична наука, яка виникла в надрах кримінального процесу як сукупність технічних засобів і тактичних прийомів, а також способів їх використання для розкриття злочинів, що зумовлює її синтетичну природу і досить своєрідний тезаурус власної термінології (хоч як самостійна наука криміналістика сформувалася порівняно недавно – кінець XIX століття). Історія її формування вплинула на вживання

різноманітного арсеналу правових, судово-медичних та природничо-технічних термінів, які на сьогодні є системою криміналістичних знань.

Термінологічний корпус сучасної криміналістики, як і будь-якої іншої термінології, складається із загальних (філософських, що використовуються в мові як засоби спілкування взагалі), загальнонаукових (які використовуються в кількох близьких галузях знань чи групах наук) і вузькоспеціальних (які вживаються тільки в криміналістиці або близьких до неї за предметом дослідження науках, наприклад, у теорії оперативно-розшукової діяльності та под.) понять. У роботі аналізуються термінолексеми сучасної криміналістики, але не всі вони є об'єктом детального дослідження, оскільки більшість загальних і загальнонаукових понять криміналістики у "своїх" наукових галузях належать до основних понять відповідних терміносистем. Наприклад, такі поняття як *асфіксія*, *астенція*, *аутоліз* є спеціальними поняттями судово-медичної термінології, але досить часто зустрічаються у матеріалах криміналістичних експертиз. До вузькоспеціальних криміналістичних термінів, які стали об'єктом нашого дослідження, належать такі поняття як *еджескопія*, *дактилоскопія*, *габітоскопія*, *гомеоскопія*, *пальмоскопія* (назви розділів криміналістичної науки); назви криміналістичних експертиз: *трасологічна*, *одорологічна*, *генотопоскопічна* тощо; численні назви методів криміналістичних досліджень: *сигналітичний*, *контрастуючий*, *стереоскопічний*, *репродуктивний* та ін. Майже в кожній групі термінів криміналістики активно функціонують відантропонімічні утворення: *реактив Воскобойникова*, *трубка Мохова-Шинкаренка* (назви на позначення понять засобів дослідження), *порох Лішева*, *пістолет Токарева*, *лінії Бокаріуса* (назви на позначення понять об'єктів дослідження), *метод Орлової*, *метод Бурова*, *метод Герасимова* (назви на позначення понять методів криміналістичних досліджень) тощо. У КТ наявні і міжгалузеві терміни-омоніми, наприклад, термін *деривація* є спеціальним поняттям у лінгвістиці й криміналістиці, позначаючи зовсім різні поняття. Тезаурус КТ містить також поняття, які вже функціонували в загальнонавчній мові, але в складі стійких криміналістичних терміносполук набули термінологічного значення: *"свіжий" слід*, *"жирний" слід*, *"сліпий" слід*, *"сліпий" рановий канал*, *"почерк" злочинця*, *хімічна пастка*, *провинна поінформованість* та под.

З огляду на той факт, що криміналістика є юридичною наукою, обов'язковим складником кримінального процесу, слід висвітлити досягнення термінознавства у напрямках дослідження суспільно-політичної, юридичної, правової (правочинної) термінології на сьогодні, оскільки в ряді цих праць можна простежити й аналіз поодиноких термінів криміналістики, які не були предметом окремого аналізу, а досліджувалися як складники зазначених терміносистем права, проте, стосовно об'єкта нашого дослідження, ці роботи стали першими розвідками опосередкованого вивчення КТ в українській мові. Дослідники розглядали юридичну термінологію, вивчаючи різні аспекти цієї лексики. На сьогодні висвітлено такі питання: юридична термінологія в мові білоруських письмових пам'яток XV-XVIII століть [Лозовський 1966], юридична термінологія східних слов'ян до XV століття [Бріцин 1967], ділова мова Петровської епохи в юридичних кодексах Давньої Русі та Петровської епохи [Петрунін 1984], джерела історичного вивчення юридичної термінології української та російської мов XVII – XVIII століття [Артикуца 1997]; термінологічно-правовий фонд української мови, проблеми методології дослідження [Артикуца 1999], юридична лексика кримінально-процесуального права Гетьманщини [Стецюк 1999], запозичення неслов'янського походження в юридичному термінологічному просторі української мови [Онуфрієнко 2000], лексика кримінального права [Василькова 2003] та ін.

Аналіз наукових розробок у галузі юридичної термінології показує, що у вітчизняній науці накопичено великий досвід вивчення цих лексичних одиниць. Однак, незважаючи на певні досягнення в розробці цієї проблеми (включаючи й сучасні праці), маємо ряд невіршених питань, які становлять як теоретичний, так і практичний інтерес. Отже, зазначені праці частково висвітлюють поодинокі термінолексеми криміналістики, але, на жаль, в контексті юридичної термінології, як складники останньої. Тривалий час дослідниками не виокремлювалася КТ від юридичної, як у свій час юридична термінологія не виокремлювалася від суспільно-політичної. Уперше КТ була виокремлена як окрема галузева терміносистема в 2005 році в дисертаційному дослідженні О. Трушиної "Терміносистеми криміналістики и криминологии в рамках когнитивного терміноведення (в русском и французском языках)" [Трушина 2005]. У цій роботі були визначені основні концепти двох наук (криміналістики і криминології) з метою проникнення в структуру науки криміналістики, для визначення ролі й місця криміналістичних термінів у російській мові.

Українська термінознавча наука повсякчас мала активні позиції, незважаючи на цілеспрямоване гальмування її розвитку (урядові та різноманітні суспільно-політичні перепони). Формування національної наукової термінології – це складний довготривалий процес, що залежить від різних чинників і в першу чергу від того, наскільки широким є функціональне і суспільне поле конкретної національної мови, виміри її державного застосування. Крім того, важливу роль відіграють тенденції загального розвитку національної мови. Відсутність до 1991 року належного суспільно-державного й адміністративно-правового захисту української мови і практичних можливостей для її реалізації стали причиною того, що і в кількісному, й, особливо, в якісному плані вона ще не повністю задовольняє таку розвинену галузь, якою сьогодні є криміналістика.

Розгляд досліджуваної термінології зумовлений також практичними потребами суспільства. Указом Президента України від 19 червня 1995 року ("Про заходи щодо здійснення правової реформи в Україні") № 458/95 було створено Українську комісію з питань юридичної термінології, вироблення якої у період

національного відродження України стало необхідною умовою нормального функціонування всіх державних і громадських інститутів.

Сумарною і прийнятною для наукового обігу вважаємо таку дефініцію: термін – слово або словосполучення, що позначає поняття певної галузі науки, техніки тощо. Основними ознаками терміна є: системність; наявність дефініції; тенденція до однозначності в межах свого термінологічного поля, тобто термінології певної галузі; стилістична нейтральність; точність семантики, висока інформативність. Ці ознаки реалізуються лише в межах терміносистем, за їх межами термін втрачає свої дефінітивні та системні характеристики – детермінологізується, тобто переходить у загальноживану лексику [Укр. мова: Енциклопедія 2004: 682]. Так визначає термін Л. Симоненко, синтезуючи раціональне різних наукових поглядів щодо структури та ознак терміна як мовної одиниці.

Термінологією в сучасному мовознавстві називають і науку про терміни, і термінофонд, накопичений і використовуваний нацією протягом її пізнавально-інтелектуального розвитку, і окрему терміногрупу (із лінгвістичного погляду – окрему групу слів-термінів).

Номенклатуру науковці визначають як систематизований перелік різновидів певних предметів тієї чи іншої спеціальної сфери діяльності, що виражені термінологічними одиницями. На основі такого розуміння номенклатури номенклатурні одиниці (номени) можна вважати особливими типами термінів, що співвідносяться з конкретними поняттями й актуалізують предметні зв'язки.

Лексичний склад української мови переживає сьогодні період активного розвитку й перегляду з погляду сучасної мовознавчої науки, що пов'язано з історичними та політичними подіями в житті нашої країни. Найвиразніше цей процес проявляється в особливому шарі лексики – термінології, яким послуговуються наука, техніка, мистецтво та інші галузі, пов'язані з людською діяльністю й активним пізнанням світу. Становлення українського термінознавства як науки вимагає від фахівців системного й усебічного дослідження, вироблення концепції українського термінотворення, яка повинна засновуватися на національному ґрунті і вмщувати в собі попередній міжнародний досвід і надбання.

Мовознавці не вперше стикаються з проблемою наукової термінології української мови. За довготривалу історію української мови це питання порушувалося кілька разів, але кожного разу ті чи інші політичні події (внутрішні або зовнішні) перешкоджали процесу розробки української концепції термінотворення.

З отриманням Україною статусу суверенної держави постало завдання до перегляду питань міжнародного права і відповідної термінології українською мовою (за радянських часів провідна роль у цьому аспекті належала російській мові). До отримання незалежності Україна не виступала на міжнародній арені як самостійна держава, тому поняття “українська правова термінологія” не було актуальним.

З 1991 року, тобто майже 20 років, Україна бере активну участь у міжнародній економічній, політичній, культурній діяльності. Будь-який з цих процесів має правову сторону. Майже всі аспекти права представлені у міжнародній правовій діяльності нашої країни: міжнародне економічне право України, митне право України, міжнародне приватне право України, міжнародне публічне право України тощо.

Формування власне української терміносистеми криміналістики як складника термінології права останнім часом актуалізувалося, як і довготривалі дискусії щодо визначення понять “*термін*”, “*терміносистема*” знову привертають увагу мовознавців.

Прихильники так званої *субстанціональної теорії* вважають, що терміни – це особливі слова або словосполучення, які відрізняються від інших номінативних одиниць однозначністю, точністю, системністю, незалежністю від тексту та емоційною нейтральністю (Д. Лотте, В. Даниленко, Б. Головін, Т. Кияк та ін.) [Івіна 2003: 23]. Але тільки невелика кількість термінів відповідає таким критеріям.

Прихильники ж *функціонального погляду* вважають, що терміном може бути будь-яке слово, оскільки терміни – це не особливі слова, а тільки слова в особливій функції. Проте деякі функції, що приписуються термінам, властиві й іншим шарам лексики.

О. Луньова вважає, що для утворення повноцінної дефініції поняття “*термін*” слід враховувати механізми утворення терміна, наявність або відсутність його семантичної цілісності, а також належність до певної терміносистеми, оскільки термін набуває реального значення тільки в межах термінології відповідної галузі знань [Івіна 2003: 13].

Б. Головін зазначає, що термін – це окреме слово чи утворене на базі іменника підрядне словосполучення, що означає професійне поняття і призначене для задоволення специфічних потреб спілкування у сфері певної професії (наукової, технічної, виробничої, управлінської) [Д'яков 2000: 10].

За Л. Івіною, “термін – це основна одиниця науки, спеціальних галузей знань та сфер діяльності людини, що повинна номінувати об'єкти та процеси й одночасно служити засобом пізнання навколишнього світу” [Івіна 2003: 14].

Розбіжність у тлумаченні поняття *термінологія* можна звести до трьох параметрів: 1) наука про терміни; 2) фахова лексика у складі всіх слів певної мови; 3) спеціальна лексика, що обслуговує певну галузь науки чи техніки [Д'яков 2000: 11]. Наукова термінологія як продукт вищої форми людської свідомості має національний ґрунт і міжнародний характер. Природно сформовані галузеві термінологічні системи є національним варіантом термінології, основу якого складають власномовні слова, що зазнали термінологізації шляхом їх дефінування. Поряд з цим чинником формування і становлення системи термінів є запозичення і сприйняття та осмислення світового термінологічного досвіду.

Дискусійним залишається досі й поняття “*терміносистема*”. Існують різні погляди на закритість або відкритість термінологічних систем, на спосіб їх організації та поповнення лексичного запасу. Так, А. Крижановська вважає, що терміносистема – це “лексичний пласт, що формується штучно, кожна одиниця якого повинна мати певні обмеження у вживанні та оптимальні умови для свого існування та розвитку” [Крижановська 1985: 8].

На думку В. Овчаренко, “формування термінологічних систем відбувається за загальними законами мовного розвитку і водночас як частини лексичного складу, яка найбільше зазнає свідомого впливу, корегується науковцями. Зміни у системі понять науки викликають зміни й у термінологічній системі, оскільки остання є структурним елементом науки, виражає поняття у галузі наукового мислення. Розбудова національних систем термінів пов’язана з рівнем науки, освіти, соціально-економічним і суспільно-політичним станом суспільства” [Овчаренко 1969: 95].

В. Лейчик, навпаки, стверджує, що терміносистема виникає шляхом упорядкування стихійно складеної термінології, тобто певна сукупність номінативних одиниць окремої галузі науки перетворюється в організовану структуру з визначеними й зафіксованими відношеннями у її межах [Лейчик 1986: 88].

У термінології досить важливою є проблема вивчення поля. Термін *поле* у мовознавстві вводився і раніше, однак наукова ідея термінологічного поля належить О. Реформатському, який вважав полем терміна ту термінологію, поза якою слово втрачає свою характеристику терміна.

І. Кочан вважає терміносистему класифікаційним утворенням, яке складається з певних термінологічних полів та взаємопов’язаних екстралінгвально й інтралінгвально елементів [Кочан 1998: 64].

Автори монографії “Основи термінотворення” стосовно поняття “*терміносистема*” зазначають: “Термін є невід’ємним елементом системи, якщо під системою розуміти сукупність елементів цілого, між якими існує обов’язковий і тривкий зв’язок. Сукупність зв’язків у межах такого цілого визначає його структуру. Таким чином, системність є однією з найважливіших умов терміна. Термін може існувати лише як елемент терміносистеми, якщо під останньою розуміти впорядковану сукупність термінів, які адекватно висловлюють систему понять теорії, що описують певну спеціальну сферу людських знань чи діяльності” [Д’яков 2000: 11].

В. Даниленко вважає, що включення слів і словосполучень у терміносистему може відбуватися тільки за наявності окремої спільної категорії чи поняття, що номінуються базовим корпусом термінів [Даниленко 1976].

С. Гриньов вказує, що на початковому етапі формування терміносистеми одним з основних джерел поповнення є запозичення слів і словосполучень із сумісних дисциплін та загальнонавчаної лексики [Гриньов 1993: 23].

При утворенні та формуванні терміносистем важливу роль відіграють як екстралінгвальні фактори, що зумовлюють необхідність домінування понять галузі знань та сфер діяльності й потребу деталізувати чи ускладнити поняття фундаментальних галузей науки, так і лінгвальні, що пов’язані з різноманітністю поняттєвих відносин, що передаються термінами й можливістю об’єднати різні у поняттєвому відношенні компоненти у багатослівних термінах. Поповнення лексичного запасу терміносистем відбувається не тільки завдяки появі нових термінів (у суспільно-політичних науках це відбувається меншою мірою, ніж у науках природничих чи технічних (пов’язаних безпосередньо з дослідництвом, експериментами, виробництвом). У процесі міжгалузевих комунікацій відбувається взаємне запозичення термінів відповідними галузевими терміносистемами. Такий процес можна назвати інтеграцією терміносистем.

Сучасний стан термінологічної справи ставить перед українським термінознавством низку завдань, пов’язаних з висвітленням процесів формування національних галузевих терміносистем, термінологізації, детермінологізації, вироблення власних принципів термінотворення, методології уніфікації терміносистем, а також встановлення меж інтернаціоналізації термінів на формальному і дефінітивному рівнях.

Отже, формування галузевих термінологій перебуває в тісному зв’язку з розвитком науки. Термін виникає як результат наукового пізнавального процесу, що зумовлює необхідність дослідження терміносистем на предмет адекватності відбиття понять відповідної галузі знань і пов’язаних з цим проблем термінотворення та функціонування термінологічних одиниць.

Термінознавство розв’язує завдання вивчення специфічних процесів окремих терміносистем, що дозволяє скласти загальну картину стану розвитку вітчизняної термінологічної лексики. Зазначимо ряд праць, які присвячені термінологіям різних галузей знань: природничої (Л. Симоненко), художньої кераміки (Н. Левун), суспільно-політичної (Т. Панько), юридичної (О. Сербенська, Б. Стецюк), граматичної (Н. Москаленко), художнього розпису (Ю. Рисіч), математичної (А. Крейтор), фізичної (В. Пілецький), образотворчої (Б. Михайлішин), хімічної (Г. Наконечна), геологічної (М. Годована) та ін.

Слід зазначити, що крім наукових досліджень термінологів і мовознавців у галузі правової лексики, є ряд наукових розробок юристів і правознавців. Ю. Прадід зазначає, що на стику двох наук – юридичної і філологічної, виникла юридична лінгвістика [Прадід 2002; Прадід 2003].

Отже, розглянувши деякі дотичні до криміналістики наукові розробки й галузеву літературу 20-х років ХХ – початку ХХІ століть, можна зробити висновок, що процес термінотворення здійснювався свідомо й цілеспрямовано, з оглядом на існуючі наукові засади термінотворення, однак, незважаючи на досягнення термінознавства, вивчення лінгвістичних засад КТ в Україні має фрагментарний характер, оскільки здійснювалося спочатку як складник суспільно-політичної, а з часом – переважно в контексті юридичної або правничої термінології, тому специфічні мовні риси, системна організація, перспективи розвитку КТ залишаються недослідженими. З’ясування загальних та специфічних закономірностей організації

криміналістичної терміносистеми на різних етапах становлення, аналіз процесів творення термінів, дослідження їх складу з погляду походження сприятиме упорядкуванню всієї терміносистеми, її уніфікації та стандартизації, дозволить прогнозувати тенденції подальшого розвитку, водночас сприятиме підвищенню її статусу в суспільному житті, досягненню належного рівня мовного забезпечення криміналістичних галузей, що додатково актуалізує тему обраного дослідження.

Література

- Артикуца 1997: Артикуца, Н.В. Джерела історичного вивчення юридичної термінології української та російської мов XVII – XVIII ст. [Текст] / Н.В. Артикуца // УДПУ. Система і структура східнослов'янських мов: Міжкафедр. зб. наук. праць / Ред. кол. М.М. Пилинський (відп. ред.) та ін. – К.: УДПУ, 1997. – С. 3-20.
- Артикуца 1999: Артикуца, Н.В. Термінологічно-правовий фонд української мови, проблеми методології дослідження [Текст] / Н.В. Артикуца // Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Система і структура східнослов'янських мов: Міжкафедр. зб. наук. праць / Ред. кол. Н.В. Артикуца (відп. ред.) та ін. – К.: Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 1999. – С. 164-188.
- Брицин 1967: Брицын, М.А. Юридическая терминология в восточнославянской письменности до XV века [Текст] : автореф. дисс. на соискание науч. степени докт. филол. наук / М.Я. Брицын. – Хмельницкий, 1967. – 38 с.
- Василькова 2003: Василькова, Л.М. Макрополе злочину у лексиці кримінального права [Текст] / Л.М. Василькова // Південний архів (Філолог. науки): Зб. наук. праць. Вип. XXI. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 42-47.
- Виноградов 1947: Виноградов, В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове) [Текст] / В.В. Виноградов. – М.; Л.: Учпедгиз, 1947. – 784 с.
- Гриньов 1993: Гринёв, С.В. Терминоведение: итоги и перспективы [Текст] / С.В. Гринёв // Терминоведение. – 1993. – № 3. – С. 23.
- Д'яков 2000: Д'яков, А.С. Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти [Текст] / А.С. Д'яков, Т.Р. Кияк, З.Б. Куделько. – К.: Видавничий дім “КМ Akademia”, 2000. – 218 с.
- Даниленко 1976: Даниленко, В.П. О терминологическом словообразовании [Текст] / В.П. Даниленко // Вопр. языкознания. – 1976. – № 4. – С. 76-85.
- Івіна 2003: Івіна, Л.И. Лингво-когнитивные основы анализа отраслевых терминосистем [Текст] / Л.И. Івіна. – М.: Академический проект, 2003. – 304 с.
- Кочан 1998: Кочан, І.М. Слова з міжнародними терміноелементами в сучасній українській літературній мові [Текст] / І.М. Кочан // Мовознавство. – 1998. – № 6. – С. 62-66.
- Крижановська 1985: Крыжановская, А.В. Сопоставительное исследование терминологий русского и украинского языков [Текст] / А.В. Крыжановская. – К.: Наук. думка, 1985. – 203 с.
- Лейчик 1986: Лейчик, В.М. О языковом субстрате термина [Текст] / В.М. Лейчик // Вопр. языкознания. – 1986. – № 5. – С. 87-97.
- Лозовський 1966: Лозовский, В.М. Юридическая терминология в языке белорусских письменных памятников XV – XVII вв.: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук [Текст] / В.М. Лозовский. – Минск, 1966. – 17 с.
- Овчаренко 1969: Овчаренко, В.Н. Термин, аналитическое наименование и номинативное определение [Текст] / В.Н. Овчаренко // Современные проблемы терминологии в науке и технике: Сб. ст. / Отв. ред. акад. В.С. Кулебакин. – М.: Наука, 1969. – С. 91-121.
- Онуфрієнко 2000: Онуфрієнко, Г.С. Запозичення неслов'янського походження в юридичному термінологічному просторі української мови [Текст] / Г.С. Онуфрієнко // Ономастика і апелятиви: Зб. наук. праць. Вип. 9. – Дніпропетровськ: ДДУ, 2000. – С. 96-104.
- Петрунін 1984: Петрунин, В.О. Из истории письменного-деловой речи (существительные со значением отвлеченного действия на -ние / -ение и качества на -ость, -ство в юридических кодексах древней Руси и Петровской эпохи) [Текст] / В.О. Петрунин // Функциональные и социальные разновидности русского литературного языка XVIII в.: Сб. науч. тр. / Отв. ред. В.В. Замкова. – Л.: Наука, 1984. – С. 5-30.
- Піголкін 1990: Язык закона [Текст] / Под ред. А.С. Піголкіна. – М.: Юридическая лит-ра, 1990. – 200 с.
- Прадід 2002: Pradid, Y. Zadania lingwistyki prawa jako nauki i dyscypliny dydaktycznej [Text] / Y. Pradid // Przegląd Policyjny. – Szczytно. – 2002. – № 2 (66). – S. 33-37.
- Прадід 2003: Pradid, Y. Predmet pravnickej lingvistiky ako vedy a ucebnej discipliny [Text] / Y. Pradid // Policajna teoria a prax. – Bratislava. – 2003. – № 2. – S. 61-64.
- Реформатський 1947: Реформатский, А.А. Введение в языкознание [Текст] / А.А. Реформатский. – М.: Просвещение, 1947.
- Реформатський 1968: Реформатский, А.А. Термин как член лексической системы языка [Текст] / А.А. Реформатский // Проблемы структурной лингвистики: Сб. ст. / АН СССР, Ин-т рус. яз., отв. ред. В.П. Григорьев. – М.: Наука, 1968. – С. 103-125.
- Реформатський 1986: Реформатский, А.А. Мысли о терминологии [Текст] / А.А. Реформатский // Современные проблемы русской терминологии. – М.: Наука, 1986. – С. 165-198.

Стецюк 1999: Стецюк, Б.Р. Юридична лексика кримінально-процесуального права Гетьманщини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” [Текст] / Б.Р. Стецюк. – Запоріжжя, 1999. – 20 с.

Трушина 2005: Трушина, Е.В. Терминосистемы криминалистики и криминологии в рамках когнитивного терминоведения (в русском и французском языках) [Текст] : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. філол. наук: спец. 10.02.02 “Языки народов Российской Федерации” / Е.В. Трушина. – Екатеринбург, 2005. – 23 с.

Укр. мова: Енциклопедія 2004: Українська мова: Енциклопедія [Текст] / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співгол.), М.П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М.П. Бажана, 2004. – 824 с.

Хижняк 1997: Хижняк, С.П. Юридическая терминология: формирование и состав [Текст] / С.П. Хижняк. – Саратов: СГУ, 1997. – 136 с.

Исследуется понятийная основа понятий “термин”, “терминология”, “терминосистема” в криминалистике как юридической науке, уточнено понятие “номенклатурных названий” как особых терминов, которые соотносятся с конкретными понятиями, прослеживается расхождение в толковании понятия “терминология” среди языковедов.

Ключевые слова: термин, терминология, терминосистема, номенклатурные названия, юридическая терминология, криминалистическая терминология.

The paper deals with the concepts of notions as “term”, “terminology”, “term system” used in criminal sciences, the paper specifies concept “nomenclature names” as a term related to peculiar object of the reality, and explains the definition difference of the word “terminology”.

Keywords: term, terminology, term system, nomenclature names, judicial terminology, criminal terminology.

Надійшла до редакції 21 вересня 2010 року.

Ирина Герасименко

ББК Ш12=411.2*212.2*31

УДК 81'367.623.2+81'371

СМЫСЛОВОЕ СОДЕРЖАНИЕ РУССКИХ КОЛОРАТИВОВ С ПРОИЗВОДНОЙ ЦВЕТОВОЙ НОМИНАЦИЕЙ

Статья посвящена исследованию змістового наповнення слів із вторинним колірним значенням, що використовуються в мові російського фольклору й у мові художньої літератури. У роботі розглянуто кількісне співвідношення цих одиниць у текстах різних жанрів, їхню семантику та функціонування.

Ключові слова: колоратив, семантика, російська мова, мова фольклору, мова художньої літератури.

Колоративы принято считать относительно закрытой группой слов. Однако состав русских цветообозначений пополняется. Увеличение числа этих единиц происходит не только за счёт описательных конструкций с компонентами *цвет / цвета*, словосложений и заимствований, но и за счёт прилагательных с производной цветовой номинацией. Несмотря на наличие исследований в отношении таких адъективов (см., например, работы О. А. Давыдовой, А. П. Василевича, А. А. Качаевой, Г. Ф. Одинцова и др.), изучение этой группы слов сводится к рассмотрению их значений. Поэтому цель данной статьи – проанализировать состав и семантику адъективов с производной цветовой номинацией и сравнить их использование в русской народнопоэтической и литературно-художественной речи. Материалом исследования послужили примеры из разножанрового фольклора и произведений И. Тургенева, О. Мандельштама, И. Северянина, Л. Андреева, И. Бунина, А. Солженицына, М. Шолохова, братьев Вайнеров, Ч. Абуллаева, Л. Улицкой, А. Иличевского, А. Прилепина. Выбор довольно широких временных рамок, жанров, направлений и идиостилей отвечает цели исследования. А именно – комплексно описать расклассифицированные по семантическим группам русские колоративы с производной цветовой номинацией и сопоставить их использование в языке фольклора и в языке художественной литературы.

Цветовые значения у слов с производной колоративной номинацией возникли «по модели “такой, как...”» [НЦИЯ 2007: 229] благодаря, в основном, «предметно-языковой», соотносимой с цветом конкретного объекта, стратегии запоминания цвета [Лю Юй Ин 2003: 29]. Эти производные метафорические образования с позиций современного языка подразделяются на две группы – прилагательные с первичной (1) и с вторичной (2) цветовой номинацией. К колоративам (1) относятся те, у которых значение цвета является основным и единственным. Это, например, закреплённые лексикографическими словарями лексемы *коричневый* ‘тёмный буро-жёлтый’ [МАС 1983 (2): 104], *багровый*, *багряный* ‘червлёный’, ‘пурпуровый’, ‘самого яркого и густого красного цвета’ [Даль 1981 (1): 36], *кипенный* ‘белый’ [МАС 1983 (2): 50; Даль 1981 (2): 30, 109], *кубовый* ‘синий’ [МАС 1983 (2): 144]. Они, будучи образованными от существительных *корица*, *багрец*, *кипень*, *куб*, «постепенно утрачивают изначальную этимологическую связь со своим источником и начинают восприниматься как абстрактные» лексемы [НЦИЯ 2007: 10] с цветовым значением. Ср.: *На шелковистом коричневом картоне стоял золотой факсимильный росчерк и строгий штампик* (Л. Улицкая); *На её багряном*

лице сердитость была малиновая (А. Солженицын); *Она сумела цепкой извлечь из-под штукатурки испанку – и обнаружить красные тупоносые туфли на толстых каблуках под кипенными оборками [...]* (А. Иличевский); *И странно было видеть, как тепло, несмотря на зной, были одеты мужчины: кубовая рубаха до колен, ватная куртка [...]* (И. Бунин). Данные адъективы представлены в народнопэтической (*коричневый, багрецовый*) и индивидуально-авторской речи (*коричневый, багровый, багряный, кипенный, кубовый*). Ср. употребление лексем *коричневый, багрецовый* в языке устного народного творчества: *Ах, тёща к обедне идёт, / На ней [...]* / *Епанечка коричневая, / На ней шапочка аленькая* [РФ 1986: 187]; *У собора пресвятыя Богородицы, / Мощёны мосточки всё калиновы, / А вбиты гвоздочки шеломчатые, / Расстилены сукна багрецовые* [Былины 1988: 373]. В структуре значения данных слов содержится, как правило, только сема цвета. Исключением выступает прилагательное *коричневый*, которое в литературно-художественной речи наделено различными оценочными смыслами. В частности, при описании элементов внешности семантика данного колоратива может дополняться не зафиксированными в ряде толковых словарей (см., например: [МАС 1983 (2): 104; Ожегов 1986: 254]) значениями ‘старый’, ‘увядший’, ‘больной’. Ср.: *Старуха [...]* *горестно жевала коричневыми и сухими, как вишнёвая кора, губами* (М. Шолохов); [...] *узбек – высохший, худенький, почти коричневым старик с клинышком маленькой чёрной бородки и в коричневой же потёртой тюбетейке* (А. Солженицын); *По коричневому лицу её, по глубоким морщинкам на щеках катились мелкие, как бисер, слезинки* (М. Шолохов). При репрезентации артефактов коричневого цвета в языковом сознании говорящих также сформировано оценочное значение ‘старый’ по отношению к прилагательному *коричневый*. Ср.: [...] *из тупоносых лагерных кирзовых ботинок вывешивались уголки портянок, коричневых от времени* (А. Солженицын). Кроме дополнительных созначений ‘старый’, ‘увядший’, ‘больной’, лексема *коричневый* наделена в русской лингвокультуре образным смыслом ‘нацизм’ в составе перифрастического интернационализма *коричневая чума* [Ожегов 1986: 254], который в индивидуально-авторской речи осложняется дополнительным значением ‘коммунизм’ и синонимизируется с композитом *красно-коричневый*. Ср.: *И вы равняете нас, освободителей Европы от коричневой чумы, с фашистской нечистью?* (братья Вайнеры); *И, наконец, сказали, что коммунисты ничуть не лучше фашистов, даже термин придумали «красно-коричневые»* (Ч. Абдуллаев).

К числу адъективов с вторичной цветовой номинацией (2) принадлежат используемые в народнопэтической и литературно-художественной речи слова *золотой* ‘золотой’, *серебряный* ‘серебряный’, *розовый* ‘бледно-красный’, *вишнёвый* ‘тёмно-красный’, *бирюзовый* ‘зеленовато-голубой’, *кумачовый* ‘ярко-красный’, *небесный* ‘голубой’ и их дериваты. В список употребляемых в языке художественной литературы колоративов (2) входят также образованные от существительных слова *аквамариновый* ‘зеленовато-голубой’, *аспидный* ‘чёрный’, *агатовый* ‘чёрный’, *малиновый* ‘красный’, *малахитовый* ‘ярко-зелёный’, *фиалковый* ‘цвета фиалки’, *ржавый* ‘красно-бурый’, *изумрудный* ‘ярко-зелёный’, *опаловый* ‘бледно-стекловидный’, *оливковый* ‘жёлто-зелёный с коричневым оттенком’, *пшеничный* ‘цвета пшеницы’, *соломенный* ‘светло-жёлтый’, *песочный* ‘коричнево-жёлтый’, *смоляной* ‘чёрный’, *сумрачный, сумеречный* ‘серый’, *пламенный* ‘оранжево-красный’, *сиреневый* ‘лиловый’, *молочный* ‘голубовато-белый’, *абрикосовый* ‘цвет абрикоса’, *персиковый* ‘цвета персика’, *красный* ‘цвета крови’, *мандариновый* ‘цвета мандарина’, *апельсиновый* ‘цвета апельсина’, *пепельный* ‘сероватый’, *огненный, огнистый, огневатый* ‘красный’, *бронзовый* ‘золотисто-коричневый’, *шафрановый* ‘жёлто-оранжевый с коричневым оттенком’, *рудой, рудный* ‘рыжий’, *каштановый* ‘коричневый’, *кофейный* ‘тёмно-коричневый’, *шоколадный* ‘коричневый’, *канареечный* ‘светло-жёлтый’ и др. По сути, лексемы *золотой, серебряный, розовый, вишнёвый, бирюзовый, кумачовый, небесный* функционируют и в языке фольклора, и в языке художественной литературы. При этом в народнопэтической и литературно-художественной традиции отмеченные колоративы и их дериваты являются (за исключением слов *золотой, серебряный* в языке фольклора и *золотой, серебряный, розовый* в языке художественной литературы) моносемантиками, описывающими цвет артефактов. Например: *Ах, тёща к обедне идёт, / Молодая к обедне идёт, / На ней юбочка вишнёвая* [РФ 1986: 187]; *Платочек мой, / Бирюзовенький, / Утирайся, милый мой, / Пока новенький* [Частушки 1990: 316]; *Не прогнавайся, хозяин, / В чём ходила, в том и вышла: / В белой тоненькой рубашке, / В кумачовой телогрейке* [НТ 1991: 105]; *Прилетели голуби, нарядили её в платье золотое, туфельки красные, а в косы ленты вплели небесные* [Сказки 1988: 316]; *Ильинична польхала вишнёвым румянцем [...]* (М. Шолохов); *Это было у моря, где волна бирюзова, / Где ажурная пена и соната пажса* (И. Северянин); *У переднего всадника на груди кровел, как рана, кумачовый бант* (М. Шолохов); *Дверь открыла та женицина в небесных погонах с тупым и тяжёлым лицом* (А. Солженицын). Напротив, адъективы *золотой, серебряный* в языке фольклора, и в языке художественной литературы наделены разными значениями. Так, слово *золотой*, которое справедливо считают одним из самых «распространённых, высоковалентных определений» русского фольклора [Давыдова 1984: 119], регулярно употребляется для обозначения ‘хороший’, ‘лучший’, ‘дорогой’. Например: *Я на пожинку ходила, / По прокосью грабила, / Золотую слёзоньку / На пожинке оставила* [РФ 1986: 136]; *Стала Марфа Прекрасная в саду как красное солнышко, золотая грудь как звёздочка* [Сказки 1988: 406]; *У меня милка золотая – / Золотая, да не вся: / Кабы вся-то золотая – / Дотронуться бы нельзя* [Частушки 1990: 356]. Слово *золотой* «несёт образные и эмоционально-оценочные коннотации» [Пелевина 1987: 35] и в литературно-художественной речи. Например: *Представь себе: прелестная головка, так называемые «золотые» волосы и чёрные глаза* (И. Бунин); *У меня остаётся одна забота на свете: / Золотая забота, как времени бремя избыть* (О. Мандельштам); *Вижу я, будто стою я в поле, а кругом розь, такая высокая, спелая, как золотая* (И. Тургенев). Лексема *серебряный* в свою очередь передаёт смыслы ‘хороший’, ‘звонкий’, ‘блестящий’. Ср.:

Отыграли мои пальцы / По серебряным ладам; / Отходили мои ножки / За миланей по следам [Частушки 1990: 136]; *В равнинных степях дружно таял снег, обнажались жирно блестящие чернозёмом проталины, серебряными голосами возговорили вешние ручьи [...]* (М. Шолохов). К полифункциональным единицам языка художественной литературы относится также слово *розовый*. Данное прилагательное надделено дополнительными коннотациями ‘здоровый’, ‘замёрзший’, ‘ничем не омрачённый’ при характеристике, например, цвета лица. Ср.: *Вёз их казак-старообрядец с таким детским розовым и чистым лицом, что даже Штокман беспричинно ёжил улыбкой губы, глядя на него* (М. Шолохов); *Первый – гренадёрского роста, гибкий, с розовым охолодавшим лицом – ступил на середину комнаты* (А. Солженицын); *Крохотная девочка в ватном пальтеце и капюшоне, из-под которого только и видны были розовые щёчки и носик, хотела подойти к совсем уже крохотной собачонке [...]* (Л. Андреев). Применительно к этим описаниям коллективное сознание фиксирует в семантической структуре колоратива *розовый* значение такого цвета, который «является признаком молодости, здоровья и отсюда приятного внешнего вида» [НЦИЯ 2007: 156]. Отметим, что при передаче цвета элементов внешности лингвокреативное мышление носителей русского языка может подвергать семантику указанного колоратива переработке, наделять слово *розовый* негативным контекстом. Ср.: *Даже издали было различимо его розовое, гладкое лицо отменно питающегося человека, что отличало депутата от всех рядом стоящих, серолицых и суетливых* (А. Прилепин). Возможно, слишком розовый цвет лица, описываемый с помощью адъектива *розовый*, воспринимается в русской культуре как благополучный, сытый, т. е. ‘плохой’, и контрастирует, тем самым, с уставшим, выработанным лицом.

Ряд колоративов с производной цветовой номинацией (2) употребляется не только для передачи спектральных значений с наличием / отсутствием дополнительных смыслов, но и значений неконкретизированного, тёмного цвета. Это, например, относится к прилагательным *сиреневый* и *опаловый*. Ср.: *В сиреневой колючей над двором темноте чернела приоткрытая дверь сарая* (М. Шолохов); *Мимо, в опаловой ночной темноте, поблёскивая огнями, пробежали вагоны Дагестанского полка* (М. Шолохов). Употребление слов *сиреневый* и *опаловый* для выражения тёмного времени суток оправданно. Колоратив *сиреневый* как ‘лиловый’ и лексема *опаловый* как ‘бледно-стекловидный’, связанный со значением ‘непрозрачный’, допустимы в таком употреблении. В силу их смыслового содержания данные адъективы синонимизируются при описании тёмного цвета.

Лексемы с первичной (1) и вторичной (2) цветовой номинацией вошли в группу колоративов на базе прототипических объектов, поиск которых «идёт постоянно» [НЦИЯ 2007: 126]. Носитель языка, «давая имена цветовым оттенкам по аналогии с соответствующими предметами, в первую очередь привлекают те из них, которые чаще всего попадают на глаза, лучше всего ему известны» [Василевич 1987: 131]. К таким эталонам-прототипам принадлежат драгоценные металлы (*золотой, серебряный*), минералы (*аспидный, малахитовый*), драгоценные (*изумрудный*) и полудрагоценные камни (*агатовый, бирюзовый, аквамаринный, опаловый*), растения (*розовый, фиалковый, кубовый, сиреневый, шафрановый, каштановый, пшеничный, оливковый*), фрукты, ягоды, цитрусовые (*абрикосовый, персиковый, малиновый, вишнёвый, мандариновый, апельсинный*), ткани (*кумачовый*), сплавы и ржавчина (*бронзовый, ржавый*), песок (*песочный*), смола (*смоляной*), солома (*соломенный*), небо (*небесный*), напитки и сладости (*молочный, кофейный, шоколадный*), кровь (*кровавый, рудой, рудный*), краска (*багрецовый, багровый, багряный*), огонь (*огненный, огнистый, огневатый*), пламя (*пламенный*), пепел (*пепельный, пепелистый*), сумрак (*сумрачный, сумеречный*), птицы (*канареечный*), кипень (*кипенный*). Из нецветовых значений данных прилагательных развились спектральные оттенки, которые и закрепились в семантической структуре указанных лексем. Ср. использование слова *агатовый* в первичном ‘из агата сделанный’ и во вторичном (спектральном) значении: *Леночка [...] вдела в уши чёрные агатовые блюдечки с мелкой жемчужиной посередине [...]* (Л. Улицкая); *Желтоватый загар ровно покрывал [...] кожу её широкоскулого лица, грубоватого, но почти красивого своей прямой и строгой живостью глаз – не то агатовых, не то янтарно-серых, менявшихся, как у кошки* (И. Бунин). Часть адъективов – это малочастотные (*кубовый, кипенный, аспидный*) или отнесённые к периферии семантических рядов (*рудой, рудный*), образованные от зап. *руда* ‘кровать’ [Даль 1982 (4): 108] < ‘вода’ < ‘тьма’ [Луценко 2009: 30] слова).

Итак, несмотря на относительную закрытость состава адъективов, обозначающих цвет, в русском языке эта группа лексических единиц имеет тенденцию к пополнению. Число колоративов расширяется благодаря появлению у качественных прилагательных производных цветовых значений. Однако продуктивность образования новых лексем, обозначающих собственно цвет, сопровождается (за исключением слов *золотой, серебряный* в языке фольклора и *золотой, серебряный, розовый, коричневый* в языке художественной литературы) их моносемантизмом. Прилагательные с производной цветовой номинацией носители русской лингвокультуры используют для актуализации цвета и, в ряде случаев, связанного со спектральными характеристиками смысла ‘тёмный’ (*сиреневый, опаловый*). Количественный состав данных слов в языке фольклора и в языке художественной литературы различен. В народнопоэтической речи имеет место ограниченный список лексем с производной цветовой номинацией (*золотой, серебряный, розовый, коричневый, багрецовый, вишнёвый, бирюзовый, кумачовый, небесный*). Рассматриваемые прилагательные в индивидуально-авторской речи представлены широким списком слов. Такой состав и семантика адъективных колоративов свидетельствует, во-первых, об увеличении числа лексем, которые обогащают возможности выражения цветовых оттенков, и, во-вторых, об их узком смысловом содержании (за исключением адъективов *золотой, серебряный* в народнопоэтической и *золотой, серебряный, розовый, коричневый* в литературно-художественной речи). Считаём, что дальнейшее изучение состава и семантики русских слов с производной цветовой

номинацией будет способствовать конкретизации полученных здесь выводов.

Литература

- Былины 1988: Былины [Текст] / Сост., вступ. ст., подгот. текстов и коммент. Селиванова Ф. М. – М. : Сов. Россия, 1988. – 576 с.
- Василевич 1987: Василевич, А. П. Исследование лексики в психолингвистическом эксперименте : на материале цветообозначения в языках разных систем [Текст] / А. П. Василевич / АН СССР ; Ин-т языкознания ; отв. ред. В. Н. Телия. – М. : Наука, 1987. – 140 с. – Библиогр.: с. 135-139. – ISBN 5-484-00930-8.
- Василевич 2005: Василевич, А. П., Кузнецова, С. Н., Мищенко, С. С. Цвет и названия цвета в русском языке [Текст] / Под общ. ред. А. П. Василевича. – М. : КомКнига, 2005. – 216 с. – ISBN 5-484-00057-2.
- Давыдова 1984: Давыдова, О. А. О семантической структуре прилагательного *золотой* в языке русских народных волшебных сказок [Текст] / О. А. Давыдова // Специфика семантической структуры и внутритекстовых связей фольклорного слова : сб. науч. тр. / Курск. гос. пед. ин-т. – Курск, 1984. – С. 118–126.
- Даль 1981: Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка : [в 4 т.]. [Текст] / В. Даль. – М. : Рус. яз., 1981. – Т. 1. – 1981. – 699 с.; Т. 2. – 1981. – 779 с.
- Даль 1982: Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка : [в 4 т.]. [Текст] / В. Даль. – М. : Рус. яз., 1982. – Т. 4. – 1982. – 683 с.
- Луценко 2009: Луценко, Н. А. Истории наших слов : диахронно-лексикологические этюды [Текст] / Н. А. Луценко ; Донецкий национальный университет. – Донецк : Изд-во «Вебер» (Донецкое отделение), 2009. – 370 с. – Библиогр.: с. 329-342. – 350 экз. – ISBN 978-966-335-314-2.
- Лю Юй Ин 2003: Лю Юй Ин. Цветообозначение и символика цвета в китайском языке [Текст] / Лю Юй Ин // Актуальні проблеми металінгвістики : зб. ст. за матеріалами III-ї міжнар. наук. конф. / Черкаськ. держ. ун-т імені Б. Хмельницького. – У 2-х ч. – Ч. 1. – Черкаси : Брама, 2003. – С. 29–33. – Библиогр.: с. 321.
- МАС 1983: Словарь русского языка : [в 4-х т.] [Текст] / Под ред. А. П. Евгеньевой. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Рус. яз. – Т. 2 : К–О. – 1983. – 736 с. – (АН СССР ; Ин-т рус. яз.).
- НЦИЯ 2007: Наименования цвета в индоевропейских языках : системный и исторический анализ [Текст] / отв. ред. А. П. Василевич. – М. : КомКнига, 2007. – 320 с. – Библиогр.: с. 279-314. – ISBN 978-5-484-00930-5.
- НТ 1991: Народный театр [Текст] / Сост., вступ. ст., подгот. текстов и коммент. А.Ф. Некрыловой, Н.И. Савушкиной. – М. : Сов. Россия, 1991. – 544 с.
- Ожегов 1986: Ожегов, С. И. Словарь русского языка : ок. 57 000 слов [Текст] / С. И. Ожегов ; под ред. чл.-корр. АН СССР Н. Ю. Шведовой. – [18-е изд., стереотип.]. – М. : Рус. яз., 1986. – 797 с.
- Пелевина 1987: Пелевина, Н. Ф. Коннотативные компоненты значения слова в процессе исторического развития языка (на материале значений цвета) [Текст] / Н. Ф. Пелевина // Семантика слова в диахронии : межвуз. темат. сб. науч. тр. / [редкол. : Р. В. Алимпиева и др.]. / Калинингр. гос. ун-т. – Калининград, 1987. – С. 35–42.
- РНЗПП 1990: Русские народные загадки, пословицы, поговорки [Текст] / Сост., авт. вступ. ст., коммент. и слов Ю.Г. Круглов. – М. : Просвещение, 1990. – 335 с.
- РФ 1986: Русский фольклор [Текст] / Сост. и примеч. В. Аникина. – М. : Худож. лит., 1986. – 367 с.
- Сказки 1988: Сказки : [в 3-х кн.] [Текст] / Сост., вступ. ст., подгот. текстов и коммент. Ю.Г. Круглова. – М. : Сов. Россия, 1988. – Кн. 1. – 544 с.
- Частушки 1990: Частушки [Текст] / Сост., вступ. ст., подгот. текстов и коммент. Ф. М. Селиванова. – М. : Сов. Россия, 1990. – 656 с.

Статья посвящена исследованию смыслового содержания слов с производной цветовой номинацией, используемых в языке русского фольклора и в языке художественной литературы. В ней рассмотрено количественное соотношение этих единиц в текстах разных жанров, их семантика и функционирование.

Ключевые слова: колоратив, семантика, русский язык, язык фольклора, язык художественной литературы.

This present paper is devoted to the examination of the Russian words with the secondary colour nomination in Russian folk texts and literature. The object of illustration is the quantitative correlation, semantic and functioning of these units.

Keywords: colour designation, semantics, Russian language, language of folklore, language of literature.

Надійшла до редакції 7 вересня 2010 року.

ББК Ш 12=411.4*312+Ш 12=432.4*312
УДК 81'373.7=161.2=112.2

ДЕСЕМАНТИЗАЦІЯ ЕЛЕМЕНТА 'СОБАКА' / 'HUND' ЯК КОМПОНЕНТА СТАЛИХ НАРОДНИХ ПОРІВНЯНЬ І ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ УКРАЇНСЬКОЇ ТА НІМЕЦЬКОЇ МОВ

У статті продовжується вивчення особливостей функціонування концепту 'собака' / 'Hund' в мовних картинах світу українців та німців. У ній розглянуто випадки десемантизації номенів на позначення собаки у структурі сталих народних порівнянь і фразеологізмів української та німецької мов.

Ключові слова: концепт, мовна картина світу, номінативний процес, десемантизація.

Одним із пріоритетних напрямків сучасних концептологічних досліджень є вивчення концептів тваринного світу з погляду їх ролі у розкритті образно-номінативної природи мови. Лінгвістичні дослідження номінативних одиниць з анімальним компонентом проводилися як на матеріалі окремих мов (М.В. Дмитрук, Т.В. Козлова, І.Л. Покровська, Д.В. Ужченко та баг. ін.), так і в міжмовному зіставному аспекті (О.М. Брославська, Т.І. Гончарова, А.Д. Райхштейн та ін.). Вивчення ж особливостей функціонування концепту 'собака' / 'Hund' в мовних картинах світу українців та німців входить до кола поки що не досліджених питань сучасної лінгвістики, що зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Концепт 'собака' є органічною частиною мовних картин світу як українського, так і німецького народів. Лексеми, що вербалізують концепт 'собака' у мові, широко застосовуються при створенні мовної картини світу на різних рівнях мови. Номен на позначення собаки та їхні мовні аналоги використовуються у кількох основних напрямках: для характеристики людини на основі ознак, притаманних собаці, для характеристики собаки за ознаками, притаманними людині, в лайливих одиницях різних типів тощо. Фразеологізми української мови із компонентом 'собака' вже досліджувалися з погляду того, як за їх допомогою можна характеризувати вдачу особи, її інтелектуальний рівень, стосунки у суспільстві, зовнішність, моральні якості тощо [Доброльожа 2004]. Метою пропонованої статті є дослідження випадків використання репрезентантів концепту 'собака' / 'Hund' в українській та німецькій мовах у десемантизованому вигляді, тобто, у відриві від позначення собаки.

Однією із універсальних ознак концепту 'собака' / 'Hund' в українській та німецькій мовних картинах світу є участь елементів на позначення собаки у компаративних одиницях і фразеологізмах у десемантизованому вигляді. В таких одиницях відповідні елементи фігурують як одні з центральних у «сюжеті вислову», проте як такі, що самі по собі нічого не означають і потенційно легко можуть бути замінені на будь-які інші. Однак, з-поміж усіх інших тварин із оточення людини, для утворення цих мовних одиниць обирається саме образ собаки, при чому саме цей образ служить уяскравленню і підсиленню колоритного значення мовної одиниці.

Регулярними для обох досліджуваних мов є такі порівняльні звороти, як *злий, як собака; голодний, як собака; втомився, як собака, змерз, як собака*, що їм в німецькій мові відповідають *böse, wie ein Hund; hungrig, wie ein Hund, hundemüde (Hundsmüde – крайній ступінь втоми), hundekalt*.

Німецька мова має відмінний граматичний устрій і, відповідно, словотворчі способи. Порівняймо, укр. *худий, як собака (дуже худий)* = нім. *hundsmager*, укр. *підлий, як собака* = нім. *hundsgemein*, укр. *собака підлість* = нім. *Hundsfötereie*, укр. *як собака* = нім. *hundemaßig, wie ein Hund*, укр. *собачий гавкіт* = нім. *Hundegebell*, укр. *собачий холод* = нім. *Hundekalt*, нім. *Hundstage* українською означає найспекотніші дні року в Німеччині (з 24 липня по 23 серпня) та протилежне до наведеного *Hundekälte* – укр. *собачий холод* тощо. Такі синтетичні форми вираження смислу 'дуже' ('дуже змерз', 'дуже підлий', 'дуже голосний', 'як собака / собачий') функціонують паралельно із аналітичними формами порівнянь, до складу яких входить *Hund* та *wie ein Hund*.

Очевидно, що елементи укр. *як собака* нім. *wie ein Hund / junger Hund* та їхні аналоги втратили зв'язок із позначенням тварини, а служать у цих висловах для підсилення значущості сказаного, надання переконливості виразу. На нашу думку, за змістом вони дорівнюють значенню слова *сильно* або *дуже*, тобто, *змерз, як собака* = 'сильно / дуже змерз'. Розглянемо інші порівняння, наприклад, *дісталось / попало як куцоному на перелазі* – 'дуже дісталось' = 'дуже побитий' [Юрченко 1993: 80]; *Гарчить як собака на прив'язі* – 'лютує', 'дуже сильно гарчить' [Юрченко 1993: 141]; *Привик / пристав мов собака до різниць* – 'дуже звук до чого-н.' [Юрченко 1993: 142] тощо. Як бачимо, наведені порівняння демонструють механізм утворення емоційно-експресивних компаративних одиниць, в яких семи 'дуже', 'сильно' експонує елемент *як собака: старий · як (попова) собака = дуже старий*. Схематично цей принцип номінації можна зобразити наступним чином: А · ЯК СОБАКА = ДУЖЕ (СИЛЬНО) А, де А – елемент, що порівнюється.

Значний інтерес представляє пласт порівнянь, пов'язаних з процесами прийняття їжі. Порівняння цієї групи не обмежуються тільки широко відомим *зголоднів, як собака* та відповідно нім. *hungrig, wie ein Hund, hundehungrig*, пор. ще *зголоднів, як пан пес* [УПППЛП: 53]; *Так виголовався, як собака* [Укр. пр. 1963: 58]; *Наївся, як бик, перепався, як смик, і голодний, як собака* [Ном.: 117]. Крайній ступінь зголодніння представляє порівняння *Згибає з голоду, як пес* [УПППЛП: 65]. У порівняльній частині українських компаративем на позначення зголодніння можуть фігурувати й такі означення собаки, як *паламарів, мельників, попова, бондарів: Голодний, як мельникова собака / паламарів пес / попова собака* [УПППЛП: 53].

Однією з відмітних ознак собак є те, що вони постійно гавкають (в народі кажуть *брешуть*). Ця риса собак відображена у наступних порівняннях: *Гавкає, мов собака на прив'язі; Вис, як пес (собака); ...як пес на прив'язі; ...як собака в грецьці; Виєш так, як пес коло хати* [УПППЛП: 126-127]; *Бреше, як пес (на місяць); ...як пес до місяця; Бреше, як попова собака; ...як рябий / рудий собака; Бреше, як Сірко / собака на вітер / на висівки; ...як Сірко на прив'язі; Бреше, як ніп та собака* [УПППЛП: 124]; *Верещить, як собака в качанах* [УПППЛП: 125]; *Звивається, як пес у (на) сливах* [УПППЛП: 155]; *Скиглить, мов кривий цуцик* [УПППЛП: 142]; нім. *wimmert, jammert, wie ein Hund* (укр. *голосить / ние / канючить, як собака*), *winseln, wie ein junger Hund* (укр. *скиглить / визжит, як собака*), *stöhnen, wie ein Hund* (укр. *стогне, як собака*), *heulen wie ein Schlosshund* – укр. ‘реве / виє як собака’. Як і у розглянутих вище прикладах, наведені порівняння актуалізують сему ‘дуже сильно’, ‘дуже голосно’ у структурі основного значення дієслів ‘видавати голос’, ‘гавкати’, ‘верещати’, ‘вити’ тощо.

Для актуалізації та підсилення різних відтінків значення дієслова *бігати* існує багато народних порівнянь: *Бігає, висолопивши язика, як пес; Бігає, як собака без хвоста; ...як собака по хаті* [УПППЛП: 146] – ‘швидко бігає, привертаючи до себе багато уваги’; *Бігає / ганяє як куций по череді, Бігає як собака на цепу* – ‘безтолково, безладно метушиться’ [Юрченко 1993: 80]; *Біжить, як гончий пес; Біжить, як пес пішки до млина* [там само] – ‘дуже швидко біжить’, *Як хортова собака* – про здорову, сильну людину, яка нерозумно витрачає енергію [Юрченко 1993: 140], пор. нім. *laufen wie ein Wiesel* (досл. *бігти як ласка*) – ‘швидко бігти’ та синонімічне *huschen wie ein Wiesel* – укр. *прослизнути, промайнути як ласка* [Мізін 2004: 11]; *Ганя, як Сірко в ярмарку* [УПППЛП: 161] – ‘вільно бігає’; *Втік, як опарений пес* [УПППЛП: 158] – ‘швидко втік’, пор. нім. *abhauen / abziehen wie ein begossener Pudel* – укр. ‘бігти геть’ [Мізін 2005: 140], *wie der Mops im Paletot* – укр. ‘жвавий, бадьорий, веселий, життєрадісний, безтурботний’ ≈ хто-н. бігає / брикає як теля на мотузку [Мізін 2005: 121], *nachlaufen wie ein Hund* – укр. ‘бігти невідчепно слідом’ ≈ хто-н. біжить як цуцик за тичкою [Мізін 2005: 85], *rennen / laufen wie ein Besenbinder* – укр. ‘поспішати’ ≈ біжить як дурний до образу [Мізін 2005: 28]. В німецькій мові для змалювання того, як хтось тікає, використовують насамперед вислів *jmdn. fliehen wie die Pest*, що по-українськи означає ‘бігти від когось, як від чуми’.

Порівняльна частина компаративних одиниць може і не обмежуватися тільки *як собака / wie ein Hund* (*hund-*), а містити й інші образи: *Вискочив, як куций з маку* [УПППЛП: 201] – ‘вискочив раптово, несподівано’; *Стрибає / підскакує, як зінське щеня* [СНМ: 176]; *Сердиться, ніби йому пес ковбасу з їв* [УПППЛП: 82] – ‘гнівається, сердиться’, нім. *wütend wie tausend Mann / Berserker / Spinne* – укр. ‘дуже розлючений’ ≈ як із цепу зірвався [Мізін 2005: 115]; *Зав'яз, як собака в тину, Ув'яз, як пес на ланцюгу* [УПППЛП: 167] – ‘застряг у чомусь і не має можливості вибратися звідти’, *leben wie ein Hund* ≈ укр. *як собаці на прив'язі* [Мізін 2005: 85]; *Охляв, як в дощ щеня* [УПППЛП: 189] – ‘погіршився зовнішній вигляд, схуд’, нім. *jmds. Brust sieht aus wie eine Hundehütte* (, *in jeder Ecke ein Knochen*) – укр. у кого-н. слабкі, кістляві груди (грудна клітка) [Мізін 2005: 86]; *Збирає, як собака кістки* – ‘збирає старанно’; *Іде, як пан пес* – ‘іде’ [УПППЛП: 172]; *Качається, як собака на відлигу, Скиглить, як пес на мороз, Заскавучав, як цуцик, Скиглить, мов кривий цуцик* (значення порівняння дорівнюється народним метеорологічним прикметам); *Виляє, як Сірко хвостом; Виляє, як собака, ...як пес коло ятки, ...як пес у човні, Не виляй, як Сірко хвостом, Крутить, як пес хвостом* [УПППЛП: 153-154] – ‘крутить’; *Лежить, як пес на стерні* – ‘лежить і не має бажання навіть зсуватися з місця’, *Заліз, як собака в соломі* [УПППЛП: 181], *Заліз як собака в грубі* – ‘уклався спати, уникає роботи’ [Юрченко 1993: 141]; *Зсунувся, як пес з соломи* – ‘не зсунувся’; пор. нім. *etw. abschütteln wie der Hund die Flöhe* – укр. ‘не наближатися до чого-н. (справа, афера)’ [Мізін 2005: 84]; *sich schütteln wie ein nasser Hund* – ‘не приймати до уваги заперечень, відхиляти що-н. обтяжливе’ [Мізін 2005: 85], *sich schütteln wie ein nasser Pudel* – ‘не брати чого-н. до уваги’ [Мізін 2005: 140]; *Вертиться, як собака* – ‘вертиться’; *Висить, як пес коло ятки, Висить, як пес на гілляці, Висить, як той пес у човні* – ‘висить’; *Бий, як пса* – ‘бий сильно, без жалю’ [УПППЛП: 145-154], *jmdn. abknallen wie einen tollen / tollwütigen Hund* – ‘кого-н. розстріляти як собаку’ [Мізін 2005: 85]; *Дражнить, як собаку* – ‘дражнить’ тощо.

Процес утворення значення порівнянь з центральним смисловим компонентом ‘собака’, який передбачає вживання конструкції *як собака* (часто ускладненої чи поширеної іншими елементами) на підтвердження, образного прикрашення, підсилення інтенсивності міри вияву ознаки у смисловій структурі порівняння, шляхом додавання компоненту ‘дуже’, що формально відсутній, але мається на увазі, характерний насамперед для тих порівнянь, що вживаються для зображення рис характеру і вдачі людини, змалювання деяких властивостей реалій навколишньої дійсності. Наприклад, укр. *Голодний, як мельникова собака; Голодний, як пан пес; ...як пес, ...як собака, ... як цуцик* [Укр. пр. 1963: 58]; нім. *hundehungrig, hungrig, wie ein Hund* – ‘дуже голодний’; *Злий, як собака, Великий, як ломака, а злий, як собака; ... а дурний, як собака; лютий, мов собака, злий, як зінське щеня; недобрий, як собака, Як пес скажений*; нім. *böse, wie ein Hund, wütend wie tausend Mann / Berserker / Spinne* [Мізін 2005: 115] – ‘дуже розлючений’, ‘дуже злий’ ≈ як із цепу зірвався; *Переболить і присохне, як на собаці* [Обр. сл.: 136]; *Заживе, як на сірому; Засохне, як на собаці; Присохне як на собаці* – ‘швидко і легко (загойться)’; *Швидкий, як хорт* [Обр. сл.: 219], *Моторний, як собака чорний* [Укр. пр. 1963: 414] – ‘надзвичайно швидкий, спритний’; *Хитрий, як собака (за вечерею)* [Обр. сл.: 206]; нім. *wie ein schlauer Hund* (укр. *як бестія*) – ‘дуже хитрий’; *Лінивий, як пес* – ‘дуже лінивий’, пор. нім. *faule Hund* – укр. ‘ледащо’; *Вредний, як собака* [Обр. сл.: 40] – ‘має дуже неприємну вдачу’; *Добрий, як собака* [Обр. сл.: 64], *Недобрий, як собака* – ідент. ‘злий’; *Таке говорить, що й собака з маслом не з'їсть* [СНМ: 43]; *Стар, як котюга, а бреше, як щеня* [УПППЛП: 63]; нім. *wie ein krummer Hund* (укр. *як кривий собака* = ‘нечесна людина’) – ‘брехливий’;

Делікатний, як панський хорт – ‘дуже делікатний’; *Довга, як собача пісня* [УПППЛП: 94-95] – ‘довго триває’. *Відданий, як пес; як вірний собака* – ‘дуже відданий, вірний’ = нім. *treue sein, wie ein Hund; j-m hündisch anhängen* – розм. *раболепно відданий, як відданий пес*.

Цей принцип діє також і при утворенні тих порівнянь, які служать для опису зовнішності: *Босий, як пес* [Обр. сл.: 21]; *Ходить босий, як пан пес* – ‘босий’; *Зубатий, як пес* [УПППЛП: 36] – ‘дуже зубатий’; *Рудий, як собака* [Укр. пр. 1963: 569] – ‘дуже рудий’; *Худий, як хорт / пес* [УПППЛП: 118], нім. *hundsmager* – ‘дуже худий’, *jmds. Brust sieht aus wie eine Hundehütte (, in jeder Ecke ein Knochen)* означає, що у кого-небудь слабкі, кістляві груди [грудна клітка] [Мізін 2005: 86].

Значна кількість народних порівнянь демонструє інший спосіб утворення значення порівняльної одиниці, який полягає у формально-граматичному порівнянні таких елементів, що в сумі не можуть утворювати логічне значення, мати відношення до адекватного відображення реалії навколишнього світу. Внаслідок цього стає зрозумілою повна нелогічність вислову і, отже, повне заперечення тієї ознаки, що підлягає порівнянню. Наприклад, *Веселий, як цуцик на прив'язі* [Обр. сл.: 28] – ‘невеселий, засмучений’; *Весело, як собаці після ціпа* [Обр. сл.: 128] – ‘невесело, сумно’; *Веже як куцома на перелазі* – ‘не щастить’ [Юрченко 1993: 80]; *Йому це так потрібно, як собаці другий хвіст / брязкало / палка / п'ята нога / бантик / реп'ях* – ‘не потрібно’; *Потрібний як собака в / на ярмарку* – ‘непотрібний’; *Поможе, як собаці п'ята нога* – ‘не допоможе’; *Добре, як собаці на перелазі / на прив'язі* – ‘зле, незручно’; *Добрий, як собака* [Обр. сл.: 64] – ‘злий’; *Здалиш, як пес до ярмарку* [УПППЛП: 85] – ‘непридатний ні до чого’. Німці ж у наведених вище ситуаціях кажуть *etw. überhaupt nicht brauchen, jem., etw. ist absolut nicht zu gebrauchen* – ‘зовсім не потрібний, потрібний’ \approx *як собаці п'ята нога* [Гандельман 1990: 205] та *er taugt so viel dazu, wie ein toter Hund zum Bellen*, що перекладається як з нього толку, як з козла молока [Мізін 2004: 6].

Як бачимо з наведених прикладів, смислове значення порівнянь впливає із загального значення, утвореного шляхом поєднання таких елементів, сума яких заперечує логічність вислову: *Потрібний, як собаці реп'ях* \neq ‘потрібний’ = ‘непотрібний’. Умовно, цей номінативний процес можна зобразити у вигляді формули: $A \cdot B \neq AB = NE AB$, де A – елемент, що порівнюється, а B – це конструкція з *як собака* (в різних формах) та залежних від нього інших членів мовної одиниці, напр. *Така ладна, що як на двір вийде, то всі собаки брешуть* [Укр. пр. 1963: 570], *Така красива, як собака сіра, Хороший як собака на морозі* [Юрченко 1993: 142]; *Якби собаки побачили, то б три дні брехали* – ‘дуже некрасивий (-а)’, ‘незугарний (-а)’.

Коли хтось з’їв щось нетривне, кажуть *Наївся / поживився, як собака мухою* [Ном.: 93]. Якщо ж зовсім нічого не отримав – *Пожививсь, як Сірко паски(-ою)* [Ном.: 37]; *Поживився в гостях, як пес макогоном* [Укр. пр. 1963: 438].

Ситуації, в яких хтось позбавлений можливості вільно пересуватися і має певні обмеження свободи, іронічно змальовують, порівнюючи людину з прив'язаним собакою: *Гуляє, як Сірко у ярмарку; Гуляє, як собака на прив'язі / на вірвовці / на вервечці / на мотузку*; [УПППЛП: 163]. У німецькій мові знаходимо наступні смислові відповідники до розглянутих прикладів: *aussehen wie ein Hund* – укр. ‘бути в поганому становищі’ \approx добре як собаці на прив'язі [Мізін 2005: 84]; *leben wie ein Hund* \approx укр. добре, як собаці на прив'язі, ‘бідно жити’ [Мізін 2005: 85]; *sich krummlegen wie ein Hund* – укр. ‘дуже себе обмежувати’ [Мізін 2005: 85]; *ein Hund lebt wie ein Hund* – укр. ‘життя як собаці на перелазі’ [Мізін 2005: 242].

Людину, що не вважається в товаристві вдалим господарем чи господинею, порівнюють з собачим хвостом, підкреслюючи цим іронічно-зневажливе ставлення як до хвоста, так і до господаря, тобто, даючи негативну оцінку людині: *Буде з неї така господня, як із собачого хвоста сито* [УПППЛП: 15] – ‘кепський господар’. Для вказівки на непридатність людини до якоїсь справи чи взагалі ні до чого, іншими словами нікчеми використовується компаративна приказка *er taugt so viel dazu, wie ein toter Hund zum Bellen*, в якій переконливо твердиться, що як мертвий собака не придатний до гавкання, так і людина не придатна ні до чого.

Небажання працювати, іноді притаманне людям, часто описується і пояснюється через порівняння з діями собаки за певних умов, які унеможливають виконання якоїсь роботи. Цікаво, що ці умови нібито виправдовують бездіяльність людини і є актуальними лише для людини, і насправді не мають жодного відношення до собаки: *Так хочеться робити, як собаці орати, Тобі так хочеться робити, як старому псові в завірюху брехати* [Укр. пр. 1963: 410] – ‘не хочеться працювати’; *Ховається від роботи, наче собака від мух* [Обр. сл.: 207] – ‘активно уникає роботи’; *Виляє як собака* – ‘хитрує, ухиляється від роботи’ [Юрченко 1993: 141]; *Лежить, як пес на стерні, заліз, як собака в соломі, Заліз як собака в грубі* – ‘укався спати, уникає роботи’ [Юрченко 1993: 141], пор. нім. *auf dem Ohr liegen* – укр. ‘байдикувати’. Німці ж, уникаючи порівняння (обходячись і без нього), ледарів називають просто нім. *faule Hund* (укр. ‘ледачий собака’).

У німецькій мові концепт ‘Hund’ представлений не тільки для апелювання до прямого номінативного значення ‘собака’ \leftrightarrow ‘тварина’, а й служить базою для називання великої кількості предметів і явищ навколишньої дійсності, що не містять у своїй семантиці семи ‘тварина’. Відповідні концептуальні значення презентуються у багатьох смислових реалізаціях.

‘Hund’ може означати ‘справа’, ‘процес’: *Da liegt der Hund begraben, Das war des Pudels Kern* – укр. *Om de собака заритий; Alter Hund* = ‘процес, що вже довго триває’, ‘стара справа, питання, обставина’: *einen alten Hund totmachen* = укр. ‘вбивати старого собаку’ = ‘доводити до кінця розпочате раніше’ [Röhrich 1976: 445]. ‘Hund’ використовується і по відношенню до поняття ‘їжа’: *kalter Hund* – *торт із сухого печива з какао* [НРФС, 300], *blinder Hund* – *водяний суп, кава без молока* [Röhrich 1976: 445], *Hundefraß* = згруб. *жратва* [Рахманов 1983: 159].

Німецька фразеологія пропонує кілька тлумачень фраземи *dicker Hund* (укр. 'товстий собака'): 'груба орфографічна чи граматична помилка'; 'зарозумілість', 'нахабство', 'брутальність', 'грубість'; 'помилкові, хибні погляди'; 'тяжкі наслідки, викликані помилковими поглядами'; 'вражаюче складна справа'; 'розвиток подій, що не заслуговує на довіру, невірогідність процесу'; 'вдала гра': *einen dicken Hund haben* – укр. *мати гарну гру (гейм, тайм, сет) на руках*; 'делікатна справа': *einen ganz dicken Hund am Schwanz packen* – укр. 'вхопити товстого собаку за хвіст' – *обговорювати делікатну справу* [Röhrich 1976: 445-446]. 'Dicker Hund' ↔ 'dicke Freunde' означає ще й 'найщиріший друг' [Röhrich 1976: 445]. 'Hund' означає 'бідність', 'злиденне становище': *auf dem Hund sein* – укр. *терпіти крайні труднощі, злидні, vor die Hunde gehen / kommen, mit allen Hunden gehetzt sein* – укр. *розоритися, загинути*. 'Hund' передає зміст 'зневажлива, презирлива констатація певного факту': *Das ist heute Hundewetter* – укр. *Сьогодні собача погода; Hundeleben* – укр. 'собаче життя', *hundemüde* – укр. 'втомився як собака', *Hundekalt* – згруб. 'собачий холод': *Heute ist es hundekalt* = укр. *Сьогодні собачий холод* тощо [Рахманов 1983: 250]. Мізерні гроші у розмовній практиці називаються *Hundegeld* п; а незначна, жebraцька винагорода – *Hundelohn* т. Як бачимо, саме елемент *Hund* тут сигналізує про вкрай невелику кількість грошей чи обсяг винагороди. 'Große Hund' = 'великий собака' – так називають 'поважну людину' [Röhrich 1976: 446]. Лексема *Mops* означає 'буркотун', якщо виступає у функції прізвиська людини. На противагу цьому, *ein armer Hund* – розм.-фам. 'бідняк, нещасний' [НРФС: 300]. 'Grote Hund' = жарг. *море* [Röhrich 1976: 446]. 'Hundeflöhen' = 'набридлива одноманітна справа' [Röhrich 1976: 448]. 'Schlafende Hunde' – 'справа, певні обставини, яким не слід давати ходу', тому нім. *schlafende Hunde wecken* = букв. по-укр. 'будити собаку, що спить' [Röhrich 1976: 448] = укр. 'з неприємністю порушувати стару справу'. 'Hundehinken' – 'хитрість, обман': *den Hund hinken lassen* = букв. по-укр. 'дозволити собаці кульгати' – укр. *уникати чогось через лінощі* [Röhrich 1976: 448]. 'Hund' = 'знуцання', 'кепкування', 'насмішка': *jem. einen Hund antun* – букв. по-укр. 'причиняти комусь собаку' = *насміхатись над кимсь, знущатись, причиняти гірку образу* [Röhrich 1976: 449]. 'Hunde' = 'таємне багатство', 'заначка': *Hunde hinten haben* = букв. по-укр. 'мати собаку позаду' = *мати заначку, таємне багатство* [Röhrich 1976: 449] тощо.

Часте вживання лексеми *собака* в живому мовленні у відриві від свого прямого номінативного значення (позначення свійської тварини) породжує існування широкого асоціативного поля концепту 'собака'. Внаслідок цього відповідні номени стають здатними узагальнено передати інформацію, яка у короткому вигляді містить фрагмент знань про щось інше, в той час як зовнішньо цей елемент позначає собаку. Із розглянутих вище лексичних і фразеологічних одиниць стає очевидним, що в деяких з них номени на позначення собаки тільки зовнішньо (за формою вираження) мають відношення до цієї тварини. Під назвою собаки в них приховується найрізноманітніша інформація, яку узагальнено можна сконденсувати у різні смисли, які містять у своєму складі насамперед емоційний складник: 'хтось' (*dicker Hund* – 'найщиріший друг'), 'щось' (*собачка* – елемент застібки-блискавки; *alter Hund* = 'процес, що вже довго триває', 'стара справа, питання, обставина'), 'ніхто' (*ніякий / жодний собака; kein Hund* – жодний собака) тощо.

Отже, в обох порівнюваних мовних картинах світу найчастішими випадками реалізації концепту 'собака' / 'Hund' є ті мовні одиниці, в яких йдеться про різні життєві негаразди. Із наведених вище міркувань випливає спільна тенденція у функціонуванні концепту 'собака' в українській та німецькій мовах, яка полягає в тому, що лексеми-репрезентанти концепту мають широку сполучуваність і навіть здатні позначати предмети і реалії навколишнього світу безвідносно до свого прямого номінативного значення – назвою тварини. Аналіз сталих народних порівнянь, фразеологізмів та паремій української та німецької мов засвідчує існування певних *закономірностей у процесах номінації* концепту 'собака' / 'Hund' в мовних картинах світу українців та німців.

Концепт 'собака' / 'Hund' вербалізує в межах досліджуваних мовних картинах світу не тільки універсальні інтернаціональні знання, але і пропонує значну кількість етноспецифічної інформації. Відмінності в уявленнях українців і німців про характерні риси собаки витікають із відмінностей менталітету, світосприйняття, культури і традицій, історичного минулого українців та німців. Тому подальші дослідження особливостей функціонування концепту 'собака' / 'Hund' є перспективним завданням для опису етнокультурної специфіки мовних картин світу українців і німців.

Література

- Брославская 2001: Брославская, Е. М. Этнокультурные особенности зооморфизмов в русском, украинском и английском языках [Текст] / Е. М. Брославская // Вестник МСУ. – 2001. – т. 4. – №6. – С. 49-52.
- Гандельман 1990: Гандельман, В. А. Краткий русско-немецкий словарь газетной лексики : Ок. 25000 слов и выражений [Текст] / В. А. Гандельман. – 2-е изд., стер. – М. : Рус. яз., 1990. – 335 с.
- Гончарова 1996: Гончарова, Т. І. Спільність та специфіка мовних зооморфних картин світу [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Т. І. Гончарова. — Х., 1996. — 22 с.
- ГСЧ: Чабаненко, В. А. Гартоване слово [Текст] / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : Гарт, 1995. – 164 с.
- Дмитрук: Дмитрук, М. В. Семантичні групи говіркових порівняльних конструкцій з компонентами-назвами свійських тварин [Електронний ресурс] / М. В. Дмитрук. – Режим доступу : <http://www.ccssu.crimea.ua/tnu/magazine/culture/culture32/part1/zip/dmitruk.zip>.
- Добролюба 2004: Добролюба, Г. М. Образна парадигма фразеологізмів з компонентом «собака» [Електронний ресурс] / Г. М. Добролюба // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. — 2004. — N 14. — С. 223-227. – Режим доступу до журн. : <http://eprints.zu.edu.ua/1747/1/04dgmfs.pdf>.

- Козлова 2003: Козлова, Т. В. Семантика фразеологізмів з назвами живих тварин в сучасній російській мові [Текст] / Т. В. Козлова. – М., 2003. – 192 с. – Библиогр.: с. 179-191.
- Мізін 2004: Мізін, К. І. Компаративні фразеологічні одиниці сучасної німецької мови: шляхи утворення та ідеографія : автореф. дис. ... канд. філол. наук [Електронний ресурс] / К. І. Мізін. – Київ, 2004. – 19 с. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/ard/2004/04mkisui.zip>.
- Мізін 2005: Мізін, К.І. Німецько-український фразеологічний словник [усталені порівняння] : Deutsch-Ukrainisches Phraseologisches Wörterbuch / К.І. Мізін. – Вінниця : НОВА КНИГА, 2005. – 302 с.
- Ном.: 117: Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклад М. Номис [Текст] / [упоряд.] М. М. Пазяк. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
- НРФС: Бинович, Л.Э. Немецко-русский фразеологический словарь [Текст] / Л. Э. Бинович, Н. Н. Гришин. – М. : Русский язык, 1975. – 656 с.
- Обр. сл.: Образное слово. Постійні народні порівняння [Текст] / [упоряд.] І. Гурин.— К. : Дніпро, 1974. – 238 с.
- Покровська 2006: Покровська, І. Л. Зоонім *кінь* як складовий компонент турецьких фразеологізмів [Текст] / І.Л. Покровська // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – [наук. ред.] А. П. Загнітко [та ін.]. — Донецьк : ДонУ, 2006. – Вып. 14. – С. 193-196.
- Райхштейн 1980: Райхштейн, А. Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии [Текст] / А.Д. Райхштейн. – М. : Высш. школа, 1980. – 143 с.
- Рахманов 1983: Рахманов, И. В. [и др.]. Немецко-русский синонимический словарь : Ок. 2680 рядов [Текст] / И.В. Рахманов, Н. М. Минина, Д. Г. Мальцева, Л. И. Рахманова. – М. : Рус. яз., 1983. – 704 с.
- СНМ: Скарбниця народної мудрості [Текст] / [упоряд.] Т. М. Панасенко. – Харків : Фоліо, 2004. – 286 с.
- Ужченко 2000: Ужченко, Д. В. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні : дис. ... канд. філол. наук [Текст] / Д. В. Ужченко. — Луганськ, 2000. — 248 с.
- Укр. пр. 1963: Українські прислів'я та приказки. Дожовтневий період [Текст] / [упоряд.] Й. Багмут, В. Бобкова, А. Багмут. — К : Вид-во АН УРСР, 1963. – 785 с.
- УППШП: Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток [Текст] / [упоряд.] М.М. Пазяк. – К. : Наук. думка, 2001. – 392 с.
- Юрченко 1993: Юрченко, О.С. Словник стійких народних порівнянь [Текст] / А. О. Івченко, О.С. Юрченко. – Харків : Основа, 1993. – 173 с.
- Röhrich 1976: Röhrich, L. Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten Band 1 [Text] / L. Röhrich. – Herder – Freiburg – Basel – Wien : Verlag Herder KG Freiburg im Breisgau, Freiburger Graphische Betriebe. – 1976. – 624 s.

В статті продовжується изучение особенностей функционирования концепта 'собака' / 'Hund' в языковых картинах мира украинцев и немцев. В ней рассмотрено случаи десемантизации номенов для обозначения собаки в структуре устойчивых народных сравнений и фразеологизмов украинского и немецкого языков.

Ключевые слова: концепт, языковая картина мира, номинативный процесс, десемантизация.

In the article the studying of the functioning of concept 'dog' / 'Hund' in the Ukrainian and German language world model continues. It examines the cases of desemantisation nomens to indicate the dog in the structure of stable national comparisons and idioms of the Ukrainian and German languages.

Keywords: concept, language world model, nominative process, desemantisation.

Надійшла до редакції 27 вересня 2010 року.

Наталія Іваницька

ББК Ш 12 = 415.3*212.5

УДК 81'366

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ ДІЕСЛІВНОЇ МІКРОКАТЕГОРІЇ „ДІЯ-СТВОРЕННЯ (ОБ'ЄКТА)” В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ

У статті подано фрагмент двостороннього міжмовного зіставлення української та англійської дієслівних систем в аспекті встановлення спільного та специфічного в лексико-семантичній парадигмі мікрокатегорії „дія-створення (об'єкта)” категорії „процесуальність”, potraktovaniy u doslidzhenni yak tertium comparationis.

Ключові слова: міжмовне зіставлення, дієслівні системи (мікросистеми) української та англійської мов, tertium comparationis (основа зіставлення), узагальнена дієслівна категорія „процесуальність”, мікрокатегорія „дія-створення (об'єкта)”, лексико-семантична парадигматика, лексико-семантичне поле.

У сучасних міжмовних дослідженнях помітною є тенденція до виокремлення власне зіставної (контрастивної) лінгвістики, яка, маючи тісні зв'язки із порівняльно-історичним мовознавством, типологією,

характерологією та універсологією, є онтологічно та епістемологічно своєрідною та науково перспективною лінгвістичною галуззю [Васильєва 2001; Гак 1989; Жлуктенко 1979; Жлуктенко, Бублик 1976; Кочерган 2006; Левицький 2006; Манакин 2004; Немзер 1989; Юсупов 1988]. При зіставному аналізі встановлення спільних та особливо відмінних, специфічних рис обраного об'єкта дослідження набуває теоретичної довершеності за використання двостороннього підходу до осмислення мовних елементів [Кочерган 2006: 81-85; Штернеманн 1989], що передбачає обґрунтований вибір релевантної для опису *tertium comparationis* (основи зіставлення).

Одним із об'єктів міжмовного опису, що вважають достатньо дослідженим і водночас проблемним та до кінця не вичерпаним в контрастивному плані, зокрема в українсько-англійській паралелі, виступають дієслівні системи. Попри значні здобутки їхньої лінгвальної інтерпретації в межах внутрішньосистемних описів у славистиці та германистиці (О.О. Потебня, Ю.Д. Апресян, І.В. Арнольд, В.М. Русанівський, Ю.О. Жлуктенко, Л.М. Васильєв, І.І. Мещанінов, І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, С.О. Соколова, Г.Г. Почепцов, О.І. Смирницький, Т.Є. Масицька, Ф.С. Бацевич, В.Д. Каліущенко, Ш.Р. Басиров, І.В. Корунець, М.І. Калько, О.І. Леута, Н.М. Мединська, І.М. Арібжанова, С.М. Сухорольська, О.С. Ванівська, В. Levin, Ch. Fries, R. Quirk, T. Rappaport, A. McMillion, G. Leech, F. Palmer), коло нерозв'язаних питань, так чи інакше дотичних до зіставного аналізу української та англійської дієслівних систем, залишається доволі обсяговим. Зокрема, **актуальним** для двостороннього зіставлення виступає комплексне дослідження їхньої лексико-семантичної парадигматики та формально-синтаксичної синтагматики.

Tertium comparationis (основою зіставлення) у такому разі може слугувати узагальнена дієслівна категорія „процесуальність”¹. Цю категорію, сформовану відповідними суб- та мікрокатегоріями, витлумачуємо як узагальнену абстрактну модель, що має інтегративний для утворення дієслівних систем характер і репрезентація якої є двохаспектною – через лексичну семантику дієслова та сукупність дієслівних граматичних (морфологічних, словотвірних, синтаксичних), а також міжрівневих категорій. Семантичний та граматичний аспекти категорії „процесуальність” у кожній із зіставлюваних мов зреалізовано в неповторних, своєрідних для кожної із дієслівних систем комбінаціях, що функціонують у нерозривній єдності і в сукупності складають лінгвальну сутність окресленої категорії, яка виступає всеохопною, свого роду „парасольковою” абстракцією на шляху осмислення категорійної системи дієслова загалом.

У пропонованій статті **об'єктом** дослідження виступають дієслівні мікросистеми, сформовані мікрокатегорією „дія-створення (об'єкта)”, які розглядаються в аспекті їхньої лексико-семантичної парадигматики. **Предмет** дослідження вбачаємо в міжмовних співвідношеннях між дієслівними лексико-семантичними парадигмами (лексико-семантичними полями (ЛСП)) як виражальними засобами зазначеної мікрокатегорії.

Метою розвідки стало встановлення спільного та особливо відмінного в лексико-семантичній організації дієслівної мікрокатегорії „дія-створення (об'єкта)” як складника субкатегорії „дія” узагальненої дієслівної категорії „процесуальність” у межах вибудованих нею співвідносних ЛСП.

Матеріалом дослідження слугували дієслівні лексико-семантичні варіанти (ЛСВ)², вилучені із тлумачних словників зіставлюваних української та англійської мов, а також матеріали словників синонімів, частотних словників та частити перекладних лексикографічних джерел [див. Список лексикографічних джерел].

Мікрокатегорією „дія-створення (об'єкта)” охоплено дієслівні словозначення, що вказують на дію суб'єкта, наділену ознаками цілеспрямованості та навмисності відносно об'єкта, який виникає внаслідок такої діяльності.

Ця мікрокатегорія фіксує різні ракурси відношень між діями та субстанціями, обумовлені багатоаспектністю екстралінгвальної діяльності людини, спрямованої на створення різного роду „предметів, речей, будівель, речовин, артефактів у широкому розумінні за допомогою інструментів, машин, спеціальних пристроїв” [Овчиннікова 1993: 4].

Лінгвістичне осмислення виокремлених одиниць спирається на відомі розвідки славистів [Кацнельсон 2001: 597; Кильдибекова 1983; Овчиннікова 1993; Савчук 2006: 50-52; Шумейкіна 2007]. У лінгвогерманистиці дієслова із семантикою створення об'єкта було кваліфіковано як особливу групу дієслів завершеної дії [Vendler 1967], описано в термінах фреймової семантики [Fillmore 1985], корпусної лінгвістики [Levin 1993] тощо.

Спираючися на існуючі внутрішньосистемні аналізи дієслівних ЛСВ, об'єднаних виокремленою мікрокатегорією, та доповнюючи їх власними спостереженнями, вважаємо за можливе здійснити міжмовний аналіз сформованих ЛСП, узявши до уваги спільність у кваліфікації мети дії (створення об'єкта) як загальної категоріальної ознаки, „яка входить до значення всіх дієслів як обов'язковий компонент” [Овчиннікова 1993: 4].

¹ Можливість надання дієслівній надкатегорії „процесуальність” статусу *tertium comparationis* при встановленні лексико-семантичних та формально-синтаксичних співвідношень між дієслівними системами української та англійської мов була обґрунтована в попередніх працях автора. Див., зокрема [Іваницька 2007; Іваницька 2007 а; Іваницька 2009] та ін.

² До аналізу було залучено здебільшого моносемантичні дієслова та дієслівні лексико-семантичні варіанти, виокремлені із тлумачних словників за прямим номінативним значенням, яке ґрунтується на предметній співвіднесеності досліджуваних одиниць із такою частиною позамовної дійсності, як „створення (об'єкта)” і значення яких за сформованою в словникарстві традицією зафіксовано першим. За умови використання похідних значень у статті подано відповідні позначки.

При цьому зауважимо, що різноплановість фізичних дій, покваліфікованих як конструктивні відносно об'єкта, а також різноманітність об'єктів, на які спрямовано дію суб'єкта, знаходять доволі широке представлення в зіставлених дієслівних системах, виформовуючи ємні ЛСП. У форматі даної роботи зупинимося на зіставленні лексико-семантичної парадигматики мікрокатегорії „дія-створення (об'єкта)”, реалізованої лише окремими, проте найпоказовішими з точки зору онтології, диференційними ознаками, які параметризують дію у межах: 1) будівництва, 2) приготування їжі, 3) майстрування.

Опорними одиницями зіставлених ЛСП є підстави визначити укр. *виготовляти* та *виробляти*, які в словникарській практиці витлумачено одне через друге (пор.: *виготовляти* ‘виробляти, робити що-небудь’ і *виробляти* ‘виготовляти що-небудь, робити якісь речі, предмети’ [ТСУМ]) та англ. *to make* ‘to produce something by working’ [OALDCE]. Денотативний макрокомпонент цих дієслівних словозначень постає як найменш ускладнений щодо інших характеристик, а самі дієслівні ЛСВ можуть бути використані в дефініціях інших конститuentів.

Центральні частини зіставлених ЛСП вибудовано дієслівними словозначеннями, що узагальнено позначають ситуацію створення суб'єктом недеталізованого об'єкта. З-поміж них: укр. *робити* в значенні ‘створювати, виготовляти, робити що-небудь’ [ТСУМ], *створювати*, *продукувати* та англ. *to create*, *to produce*, *to manufacture*.

Попри виявлену спільність центральних дієслівних ЛСВ щодо обов'язкової імплікації недиференційованої об'єктної семи (пор., напр., укр. *створювати* ‘виготовляти, робити що-небудь’ [ТСУМ]; англ. *to produce* ‘to create sth, especially when skill is needed’ [MWD]), а також відносного розмежування дії як власне механічної та із елементами творчості, внаслідок якої виникає об'єкт, донині не відомий (пор., з одного боку укр. *виготовляти*, *виробляти* і англ. *to produce*, *to manufacture*, а з іншого, – укр. *створювати* і англ. *to create*), зафіксовані конституенти в їхніх первинних значеннях виявляють розбіжності, що стосуються акцентування англійськими дієсловозначеннями на імплікованих кількісних характеристиках об'єкта (пор. укр. *виробляти*, *виготовляти* та англ. *to manufacture* ‘to make goods in large quantities’ [LDCE]) та вказівці на його цільовому призначенні (пор. англ. *to produce* ‘to make things to be sold’ [LDCE] і укр. *виробляти*).

Подальші внутрішньосистемні аналізи ЛСП мікрокатегорії „дія-створення (об'єкта)” дають змогу виокремити в зіставлених системах диференційну ознаку „спосіб дії”, яка видається найбільш релевантною для виформовування відповідних парадигм. Така ознака може зазнавати різноаспектної диференціації в обох мовах, що впливає як на кількісний, так і якісний склад зіставлених полів. Зупинимося на таких конкретизованих варіантах способу створення об'єкта, які кваліфікують конструктивну дію як таку, що стосується: 1) будівництва, 2) приготування їжі та 3) майстрування. Дієслівні словозначення, охоплені цими ознаками, в зіставлених ЛСП заповнюють ближні, крайні та дальні периферії, виявляючи при цьому як спільність в „одієсловленні” певної денотативної ситуації, так і певні розбіжності.

1) Відносно корелятивними виявилися ті зони ближньої периферії зіставлених лексико-семантичних парадигм, в яких розташовані дієслівні словозначення, що вказують на створення матеріальної споруди за допомогою різного роду матеріалів, інструментів та технічних засобів. При цьому в обох мовах зафіксовані нейтральні щодо інших процесуальних та об'єктних характеристик одиниці (пор.: укр. *будувати* і англ. *to build*), щоправда із виразною вказівкою англійського ЛСВ на створенні чогось шляхом з'єднання окремих частин в одне ціле і нівеляцією цієї додаткової процесуальної ознаки в українській мові (пор: англ. *to build* ‘to make sth., especially a building by putting parts together’ [OALD] і укр. *будувати* ‘споруджувати (зводити) яку-небудь будівлю’ [ТСУМ]). До зон ближніх периферій в обох ЛСП тяжіють і ті дієсловозначення, що параметризують денотативну ситуацію будівництва через уведення додаткових сем, які стосуються певних кваліфікаційних характеристик об'єкта, зокрема: його кількісних вимірів (пор.: укр. *споруджувати* ‘будувати, зводити що-небудь (перев. велике, складне)’ [ТСУМ] і англ. *to construct* ‘to build a large building, bridge, road’ [MWD]), важливості (укр. *зводити* і англ. *to erect*) здатності до складання, з'єднання за певними планами, кресленнями (укр. *складати 2*, *монтувати* і англ. *to assemble*).

Водночас для української мови, на відміну від англійської, більш поширеною є імплікована предметна конкретизація об'єктної семи (напр.: укр. *прокладати* (про дорогу), *наводити* (про мости), *мурувати* (про стіну) і т.ін.), що створює в зоні дальньої периферії англійського ЛСП лакунарну зону, компенсатором якої виступають англійські дієсловозначення більш загальної семантики. Хоча і в англійському ЛСП було зафіксовано конституенти, здебільшого відіменникові деривати, семантично ускладнені вказівкою на конкретний об'єкт, що виникає через цілеспрямований вплив суб'єкта: пор. укр. *гатити* ‘робити гатку або греблю, відгороджуючи воду’ [ТСУМ] і англ. *to dike* ‘to surround or protect with a dike’ [MWD], укр. *городити* ‘ставити що-небудь (огорожу, тин, паркан)’ [СУМ, II,123] і англ. *to fence* ‘to put a fence around something’ [LADCE], укр. *крити 2* ‘робити покрівлю, дах, дашок над чим-небудь’ [ТСУМ] і англ. *to roof* ‘to put a roof on a building’ [OALDCE].

2) Найбільше лакунарних зон в зіставлених ЛСП мікрокатегорії „дія-створення (об'єкта)” було виявлено в ближній, дальній та крайній периферіях, вибудованих дієслівними словозначеннями, в яких спосіб дії експлікує сема „приготування їжі”. Як засвідчує аналіз, деталізація цієї денотативної ситуації знаходить неоднакове відтворення в дієслівних системах. Так, зокрема, в англійському ЛСП зафіксоване спеціалізоване дієслово, семантичну структуру якого експлікують, крім семи „створення кулінарним способом” як деталізованої вказівки на спосіб дії, ще і субстанціональна сема імплікованого узагальненого об'єкта ‘food’

(англ. *to cook* 'to prepare food for eating by using heat' [OALD]). Натомість в українській мові широко вживаними є такі дієсловозначення, як *готувати* та *варити*, словникові тлумачення яких даються одне через друге, щоправда в лексемі *готувати* аналізоване значення виступає не первинним: пор. *готувати* з 'варити, приготувляти їжу' і *варити* 'готувати за допомогою вогню (обід, вечерю і т.ін. [ТСУМ])'. У цьому разі, мабуть, має рацію І.І. Овчиннікова, яка, попри словникарські дефініції, більш абстрактним вважає укр. *готувати* [Овчиннікова 1993: 10]. Водночас в українській мові функціонує *кухарити*, яке, однак, через синкретичність уведених семантичних ознак (пор.: *кухарити* 'готувати їжу; бути куховаром або куховаркою' [ТСУМ]) тяжіє до зони крайньої периферії, виявляючи зв'язки із мікрокатегорією „дія-професійна дія”.

Подальша деталізація диференційної ознаки „кулінарний спосіб” в зіставлюваних ЛСП зазнає специфіки в кожній із мов. Так, зокрема аломорфізм було виявлено в одієсловленні денотативної ситуації приготування їжі із жиром. Для українського ЛСП характерним є неконкретизоване називання цієї дії (укр. *смажити*, *жарити* 'готувати їжу з жиром на вогні, на жару без використання води' [ТСУМ]), тоді як дальню периферію англійського ЛСП виформовують лакунарні відносно української мови конституенти, що різнопланово характеризують таку дію через уведення до їхньої семантики різного роду несубстанціональних та субстанціональних сем. Зокрема до уваги беруться такі аспекти ситуації, як: відкритість / закритість вогню та його сила (пор.: англ. *to broil* 'to cook something under direct heat, or over a flame on a barbecue' [MWD]; *to fry* 'to cook something in hot fat or oil' [OALDCE]; *to roast* 'to cook something, such as meat, in an oven or over a fire [LDCE]; *to grill* 'to cook food under or over a very strong heat' [LDCE]), швидкість приготування та сила вогню (англ. *to saute*), ступінь смаження (англ. *to frizzle*), кількість жиру або його відсутність (англ. *to panfry*, *to panbroil*), джерело вогню, як от розжарене вугілля (англ. *to charcoal*, *to charbroil*), наявність додаткових інгредієнтів, наприклад, фритюру (англ. *to deep-fry*) тощо.

Аналогічна ситуація спостерігається і в тій частині дальньої периферії англійського ЛСП, яку заповнюють дієслівні словозначення, що вказують на створення об'єкта внаслідок варіння. Широта денотативного значення українського *варити* 'кип'ятити у воді або в іншій рідині якісь харчові продукти і т.ін., готуючи страву, напій' [ТСУМ] забезпечує покриття цілої низки денотативних ситуацій, які в англійській мові знаходять спеціальне дієслівне вираження. У такий спосіб в українському ЛСП утворюється обумовлена як власне мовними, так і позамовними, чинниками лакунарна зона, співвідносна із англійськими конституентами, що містять додаткові, несубстанціональні та субстанціональні денотативні семи, якими може бути імпліковано деталізований об'єкт дії або ж додаткові якісні та кількісні характеристики останньої: пор.: англ. *to mull* і укр. *варити* (вино чи пиво з прянощами); англ. *to brew* і укр. *варити* (пиво); англ. *to coddle* і укр. *варити* (яйця на повільному вогні); англ. *to parboil* і укр. *варити* (овочі до напівготовності); англ. *to poach* і укр. *варити* (яйця без шкарлупи в окропі); англ. *to simmer* і укр. *кун'ятити* (на повільному вогні) та ін.

Певну неспіввіднесеність виявлено і в тих частинах зіставлюваних дальніх периферій ЛСП досліджуваної мікрокатегорії, що заповнені дієслівними словозначеннями, в яких кулінарний спосіб створення об'єкта деталізовано семою „тушкування” (укр. *тушкувати* і англ. *to stew*). Попри наявність співвідносних узагальнених номінацій окресленого денотата, для англійської мови характерним є деталізація цього процесу через вказівку на об'єкт дії (пор. англ. *to braise* і укр. *тушкувати* (м'ясо або овочі)), як і на інші аспекти ситуації (пор. англ. *to confit* і укр. *тушкувати* (качку чи індичку) у власному соку).

Неоднакового осмислення знайшла в зіставлюваних ЛСП і диференційна ознака „кулінарний спосіб створення об'єкта”, деталізована семою „заготівля продуктів”, яку зафіксовано в дієслівних ЛСВ, що заповнюють зони ближніх та дальніх периферій. Показово, що, попри наявність в обох мовах дієсловозначень, що узагальнено відтворюють денотативні ситуації консервування (укр. *консервувати* і англ. *to preserve*, *to conserve*), маринування (укр. *маринувати* і англ. *to pickle*), копчення (укр. *контити* і англ. *to smoke*), в'ялення (укр. *в'ялити* і англ. *to dry*) тощо, можливість їхньої різноаспектної подальшої деталізації має більше відмінного, аніж спільного. Так, наприклад, для української мови більш акцентованим виступає конкретний спосіб оброблення продуктів, унаслідок якого створюється якісно новий об'єкт, придатний для вживання протягом тривалого часу: пор., напр.: укр. *маринувати*, *солити* і семантично ємніше англ. *to pickle*; укр. *квасити* і англ. *to make sour*. Розмежування таких „технологічних” дій реалізовано через відповідні додаткові семи несубстанціональної природи, які відносно англійських відповідників подекуди можуть мати синкретичний характер: пор.: укр. *маринувати* 'класти продукти в маринад для збереження їх або надання їм певних смакових якостей' [ТСУМ] і англ. *to pickle* 'to preserve food in vinegar or salt water' [OALDCE], з одного боку, і *to marinade* 'to put meat or fish in a marinade, or to be left in a marinade for some time' [OALDCE] – з іншого).

В англійському ЛСП розрізнення власне процесуальних ознак заготівлі продуктів може поєднуватися із характеристиками об'єкта, на якій спрямовано дію (пор. англ. *to jerk* і укр. *в'ялити* (м'ясо); англ. *to kipper* і укр. *контити* (рибу); англ. *to corn* і укр. *солити* (м'ясо)) або ж імплікувати вказівку на вмістилище для подальшого зберігання (пор. укр. *консервувати* і англ. *to pot 2* 'to put a plant in a pot filled with soil' [MWD], *to can*, *to tin* 'to preserve food by putting it into a metal container' [LDCE]).

3) До зон ближньої та дальньої периферій зіставлюваних ЛСП потрапили також дієслівні ЛСВ, семантично об'єднані диференційною ознакою „майструвати, займатися рукоділлям”, яка виступає конкретизованим варіантом способу створення об'єкта. Реалізація цієї ознаки в українській та англійській парадигмах має більше спільного, ніж відмінного, що обумовлює формування відносно корелятивних зон у

зазначених периферіях, заповнених конститuentами, семантика яких називає конструктивну дію, спрямовану на створення нового об'єкта ручним способом завдяки використанню певних умінь, навиків: пор. широкі за значенням укр. *майструвати* 'робити, виготовляти що-небудь ручним способом' [ТСУМ] і англ. *to craft, to handicraft* 'to make something using a special skill, especially with your hands' [LDCE], *to fashion* 'to shape or make something, using your hands or only a few tools' [OALDCE].

Показово, що обидві мови володіють значною кількістю дієслівних ЛСВ, які різноаспектно конкретизують дію через уведення до їхньої семантики, окрім узагальненої або деталізованої об'єктної сем, інших диференційних ознак, представлених різного роду субстанціональними семами на позначення вихідного матеріалу та (або) інструментів праці, напр., укр. *ліпити* 'робити що-небудь із в'язкої, пластичної речовини, матеріалу' [ТСУМ]; *виточувати* 'вистругувати що-небудь із дерева, вирізувати з каменю і т.ін., дуже добре вирівнюючи, вигладжуючи поверхню' [ТСУМ]; *плетсти* 'перевиваючи пасма, волокна, нитки і т.ін., з'єднувати в одно ціле' [ТСУМ]; *в'язати* 'плетсти що-небудь спицями, гачком' [ТСУМ]; англ. *to chisel* 'to use a chisel to cut wood or stone into a particular shape' [OALDCE]; *to carve* 'to cut a large piece of cooked meat into smaller pieces using a big knife' [MWD]; *to knit* 'to make clothing out of wool using two knitting needles' [LDCE]; *to hew* 'to cut something with a cutting tool' [OALDCE] тощо.

Крім того, для обох мов характерним є ускладнення денотативних макрокомпонентів значень аналізованих одиниць несубстанціональними семами, які описують конкретний спосіб впливу на об'єкт: пор.: укр. *кувати* 'оброблячи метал молотом або пресом, виготовляти що-небудь' [ТСУМ]; *ткати* 'виготовляти (тканину) способом щільного приєднання перехресно-переплетених ниток' [ТСУМ]; англ. *to forge* 3 'to make something from a piece of metal by heating the metal and shaping it' [OALDCE]; *to weave* 'to make threads into cloth by crossing them under and over each other on a loom' [OALDCE]; *to shape* 2 'to make something have a particular shape, especially by pressing it' [LDCE].

Водночас в українському ЛСП було зафіксовано низку дериватів на кшталт *видовбувати, вирізьблювати, витесувати, виліплювати* та ін., які через складність їхньої семної та морфемної структур, як і здебільшого вторинності значень, фіксовану словниками, тяжіють до крайньої периферії, зумовлюючи в такий спосіб виникнення лакунарної зони в англійському ЛСП, для якого однослівне вираження означених денотативних ситуацій є нехарактерним і компенсується дієслівними ЛСВ із ширшою семантикою, які заповнюють дальню периферію (пор.: укр. *ліпити* і *виліплювати* та англ. *to mould, to model*; укр. *різьбити* і *вирізьблювати* та англ. *to engrave*), або ж кількаслівними номінаціями (пор.: укр. *випилювати* і англ. *to file out*, укр. *видовбувати* та англ. *to chisel out*; укр. *витисувати* та англ. *to cut out, to hew into shape*; укр. *викоувати* і англ. *to hammer out*).

У зіставлюваних дієслівних мікропарадигмах також встановлено поодинокі, несистемні розбіжності, що стосуються наявності в обох ЛСП лакунарних відносно іншої мови одиниць, до семантичної структури яких уведено субстанціональні, здебільшого об'єктні, семи на позначення знаряддя праці, які в іншій мові експлікуються поза дієсловозначеннями: пор., з одного боку, укр. *гантувати* 'вишивати шовковими, вкритими тонким шаром золота або срібла нитками різного гатунку' [ТСУМ] і англ. *to embroider with gold (silver)* [LDCE], а з іншого, – англ. *to bead* 'to furnish, adorn, or cover with beads' [OALDCE] та укр. *нанизувати намисто, вишивати бісером* [ТСУМ].

У такий спосіб міжмовний аналіз дієслівного представлення мікрокатегорії „дія-створення (об'єкта)” виявив як спільність, так і специфічність у реалізації виокремлених для аналізу диференційних ознак, що стосуються конструктивних дій, пов'язаних із будівництвом, приготуванням їжі та майструванням. Відмінності у вибудовуванні зіставлюваних ЛСП було зафіксовано здебільшого в периферійних зонах, зокрема тих, що заповнені дієслівними ЛСВ, семантично ускладненими вказівкою на об'єкт дії, ступінь деталізації якого виступає неоднаковою у реалізації визначених нами способів його створення. Найпоказовішими у системному відношенні щодо утворення лакунарних зон стали ближні та дальні периферії, вибудовані дієслівними словозначеннями, охопленими семантикою „приготування їжі”. Специфічними, зокрема, виявилися: 1) імплікація англійськими дієсловозначеннями додаткових денотативних характеристик несубстанціональної природи, що різноаспектно деталізують кулінарний спосіб створення об'єкта, як і субстанціональної природи, які вказують на вкрай деталізований об'єкт впливу; 2) неоднаковість осмислення диференційної ознаки „заготівля продуктів”, деталізація якої в українському ЛСП більшою мірою спрямована на розмежування власне технологічних характеристик оброблення продуктів, тоді як в англійській парадигмі таке розрізнення може зазнавати подальшої специфікації через вказівку на конкретний об'єкт дії та вмістилище для його зберігання.

Крім того, системну неспіввіднесеність у реалізації досліджуваної мікрокатегорії зафіксовано: 1) у крайній периферії українського ЛСП, утвореній складними з точки зору семантики та морфеміки дериватами на позначення конкретного способу майстрування, що корелюють із англійськими дальньопериферійними дієсловозначеннями ширшої семантики та кількаслівними номінаціями; 2) у дальній периферії українського ЛСП, заповненій дієслівними ЛСВ на позначення конкретного способу будівництва із деталізованою об'єктною семою, що корелюють із ближньопериферійними англійськими конститuentами загальнішої семантики.

Перспективність подальших досліджень у розрізі зазначеної тематики вбачається в установленні кореляції парадигматичного (лексико-семантичного) та синтагматичного (формально-граматичного) аспектів інших дієслівних мікрокатегорій як складників відповідних субкатегорій „дія”, „стан”, „відношення” узагальненої дієслівної категорії „процесуальність”.

Література

- Васильева 2001: Васильева, В. Ф. Типология, характерология и сопоставительная лингвистика [Текст] / В. Ф. Васильева // Исследования славянских языков в русле традиций сравнительно-исторического и сопоставительного языкознания : сб. научн. статей. – М., 2001. – С. 20-22. – Бібліогр.: с. 22.
- Гак 1989: Гак, В. Г. О контрастивной лингвистике [Текст] / В. Г. Гак // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV. Контрастивная лингвистика : Переводы / [сост. В. П. Нерознака; общ. ред. В. Г. Гака]. – М. : Прогресс, 1989. – С. 5-17.
- Жлуктенко 1979: Жлуктенко, Ю. О. Контрастивний аналіз як прийом мовного дослідження [Текст] / Ю. О. Жлуктенко // Нариси з контрастивної лінгвістики: зб. наук. праць / відп. ред. Ю. О. Жлуктенко. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 5-6. – Бібліогр.: с. 6.
- Жлуктенко, Бублик 1976: Жлуктенко, Ю. О. Контрастивна лінгвістика: проблеми і перспективи [Текст] / Ю. О. Жлуктенко, В. Н. Бублик // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 3-15.
- Іваницька 2007: Іваницька, Н. Б. Система значеннєвих варіантів семантичного макрокомпонента категорії процесуальності українських та англійських дієслів [Текст] / Н. Б. Іваницька // Мовознавство. – 2007. – №3. – С. 62-68. – Бібліогр.: с. 68
- Іваницька 2007 а: Іваницька, Н. Б. Процесуальність як універсальна категорія українського та англійського дієслова [Текст] / Наталя Іваницька // Актуальні проблеми філології та перекладознавства: зб. наук. праць у 2 ч. – Хмельницький: Вид-во ХНУ, 2007. – Ч. 1. – С. 237-241. – Бібліогр.: с. 241.
- Іваницька 2009: Іваницька, Н. Б. Tertium comparationis у міжмовному зіставленні дієслівних систем [Текст] / Н. Б. Іваницька // Мовознавство. – 2009. – №1. – С. 46-59.
- Кацнельсон 2001: Кацнельсон, С. Д. Категории языка и мышления. Из научного наследия [Текст] / С. Д. Кацнельсон. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 864 с.
- Кильдибекова 1983: Кильдибекова, Т. А. Структура поля глаголов действия [Текст] / [учебное пособие] / Т. А. Кильдибекова. – Уфа: Изд-во Башкирского унзта, 1983. – 76 с. – Библиогр.: с. 70-76.
- Кочерган 2006: Кочерган, М. П. Основи зіставного мовознавства : [підручник] / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 2006. – 424 с. – Бібліогр.: с. 387-403.
- Левицький 2006: Левицький, А. Е. Українська зіставна лексикологія початку ХХІ століття: перспективні напрями [Текст] / Андрій Левицький // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка / гол. ред. П. Ю. Саух. – Житомир, 2006. – Вип. 35. – С. 34-41. – Бібліогр.: с. 41.
- Манакин 2004: Манакин, В. Н. Сопоставительная лексикология [Текст] / В. Н. Манакин. – К. : Знання, 2004. – 326 с. – Бібліогр.: с. 308-326.
- Немзер 1989: Немзер, У. Проблемы и перспективы контрастивной лингвистики / У. Немзер // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV. Контрастивная лингвистика: Переводы [Текст] / [сост. В. П. Нерознака; общ. ред и вступ. ст. В. Г. Гака]. – М. : Прогресс, 1989. – С. 128-138.
- Овчиннікова 1993: Овчиннікова, І. І. Лексико-семантична класифікація дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта в українській мові [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.02 „Українська мова” / І. І. Овчиннікова. – К., 1993. – 23 с.
- Савчук 2006: Савчук, Т. В. Релятивні дієслова в українській мові: семантика, функція [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Т. В. Савчук. – К., 2006. – 23 с.
- Штернеманн 1989: Штернеманн, Р. Введение в контрастивную лингвистику [Текст] / Р. Штернеманн и др. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV. Контрастивная лингвистика: Переводы / [сост. В. П. Нерознака; общ. ред и вступ. ст. В. Г. Гака]. – М. : Прогресс, 1989. – С. 144-178.
- Шумейкіна 2007: Шумейкіна, А. В. Багатозначність дієслів конкретної фізичної дії в сучасній українській літературній мові [Електронний ресурс]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / А. В. Шумейкіна. – К., 2007. – 23 с. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/ard/2004/04plsdnb.zip. – Назва з екрана.
- Юсупов 1988: Юсупов, У. К. Сопоставительная лингвистика как самостоятельная дисциплина [Текст] / У. К. Юсупов // Методы сопоставительного изучения языков. – М., 1988. – С. 6-11. – Бібліогр.: с. 11.
- Fillmore 1985: Fillmore, Ch. J. Linguistics as a Tool for Discourse Analysis [Text] / Ch. Fillmore // Handbook of Discourse Analysis. V.I. Disciplines of Discourse / [ed. by T.A. van Dijk] – L.; Orlando; San Diego etc.: Academic Press, 1985. – P. 11-39.
- Leech 2004: Leech, G. Meaning and the English Verb [Text] / G. Leech. – Pearson Education, 2004. – 134 p.
- Levin 1993: Levin, B. English Verb Classes and Alternations [Text] / B. Levin. – Chicago: University of Chicago Press, 1993. – 231 p.
- Vendler 1967: Vendler, Z. Verbs and Times [Text] / Z. Vendler // Linguistics in Philosophy. – Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1967. – P. 34-43.

Лексикографічні джерела

- СУМ: Словник української мови : В 11 т. – К. : Наукова думка, 1970-1980.
- ТСУМ: Тлумачний словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.slovnyk.net/> - Назва з екрана.

LDCE: Longman Dictionary of Contemporary English [Електронний ресурс] : dictionary. – Third ed. – Edinburgh Gate : Longman, 2001. – CD ROM.

MWD: Merriam-Webster Dictionary on-line [Електронний ресурс] : dictionary. – Режим доступу : <http://www.merriam-webster.com/>. – Назва з екрана.

OALDCE: Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English [Електронний ресурс] : dictionary / chief ed. S. Wehmeier. – Seventh ed. – 110 MB. – Oxford, 2006. – CD-ROM.

FWFSE: Word Frequencies in Written and Spoken English: based on the British National Corpus [Електронний ресурс] : dictionary / [G. Leech, P. Rayson, A. Wilson]. – Режим доступу : <http://www.comp.lancs.ac.uk/ucrel/bncfreq/flists.html>. – Назва з екрана.

В статтє представлен фрагмент двухстороннего межъязыкового сопоставления украинской и английской глагольных систем в аспекте выявления общего и специфического в лексико-семантической парадигме микрокатегории «действие-создание (объекта)» категории «процессуальность», которая в исследовании выступает в качестве tertium comparationis.

Ключевые слова: межъязыковое сопоставление, глагольные системы (микросистемы) украинского и английского языков, tertium comparationis (основа сопоставления), обобщенная глагольная категория «процессуальность», микрокатегория «действие-создание (объекта)», лексико-семантическая парадигматика, лексико-семантическое поле.

The article deals with the two-way contrastive analysis of the Ukrainian and English verbs. It focuses on the common and specific features of the lexical-semantic paradigms of the microcategory “action-making (the object)” which has been defined as the tertium comparationis.

Keywords: interlingua contrastive analysis, Ukrainian and English systems of verbs (microsystems), tertium comparationis (the base of comparison), verbal category “verbality”, microcategory «action-making (the object)”, lexical-semantic paradigm, lexical-semantic field.

Надійшла до редакції 7 вересня 2010 року.

Валентина Калько

ББК 81.2Ук–211

УДК 801.541.45:808.3

МОТИВАЦІЙНА ОЗНАКА «КОЛІР» У НАЙМЕНУВАННЯХ ЛІКАРСЬКИХ РОСЛИН УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті здійснено комплексне дослідження когнітивно-ономасіологічного механізму номінації лікарських рослин в українській мові, пов'язаних із мотиваційною ознакою «колір». Предметом розгляду є мотиваційний зв'язок їхньої ономасіологічної структури та семантики з фрагментом знань про позначуване.

Ключові слова: мотивація, пропозиційно-диктумна мотивація, асоціативно-термінальна мотивація, змішана мотивація, назви лікарських рослин.

Сучасний етап розвитку українського мовознавства пов'язаний із підвищеною увагою до мови як маніфестанта етносвідомості. Особливе місце тут посідає номінативна система мови, яка передає етнічну своєрідність мовного членування світу, відображає специфіку внутрішнього рефлексивного сприйняття довкілля, досвід і культуру народу, його традиції, звичаї, міфологію. Когнітивна ономасіологія на східнослов'янському мовному ґрунті, на думку О.С. Кубрякової, відрізняється від схожих зарубіжних версій меншою скутістю межами вузького когнітивізму й ширшим підходом до явищ номінації, відповідно до яких аналіз номінативної діяльності передбачає врахування емоційно-експресивного компонента, прагматики, національних особливостей картини світу, її культурологічного аспекту тощо [Кубрякова 1997: 42]. Застосування когнітивного підходу в царині ономасіології відкриває нові можливості для подальшого дослідження особливостей номінативної підсистеми мови і передовсім більшого заглиблення в процес творення слова та встановлення операційних ланок ономасіологічного механізму. Основним підходом когнітивної ономасіології є двовекторність: від слова до думки за допомогою інтерпретації ономасіологічної структури і від думки до слова шляхом моделювання когнітивної структури знань про позначуване. На такому поєднанні наголошував ще Л.С. Виготський, підкреслюючи, “що головним завданням аналізу, спрямованого на вивчення відношення думки до слова, є дослідження тих фаз, із яких складається цей рух, розмежування планів, через які йде думка, втілена в слові” [Виготський 1999: 235]. З погляду О.О. Селіванової, сутність інтеграції двох підходів: від слова до думки і від думки до слова при дослідженні номінативної підсистеми мови полягає в обов'язковому врахуванні інтеріоризованих у концепті властивостей об'єкта номінування, їхнього зв'язку з ономасіологічною та значеннєвою структурами [Селіванова 2000: 33].

У роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників найменування лікарських рослин розглянуто переважно в аспекті діахронії: у ракурсі етимології (В. Махек, В.А. Меркулова, І.В. Сабадош, Д. Симонович та ін.); у

зв'язку з міфологічним і метафоричним світобаченням етносів (В.В. Жайворонок, М.М. Маковський та ін.); з огляду на їхню роль у складі фразеологізмів (О.А. Куцик, Н.Д. Петрова та ін.). Досить популярними є дослідження символічних конотацій назв лікарських рослин, у яких відбито фрагменти національно-метафоричних картин світу (Т.В. Зайковська, М.М. Маковський, Н.І. Панасенко та ін.). Символіки фітонімів торкаються й автори деяких етнографічних студій (М.І. Афанасьєв, О. Воропай, М.Ф. Золотницький та ін.). Як номінативний клас назви лікарських рослин на матеріалі різних мов досліджено в аспекті засобів словотворення та словотвірних типів (Я.В. Закревська, О.Ф. Мигoliniць, М.М. Феценко, Л.Д. Фроляк, О.І. Чинок та ін.), структурно-семантичних розрядів (А.Й. Капська, В.П. Нікашаєва та ін.), семантичної мотивованості (А.М. Шамота та ін.), а також у стилістичному (Л.О. Симоненко та ін.) та психолінгвістичному (І.Е. Подолян та ін.) аспектах. Водночас назви лікарських рослин досі не були об'єктом комплексних когнітивно-ономасіологічних досліджень, які уможливають проектування номінативних процесів на операції мислення та інші смислопороджувальні механізми. Отже, актуальність нашої праці зумовлена необхідністю вивчення когнітивно-ономасіологічного підґрунтя мотивації назв лікарських рослин в українській мові, аналізу зв'язку ономасіологічної структури фітонімів з їхнім значенням та структурами знань про позначуване. Метою статті є комплексний аналіз ономасіологічної структури назв лікарських рослин української мови, пов'язаних із мотиваційною ознакою «колір», у проекції на психоконітивні структури етносвідомості.

Як вважає В.М. Телія, саме мотивація є “зоною накладання культурно-пізнавальної функції мови” [Телія 1991: 49]. Для того, щоб опис мотивації мовних одиниць урахував людський фактор, необхідно залучити до його аналізу ментальні й психічні стани номінатора, які він переживає, інтерпретуючи позначуваний фрагмент дійсності, і які він хоче довести до розуміння слухача [Телія 1991: 56]. Іншими словами, необхідно відобразити в мотивації ті інтенції, які змушують номінатора обирати відповідні ознаки для називання предмета. У будь-якій мові номінаційно марковано те, що є біологічно, соціально чи культурно вартісним у свідомості народу, тому можна передбачити, що акт називання певним чином організовує смисловий простір мови, зумовлюючи відбір вагомих фактів і встановлюючи наявний між ними зв'язок. Дослідження мотиваційних особливостей дає змогу виявити культурно-історичну специфіку мови з урахуванням системних зв'язків між її одиницями і культурними концептами. Мотивованість мовної одиниці може бути визначена тільки крізь призму мовної свідомості [Блинова 1989: 123].

Грунтуючись на психолінгвістичній моделі породження номінативної одиниці та лінгвосеміотичні постулати (знакова репрезентація, природна і конвенційна сутність знака, довільність мовного знака та вибору мотиватора), О.О. Селіванова пропонує нову дефініцію мотивації в когнітивно-ономасіологічному процесі. У контексті когнітивної парадигми дослідниця трактує мотивацію як “наскрізну для моделі породження психоментальну операцію, результатом якої є семантично-ономасіологічна залежність мовних знаків на ґрунті складної системи конекцій концептів людської свідомості” [Селіванова 2000: 158]. Метою мотивації є “репрезентація в ономасіологічній структурі вербалізованого елемента фреймової когнітивної моделі, обраного номінатором, що відображає інтеріоризацію властивостей позначуваного, їх асоціативно-образне, метафоричне, парадоксальне сприйняття” [Селіванова 2000: 158]. Мотивація опосередковує зв'язки концепту, семантики позначувального з ономасіологічною структурою як творчий пізнавальний процес позначення шляхом модифікації, трансформації вже наявних у пам'яті знаків. Залежно від статусу фрагмента знань про позначуване в сучасній когнітивній ономасіології О.О. Селіванова пропонує нову типологію мотивації, виокремлюючи пропозиційно-диктумну, асоціативно-термінальну, модусну та змішану [Селіванова 2000: 153–179]. Цю типологію використано нами як підґрунтя аналізу мотивації українських назв лікарських рослин.

Пропозиційно-диктумна мотивація ґрунтується на виборі мотиватора із зони істинної інформації про ознаки та властивості лікарських рослин. Колір у структурі пропозиції репрезентований слотовою позицією квалітативна, яка здебільшого пов'язана з ознаками, сприйнятими зором, оскільки зір – основна підсистема сприйняття людини: 90% інформації вона одержує саме через органи зору [Апресян 1995: 48]. Колір є основною візуальною якістю [Рузин 1994: 81], яку за кількістю репрезентації, визначеністю можна зіставити лише зі звуковими відчуттями. Колір указує на “певні риси архаїчної концептуалізації” [Яворська 1999: 43] і є синтезом багатівікових спроб людства зрозуміти його феномен та особливості сприйняття. Представлення в ономасіологічній структурі найменувань лікарських рослин кольорного мотиватора – результат висвітлення певної ділянки набутих людиною знань про колір не лише як про фізичну величину чи психологічну сутність, а й як про величезний пласт культурологічних уявлень суспільства, оскільки “колір якнайглибше включений у культурні традиції та біологічно пов'язаний із психонетичним кодом кожної людини” [Драгунський 1999: 9]. Активне використання квалітатива на позначення кольору має ономасіологічне пояснення: колір – постійна якість, притаманна тому чи тому виду рослин.

Підґрунтям пропозиційно-диктумної мотивації лікарських рослин, пов'язаних з позицією квалітатива, є тісний і нерозривний зв'язок кольору і реалії, оскільки колір не існує поза предметом. Колірний мотиватор може бути включений в ономасіологічну структуру найменувань двома шляхами – атрибуцією ономасіологічної ознаки до всієї рослини, напр.: *зелениця* (Плаун двогострий), *багровець* (Родовик лікарський); чи віднесенням її до частини рослини (в основному квітки). У процесі формування ономасіологічної структури таких назв відбувається імплікація партитива, напр.: *білавка* (Стокротки багаторічні), *білун* (Скополя багаторічна), *білина*, *білиця* (Королиця звичайна), *синяк*, *синець*, *синьоха* (Волошка синя), *синетка* (Проліска дволиста), *голубій* (Цикорій дикий), *голубинець*, *голубець* (Водянка чорна), *зеленюка*, *зеленка*, *зелінка* (Барвінок малий), *бурчик* (Зірки садові), *чорниця* (Ожина сиза), *рум'янка* (Синяк звичайний), *золотник* (Перстач

пряmostоячий), *золотачка* (Жовтяниця черговолиста), *жовтушка* (Кульбаба лікарська), *жовтець* (Енотера дворічна), *жовтяниця* (Скумпія звичайна), *жовтяк*, *жовтянка* (Чорнобривці прямі). Якщо номінація за кольором усієї рослини є непродуктивною: мотиваторами виступають лише *зелений* і *багровий*, то номенклатура кольоропозначень частин лікарських рослин представлена майже всією колірною палітрою. У низці випадків колір слугує одним із способів диференціації різних видів спільного роду, напр., *синюрка* (Первоцвіт осінній), *жовтуха* (Первоцвіт весняний). Водночас ознака кольору може бути і підґрунтям утворення синонімічних назв у ому разі, коли вид рослини має два найменування залежно від забарвлення, напр., *рум'янка*, *синюх*, *синетка* (Синяк звичайний), *багровець*, *краснець* (Родовик лікарський). Іноді мотиватори-квалітативи передають не конкретну ділянку кольорового спектра, а певне оптичне враження від її сприймання: *світлий* 'не темного кольору' [СУМ, IX, 91] – *світлик* (Золототисячник звичайний) 'рослина має рожеві квіти'; *ясний* 'не темного кольору, світлий' [СУМ, V, 655] – *яснотки* (Півники звичайні) 'суцвіття рослини різних відтінків жовтого, фіолетового, пурпурного кольорів'.

Двокомпонентні назви лікарських рослин, утворені за схемою: ознака за кольором + гіперонім. Превалювання мотиваційної ознаки, пов'язаної з репрезентацією в ономасіологічній структурі кольоронайменування, зумовлена тим, що колір – одна з найрозуміліших якостей, сприйманих людиною, і мають для неї першочергове значення. Значне представлення у складі назв лікарських рослин колірної ознаки підтверджує думку про те, що колір завдяки синестезичності та асоціативності сприймання став могутнім збудником сфери підсвідомого, а отже, важливим гносеологічним фактором. Назва кольору відображена в ономасіологічній структурі складеної назви лікарської рослини шляхом атрибуції мотиваційної ознаки окремої частини рослини, передусім квітів та листків: *рожеве зілля* (Герань лучна) – 'рослина має квіти рожевого кольору'; *сіре зілля* (Донник голубий) – 'листки рослини зісподу мають сірий наліт'. Назва Чистотілу звичайного *сірозілля* мотивована безпосередньо субстантивованим словосполученням – *сіре зілля*, яке є результатом довгого ланцюга дериваційних перетворень. На початковому етапі деривації на ґрунті вихідних семантично елементарних речень утворюється семантично складне речення, в якому компонент із посесивним значенням займає синтаксичну позицію ад'єктива, пор.: *Зілля має листки* + *Листки є сірими* → *Зілля, що має сірі листки*. Далі предикат належності згортається, що призводить до утворення невластне словосполучення, яке функціонує в складі речення, пор.: *Зілля із сірими листками*. І нарешті на завершальному етапі деривації постає словосполучення *сіре зілля*, що згортається в однослівну номінативну одиницю – складний іменник – *сірозілля*.

Найменуванням лікарських рослин, мотиватори яких репрезентують переважно фігуральні, неістинні знання, притаманна асоціативно-термінальна мотивація, у процесі якої використовується переважно абстрактне розуміння кольору, перетворене шляхом його різнобічної метафоризації. В основі метафоричного сприйняття кольору лікарських рослин лежать перцептивні метафоричні оператори. У реальному світі колір втілений у конкретних предметах, тому він пов'язаний із їхньою структурою. Отже, структурні характеристики реалії входять до складу відповідних прототипів кольору. Колір, можливо, є одним з найбільш еталонних модусів: важко визначити колір, не використовуючи зразків, оскільки його сприйняття, на думку Р. М. Фрумкіної, пов'язане з індивідуальним досвідом [Фрумкіна 1984: 134]. Існує два способи сприйняття кольору: тлумачення одних назв кольорів через інші та вказівка на типовий об'єкт, що має певний колір [Рузин 1994: 81; Фрумкіна 1984: 14]. У звичайних природних умовах люди бачать кольори тільки в конкретних реаліях. Відсутність кольору самого по собі стало основою виникнення метафоричних найменувань лікарських рослин, пов'язаних із донорськими зонами:

– ТВАРИНА: *лебеді* (Білоцвіт весняний), *гуска*, *гуски* (Латаття біле) – 'рослина має квіти білого кольору'; *воронець* (Гадючник звичайний, Алтея колосиста), *воронячка*, *вороника* (Водянка чорна) – 'ягоди рослини чорні на колір';

– АРТЕФАКТ: *ватка*, *ваточник* (Ваточник сибірський) – від *вата* 'пухнаста маса з бавовни, шерсті й інших волокнистих речовин' [СУМ, II, 296] – 'плодові коробочки після дозрівання розкриваються і з них з'являється пучок білого пухкого пористого волокна', *оксамит*, *оксамитка* (Орлики звичайні) – від *оксамит* 'тканина з натурального шовку або з штучного волокна з густим коротким ворсом' [СУМ, V, 682] – 'квітка рослини має матовий блиск, золотисто-пухнаста, м'яка, ніжна на дотик';

– НАТУРФАКТ: *крейдовик* (Самосил білоповстистий) – 'сизуваті квіти рослини подібні до кольору крейди'; *коралина* (Сніжноягідник білий) – 'віночок квітки має блідо-рожевий колір, схожий на колір коралу'; *небесики* (Проліска дволиста) – від *небо* – 'рослина має квіти голубого кольору'.

Народні назви Пасльону чорного *ворониха*, *вороняга*, очевидно, мають подвійну мотивацію: з одного боку, в них міститься вказівка на непридатність, шкідливість плодів рослини для людей (особливо виразно модусна мотивація виражена в назвах-словосполученнях *вороні ягоди*, *вороняча ягодка*), що пов'язано зі специфікою міфологічної системи українців, у якій ворона виступає медіатором між життям і смертю; з іншого ж боку, можна вважати, що ці назви зумовлені чорним кольором ягід пасльону.

Складним та складеним найменуванням лікарських рослин притаманна змішана мотивація: ономасіологічна структура формується на ґрунті зв'язків квалітатива, що репрезентує істинні, реальні знання, із терміналами гештальтного різновиду, пов'язаними із зоровими образами. Назва кольору включається до ономасіологічної структури фітонімів через віднесеність її до окремої частини рослини, зокрема квітки, а метафоричний компонент, пов'язаний із специфікою зорового сприйняття квітки, може бути обраний із таких донорських зон як:

– ЛЮДИНА: *білоголовець* (Стокротки багаторічні), *білоголовик* (Деревій звичайний) – ‘квіти рослини білого кольору, зібрані у круглі, кулясті суцвіття’, *синьоголов* (Миколайчики польові) – ‘рослина має квіти синього кольору, які формою нагадують голову людини’, *червоноголовка* (Родовик лікарський) – ‘червоні (красні) квіти рослини формою подібні до голови людини’, *чорноголов* (Чорноголовик родовиковий) – ‘квіти рослини темно-фіолетового, аж чорного кольору, кулясті, формою нагадують голову’; *біловуска* (Таволжник звичайний) – ‘рослина має квіти білого кольору з великими тичинками, схожими на вуса людини’; *губаня жовта* (Зеленчук жовтий) – ‘квіти жовтого кольору з двороздільним віночком, який формою нагадує губу’.

– АРТЕФАКТ: *торонка синя* (Синюха голуба) – від *торонка* ‘дзвінок, який чабани вішають на тварин’ – ‘голубі квіти рослини після тривалого цвітіння стають синіми і мають дзвоникоподібну форму’, *дзвіночки жовті* (Наперстянка великоквіткова) – ‘блідо-жовті квіти рослини формою подібні до дзвоника’, *свічки жовті* (Тирлич жовтий) – ‘жовті квіти рослини зібрані у довгу волоть, яка формою нагадує свічку’.

У поодиноких випадках ономасіологічна структура складних назв лікарських рослин сформована на ґрунті зв’язків колірного мотиватора, з асоціативно-термінальною сферою, що відображає особливості сприйняття форми: *білокопитник* (Підбіл звичайний) – ‘листки рослини округло-серцевидні, своєю формою нагадують копито, а прикореневе листя зісподу густо вкрите білим пухом’, *білокрил*, *білокрильник* (Білокрильник болотний) – ‘листя рослини опушене білими волосками і формою схоже на крило птаха’.

Ономасіологічна структура найменування *ряса скальна* (Аспленій волосовидний) сформувалася на ґрунті двох ономасіологічних ознак *скал-* та *ряс-*. Мотиваційна ознака *скал-*, пов’язана з місцем зростання рослини, яка здебільшого росте в горах, на скелях і репрезентує слотову позицію локатива із сфери істинних знань. Використання ономасіологічної ознаки *ряс-* зумовлене метафоричним перенесенням поняття *ряса* ‘верхній довгий одяг у талію з широкими рукавами у православного духовенства’ [СУМ, VIII, 925]. Тим самим, аналогізацію донорської зони АРТЕФАКТ та реципієнтної зони ЛІКАРСЬКА РОСЛИНА можна трактувати так: рослина покриває скалу, ніби ряса монаха, і її листки мають темно-бурий, аж чорний колір (ряса теж зазвичай чорного кольору). Отже, мотивованість народної назви Аспленію волосовидного пов’язана з інтеграцією локатива і терміналу гештальтного типу за ознакою кольору та розміру. Складені найменування *чорний корінь* (Алтея колосиста) та *чорна ягідка* (Блекота чорна) містять партитив та компонент *чорний*, що пов’язаний з оцінкою цих рослин, жодна частина яких немає чорного забарвлення. Використання назви кольору *чорний* пов’язане з негативною оцінкою рослин, які дуже отруйні. У цьому разі чорний колір, що в християнській символіці є атрибутом темних сил, зла, горя, нещастя, загибелі, вказує на небезпечність вживання рослин. Як відзначає М. Тернер, “кольорова тріада “біле – чорне – червоне” є архетипом переживання відчуття насолоди й болю... Чорний колір позначає “смерть”, “непритомність”, тому і пов’язаний з неприємним станом, затемненням свідомості” [Тернер 1972: 79].

Отже, навіть за умови за умови різних способів логічного осмислення зовнішніх ознак рослини (безпосередня назва кольору, метафорична номінація шляхом зіставлення з іншими предметами того ж самого забарвлення) глибинний зв’язок «колір – рослина» є невід’ємною ланкою номінації. Пропоноване дослідження не є вичерпним і передбачає аналіз інших перцептивних модусів, задіяних у процесах номінації лікарських рослин української мови.

Література

- Апресян 1995: Апресян, Ю.Д. Образ человека по данным языка : попытка системного описания [Текст] / Ю.Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37–67. – Библиогр.: с. 67.
- Блинова 1989: Блинова, О.И. Языковое сознание и вопросы теории мотивации [Текст] / О.И. Блинова // Язык и личность. – М. : Наука, 1989. – С. 122–126. – Библиогр.: с. 126.
- Выготский 1999: Выготский, Л.С. Мышление и речь [Текст] / Л.С. Выготский. – М. : Лабиринт, 1999. – 352 с. (Философия риторики. Риторика философии). – тир. 3000 экз. – ISBN 5-87604-097-5.
- Драгунский 1999: Драгунский, В.В. Цветовой личностный тест [Текст] / В.В. Драгунский. – Минск : Харвест, 1999. – 154 с. – ISBN: 985-433-497-X
- Кубрякова 1997: Кубрякова, Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения [Текст] / Е.С. Кубрякова. – М. : Институт языкознания РАН, 1997. – 331 с. – Библиогр.: с. 314–330. – ISBN 978-5-382-00493-8.
- Рузин 1994: Рузин, И.Г. Когнитивные стратегии именованія : модусы перцепции (зрение, слух, осязание, обоняние, вкус) и их выражение в языке [Текст] / И.Г. Рузин // Вопросы языкознания. – 1994. – № 6. – С. 79–100. – Библиогр.: с. 100.
- Селиванова 2000: Селиванова, Е.А. Когнитивная ономасиология [Текст] / Е.С. Селиванова. – К. : Изд-во украинского фитосоциологического центра, 2000. – 248 с. – Библиогр.: с. 225–243. – ISBN 966-7459-85-3.
- СУМ: Словник української мови : в 11-ти тт. – К.: Наукова думка, 1970–1980.
- Теля 1991: Теля, В.Н. Механизмы экспрессивной окраски языковых единиц [Текст] / В.Н. Теля // Человеческий фактор в языке : Языковые механизмы экспрессивности. – М. : Наука, 1991. – С. 36–67. – Библиогр.: с. 67.
- Тернер 1972: Тернер, В.У. проблема цветовой классификации в примитивных культурах (на материале ритуала ндембу) [Текст] : [пер. И.М. Бакштейна] / В.У. Тернер // Семиотика и искусствометрия. – М. : Наука, 1972. – С. 62–85.
- Фрумкина 1984: Фрумкина, Р.М. Цвет. Смысл. Сходство. Аспекты психолінгвістического анализа [Текст] / Р.М. Фрумкина. – М. : Наука, 1984. – 175 с. – Библиогр.: с. 170–172.

Яворська 1999: Яворська, Г.М. Мовні концепти кольору (до проблеми категоризації) [Текст] / Г.М. Яворська // Мовознавство. – 1999. – № 2–3. – С. 42–50.

В статье осуществляется комплексное исследование когнитивно-ономазиологического механизма номинации лекарственных растений в украинском языке, мотивированных признаком «цвет». Предметом рассмотрения служит мотивационная связь их ономазиологической структуры и семантики с фрагментом знаний об обозначаемом.

Ключевые слова: мотивация, пропозитивно-диктумная мотивация, ассоциативно-терминальная мотивация, смешанная мотивация, названия лекарственных растений.

The article realizes complex analysis of the cognitive onomasiological mechanism of official plants names' nomination in the Ukrainian language, motivated by a characteristic of «color». The subject under investigation is the motivational relation of their onomasiological structure and semantics to the fragment knowledge about the designated object.

Keywords: motivation, dictum-propositional motivation, associative-terminal motivation, mixed motivation, official plants names'.

Надійшла до редакції 23 вересня 2010 року.

Тетяна Кизима

ББК 81.2 Укр - 5

УДК 821.161.2. Забужко 1/7.08

ВЗАЄМОДІЯ КОНЦЕПТІВ СВІТОВЕ ДЕРЕВО І ЛЮДИНА В ПОЕТИЧНІЙ МОВІ ОКСАНИ ЗАБУЖКО

Проаналізовано взаємодію концептів СВІТОВЕ ДЕРЕВО і ЛЮДИНА в поетичній мові Оксани Забужко, простежено активну трансформацію архетипного значення образу Світового дерева як символу першопочатку. Розглянуто структурні моделі метаморфоз щодо позиції їх суб'єкта та об'єкта, у межах яких виявлено вегетоантропоморфні метаморфози, які створюють мікроконцепт ЛЮДИНА, ЩО ПОХОДИТЬ ІЗ ДЕРЕВА. Досліджені численні отождоження мовного образу дерева як із фізичними ознаками людини, так і з її душевними станами.

Ключові слова: концепт, архетип, метаморфоза, людина, Світове дерево.

Серед тропів псевдототожності дослідники прозової творчості Оксани Забужко виділяють метаморфози жіночості, розглядаючи образи *жінки-ляльки*, *жінки-диявола*, *жінки-звіра* [Філоненко 2003: 112] чи *жінки-мегери* [Зборовська 1996: 65], одностайно вказуючи на драматизм жіночого існування в абсурдному світі, що розкривається насамперед через зображення „світу кохання”. Також помічено глобальний обсяг метаморфоз жіночої емансипованості [Бовсунівська 2009]. Дослідники поезії лише побіжно звертають увагу на зв'язок створеного авторкою образу безумства Офелії із символікою квітів [Біберова], не виділяючи окремо концепту СВІТОВЕ ДЕРЕВО. Однак сама О. Забужко згадує цей міфологічний образ як «класичний символ "світового міста"» [Забужко 1994] у публіцистичній творчості (зокрема, в есеї «"Психологічна Америка" і азійський ренесанс, або знову про Карфаген»), а в одному з інтерв'ю порівнює власний вік із річними кільцями на стовбурі дерева: «Я задалегідь сильніша за будь-яке дерево, яке тонше» [Подлужная 2008].

Отже, актуальним видається дослідження взаємодії концептів СВІТОВЕ ДЕРЕВО і ЛЮДИНА як суб'єктів і об'єктів різних моделей метаморфоз у поетичній мові О. Забужко.

Основні ідеї, що їх втілює Світове дерево, — це ідеї родючості, анімізму, священного центру та ембріону всесвіту, зв'язку між світами, постійного колообігу, руйнування, відродження й оновлення, духовного сходження [Єлісова 2006].

Явище метаморфози досліджене в кількох напрямках; серед них виокремлюються *культурно-семіотичний* (О. Афанасьєв, О. Потебня, І. Нечуй-Левицький та інші); *філософсько-культурологічний* (В. Пропп, О. Лосєв, В. Іванов, В. Тодорова), *психологічний* (З. Фрейд, К.-Г. Юнг, Б. Успенський) та *лінгвістичний* (О. Потебня, Р. Якобсон, В. Виноградов, В. Григор'єв, Є. Черкасова, М. Черемісіна).

Термін «метаморфоза» в літературознавчій контекст уперше ввів Роман Якобсон, визначаючи її як дію, що протікає в часі, вона сама по собі є сюжетом, та «інструментом для створення ефекту» [Якобсон 1987].

Аналіз мовної структури метаморфози як фігури перетворення і тропа у складі індивідуально-авторської картини світу дає підстави лінгвістам визначити повний спектр образів, характерних для суб'єкта й об'єкта перетворення. Зокрема, Лариса Дикарева виділяє 9 структурних моделей метаморфоз щодо позиції її суб'єкта та об'єкта:

1) антропоморфна модель, до складу якої увійшли перетворення за метонімічною моделлю; метаморфози, суб'єктом чи об'єктом яких є “сакральні соки” людини — кров, сльози, піт, слина; психологічна модель, яка передбачає духовні метаморфози; перетворення, які вказують на зміну соціального статусу людини;

- 2) атрибутивна модель;
- 3) артефактуальна;
- 4) зооморфна;
- 5) модель, об'єктом чи суб'єктом якої є першоелементи буття;
- 6) просторова;
- 7) вегетативна;
- 8) астральна;
- 9) орнігальна [Дикарева 2003].

Метаморфозу вважають двобічною фігурою перетворення (лівим боком фігури перетворення називається суб'єкт перетворення, правим боком фігури — об'єкт, на який перетворився суб'єкт метаморфози).

Оскільки Світове дерево «маркує перехід від невизначеного стану, коли нічого ще не було, до стану, коли з'явився власне світ» [Кирилюк 2000], то можна припустити, що світове дерево може бути тільки суб'єктом перетворення. Проте створений у поезії О. Забужко «Цей чоловік вродився з дерева, що призначалося на скрипку» словообраз *дерево* засвідчує реверсивний тип перетворення, тобто такий, коли існує дві дії суб'єкта перетворення і «кінцева ланка метаморфози передбачає обов'язкове повернення у вихідний стан» [Дикарева 2003]. Українці до прийняття християнства вірили, що мертві не відходять від живих повністю і назавжди, вони залишаються «живими», але у видозміненій формі [Стоян 2000: 7]. Тому використана поетесою ботаноморфна метафора «*Ще як був деревом, йому вросли у пальці голоси померлих і пальці терпли, / коли їхні імена переверталися живими...*» [Забужко 2005: 28] актуалізує універсальний міф про вічне повернення, згідно з яким кожна людина, що колись існувала, як і всі інші елементи світобудови, повторює себе в циклічному часовому русі [Стоян 2000: 11].

Розгляньмо ширший контекст: «*Цей чоловік / вродився з дерева, що призначалося на скрипку, / німого дерева з печальними очима: / кора пришерхлих слів відшурхотіла хрипко — / і він явивсь в пекучій наготі відчиненій! / Я здивувалася: він був лункий, як жерло / гарматне! Кожен звук / у ньому множивсь, як лавина! / (Ще як був деревом, йому вросли у пальці голоси померлих / і пальці терпли, коли їхні імена переверталися живими...)*» [Забужко 2005: 28]. Суб'єктом першого етапу цього складного антропо-вегетативного перетворення є людина, про що свідчить персоніфікований мовний образ дерева «з печальними очима» та пальцями, у які вросли «голоси померлих».

Ідея вічного перетворення передається в аналізованому поетичному контексті не тільки метаморфозами циклу «людина — дерево — людина», а й лексемами тематичного поля «музика»: *голоси — слова — скрипка — звук — стугоніння — струна: «А він же був із дерева, що призначалося на скрипку! / О, як він стугонів на кожен грубий дотик!.. / <...> Дивак: він все іще шукав свою струну, / усе іще шукав — і не знаходив...»* [Забужко 2005: 29]. Важливо зазначити, що й словообраз пришерхлих слів є об'єктом циклічного перетворення: гіпонім *кора*, який увиходить до генитивної метафори *кора пришерхлих слів*, поєднується із семантикою очищення, що її несе лексема *відшурхотіти*, а тому є маркером архетипного значення відродження у структурі образу Світового дерева. Конотативне значення музикальності створеного образу дерева поглиблюється також додатковими знаннями про матеріал, із якого виготовляють скрипки, — сосну, звернення до персоніфікованого образу якого функціонує в поезії О. Забужко «Будинок творчості. Осінь»: «*Стогнуть сосни, як в подушку жінка*» [Забужко 2005: 91].

Можна також говорити про розширення вітальної семантики образу Світового дерева як символу охоронця й передавача генетичної пам'яті поколінь. Зокрема, це стосується духовних надбань людства, таланту, натхнення, а звідси — й безсмертя. Розглянемо поезію «Художник», присвячену народному художнику України Іванові Марчуку, який на час написання поезії (1985 р.) змушений був жити за кордоном і набагато пізніше отримав визнання на Батьківщині: «*По Хрещатику йде чоловік у засніженім шарфі, / І обличчя його — із корча, із рудої кори*» [Забужко 2005: 90]. У тексті цієї поезії лівим боком антропоморфної метаморфози є коріння і кора дерева, а правим — образ ліричного суб'єкта. У ширшому контексті перетворення виявляється багатокомпонентним («суб'єкт метаморфози має кілька об'єктів, на які він одночасно обертається, і саме перетворення відбувається за моделлю паралельного зв'язку» [Дикарева 2003]), отже, суб'єктом стає вже не один художник, а всі люди: «*Ми віднині безсмертні — / всі, хто вписаний в сніг цей і вечір / Молодими, як води, очима, / що світять з рудої кори...*» [Забужко 2005: 90].

Традиційний символ Києва *каштан*, використаний в аналізованій поезії, є персоніфікованим образом нерозривного зв'язку художника-емігранта з Батьківщиною: «*Чоловік по Хрещатику йде, і хода його віща / Надає цьому вечору колір, об'ємність і звук — / І каштани в снігу, що од нього на голову вищі, / Допасовують крок, доганяють і в спину зовуть!..»* [Забужко 2005: 90].

Носієм певної інформації виступає також реалізація концепту СВИТОВЕ ДЕРЕВО в поезії, присвяченій пам'яті Володимира Висоцького: тут художній образ порубаних дерев ототожнюються з забороненими піснями російського поета-бунтаря: «*Розпознахав стрічку змахом: а будьте здорові — / ви, хто спільну пам'ять руками не прогорне, / ви, кому давно порубали на дрова / розлогі дерева, вибуялі з горла!*» [Забужко 2005: 21]. Таке перенесення є можливим, адже, як зазначає Л. Дикарева, «метафора може виходити за межі осі псевдототожності, перетворюючись на метаморфозу. Це означає, що метафора стає метаморфозою, тому що суб'єкт та об'єкт метаморфози долають відношення псевдототожності, характерні для метафори, і переходять у відношення тотожності, властиві метаморфозі» [Дикарева 2003]: у тексті поезії вже не пісні, а дерева бувають, мають гілки, і саме їх рубують на дрова.

Але не всі засвідчені в поезії О. Забужко контексти є безпосередньо метаморфозами: загалом це удавані метаморфози, які є тільки фігурами метафори [Якобсон 1987]. До них належать, зокрема, такі, що вербалізують неповний цикл перетворення, де поєднані риси антропоморфної та вегетативної метаморфози: «*Диригенте свічок, Ваші руки гіллясто-нервові / В цьому світлі непевнім оголені майже до пліч...*» [Забужко 2005: 87]. Таке поєднання є досить типовим для поетичної творчості О. Забужко: компонентами правого боку перетворення, крім традиційних для українських замовлянь «асоціацій суглобів з деревом, по якому недуга «пустила парості» [Новикова 1993], виступають лексеми *нерви, сухожилля, спина, кістки, тіло* взагалі: «*Вам услід помолюся — кілометрів на тисячу — / нервами, сухожиллями — стеблами хворими...*» [Забужко 2005: 22], «*О гімнастержаний колір зотлілого прилого листу, / Мокрі підтьоки на стовбурах і спинах!...*» [Забужко 2005: 116], «*Відрине кров, і грозовий розряд / Отерпне в тілі, як в дереві*» [Забужко 2005: 117].

Серед предикатів перетворення виділяють такі, що трохи віддалені від ядра (до якого зараховують, зокрема, дієслова “перетворитися”, “перекинутися”) і мають ще кілька значень, одне з яких пов’язане зі здатністю дієслова оформити метаморфозу (“ставати”, “бути”, “оживати”) [Дикарева 2003]. У поезії Оксани Забужко «Од такої тоски...» використано один із таких предикатів — *ставати*: «*Од такої тоски / Сопілками стають кістки*» [Забужко 2005: 176]. І хоча в наведеному контексті фактично заявлений тільки один предикат, ця метаморфоза є багатоступеневою, тобто «перетворення відбуваються, як у послідовному зв’язку» [Дикарева 2003]: *кістки — дерево — сопілка*. Це пов’язано з казковим мотивом перетворення дівчини на дерево, з гілок якого роблять сопілку, що промовляє людським голосом [Войтович 2005]. Зауважимо, що це чи не єдина метаморфоза в поетичній мові О. Забужко, яку можна віднести до метаморфоз пасивної дії, тобто таких перетворень, які здійснює посередник: «часто такі метаморфози відбуваються поза власним бажанням суб’єкта перетворення» [Дикарева 2003], адже сопілка — річ, зроблена кимось.

Дослідження поезії О. Забужко показало, що найчастотнішим елементом правого боку метаморфози є лексема *руки*, як-от: «*...Руки метляються, голі й безлисті, / Мокріє в міжребер’ї мох-а-чи-шерсть..*» [Забужко 2005: 188]. В іншому контексті: «*Так, як діти при автопортретах / Двох чортиків — маму і тата, / Учепивши за них власних рук нетверді патики, / Я малюю на склі / Королівство Повалених Статуй*» [Забужко 2005: 77] генітивна метафора *патики рук* позначає невірність дитячої руки через художній образ відділеної від дерева гілки, палиці, тобто вже неживого дерева, яке втратило вітальну силу. Подібна символіка дерева, яке засохло й перетворилося на паличку після розлуки з коханим, використано в циклі поезій «З невідсланих листів»: «*Навіть віршем — боюсь навіть віршем згадати про тебе. Об свої ж такі ноги зашпартуюсь, як об паличчя*» [Забужко 2005: 190].

Іноді ототожнення руки — гілки відбувається на рівні синтаксичного паралелізму, який у контексті підсилює семантику смерті: «*Так в центрифугу руку стромляє незрячий, Так од себе одчахує віти живе самогубче древо!*» [Забужко 2005: 116].

Менш поширеним суб’єктом метаморфози в поетичній мові О. Забужко виступає мовний образ *пальців*: «*Диригенте свічок! Ваших пальців обвуглені гноти, / О я знаю за мить спалахнуть пелюстками живого вогню!*» [Забужко 2005: 87]. У наведеному контексті предикатив *спалахнути* не входить до числа ядерних, але позначає незворотне перетворення мовного образу *пальці* на пелюстки вогню. Слід зауважити, що досить часто концепт СВИТОВЕ ДЕРЕВО в аналізованих поезії реалізується за допомогою предикатів тематичного поля *горіти: спалахувати, вибухати, стугоніти*, тим самим моделюється словесний образ суцвіття-вогню: «*Вибухають вогненні суцвіття*» [Забужко 2005: 111], «*Стугоніла плита голубими суцвіттями газу, / І горіло варення, розлите в співучі вази*» [Забужко 2005: 31], «*Закружляє зола — мов натрушено чорного цвіття*» [Забужко 2005: 118].

Досить поширеними об’єктами перетворень є назви квітучих дерев як складники концепту СВИТОВЕ ДЕРЕВО, представлені в поезії О. Забужко лексемами *пелюстки, пелюстковий, пилок, пух*. Більшість створених образів апелюють до символіки квітів як маркера чистоти, дитячої невинності, як-от: «*А я була дитя — як всі домашні діти: / На віях і губах — тичинковий пилок...*» [Забужко 2005: 195], «*Катерино Михайлівно, панно Катрусю! Стоячий «колнежик», Пелюсткова шкіра блондинки / І рот недитинно-владний...*» [Забужко 2005: 70], на позначення часових проміжків: «*Урвалася ніч, наче віддих хапливий, коротка, Із лиць, як із суконь вечірніх, пилок золотий обтрусивсь*» [Забужко 2005: 67], або ж індивідуально-авторського образу вдової наївності: «*Бо — вважай! — / леда хвилю як дусне ся ніжна шкіра — абрикосний-пух, / — ти під ним в штири оці угледши такого звіра — / аж займеться дух*» [Забужко 2005: 208].

Концепт СВИТОВЕ ДЕРЕВО як символ духовного сходження людини в поезії О. Забужко втілено також лексемами, що позначають абстрактні поняття: *свідомість, пам’ять*, як-от: «*Гупне лядя свідомости, чорний колодязь накривши, / Де плазучим клубком — корневища підрубани, скручені міні...*» [Забужко 2005: 112]. Лексема *зарубка* у складі розгорнутої генітивної метафори «*відтерпті вві сні зарубки / На поваленім стовбурі пам’яті: голос, кімната, запах...*» [Забужко 2005: 211] актуалізує сему ‘спеціальна позначка на чому-небудь, зроблена сокирою, ножем чи іншим знаряддям’ і свідчить про накладання концепту СВИТОВЕ ДЕРЕВО на концепт ЛЮДИНА з перенесенням зображення із фізичної площини на духовну. Подібне перенесення, що також має позитивну, навіть сакральну конотацію (адже священна сама пам’ять людська), спостерігаємо і в поемі-видінні О. Забужко «Самогубче дерево»: «*І все, що до моїх народин відбулось, — / Погроми, війни, оскверненні храми, — / Зарубинами в пам’ять упеклось / І раптом відкривається, мов шрами!*» [Забужко 2005: 120]. Поодинокими є випадки негативно оцінюваного авторського ставлення до перенесення дерево — людська сутність, і тому ліричному суб’єктові треба «вирвати» з землі разом із корінням цілі дерева, що в поезії

передається лексемою *корчувати*: «*День по день, день по дню / Я в собі корчувала усе, що тобі не потрібно*» [Забужко 2005: 176].

Варто також зауважити, що поетична творчість О. Забужко дуже рідко засвідчує вживання видових назв дерев у процесі створення антропоморфних метаморфоз, обмежуючись гіперонімом *дерево*. Зокрема, в одній поезії вжито фітонім *верба* для створення символу жіночості: «*Випручуйся, жінко вербова. Ловись за повітря. / Корінням вглибай крізь піски — до щирця, до мокви*» [Забужко 2005: 217]. Але й тут верба не є фольклорним символом покірної жіночої долі, а навпаки, її коріння, аби вижити, повинно дотягнутися до найглибшого незайманого ґрунту, переданого в тексті поезії діалектизмом «щирець».

У поезії «Лист із дачі» наведено цілу низку втілень образу Світового дерева: «*Чи пам'ятаєш суху берестину, оту, що минулого літа/ вцілило громом, — гігантську обвуглену кістку?/ Так от, мені часом здається, що це вона/ верховодить над садом, і свійські дерева помалу/ тратять природну тям, мов заражені сказом пси./ Не знаю, як поводяться божевільні дерева —/ може, сходять із коренів, наче трамваї із рейок*» [Забужко 2005: 158]. У наведеному контексті вербалізовано персоніфікований образ берестини, зооморфний образ «свійських дерев», а також створено атрибутивну модель перетворення мовного образу *божевільні дерева на трамваї*. Перед нами — багатокомпонентна метаморфоза художнього образу Світового дерева, що взаємодіє з концептами ЛЮДИНА, ТВАРИНА і ТРАНСПОРТ.

Таким чином, аналіз концептів СВІТОВЕ ДЕРЕВО і ЛЮДИНА в поезії Оксани Забужко дає змогу зробити висновок про активну трансформацію архетипного значення образу Світового дерева як символу першопочатку. На перший план в аналізованій поезії виходять вегетоантропоморфні метаморфози, які створюють мікроконцепт ЛЮДИНА, ЩО ПОХОДИТЬ ІЗ ДЕРЕВА. Про це свідчать численні отождоження дерева як із фізичними ознаками людини, так і з її душевними станами. Власне авторськими є трансформації образу дерева як носія й охоронця ментальних ознак людини, а також багатокомпонентні антропоморфні метаморфози образу Світового дерева.

Перспективним видається подальше дослідження вербалізації концепту ЛЮДИНА на основі різноманітних моделей метаморфоз у поетичній мові Оксани Забужко.

Література

- Біберова: Біберова, Г. Ф. Образ Офелії в ліриці Оксани Забужко: гендерний аспект [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bdpu.org/news/new_scienc
- Бовсунівська 2009: Бовсунівська, Т.В. Стильовий еkleктизм прози Оксани Забужко [Текст] / Т.В. Бовсунівська // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика: Зб. наукових праць. – Вип. 19. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2009. – С. 40–64.
- Войтович 2005: Войтович, В.М. Українська міфологія [Текст] / Валерій Миколайович Войтович. – К.: Либідь, 2005. – 664 с.
- Дикарева 2003: Дикарева, Л.Ю. Міфопоетика метаморфози і способи її об'єктивації у художньому мовленні: лінгвосеміотичний аспект (на матеріалі прози М. В. Гоголя та М. О. Булгакова) – Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.02 [Текст] / Лариса Юріївна Дикарева / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Ін-т філол. – К., 2003. – 20 с.
- Єлісова 2006: Єлісова, М.О. Універсальний символ "світове дерево" та його мовно-образні парадигми в художніх текстах Бориса Пастернака. Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.02 [Текст] / Медіна Оразмухамедівна Єлісова / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т філол. – К., 2006. – 20 с.
- Забужко 1994: Забужко, О. "Психологічна Америка" і азійський ренесанс, або знову про Карфаген / Оксана Забужко // Сучасність. – 1994. – Ч. 9.
- Забужко 2005: Забужко, О. Друга спроба: Вибране. [Текст] / Оксана Забужко. – К.: Факт, 2005. – 320 с.
- Зборовська 1996: Зборовська, Н. Жіноча сповідь на тлі чоловічого герметизму [Текст] / Ніла Зборовська // Слово і час. – 1996. – № 8–9. – С. 59–66.
- Кирилюк 2000: Кирилюк, С.О. Універсально-культурні смисли символу Світового Дерева [Текст] / О.С. Кирилюк // Універсальні виміри української культури. – Одеса: Друк, 2000. – С. 148–154.
- Новикова 1993: Новикова, М. О. Коментар [Текст] // Українські замовляння / Упоряд. М.Н. Москаленко; Автор передм. М. О. Новикова / Новикова Марина Олексіївна. – К.: Дніпро, 1993. – С. 199–307.
- Подлужная 2008: Подлужная, А. Особый женский взгляд на проблемы среднего возраста (Интервью с Оксаной Забужко) [Електронний ресурс] // Киевский телеграф. – 7–13 марта 2008. – № 9 (407). Режим доступу : <http://telegrafua.com/407/culture/8399>
- Стоян 2000: Стоян, С.П. Міфологічна традиція в літературній творчості ХХ століття. Автореф. дис... канд. філол. наук: 09.00.08 [Текст] / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка / Світлана Петрівна Стоян. – К., 2000. — 17 с.
- Філоненко 2003: Філоненко, С.О. Концепція особистості жінки в українській прозі 90-х років ХХ століття (феміністичний аспект). Дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 [Текст] / Дніпропетровський нац. ун-т / Софія Олегівна Філоненко. – Дніпропетровськ, 2003. – 230 с.
- Якобсон 1987: Якобсон, Р. Работы по поэтике [Текст] / Роман Иванович Якобсон, Вячеслав Всеволодович Гаспаров. – М.: Прогресс, 1987. – 461 с.

Прослежено взаимодействие концептов МИРОВОЕ ДРЕВО и ЧЕЛОВЕК в поэтическом языке Оксаны Забужко, прослежена активная трансформация архетипного значения образа Мирового дерева как символа первоначала. Рассмотрены структурные модели метаморфоз с позиции ее субъекта и объекта, в пределах которых обнаружены вегетоантропоморфные метаморфозы, создающие миктроконцепт ЧЕЛОВЕК, ПРОИСХОДЯЩИЙ ИЗ ДЕРЕВА. Исследованы многочисленные отождествления языкового образа дерева как с физическими признаками человека, так и с его душевными состояниями.

Ключевые слова: концепт, архетип, метаморфоза, человек, Мировое дерево.

The interaction of concepts the WORLD TREE and the MAN of the language of Oxana Zabuzhko's poetry is analyzed. The active transformation of the archetypal significance of the WORLD TREE image as a symbol of first principles is traced. The structural models of metamorphosis from a position of subject and object are determined. Vegetoanthropomorphous metamorphoses, creating miktrokoncept MAN ORIGINATING FROM WOOD, are found. The identification of numerous linguistic image of the tree both as the physical attributes of man and his state of mind are studied.

Keywords: concept, archetype, metamorphosis, man, World tree.

Надійшла до редакції 15 вересня 2010 року.

Анастасія Колоколова

ББК 81.2УКР-5

УДК 811.161.2'373.21

ЗНАННЯ ПРО КУЛЬТУРУ В НОМЕНАХ УКРАЇНИ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ)

Досліджено репрезентацію знань про культуру у вторинних номенах України в публіцистичному дискурсі. З'ясовано зв'язок між концептом КУЛЬТУРА та іншими концептами, що становлять цінності тоталітарної і посттоталітарної картин світу. Простежено відмінність у концептуалізації України в культурному аспекті між радянською і сучасною публіцистикою.

Ключові слова: типи знань, концепт, номен, публіцистика, тоталітарний дискурс, посттоталітарний дискурс.

Одним із найголовніших завдань когнітивної лінгвістики є з'ясування видів і типів знань, репрезентованих у мовних знаках, і механізм видобування зі знаків знань, тобто правила інтерпретації [Маслова 2006: 25]. У такому аспекті важливим є вивчення вторинної номінації — надання об'єкту ще однієї назви: з іншою мотивованістю і з певною спеціальною метою [Тараненко 2004: 417]. Розуміння знань, покладених в основу вторинного номена, «видобуття» цих знань із нього необхідні для правильної інтерпретації висловлення, а іноді й усього тексту.

Країни загалом є цікавим і багатограним об'єктом для когнітивної лінгвістики, оскільки пов'язані з найрізноманітнішими типами знань: природно-географічними, соціальними, політичними, культурними, знаннями про менталітет жителів тощо. Знання про культуру посідають у цьому переліку особливе місце. У своїй відомій лекції «Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала» Ліна Костенко підкреслює, що саме відомості про культуру країни є головними для формування її образу в світі: «Чи ж треба казати, що Англія — це Шекспір, Байрон, Шеллі? Що Франція — це Вольтер, Бальзак, Руссо, Аполлінер? Що Італія — це нація Данте і Петрарки, Рафаеля і Мікеланджело. Бо не квадратне ж підборіддя дуче визначає її обличчя, а її художники і поети» [Костенко 2005: 10]. Доводять це й наукові дослідження. Так, за результатами вільного психологічного експерименту, проведеного серед українців віком від 25 до 60 років щодо образів різних країн, пріоритетними для опитаних стали саме культурні асоціації, що відбивають розвиток літератури, мистецтва, науки, частково — шоу-бізнесу [Сахарова 2009: 197].

Культурні знання у вторинних номенах різних країн у сучасному дискурсі української публіцистики вже були предметом нашого дослідження [Колоколова 2009]. Мета цієї праці — вивчити репрезентацію культурних знань у вторинних номенах України на матеріалі тоталітарного і посттоталітарного дискурсів української публіцистики.

Культура — явище, яке входить у ментальний світ людини за посередництвом концептів [Степанов 2001: 43], однак існує певне узагальнене уявлення про культуру, яке правомірно розглядати як окремий концепт — «ментальне національно-специфічне утворення, планом змісту якого є вся сукупність знань про певний об'єкт, а планом вираження — сукупність мовних засобів (лексичних, фразеологічних, пареміологічних та ін.)» [Маслова 2006: 37]. Можливий також погляд на культуру як на сукупність взаємопов'язаних концептів, наближених за змістом або протиставлених, як на цілий комплекс понять, образів, символів, тобто концептосферу [Кононенко 2006: 112]. У нашому дослідженні КУЛЬТУРА виявляє ознаки окремого, самодостатнього концепту, що є об'єктом осмислення і переживання, наділений ціннісними характеристиками (ціннісне ставлення, за В. Карасиком, Г. Сlishкіним, є специфічною ознакою концепту, на відміну від інших когнітивних структур [Карасик, Сльшкін 2007: 12]). КУЛЬТУРА як окремий концепт досліджується в літературознавчому аспекті — на матеріалі поезії [Саєнко]. Мовознавчий аналіз концепту КУЛЬТУРА здійснюється, зокрема, на матеріалі газетної публіцистики

[Дегтярьова 2009]. Н. Дегтярьова пише: «Як одне з базових понять суспільного життя, концепт *культура* є складним і багатомірним явищем україномовного публіцистичного дискурсу. Він поєднує у своєму значенні об'єктивне і суб'єктивне, соціальне та індивідуальне, включаючи у свій зміст показник цінностей як для окремої людини, так і для суспільства в цілому» [Дегтярьова 2009: 20].

Отже, знання про культуру відрізняються від інших типів знань (географічних, політичних, економічних, соціальних) тим, що культура є цінністю. Саме ім'я цього концепту є позитивнооцінним: як зазначає Ю. Степанов, у багатьох мовах «саме слово культура супроводжується внутрішньою оцінкою, завжди доволі високою, позитивною» [Степанов 2004: 12]. Через контекст, у якому вживаються номені — репрезентанти культурних знань, можна простежити взаємодію концепту КУЛЬТУРА з іншими концептами — цінностями та «антицінностями».

У тоталітарному дискурсі номені України, що репрезентують знання про культуру, є завжди позитивнооцінними. Метою публіцистів було показати шлях від культурно відсталого за царських часів країни до повного розквіту культури за радянської влади. Номені можуть указувати на окремі аспекти культурного розвитку: «*На Україні, як і в усьому СРСР, відбулась справжня культурна революція. Радянська Україна перетворилась в республіку суцільної письменності, вкрилась густою сіткою шкіл, вузів, культурно-освітніх та науково-дослідних закладів*» [Вітчизна. — 1954. — № 5. — С. 121]. Позитивну оцінку мають також ті вторинні назви, що репрезентують концепт КУЛЬТУРА загалом (при цьому такі номені в контексті уживаються разом із номенами, що репрезентують знання про інші сфери, які також характеризувалися як високорозвинені в тоталітарному дискурсі — передусім індустрію, сільське господарство): «*Українська Радянська соціалістична держава — республіка передової індустрії, республіка колгоспів, передової соціалістичної культури*» [Радянська Україна. — 1951. — № 22. — С. 1].

Привертає увагу те, що наведені номені, які є за природою мовними перифразами, з певними лексичними варіаціями зустрічаються в нашому матеріалі на позначення й інших республік СРСР, а також самого Радянського Союзу: *країна найпередовішої соціалістичної культури* [Молодь України. — 1950. — № 193. — С. 3]; *країна передової культури* [Жовтень. — 1952. — № 8. — С. 175] тощо.

Таким чином, принаймні на рівні номінації культурна ідентичність Української РСР майже не відбивалася, навпаки, підкреслення цієї самобутності, неповторності було небажаним. Одним із небагатьох номенів, що допомагав концептуалізувати Україну в аспекті культури як окрему республіку, була назва *пісенний (співочий) край: «Пісенним краєм вважається недаром українська земля»* [Молодь України. — 1976. — № 47. — С. 1]. Загалом же важливо було наголосити, з одного боку, на монолітності культури, що сприймалася як дещо єдине (цьому слугували постійні епітети *передова і соціалістична*), а з другого — на спільності культури республіки з усім Радянським Союзом: «*Український народ за допомогою великого російського народу перетворив Україну з економічно й культурно відсталої країни царської Росії в квітучу Радянську республіку, республіку великої індустрії і соціалістичного сільського господарства, на одну з передових республік великого Радянського Союзу, з високорозвиненою культурою — соціалістичною змістом, національною формою*» [Вітчизна. — 1954. — № 2. — С. 100]. Зміст, як відомо, в радянській естетиці переважав над формою, отже, й тут саме соціалістичний зміст, а не національна самобутність у культурі, був головним, а його наявність заслуговувала на високу позитивну оцінку.

У пострадянському українському публіцистичному дискурсі спостерігаємо протилежні тенденції. Серед номенів країн (які, зауважимо, не вичерпують усіх засобів творення образу держави), майже не зустрічаємо таких, що відбивають позитивні моменти в культурному розвитку України. Такі наші спостереження підтверджують висновок І. Браги про відмінність конструювання публіцистичного образу власної держави у тоталітарному і посттоталітарному дискурсі, що пов'язано з різним наповненням і сприйняттям моделі «своє» — «чуже». У доперебудовний період компонент «своє» при відтворенні образу держави утворюють концепти СРСР та УРСР, які завжди оцінюються позитивно, на відміну від чужого (Захід, США, імперіалізм). У сучасному публіцистичному дискурсі «своє» незмінно утворює концепт Україна, і продуктивно стає модель «своє» (погано) — «чуже» (добре) [Брага 2002: 13–14]. При цьому, як стверджує дослідниця, можливості емоційної оцінки в сучасний період використовуються для формування негативного образу України [Брага 2002: 16]. Оскільки номенів із позитивною оцінкою, що стосується стану культури в сучасній Україні, у нашому матеріалі абсолютна меншість порівняно з негативнооцінними, вважаємо за потрібне звернути увагу саме на останні, щоб пояснити зазначене явище.

Загальну культурну ситуацію в країні прямо характеризують стилістично нейтральні вільні словосполучення: «*Власне, за роки незалежності повноцінний книжковий ринок так і не склався. Ринкові механізми не працюють: те, що потрібно споживачеві, видавець часто не дружує; натомість видають те, на що дають гроші. Не дивно, що залишаємося країною з доволі низьким рівнем культури. Медіа не закликають читати, школа відлякує від читання загалом і читання українською зокрема*» [Укр. тиждень. — 2010. — № 38. — С. 52]. Характерно, що номен *країна з доволі низьким рівнем культури* відображає вже сформовані в автора й реципієнтів знання, констатує відомий факт, який уже має історію (на це вказує лексема *залишаємося*), автор лише пояснює його причини або принаймні одну з них: низька культура читання серед українців вплинула на загальний рівень культури країни.

Репрезентантами знань про загальний стан культури в Україні можуть бути й перифрази: «*Не знаю, хто безпосередньо з письменників був автором афірмації “зона культурного лиха”, назвавши так Україну... Та якби Україна наравду стала сьогодні зоною культурного лиха! Уявляєте, це все одно, що засилля, ні, епідемія культури раптом звалилась на нашу державу! А поки що у нас з вами, шановні, зона, але ЗОНА*

БЕЗКУЛЬТУРНОГО ЛИХА!» [Молодь України. — 2008. — № 14. — С. 4]. Цікаво, що і вихідний (*зона культурного лиха*), і трансформований (*зона безкультурного лиха*) номен насправді мають те саме значення й ту саму оцінність, актуалізують у свідомості реципієнта концепт НЕБЕЗПЕКА. Усе ж публіцист вважає за потрібне використати тут корекцію — «фігуру уточнення формулювань з метою виділення і посилення бажаних компонентів змісту» [Павлюк 2007: 38]. Приводом для використання цього прийому є жартівливе переосмислення письменницького вислову на основі мовної гри з семантикою слова *культурний*. У цій лексемі як складнику перифраза закладено семему 'стосовний до культури' і йдеться про стан культури, натомість публіцист, переосмислюючи номен, актуалізує буттєву пресупозицію «наявність культури» й розглядає лексему *лихо* як інтенсифікатор. Унаслідок цього первинний вислів починає позначати ситуацію, що має оцінюватися позитивно. Це дозволяє публіцистові іронічно назвати письменницький вислів *афірмацією* (афірмація — «коротка фраза, що містить вербальну формулу, яка внаслідок багаторазового повторення закріплює потрібний образ чи настанову в підсвідомості людини, сприяючи покращенню її психоемоційного фону і стимулюючи позитивні зміни в її житті» [Аффирмація]). Оскільки ж, на думку автора, ситуація з культурою в Україні є протилежною, то публіцист трансформує вихідний номен, додаючи до ключового слова *культурного* заперечний префікс *без-*, і намагається закріпити його в свідомості реципієнта за допомогою графічного виділення. Публіцист, таким чином, заперечує саме існування культури в Україні, тоді як для творця перифраза вона все ж існує, хоч і не на належному рівні.

Показово, що на шляху до створення нового номена за уже нібито протилежною оцінністю автор уживає ще один номен — просто *зона*. *Зона* — 'певний простір, район, територія, що характеризуються спільними ознаками' — має спільні семи зі словом *країна*, однак їх недостатньо, щоб ці слова стали заміниками одне одного. Називання країни *зоною* є нетиповим і має прагматичну мету. Неодноразове наголошення на саме такій номінації підкреслює той факт, що країна без культури стає не країною, а чимось іншим. Трансформації, яких зазнає така держава в реальності, відбиваються в картині світу, а на мовному рівні — в різноманітних нетипових назвах. Окрім лексеми *зона*, поширеною є назва *провінція*: для публіциста країна без власної культури є не самостійною країною, а частиною якоїсь іншої держави: «Я розумію тих, хто бачить Україну *соціокультурною та науково-технічною провінцією*» [Дзеркало тижня. — 2009. — № 7. — С. 15].

Те саме значення має й номен *придаток* у наступному прикладі (тут уже наявна пряма вказівка на державу, придатком якої автор вважає Україну): «Зараз же Україна в музичному плані — не більше ніж *придаток Росії*, весь Київ заліплений афішами попсових російських артистів» [Український тиждень. — 2010. — № 10. — С. 56]. Сам по собі цей номен не є репрезентантом культурних знань, але його поява зумовлена контекстом, у якому експліковано ці знання.

Відмова від своїх культурних цінностей означає часткову втрату себе, повернення назад — до України минулого, що відбито у конотонімі *Малоросія*: «Якщо не робити свідомих кроків на підтримку своєї культури, своєї мови, одного дня ми можемо втратити Україну й отримати *Малоросію*. Тож українці мають бути *небайдужими*» [Україна молода. — 2007. — № 131. — С. 2].

Концепт КУЛЬТУРА в номенах, що стосуються України, як бачимо, тісно пов'язаний із концептом НЕЗАЛЕЖНІСТЬ. Трохи по-іншому цей зв'язок засвідчує наступний контекст: «Нинішній "успіх" регіоналів — *закономірний результат російського націоналістичного реваншизму, вправного використання давніх советських стереотипів у країні, що, на жаль, була перетворена на "страну" "Русского радио" і "Московского комсомольца"*<...> *Намагання запровадити російську мову в школах — перший і найвирішальніший етап ліквідації країни, трамплін до її перетворення на звичайний російський регіон*» [Український тиждень. — 2010. — № 7. — С. 25]. Якщо останній приклад за значенням подібний до розглянутих вище *провінції, придатку, Малоросії*, оскільки об'єднується з ними спільною семою 'частина іншої держави', то перший номен у цьому контексті відбиває повну втрату Україною себе, власного обличчя, перетворення її на іншу країну, повне злиття з нею. Таке уявлення формується кількома прийомами: по-перше, характеристикою України через реалії сучасної російської культури, по-друге, зміною мовного коду — на російській. Унаслідок цього виникає номен, що міг би повною мірою стосуватися Росії, а не України. Цікаво, що він зустрічається в нашому матеріалі неодноразово і може претендувати на статус мовного перифраза: «2004 року український народ інстинктивно відчув, що йдеться про саме його існування, й піднявся на боротьбу, захотів, нарешті, жити у *своїй країні*, а не в *"стране" "Русского радио" і "Московского комсомольца"*» [Українське слово. — 2007. — № 7. — С. 14].

Якщо засилля чужої культури в країні спричиняє її перетворення на іншу державу, то відсутність знань про культуру країни у світі означає її небуття. Країни, про культуру якої не знають, не існує, є лише її примара: «У нас майже немає ні великих наукових розробок, ні великих учених, до думки яких прислухались би в світі. Мало хто за кордоном знає нашу літературу, театр, кіно, музику. Україна для світу — це по суті *країна-марев*» [Березиль. — 2002. — № 5–6. — С. 4].

Окремим аспектом знань про культуру, який також відбито в номенах країн, є ставлення до культури в державі. Відсутність підтримки культури з боку влади, віддаленість культурних здобутків від споживачів і байдуже ставлення суспільства до такої ситуації дістають негативну оцінку: «Ми ладні миритися зі статусом *країни невідомих культурних героїв*. ...Якщо станеться таке диво, і в Україні з'явиться художній твір світового рівня, народ про це, може, й дізнається, але навряд чи його колись побачить» [Український тиждень. — 2009. — № 10. — С. 8–9].

Водночас державна підтримка культури може бути й небезпечною за певних умов, і це також відбивається в негативнооцінних, іронічно забарвлених номенах: «За радянських часів *гопак*, і неодмінно *масовий* — то був не просто танок, то був символ культурного розквіту Радянської України. УРСР пишалася *гопаком*, бо пишались

чимось іншим було їй не дозволено: якщо ви хотіли чогось модернішого, для того були Йосиф Кобзон, Лев Лещенко та ще чимало московських виконавців. Україну було перетворено на **заповідник гопака**: українці мусили або жити тим, що створили їхні діди-прадіди, або переключатися у своїх смаках на російську культуру, зокрема й масову. Отаким **заповідником гопака** лишається Україна й донині. <...> Хіба що задля різноманітності можна продемонструвати світові щось модерново-етнографічне. Але щоб обов'язково етнографічне. <...> Принаймні, для офіційних заходів чи то заходів, розрахованих на європейську аудиторію, ніщо, окрім гопака, не годиться» [Телекритика. — 2009. — № 12. — С. 46]. У контексті протиставляються два фрейми, пов'язані з концептом КУЛЬТУРА: «традиційна культура» (вербалізується в мовних одиницях *гопак*, *етнографічне*, *те, що створили діди-прадіди*) і «сучасна культура» (*модернова*, *модерніша*). «Традиційне» в культурі підтримує влада (спочатку — чужа, потім і своя), яка за радянських часів визначала й межу розвитку культури в республіці: гопак — *символ культурного розквіту*, тобто найвищої точки в розвитку культури, тоді як саме суспільство при цьому відчуває потребу в чомусь *модернішому*. Невипадковим є використання номена *заповідник гопака* (цікаво, до речі, порівняти цей номен із проаналізованим вище перифразом із тоталітарного дискурсу *країна передової культури*): лексема *заповідник* означає 'територію або архітектурну споруду, яка перебуває під охороною держави (з метою збереження тваринного та рослинного світу, всього природного комплексу чи пам'яток старовини тощо)' [ВТССУМ 2005: 414], тож перетворення чогось на заповідник є компетенцією державної влади, а не населення. Під охороною держави перебувають певні цінності — природні або культурні, зазвичай старовинні (тож і саме слово *заповідник* може репрезентувати фрейм «традиційна культура»). Водночас заповідник, як видно з визначення, — це територія в межах держави, поширення його кордонів на всю країну (а значить, лише охорона в його межах певних цінностей, без формування нових), є ненормальним. Вживаючи номен *заповідник гопака* двічі для опису двох різних епох, автор наголошує на різних аспектах, які формують негативне сприйняття номена і ситуації, яку він позначає. У першому випадку публіцист наголошує на потребі власне українського суспільства в сучасній культурі. У другому — на важливості демонстрування саме модерної української культури Європі і, ширше, світові.

Таким чином, репрезентація знань про культуру у вторинних номенах України має суттєві відмінності в радянському і сучасному дискурсах публіцистики. Тоталітарному дискурсу властиве виключно позитивне зображення розвитку культури УРСР, при цьому культура республіки розглядається у зв'язку з культурою всього Радянського Союзу, а концепт КУЛЬТУРА актуалізується поряд із концептами ПРОГРЕС, СОЦІАЛІЗМ, що відбивають найголовніші цінності радянської тоталітарної картини світу. Номени, що характеризують Україну з точки зору культурної ситуації, є позитивнооцінними мовними перифразами — штампами. У посттоталітарному дискурсі спостерігаємо одразу кілька протилежних тенденцій. Номени, що репрезентують культурні знання, є мовленнєвими одиницями, образними та експресивними, як правило, іронічно або негативно забарвленими. Негативна оцінка в номенах стосується браку культури в Україні, неналежної підтримки її з боку держави і населення, невідомості культури України у світі. Знання про недостатній розвиток культури в Україні подаються через актуалізацію другої частини концептуальних опозицій БЕЗПЕКА/НЕБЕЗПЕКА, СВОБОДА/НЕВОЛЯ, БУТТЯ/НЕБУТТЯ, СУЧАСНЕ/МИНУЛЕ та ін. Найтісніші зв'язки концепт КУЛЬТУРА в номенах України в сучасному дискурсі публіцистики має з концептом НЕЗАЛЕЖНІСТЬ, відсутність власної культури сприймається як перетворення країни на частину іншої держави або цілком на іншу країну. Перспективним є вивчення вербалізації різних типів знань, що супроводжують певний об'єкт, поряд із концептуальним аналізом.

Література

Аффирмация: Аффирмация (психология) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

Брага 2002: Брага, І. І. Мовна репрезентація образу держави у пресі України (кінець 1970-х — початок 2000-х років) [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 01 «Українська мова» [Текст] / Брага Ірина Іванівна. — К., 2002. — 20 с.

ВТССУМ 2005: Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [Текст] / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с. — ISBN 966-569-013-2.

Дегтярьова 2009: Дегтярьова, Н.І. Концепт КУЛЬТУРА в україномовному газетному дискурсі [Електронний ресурс] / Н.І. Дегтярьова // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. — Т. 98. — Сер. Філологія. Мовознавство. — 2009. — Вип. 85. — С. 19–25. — Бібліогр.: С. 24–25. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Npchdu/Philology.Linguistics/2009_85/85-4.pdf

Карасик, Слышкин 2007: Карасик, В.И. Базовые характеристики концептов в лингвокультурной концептологии [Текст] / В.И. Карасик, Г.Г. Слышкин // Антология концептов / Под ред. В.И. Карасика, И.А. Стернина. — М. : Гнозис, 2007. — С. 12–13.

Колоколова 2009: Колоколова, А.О. Знання про культуру і публіцистична номінація країн в українській мові [Текст] / А.О. Колоколова // Национально-культурный компонент в тексте и языке : материалы IV Международной научной конференции, 3–5 декабря 2009 г., Минск : в 2 ч. / [отв. редакторы Н. П. Баранова, А.М. Горлатов, С.М. Прохорова]. — Минск : МГЛУ, 2009. — Ч. 2. — С. 161–163.

Кононенко 2006: Кононенко, В.І. Концептологія в лінгвістичному аспекті [Текст] / В.І. Кононенко // Мовознавство. — 2006. — № 2–3. — С. 111–117.

Костенко 2009: Костенко, Л. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала : лекція, прочитана в Нац. ун-ті «Києво-Могилянська акад.», 1 верес. 1999 р. [Текст] / Ліна Костенко. — 2-ге вид. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. — 32 с. — ISBN 966-518-310-9.

Маслова 2006: Маслова, В.А. Введение в когнитивную лингвистику : учеб. пособие [Текст] / В.А. Маслова. — 2-е изд., испр. — М. : Флинта : Наука, 2006. — 296 с. — ISBN 5-89349-748-1 (Флинта); ISBN 5-02-033564-9 (Наука).

Павлюк 2007: Павлюк, Л.С. Риторика, ідеологія, персуазивна комунікація [Текст] / Л. Павлюк. — Львів : ПАІС, 2007. — 168 с. — ISBN 978-966-7651-73-2.

Саєнко: Саєнко, В. П. Концепт "КУЛЬТУРА" в естетичному просторі поезії Ліни Костенко і продуктивні моделі активних художніх центрів у сучасній українській літературі [Електронний ресурс] / В.П. Саєнко. — Режим доступу: <http://www.ukrlit.vn.ua/article1/1567.html>

Сахарова 2009: Сахарова, О. В. Страны мира сквозь призму языкового сознания украинцев : по материалам свободного психологического эксперимента [Текст] / О.В. Сахарова // Стереотипы в языке, коммуникации и культуре : сб. статей / [сост. и отв. ред. Л. Л. Федорова]. — М. : РГГУ, 2009. — С. 187–200. — Бібліогр.: с. 200.

Степанов 2001: Степанов, Ю. С. Константы : словарь русской культуры [Текст] / Юрий Степанов. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М. : Академический Проект, 2001. — 990 с. — ISBN 5-8291-0007-X.

Тараненко 2004: Тараненко, О.О. Номінація [Текст] / О.О. Тараненко // Українська мова : енциклопедія / Редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. — С. 417–419. — Бібліогр.: С. 419. — ISBN 966-7492-19-2

В статье исследуется репрезентация знаний о культуре вторичными номенами Украины в публицистическом дискурсе. Определены связи между концептом КУЛЬТУРА и другими концептами, которые представляют собой ценности тоталитарной и посттоталитарной картин мира. Прослежены отличия в концептуализации Украины в культурном аспекте между советской и современной публицистикой.

Ключевые слова: типы знаний, концепт, номен, публицистика, тоталитарный дискурс, посттоталитарный дискурс.

The article deals with the representation of knowledge about culture in the secondary nomens of Ukraine in the publicistic discourse. The relations of concept CULTURE and other concepts that are the values of totalitarian and posttotalitarian picture of the world are observed. It is investigated how the conceptualization of the Ukraine in a culture aspect differs in the Soviet and modern writing on current affairs .

Keywords: types of knowledge, concept, nomen, writing on current affairs, totalitarian discourse, posttotalitarian discourse.

Надійшла до редакції 15 вересня 2010 року.

Ірина Кожушко

ББК 81.2 УКР–3

УДК 811.161.2:001.4:159.922

ПРО СПЕЦИФІКУ ВЖИВАННЯ ТЕРМІНА “КОНЦЕПТОСФЕРА” В СУЧАСНІЙ КОГНІТИВНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

У статті простежено основні тенденції в розумінні терміна “концептосфера”, подано його визначення, наведені різними дослідниками, проаналізовано ряд його контекстуальних синонімів, а також з’ясовано, в яких взаємовідношеннях останні можуть перебувати. На основі розглянутого матеріалу сформульовано власне визначення поняття “концептосфера”.

Ключові слова: концепт, концептосфера, концептуальна картина світу.

Сучасний світ — світ альтернатив, що постійно множаться завдяки цивілізаційному прогресу, — породжує плюралізм у багатьох сферах життя, навіть у тих, де раніше панували традиція і наступництво. Інколи таке розмаїття можливостей має негативні наслідки. Показовою в цьому плані є галузь наукових досліджень, зокрема гуманітарних. Так, наприклад, лінгвістика останніх десятиліть страждає від термінологічної плутанини, адже мовознавцям доводиться витратити зайвий час на те, щоб зрозуміти, що мається на увазі під тією чи іншою назвою в різних працях.

Намагаючись визначитися із тим, які терміни обирати для аналізу когнітивних структур у дослідженнях, метою цієї статті ми зробили огляд основних тенденцій у розумінні терміна “концептосфера” сучасними мовознавцями.

Термін “концептосфера” вперше ввів у лінгвістичний обіг російський дослідник Д.С. Лихачов, який у праці “Концептосфера російської мови” (1993) зазначив: “У сукупності потенції, що відкриваються у словниковому запасі окремої людини, як і всієї мови в цілому, ми можемо називати концептосферами” [Лихачев 1993 : 5]. Концептосферою, у розумінні мовознавця, є сукупність концептів [Лихачев 1993 : 8], що належить спільному ментальному просторові носіїв певної мови. Як бачимо, Д. С. Лихачов ужив цей термін як синонім до термінологічної сполуки “концептуальна картина світу” (ККС) — “представлення у свідомості інтеріоризованого людиною світу” [Селіванова 2006 : 259], — яка є результатом трансформації у природничих і гуманітарних науках поняття “картина світу”, що виникло в рамках фізики ще на межі ХІХ—ХХ століть [там само].

Схожий із Д.С. Лихачовим погляд на поняття концептосфери має В. А. Маслова, яка вважає її сукупністю концептів, “із яких, як із мозаїчних шматочків, складається полотно світорозуміння носія мови” [Маслова 2006 : 34]. Як певний цілісний і структурований семантичний простір, сукупність концептів розуміє концептосферу С. Г. Воркачов [Воркачев 2004 : 39].

Про те, що багато дослідників розглядають концептосферу як ККС, свідчить уживання ними цього терміна у сполучі з лексемами, що відсилають до понять “національність”, “народ” і под. Так, З. Д. Попова і Й. А. Стернін у своїх працях говорять про національну концептосферу [Попова 2007а : 9], концептосферу народу, групи людей чи окремої людини [Попова 2001 : 89], про концептосферу як упорядковану сукупність концептів народу, інформаційну базу мислення [Попова 2007 : 36]. Вищезгадані дослідники визначають концептосферу як суто мисленнєву сферу, яка “складається з концептів, що існують у вигляді мисленнєвих зображень, схем, понять, фреймів, сценаріїв, гештальтів (більш або менш складних образів зовнішнього світу) найбільш абстрактних сутностей, які узагальнюють різноманітні ознаки зовнішнього світу”. На думку цих дослідників, концептосфері належать також і когнітивні класифікатори, що сприяють певній, хоча й нежорсткій організації концептосфери [Попова 2001 : 89]. В. І. Карасик, характеризуючи культурні концепти як явище неоднорідне, як такі, котрі відрізняються за належністю до того чи іншого соціального прошарку, стверджує, що оскільки в суспільстві виділяються чітко окреслені соціальні групи, то й існують концептосфери цих груп [Карасик 2002 : 98]. Як зазначає Н. І. Фрасинюк, “національна концептосфера складається з сукупності індивідуальних, групових, класових, національних та універсальних концептів, тобто концептів, які мають загальнолюдську цінність” [Фрасинюк 2009 : 250].

Про концептосферу як ККС, притаманну певній культурі, говорить і А. М. Приходько. Дослідник пише, що “концептосфера — це об’єктивно існуюча сукупність вербально позначених і вербально не позначених, національно маркованих ментальних одиниць лінгвокультури, упорядкованих за принципом системності та організованих на засадах множинності, цілісності, зв’язку і структурованості” [Приходько 2008 : 209]. Вчений обстоює думку про те, що “в одній лінгвокультурі існує лише одна концептосфера”, тому вважає використання цього терміна в множині некоректним у силу того, що він, як правило, виявляється синонімом терміна “концептосистема” [Приходько 2008 : 209]. Мовознавець розглядає концептосферу як систему вищого порядку, у якій існують системи нижчого порядку — підсистеми; вся палітра ментальних одиниць упорядковується в концептосфері у вигляді певних ділянок-підсистем, що формуються за принципами структури, зв’язку та ієрархії; “їхніми крайніми точками є концептосфера і концепт, системний зв’язок між якими встановлюється через концептополе” [Приходько 2008 : 210]. Концептополе А. М. Приходько вважає системо-релевантним утворенням медіального рівня, на основі якого виникають концептосистеми іншого гатунку — дискурсивні, що утворюються концептами, які належать до різних полів. “Дискурсивні конфігурації концептів (ДКК) є по суті міжпольовими формаціями концептів, що ситуативно виникають у відповідних комунікативних середовищах” [Приходько 2008 : 210]. Це “такий різновид систем, у яких певна множина концептів виявляється ситуативно впорядкованою за принципом логічної доцільності та на цій основі включеною в систему більш високого порядку — концептосферу” [Приходько 2008 : 237-238]. Крім того, дослідник говорить про ідіоконцептуальні (суб/під)системи, які мають водночас і міжпольові, і міждискурсивні витоки, оскільки являють собою певну конфігурацію концептів у голові окремо взятої людини [Приходько 2008 : 211].

Учений розрізняє концептополя мікро- і макрорівня. Концептополе мікрорівня А. М. Приходько вважає ідіополем окремо взятого концепту, а концептополе макрорівня — власне-концептуальним полем, яке включає певну множину концептів, поєднаних спільністю значення їх імен. Перше “становить собою сукупність ментальних одиниць, що поєднані спільністю змісту і відбивають поняттєву, предметну і функціональну подібність позначуваних концептом явищ, у силу чого поле з’являється як спосіб існування й угруповання мовних елементів із варіативними властивостями їх концептуального прототипу / інваріанту — ядрового концепту” [Приходько 2008 : 214]. Друге є “певним фрагментом (ділянкою) концептосфери, що становить собою стійке угруповання типологічно і значеннєво однорідних та ієрархічно упорядкованих концептів, спеціалізованих на організації когнітивно-семантичних просторів”; “це певна множина однорідних концепт-об’єктів, поєднаних єдиною логіко-смісловою лінією” [Приходько 2008 : 218].

Інакший погляд на співвідношення термінів “концептосфера” (“концептуальна сфера”) і “концептосистема” (“концептуальна система”) має О. О. Селіванова. Вона розглядає поняття “концептуальна система” як родове щодо “концептуальна сфера” [Селіванова 2008 : 405-406]. Концептуальна система, за визначенням дослідниці, — “це система концептів у свідомості людини або колективній свідомості етносу, що відтворює у вигляді структурованих й упорядкованих знань уявлення про світ, дійсність і результати внутрішнього рефлексивного досвіду” [Селіванова 2008 : 405]. У межах концептуальної системи, пише О. О. Селіванова, виокремлюють концептуальні сфери, або домени, які репрезентують певну предметну галузь. Отже, те, що А. М. Приходько називає концептополем, О. О. Селіванова позначає терміном “концептуальна сфера” і вважає, що “співвідношення домену та концепту в концептуальній системі залежить від установок дослідника, адже існує чимало концептів, які входять до різних доменів, або домен може ототожнюватися з концептом і т. ін.” [Селіванова 2008 : 406]. Фрагментом концептосистеми, який представляє інтеріоризований людиною або етносом світ, дослідниця вважає концептуальну картину світу: “За межами концептуальної картини світу концептосистема містить результати внутрішньої обробки інформації, яка безпосередньо не проектується на навколишню дійсність, хоч вважається, що у свідомості людини немає нічого, не пов’язаного зі світом тією чи іншою мірою (з огляду на це поняття концептосистеми і концептуальної картини світу ототожнюються)” [Селіванова 2008 : 406]. Поняттям

“концептуальна система” оперує також і О. Кубрякова, яка вважає, що це “той ментальний рівень чи та ментальна (психічна) організація, де зосереджена сукупність усіх концептів, даних розуму людини, їхнє впорядковане об’єднання” [Кубрякова 1996 : 94]. Позиції О. О. Селіванової у розумінні концептосфери дотримуються також Т. А. Космеда і Н. В. Плотнікова, які концептосферою називають “фрагмент концептуальної картини світу, сформований на основі уявлень людини та репрезентований сукупністю одиниць пам’яті (концептів), що групуються за тематичною ознакою” [Космеда 2010 : 31-32]. Отже, як бачимо, вищезгадані дослідники не ототожнюють поняття “концептосфера” і “ККС”, а вважають перше елементом змісту другого, встановлюючи між ними гіперо-гіпонімічний зв’язок.

У таких же відносинах перебувають терміни “концепт” і “концептосфера”, про що свідчить більшість із наведених вище визначень останнього. Проте, аналізуючи праці сучасних мовознавців, можна помітити розходження в розумінні цих концептуальних одиниць. Так, В. І. Кононенко, який вважає концептосферу складною структурованою цілісністю, що може бути спроектована на той чи той мовленнєвий шар [Кононенко 2004 : 21], зазначає, що “реалізуючись у понятті, образі, символі на ґрунті внутрішньої форми, концепт набуває численних конотацій, зумовлених його “синтаксисом”, здатністю втягувати в орбіту своїх смислових зв’язків інші концептуальні поняття — як наближені до нього за змістом, так і протиставлені йому, утворюючи той комплекс понять, слів, образів, символів, який формує ту чи іншу концептосферу (термін може бути застосований щодо сукупності концептів національної мови, мови письменника, окремого концепту в його взаємозв’язках і залежностях)” [Кононенко 2006 : 112]. Отже, деякі дослідники можуть називати концептосферою те, що інші іменують концептом. Так, наприклад, у більшості праць як концепти фігурують такі концептуальні одиниці: БОГ [Лістрова-Правда 2001; Калькова 2009; Терзійська 2009], ЛЮДИНА [Єсипович 2006; Пашина 2006] і ПРИРОДА [Дашко 2009; Дишлюк 2003]. Але є мовознавці, які аналізують концептосферу БОГ (П. Мацьків виділяє в ній субконцепти СТВОРЕННЯ СВІТУ і НАРОДЖЕННЯ ІСУСА ХРИСТА [Мацьків 2007]), концептосферу ЛЮДИНА і концептосферу ПРИРОДА (Л. Кравець виокремлює в їхньому складі певні субсфери [Кравець 2009]). Отже, концепти, які мають складну структуру і включають у себе менші за об’ємом концепти, можуть називатися концептосферами.

Проте у когнітивній лінгвістиці існують також терміни, що демонструють гіперо-гіпонімічні відношення між різними концептами. Так, науковці використовують термінологічні пари “концептосфера — субконцепт” [Мацьків 2007], “концепт — підконцепт” [Старко 2007 : 56; Клименюк 2009 : 92], “концепт — мікроконцепт / макроконцепт” [Краснобаєва-Чорна 2008; Краснобаєва-Чорна 2009] “концепт — (макро- / мікро-) суперконцепт” [Іващенко 2004 : 189]. А. М. Приходько в ієрархічній системі концептів виокремлює мегаконцепти (репрезентують загальнолюдські поняття), макроконцепти (конституують мегаконцепти), гіперконцепти (таксон спадного рівня абстракції; можна припустити у них наявність певної етнокультурної специфіки), мезоконцепти, катаконцепти (власне концепти; дрібні й далі неподільні на певному етапі розвитку абстрагувальних можливостей розуму атомарні елементи системи) [Приходько 2008 : 219-222]. В. Л. Іващенко такі типи концептів, як макроконцепти (багатовимірні, складні) та мікроконцепти (одновимірні, прості), розрізняє в межах критерію смислового обсягу (ступеня внутрішньоструктурної інтеграції). За ієрархічною ж організацією дослідник виокремлює такі різновиди концептів: а) суперординаційні / суперконцепти / концепти-гіпероніми / категоріальні концепти; б) пресуперординаційні; в) базові / ключові / основні / домінантні / опорні / найважливіші; г) пресубординаційні; г) субординаційні / субконцепти / концепти-гіпоніми [Іващенко 2006 : 79-80].

Використання термінів типу “мікроконцепт” / “макроконцепт” видається нам зайвим, оскільки, якщо розуміти концепт як культурне утворення, у ньому завжди можна знайти більше одного рівня; крім того, ці терміни недостатньо яскраво відображають взаємозв’язок між концептами. Доцільно вживати, на нашу думку, терміни “субконцепт / суперконцепт”, адже деякі концепти можуть включати в себе менші за обсягом концепти, які не можна звести до поняття фрейму. Назви на кшталт “мегаконцепт”, “макроконцепт”, “гіперконцепт” і под. зручно замінити терміном “концептосфера” (у значенні ‘тематично об’єднана сукупність концептів, що є елементом ККС’), який є більш узагальненим і тому дозволяє уникнути неоднозначності та суб’єктивності в характеристиці концепту.

Таким чином, терміни “концептосфера” і “концептуальна картина світу” задля уникнення непорозумінь у науковому дискурсі краще, на нашу думку, використовувати не в ролі синонімів, а в ролі гіпоніма й гіпероніма відповідно. У подальшому перспективним може бути більш детальне дослідження термінів, що позначають родово-видові відношення між концептами, оскільки велика кількість таких номенів породжує несистемність та неузгодженість під час їх трактування.

Література

- Воркачев 2004: Воркачев, С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт: монография [Текст] / С. Г. Воркачев – М. : [ИТДГК] “Гнозис”, 2004. – 236 с. – Бібліогр.: с. 222-235. – 1000 пр. – ISBN 5-94244-002-6.
- Дашко 2009: Дашко, Н. Т. Концепт “ПРИРОДА” в романі Йозефа Рота “Марш Радецького” [Електронний ресурс] / Дашко Н. Т. // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. – 2009. – С. 36-38. – Бібліогр.: с. 38. – (Філологічні науки. Літературознавство). – Режим доступу до статті : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzfn/2009_2/statti/7.pdf.
- Дишлюк 2003: Дишлюк, І. М. Лексико-семантичне вираження концепту “Природа” у поетичній мові Ліни Костенко : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” [Текст] / Дишлюк Інна Миколаївна. – Х., 2003. – 16 с. – 100 пр.

Єсипович 2006: Єсипович, К. П. Образ “Чарівного” у французькій народній казці (лінгвокультурний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.05 “Романські мови” [Електронний ресурс] / Єсипович Катерина Петрівна. – К., 2006. – 20 с. – Режим доступу до автореферату: <http://disser.com.ua/contents/4836.html>.

Іващенко 2004: Іващенко, В. Л. Термін “концепт” у контексті лінгвістичних методів дослідження [Текст] / В. Л. Іващенко // Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наук. праць. – К., 2004. – № 10. – С. 182-191. – Бібліогр.: с. 190-191.

Іващенко 2006: Іващенко, В. Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології): [монографія] [Текст] / В. Л. Іващенко. – К.: Вид. дім Дмитра Бураго, 2006. – 328 с. – Бібліогр.: с. 288-322. – 300 пр. – ISBN 966-8188-48-9.

Калькова 2009: Калькова, О. К. Концепт БОГ в руській мовній картині світу (основні компоненти) [Електронний ресурс] / Калькова О. К. // Вестник ЦМО МГУ. – 2009. – № 1. – С. 89-91. – Бібліогр.: с. 91. – (Лінгвокультурологія). – Режим доступу до статті: <http://botanikliferu.504.com1.ru:8025/WWW/cie/vestnik/pdf/2009/n1/Kaljkova1.pdf>.

Карасик 2002: Карасик, В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс [Текст] / В. И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с. – Бібліогр.: 302-331. – 250 пр. – ISBN 5-88234-552-2.

Клименюк 2009: Клименюк, А. Модели концептосферы и механизмов когнитивного мышления индивида [Електронний ресурс] / Александр Клименюк // Наукові записки. – Сер.: філол. науки. – Вип. 81 (3). – С. 88-104. – Режим доступу до статті: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Nz/Fil/2009_81_3/statti/21.pdf.

Кононенко 2004: Кононенко, В. Концепти українського дискурсу [Текст] / Віталій Кононенко. – К.–Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 248 с. – Бібліогр.: с. 241-246. – 300 пр. – ISBN 966-640-155-X.

Кононенко 2006: Кононенко, В. І. Концептологія в лінгвістичному аспекті [Текст] / В. І. Кононенко // Мовознавство. – 2006. – № 2-3. – С. 111-117.

Космеда 2010: Космеда, Т. А., Плотнікова, Н. В. Лінгвоконцептологія: мікроконцептосфера СВЯТКИ в українському мовному просторі: [монографія] [Текст] / Т. А. Космеда, Н. В. Плотнікова. – Львів: ПАІС, 2010. – 408 с. – Бібліогр.: 367-398. – 250 пр. – ISBN 978-966-15-85-39-2.

Кравець 2009: Кравець, Л. Метафоричне структурування концепту “НЕБО” в українській поезії ХХ ст. (за матеріалами до словника української поетичної метафори) [Електронний ресурс] / Лариса Кравець. – 2009. – Режим доступу до статті: http://www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Lekb/2009_18/Kravec.htm.

Краснобаєва-Чорна 2009: Краснобаєва-Чорна, Ж. Концептуальний аналіз як метод концептивістики (на матеріалі концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці) [Текст] / Жанна Краснобаєва-Чорна // Українська мова. – 2009. – № 1. – С. 41-52. – Бібліогр.: с. 51-52.

Краснобаєва-Чорна 2008: Краснобаєва-Чорна, Ж. Національно-культурна специфіка українських фразем весільної семантики [Текст] / Жанна Краснобаєва-Чорна // Лінгвістичні студії. – 2008. – Вип. 17. – С. 146-151. – Бібліогр.: с. 150-151.

Кубрякова 1996: Кубрякова, Е. Концептуальна система [Електронний ресурс] / Е. К. Кубрякова // Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1996. – С. 94-95. – Режим доступу до статті: <http://www.twirpx.com/file/183196>.

Листрова-Правда 2001: Листрова-Правда, Ю. Т. Концепт БОГ в языковом сознании русского народа [Текст] / Ю. Т. Листрова-Правда // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Научное издание / Под ред. И. А. Стернина. – Воронеж: 2001. – С. 93-102. – Бібліогр.: с. 101-102. – 500 пр. – ISBN 5-9273-0130-4.

Лихачев 1993: Лихачев, Д. С. Концептосфера русского языка [Електронний ресурс] / Д. С. Лихачев // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. — М.: Наука, 1993. — Т. 52. — № 1. — С. 3-9. – Режим доступу до статті: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Literat/lihach/koncept.pdf.

Маслова 2006: Маслова, В. А. Введение в когнитивную лингвистику: учеб. пособ. [Текст] / В. А. Маслова. – 2-е изд., испр. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 296 с. – Бібліогр.: 275-284. – 1000 пр. – ISBN 5-89349-748-1 (Флинта): ISBN 5-02-033564-9 (Наука).

Мацьків 2007: Мацьків, П. Концептосфера БОГ в українському мовному просторі: монографія [Текст] / Петро Мацьків. – Київ–Дрогобич: [Коло], 2007. – 332 с. – Бібліогр.: с. 285-311. – 300 пр. – ISBN 978-966-7996-55-0.

Пашина 2006: Пашина, А. В. Концепт ЧЕЛОВЕК в сказках И. М. Ермакова: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Русский язык” [Електронний ресурс] / Пашина Алена Владимировна. – Тюмень, 2006. – 25 с. – Режим доступу до автореферату: <http://www.tnmlib.ru/DbFileHandler.axd?643>.

Попова 2001: Попова, З. Д. Очерки по когнитивной лингвистике [Електронний ресурс] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж: Истоки, 2001. – 191 с. – Бібліогр.: с. 163-188. – ISBN 5-88242-189-6. – Режим доступу до книги: <http://vpn.int.ru/files-view-6529.html>.

Попова 2007: Попова, З. Д. Когнитивная лингвистика [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – 314 с. – (Лингвистика и межкультурная коммуникация. Золотая серия). – Бібліогр.: 304-311. – 3000 пр. – ISBN 978-5-17-045103-6 (ООО “Издательство ЛСТ”): 978-5-478-00346-3 (ООО “Восток – Запад”).

Попова 2007а: Попова, З. Д. Основные черты семантико-когнитивного подхода к языку [Електронний ресурс] / З. Д. Попова, И. А. Стернин // Антология концептов: в 5 т. – М.: Генеза, 2007а – Т. 1/2. – С. 7-9. – Режим доступу до книги: <http://depositfiles.com/ru/files/nconcv9fr?redirect>.

Приходько 2008: Приходько, А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики [Текст] / А. М. Приходько. – Запоріжжя: [Прем'єр], 2008. – 332 с. – Бібліогр.: с. 304-331. – 300 пр. – ISBN 966-685-189-X.

Селіванова 2008: Селіванова, О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: підручник [Текст] / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с. – Бібліогр.: с. 702-711. – 1000 пр. – ISBN 966-8791-16-9.

Селіванова 2006: Селіванова, О. О. Сучасна лінгвістика: термінолог. енцикл. [Текст] / Олена Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с. – Бібліогр.: с. 668-688. – 1000 пр. – ISBN 966-8791-00-2.

Старко 2007: Старко, В. Ф. Концепт ГРА: [Моногр.] [Текст] / В. Ф. Старко. – Луцьк: РВВ "Вежа", 2007. – 204 с. – Бібліогр.: с. 185-199. – 300 пр. – ISBN 978-966-600-262-7.

Терзійська 2009: Терзійська, Р. М. Лінгвокультурний концепт БОГ у французькій мовній свідомості [Електронний ресурс] / Р. М. Терзійська // Наукові праці. – 2009. – Т. 98. – Вип. 85. – С. 108-113. – Бібліогр.: с. 113. – (Філологія. Мовознавство). – Режим доступу до статті: http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Npchdu/Philology.Linguistics/2009_85/85-22.pdf.

Фрасинюк 2009: Фрасинюк, Н. І. Концепт як універсальний феномен національних картин світу [Текст] / Н. І. Фрасинюк // Мовні і концептуальні картини світу. – 2009. – Вип. 26. – Част. 3. – С. 249-253. – Бібліогр.: 252-253. – 300 пр.

В статье прослежены основные тенденции в понимании термина "концептосфера", представлены его определения, данные разными исследователями, проанализирован ряд его контекстуальных синонимов, а также выяснено, в каких взаимоотношениях последние могут находиться. На основе рассмотренного материала сформулировано собственное определение понятия "концептосфера".

Ключевые слова: концепт, концептосфера, концептуальная картина мира.

Main trends of the "concept sphere" term interpretation are retraced; its definitions made by different researchers are offered; a number of the contextual synonyms of it are analyzed and their interrelations are explored. Based on the material studied our own definition of the "concept sphere" notion is suggested.

Keywords: concept, concept sphere, concept world picture.

Надійшла до редакції 21 вересня 2010 року.

Жанна Краснобаєва-Чорна

ББК Ш12=411.4*33

УДК 81'373.7 : 81'374(038)

ІДЕОГРАФІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У СЛОВНИКУ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Стаття продовжує цикл публікацій, присвячений класифікаційним параметрам фразеологічних одиниць. У статті подано історію становлення тематичного принципу презентації фразеології у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві. Визначено специфіку ідеографічної класифікації фразеологічних одиниць у сучасній лінгвістиці. За усталеною моделлю словникової статті «Словника фразеологічних термінів сучасної української мови» опрацьовано базові складники термінологічної підсистеми «ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць».

Ключові слова: ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць, ідеографічна парадигма фразеологізмів, ідеографічний залишок, концепт, фразеологічна група, фразеологічне поле.

Ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць, тобто класифікація фразеологізмів за тематичним принципом, репрезентує у фразеології погляд «від носія мови». В україністиці ідеографічний принцип систематизації фразеологічних одиниць (далі ФО) покладений в основу класифікацій М. Алефіренка [Алефіренко 1987], А. Івченка [Івченко 1999], Ж. Краснобаєвої-Чорної [Краснобаєва-Чорна 2009б], Ю. Прадіда [Прадід 1995; Прадід 1997], П. Редіна [Редин 1989], В. Ужченка та Д. Ужченка [Ужченко 2003; Ужченко 2007] та ін. Відповідно, на сучасному етапі вивчення національної фразеології апробуються різні схеми їх ідеографічного опису, ведуться спроби представити як загальнономовну, так і ареальну ідеографічні картини світу, що можуть бути зафіксовані відповідними ідеографічними словниками. На думку В. Ужченка та Д. Ужченка, антропонімічність фразеологічного фонду, добре розвинені шари пейоративної фразеології становлять навіть певні фразеологічні універсалії [Ужченко 2007: 56]. Упорядкування таких розрядів і спостереження над їх конкретним наповненням відкриває панорамну ретроспективну картину прототипів як окрему культурно-національну ланку загальноукраїнського континууму. Проте і до тепер важливою постає проблема систематизації термінологічної бази фразеологічної ідеографії, що і зумовлює актуальність статті. Мета роботи: 1) визначити складники термінологічної підсистеми «ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць» (пор. термінологічна система «фразеологія»); 2) опрацювати словникові статті термінів цієї підсистеми для «Словника фразеологічних термінів сучасної української мови».

Проаналізувавши наукову літературу з теми, ми встановили, що термінологічна підсистема «ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць» формується такими термінами: *ідеографічна*

класифікація фразеологічних одиниць, варіантно-синонімічна група фразеологізмів, концепт, фразеологічна група, фразеологічна парадигма, фразеологічне поле, фразеологічний залишок, фразеологічна група, фразеологічне архіполе, фразеологічне поле, фразеосемантична група, фразеосемантична мікрогрупа, фразеосемантична підгрупа, фразеосемантичне поле, фразеосемантичний ряд, фразеотематична група, фразеотематичне поле. За усталеною моделлю словникової статті «Словника фразеологічних термінів сучасної української мови» (див. [Краснобаєва-Чорна, Усенко 2010; Краснобаєва-Чорна, Усенко 2011]) ми опрацювали дефініції зазначених термінів підсистеми «ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць».

ІДЕОГРАФІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ – класифікація фразеологічних одиниць за тематичним принципом, що репрезентує погляд «від носія мови». Ідеографічна класифікація, на думку Ю. Прадіда має підпорядковуватися екстралінгвістичному членуванню світу і будуватися на поняттєво-логічних принципах, ґрунтуватися на наявності у всіх членів певної мікро- чи макросистеми спільної семантичної ознаки, яка є для цієї системи інтегративною [Прадід 1997: 12]

Уперше в україністиці щодо фразеологічного складу мови (у широкому розумінні) М. Номис [Номис 1993] застосував тематичний принцип групування матеріалу, що надало панорамності висвітлення у відповідних двадцяти розділах: вірування українського народу; доля, недоля, лихо; історичне минуле; здоров'я, хвороби, смерть; господарська діяльність; зовнішній вигляд людини, одяг; сусіди, куми, приятелі, вороги тощо. Також класифікацію паремій за певними тематичними рубриками, а не за початковою літерою, здійснив видатний лексикограф В. Даль. На його думку, за алфавітного розташування «вислови нанизуються без будь-якого смислу і зв'язку, за випадковою, і нерідко змінною, зовнішністю» [Даль 2004: 20], що ускладнює процес читання: «розум наш дробиться і стомлюється на першій сторінці строкатістю і незв'язаністю кожного рядка; знайти те, що необхідно, неможливо; побачити те, що говорить народ про той чи інший бік побуту, неможливо; зробити певний висновок, загальний підсумок про духовні та моральні особливості народу, про життєві ставлення його, неможливо» [Там само: 20]. Отже, найбільш виправданим і вдалим розташуванням народних квінтесенцій постає розташування за смислом, за внутрішнім значенням. Для кращого розуміння змісту прислів'їв і приказок В. Даль розподілив їх за 180 тематичними групами: «Бог – Віра», «Щастя – Вдача», «Радість – Горе», «Горе – Втіха», «Суд – Правда», «Цар», «Закон», «Життя – Смерть», «Людина», «Людина – Прикмети», «Русь – Батьківщина», «Молодість – Старість», «Чоловік – Дружина», «Багато – Мало», «Своє – Чуже», «Їжа», «Землеробство», «Всесвіт» тощо. У такому розташуванні можна побачити загальну і цілісну картину з набагато глибшим смислом, ніж у поодиноких нотатках; за один раз можна всебічно осягнути все, що сказав народ про певний предмет світського або сімейного побуту, відповідно, якщо певний предмет відсутній у цій картині, то він не цікавив і не цікавить народ. Автор не сумнівався, що «це найкращий з усіх порядків, у якому можна було б подати всі народні вислови для

огляду, порівняння, оцінки та усвідомлення, а також для загального висновку» [Там само: 21].

З 80-их рр. XX ст. у лінгвістиці значно посилюється увага до системного вивчення саме фразеологічного складу мови та його тематичного опису. Світова практика пропонує зразки ідеографічних описів, які здійснені на матеріалі німецької, польської, чеської мов В. Фрідеріхом, Г. Курковською, Ф. Чермаком та ін. В ідеографічному напрямі працюють і вітчизняні вчені: М. Алефіренко, М. Демський, А. Івченко, Ю. Прадід, П. Редін, В. Ужченко та Д. Ужченко й ін. Метою будь-якої тематико-ідеографічної системи класифікації Ю. Прадід вважає «створення цілісної картини, в якій із окремих «камінчиків» складається мозаїка національної фразеологічної системи» [Прадід 1995: 35]. Отже, ідеографічний опис відображає цілісний, глобальний образ світу, що формується внаслідок синтезу результатів пізнавальних та оцінних процесів, тобто картину світу, властиву певній мовній спільноті, або її частину. Ідеографічна (або тематико-ідеографічна) класифікація, за А. Івченком, створює передумови для переходу від порівняння окремих фразеологізмів, характерного для переважної більшості сучасних досліджень, до системного аналізу семантичних рядів і фразеосемантичних груп, що сприятиме більш об'єктивному виявленню загальних і специфічних рис окремих національних фразеологічних систем або їх фрагментів [Івченко 1999: 6]. Усі наявні описи фразеосемантичних полів і фразеосемантичних груп А. Івченко розподіляє на два напрями: 1) ті, у яких розглядаються принципи виділення полів і груп та визначення їхніх меж, різноманітні семантичні кореляції у їхньому складі (антонімія, синонімія, паронімія тощо); 2) ті, у яких здійснюється опис закономірностей мотивування фразеологічних одиниць всередині полів і груп, з подальшим виявом семантичних і структурно-семантичних моделей.

Досвід ідеографічного групування фразеологічних одиниць узагальнюється у працях А. Аксамитова, А. Бертельса, А. Івченка, Ю. Караулова, Т. Нікітіної, Ю. Прадіда, В. Ужченка та ін. Проте необхідно зазначити, що на сьогодні відсутня усталена та загальноприйнята фразеологічна систематизація, а існують різні форми тезаурусобудування (пор., М. Алефіренко пропонує ієрархію фразеологічних одиниць: *семантична підгрупа – фразеосемантична група – тематичне поле*; А. Івченко членує фразеологічний фонд на *фразеосемантичні ряди – фразеосемантичні мікрогрупи – фразеосемантичні групи*; Ю. Прадід, досліджуючи емоції людини, розробив фразеологічне групування:

синонімічний ряд – семантична група – семантичне поле – тематична група – тематичне поле – ідеографічна група – ідеографічне поле – архіполе; ідеографічна класифікація ареальної фразеології В. Ужченка має таку ієрархію: *варіантно-синонімічна група – фразеосемантичне поле – фразеотематична підгрупа – фразеотематична група* тощо). На думку А. Івченка, можна виокремити два принципово різні семантичні підходи, що використовуються під час створення фразеологічних класифікацій: 1) традиційний, коли фразеологізми об'єднуються в різноманітні групи за денотатом, який інтуїтивно визначається дослідником; 2) інтерактивний, коли дослідник здійснює компонентний семний аналіз фразеологізмів, а комп'ютер може групувати їх за будь-якою семою в усіх можливих комбінаціях [Івченко 1999: 9].

Найвідомішими на сьогодні виступають ідеографічні класифікації фразеологічного складу української мови М. Алефіренка, А. Івченка, Ю. Прадіда, В. Ужченка.

На думку М. Алефіренка, всі фразеологізми української мови можна поділити за тематичними полями двох поняттєвих сфер – «людина» (88%) і «всесвіт і людина» (12%) [Алефіренко 1987: 16]. Відповідно існують два тематичні поля: інтелектуально-емоційне й атрибутивно-модальне. Так, *інтелектуально-емоційне* тематичне поле утворюють такі фразеосемантичні групи: *зовнішні і внутрішні відчуття, зорові й слухові сприйняття, мислення, мовленнєва діяльність, соціальне становище, риси характеру, модально-оцінні характеристики, емоційно-вольова діяльність, фізичний стан, психічний стан. Атрибутивно-модальне* тематичне поле складається з фразеосемантичних груп, які «співвідносяться з узагальненими поняттями міри, що використовуються у виробничій і суспільній діяльності людей» [Там само: 17]. Фразеосемантичні групи цього поля формують певні бінарні опозиції: *швидко – повільно, далеко – близько, багато – мало, великий – малий, довго – скоро*. В основу фразеосемантичних груп покладено синонімічні, антонімічні та полісемантичні зв'язки.

Здійснений А. Івченком індуктивним шляхом суцільний ідеографічний аналіз української народної фразеології дозволив виокремити такі найчисленніші фразеосемантичні групи: «Розумова характеристика», «Знання», «Зовнішній вигляд», «Соціальна характеристика», «Час», «Покарання», що стали об'єктом подальшого дослідження, спрямованого на виявлення закономірностей ономазіологічних процесів, на рівні структурно-семантичних і мотиваційних моделей [Івченко 1999: 9].

Ю. Прадід пропонує робочу схему ідеографічної класифікації основних знань людини про навколишній світ, що може бути покладена в основу опису фразеологічної картини світу: Всесвіт – 1. «Жива природа» (1.1. «Флора», 1.2. «Фауна», 1.3. «Людина»); 2. «Нежива природа» (2.1. «Предмет», 2.2. «Явище») [Прадід 1997: 16].

В. Ужченко диференціює фразеологію східнослов'янських і східностепових говірок на три фразеотематичні групи (далі ФТГ): *людина* (з декількома фразеотематичними підгрупами), *абстрактні відношення і поняття, природа*. ФТГ «Людина» має таку структуру: 1.1. Фразеотематична підгрупа (далі ФТП) «Людина як жива істота» – 1.1.1. Фразеосемантичне поле (далі ФСП) «Зовнішній вигляд» – *варіантно-синонімічна група* (далі ВСГ) *дуже високий, дуже низький, дуже товстий, дуже худий, дуже брудний, одутий*; 1.1.2. ФСП «Фізичний стан» – *ВСГ триматися виструнчено, вагітна*; 1.1.3. ФСП «Психічний стан» – *ВСГ сміятися, боятися*; 1.1.4. ФСП «Одяг» – *ВСГ личити / не личити, неохайний*; 1.1.5. ФСП «Рух» – *ВСГ зникнути, вискочити (неждано з'явитися), почувати себе незручно*; 1.2. ФТП «Людина як розумна істота» – 1.2.1. ФСП «Розум» – *ВСГ дурний, божевільний*; 1.2.2. ФСП «Емоції, почуття, стан» – *ВСГ сердитися*; 1.2.3. ФСП «Характер, поведінка» – *ВСГ обманювати, спокійний, дуже злий, дуже скупий, дуже лінивий, байдкувати, не поспішати, приділяти надмірну увагу незначному*; 1.3. ФТП «Людина як суспільна істота» – 1.3.1. ФСП «Стосунки між людьми» – *ВСГ зичити успіху, недоброзичливо ставитися, сваритися, вдарити, здійснити невигідний обмін, безтурботно жити, викаблучуватися, жити бідно, жити без злагоди, жити дружно, не потрібний, однакові*. ФТГ «Абстрактні відношення і поняття» складається з чотирьох ФСП: ФСП «Можливість» – *ВСГ мало ймовірно*; ФСП «Простір» – *ВСГ ніти кружним шляхом, дуже далеко*; ФСП «Кількість» – *ВСГ дуже багато, зовсім мало*; ФСП «Якість» – *ВСГ дуже несмачний, брудно, дуже тісно*. ФТГ «Природа» утворює одне ФСП «Час» – *ВСГ ніколи, дуже довго, дуже рано, дуже пізно* [Ужченко 2003: 119-209] (див. також [Ужченко 2007: 53-56]).

На сучасному етапі розвитку мовознавства, ідеографічна класифікація мовного матеріалу розглядається у межах ідеографічної лінгвістики, яка безпосередньо пов'язана з когнітивістикою, оскільки об'єктом їх дослідження виступають концепти і концептуальні структури, що знаходяться у фундаменті мовної свідомості, закономірності їх розгортання. Відповідно завданням ідеографічної лінгвістики постає вивчення когнітивних структур і процесів, тобто картини світу, як у її «внутрішній» (мовна свідомість), так і у співвідносній з нею «зовнішній» мові, її лексики та граматики [Волков, Миклуш 2000: 11]. Лексикографічне втілення цього завдання пов'язане з опрацюванням різноманітних ідеографічних класифікацій і словників через тематичні та семантичні поля, що репрезентують погляд на картину світу «від мови», й асоціативних зв'язків і словників, які подають погляд на картину світу «від носія мови». Так, для вияву й опису структури концепту ЖИТТЯ використано ідеографічну парадигму: *фразема – фраземосемантична підгрупа – фраземосемантична*

група – фраземосемантичне поле – фраземотематична група [Краснобаєва-Чорна 2009]. Запропонована структура не є вичерпною, оскільки розрахована лише на аналіз концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці.

ДИВ.: *варіантно-синонімічна група фразеологізмів, концепт, фразеологічна парадигма, фразеологічна група, фразеологічне поле, фразеосемантична група, фразеосемантична підгрупа, фразеосемантичне поле, фразеотематична група.*

Література: Алефіренко 1987: Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології [Текст] / М. Ф. Алефіренко. – Харків : Вища школа, 1987. – 136 с. – Бібліогр. : с. 125-134; Волков, Миклуш 2000: Волков В., Миклуш М. Идеографическое описание русского языка [Текст] / В. Волков, М. Миклуш. – Прешов : Наука, 2000. – 190 с.; Даль 2004: Пословицы русского народа : сборник В. И. Даля [Текст]. – М. : Русский язык. – Медиа, 2004. – 814 с.; Івченко 1999: Івченко А. Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія [Текст] / А. Івченко. – Харків : ФОЛЮ, 1999. – 304 с.; Краснобаєва-Чорна 2009: Краснобаєва-Чорна Ж. В. Концептуальний аналіз як метод концептивістики (на матеріалі концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці) [Текст] / Ж. В. Краснобаєва-Чорна // Українська мова. – 2009. – №1. – С. 41-52; Мокиєнко 1995: Мокиєнко В. М. Идеография и историко-этимологический анализ фразеологии [Текст] / В. М. Мокиєнко // Вопросы языкознания. – 1995. – №4. – С. 3-11; Никитина 1995: Никитина Т. Г. Проблемы идеографического описания народной фразеологии [Текст] / Т. Г. Никитина. – М. : Из глубин, 1995. – 96 с.; Номис 1993: Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше [Текст]. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.; Прадід 1995: Прадід Ю. Ф. Засади укладання фразеологічного словника ідеографічного типу [Текст] / Ю. Ф. Прадід // Мовознавство. – 1995. – №4-5. – С. 35-40; Прадід 1997: Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) [Текст] / Ю. Ф. Прадід. – К. : Сімферополь, 1997. – 252 с. – Бібліогр. : с. 230-250; Ужченко 2003: Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія [Текст] : монографія / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 362 с. – Бібліогр. : с. 330-352; Ужченко 2007: Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. [Текст] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2007. – С. 52-56.

ВАРІАНТНО-СИНОНІМІЧНА ГРУПА ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ – це вихідна одиниця східнослов'янських і східнослов'янських говірок, за класифікацією В. Ужченка, структурована на рівні варіантів, синонімів, структурно-семантичних моделей, включає ареальні фразеологічні одиниці з різною суб'єктною проекцією й об'єктивним поширенням, різні, але співвідносні поняття. Наприклад, варіантно-синонімічна група «дуже високий» презентована такими структурно-семантичними моделями (далі ССМ): ССМ 1 «високий, великий + як + дерево (висока рослина) = дуже високий»: *високий як верба, високий як сосна, високий як тополя*; ССМ 2 «високий + як + довгий предмет = дуже високий»: *високий як драбина, високий як жердина, високий як стовп* тощо; ССМ 3 «високий + як + тварина = дуже високий»: *високий як чорногуз, високий як журавель, високий як чапля*; ССМ 4 «неможливо + умістити + в певні

рамки = дуже високий»: *у двері не проходить*; ССМ 5 «високий + як + висока будівля = дуже високий»: *високий як каланча, високий як пожежна вишка*; ССМ 6 «вище високої будівлі = дуже високий»: *вище хати*; ССМ 7 «аж + до (під) + верхня частина будівлі = дуже високий»: *аж до стелі*; ССМ 8 «зачіпає (дістає, збиває) + високі предмети = дуже високий»: *зачіпає хмари, зірок дістає*; ССМ 9 «за + декілька кілометрів + видно = дуже високий»: *за кілометр видно, за версту видно* тощо.

ДИВ.: *ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць, фразеологічна парадигма, фразеосемантичне поле.*

Література: Ужченко 2003: Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія [Текст] : монографія / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – С. 79. – Бібліогр. : с. 330-352; Ужченко 2007: Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. [Текст] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2007. – С. 53-54.

КОНЦЕПТ – багатовимірне утворення, що характеризується такими диференційними ознаками: зв'язок з мовою, мисленням, пам'яттю та психікою, абстрагування, етнокультурне забарвлення, момент переживання, специфікація, узагальнення, автореферентність, безтілесність, відкритість, вічність, динамічний характер, гнучкість, множинність складників, потенційна суб'єктивність, тривалість і складність формування, стереотипність і константність, кодованість у чуттєво-образних уявленнях, відображення ментальної дійсності, і виконує пізнавальну функцію, функції збереження знань про світ, структурування знання, орієнтування у світі. Концепт виступає темою фразеополя або фразеогрупи, виконуючи функцію маркера введення у своєрідний мовний простір, оскільки будь-який концепт виступає рубрикою ідеографічної класифікації, що відповідає природному членуванню реального світу (напр., концепт *смерть* покладений в основу фразеополя «смерть», пор. також концепти *любов, дім, час, простір* тощо). Концепт представлений розгалуженою системою репрезентантів (лексемами (включаючи асоціативні зв'язки), фразеологічними одиницями, міфологемами й культуремами, пареміями, прецедентними текстами, біблійними ремінісценціями, науковими термінами, художніми дефініціями тощо), а також може містити невербалізовану частину. За М. Скаб, концептуальні ознаки як компоненти концепту можуть бути виражені як етимологією, семантичною структурою слова, так і похідними від слова-імені концепту, а також усталеними висловами, зокрема фразеологізмами, метафоричними сполученнями.

ДИВ.: *ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць, фразеосемантичне поле, фразеотематична група.*

Література: Венжинович 2006: Венжинович Н. Ф. Про концептуальний зміст лексичних і фразеологічних одиниць [Текст] / Н. Ф. Венжинович // Вісник Запорізького національного університету : зб. наук. ст. Філологічні науки. – Запоріжжя : Запорізький нац. ун-т,

2006. – №2. – С. 43-47; *Загнітко, Краснобаєва-Чорна 2004*: Загнітко А., Краснобаєва-Чорна Ж. Просторово-темпоральні концепти в українській фраземіці [Текст] / А. Загнітко, Ж. Краснобаєва-Чорна // Лінгвістика : зб. наук. праць. – Луганськ : Альма-матер, 2004. – Вип. 2(3). – С. 86-93; *Краснобаєва-Чорна 2006а*: Краснобаєва-Чорна Ж. В. Інтегральний підхід до інтерпретації концепту (філософський та лінгвокультурологічний вектори) [Текст] / Ж. В. Краснобаєва-Чорна // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – Вип. 14. – С. 27-31; *Краснобаєва-Чорна 2006б*: Краснобаєва-Чорна Ж. В. Термінополе *КОНЦЕПТ* [Текст] / Ж. В. Краснобаєва-Чорна // Українська мова. – 2006. – №2. – С. 67-79; *Краснобаєва-Чорна 2009*: Краснобаєва-Чорна Ж. Сучасна концептологія: концепт *життя* в українській фраземіці: Монографія [Текст] / Ж. В. Краснобаєва-Чорна. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – С. 9-62; *Краснобаєва-Чорна, Лобасова 2010*: Краснобаєва-Чорна Ж., Лобасова В. Фразеосемантичне поле «емоцій людини» у сучасній українській мові: база даних [Текст] // Мовознавчий вісник : зб. наук. праць / МОН України. Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю., 2010. – Вип. 10. – С. 39-43; *Селіванова 2004*: Селіванова О. Нариси з української фразеології (когнітивний та етнокультурний аспекти) [Текст] / О. Селіванова. – Київ; Черкаси : Брама, 2004. – 276 с. – Бібліогр. : с. 250-270; *Скаб 2007*: Скаб М. В. Фразеологізми як концептовиражальний засіб [Текст] / М. В. Скаб // Ученые записки Таврического национального ун-та им. В.И. Вернадского. Серия «Филология». – Т. 20 (59) №6. – Симферополь : Таврический национальный университет, 2007. – С. 42-48.

ФРАЗЕОІДЕОГРАФІЧНА ГРУПА ланка в структурі ідеографічної класифікації фразеологізмів (за Ю. Прадідом), утворена тематичними полями, в якій об'єднуються фразеологічні одиниці, що використовуються на позначення якогось одного фрагменту навколишнього світу [Прадід 1997: 33]. Наприклад, ідеографічна група «Психічні процеси» складається з тематичних полів фразеологізмів, що характеризують процеси: 1) уваги (*очі розбігаються, не зводить очей (погляду), очі розгоряються* тощо); 2) пізнавальні; 3) емоційні (*доводити до білого жару, відкривати серце, як баран на нові ворота* тощо); 4) волі (*хоч тріснути, зігнути в баранячий ріг, обламати крила* тощо); 5) мовлення (*тикати пальцем, розчистити під горіх, прикусити язика* тощо).

ДИВ.: ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць, фразеоідеографічна парадигма, фразеоідеографічне поле, фразеотематичне поле.

Література: Прадід 1997: Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) [Текст] / Ю. Ф. Прадід. – К.; Симферополь, 1997. – С. 33-36. – Бібліогр. : с. 230-250.

ФРАЗЕОІДЕОГРАФІЧНА ПАРАДИГМА – ієрархія підгруп, груп і полів, репрезентованих фразеологічними одиницями, що у певний спосіб підпорядковуються одне одному, наприклад: *семантична підгрупа – фразеосемантична група – тематичне поле* [Алефіренко 1987]; *синонімічний ряд – семантична група – семантичне поле – тематична група – тематичне поле – ідеографічна група – ідеографічне поле – архіполе* [Прадід 1997];

фразеосемантичний ряд – фразеосемантична мікрогрупа – фразеосемантична група [Івченко 1999]; *варіантно-синонімічна група – фразеосемантичне поле – фразеотематична підгрупа – фразеотематична група* [Ужченко 2003]; *фразема – фраземосемантична підгрупа – фраземосемантична група – фраземосемантичне поле – фраземотематична група* [Краснобаєва-Чорна 2009] тощо.

Ідеографічна систематизація фразеологічного матеріалу передбачає не тільки встановлення ієрархічних відношень між фразеологізмами, а й виявлення відношень подібності та протиставлення. Парадигматичні відношення відображають логіко-семантичні зв'язки та співвідношення між поняттями поза конкретними контекстами вживання. Матеріалом для вивчення системних парадигматичних зв'язків здебільшого вважають семантичні поля. Важливою ознакою фразеологічної парадигматики є те, що диференційні семи виявляються типовими, повторюваними. Тобто архісема передбачає не будь-які, а певні аспекти свого уточнення, в межах яких і формуються типові диференційні семи. Тому в кожній семантичній групі комплекс диференційних сем є специфічним. Наявність типових, повторюваних диференційних сем пов'язує фразеологічні одиниці відношеннями подібності або протиставлення у межах семантичного поля.

ДИВ.: ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць, варіантно-синонімічна група фразеологізмів, концепт, фразеоідеографічна група, фразеоідеографічне поле, фразеоідеографічний залишок, фразеологічна група, фразеологічне архіполе, фразеологічне поле, фразеосемантична група, фразеосемантична підгрупа, фразеосемантичне поле, фразеотематична група, фразеотематичне поле.

Література: Алефіренко 1987: Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології [Текст] / М. Ф. Алефіренко. – Харків : Вища школа, 1987. – С. 16. – Бібліогр. : с. 125-134; *Краснобаєва-Чорна 2009*: Краснобаєва-Чорна Ж. Сучасна концептологія: концепт *життя* в українській фраземіці: Монографія [Текст] / Ж. В. Краснобаєва-Чорна. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – С. 70-98; *Прадід 1997*: Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) [Текст] / Ю. Ф. Прадід. – К.; Симферополь, 1997. – С. 40. – Бібліогр. : с. 230-250; *Ужченко 2003*: Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія [Текст] : монографія / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – С. 53-56. – Бібліогр. : с. 330-352.

ФРАЗЕОІДЕОГРАФІЧНЕ ПОЛЕ – ланка в структурі ідеографічної класифікації фразеологізмів (за Ю. Прадідом), утворена двома і більше фразеоідеографічними групами, в якій об'єднуються фразеологізми, що характеризують різні аспекти Всесвіту: флору, фауну, людину, предмет, явище [Прадід 1997: 36]. Центральним, у системі ідеографічного дослідження фразеологічного складу мови, на думку Ю. Прадіда, постає фразеоідеографічне поле «Людина», оскільки українська фразеологія має чітко виражений антропологічний характер. Це поле складається з

таких ідеографічних груп фразеологізмів: 1) психічні процеси людини; 2) діяльність людини (*вносити свою лепту, гнути спину, пускати в хід, тягти жили* тощо); 3) індивідуально-психологічні особливості людини (*розкидати на вітер, в лоб, в чорному тілі* тощо).

ДИВ.: ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць, фразеоідеографічна група, фразеоідеографічна парадигма, фразеологічне архіполе.

Література: Прадід 1997: Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) [Текст] / Ю. Ф. Прадід. – К.; Сімферополь, 1997. – С. 36-39. – Бібліогр. : с. 230-250.

ФРАЗЕОІДЕОГРАФІЧНИЙ ЗАЛИШОК – фразеологічна одиниця, у фразеологічному значенні якої зустрічається нетипова сема, що наявна у значенні лише одного фразеологізму, напр.: фразеологізми *бальзаківський вік* – «книж. тридцяти-, сорокалітня жінка»; *закривати / закрити очі* – «перебувати біля постелі вмираючого до останньої хвилини»; *рятувати свою (власну) шкуру* – «зневажл. уникати смерті, небезпеки і т. ін., оберігаючи своє життя, благополуччя і т. ін.» становлять ідеографічний залишок фразеосемантичного поля «Період існування».

ДИВ.: ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць, фразеоідеографічна парадигма.

Література: Краснобаєва-Чорна 2009: Краснобаєва-Чорна Ж. Сучасна концептологія: концепт життя в українській фраземіці: Монографія [Текст] / Ж. В. Краснобаєва-Чорна. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – С. 105-106.

ФРАЗЕОЛОГІЧНА ГРУПА – менш чисельна, порівняно з фразеологічним полем, за кількісним складом сукупність фразеологічних одиниць. Згідно з класифікацією Ю. Прадіда, дві і більше груп утворюють поле.

ДИВ.: ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць, фразеоідеографічна парадигма, фразеологічне поле.

Література: Прадід 1997: Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) [Текст] / Ю. Ф. Прадід. – К.; Сімферополь, 1997. – С. 19. – Бібліогр. : с. 230-250.

ФРАЗЕОЛОГІЧНЕ АРХІПОЛЕ – вища ланка в структурі ідеографічної класифікації фразеологізмів (за Ю. Прадідом), утворена фразеологізмами, що характеризують складники Всесвіту [Прадід 1997: 39]. Весь фразеологічний склад мови Ю. Прадід пропонує поділити на два архіполя «Жива природа» і «Нежива природа».

ДИВ.: ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць, фразеоідеографічна парадигма, фразеологічне поле.

Література: Прадід 1997: Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) [Текст] / Ю. Ф. Прадід. – К.; Сімферополь, 1997. – С. 39-40. – Бібліогр. : с. 230-250.

ФРАЗЕОЛОГІЧНЕ ПОЛЕ – більш чисельна, ніж фразеологічна група, сукупність фразеологічних одиниць, що об'єднані спільністю

змісту й відображають поняттєву, предметну або функційну схожість певних явищ (за Ю. Прадідом).

ДИВ.: ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць, фразеоідеографічна парадигма, фразеологічна група.

Література: Прадід 1997: Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) [Текст] / Ю. Ф. Прадід. – К.; Сімферополь, 1997. – С. 19. – Бібліогр. : с. 230-250.

ФРАЗЕОСЕМАНТИЧНА ГРУПА – це сукупність фразеосемантичних підгруп, об'єднаних однією архісемою, що наявна у фразеологічному значенні усіх членів групи та відображає їхні спільні категорійні властивості й ознаки. У межах фразеосемантичної групи (далі ФСГ) фразеосемантичні підгрупи (далі ФСПГ) можуть утворюють антонімічні пари. Наприклад: у ФСГ «Матеріальна характеристика життя» антонімічною парою до ФСПГ «Збідніти, зубожіти» (*вилітати / вилетіти* (рідко *полетіти*) *в трубу* (1); *загрунути / рідко загрузати в злиднях; залишитися (лишитися, зостатися) в одній сорочці (без сорочки); пуститися (зійти) / пускатися (сходити) на пси* (1)) виступає ФСПГ «Ставати заможним, багатіти» (*вбиватися (вбиратися) / вбитися (вратися) в силу* (2); *вбиватися / вбитися із злиднів; вбиватися / вбитися в колодочки (в палки, в пір'я і т. ін.)* (2); *стати (встати, звестися, знятися, піднятися, спинатися і т. ін.) / ставати (зводиться, знімається, піднімається і т. ін.) на [свої (власні)] ноги* (3)).

Отже, у межах ФСГ фразеологічні одиниці пов'язані між собою відношеннями «перетину»: об'єднані архісемою і протиставлені диференційними семами, за можливості різниці, потенційними та конотативними семами. Наприклад: фразеологізм *низького (дрібно) лету* із значенням «який займає незначне становище в суспільстві; нічим не визначний, посередній» [ФСУМ 1999: 452] і фразеологізм *високо літати* (1) із значенням «іронічно. Займати значне становище (переважно не маючи для цього достатніх підстав)» [ФСУМ 1999: 441], об'єднані архісемою «становище в суспільстві» (це дозволяє зарахувати їх до складу ФСГ «Влаштованість у суспільному житті»), протиставлені диференційними семами «незначне» (ФСПГ «Займати незначне місце в суспільстві») / «значне» (ФСПГ «Займати значне, високе місце в суспільстві»), а також різняться потенційною семою другої фразеологічної одиниці «переважно не маючи для цього достатніх підстав» і конотативною семою «іронічно».

За Ю. Прадідом, фразеосемантична (семантична) група – це ланка в системі ідеографічного опису фразеологізмів, в якій об'єднуються співвідносні синонімічні ряди фразеологічних одиниць, пов'язані між собою спільною семантичною ознакою [Прадід 1997: 24]. Так, синонімічні ряди зі значеннями: 1) у невизначеному напрямку (*куди ноги несуть, на чотири вітри, на (всі) чотири боки, куди очі поведуть, світ за очі* тощо); 2) у всіх напрямках (*вздовж і впоперек, з кінця в кінець, від краю і до*

краю, з краю в край тощо); 3) у протилежних напрямках (*туди і (й) сюди, то сюди то туди, взад і вперед* тощо) мають спільну семантичну ознаку «напрямок у просторі» й об'єднуються у семантичну групу фразеологізмів «Сприйняття напрямку в просторі».

За класифікаційною схемою А. Івченка, *фразеосемантична група* – це найвища ланка в ієрархії ідеографічної парадигми, яка може об'єднувати семантичні ряди або фразеосемантичні мікрогрупи з антонімічними денотатами [Івченко 1999: 9]. Наприклад, фразеосемантична група «Час» містить семантичні ряди фразеологізмів «дуже рано», «дуже рідко», «соро, незабаром», «не швидко відбудеться», «запізно», «нешодавно», «навічно, назавжди», «віддавна», «коли-небудь», «дуже довго». Продуктивними є лише два ряди «дуже давно» і «ніколи» (разом 118 фразеологізмів).

ДИВ.: *ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць, фразеоідеографічна парадигма, фразеосемантична мікрогрупа, фразеосемантична підгрупа, фразеосемантичне поле, фразеосемантичний ряд.*

Література: Івченко 1999: Івченко А. Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія [Текст] / А. Івченко. – Харків: ФОЛЮ, 1999. – 304 с.; Краснобаєва-Чорна 2009: Краснобаєва-Чорна Ж. В. Концептуальний аналіз як метод концептивістики (на матеріалі концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці) [Текст] / Ж. В. Краснобаєва-Чорна // Українська мова. – 2009. – №1. – С. 41-52; Прадід 1997: Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) [Текст] / Ю. Ф. Прадід. – К.: Сімферополь, 1997. – С. 24-26. – *Бібліогр.*: с. 230-250; ФСУМ 1999: Фразеологічний словник української мови: В 2-х кн. / В. Білоноженко, В. Винник, І. Гнатюк та ін. – К.: Наук. думка, 1999. – Кн.1: А-Н. – 528 с.; Кн.2: Н-Я. – С. 529-980.

ФРАЗЕОСЕМАНТИЧНА МІКРОГРУПА – ієрархічна ланка, що об'єднує фразеосемантичні ряди із спільним денотатом і відмінними граматичними характеристиками, за класифікацією А. Івченка [Івченко 1999: 9].

ДИВ.: *ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць, фразеоідеографічна парадигма, фразеоідеографічна група, фразеосемантичний ряд.*

Література: Івченко 1999: Івченко А. Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія [Текст] / А. Івченко. – Харків: ФОЛЮ, 1999. – 304 с.

ФРАЗЕОСЕМАНТИЧНА ПІДГРУПА – це сукупність фразеологічних синонімів різних типів, пов'язаних відношеннями схожості або протиставлення. У межах фразеосемантичної підгрупи (далі ФСПГ) фразеологічні одиниці розташовуються в певній послідовності: від стилістично нейтрального та семантично прозорого до найбільш емоційно насиченого з високим ступенем метафоричності, наприклад: ФСПГ «Нерідна людина або далекий родич»: *чужа кістка, чужа чужина (2), в десятому коліні, нашому тинові двоюрідний пліт, через вулицю бондар, десята (сьома) вода на киселі (на кисіль), свояк з лівої щоки, через дорогу навприсядки*. Таке розташування дозволяє конкретизувати

диференційну сему ФСПГ, тому чим далі в класифікаційній структурі перебуває та чи інша фразеологічна одиниця, тим більш специфічні змістові елементи визначають її значення.

ДИВ.: *ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць, фразеосемантична група, фразеоідеографічна парадигма.*

Література: Краснобаєва-Чорна 2009: Краснобаєва-Чорна Ж. В. Концептуальний аналіз як метод концептивістики (на матеріалі концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці) [Текст] / Ж. В. Краснобаєва-Чорна // Українська мова. – 2009. – №1. – С. 41-52; ФСУМ 1999: Фразеологічний словник української мови: В 2-х кн. / В. Білоноженко, В. Винник, І. Гнатюк та ін. – К.: Наук. думка, 1999. – Кн.1: А-Н. – 528 с.; Кн.2: Н-Я. – С. 529-980.

ФРАЗЕОСЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ – це велике об'єднання фразеологізмів, яке включає варіантно-синонімічні групи, організовані за окремими семантичними, мотиваційними чи структурно-семантичними моделями (за В. Ужченко); сукупність фразеосемантичних груп (далі ФСГ), об'єднаних за концептуальним критерієм навколо мікроконцепту, складника концепту (за Ж. Краснобаєвою-Чорною). Наприклад: макроконцепт ЖИТТЯ складається з комплексу мікроконцептів, навколо яких формуються фразеосемантичні поля (далі ФСП): мікроконцепт *Вік* покладено в основу ФСП «Період існування», мікроконцепти *Особа* й *Доля* – ФСП «Особисте життя» тощо. До складу ФСП «Період існування» входять такі ФСГ «Початок життя» (*приводити / привести на світ [божій]; Бог (Господь) дав (послав) (1); давати / дати (надати) життя (1); з'явитися на світ [божій] (1); лелека приніс; побачити світ (1); принести в пелені (в приполі))*), ФСГ «Дитинство» (*без штанів під стіл бігати (ходити); на припічку кашу їсти; під стіл пішки ходити; рачки лазити (1)*), ФСГ «Молодість» (*від горішка два (три) вершка; губи в молоці; [це] мак росте (цвіте) в голові; [це] [материні] молоко на губах (рідко коло, губів, під вусами) не обсохло (не висохло); ходити під вусом*), ФСГ «Доросле життя» (*вбиватися / вбитися в колодочки (в палки, в пір'я і т. ін.) (1); вступати / вступити у вік; доходить / дійти [до] літ [своїх] ([до] зросту); на стану стати (1)*), ФСГ «Старість» (*у роках; в літах; виходити / вийти з літ (з років, з віку); не першої молодості; загнатися в літа*).

За Ю. Прадідом, *фразеосемантичне (семантичне) поле* – це дві і більше семантичні групи фразеологізмів, об'єднані загальною інтегративною семою [Прадід 1997: 26]. Наприклад, семантичне поле «Сприйняття людиною простору» складається з семантичних груп фразеологічних одиниць зі значенням: 1) сприйняття людиною різноманітних об'єктів у просторі (синонімічний ряд (далі СР) «відкритий, доступний для огляду»: *на виду, на очах, на видноті* тощо; СР «добре, чітко (видно когось або щось)»: *як на долоні, як на блюдечку*); 2) сприйняття місця в просторі (СР «скрізь, усюди»: *на кожному кроці, там і сям, і тут і там, по всіх усюдах* тощо; СР

«поза приміщенням»: *під відкритим (голим) небом, на свіжому повітрі, на волі* тощо; СР «осісти, розташуватися в якомусь місці»: *пустити коріння, звити гніздо (кубло), кинути якір*; СР «немає вільного місця десь»: *яблуку ніде впасти, ніде було повернутися, ніде й голки встромити* тощо; СР «повне безладдя, гармидер в якомусь місці»: *вавилонське стовпотворіння, содом і гоморра, дим коромислом*); 3) сприйняття напрямку в просторі; 4) сприйняття відстані в просторі (СР «дуже далеко»: *на краю світу, за тридев'ять земель, у чорта на куличках* тощо; СР «поблизу, недалеко»: *не за горами, під носом, рукою подати, палицею кинути* тощо; СР «зовсім поруч»: *плече в плече, лікоть в лікоть, лоб до лоба* тощо).

ДИВ.: *варіантно-синонімічна група фразеологізмів, ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць, концепт, фразеоідеографічна парадигма, фразеосемантична група, фразеотематична група.*

Література: Краснобаєва-Чорна 2009: Краснобаєва-Чорна Ж. В. Концептуальний аналіз як метод концептивістики (на матеріалі концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці) [Текст] / Ж. В. Краснобаєва-Чорна // Українська мова. – 2009. – №1. – С. 41-52; Краснобаєва-Чорна, Лобасова 2010: Краснобаєва-Чорна Ж., Лобасова В. Фразеосемантичне поле «емоції людини» у сучасній українській мові: база даних [Текст] // Мовознавчий вісник : зб. наук. праць / МОН України. Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю., 2010. – Вип. 10. – С. 39-43; Прадід 1997: Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) [Текст] / Ю. Ф. Прадід. – К.; Сімферополь, 1997. – С. 26-30. – Бібліогр. : с. 230-250; Ужченко 2003: Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія [Текст] : монографія / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – С. 79. – Бібліогр. : с. 330-352; Ужченко 2009: Ужченко Д. В. Фразеосемантичне поле «пийцтво» в українських східнослов'янських говірках [Текст] / Д. В. Ужченко // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – Т. 22(61) №4(2). – Сімферополь : Таврический национальный университет, 2009. – Ч. 2. – С. 59-65; ФСУМ 1999: Фразеологічний словник української мови: В 2-х кн. / В. Білоноженко, В. Винник, І. Гнатюк та ін. – К. : Наук. думка, 1999. – Кн.1: А-Н. – 528 с.; Кн.2: Н-Я. – С. 529-980.

ФРАЗЕОСЕМАНТИЧНИЙ РЯД – найнижча ієрархічна ланка ідеографічної класифікації А. Івченка, що об'єднує фразеологічні одиниці із спільним денотатом та ідентичною граматичною характеристикою [Івченко 1999: 9]. Наприклад, фразеосемантичний ряд «незвично, по-чудернацьки вбратися» (5 ФО) представлений двома малопродуктивними структурно-семантичними моделями. Мотивація першої з них «вбратися + як + міфологічний персонаж + на свято (службу божу)» (2 ФО): *прибравсь як чорт на водохрище, убрався як чорт на утренью*, пов'язана з тим, що за народними уявленнями чорт мав або панський, або чужинський одяг, який різко контрастував із традиційним селянським. Не менш контрастно і незвично виглядав ритуальний одяг священнослужителів, що відбилося у внутрішній формі ФО «вбратися + як +

священик + на службу божу» (3 ФО): *нарядився як піп в рясу, прибрався як піп на службу, убрався як піп на утренью* [Там само: 46].

ДИВ.: *ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць, фразеоідеографічна парадигма, фразеосемантична група, фразеосемантична мікрогрупа.*

Література: Івченко 1999: Івченко А. Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія [Текст] / А. Івченко. – Харків : ФОЛІО, 1999. – 304 с.

ФРАЗЕОТЕМАТИЧНА ГРУПА – це сукупність фразеосемантичних полів, об'єднаних за концептуальним критерієм навколо макроконцепту. Наприклад: макроконцепт ЖИТТЯ формує фразеотематичну групу «Життя людини», до складу якої входять такі фразеосемантичні поля (далі ФСП): ФСП «Період існування», ФСП «Особисте життя», ФСП «Сімейне, подружнє життя», ФСП «Суспільне життя», ФСП «Матеріальний стан життя», ФСП «Кількісна характеристика життя», ФСП «Якісна характеристика життя».

Згідно з класифікацією Ю. Прадіда *фразеотематична (тематична) група* – це об'єднання двох і більше фразеосемантичних (семантичних) полів, що називають видові різновиди одного і того ж ряду предметів, явищ тощо доквілля [Прадід 1997: 30]. Наприклад, тематичну групу фразеологічних одиниць «Сприйняття людини» формують семантичні поля фразеологізмів «Сприйняття простору» і «Сприйняття часу».

ДИВ.: *ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць, концепт, фразеоідеографічна парадигма, фразеосемантичне поле, фразеотематичне поле.*

Література: Краснобаєва-Чорна 2009: Краснобаєва-Чорна Ж. В. Концептуальний аналіз як метод концептивістики (на матеріалі концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці) [Текст] / Ж. В. Краснобаєва-Чорна // Українська мова. – 2009. – №1. – С. 41-52; Прадід 1997: Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) [Текст] / Ю. Ф. Прадід. – К.; Сімферополь, 1997. – С. 30. – Бібліогр. : с. 230-250.

ФРАЗЕОТЕМАТИЧНЕ ПОЛЕ – ланка в ієрархії ідеографічної класифікації фразеологізмів Ю. Прадіда, в якій об'єднуються тематичні групи фразеологізмів, що називають родові різновиди одного і того ж ряду предметів, явищ тощо доквілля [Прадід 1997: 31]. Наприклад, тематичне поле «Пізнавальні процеси» складається з тематичних груп фразеологізмів, що відповідають класифікації пізнавальних процесів людини, прийнятій у психології: 1) відчуття (*хоч око виколи, на все горло, з душі верне* тощо); 2) сприйняття; 3) пам'ять (*мотати на вус, зарубати на носі* тощо); 4) мислення (*(з) одного поля ягоди, розкидати розумом, міряти на свій аршин* тощо); 5) уява (*будувати повітряні замки, витати в небесах* тощо).

ДИВ.: *ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць, фразеоідеографічна група, фразеоідеографічна парадигма, фразеотематична група.*

Література: Прадід 1997: Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень)

[Текст] / Ю. Ф. Прадід. – К.; Сімферополь, 1997. – С. 31-33.
– Бібліогр. : с. 230-250.

Отже, термінологічна підсистема «ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць» постає складником терміносистеми «фразеологія». Аналіз термінів підсистеми засвідчив, що на сьогодні ще відчувається потреба в уніфікації термінології, яка використовується на позначення певних компонентів у структурі ідеографічної ієрархії фразеологічних одиниць. Найпоширенішими постають терміни «підгрупа», «група», «поле», що зумовлено ґрунтовним опрацюванням теоретичних і практичних засад їхнього функціонування у лексиці. Надалі актуальним видається формування термінологічних підсистем «семантична класифікація фразеологічних одиниць» і «генетична класифікація фразеологічних одиниць».

Література

- Алефіренко 1987: Алефіренко, М.Ф. Теоретичні питання фразеології [Текст] / М. Ф. Алефіренко. – Харків : Вища школа, 1987. – 136 с. – Бібліогр.: с. 125-134.
- Волков, Миклуш 2000: Волков, В., Миклуш, М. Идеографическое описание русского языка [Текст] / В. Волков, М. Миклуш. – Прешов : Наука, 2000. – 190 с.
- Гетьман 1993: Гетьман, І.М. Теоретична і практична ідеографія: принципи побудови тезаурусів [Текст] / І. М. Гетьман. – К. : Наук. думка, 1993. – 186 с.
- Даль 2004: Пословицы русского народа : сборник В.И. Даля [Текст]. – М. : Русский язык. – Медиа, 2004. – 814 с.
- Івченко 1999: Івченко, А. Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія [Текст] / А. Івченко. – Харків : ФОЛІО, 1999. – 304 с. – Бібліогр.: с. 253-269.
- Караулов 1976: Караулов, Ю.Н. Общая и русская идеография [Текст] / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1976. – 355 с. : 2 л. табл. – Библиогр.: с. 338-351.
- Краснобаєва-Чорна 2009а: Краснобаєва-Чорна, Ж.В. Концептуальний аналіз як метод концептивістики (на матеріалі концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці) [Текст] / Ж. В. Краснобаєва-Чорна // Українська мова. – 2009. – №1. – С. 41-52. – Бібліогр.: с. 51-52.
- Краснобаєва-Чорна 2009б: Краснобаєва-Чорна, Ж. Сучасна концептологія: концепт життя в українській фраземіці : монографія [Текст] / Ж. В. Краснобаєва-Чорна. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – 201 с.
- Краснобаєва-Чорна, Усенко 2010: Краснобаєва-Чорна, Ж., Усенко, О. Семантико-граматична класифікація фразеологізмів у Словнику фразеологічних термінів сучасної української мови [Текст] / Ж. Краснобаєва-Чорна, О. Усенко // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. – Донецьк : ДонНУ, 2010. – Вип. 21. – С. 124-133. – Бібліогр.: с. 132-133.
- Краснобаєва-Чорна, Усенко 2011: Краснобаєва-Чорна, Ж., Усенко, О. Експресивно-стилістична класифікація фразеологізмів у Словнику фразеологічних термінів сучасної української мови [Текст] / Ж. Краснобаєва-Чорна, О. Усенко // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – Вип. 23. – С. 265-274. – Бібліогр.: с. 273-274.
- Никитина 1995: Никитина, Т.Г. К вопросу о классификационной схеме фразеологического идеографического словаря [Текст] / Т. Г. Никитина // Вопросы языкознания. – 1995. – №2. – С. 62-82. – Бібліогр.: с. 80-82.
- Номис 1993: Номис, М. Українські приказки, прислів'я і таке інше [Текст]. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
- Прадід 1994: Прадід, Ю.Ф. Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь. Эмоции человека. – Сімферополь : Редотдел Крымского комитета по печати, 1994. – 244 с.
- Прадід 1995: Прадід, Ю.Ф. Засади укладання фразеологічного словника ідеографічного типу [Текст] / Ю. Ф. Прадід // Мовознавство. – 1995. – №4-5. – С. 35-40.
- Прадід 1997: Прадід, Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) [Текст] / Ю. Ф. Прадід. – К.; Сімферополь, 1997. – 252 с. – Бібліогр.: с. 230-250.
- Редин 1989: Редин, П.А. Фразеологизмы с пространственным и временным значением в современном украинском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / Харьковский государственный университет им. А.М. Горького. – Харьков, 1989. – 23 с.
- Ужченко 2003: Ужченко, В.Д. Східноукраїнська фразеологія [Текст] : монографія / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 362 с. – Бібліогр.: с. 330-352.
- Ужченко 2007: Ужченко, В.Д., Ужченко, Д.В. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. [Текст] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2007. – С. 52-56. – Бібліогр.: с. 441-464.
- Шенделева 1999: Шенделева, Е.А. Полевая организация лексики и фразеологии [Текст] / Е. А. Шенделева // Фразеология в контексте культуры / Отв. ред. В. Телия. – М. : Языки русской культуры, 1999. – С. 74-79. – Бібліогр.: с. 79.

Стаття продовжує цикл публікацій, посвящений класифікаційним параметрам фразеологічних одиниць. В статті подано історію становлення тематичного принципу презентації фразеології в отечественном и зарубежном языкознании. Определено специфику идеографической классификации фразеологических единиц в современной лингвистике. Согласно принятой модели словарной

статті «Словаря фразеологических терминов современного украинского языка» оброблено базовые составляющие терминологической подсистемы «идеографическая классификация фразеологических единиц».

Ключевые слова: *идеографическая классификация фразеологических единиц, идеографическая парадигма фразеологизмов, идеографический остаток, концепт, фразеологическая группа, фразеологическое поле.*

The article continues the cycle of publications, which are dedicated classification characteristics of the phraseological units. The article presents the history of formation of the thematic principle of the presentation phraseology in domestic and foreign linguistics. The specific of the character of the ideographical classification of the phraseological units was detected in the modern linguistics. According to the model of the dictionary entry of the "The dictionary of the phraseological terms of the modern Ukrainian language" which accepted and the basic components of the terminological subsystem "The ideographical classification of the phraseological units" was processed.

Keywords: *ideoographical classification of the phraseological units, ideographical phraseological paradigm, ideographical balance, concept, phraseological group, phraseological field.*

Надійшла до редакції 8 вересня 2010 року.

Тетяна Крашеніннікова

ББК 81.411.1-33

УДК 811.161.2'373.7

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ СПОЛУКИ З КОМПОНЕНТАМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЧАСТИН ТІЛА ЛЮДИНИ (на матеріалі українських літературних казок XIX ст.)

У статті досліджуються фразеологічні одиниці українських літературних казок XIX століття з компонентами на позначення частин тіла людини: голова, вухо, волос (волосся), око (очі), вус, зуб (зуби), ніс, ноги, палець, плечі, рот (уста), рука, серце, шкіра, язик, горло, губа, лоб, п'яти. Вивчено організацію та семантичні особливості ФО, використаних у казках.

Ключові слова: *авторський варіант, українська літературна казка, фразеологічні одиниці.*

Фразеологія української літературної казки XIX століття є мало дослідженим нашаруванням, зафіксованим в українській літературі, хоч деякі дослідники [Юрченко 1984; Назаренко 2002 та інші] побіжно привертали увагу до цього явища, але детального узагальнення фразеологічного матеріалу, на жаль, ще не зроблено.

Основна маса стійких зворотів фразеологічної системи української мови групується навколо слів, які належать до найуживаніших шарів лексичного фонду. Тому метою статті є спроба простежити на казковому матеріалі лише фразеологічні одиниці (далі – ФО) з компонентами на позначення частин тіла людини, які активно виступають в контекстах як народних, так і літературних казок. Проте ФО літературної казки не були об'єктом спеціального дослідження, а тому й становлять науковий інтерес, завдання якого – вивчити їх організацію, семантичний потенціал та накреслити перспективу подальшого опрацювання подібних явищ в літературній казці.

Стійкі словосполучення казкового походження, якого б ступеня абстракції не були, завжди зберігають асоціативний зв'язок з певною казковою ситуацією, конкретним казковим образом. Тому вживання традиційних формул казки в переносному значенні є індивідуальним явищем для кожного мовця та типовим для всіх носіїв мови. Цей факт підтверджують праці В. І. Хоменка [Хоменко 1960], Н. В. Грицак [Грицак 1992] та ін.

ФО казкового походження за функціональними ознаками Н. В. Грицак поділяє на три групи: *традиційні казкові формули* – стали словесні комплекси, що у казках виконують роль зачинів, кінцівок, внутрішніх формул; *влучні вирази* якоїсь однієї популярної казки; *словесні комплекси*, що називають казкових героїв та чарівні речі [Грицак 1990: 50].

Група ФО, що стала об'єктом нашого дослідження, містить у собі ключовими словами іменники. **Іменникові ФО** сучасної української мови є досить численними, щодо кількості вони поступаються лише дієслівним та прислівниковим. Їх об'єднує наявність у змісті категоріального значення іменниковості, яке виражається через сукупність таких узагальнених значень, як значення особи, неособи, власне предмета й абстрактного значення в поєднанні з граматичним значенням роду, числа і відмінка. Залежно від того, яка сема входить до змісту конкретних ФО, усі вони, на думку М.Т. Демського, поділяються на чотири кількісно нерівноцінні групи: **ФО-назви особи, ФО-назви неособи, ФО-назви власне предмета, ФО з абстрактною семантикою** [Демський 1981: 35-41].

У літературних казках простежуємо ключову лексику, що є за своїм значенням частиною тіла людини. Деякі лексичні компоненти із цієї групи розглянуто у статтях І. В. Тимченко (антонімія і синонімія у ФО). Компонент **ГОЛОВА** є складником таких фразеологізмів літературної казки, як: *голови ламати*¹, *забрати собі*

¹ Фразеологічні одиниці, зафіксовані у словникових або лексикографічних працях, подаються з детальним вказанням на джерела у додатку.

в голову, хоч кіл на голові теши. Цінність опрацьованого матеріалу полягає у виявленні ФО, які мають відмінності у звучанні, значенні або зовсім не зафіксовані у лексикографічних та словникових працях. Сюди ми можемо віднести вислів ²*головою наложити* – у словнику Удовиченка маємо «голову зложити» – загинути (в бою, на шахті тощо) [СУІ 1968: 76]; в інших словниках подається вираз «положити голову», який тлумачиться «загинуті в боротьбі» [ФСУМ 1999 1: 338]; «загинуті» [СУМ 1971 2: 110]. Л. І. Коломієць вважає, що ця фразема побутує у східних слов'ян з сивої давнини і служить одним із засобів підкреслення високого громадянського обов'язку митця в поемі Лесі Українки «Давня казка»: *Так довіку у темниці Довелось поету жити, За тюремний спів він мусив Головою наложити*. Дієслівний компонент «наложити» у словосполученнях виявляє високу продуктивність. Про це свідчить і проникнення його у споконвічну фразему «положити душу» [Коломієць 1973: 71-74]. Подібна фразема «хоч головою наложи» зафіксована у Номиса [УПП 1993: 241 - Дубно].

Зміну автором прийменника віднайдено у фразеологізмі **думка стрілила до голови* – у словнику «думка стрілила в голову» – думка з'явилася, виникла нагально [СУМ 1978 9: 777]: *Та і в тій хвилі дика думка стрілила йому до голови* [Фр. ЯРТПТС: 127]. Не віднайдено значення на словосполучення **догори головою піти*. Вважаємо, що за змістом воно означає «відчувати себе вище над іншими»: *Ні дітей не було, нічого; аж на восьм'ї року послав господь сина. Зараз мати на мамки його віддала, а сама по-давньому догори головою пішла. Вже тільки чоловіка не замикала, а приставила до дитини: «Доглядай, – каже, – мого сина, бо як буде плакати або що, то кожному слезинку його на тобі десятками відіб'ю!..»* [Свидн. ПСНІ: 379].

Лексема **ВУХО** у фразеологізмах подається переважно в авторських інтерпретаціях і несе в собі такий зміст: 1) переконати (або намагатися переконати) когось у чомусь: **вдути в уха*: *Зуміла дуже їм хитренько в уха вдути, що краще смерть прийнять, пролить за волю кров* [Б.-Нос. УП: 139]; 2) слухати когось уважно: *нащурити вуха, розвісити вуха*; 3) привертати чийсь увагу розповіддю: **подрати уші* – у словнику «драти вуха» - карати, тягаючи за вуха [СУМ 1970 1: 790]: *От чим задумав я, добрії люди, вам уші подрати, як-то колись пани миші на жаб страшну рать піднімали...* [Думитр. Жабомишодралівка: 446]; 4) ігнорувати когось за щось: **залити вуха злотом*: *Вуха злотом залило, очі щастям заліпило, совість сміттям замело* [Дн. Чайка. Казка: 166], *не вести вухом, хоч затикай вуха*; 5) вдарити когось за щось: **аж за вухами залящить* – у СУМ «аж у вухах залящить (залящало)» – про неприємне відчуття у вухах від пронизливого, верескливого крику і т. ін. [СУМ 1972 3: 199]: *А то я тобі такого третячка на зубах виграю, що аж за вухами залящить!* [Костом. Загадка: 334], **свиснути поза уха*: *Ну, лиш писну я слівце, – може свиснуть поза уха, та що в нас не стане й духа – і хто ж буде знать про це!* [Фр. КБ: 486]; 6) відчуті щось після сильного удару: **аж у вуха задзвенить* – у СУМ «задзвеніло у вусі (вухах)» [СУМ 1972 3: 106]: *А то так учешу, що аж у вуха задзвенить* [Костом. Загадка: 331]; 7) щось неможливо терпіти: *аж вуха в'янули*; 8) жадібно, з великим апетитом щось їсти: *аж за вухами лящить* (**аж за ушима лящить*).

Фразеологізми з лексемою **ВОЛОС (ВОЛОССЯ, ЧУПРИНИ)** в казках несуть у собі відчуття живою істотою страху: *волосся дуба стає, волос дибом*. Б. Грінченко у Словарі Т.І подає слово «дибом» з позначкою наріччя. Таким чином, ФО «волос дибом» у ХІХ ст. міг бути діалектним варіантом. Укладач наводить приклади з творів Рудченка та Котляревського. Подібність, однаковість подано у казках за допомогою ФО *волос у волос*. Функції прислівника виконує вислів *ні на волос*. Значення словосполучення **аж чуби милом стали* подано за контекстом «хтось дуже зморків від інтенсивної роботи»: *Сміються хлопці, регочуться і все вповивають – муцуються, аж чуби милом стали, а пані дригає, та й годі* [Свидн. Недоколісана: 390].

Лексеми **ОКО** та **ОЧІ** є найбільш уживаними в ФО українських літературних казках ХІХ століття. Серед них є відомі й мало вивчені словосполучення. Їх можна об'єднати за змістом. Вони означають: 1) спостережливість, зацікавлення чимсь, кимсь: *бистре око, кинути оком (скинути оком), мати на оці, мати око; *не зводити очей* – у словнику «не зводити погляду» - уважно стежити, наглядати за ким-, чим-небудь [ФСУМ 1999 1: 328]: *Тоді пані позвала до себе людей, бо вона кріпко боялась і до самісінького ранку і очей не зводила, тільки вже світом заснула* [Купр. Відьмач: 58]; 2) темноту: *хоч в око стрель, хоч око виколи, хоч стріляй в око*; 3) приблизність: *на око дрібний, держати на око*; 4) ігнорування когось: *ані оком не поведе*; 5) миттєвість дії: **занести на млі ока*: *...але як обкрутишся три рази на обцасі, то они тебе на млі ока занесуть, куда ти сам загадаєш* [Федьк. Бідолашко: 169], **статися на млі ока*: *Млинчик лиш зацокотів, та й усе сталося на млі ока, і це краще, як він сам собі думав* [Федьк. ВЧМС: 484]; 6) здивування: *випріщити очі, вліплені очі (вліпивши очі), очі рогом лізуть*; 7) доглядання, пильнування когось, чогось: *зберігати, як своє око (пильнують, як ока; пильнують, як ока в голові)*; 8) гнів, обурення, досаду: *з очей аж іскри сипляться, сіллю в оці*; 9) глибину: **жабі по око* – у словнику «жабі по коліна» [СУМ 1973 4: 224]: *Недалечко містечка Безглуздова плила річка Бруднівка, не така велика, як Черемош або Прут, але зате глибока, сягала жабі по око* [Воробк. Сміховинки: 203]; 10) лагідність, улесливість: *у вічі не ускоче*; 11) примітність: *різати в очі*; 12) рух: *куди очі дивляться*; 13) втрату свідомості: **аж очі заступило*: *Не щадіть нікого, лупіть противників по головах, щоби їм аж очі заступило* [Маков. ЯЯВГ: 16]; 14) втрату почуття сорому, власної гідності: **очей у рябка не позичати* – у словнику «очей у Рябка позичати» [ФСУМ 1999 2: 662]: *І з парубками вже не та: не насуплюється, а зуби до них скалить і бісики пуска, і між людьми не сидить мовчки, а*

² Наявність ФО, незафіксованого у словниках.

цокотить, кого попало і корентить, і ганить, а часом і москаля підвезе, та ще й очей у рябка не позича – жива на небо лізе [Сторож. ЖЧ: 31]; 15) усвідомлення чогось, що було раніше: *мов полуда з очей спала* тощо.

Крім цього, сюди відносимо ФО, що позначають: 1) не приходити, не з'являтися куди-небудь, до когось: *не виводити перед очі, не показувати очей*; 2) **заліпити щастям очі* – у словнику «засліпити очі» кому, позбавити можливості правильно сприймати що-небудь [СУМ 1972 3: 314]: *Та даремне він гукає: Вуха злотом залило, Очі щастям заліпило, Совість сміттям замело* [Дн. Чайка. Казка: 166]; 3) **стільки око не хватило* – у словнику «скільки сягає (бачить, охопить і т. ін.) око (зір)» на всьому видимому просторі; скрізь, до самого обрію [ФСУМ 1999 2: 586]: *Сунуть миші... Та і сила! Стільки б око не хватило* [Мнж. ІГ: 241].

У казкових текстах лексема **НІС** наявна у фразеологізмах, що пов'язані з моральною поведінкою людини або тварини. Вони означають: 1) доводити перевагу над ким-небудь: *втерти носа (утерти носа)*; 2) безцеремонно втручатися в чужі справи: *стромляти носа*; 3) гордитися, пишатися, ставати зарозумілим, зазнаватися: *догори ніс дере*; 4) не виходити, не з'являтися: *носа не виткнеш*; 5) гостро відчувати (про запах): *вдарити до носа*; 6) приборкати, примусити підкоритися когось комусь: **притерти носа* – у словнику «втерти носа» кому, у ролі присудка – провчити, перевершити когось у чомусь [Загоруйко 2009: 245]: *Не шкодило би і їй притерти носа й показати, що ніхто не є її дурнем* [Кобр. Рожа: 227].

Фразеологічні одиниці з лексемою **РОТ** переважно позначають: 1) мовчання будь-якими способами: *ані пари з рота (пари з рота не пустить), пари з уст нустиши, з уст ні пари, ні пари з уст, рота не роззявляти, як води в рот набрала, заткати рот (заткнути пельку)*; 2) бути голодним: *ані ріски у роті, крихта в роті не була*; 3) виконують роль прислівника у реченні: *в рот ні краплі*. Крім цього, вислів *роззявити рота* має декілька значень у літературних казках: 1) слухати дуже уважно, захоплено, здивовано; заслуховуватися [ФСУМ 1999 2: 749]: *Роззявивши рот, стоїть Масляк і слухаючи дивується, що се таке є?* [Кв.-Осн. ОТС: 213]; 2) бути враженим чимось [ФСУМ 1999 2: 749]: *Дід роззявив рота, злякався* [Гл. ПНК: 325]; *Як же мені розказувати, – сердито обізвався дід, – коли не даєтє й рота роззявить...* [Сторож. ЗЧ: 53]; *Чого роти пороззявляли?* [Гоголь. ЗМ: 93]; *Вона смутилась і мовчала, я рот роззявив і – зомлів* [Гл. Дуля: 320]; 3) рватися, зношуватися (про взуття) [ФСУМ 1999 2: 750]: *Шкарбани – не чоботи узуті та ще й роти пороззявляли* [Грінч. ДМ: 109].

У казкових текстах доволі поширеними є фразеологізми з компонентом **ЯЗИК**. Він створює навколо себе за допомогою інших лексем багато значень. Наприклад: 1) дотепний, різкий у виразах: **острий язик* – у словниках подається «острий на язик» [Ярещенко, Бездітко, Козир: 617; ФПМЛ 2003: 535; ФСУМ 1999 1:192 – діал.]: *Язык твій острый, як і був* [Фр. СКС: 262]; 2) хто-небудь дуже балакучий, любить говорити багато зайвого, непотрібного, неправдивого: *довгий язик, *сікти (рубати) язиком* – говорити без упину неприємні речі: *Все сікла язиком, рубала притьмом немилосердний рік* [Б.-Нос. ТБ: 93]; 3) замовкнути, утриматися від непродуманих висловлювань, запальних пересудів: *прикусити язика*; 4) обпектися, зазнати невдачі: **лизнути гарячої сковороди язиком*: *Хоч лизни гарячої сковороди язиком, так не одгадаєш* [Костом. Загадка: 333].

Жоден фразеологічний вислів, зафіксований з компонентом **ЗУБ**, не повторюється в літературних казках. Це, можливо, і є однією з ознак авторського підходу до тексту. Наприклад: 1) хто-небудь дуже тремтить від страху чи холоду: *аж зуб на зуб не попада*; 2) сердитися, виявляти гнів, невдоволення: *зубами скреготати*; 3) зовсім не розуміти чогось, не розбиратися у певному питанні: *ні в зуб*; 4) бити кого-небудь по зубах: *третяка на зубка вигравати*.

Лексема **ШКІРА** у фразеологічних словосполученнях *мороз іде поза шкірою, поза шкірою мороз дере, по шкірі дер мороз, мурашки пішли попід шкуру* (комусь стає дуже неприємно, моторошно) стає складником варіантних ФО. У сучасному мовознавстві **М. Ф. Алефіренко** виділяє декілька поглядів на природу і «лінгвістичний механізм» фразеологічної варіантності, за якими для неї характерні такі ознаки: а) денотативно-сигнікативна тотожність семантичної структури варіантних фразем (В. П. Жуков, О. І. Молотков, Л. Г. Скрипник, М. М. Шанський); б) адекватність стилістично-експресивних властивостей модифікованих фразем (Ю. Ю. Аваліані, О. І. Діброва, В. І. Зимін, Л. М. Колесникова, Р. М. Попов, Н. О. Стебелькова, І. А. Федосов); в) змінність компонентів експонентної структури у межах інваріантного плану вираження фраземного знака (Л. О. Болгова, В. Г. Гак, О. В. Кунін, Л. Г. Скрипник); г) тотожність етимологічного образу, або внутрішньої форми, в смисловій структурі варіантних фразем (Г. І. Крамаренко, Ф. П. Медведєв, В. М. Мокієнко та ін.); д) стабільність синтаксичної структури фразем-варіантів (О. В. Кунін, О. М. Мелешвілі та ін.) [Алефіренко 1987: 24-25]. **М. В. Палевська** фразеологічними варіантами вважає звороти, в основі яких лежить єдиний образ незалежно від форми його вираження, навіть тоді, коли ФО не мають нічого спільного [Палевская 1964: 56]. Але тоді, на думку М. Ф. Алефіренка, «розмиваються» межі фразеологічної варіантності. Тому фразеологічними варіантами він вважав різновиди фразем, які, характеризуючись відносною тотожністю фразеологічного значення й етимологічного образу, відрізняються окремими компонентами плану вираження, що надають їм певних експресивно-стилістичних відтінків [Алефіренко 1987: 25]. Крім цього, маємо ще декілька ФО, які означають: 1) брати великі ціни; експлуатувати: *дерти шкіру*; 2) завдавати горя, страждань, дуже дошкуляти комусь: *залити за шкуру сала* – вид тортур, коли лили на шкуру (за шкуру, комір) розтоплене сало (смалець) [Ужченко 1998: 219]. Він же зафіксований і у М. Номиса [УПП 1993: 97] і Б. Грінченка у значенні «сильно допікати» [СУМ 1997 2: 58].

Компонент **СЕРЦЕ** в казкових текстах у фразеологічних поєднаннях переважно передає психічний стан персонажа: *накипіло в серці, на серці миші шкрябають, серце похололо, скрізь серце прошило; * аж коло серця холоне* – у словнику «аж холоне серце (в серці)» – у кого, чие і без додатка, хто-небудь непокоїться,

переживає [ФСУМ 1999 2: 792]: *Та було як почне, як почне кричати на вулиці, аж коло серця холодне* [Керн. ПК: 217]; **озьме за серце* – у словниках «брати за серце» перевищити міру в чому-небудь, зробити, сказати щось зайве [ФСУМ 1999 1: 79]; сильно хвилювати, розчулювати, зворушувати [СУМ 1971 1: 229]: *Батько-бо його, старий Улас, був собі скупенький, і коли, було, Микита, як озьме його за серце, стане батька прохати, щоб його оженив, то старий насунуть брови* [Кв.-Осн. КВ: 137]; **як не лопнути з серця* – бути занадто збудженим, нервовим: *...кричав на усю вулицю Ригорович, а сам як не лопне з серця* [Кв.-Осн. КВ: 146].

Фразеологічні словосполучення з компонентом **НОГИ** означають якусь миттєву реакцію. Переважно вона пов'язана з: 1) руховими діями: *дати знати ногам (дати ногам ходу, давай бог ноги); зірвався на рівні ноги; *пустити на вільну ногу* – відпустити когось кудись: *Я подякував йому і додав, що радше пообідаю в місті, бо ж надіюся напевно, що буду пушений на вільну ногу: адже ж пан староста знають дуже добре, що я зовсім не винний* [Фр. ОПС: 236]; 2) смертю: *ноги простяг* – умерти [ФСУМ 1999 1: 121]: *За нею вслід і батько ноги простяг* [Сторож. Скарб: 35]; 3) масовим знищенням: *до ноги* – повністю, всі до одного [ФСУМ 1999 2: 556]; истребить до последнего человека [СУМ 1997 2: 569]: *Почали його вороги побивати, військо турок до ноги порубав* [Грінч. ДПКК: 49].

Поодинокі зафіксовані у казкових текстах лексеми на позначення частин тіла такі, як:

1) **ВУС**: Фразема **моргати вусом* за контекстом означає «посміхнутися». У ФСУМ зафіксована лише ФО «не моргати вусом». Маємо у словнику Б. Грінченка без пояснень [СУМ 1997 2: 444]: *Пам'ятай! Моє слово тверде! – промовив отаман Іван Музика, ще й сивим вусом моргнув* [Н.-Л. Запорожці: 10]. Вислів *вусом не рушишь* має значення «ніяк не реагувати; не звертати уваги на кого-, що-небудь» [ФСУМ 1999 2: 776]: *Почнеться яка бесіда, а Марина вмішається, то всі нараз затихнуть, зажартує, то дівки сміються, а парубок жаден і вусом не рушишь* [Кобр. Рожа: 229];

2) **ГУБА**: **ні пари з губи* - у словнику подано «ні пари з вуст» у ролі присудка – не сказати жодного слова, мовчати за всіх обставин [СУІ 1968: 258]: *А вона ні пари з губи, тільки плює на кожного* [Свидн. Недоколісана: 391]; *розпустити губу* - піддаватися сентиментальному настрою, розчулюватися [ФСУМ 1999 2: 756]: *Той молодик уже й розпустив губу* [Свидн. ЧД: 146];

3) **ГОРЛО**: **кістю в горлі стати* – у словниках «кісткою в горлі стати» має значення «бути остогидним, ненависним кому-небудь» [ФСУМ 1999 2: 860]; «стати на перешкоді кому-, чому-небудь» [СУМ 1971 2: 132]: *Таки йому Озаркевич кістю в горлі став, і бідний Кішка не міг його ні проковтнути, ні виплюнути* [Фр. Опозиція: 397];

4) фразеологізми з лексемою **ПЛЕЧІ** означають: 1) страх, хвилювання: *аж мороз дере поза плечі, мурашки поза плечима бігали (забігали)*; 2) використання кого-небудь у своїх інтересах: *на плечі сіла*;

5) фразеологічні сполуки з компонентом **РУКА (РУКИ)** поодинокі використовуються письменниками в казках і несуть в собі такі значення: а) перебувати в стані розпачу, збентеження, обурення: *вдаритися руками об поли*; б) помолитися: **зняти руки до Бога* – ФО зафіксована як приклад у Б. Грінченка [СУМ 1997 2: 174]: *Карпо і гребці зняли руки до Бога* [Н.-Л. Запорожці: 13]; в) щось є дуже своєчасним, потрібним: *на руку ковінька*; г) бити когось: **пускати гулять руку*: *...А щоб краще слухавсь та тямив науку, – Пускала по йому гулять свою руку...* [Грінч. Кузьмина: 143];

6) фразеологізми з компонентом **ПАЛЕЦЬ** фіксуються у лексикографічних працях з таким значенням: а) вираження великої міри якоїсь ознаки, якості: *голий як палець*; б) без сім'ї, рідних: *один як палець, як палець*; в) зовсім нічого не зробити для здійснення чого-небудь: *пальцем не рушити*;

7) **ТІЛО**: **спастися з тіла* - схуднути: *Робота в тебе, як в огні горить, тільки наймити чогось неначе з тіла спали* [Н.-Л. ДБ: 305];

8) **П'ЯТИ**: ФО *накивати п'ятами* (тікати) у ХІХ столітті активно використовувався по всій території тогочасної України. Цей факт підтверджує М. Номис [УПП 1993: 488].

Отже, в українських літературних казках поряд із традиційними маємо фразеологізми, які незафіксовані у словникових працях. Саме вони дають нам можливість ознайомитися з національним колоритом української мови ХІХ століття, виявом авторської передачі ФО в описах казкових персонажів, подій. ФО з компонентами на позначення частин тіла людини переважно передають фізичні дії людини, моральні якості, поведінку тощо. Кількість опрацьованих художніх творів дає підстави стверджувати, що ці компоненти активно використовувалися письменниками-казкарями ХІХ століття, які не тільки подавали відшліфовані в народній мові ФО, але й збагачували їх своїм творчим хистом.

У подальшому планується розглянути ФО з компонентами на позначення релігійних явищ, які активно вживалися в казках ХІХ століття і несли в собі виховний зміст.

Література

Алефіренко 1987: Алефіренко, М.Ф. Теоретичні питання фразеології [Текст] / М. Ф. Алефіренко. – Харків: Видавництво при Харківському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1987. – 136 с. – 2000 пр.

Грицак 1990: Грицак, Н. В. Структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць казкової спадщини [Текст] / Н.В. Грицак // Українське мовознавство. – К.: Либідь, 1990. – Вип.17. – С.49-53.

Грицак 1992: Грицак, Н. В. Функціонування традиційних номінацій казки в сучасній українській мові [Текст] / Н.В. Грицак // Українське мовознавство. – К.: Либідь, 1992. – Вип.19. – С.79-83.

- Демський 1981: Демський, М.Т. Лексичні та граматичні особливості українських іменникових фразеологізмів [Текст] / М.Т. Демський // Мовознавство. – 1981. – №2. – С.35-41.
- Загоруйко 2009: Загоруйко, О. Я. Великий універсальний словник української мови [Текст] / О.Я. Загоруйко. – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2009. – 768 с. – ISBN 978-966-404-911-2. – ISBN 978-966-404-910-5.
- Коломієць 1973: Коломієць, Л. І. З життя фразем [Текст] / Л.І. Коломієць // Мовознавство. – 1973. – №5. – С.71-74.
- Назаренко 2002: Назаренко, О. В. Семантичні особливості українських фразеологізмів з гумористичними конотаціями [Текст] / О.В. Назаренко // Ономастика і апелятиви. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. – Вип. 16. – С.147-150. – ISBN 5-7763-1818-1.
- Палевская 1964: Палевская, М. Ф. Синонимы в русском языке [Текст] / М.Ф. Палевская. – М.: Просвещение, 1964. – 128 с.
- СУІ 1968: Словник українських ідіом. Понад 2200 ідіом [Текст] / Уклад Удовиченко Г.М. – К.: Радянський письменник, 1968. – 463 с.
- СУМ 1997: Словарь української мови в 4-х томах [Текст] / Упоряд. Б. Грінченко. – К., 1997. – 5000 пр. – ISBN 966-507-038-X.
- СУМ: Словник української мови в 11-ти томах [Текст]. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – 20000 пр.
- Ужченко 1998: Ужченко, В. Д., Ужченко, Д. В. Фразеологічний словник української мови [Текст] / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. – К.: Освіта, 1998. – 224 с. – ISBN 966-04-0027-6.
- УПП 1993: Українські приказки, прислів'я, і таке інше. Уклад М. Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка [Текст]. – К.: Либідь, 1993. – 768 с. («Літературні пам'ятки України»). – ISBN 5-325-00015-2.
- Хоменко 1960: Хоменко, В. І. Фразеологічний склад української народної казки [Текст] / В.І. Хоменко // Научные записки. – Днепропетровск, 1960. – Т.70. – Вип.17: Сборник работ филологического факультета. – С.143-156.
- ФПМЛ 2003: Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник [Текст] / Уклали О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2003. – 735 с. – ISBN 966-507-124-6.
- ФСУМ 1999: Фразеологічний словник української мови [Текст] / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. – К.: Наукова думка, 1999. – Кн. 1, 2. – 5000 пр. – ISBN 5-12-000635-3.
- Юрченко 1984: Юрченко, О. С. Формування фразеологічного фонду української літературної мови (кінець XVIII – початок XIX ст.) [Текст] / О. С. Юрченко. – Харків, 1984.
- Ярещенко, Бездітко, Козир 2008: Ярещенко, А. П., Бездітко, В. І., Козир, О. В. Сучасний фразеологічний словник української мови [Текст] / А.П. Ярещенко, В.І. Бездітко, О.В. Козир. – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2008. – 640 с. – 10000 пр. – ISBN 978-966-404-794-1.

Джерела

- Б.-Нос. ТБ: Білецький-Носенко, П. Три бажання [Текст] // Білецький-Носенко П. Твори / Упор. Б. Деркач. – К.: Радянський письменник, 1973. – С. 91-102.
- Б.-Нос. УП: Білецький-Носенко, П. Урок панам [Текст] // Білецький-Носенко П. Твори / Упор. Б. Деркач. – К.: Радянський письменник, 1973. – С.123-141.
- Воробк. Сміховинки: Воробкевич, С. Сміховинки [Текст] // Веселка. Антологія української літератури для дітей. В трьох томах. Т.1: Твори дожовтневого періоду. – К.: Веселка, 1984. – С.202-208.
- Гл. Дуля: Глібов, Л. Дуля [Текст] // Глібов Л. Твори в двох томах. – К., 1974. – Т.1. – С.318-323.
- Гл. ПНК: Глібов, Л. Початок невикінченої казки [Текст] // Глібов Л. Твори в 2-х томах: Т.1. – К., 1974. – С.324-327.
- Гоголь. ЗМ: Гоголь, М. В. Зачароване місце [Текст] // Українська літературна казка / Упор.-ред. В. Полковенко – К.: Дніпро, 2001. – 512 с. – С.92-98. ISBN 966-578-041-7.
- Грінч. ДМ: Грінченко, Б. Два морози [Текст] // Грінченко Б. Твори в 2-х томах. – К., 1990. – Т.1. – С.108-112.
- Грінч. ДПКК: Грінченко, Б. Дума про княгиню-кобзаря [Текст] // Грінченко Б. Казки. – К.: Веселка, 1990. – С. 47-55.
- Грінч. Кузьмина: Грінченко, Б. Кузьмина [Текст] // Грінченко Б. Твори в 2-х томах. – К., 1990. – Т.1. – С. 142-145.
- Дн. Чайка. Казка: Дніпрова Чайка. Казка [Текст] // Дніпрова Чайка. Проводи Сніговика-Снігуровича. – К.: Веселка, 1993. – С. 164-168.
- Думитр. Жабомишодралівка: Думитрашко, К. Жабомишодралівка [Текст] // Український сатирик: 3б. сатир. та гуморист. творів укр. письменників: Для ст. шк. віку / Упоряд., передм. та приміт. Ю. І. Цекова; Худож. І. А. Вишинський. – К.: Веселка, 2000. – 519 с.: іл. – С.445-457. – ISBN 966-01-0093-0.
- Кв.-Осн. КВ: Квітка-Основ'яненко, Г. Конопоська відьма [Текст] // Квітка-Основ'яненко Г. Твори в двох томах. – К.: Дніпро, 1978. – Т.1. – С.136-205.
- Кв.-Осн. ОТС: Квітка-Основ'яненко, Г. От тобі скарб [Текст] // Квітка-Основ'яненко Г. Твори в двох томах. – К.: Дніпро, 1978. – Т.1. – С.206-232.
- Керн. ПК: Кернеренко, Г. Правдива казка [Текст] // Кернеренко Г. Твори. Менти натхнення. – Гуляйполе: Друкарня Н. Лібмана, 1910. – С.211-221.

- Кобр. Рожа: Кобринська, Н. Рожа [Текст] // Кобринська Н. Вибрані твори. – К., 1958. – С.225-235.
- Костом. Загадка: Костомаров, М. І. Загадка [Текст] // Костомаров М. І. Твори: В двох томах. – К.: Дніпро, 1990. – Т.1: Поезії; Драми; Оповідання / Упоряд., авт. передм. та приміт. В. Л. Смілянська. 538 с.: іл. – С.330-350. ISBN 5-308-00581-8 (т. 1).
- Купр. Відьмач: Купрієнко, Х. Відьмач [Текст] // Срібна книга казок. Українські літературні казки. – К., 1992.- С.57-59.
- Маков. ЯЯВГ: Маковей, О. Як я видавав газету [Текст] // Маковей О. Твори в двох томах. – К.: Дніпро, 1990. – Т.2. – С. 15-20.
- Мнж. ІГ: Манжура, І. Іван Голик [Текст] // Манжура І. Вибрані твори. – К., 1961. – С. 234-271.
- Н.-Л. ДБ: Нечуй-Левицький, І. Два брати [Текст] // Срібна книга казок. Українські літературні казки. – К., 1992. – С.157-170.
- Н.-Л. Запорожці: Нечуй-Левицький, І. Запорожці [Текст]. – К., 1994.
- Свидн. Недоколисана: Свидницький, А. Недоколисана [Текст] // Свидницький А. Роман. Оповідання. Нариси. – К.: Наукова думка, 1985. – С.385-397.
- Свидн. ПСНП: Свидницький, А. Проти сили не попреш; з чим родився, з тим і вмреш [Текст] // Свидницький А. Роман. Оповідання. Нариси. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 378-385.
- Свидн. ЧД: Свидницький, А. Чарівні дзвіночки [Текст] // Срібна книга казок. Українські літературні казки. – К., 1992. – С.136-148.
- Сторож. ЖЧ: Стороженко, О. Жонатий чорт [Текст] // Стороженко О. Закоханий чорт. Історико-фантастичні повісті та оповідання – К.: Дніпро, 2001. – С. 30-33. – ISBN 966-578-044-1.
- Сторож. ЗЧ: Стороженко, О. Закоханий чорт [Текст] // Стороженко О. Закоханий чорт. Історико-фантастичні повісті та оповідання – К.: Дніпро, 2001. – С. 48-71. – ISBN 966-578-044-1.
- Сторож. Скарб: Стороженко, О. Скарб [Текст] // Стороженко О. Закоханий чорт. Історико-фантастичні повісті та оповідання – К.: Дніпро, 2001. – С. 34-39. – ISBN 966-578-044-1.
- Федьк. Бідолашко: Федькович, Ю. Бідолашко [Текст] // Федькович Ю. На день добрий. – К.: Веселка, 1969. – С.167-172.
- Федьк. ВЧМС: Федькович, Ю. Від чого море солоне? [Текст] // Українська літературна казка / Упор.-ред. В. Полковенко – К.: Дніпро, 2001. –512 с. – С.478-487. – ISBN 966-578-041-7.
- Фр. КБ: Франко, І. Коваль Бассім [Текст] // Франко І. Гримить. – К.: Радянська школа, 1986. – С.471-576.
- Фр. Опозиція: Франко, І. Опозиція [Текст] // Франко І. Твори в 20-ти томах. – К., 1950. – Т.2. – С. 395-399.
- Фр. ОПС: Франко, І. Острий-преострий староста [Текст] // Франко І. Зібрання творів у 20-ти томах. – К., 1950. – Т.4. – С. 231-247.
- Фр. СКС: Франко, І. Сон князя Святослава [Текст] // Франко І. Драматичні твори. – К., 1956. – С.251-361.
- Фр. ЯРТПТС: Франко, І. Як русин товкся по тім світі [Текст] // Франко І. Твори в 20-ти томах. – К., 1950. – Т. 2. – С. 119-128.

В статтє изучаються фразеологические единицы украинских литературных сказок XIX столетия с компонентами на обозначение частей тела человека: голова, ухо, волос (волосы), глаз (глаза), ус, зуб (зубы), нос, ноги, палец, плечи, рот (уста), руки, сердце, кожа, язык, горло, губа, лоб, пятки. Обращено внимание на организацию и семантические особенности ФО, которые использованы в сказках.

Ключевые слова: авторский вариант, украинская литературная сказка, фразеологические единицы.

In the present article the phraseological units of Ukrainian literary tales of the 19th century devoted to the parts of human body such as: head, ear, hair, eye (eyes), moustache, tooth (teeth), nose, feet, finger, shoulders, mouth, hand, heard, skin, tongue, throat, lip, forehead, heels are researched. It was studied the organization and peculiarities used in fairy-tales.

Keywords: author's variant, Ukrainian literary tale, phraseological units.

Надійшла до редакції 20 вересня 2010 року.

Ірина Онищенко

ББК Ш12=411.4*316

УДК 811.161

ЛЕКСИЧНІ ОДИНИЦІ У СТРУКТУРІ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ ОЦІНКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з функціональної стилістики. У ній досліджуються лексичні одиниці з оцінною семантикою, визначається їх місце, роль та функції у структурі функціонально-семантичного поля оцінки сучасної української мови.

Ключові слова: оцінка, оцінна функція, функціонально-семантичне поле, центральний (ядерний) елемент, периферія, лексичний засіб.

У сучасній теорії та методології мовознавства дослідження мовних явищ із застосуванням теорії поля набуває особливої актуальності. Разом з традиційними парадигматичними та синтагматичними полями, конституенти яких є одиницями одного мовного рівня, простежується тенденція розглядати поле як міжрівневе угруповання мовних одиниць. Мовні засоби, об'єднуючи окремі елементи різних рівнів мови, що мають спільні семантичні ознаки і взаємодіють один з одним, формують функціонально-семантичне поле (ФСП). Семантичні ознаки мовних одиниць можуть бути виражені різною мірою, мати різну близькість одна до одної. Цей прийом передбачає побудову моделі за принципом "центр-периферія" і визнає наявність поступових переходів, безперервне розгортання семантичних ознак.

В українському мовознавстві досліджено ФСП темпоральності (О.Бондар, І.Талаш), посесивності (І.Данильчук), параметричності (О.Хавкіна), локативності (О.Виноградова), сукупності (І.Домрачева), здібності (О.Сальникова), імперативності (О.Даскалюк), спонукальності (О.Нарушевич-Васильєва), невизначеності (І.Вороновська), адресатності (Л.Пац), квантитативності (С.Бронікова), компаративності (О.Щепка) та ін. ФСП оцінки – складний феномен для наукового опису і теоретичного пояснення, що зумовлено онтологічною універсальністю категорії оцінки, адже, як зазначає Т.Космеда, „будь-яка онтологія: природа, суспільство, суб'єктивний світ людини, мислення, мова тощо – все пронизане категорією оцінки і розглядається через її призму” [Космеда 2000: 306].

О.Бондарко, вчення якого ми поклали в основу дослідження, визначає ФСП як „систему різнорівневих засобів мови (морфологічних, синтаксичних, словотворчих, лексичних, а також лексико-синтаксичних тощо), об'єднаних на основі спільності та взаємодії їхніх семантичних функцій” [Бондарко 1984: 22]. ФСП – це особлива двобічна єдність (змістовно-формальна), що охоплює конкретні засоби мови з усіма особливостями їх змісту та форми. В основі кожного ФСП лежить певна семантична категорія – той семантичний інваріант, який об'єднує різнорівневі мовні засоби та зумовлює їх взаємодію. Функціонально-семантична категорія (ФСК) підкреслює семантико-категорійний аспект дослідження. Так, ФСП оцінки базується на ФСК оцінки, яка об'єднує лексичні, фразеологічні, словотворчі, синтаксичні засоби, покликані виконувати оцінну функцію.

ФСП оцінки ми розуміємо як коло різнорівневих мовних засобів, що знаходяться в розпорядженні мовця, призначених для вираження семантики оцінки у всіх її варіантах. Дослідження показало, що в структурі ФСП оцінки сучасної української мови можна виділити такі концепти: *схвалення / несхвалення, симпатію / антипатію, згоду / незгоду, похвалу / осуд, подяку, бажання, зацікавлення, докір, заборону, звинувачення, загрозу, критику* та ін. Ці концепти об'єднуються оцінною функцією – виходячи з певних норм, ідеалів, зразків, стандартів, виражати ціннісне ставлення суб'єкта до об'єкта.

Кожне ФСП має вихідну ядерну систему та комплекс периферійних систем, які виступають у ролі середовища [Бондарко 1984: 20-23]. Основою для вирізнення центру і периферії ФСП є принцип передачі домінантного семантичного значення мовної одиниці, тобто спосіб поверхневої реалізації певних глибинних поняттєвих категорій, які формують своєрідне семантичне ядро ФСП. Такою домінантою для ФСП оцінки є багатозначні слова *хороший / поганий*. У семантичній структурі цих слів відображається весь спектр значень, пов'язаний з оцінкою навколишньої дійсності.

За структурним типом ФСП оцінки належить до групи поліцентричних полів. Це зумовлено особливостями її плану вираження оцінки, бо, як зазначає Т.Космеда, „категорія оцінки поширюється на всю мову, пронизує всі її рівні, набуваючи статусу міжрівневої структурно-семантичної категорії” [Космеда 2000: 306]. Засоби вираження оцінки нерівнозначні та неоднорідні. Одні використовуються регулярно, займають центральну позицію; інші використовуються нерегулярно, уточнюють, модифікують оцінні відношення, займають другорядну позицію. Ми вважаємо, що ФСП оцінки слід зарахувати до підгрупи полів компактної поліцентричної структури, оскільки воно базується не на одному, а на кількох яскраво виражених центрах поля, які охоплюють засоби різних мовних рівнів.

Мета дослідження: визначити й описати центральні (ядерні) та периферійні лексичні компоненти функціонально-семантичного поля оцінки.

І. Ядерні (центральні) компоненти ФСП оцінки. Домінанта ФСП оцінки *хороший / поганий* об'єднує, на наш погляд, такі складники ядра: 1) власне ядро; 2) навколоядерний простір. Беручи за основу класифікацію оцінок В.Телі, у якій виділяється раціональна (орієнтується на референт і визначається на основі притаманних референту властивостей) та емоційна (відображає емоційне ставлення мовця до предмета оцінки) оцінки [Телія 1996: 31-32], зараховуємо одиниці з оцінним емоційно-експресивним забарвленням до власне ядра поля оцінки, а одиниці, що містять поняттєву (логічну) оцінку, – до навколоядерного простору ФСП оцінки.

Власне ядро ФСП оцінки представлено емоційно забарвленими словами, що виражають „емоційні відтінки в оцінці явищ дійсності, осіб, подій і т. ін.” Серед одиниць цього типу виділяємо оцінно марковані лексеми, у яких оцінка є виразним компонентом семантики. Оцінно марковані назви поділяються на власне оцінні (оцінність реалізується в прямому номінативному значенні) та потенційно оцінні (оцінність реалізується в переносному значенні). До власне оцінних маркованих назв, що формують власне ядро поля оцінки, відносимо лайливі слова, які не просто виражають оцінку, а й використовуються з метою образити, принизити людину. Аналізовані найменування групуємо в два розряди: 1) слова на позначення назв осіб: *мурло, падлюка, паплюга, паскуда, шалава, шлюха* та ін.; 2) слова на позначення частин людського організму: *баньки, морда, лика* та ін.

Власне ядро ФСП оцінки формують також розмовні слова та слова із фамільярними, зневажливими,

іронічними відтінками (вони в словниках фіксуються із позначками *розм.*, *фам.*, *зневажл.*, *ірон.*). Основу цих одиниць складають слова на позначення назв осіб, які ми поділили на дві групи залежно від предмета оцінювання:

1) назви осіб за рисами характеру, поведінки, за вчинками, здібностями: а) назви на позначення дурної, нерозумної людини: *дурень* (розм.), *дури́світ* (розм.), *недоумок* (розм.) та ін.; б) назви балакучої людини: *базікало* (зневажл.), *пустодзвін* (розм.), *пустомеля* (розм.) та ін.; в) назви на позначення брехливої людини: *брехун* (розм.), *вигадчик* (розм.), *пустобрех* (зневажл.) та ін.; г) назви, що стосуються лінивої особи: *дармоїд* (зневажл.), *лінивець* (розм.), *нероба* (розм.) та ін.; г) назви на позначення неухважної людини: *зівака* (зневажл.), *роззява* (розм.) та ін.; д) номінанти, які характеризують злу, жорстоку людину: *живодер* (розм.), *кровожер* (зневажл.), *кровопивець* (зневажл.) та ін.; е) назви на позначення доброї людини: *добряк* (розм.), *добряга* (розм.) та ін.; є) найменування веселої, дотепної особи: *дурносміх* (розм.), *реготуха* (розм.), *чудій* (розм.) та ін.; ж) номінанти, які характеризують бешкетну людину: *зірвіголова* (розм.), *шибайголова* (розм.) та ін.; з) назви на позначення хвастливої людини: *хвалько* (розм.), *хвастун* (розм.) та ін.; і) найменування підлесливої людини: *блюдоліз* (зневажл.), *лизоблюд* (зневажл.), *підлабуза* (розм.) та ін.; к) назви на позначення бідної, знедоленої людини: *голоштан* (зневажл.), *горопаха* (розм.), *сіромаха* (розм.) та ін.; л) найменування хитрої людини: *пройдисвіт* (розм.), *хитрик* (розм.) та ін.; м) назви осіб за здібностями: *великорозумник* (ірон.), *віришороб* (зневажл.), *мазій* (зневажл.) та ін.;

2) назви осіб на позначення зовнішніх ознак і фізичних вад людини: а) назви, що стосуються зросту людини: *дилда* (фам.), *курдупель* (фам.) та ін.; б) найменування з вказівкою на особливості окремих частин тіла: *бородач* (розм.), *вусач* (розм.), *моргун* (розм.), *патлянь* (розм.), *чубар* (розм.) та ін.; в) назви на позначення фізичних вад людини: *гладуха* (розм.), *горбач* (розм.), *кривоніс* (розм.), *кривошия* (розм.), *слипак* (розм.) та ін.

Серед оцінно маркованих лексем, що належать до власне ядра ФСП оцінки, виділяємо й найменування на позначення дій і процесуальних станів людини. Назви цього типу означають: а) процес говоріння: *базікати* (зневажл.), *варнякати* (розм.), *верзти* (фам.), *верзякати* (вульг.) та ін.; б) переміщення в просторі: *вештатися* (розм.), *плетися* (розм.), *чкурнути* (розм.), *швендяти* (розм.) та ін.; в) споживання їжі: *жерти* (вульг.), *сьорбати* (розм.) та ін.; г) процес биття: *гамселити* (розм.), *жбурляти* (розм.), *лупцювати* (розм.) та ін.

До групи лексем на позначення неопредмечених рис і ознак людини (зрідка тварини, предмета), що утворюють власне ядро ФСП оцінки, можна віднести такі найменування: *дурноголовий* (розм.), *загиджений* (розм.), *ідіотський* (розм.), *паскудний* (розм.), *сатанячий* (розм.), *чванькуватий* (розм.), *пришелепкуватий* (фам.), *товстопикий* (розм.), *тупоголовий* (розм.) та ін. Серед оцінно маркованих назв на позначення опредмечених дій людини виділяємо такі лексеми: *базікання* (зневажл.), *верзякання* (вульг.), *верескотня* (розм.), *вештання* (розм.), *реготня* (розм.), *рявкання* (розм.), *шарпаня* (розм.) та ін.

Дослідження показало, що більша частина оцінно маркованих слів виникає на рівні словотворення. Лексеми, як правило, утворюються двома способами словотворення: афіксацією і основоскладанням. Найбільш поширеним афіксальним способом творення оцінних лексем є суфіксація. Шляхом приєднання до іменникових, прикметникових і дієслівних основ суфіксів *-ик*, *-ак (-як)*, *-ар*, *-ач*, *-ань*, *-ець*, *-ун*, *-юх* та ін. (для іменників ч.р.), *-к(а)*, *-ух(а)*, *-иц(я)* та ін. (для іменників ж.р.), *-ак(а)*, *-аг(а)*, *-л(о)*, *-ил(о)*, *-айл(о)*, *-идл(о)*, *-уг(а)* та ін. (для іменників спільного роду) утворюються оцінно марковані назви осіб: *куцак*, *добрякгорбач*, *лобань*, *лінивець*, *говорун*, *лінох*, *лизуха*, *верещака*, *швендяло*, *симпатьяга*, *волоцюга*, *страшидло* та ін. Серед іменників середнього роду спостерігаються й деривати з нульовою суфіксацією: *рева*, *нюня*, *підлабуза*, *понура*, *швендя* та ін.

Навколоядерний простір поля оцінки утворюють слова, які у своїй семантиці містять раціональну оцінку, що визначається на основі об'єктивно притаманних денотату властивостей, виступаючи належністю конвенціонально закріпленої семантики слова. Слова як носії системно-мовного змісту характеризуються індикаторами оцінки в лексикографічному тлумаченні, наприклад: *ввічливий* – „який дотримується правил пристойності, виявляє уважність, люб'язність; чемний // у якому проявляється уважність, люб'язність” [ВТССУМ 2001: 78]; *мародер* – „вояк, що грабує вбитих і поранених після бою або мирне населення під час війни” [ВТССУМ 2001: 511] і т. ін. Аналіз словникових дефініцій свідчить про те, що меліоративність або пейоративність лексичних одиниць цього типу зумовлена позитивним чи негативним характером самих денотатів, вона є об'єктивно закріпленою за словом. У словах раціональної оцінки відображення соціальної дійсності міститься в оцінному компоненті значення і не є самостійним компонентом, тобто власне оцінна модальність тісно пов'язана з денотацією.

Серед аналізованих одиниць найбільшу групу складають іменники, які ми поділили на кілька підгруп:

1) слова на позначення назв осіб: *велетень*, *красень*, *боягуз*, *вередун*, *веселун*, *цинік*, *бездара*, *геній*, *ерудит*, *аферист*, *вбивця*, *спекулянт*, *шахрай*, *заїка*, *каліка* та ін.

2) слова на позначення моральних якостей людини: *відвага*, *вірність*, *доброта*, *егоїзм*, *лицемірство*, *мужність*, *нахабство*, *підлість*, *скупість*, *сміливість*, *хоробрість* та ін.;

3) моральні поняття: *добро*, *зло*, *зневага*, *неправда*, *нехтування*, *повага*, *правда* та ін.;

4) слова на позначення опредмечених станів: *бідність*, *воля*, *порядок*, *рабство* та ін.;

5) слова на позначення опредмечених дій людини: *вибрик*, *вихватка*, *метушня* та ін.;

6) слова на позначення побутових предметів: *барахло*, *ганчір'я*, *лахміття* та ін.;

7) слова на позначення певних процесів: *відродження*, *занепад*, *прогрес*, *регрес* та ін.;

8) слова на позначення здобутків культури та мистецтва: *плагіат*, *шедевр* та ін.;

9) слова, пов'язані із суспільно-політичною сферою діяльності людини: *геноцид, депортація, дискримінація, корупція, тероризм* та ін.

Навокоядерний простір ядра ФСП оцінки утворюють прикметники, які вказують на :

1) особливості інтелекту людини: *бездарний, ерудований, здібний, кмітливий, мудрий, нерозумний, обдарований, розумний, талановитий* та ін.;

2) моральні якості людини: *вихований, зловий, лагідний, сміливий, чесний, щирий* та ін.;

3) зовнішність, стан здоров'я, конституцію людського тіла: *вродливий, гарний, здоровий, красивий, миловидний, потворний, привабливий, сліпий, статний, стрункий* та ін.

4) матеріальний достаток людини: *багатий, бідний, заможний, убогий* та ін.;

5) загальне визнання, популярність істоти (неістоти) серед інших: *авторитетний, видатний, визначний, відомий, знатний, популярний, почесний* та ін.;

6) корисність / шкідливість реалій об'єктивного світу: *вигідний, корисний, некорисний, непотрібний, потрібний, практичний, шкідливий* та ін.;

7) ознаки, що пов'язані із запахом: *ароматний, запашилий, пахучий, смердючий* та ін.

Незначну частину аналізованих одиниць становлять лексеми на позначення неопредмечених дій і процесуальних станів людини, що містять раціональну оцінку: *бежкетувати, грабувати, гвалтувати, зраджувати, ледарювати, лицемірити, лихословити, скандаляти* та ін. До групи лексем, що позначають ознаки дій, відносимо такі, як: *відважно, відмінно, гарно, героїчно, добре, красиво, погано, прекрасно, убого, цинічно, чудово* та ін.

II. Периферійні компоненти ФСП оцінки. Периферію ФСП оцінки утворюють ті одиниці, які є менш спеціалізованими для вираження семантики оцінки та нерегулярно функціонують у мовленні. Периферійна функція протиставляється ядерній, як зауважує А.Загнітко, „насамперед рівнем свого виявлення в структурі категорії і прямою залежністю від умов комбінаторики; у силу вступають позиційні й дистрибутивні умови презентації” [Загнітко 1991: 19]. Досліджувана зона поля включає ближню й далеку периферію. Ближню периферію можна назвати також „напівпериферією”. Таке членування периферійної зони досить умовне, оскільки в ньому присутній суб'єктивний елемент. Компоненти далекої периферії ФСП оцінки виявляють свою оцінність лише в контексті. Для компонентів ближньої периферії контекст суттєвої ролі не відіграє, вони зберігають оцінність поза мовним оточенням.

До **ближньої периферії ФСП оцінки**, на наш погляд, слід віднести лексичні одиниці, утворені за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки. Наявність у мові суб'єктивно-оцінних формантів обумовлюється різними функціями слів: деякі слова виражають логічні поняття, інші стають засобом вираження почуттів, оцінки чого-небудь. Ш.Баллі зауважує, що „людська думка постійно вагається між логічним сприйняттям та емоцією; ми розуміємо або відчуваємо; найчастіше наша думка складається одночасно з логічної ідеї і почуття. І хоча ці два елементи можуть поєднуватися в найрізноманітніших пропорціях, усе ж з точки зору практичного дослідження можна стверджувати, що в кожному випадку переважає щось одне: або логічне сприйняття, або почуття” [Баллі 1961: 182].

Домінанта засобів категоризації суб'єктивної оцінки зосереджена в суфіксальній системі іменника. Іменникові похідні, що утворюють ближню периферію поля оцінки, розташовуємо за ступенем вияву емоційності в такому порядку: а) деривати, утворені за допомогою суфіксів демінутивності (зменшеності) **-ок, -ик, -к(о), -к(а), -ц(е)**: *садок; котик; вушко, хмарка, віконце* та ін.; б) деривати, утворені за допомогою суфіксів демінутивності-мейоративності (одночасно реалізують кількісне значення об'єктивної зменшеності та позитивнооцінне значення) **-очк(а), -ечк(а), -ичк(а), -ячк(о), -ечк(о), -инк(а), -ичок, -ечок, -очок, -иночк(а), -ець, -иц(я), -чик, -ен(я), -атк(о)** та ін.: *голівочка, донечка, травичка, пір'ячко, сонечко, хатинка, дощичок, кружечок, ставочок, хвилиночка, хлібець, водиця, горобчик, зайченя, малятко* та ін.; в) деривати, утворені за допомогою суфіксів пестливості **-еньк(а), -еньк(о), -оньк(а), -оньк(о), -усь, -ус(я), -унь, -ун(я)**: *ніченька, серденько, дівчинонька, соколونько, дідусь, бабуся, татунь, мамуня* та ін.

Периферійними компонентами, на нашу думку, є прикметники, утворені від стилістично нейтральних основ за допомогою суфікса **-еньк-**: *гарненький, добренький, хорошенький* та ін. Аналізовані форми мають емоційно-оцінне значення без супровідних відтінків зменшеності. Серед прикметникових форм на **-еньк-** виокремлюємо групу дериватів, у яких суб'єктивна оцінка якості може супроводжуватися значенням зменшеної міри якості в предметі. Найпоследовніше це виявляється у формах, утворених від прикметників, корені яких уже містять вказівку на велику концентрацію певної ознаки, що має позитивне чи негативне забарвлення: *багатенький, дурненький, розумненький, страшненький* та ін. У цих дериватах суфікс на позначення суб'єктивної позитивної оцінки ніби послаблює значення великої міри якості, підкресленої самою семантикою слова.

До ближньої периферії поля оцінки відносимо й прикметники з суфіксом **-есеньк-**, що одночасно передає позитивнооцінне значення, пестливість, емоційне співчуття, іноді – з підкресленням високої міри якості: *гарнесенький, дорогесенький, милесенький* та ін. Поруч із ними знаходяться якісні прислівники на **-о, -е**, співвідносні з емоційно забарвленими прикметниками: *добренько, поганенько, гарненько, гарнесенько*. Вони виражають суб'єктивну оцінку за допомогою суфікса **-енько**, що вносить відчутний відтінок пестливості, та суфікса **-есенько**, що цей відтінок збільшує.

Слова стають оцінними не лише внаслідок додавання суфіксів, але й спеціальних префіксів. В українській мові префікси, як правило, мають раціональний характер, є виразниками об'єктивного бачення

світу, однак, як показало дослідження, існує велика група слів з оцінною семантикою, утворених за допомогою префіксів.

До напівпериферії ФСП оцінки, на нашу думку, належать слова, які утворилися за допомогою таких формантів:

1) префіксів зі значенням інтенсивності ознаки **архі-, супер-**: *архісерйозний, архішахрай, супергерой, супермодний* та ін.;

2) префіксів **а-, не-**, які вказують на відсутність певної ознаки: *аморальний, алогічний, неморальний, нелогічний* та ін.;

3) префікса **анти-**, який означає протилежність, протидію, ворожість: *антигуманізм, антигуманістичний, антидемократичний, антигромадський* та ін.;

4) префікса **дис-**, який надає деривату протилежного або заперечного сенсу: *дисгармонія, дискомфорт* та ін.;

5) префіксоїдів зі значенням несправжності **лже-, псевдо-, квазі-**: *лженауковий, лжепатріотичний, псевдовчений, псевдогероїчний, квазіспеціаліст* та ін.;

6) префікса **пре-**, який є засобом творення якісних прикметників і похідних від них прислівників, що емоційно передають високий ступінь якості: *прегарний, премудрий, пречудовий; прегарно, премудро, пречудово* та ін.

Слід зауважити, що оцінні префікси є виразниками переважно синкретичної (позитивної і негативної) суб'єктивної оцінки, яку можна встановити лише в контексті. Позитивнооцінне і негативнооцінне значення ґрунтуються на семантиці інтенсивності та несправжності супровідних предикатів базових структур, на основі яких утворюються префіксальні іменники та прикметники, заповнюючи, таким чином, периферійну зону ФСП оцінки.

Далеку периферію функціонально-семантичного поля оцінки утворюють лексеми, у яких оцінне значення є неосновним і виявляється лише в певному контексті, у певних валентних умовах. Це насамперед слова, утворені лексико-семантичним способом словотворення. Особливістю цього способу є те, що в такому випадку відбувається зміна семантики твірного слова шляхом її переосмислення, в основі якого лежить метафоричне чи метонімічне перенесення назви з одного явища чи поняття на інше.

Метафоричні перенесення представлені такими моделями:

1) назва тварини → назва людини: *ведмідь, корова, лев, лис, мавпа, орел, осел, соловей, теля, черепаха, ягня* та ін. Наприклад: **корова** – „2. перен. *зневажл.* Про незграбну, товсту або нерозумну жінку” [ВТССУМ 2001: 456]; **соловей** – „2. перен. *розм.* Людина, яка має гарний, переважно високий голос і володіє мистецтвом співу” [ВТССУМ 2001: 1159];

2) назва рослини → назва людини: *дуб, лопух, печериця* та ін. Наприклад: **лопух** – „2. перен. *фам.* Про некмітливу людину” [ВТССУМ 2001: 495]; **печериця** – „2. перен. *зневажл.* Стара, зморщена або товста й присадкувата людина” [ВТССУМ 2001, с. 757];

3) назва небесного тіла → назва людини: *зірка, сонце* та ін. Наприклад: **зірка** – „2. перен. Про дуже видатну, прославлену людину” [ВТССУМ 2001: 367]; **сонце** – „4. перен. Про того, хто є джерелом життя, втіхи, радості і т. ін. для когось” [ВТССУМ 2001: 1161];

4) назва предмета → назва людини: *ганчірка, картина, опудало, товкач, шляпа* та ін. Наприклад: **ганчірка** – „4. перен. *зневажл.* Про безвольну, безхарактерну людину” [ВТССУМ 2001: 173]; **опудало** – „2. перен. *лайл., зневажл.* Про незграбну, вайлувату або негарну людину” [ВТССУМ 2001: 678];

5) назва предмета → назва частини людського організму: *казан, макітра* та ін. Наприклад: **казан** – „2. перен. *жарт.* Про голову людини” [ВТССУМ 2001: 409]; **макітра** – „2. перен. *ірон.* Про голову людини” [ВТССУМ 2001: 505];

6) назва частини організму тварини → назва частини організму людини: *лапа* – „2. перен. *зневажл., ірон.* Рука або нога людини (звичайно велика, незграбна)” [ВТССУМ 2001: 480];

7) назва житла тварини → назва приміщення і споруди людини: *барліг, конура, курник, нора* та ін. Наприклад: **барліг** – „2. перен. *зневажл.* Про неохайне, брудне житло” [ВТССУМ 2001: 37]; **конура** – „2. перен. Тісне, темне й брудне приміщення” [ВТССУМ 2001: 451];

8) функція предмета → назва людини: Наприклад: **шарманка** – „2. перен. *зневажл.* Той або та, хто багато, надокучливо говорить чи грає” [ВТССУМ 2001: 1390];

9) ознака предмета → якість, риса людини: *гарячий, зелений, смердючий, темний, тупий* та ін. Наприклад: **зелений** – „5. перен. *розм.* Який не мав життєвого досвіду” [ВТССУМ 2001: 363]; **тупий** – „4. перен. Розумово обмежений, некмітливий, нетямущий” [ВТССУМ 2001: 1276];

10) дія тварини → дія людини. Наприклад: **гавкати** – „2. перен. *вульг.* Уживається в значенні говорити стосовно людини, яку зневажають” [ВТССУМ 2001: 169].

Метонімічні перенесення представлені такими моделями:

1) власна назва → назва людини. Наприклад: **геркулес** – „2. перен. Людина величезної фізичної сили та атлетичної будови тіла” [ВТССУМ 2001: 178]; **донжуан** – „2. перен. Спокусник, ловелас” [ВТССУМ 2001: 238];

2) ознака → носій ознаки. Наприклад: **пелех** – „2. перен. *розм.* Людина з довгим, густим, скуйовдженим волоссям” [ВТССУМ 2001: 714]; **талант** – „3. перен. Людина з видатними природними здібностями” [ВТССУМ 2001: 1229].

Таким чином, ФСП оцінки належить до групи полів компактної поліцентричної структури. Воно

складається з декількох центрів (ядер) та периферії. Одиниці центрів ФСП оцінки є більш спеціалізованими для вираження семантики оцінки та регулярно функціонують у мовленні. Ядро ФСП оцінки складається з власне ядра та навколяядерного простору, об'єднаних семантичною домінантою *хороший / поганий*. Власне ядро поля оцінки утворюють оцінно марковані лексеми: слова з іронічним зневажливим, фамільярним відтінками, розмовні та лайливі слова; навколяядерний простір – слова, які в своїй семантиці містять раціональну оцінку, що базується на раціонально-оцінних, логічних міркуваннях про об'єктивно притаманні референту якості. Виступаючи у ролі середовища, елементи периферії ФСП оцінки виконують другорядні функції, є менш спеціалізованими для вираження семантики оцінки, нерегулярно функціонують у мовленні. Цю зону заповнюють одиниці лексичного рівня, які є менш спеціалізованими для вираження семантики оцінки та нерегулярно функціонують у мовленні. Близня периферія об'єднує лексичні одиниці, утворені за допомогою префіксів та суфіксів суб'єктивної оцінки (демінутивності, демінутивності-мейоративності, пестливості). Далека периферія представлена оцінно маркованими лексемами, ужитими в переносному значенні.

Література

Балли 1961: Балли, Ш. Французская лингвистика [Текст] / Ш. Балли. – М.: Изд-во ин. лит., 1961. – 394 с. – Бібліогр.: с. 384–394.

Бацевич 2004: Бацевич, Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: Підручник [Текст] / Ф.С. Бацевич. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 344с. (Альма-матер). – Бібліограф.: с. 304-317. – ISBN 966-580-172-4.

Бондарко 1984: Бондарко, А.В. Функциональная грамматика [Текст] / А.В. Бондарко. – Л.: Наука, 1984. – 136 с. – Библиогр.: с. 125-132.

Вольф 2006: Вольф, Е. Функциональная семантика оценки [Текст] / Е. Вольф. – изд. 3-е, стер. – М.: КомКнига, 2006. – 261с. – Библиогр.: с.247-256. – ISBN 5-484-00400-4.

ВТССУМ 2001: Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / В.Т.Бусел (уклад. і гол. ред.). – К.; Ірпінь: ВТ „Перун”, 2001. – 1440 с. – ISBN 966-569-013-2.

Загнітко 1991: Загнітко, А.П. Основи функціональної морфології української мови [Текст] / А.П.Загнітко. – К.: Вища шк., 1991. – 77 с.

Космеда 2000: Космеда, Т.А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: Формування і розвиток категорії оцінки [Текст] / Т.А. Космеда. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І.Франка, 2000. – 350с. – Бібліогр.: с. 312-336. – ISBN 966-613-131-5.

Телия 1996: Телия, В. О различии рациональной и эмотивной (эмоциональной) оценки // Функциональная семантика. Оценка, экспрессивность, модальность / Н.Д. Арутюнова, И.И.Челышева. – М.: РАН, 1996. – С. 31-38.

Стаття продовжує цикл публікацій автора по функціональній стилістиці. В ній досліджуються лексическіє єдіниці с оціночною семантикою, визначається їх місце, роль і функції в структурі функціонально-семантичного поля оцінки сучасного українського мови.

Ключевые слова: оценка, оценочная функция, функционально-семантическое поле, центральный (ядерный) элемент, периферия, лексическое средство.

The article continues the cycle of author`s publications from functional style. It investigates lexical units of evaluation semantics, defined by their place, role and functions in the structure of functional-semantic field assessment of the Ukrainian language.

Keywords: evaluation, evaluation function, functional-semantic field, central (nuclear) element, periphery, lexical means.

Надійшла до редакції 17 вересня 2010 року.

Марта Петришин

ББК ПЗ0=81.45

УДК 811.14'01

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПРОСТІР ПРИКМЕТНИКІВ ΔΟΛΙΧΟΣ І ΜΑΚΡΟΣ (на матеріалі гомерівського епосу)

*Стаття присвячена аналізу концептуального простору давньогрецьких прикметників *δολιχός* і *μακρός* шляхом когнітивного моделювання структур знання, що передаються ними, та встановлення типових контекстно зумовлених диференційних ознак, які виникають у конкретних умовах їх функціонування.*

Ключові слова: концепт, концептуальний простір, параметричність.

Поняття розміру належить до числа найважливіших категорій буття, що характеризує явища та предмети реальної дійсності. Будь-яка діяльність людини, її існування здійснюється в рамках певного простору і часу. У зв'язку з цим одним із найдавніших щодо виникнення є семантичне поле параметричності. Це, на нашу думку, стосується всіх мов світу, оскільки розмір є фундаментальною якістю простору. З ним стикалися у повсякденному житті ще первісні люди, оцінюючи розміри предметів, що їх оточували, тварин, на яких вони полювали, тощо.

Лексика на позначення розміру завжди привертала увагу дослідників. Однак аналіз праць, присвячених параметричним прикметникам, показав, що вони відрізняються між собою різним розумінням мети та завдань, напрямом та методикою дослідження. Прикметники на позначення розміру розглядалися не лише в різних аспектах, але і на матеріалі різних мов. Увагу лінгвістів привертала різноманітні властивості параметричних прикметників, які досліджувалися як у плані синхронії, так і у плані діахронії. У сучасній лінгвістиці можна виділити декілька напрямків дослідження лексики з семантикою розміру. Спробою з'ясувати семантичну структуру лексем на позначення розміру, виявити її видозмінення та збагачення новими смисловими елементами характеризуються дослідження Н. К. Зубовської [Зубовська 1990], Г. М. Гумовської [Гумовська 1985], Л. І. Іванової [Іванова 1981], В. О. Коробейникової [Коробейнікова 1980], О. М. Бондіної [Бондіна 1981]. При цьому значна увага приділяється в роботах аналізу синтаксичної та лексико-семантичної сполучуваності досліджуваних прикметників. Вивчення семантичної структури прикметників на позначення розміру у більшості робіт передбачає аналіз як на парадигматичному, так і на синтагматичному рівнях.

Другий напрям досліджень представлений роботами, у яких вивчаються семантичні відношення між синонімами та антонімами, зіставляються однотипні за значенням прикметники в різних мовах (Т. Г. Линник [Линник 1982], О. В. Бублик [Бублик 1991], О. В. Афанасьєва [Афанасьєва 1977]). У цих розвідках значне місце приділяється вивченню сполучувальних особливостей прикметників розміру, їх валентних можливостей, аналізу умов реалізації окремих лексико-семантичних варіантів (ЛСВ).

Третій напрям досліджень представлений роботами історичного спрямування (Г. М. Лукіна [Лукіна 1964], К. П. Смоліна [Смоліна 1978], М. С. Лаврентьєва [Лаврентьєва 1968], Н. Г. Михайловська [Михайловська 1965]), у яких розглядається історія розвитку лексем із значенням розміру, особливості їх функціонування та семантики в різні історичні періоди.

В останні роки з'явилися праці, присвячені вивченню словотвірного потенціалу прикметників розміру, особливостей його реалізації у мові [Шевчук 1992]. У цих дослідженнях спостерігається намагання проникнути в механізм словотворчого моделювання на рівні функціонування ЛСВ, а також поєднати два рівні дериваційного вивчення твірних основ слів – рівня лексеми і рівня її окремих ЛСВ. Окремі розвідки присвячені проблемі рухомості розмірної ознаки, конкретизації ступеня ознаки розміру [Котнюк 1986]. Параметричні прикметники з точки зору їх естетики були предметом аналізу знавців античності [Лосєв 1953].

Проте до недавнього часу лінгвокогнітологія залишала поза увагою таку категорію людського знання, як “простір”, фундаментальну з огляду на її роль у концептуалізації та категоризації позамовної дійсності. Можна лише відзначити дисертацію Андрусь А. Ф., присвячену дослідженню концептуального простору прикметників *big* і *large* в англійській мові [Андрусь 2009].

Незважаючи на підвищений інтерес лінгвістів до опису й вивчення прикметників з семантикою розміру, низка питань, що виникають у процесі дослідження специфіки ментальних структур концептуального простору, вербалізованого давньогрецькими прикметниками *δολιχός* і *μακρός*, потребує ґрунтовного висвітлення. Отже, актуальність нашої розвідки полягає в потребі комплексного когнітивного аналізу прикметників *δολιχός* і *μακρός* у давньогрецькій мові як складного явища, яке виникає у результаті сприйняття носіями мови та відображення в ній перцептуального простору, у необхідності встановлення структури концепту “довжина” та опису його складових елементів.

Мета статті – виявити й описати концептуальний простір прикметників *δολιχός* і *μακρός* у давньогрецькій мові за допомогою когнітивного моделювання структур знання про їх ситуативно (контекстуально) зумовлені змістові ознаки.

Об'єктом дослідження є концептуальний простір прикметників *δολιχός* і *μακρός* у гомерівському епосі.

Предмет наукового аналізу полягає у виявленні особливостей та характеристик складників (зон) концептуального простору аналізованих ад'єктивів, які дозволяють виявити сутність подібностей та відмінностей між значеннями, зафіксованими в лексикографічних джерелах, і контекстно зумовленими змістовими ознаками.

Матеріалом дослідження є прикметники на позначення довжини в поемах Гомера, оскільки в “Іліаді” та “Одіссеї” давньогрецька мова отримала своє матеріальне втілення, що сприяло актуалізації багатьох потенційних можливостей давньогрецької мови, яка до часу створення поем мала довгу історію структурного та функціонального розвитку [Славятинська 1981:19]. Крім того, мовлення письменника, його твір, а ширше – ідіолект, є цінністю з погляду виявлення нестандартних, оригінальних, додаткових мовно-гносеологічних зв'язків. Такі семіотичні значення разом з імплікаційними формують комплексні, важливі для певної культури й людства в цілому смисли – концепти.

У результаті суцільної вибірки виявлено 106 випадків вживання прикметників *δολιχός* і *μακρός* у гомерівському епосі.

Характер нашої розвідки зумовив комплексне використання методик компонентного, контекстуального і концептуального аналізу. При дослідженні концептуального простору прикметників *δολιχός* і *μακρός* зосереджуємо увагу на вивченні як семантичних ознак, так і поглибленому аналізі контекстів уживання кожного з досліджуваних прикметників у гомерівському епосі.

У роботі ми розглядаємо концепт як певний культурний, національний, ідеальний, символічний, ментальний смисл. Вважаємо, що статусу концепту певний смисл набуває тоді, коли виходить за межі якогось одного простору (художнього тексту) та об'єднує кілька таких просторів (літературу і культуру, історію в діахронічному зрізі тощо). Керуючись потребами адекватного пізнання навколишньої дійсності, концепт

проходить через складні мисленнєві процеси, прямуючи від нижчого до вищого рівнів абстракції. У зв'язку з цим концептуальний простір аналізованих прикметників ми розглядаємо, вслід за А. Андрусь, як тривимірне утворення, у якому виділяються картинно-образний, раціонально-логічний та аксіологічний складники [Андрусь 2009: 9].

Параметричний концепт “довжина” вербалізований у гомерівському епосі прикметниками *δολιχός* і *μακρός*. Ці ад’єктиви вживаються для опису предметів з поздовжнім виміром, тобто описують протяжність лінії, тіла, площини між двома найвіддаленішими точками. Концептуальна ознака, яка відіграє важливу роль у дослідженні картинно-образного складника концептуального простору прикметників *δολιχός* і *μακρός* і визначає напрям та межі вимірювання, – це “відстань між двома найвіддаленішими точками”.

Розглянемо концептуальний простір прикметника *δολιχός*, який належить у гомерівському епосі до групи слів з низькою частотою вживання (виявлено 5 фіксацій в “Іліаді” та 7 в “Одіссей”). Результати аналізу текстових фрагментів свідчать, що найчастотнішим компонентом концепту “довжина” у дослідженому матеріалі виявилася концептуальна ознака “поздовжній вимір горизонтальної спрямованості”, яка актуалізується в гомерівському епосі в сполученнях з іменниками-синонімами *τὸ ἔγχος* та *τὸ δόρυ* (спис), які належать до тематичної групи (ТГ) “зброя”. Наприклад, під час поєдинку між Аяксом та Гектором “*τὸ δ’ ἐκπασσαμένω δολίχῃ ἔρχεα* (Il. VII, 255) – обидвоє витягнули довгі списи” і зчепились немов жорсткі леви, а “*ὁ δ’ ἄρα πρῶπιτος Ὀδυσσεὺς ἔσσυτ’ ἀνασχόμενος δολιχὸν δόρυ χειρὶ παχείῃ* (Od. XIX, 447-449) – Одиссей першим кинувся із довгим списом у могутній руці”. Ця ознака зумовлюється сполучуваністю з іменниками конкретної семантики, що називають об’єкти з поздовжнім виміром, поперечний вимір (ширина) яких дуже малий або несуттєвий для нашої свідомості.

У межах фактологічного матеріалу вартими окремої уваги є випадки вживання ад’єктивної одиниці *δολιχός* на позначення часової тривалості. Репрезентантом раціонально-логічного складника аналізованого прикметника виступає концепт “час”. Реалізуючим контекстом для прояву темпоральної семантики аналізованої лексеми служать слова, що характеризуються часовими параметрами, а саме – *ἡ ὁδός* (дорога), *ἡ νύξ* (ніч), *ἡ νόσος* (хвороба), *ὁ πλόος* (плавання). Наведемо приклади вживання прикметника *δολιχός* у значенні “тривалий”. Так, Афіна “*νύκτα μὲν ἐν περάτῃ δολιχὴν σχέθεν* (Od. XXIII, 243) – довгу ніч затримала на краю землі”, а Одисей, зустрівшись у царстві Аїда з тінню матері, запитав її: “*τίς νύ σε κηρ ἔδαμασε ταηλεγέος θανάτοιο; ἢ δολιχὴ νόσος, ἢ Ἄρτεμις ἰοχέαιρα οἷς ἀγανοῖς βελέεσσιν ἐποιομένη κατέπεφνε* (Od. XI, 173-174) – тривала хвороба чи то стрілоносна Артеміда ніжними стрілами, враз надійшовши, сама умертвила?” І нарешті, у XVII книзі “Одіссей” читаємо, що Кроніон намовив Одиссея “*ἔμα ληιστῆρσι πολυπλάγκτοισιν ἀνῆκεν Αἴγυπτόνδ’ ἔνεαι, δολιχὴν ὁδόν, ἄρ’ ἀπολοῖμην* (Od. XVII, 425-426) – приставши до розбіїної зраї, їхати в Єгипет, у тривалу дорогу, щоб там він загинув”. Концептуальна ознака “тривалий, довгий” виникає в результаті метафоризації значення прикметника при сполученні з іменниками, що мають диференційну або потенційну сему “час”.

Проаналізований матеріал не виявив у концептосфері прикметника *δολιχός* аксіологічного складника, який вербалізував би уявлення про позитивне чи негативне ставлення давніх греків до живих істот, матеріальних об’єктів, навколишньої дійсності.

У прикметника *μακρός* (зафіксовано 54 випадки вживання в “Іліаді” та 40 в “Одіссей”) релевантною для позначення певних величин виявилася концептуальна ознака, яка демонструє розподіл поздовжнього виміру предметів вертикальної чи горизонтальної спрямованості. Наприклад, концептуальна ознака “довжина” прикметника *μακρός* актуалізується у випадку сполучення з лексемами ТГ “зброя” (31 вживання). Ця тематична група представлена іменниками-синонімами *τὸ ἔγχος* (12 вживань) та *τὸ δόρυ* (18 вживань). Наприклад, Аякс і аргейці відбивають ворогів “*μακροῖσι ζυστοῖσι* (Il. XV, 388) – довгими списами”. Довгий спис був і улюбленою зброєю женихів Пенелопи (Od. XXII, 149; 251) та друзів Одиссея під час плавання між Сциллою та Харібдою. Дещо рідше виступає прикметник *μακρός* як означення іменника *τὸ ἔγχος*, синоніма *τὸ δόρυ*. Так, Імбрій, син Ментора, “*τὸν ρ’ υἱὸς Τελαμῶνος ὑπ’ οὐάτος ἔρχεῖ μακρῶ νύξ* (Il. XIII, 177) – вдарений був сином Теламона (Тевкром) під вухом довгим списом”, “*ἔρχεῖ μακρῶ* (Od. XXII, 279; 293) – довгим списом” Ктесіпп ранить плече вірного Одиссеєвого слуги та свинопаса Евмея, а Одиссей – Дамасторіда (Od. XXII, 279; 293). Саме “довгий спис” є улюбленою зброєю в руках як грецьких, так і троянських героїв, а висока частотність вживання прикметника *μακρός* з іменниками вказаної ТГ пояснюється, на нашу думку, бажанням Гомера підкреслити велич зброї, якою борються і захищаються герої. Концепт “довгий” реалізує прикметник *μακρός* і з іменниками інших тематичних груп. Зокрема, це стосується слів *ὁ ἄχος* – гілка (ТГ “рослини та їх частини”) та *ἡ οὐρά* (хвіст), які зустрічаються лише в “Одіссей”. Так, наприклад, “*ἀπῆροροι δ’ ἔσαν ἄχοι, μακροὶ τε μεγάλοι τε, κατεσκίαον δὲ Χάρυβδιν* (Od. XII, 435-436) – крилаті та довгі гілки тінню покривали Харібду”, а леви та вовки “*ἀλλ’ ἄρα τοὶ γέ οὐρῆσιν μακρῆσι περισσάινοντες* (Od. X, 215) – махаючи довгими хвостами”, обступили супутників Одиссея біля будинку Кіркеї.

Вагомим компонентом картинно-образного складника концептуального простору прикметника *μακρός* є в гомерівському епосі концепт “висота”. Концептуальна ознака “вертикальна відстань знизу вгору” дає підставу стверджувати, що вертикаль складає основу концептуалізації більшості матеріальних об’єктів, і саме їй належить одна з найважливіших ролей у параметричній концептосфері давньогрецької мови. Вказуючи на великий розмір предметів, прикметник *μακρός* у сполученні з іменниками, що позначають споруди та їх частини (*τὸ τεῖχος* (мур, стіна), *ὁ κίον* (стовп), *ἡ κλίμαξ* (сходи)), актуалізує концептуальну ознаку “високий”. Наприклад,

Гектор захищав “*πύλας καὶ τεῖχεα μακρά* (II. XXII, 507) – брами та високі стіни”, а Одиссея приводили в захоплення “*τεῖχεα μακρά*” (Od. VII, 44-45) – високі стіни” будинку Алкіноя, мудрого володаря феакійців. Картинно-образний складник “висота” виступає на перший план і в результаті сполучення прикметника *μακρός* з іменниками ТГ “географічні об’єкти” та “рослини”: “*τρέμε δ’ οὖρεα μακρά καὶ ὕλη ποσσὶν ὑπ’ ἀθανάτοισι Ποσειδάωνος ἰόντος* (II. XIII, 18) – високі гори та ліс затремтіли під ногами крокуючого безсмертного Посейдона”, а Одиссей, діставшись до Аїду, побачить “*ἄλσρα Περσεφονείης, μακραί τ’ αἴγυροι καὶ ἰτέαι ἀλεσίκαρποι* (Od. X, 510) – гаї Персефони, високі тополі та верби, що гублять насіння”, Каліпсо показує Одиссеєві, де “*δένδρεα μακρά πεφύκει* (Od. V, 238, 241) – ростуть високі дерева” для побудови плота. Концептуальна ознака “високий” виникає в результаті метонімічного переносу зі сфери поздовжнього виміру в сферу виміру по вертикалі. В окремих випадках, окрім картинно-образного складника “висота” концептуального простру прикметника *μακρός*, виявлено аксіологічний компонент. Це, зокрема, стосується словосполучення “*μακρός Ὀλυμπος* – високий Олімп”, у якому прикметник *μακρός* виконує роль постійного епітета і вказує на загальну позитивну оцінку. Так, наприклад, Фетіда покликкала гіганта “*ἐς μακρὸν Ὀλυμπον* (II. I, 402) – на високий Олімп”, а Еос “*προσεβήσεται μακρὸν Ὀλυμπον Ζηνὶ φάος ἐρέουσα καὶ ἄλλοις ἀθανάτοισιν* (II. II, 48-49) – піднялась на високий Олімп, являючи денне світло Зевсові та іншим безсмертним”.

Концептуальна ознака “вертикально вниз від поверхні землі” актуалізується у випадку сполучення з іменником *τὸ φρέαρ* (криниця). Наприклад, “*πάντες ποταμοὶ καὶ πάσα θάλασσα καὶ πάσαι κρήναι καὶ φρεῖάτα μακρὰ νόουσιν* (II. XXI, 196-197) – випливають ріки і море широке, води потоків, джерел і струмків, а також криниці глибокі”. Концепт “глибина” виступає на перший план внаслідок заміна диференційної семи “поздовжній вимір” сеюмо “вертикально вниз від поверхні землі”.

Результати проведеного аналізу виявили наявність концепту “великий загальний розмір”, який виникає у результаті актуалізації концептуальних ознак “конкретність”, “величина”, “у значній мірі”. Реалізуючий контекст становлять іменники *ὁ λίθος* (камінь) та *τὸ κύμα* (хвиля). Так, наприклад, “*κινήθη δ’ ἀγορὴ φῆ κύματα μακρὰ θαλάσσης πόντου Ἰκαρίοιο* (II. II, 144) – зашуміли народні збори, як великі хвилі в Ікарійському морі”, а розгнівана Афіна “*ἐπαῶρ’ ἀνεμὸν τε κακὸν καὶ κύματα μακρὰ* (Od. V, 109) – наслала лиховійний вітер і великі хвилі” на Одиссея з супутниками; оселя ж Поліфема була оточена навколо “*λίθοισι μακρῆσιν* (Od. IX, 186) – великим камінням”.

У випадку поєднання з іменниками, що мають у семантичній структурі диференційну або потенційну сему “час”, прикметник *μακρός*, як і *δολιχός*, актуалізує концепт “час”, який репрезентує раціонально-логічний складник аналізованого ад’єктива. Наприклад, “*ἤματα μακρὰ* (Od. X, 470; XXII, 301; XVIII, 367) – довгі дні” та “*νύξ δ’ ἦδε μάλα μακρὴ* (Od. XI, 373) – вже довга ніч”.

Проведене дослідження сукупності змістових ознак синонімічних прикметників виявило специфіку основних подібностей і відмінностей у концептуальному просторі ад’єктивів *δολιχός* і *μακρός*. Аналіз лексикографічної фіксації та текстової репрезентації досліджуваних одиниць дає підставу стверджувати, що найбільш показовим картинно-образним складником прикметника *δολιχός* є концепт “довжина”. Для концептосфери лексеми *μακρός* характерними виявилися концепти “довжина”, “висота”, “глибина”, “великий розмір”. Раціонально-логічний складник “час” виявлений в обох прикметників. Аксіологічний складник, що вербалізує позитивне ставлення до означуваного предмета, засвідчений лише у прикметника *μακρός*.

Крізь призму концептів, характерних для прикметників *δολιχός* і *μακρός*, втілюється широкий обсяг знань як про параметричні, так і непараметричні властивості об’єктів екстралінгвальної дійсності. Перспективним видається проведення аналогічних досліджень на матеріалі інших параметричних прикметників.

Література

- Андрусь 2009: Андрусь, А. Ф. Концептуальний простір англійських прикметників big і large [Текст] : Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Ч., 2009. – 18 с.
- Афанасьєва 1977: Афанасьєва, О.В. Лексическая сочетаемость английских прилагательных, обозначающих большой размер (big, large, enormous, extensive, ample, expansive) в современном английском языке [Текст] : Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Моск. гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина. – М., 1977. – 13с.
- Бондина 1981: Бондина, О.Н. Прилагательные размера в современном немецком языке [Текст] : Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Киевский гос. пед. ин-т ин. яз. – К., 1981. – 21с.
- Бублик 1991: Бублик, О. В. Синонимические ряды прилагательных со значением размер и пути их пополнения (на примере английского языка) [Текст] : Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Львовский гос. ун-т им. И. Франко. – Львов, 1991. – 15с.
- Гумовская 1985: Гумовская, Г. Н. Семантическая структура и сочетаемость некоторых прилагательных английского языка, обозначающих большой размер пространственной протяженности (huge, spacious, saracious, commodious, roomy, wide, brood) [Текст] : Автореф. дис. ...канд. філол. наук:10. 02. 04 / Моск. гос. пед. ин-т им. В.И. Ленина. – М., 1985. – 15 с.
- Зубовская 1990: Зубовская, Н. К. Специфика прилагательных размера и способы экспликации их семантических свойств (на материале русского, немецкого и французского языков) [Текст] : Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10. 02. 19 / БелГУ им. В. И. Ленина. – Минск, 1990. – 17 с.

Иванова 1981: Иванова Л.И. Полисемия русских прилагательных линейного пространственного измерения (Категориальная специфика, семемная организация, семантические процессы) [Текст] : Дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 01 / Л.И. Иванова. – Воронеж, 1981. – 185 с.

Коробейникова 1980: Коробейникова, В.А. Лексико-семантическая группа прилагательных с пространственным значением (К проблеме системности лексики) [Текст] : Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 01 / В.А. Коробейникова. – Саратов, 1980. – 18 с.

Котнюк 1986: Котнюк, Л.Г. Выражение градуальности признака в семантике имен прилагательных со значением размера [Текст] : Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 04/ Киевский гос. пед. ин-т иностранных языков / Л.Г. Котнюк. – К., 1986. – 23 с.

Лаврентьева 1968: Лаврентьева, М.С. Историко-семасиологическое исследование группы прилагательных, обозначающих “размер” во французском языке: (синхр. – диахр. исслед.) [Текст]: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 02 / М.С. Лаврентьева.– М., 1968. – 16 с.

Линник 1982: Линник, Т.Г. Параметричні прикметники і їх становлення [Текст] / Т.Г. Линник. – К.: Наукова думка, 1982. – 196 с.

Лосев 1953: Лосев, А.Ф. Эстетическая терминология ранней греческой литературы [Текст] / А.Ф. Лосев // Изв. АН СССР, ОЛЯ, 1953. – Т. 83. – С. 73-77.

Лукина 1964: Лукина, Г. Н. К истории антонимичных прилагательных в русском языке (слова тонкий и толстый) [Текст] / Г.Н. Лукина // Исследования по истории лексикологии древнерусского языка. – М.: Наука, 1964. – С. 80-93.

Михайловская 1965: Михайловская, Н.Г. Синонимические прилагательные в языке древнерусских памятников XI-XIV вв.: Прилагательное великий и его синонимы [Текст] / Н.Г. Михайловская // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз., 1965. – Т. 42. – Вып. 1. – С. 34-42.

Славятинская 1981: Славятинская, М.Н. Язык гомеровского эпоса [Текст] / М.Н. Славятинская // Типы наддиалектных форм языка. – М.: Наука, 1981. – С. 19-40.

Смолина 1978: Смолина, К.П. К изучению семантической истории прилагательного великий / К.П. Смолина // Экскурсы в историю русской лексики. – М.: Наука, 1978. – С. 109-128.

Шевчук 1992: Шевчук, О. М. Словообразовательный потенциал имён прилагательных с пространственным значением и его реализация в современном русском языке [Текст] : Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 01 / Киевский гос. ун-т им. Т. Шевченко. – К., 1992. – 18 с.

Джерела

Homers 1911: Homers. Ilias. Text. – Leipzig und Berlin: Druck und Verlag von B. G. Teubner, 1911. – 333 s.

Homers 1909: Homers. Odyssee. Text. – Leipzig und Berlin: Druck und Verlag von B. G. Teubner, 1909. – 248 s.

Статья посвящена анализу концептуального пространства прилагательных $\delta\omicron\lambda\iota\chi\acute{o}\varsigma$ и $\mu\alpha\kappa\rho\acute{o}\varsigma$ в древнегреческом языке путем когнитивного моделирования структур знания, передаваемых ими, и определения типичных контекстно обусловленных дифференциальных признаков, возникающих в конкретных условиях их функционирования.

Ключевые слова: концепт, концептуальное пространство, параметричность.

The article represents a linguocognitive peculiarity study of conceptual space rendered by Old Greek adjectives $\delta\omicron\lambda\iota\chi\acute{o}\varsigma$ and $\mu\alpha\kappa\rho\acute{o}\varsigma$ as well as establishing typical contextually specified differential characteristics that emerge from concrete conditions of their speech functioning.

Keywords: concept, conceptual space, parametricity.

Надійшла до редакції 22 вересня 2010 року.

Дмитро Сизонов

ББК Ш12=411.4*34

УДК 81'38:001.4:61

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛЬОВІ ПАРАМЕТРИ МЕДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Розглядаються основні функціонально-стильові параметри медичної термінології, проаналізований процес термінологізації та дертермінологізації медичних термінів, а також специфічність вживання медичної лексики, використання й функціонування медичної термінології в текстах наукового стилю та стилю масової інформації.

Ключові слова: медична лексика (МЛ), медична термінологія (МТ), процес термінологізації, дертермінологізація, функціональні параметри термінів, науковий стиль, стиль масової інформації.

Питання термінології, починаючи з відомих робіт Д. Лотте, Г. Винокура, О. Реформатського, В. Виноградова, І. Квитка, В. Лейчика та інших, постійно знаходяться в полі зору мовознавців.

У роботах вітчизняних лінгвістів розглядаються питання сучасної термінології як у межах загальної лексикології, так і в межах її семантичного, граматичного та дериваційного аспектів, у розвитку теорії терміна загалом.

В останні роки більшої уваги як світовими, так і українськими лінгвістами приділяється вивченню мови з позиції лінгвокультурології, соціолінгвістики (Є. Верещагін [1980], А. Вежицька [1996], Ю. Караулов [2002] та ін.), лінгвопрагматики (Е. Азнаурова [1988], Ф. Бацевич [2008], Л.Мінкін [1998] та ін.), лінгвоінтелектуалізації (Р. Будагов [1971], Л. Шевченко [2001], В. Звєгінцев [2007] та ін.). Певна кореляція екстралінгвальних та інтралінгвальних факторів у сфері термінології досліджувалася багатьма лінгвістами світу (Д.Лотте [1961], В. Виноградов [1981], О. Реформатський [1996], В. Даниленко [1987], А. Д'яков [2000], Н. Цісар [2009] та ін.).

У цілому існують наступні аспекти вивчення у сфері як загальних, так і часткових питань термінознавства:

1) визначення предмету, методів, структури термінознавства, основних напрямків лінгвістичних досліджень термінів (В.Даниленко, В.Лейчик, А.Д'яков та ін.);

2) розробка основ лексикографічного опису терміносистем (термінографія) та укладання термінологій (А.Суперанська, В.Дубічинський та ін.);

3) питання семантики, структури терміна, мовної та поняттєвої системності (Т.Канделакі, В.Татарінова, О. Беляєва, Т.Соколовська та ін.);

4) словотвірна парадигматика термінів-дериватів та компонентів термінів-словосполучень, формування та еволюція галузевих термінологій (В.Даниленко, Л.Аксютенкова та ін.);

5) виділення інформаційної природи терміна, що базується на предикації та прагматичній заданості (М.Володіна, Ф.Бацевич та ін.);

6) специфіка семантики терміна у зв'язках з семантикою загальнолітературного слова, термінологія як частина лексичної системи мови (Л.Дубровіна, М.Іванова, Ф.Нікітіна та ін.);

7) функціонально-стильова єдність мови науки, функціонування термінів у сфері певної метамови (І.Квитко, Т.Кияк та ін.);

8) процеси термінологізації та детермінологізації, стилістика науково-технічних термінів у художніх та мас-медійних дискурсах (Н.Валгіна, Л.Капанадзе, Г.Солганик та ін.).

Лексико-стилістичний аспект – вивчення термінологічної лексики з точки зору її стилістичної приналежності та сфери функціонування – одне з найважливіших напрямків дослідження в сфері сучасного термінознавства. Тому вивчення та дослідження медичної термінології (МТ) саме з функціонально-стильової позиції є на часі та відповідно **актуальним**.

Мета статті – розглянути функціонально-стильові параметри МТ, проаналізувати специфічність вживання, використання, а також функціонування медичної лексики (МЛ) в текстах наукового стилю й стилю масової інформації.

Об'єктом дослідження є медичні терміни як елементи функціональних стилів української мови.

Предметом даної статті є основні характерні та сутнісні стилістичні параметри МТ.

Як і всі інші мовні універсалії (найхарактерніша риса більшості мов світу), термін важко піддається дефініціюванню [Д'яков 1999]. Спроби щодо визначення терміна робилися неодноразово, і, мабуть, відсутність спільності в розумінні цього поняття і є найбільш переконливим доказом його (поняття) принципової нечіткості та неоднозначності. Наведемо лише кілька дефініцій, які відображають та синтезують, на нашу думку, різні точки зору, що стосуються даного питання.

О.Реформатський визначає термін, як «спеціальне слово, обмежене своїм особливим призначенням та статусом; слово, що тяжіє до однозначності, чіткості та розумності при вираженні понять та називанні речей» [Реформатський 1996]. Хоча теза про «чіткість та розумність» є досить дискусійною. Термін часто пов'язують з експресією [Солганик 1980], він може виходити за межі цієї «чіткості», унормованості і навіть використовуватися з конкретною стилістичною метою (хоча сам по собі термін має стояти осторонь стилістики [Реформатський 1996]).

Б.Городецький, аналізуючи термін як семантичний та семіотичний феномен, указує на те, що конкретних і жорстких меж між терміносистемами не існує, а тому розглядати об'єктивність, системність та унормованість як основні ознаки термінів варто лише в співвідношенні мовних та позамовних чинників розвитку лексичних одиниць у системі мови [Городецький 1977].

В.Лейчик говорить, що термін – це «мовний знак, який означає спеціальне поняття в конкретній системі понять» [Лейчик 2007] і, відповідно, розглядає його (термін) як семіотичну одиницю мови. Дослідник виключає будь-які стилістичні функції терміна, мотивуючи це відшліфованістю, унормованістю, моносемічністю та системністю терміна.

Ф.Нікітіна, аналізуючи термін в контексті лінгвістичної універсалістики, вважає, що терміном називається основна одиниця термінологічної системи й цим, власне, визначається його структура, а також специфічність характеристик, які відрізняють цю системну одиницю від усіх інших [Нікітіна 1978].

Підкреслюючи основні вищезазначені підходи, наголосимо, що представники московської, київської та львівської термінологічних шкіл (О.Реформатський, В.Лейчик, Б.Головін, Ю.Апресян, Ф.Нікітіна, Т.Кияк, Н.Нікуліна та інші) розглядають термін як семіотичне поняття, знак, як універсалію інтелектуальної діяльності людства, що входить до складу мови як системи і є її (мови) основною одиницею. Така точка зору, на наш погляд, об'єктивна та прийнятна.

Медичні терміни як системні елементи наукового стилю літературної мови одночасно диференціюються на спеціальну та вузькоспеціальну термінології.

Елементи першої можуть вноситись у словники загальнолітературної мови, інколи з позначками їх системно-поняттєвої приналежності (наприклад, *ангіна, антитіла, антибіотик, апендицит, сифіліс, скальпель, окуліст, туберкульоз, флюорографія, фурункул, шизофренія* тощо).

Елементи другої вносять в медичні енциклопедії, довідники, підручники та термінологічні словники (наприклад, *аутогемотерапія, хвороба Паркінсона, томографія, трихофітія, тахікардія, фільтрувальний вірус* тощо).

Медичні терміни, як і терміни інших наук, не існують ізольовано, а представляють собою елементи певної сукупності одиниць – термінологічної системи, вони існують у мові в складі певної термінології.

За словами І.Атанасової, термінологія конкретної наукової галузі – «не просто перелік термінів, а семіологічна система, тобто вираження певної системи понять, що відображає, у свою чергу, певне наукове світовідчуття» [Атанасова 2004]. Такої самої точки зору дотримується Н.Васильєва.

Б.Головін також пропонує використовувати позначення «термінологія» та «термінологічна система» як синоніми, що позначають «співвіднесеність з професійною сферою діяльності, галузю знань (техніки, управління, культури), сукупності термінів, пов'язаних одне з одним на поняттєвому, лексико-семантичному, дериваційному та граматичному рівнях» [Головін 1987].

Інші вчені розмежовують поняття «термінології» та «терміносистеми» (В.Лейчик та ін.).

Ми погоджуємося з наведеними далі визначеннями термінології та термінологічної системи, сформульованими В.Лейчиком.

Термінологія – це «сукупність лексичних одиниць конкретної мови, що позначають поняття певної спеціальної галузі знань чи діяльності, стихійно створених у процесі зародження і розвитку цієї сфери».

Термінологічна система (терміносистема) – це «знакова модель певної теорії спеціальної сфери знань чи діяльності, елементами якої слугують лексичні одиниці (слова та словосполучення), певної мови для спеціальних цілей, а структура в цілому адекватна структурі понять даної теорії» [Лейчик 2007].

Під термінологічним полем ми розуміємо поняттєво-семантичну категорію, в якій синтезуються системно-функціональні особливості термінів, – ієрархічну структуру з багатьох терміноодиниць, об'єднаних загальним значенням та тим, що відображає в мові певну поняттєву сферу.

Головним чином за стилістичною приналежністю в сучасній лексикології терміни чітко протиставляються професіоналізмам. Різниця полягає в тому, що «терміни – це повністю офіційне, усталене та узаконене в даній науці» найменування, а професіоналізми – найменування, «розповсюджене (частіше в розмовній мові) серед людей якоїсь професії, спеціальності, але не є таким, що суворо закріплене, науково позначене поняття» [Дубічинський 2003].

Іншими словами, вузькоспеціальний термін та професіоналізм марковані відповідно як «книжне» та «розмовно-просторічне» слова. Функціонально їх зближує те, що обидва не зрозумілі «пересічним» носіям мови.

До медичних професіоналізмів, наприклад, відносяться слова та словосполучення: *труба* – інкубаційна трубка [УТ 2010], *стукнути* – провести електро-імпульсивну терапію, дефібриляцію [К 2010]; *посадити на трубу* – перевести на штучну вентиляцію легенів [К 2010] тощо.

У мовах, у яких добре розвинений термінологічний апарат, крім сформованих термінологій існує ще й професійне просторіччя – «ненормована форма існування спеціальних мовних засобів, пов'язаних з термінами» [Суперанська 2003]. Це явище може бути викликане кількома причинами: психологічними, психолінгвістичними та власне мовними.

Психологічні пов'язані з оцінкою, яку надає мовець, передаючи зміст того чи іншого поняття. Якщо лікар говорить своєму інтерну, що він замість накладання гіпсу наклав *барабан* [УТ 2010], а замість зробленого уколу зробив *укол зонтиком* [Г 2010], це не тільки різнобічність засобів вираження, а й певна оцінка, з якої випливає, що він зробив неякісно.

До психолінгвістичних причин виникнення професійного просторіччя ми відносимо різного роду метафоризацію та метонімізацію, які залишаються поза нормативним використанням. Наприклад, про фельдшера, який боляче зробив укол говорять, що він керувався *подушкою* (тобто був утомлений) [УТ 2010].

Чисто лінгвістичне джерело професійного просторіччя – прагнення до економії, до скорочення форм, в результаті якого створюються еліпси, наприклад, зробити електрокардіограму серця (ЕКГ) лікарі називають як зробити «*ЕКГешку*» [Кр 2010].

Розглядаючи МТ, важливим є процес «флуктуації» лексики (періодична зміна, коливання) з різних стилєвих сфер у напрямку від загальноновживаної лексики до термінології (термінологізація) та навпаки (детермінологізація).

Під час термінологізації лексична одиниця отримує значення певного поняття у певній системі понять [Дубічинський 2003]. До термінів, тобто до складу певних термінологій, у процесі термінологізації можуть надходити:

1) слова загальноновживаної лексики: слово *утома* (як психологічний стан людини) зараз став технічним терміном – «*утома металів*», «*ударна утома*» [ГПУ 2010];

2) квазітерміни: терміни, що включають в себе елементи різних галузей, наприклад, медичної та фантастичної – *вірус-монстр* (як комп'ютерний термін, так і газетний) [Д 2010];

- 3) професійні просторіччя (див. у статті вище – Д.С.);
- 4) терміни з інших терміносистем, наприклад, *хвиля* (в оптиці – з гідравліки), *вірус* (в кібернетиці – з медицини);
- 5) номенклатурні одиниці – слова, що називають конкретні об'єкти науки або техніки (Сіріус-2Н – прилад для діагностики судин голови, що став елементом медичного терміну «*сіріусодіагностика*» [Д 2010]);
- 6) власні імена: хвороби, що носили імена вчених та стали термінами, наприклад, *синдром Дауна* – *даунізм*, *хвороба Паркінсона* – *паркінсонохвороба* [Д 2010].

Зворотній процес – перехід терміна до стану загальноновживаної лексики (детермінологізація) – відбувається у випадку розпаду певної терміносистеми внаслідок отримання нових даних у певній галузі наукового знання. На дериваційному рівні матеріальна оболонка твірного термінологізованого й похідного детермінологізованого слова однакова, словотворчі засоби фактично відсутні, зміни відбуваються всередині слова, у його змісті, тобто у співвіднесеності з позначуваними предметами і явищами.

Процес детермінологізації МТ має місце в різних функціональних стилях, зокрема стилі масової інформації. Медичні терміни, завдяки процесу детермінологізації, починають функціонувати у нових контекстах, призначених уже не тільки для фахівців, але й для всіх носіїв мови.

Н.Непийвода говорить, що при детермінологізації слово проходить кілька етапів [Непийвода 1997]. На першому (фундаментальному) етапі слово тільки частково втрачає свій термінологічний характер, виходячи за межі наукового контексту. Це пов'язано з частим уживанням терміна у ЗМІ. При цьому поняття, позначуване цим терміном, залишається тим самим, але порушується однозначна відповідність між власне терміном та його дефініцією. Так, наприклад, термін *вакцина* означає «медичний препарат, що забезпечує формування імунітету». З контексту «*Вакцина «Пентаксин» є серійною вбивцею дітей!*» [УТ 2009] термін вакцина не реалізує свою пряму номінацію. Термін десемантизується, набуває нових конотацій, а отже справляє на реципієнта негативне враження.

Наступний етап детермінологізації має на меті оформлення терміна як загальноновживаного слова літературної мови і його фіксацію у словниках у цій новій якості. Спеціальне, наукове значення терміна зводиться до мінімуму, за частотністю вживання на перший план виходить вторинна номінація. Наприклад, терміни *хворіти*, *хворий*, *хвороба*, *хворобливий*: хворіти взимку, хвора людина, хвороба серця. Пор.: «*хвора українська влада*» [Г 2010], «*хронічна хвороба економіки країни*» [К 2009], «*хворобливе питання Президента*» [Г 2009].

І на третьому етапі вже детермінологізований термін набуває великого стилістичного потенціалу і може використовуватися як основа подальшої семантичної деривації в мові: «*Язва чорного піару знову розколосе націю навпіл*» [Г 2009]; «*Такої істерії опозиція вже давно не демонструвала*» [УТ 2009].

Функціонально-стильовий перерозподіл МЛ більшою мірою спричинений екстралінгвальними чинниками: частина МЛ, яка складає необхідний для спілкування лікаря та пацієнта словниковий мінімум, більш актуальна для пересічного члена суспільства, ніж спеціальна лексика інших наук (наприклад, вищої математики, хімії, астрономії), тому певні медичні терміни легко потрапляють у загальнолітературну мову.

Так, нові медичні терміни (неологізми) швидко обслуговують розвивальну науку, в той же час розповсюджені найменування з їх числа виходять за межі професійного спілкування, поповнюють лексику мови мас-медіа, використовуються в розмовній мові, в просторіччі. Це пояснюється тим, що інтерес до проблем здоров'я, до нових методів лікування є високим та водночас важливим і необхідним для сучасної людини, яка часто звертається до різних лікувальних центрів та закладів.

Нова МЛ актуалізується в повсякденному мовленні через ЗМІ, рекламу, популяризацію довідкової літератури і таке інше (наприклад, термін *амнезія* – повна або часткова втрата пам'яті – набув нових конотацій під час всесвітньої фінансової кризи: політична *амнезія* [УТ 2010], фінансова *амнезія* [Г 2010]).

Частотною є ситуація, коли медичні терміни в текстах стилю масової інформації використовуються як основа каламбура, гри слів, що, власне, і веде до виникнення неологізмів (вакцина + вбивця = *вакциновбивця* [Кр 2010], ГРИП + економіка = *грипономіка* [ГПУ 2010], космос + психічний = *космопсихічний* (про Черновецького) [ГПУ 2010]).

МЛ може використовуватися неоднозначно, тобто вона може вживатись у своєму первинному значенні, а також метафорично. Можливі також мовленнєві помилки та випадки «народної етимологізації» [Даниленко 1987]. Термін може бути не тільки детермінологізованим, але й деетимологізованим, при цьому він випадає з концептуальної парадигми і набуває часто суб'єктивного значення, заснованого на персональних психолінгвістичних асоціаціях (не точне трактування деяких діагнозів та визначення хвороб).

У ряді робіт термінологів (Д.Лотте, Т.Кияк, В.Даниленко та ін.) на матеріалі мови 80-х та 90-х рр. ХХ ст. розглядалися питання функціонування термінів медицини в повсякденному мовленні: шляхи їх проникнення до загальнолітературної мови, стилістика, формально-семантичні перетворення. Детермінологізовані медичні терміни мають місце в текстах стилю масової інформації, а переходячи в просторіччя шляхом метафоричного використання стають частиною розмовного стилю. Наприклад, зазначалося, що в розмовній мові терміни піддаються суфіксальній універбізації, еліпсису, усіченню, метафоризації, переосмисленню тощо.

Таким чином, специфіка МЛ, на наш погляд, полягає в тому, що в одному і тому самому тексті можуть використовуватися різностильові найменування (терміни та професіоналізми, загальноновживані та просторічні слова). Це пов'язано з особливою прагматикою спілкування на медичні теми, можливістю, а часто й необхідністю, переключення з одного стилю професійного мовлення на інший, в залежності від умов

комунікації. МТ може широко вживатися в усіх функціональних стилях української мови, щоправда з урахуванням основних функціонально-стилістичних параметрів тієї чи іншої терміносистеми, зокрема медичної (для наукових текстів неприпустимим є вживання детермінологізованого терміна, а для мас-медійних текстів вживання метафори чи метонімії за допомогою терміна є природним і допустимим).

Література

- Атанасова 2004: Атанасова, И.О. О характеристике термина [Текст] / И. Атанасова // ВТУ имени Святых Кирилла и Мефодия. Филологический факультет. Кафедра русского языка. Ежегодные лингвистические чтения 15 ноября 2003 года. – Велико Търново : Изд-во ВТУ, 2004. – С. 7-12.
- Бацевич 2008: Бацевич, Ф. Проблеми та термінологічний апарат сучасної лінгвістичної прагматики [Текст] / Ф. Бацевич // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: “Проблеми української термінології”. – Львів : Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2008. – № 620. – С. 250-253.
- Будагов 1971: Будагов, Р.А. Язык, история и современность [Текст] / Р. Будагов. — М. : Издательство МГУ, 1971. — 300с.
- Вежбицька 1996: Вежбицкая, А. Язык. Культура. Познание [Текст] / М.А. Кронгауз (отв. ред. и сост.), Е.В. Падучева (вступ. ст.). — М. : Русские словари, 1996. — 411с. — ISBN 5-89216-002-5.
- Верещагин 1980: Верещагин, Е.М., Костомаров, В.Г. [Текст] / Е. Верещагин Лингвострановедческая теория слова. – М. : Русский язык, 1980. – 320с.
- Виноградов 1981: Виноградов, В.В. Проблемы русской стилистики [Текст] / В. Виноградов. – М. : Просвещение, 1981. – 246 с.
- Головін 1987: Головин, Б.Н., Кобрин, Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах [Текст] / Б. Головин. – М. : Высшая школа, 1987. – 103 с.
- Городецький 1977: Городецкий, Б.Ю. Термин как семантический феномен [Текст] / Б. Городецкий // Проблемы теоретической и экспериментальной лингвистики. – М. : Лингвистика, 1977. – С. 12-16.
- Даниленко 1987: Даниленко, В. Русская терминология. Опыт лингвистического описания [Текст] / В.П. Даниленко. – М. : Наука, 1987. – 268 с.
- Д’яков 2004: Д’яков, А. Основи термінотворення: Семантичний та соціолінгвістичний аспекти [Текст] / А. Д’яков, Т. Кияк, З. Куделько. – К : Видавничий дім “Academia”, 2004. – 220 с. – 1000 прим. – ISBN 966-518-047-9.
- Даниленко 1987: Даниленко В. Русская терминология. Опыт лингвистического описания [Текст] / Даниленко В. – М. : Наука, 1987. – 268 с.
- Дубічинський 2003: Дубічинський, В.В. Прикладне термінознавство: Навч. посібн. [Текст] / За ред. В.В. Дубічинського та Л.А.Васенко – Х. : НТУ «ХП», 2003. – 145 с.
- Звегинцев 2007: Звегинцев, В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика: Учеб. пособие для филол. ф-тов пед. ин-тов [Текст] / В.А. Звегинцев. — Изд. 3-е — М. : URSS. ЛКИ, 2007. — 335с. — (Из лингвистического наследия В). — ISBN 978-5-382-002*14-9.
- Караулов 2002: Караулов, Ю. Русский язык и языковая личность [Текст] / Ю. Караулов. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 346 с.
- Лейчик 2007: Лейчик, В. Терминоведение: Предмет, методы, структура [Текст] / В. Лейчик – М. : «Русский язык», 2007. – 256 с.
- Лотте 1961: Лотте, Д. Основы построения научно-технической терминологии [Текст] / Д. Лотте. – М. : Изд. Акад. наук ССР, 1961. – 158 с.
- Мінкін 1998: Минкин, Л. Аспекты синтезированной теории прагматики [Текст] / Л. Минкин // Вісник Київ. лінгвіст. ун-ту [Серія філологічна]. – Т. 1. – 1998. – № 1. – С. 20–24.
- Непийвода 1997: Непийвода, Н. Ф. Мова української наукової технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект) [Текст] / Н. Непийвода. – К. : ВЦ «Ард», 1997.
- Нікітіна 1978: Нікітіна, Ф.О. Семантичні та словотвірні проблеми сучасної термінології [Текст] / Ф. Нікітіна – К. : КДУ, 1978. – 32 с.
- Реформатський 1996: Реформатский, А. Терминология [Текст] / А. Реформатский // Введение в языковедение / Под ред. В. Виноградова [Текст]. – М. : АспектПресс, 1996. – 536 с.
- Солганик 1980: Солганик, Г. Лексика газеты [Текст] / Г. Солганик. – М. : Журналистика, 1980. – 121 с.
- Суперанська 2003: Суперанская, А.В., Подольская, Н.В., Васильева, Н.В. Общая терминология: Вопросы теории [Текст] / Т.Л. Канделаки (отв. ред.). – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 248 с. – 400 экз. – ISBN 5-354-00054-8.
- Цісар 2009: Цісар, Н. Вторинна номінація в системі української медичної термінології [Текст]: автореф. дис. канд. філол. наук : 10.02.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2009. – 21 с.
- Шевченко 2001: Шевченко, Л.І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови [Монографія] [Текст] / Л. Шевченко. – К. : ВПЦ КУ, 2001. – 477 с.

Список умовних скорочень джерел

Г – Главред
ГПУ – Газета по-українськи
Д – Донеччина
К – Контракти
Кр – Країна
УТ – Український тиждень

Рассматриваются основные функционально-стилистические параметры медицинской терминологии, проанализирован процесс терминологизации и детерминологизации медицинских терминов, а также специфичность употребления медицинской лексики, использования и функционирования медицинской терминологии в текстах научного стиля и стиля массовой информации.

Ключевые слова: медицинская лексика (МЛ), медицинская терминология (МТ), процесс терминологизации, детерминологизация, функциональные параметры терминов, научный стиль, стиль массовой информации.

The basic functional and stylistic parameters of medical terminology are observed. The process of terminologization and determinologization medical terms, as well as the specificity of the use of medical vocabulary, the use and operation of medical terminology in the texts of scientific style and the style of the media are reviewed.

Keywords: medical lexicon (ML), medical terminology (MT), the process of terminologization, determinologization, functional parameters of terms, scientific style, style of the media.

Надійшла до редакції 17 вересня 2010 року.

Інна Стоянова

ББК Ш 10*008.51
УДК 81'373.23

**КОНЦЕПТУАЛЬНА МЕТАФОРА ЯК ЗАСІБ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ
КОНЦЕПТУ НАРОД У ДИСКУРСІ АНТИУТОПІЇ (ЗІСТАВНИЙ АСПЕКТ)**

Стаття присвячена вивченню засобів вираження концепту НАРОД, що є одним із базових у концептуальному просторі дискурсу антиутопії. Представлено типи концептуальних метафор; вивчено кореляти метафор, що застосовуються для осмислення понять, з яких складається концептосфера поняття НАРОД у дискурсі антиутопії. Встановлено, що найбільш частотним видом метафори в досліджуваному типі дискурсу є антропоморфна метафора. Аналізуються універсальні та етноспецифічні типи концептуальних метафор в англійському, українському та російському дискурсі антиутопії.

У статті розглядаються особливості вербалізації концептуальної метафори як засобу актуалізації лінгвокультурного концепту НАРОД у дискурсі антиутопії. Визначення сучасними лінгвістами дискурсу як особливого ментального світу або концептосфери в динаміці вимагає від дослідників не обмежуватися лише аналізом комунікативних стратегій, що є характерними для того чи іншого виду дискурсу, а й займатися пошуком концептів, що становлять його семантичну основу, вивчати особливості вербалізації цих концептів у мові. Дослідження кожного з типів дискурсу передбачає аналіз характерних для нього мовних одиниць. Актуальність дослідження визначена антропоцентричною природою досліджуваного концепту та його належністю до фундаментальних ментальних уявлень, які складають основу процесів категоризації та концептуалізації соціокультурної дійсності, а також залученням когнітивно-дискурсивних методик аналізу, що відкривають нові можливості вивчення концептів через їх функціонування в дискурсі. З огляду на те, що одним з інструментів пізнання в когнітивній лінгвістиці є когнітивна метафора, саме крізь її призму буде досліджуватися наш матеріал.

Метою статті є розкрити лінгвокультурну специфіку концепту НАРОД шляхом з'ясування місця когнітивної метафори в мовному вираженні визначеного концепту в англійському, українському та російському дискурсі антиутопії. Об'єктом дослідження є концептуальна метафора в дискурсі антиутопії. Матеріалом дослідження стали контексти дискурсу антиутопії, що були виділені методом суцільної вибірки із 53 художніх творів жанру антиутопії англійських, українських і російських авторів двадцятого сторіччя. Обсяг склав понад 13700 сторінок, а саме 4738 в англійській мові, 4083 в українській мові та 4879 – в російській.

В останні десятиріччя в лінгвістичних дослідженнях у межах антропоцентричного підходу велика увага приділяється проблемі людини. Антропоцентризм у лінгвістичних дослідженнях виявляється в тому, „що людина стає точкою відліку в аналізі тих чи інших явищ, що вона стає залученою в цей аналіз, визначаючи його перспективу й кінцево мету” [Кубрякова 1995: 212]. Питання про роль людини в мові ставилося в працях багатьох учених, філософів, лінгвістів, робилися спроби створення мовного образу людини в працях таких мовознавців, як: Ю.М. Караулов [Караулов 1987], В.М. Телія [Телія 1987], Ю.Д. Апресян [Апресян 1995], Ю.С. Степанов [Степанов 1997], Н.Д. Арутюнова [Арутюнова 1999], А.П. Чудинов [Чудинов 2001] та ін.

Концепт *НАРОД* – ключовий концепт будь-якої культури. Як вважає Р.І. Розіна, без аналізу змісту концепту *ЛЮДИНА* не можливий опис культури: місце кожної реалії в системі культурних цінностей може бути визначеним лише завдяки тій ролі, яку грає щодо цієї реалії людина [Розіна 1991: 53].

Утворення та розвиток концептів є результатом мисленнєвого конструювання предметів і явищ. Зазначений когнітивний процес кваліфікується як *концептуалізація* [Полюжин 1999 : 16-18], що характеризується багатоканальністю й цілісністю отримання та переробки інформації [Голубовская 2002: 25] і спрямована на виділення у свідомості суб'єкта пізнання мінімальних змістових одиниць досвіду, які піддаються омовленню.

Оскільки в утворенні концептів беруть участь попередньо осмислені дані, концептуалізація спирається на такий когнітивний процес, як *категоризація* [Болдырев 2002: 23-24]. Під *категоризацією* розуміють поділ зовнішнього та внутрішнього світів людини на категорії, які відображають знання про сутність її існування, а також віднесення до сформованих категорій явищ, об'єктів і процесів, що мають певні схожості [Бабушкин 1998: 28].

Аналіз мовного матеріалу дозволяє виявити мовні засоби і пояснити особливості вербалізації концепту *НАРОД* в англійській, російській та українській мовних картинах світу. Як зауважує М.М. Болдырев [Болдырев 2000: 26], „структура й зміст різноманітних концептів виявляються через значення мовних одиниць, які репрезентують той чи інший концепт, їхні словникові дефініції, мовленнєві контексти”.

Аналіз текстових фрагментів дискурсу антиутопії виявив, що образно-ціннісний складник концепту *НАРОД* есплікується в зіставлених мовах різнорівневими мовними засобами. Універсальним мовним засобом, що об'єктивує образно-ціннісний складник цього концепту в дискурсі антиутопії, є *концептуальна метафора* (34% від загальної кількості в англійській мові, 30% – в українській мові та 47% – в російській мові).

Основа метафоризації, згідно з теорією концептуальної метафори, складає процес взаємодії між структурами знань (фреймами й сценаріями) двох концептуальних доменів – сфери-джерела (source domain) й сфери-мети (target domain). У результаті скерованості в одному напрямку метафоричної проєкції (metaphorical mapping) із сфери-джерела у сферу-мету, яка сформувалася як наслідок досвіду взаємодії людини з навколишнім світом, елементи сфери-джерела структурують зрозумілу меншою мірою концептуальну сферу-мету, що й складає сутність когнітивного потенціалу метафори. Основним джерелом знань, які формують концептуальні домени, є досвід безпосередньої взаємодії людини з навколишнім світом, причому діахронічно первинним є, звичайно, фізичний досвід, здатний організувати категоризацію дійсності у вигляді простих когнітивних структур – „схем-образів” (image schemas) (теорія „тілесного розуму”) [Lakoff 1998].

Людина, згідно з когнітивною методологією, схильна реагувати не на реальність як таку, а на власні когнітивні репрезентації реальності. Тому й поведінка людини безпосередньо визначається не так об'єктивною реальністю, як системою ментальних репрезентацій людини, й „висновки, які ми робимо на основі метафоричного мислення, можуть формувати основу для дій” [Chilton 1993]. Цим можна пояснити особливо високий інтерес сучасних дослідників до концептуальної метафори в галузі комунікації [Баранов 1994; Радченко 2003: 142; Скребцова 2002: 114; Чудинов 2001, 2003; Chilton 1993; Drulak 2005; Kennedy 2000; Paris 2002: 426; Zinken 2002 та ін.].

На підставі результатів аналізу дискурсивних реалізацій концепту в мовах набору визначено, що образна інтерпретація концепту *НАРОД* в дискурсі антиутопії здійснюється за допомогою *антропоморфної, зооморфної та натурморфної метафори* [Красавский 2001: 177].

Найбільш кількісно представленою в кожній із досліджуваних мов виявилася *антропоморфна метафора*, оскільки це пов'язано з антропоморфним характером усвідомлення людиною дійсності. Визначений тип метафоризації відбувається шляхом приписування компоненту, що підлягає метафоризації, біофізичних, психічних ознак та якостей людини, а також її соціокультурних характеристик. Спектр концептуальних метафор включає такі кореляти: *ФІЗИЧНА СФЕРА, СОЦІОКУЛЬТУРНА СФЕРА, ФІЗІОЛОГІЧНА СФЕРА* [Борисов 2005: 173-175].

Аналіз дискурсивних реалізацій концепту в мовах набору виявив, що досить репрезентативним є корелят *ФІЗИЧНА СФЕРА*, який об'єктивує концептуальну метафору *EMOTIONS – ЛЮДИНА*, причому актуалізуються такі ознаки: **переміщення:** (див. прикл. (1), (2), (3)): (1) “*It was curious how that predestined horror moved in and out of one's consciousness*” (Orwell 1949: 12); (2) “*Душа і серце продовжували все те ж життя – ходіння по муках, організовуючи шалений спротив*” (Винниченко 2000: 36); (3) “*Утром страха не было, он пришел с темнотой, подкрался совсем незаметно и вдруг жестокой холодной рукой тронул сердце*” (Аксенов 2001: 18); **вербальна діяльність:** (див. прикл. (4), (5)): (4) “*They had some vivid glimpse of the mind-chattering horror locked up beyond that shield*” (Burgess 2000: 105); (5) “*Вхопивши за горло сором, жадно кричить туга, кричить просто в лице*” (Винниченко 2000: 42); **надмірна інтенсивність психічного стану:** (див. прикл. (6), (7)): (6) “*Андрієва душа тріумфує..*” (Багрянний 1991: 46); (7) “*и тут – впервые после ареста – его охватил настоящий страх*” (Кестлер 1989: 45); **тимчасовий психологічний стан:** (див. прикл. (8), (9)): (8) “*He quieted his panic sufficiently to stop it*” (Huxley 1934: 243), (9) “*Вершинка його душі мечеться в агонії*” (Багрянний 1991: 12); **психофізичний стан:** (10) “*Тоскна туга заніла по всім тілі, заніла з такою силою, що хотілося широко роззявити рота*” (Багрянний 1991: 51), **морально-етичні взаємини:** (11) “*They were becoming reacquainted with FEAR*” (Huxley 1934: 126)

Окрім антропоморфної, надзвичайно актуальною є *зооморфна метафора*. Визначений тип метафори ґрунтується на концептуальній метафорі *ЕМОЦІЯ – ТВАРИНА*, що об'єктивується в англійському дискурсі

антиутопії шляхом залучення номінацій тварин, їхніх характерних дій: (12) “Each was afraid that to mention such things would be to spread a poison of fear through the ship” (London 1930: 89). Складники концепту *PEOPLE* (люди, трудящі, почуття та емоції) в українському дискурсі антиутопії усвідомлюються як ТВАРИНА, що має зовнішні характеристики: (13) “А що ви скажете, як возненний гребінь почне розчісувати вашу понарослу шерсть, люди” (Кожелянко 2003: 40); (14) “Величезне страховище-юрба ошкірилась усіма своїми шерстинками, швидко тріпає й тріскотить ними й реве в дикому сліпому екстазі” (Винниченко 2000: 50), фізіологічні характеристики: (15) “Людина є звір – злий, жорстокий, брутальний, вічно голодний, вічно жерущий, на всіх рвваючий, до всіх хижий” (Винниченко 2000: 89); мучить: (16) “печаль, що розтинає серце” (Винниченко 1972: 29).

У концептуальній метафорі ЕМОЦІЯ – ЛЮДИНА в російському дискурсі антиутопії емоція осмислюється як РЕАЛЬНА СУТНІСТЬ: (17) “Но в душе неизгонимо квартировал, то притапливаясь в мутной жиже рутинного администрирования, то ... подныривая, то вывеляясь из глинистой глубины – страх” (Пелерин 2000: 81). Метафори, побудовані на базі концептуальної метафори ЕМОЦІЯ – ІСТОТА, ЧАСТИНИ ТІЛА – ІСТОТА, ми умовно кваліфікуємо як зооморфні, оскільки прототипною істотою вважається саме тварина та її здатність збільшуватись у розмірі: (18) “От страха в груди словно бы пространство расширилось” (Толстая 2007: 67); охоплювати: (19) “Гнетущая тоска овладевала мной” (Пелевин 2001: 49); поведінка: (20) “много душ разлилось по планете, вылив, обожрав, истоптав все ее уголки” (Дивов 2004: 15).

Серед корелятивів концептуальних метафор зафіксовано такі: ОБ’ЄКТ ПРИРОДИ, СТИХІЯ. Людина ототожнюється з певним АРТЕФАКТОМ. Цей тип метафори відбиває усвідомлення поняття „людина” в антиутопічному суспільстві, наприклад: людина як механізм: (21) “Человек – тончайший из механизмов” (Замятин 1989: 15); людина ототожнюється з математичною одиницею: (22) “Мы – счастливейшее среднее арифметическое” (Замятин 1989: 21), людина як символ: (23) “Способ образования индивидуализированной элиты общества исключает проявление в ней личностей... Отобранные в ней индивиды... суть лишь социальные символы” (Зиновьев 2003: 35).

Окрім антропоморфних і зооморфних метафор, у дискурсі антиутопії мов набору велику групу представлено *натурморфною метафорою*. Визначений тип метафори передбачає осмислення референта – ЛЮДИНА – в термінах явищ неживої природи. Для концептуалізації поняття *НАРОД* в англійському дискурсі антиутопії залучаються такі кореляти, як ПРИРОДНИЙ ФЕНОМЕН, СТИХІЯ, ОБ’ЄКТ ПРИРОДИ, РЕЧОВИНА. Найбільш поширена метафора СТРАХ – РЕЧОВИНА виявляється через приписування страху таких ознак фізіоморфного характеру, як температура: (24) “cold terrible fear seized me” (Orwell 1949: 36); запах: (25) “...there was a sort of like stiffening and excitement and like the yon of fear spreading from outside the cell” (Burgess 2000: 101).

Осмилення концепту СТРАХ як стихії, руйнівної сили природи акцентує силу емоції „страх”, що простежується в англійському, українському і російському дискурсі антиутопії. Серед концептів сфери СТИХІЯ, задіяних для усвідомлення сутності СТРАХУ, виділяються концепти ВОДА й ПОВІТРЯ. Так, ВОДНА СТИХІЯ осмислюється як антропоморфізація рідинної метафори: (26) “A hideous ecstasy of fear seemed to flow through the whole group of people...” (Orwell 1949: 64); (27) “Андрій відчуває, як по нервах розтікається жах” (Багряний 1991: 29); (28) “Щастя так явно, так щедро, таким бурним фонтаном б’є з очей. Зубів, з голосів, з розпатланих кучерів” (Винниченко 2000: 86), народ порівнюється з морем: (29) “Море гойднулось, зарябіло поспінним безладним рухом, вирівнялось головами, устромилося сотнями тисяч очей у зелену, квітчану золотим колосом гору. І вже шелест шикання, як вітер очеретом, хвилями жене од краю до краю” (Винниченко 2000: 78); (30) “Лэю казалось, что в блеклых глазах под очочками стынет смертная тоска” (Левин 1991: 268); з виокремленням таких ознак: стихійність: (31) “море пустых душ разлилось по планете” (Дивов 2004: 68); спонтанність: (32) “как вдруг, откуда-то из самых глубин какой-то самый тайный уже тайник выплеснул фонтанчик страха” (Пелевин 2001: 89).

Бачення людини як ПОВІТРЯНОГО ПОТОКУ в українському та російському дискурсі антиутопії акцентує ознаку горизонтальний рух складника концепту: (33) “Андрієва душа пливе над морями, над пасмами гір. Над квітучими долинами” (Багряний 1991: 31); (34) “Загорелась лампа, и страх развеялся” (Пел 2000: 121).

Як в англійському, так і в українському дискурсі антиутопії, найбільш поширена метафора ЕМОЦІЯ – РЕЧОВИНА, яка актуалізує ознаку температура: (35) “але більшість із завмиранням серця переживали холодок страху перед викликом, який міг статися кожної хвилини” (Винниченко 1991: 16); (36) “Вона вся кипить страхом” (Винниченко 1972: 21). Складники концепту ототожнюються з АРТЕФАКТОМ, наприклад, людина усвідомлюється як уламок, атом: (37) “Нікчемний недоломок колишньої людини, серед купи таких самотніх, нікчемних атомів” (Винниченко 1972: 30); страх усвідомлюється як кайдани: (38) “Які кайдани? Дуже прості: ... страх... за себе і за інших” (Винниченко 1991: 31); щастя ототожнюється з міражем: (39) “Щастя є тільки вічний, недосяжний міраж для людства” (Винниченко 2000: 52).

З огляду на вищезазначене, можна зробити висновок, що концептуальна метафора формує і визначає структуру образно-ціннісного складника досліджуваного концепту, яка ґрунтується на асоціативно-образних конотаціях як результаті аналогового порівняння різних поняттєвих сфер людської свідомості. Аналіз емпіричного матеріалу свідчить про найбільшу продуктивність концептуальної метафори як засобу вербалізації концепту *НАРОД* у дискурсі антиутопії в усіх мовах набору, причому перевага надається антропоморфній метафорі. Це підтверджує той факт, що дослідження людиною “поглинального” її природного та соціального буття здійснюється лише за умови його споконвічної антропологізації. В усіх досліджуваних мовах

актуалізуються концептуальні метафори ЛЮДИНА – ОБ’ЄКТ ПРИРОДИ, ЕМОЦІЯ – ІСТОТА, ЕМОЦІЯ – СТИХІЯ.

Властивими лише англійському дискурсу антиутопії є вживання концептуальної метафори ЕМОЦІЯ – ТВАРИНА, українському – метафори ЛЮДИНА – ТВАРИНА, російському – метафори ЧАСТИНИ ТІЛА – ІСТОТА.

Перспективним для сучасного мовознавства є подальший розгляд та вивчення мовної репрезентації та засобів об’єктивації концептосфери дискурсу антиутопії англійської, української та російської мов; комплексне лінгвокультурологічне визначення національної концептосфери, необхідної для сучасної науки з метою виявлення ментальності її носіїв.

Література

- Апресян 1995: Апресян, Ю. Д. Интегральное описание языка и системная лексикография [Текст] / Ю.Д. Апресян. – М. : Языки русской литературы, 1995. – Т.2. – 767 с. – Бібліогр.: с. 767.
- Арутюнова 1999: Арутюнова, Н. Д. Язык и мир человека [Текст] / Н. Д. Арутюнова. – М. : Школа „Языки русской культуры”, 1999. – 896 с. – Бібліогр.: с. 896.
- Бабушкин 1998: Бабушкин, А.П. Объективное и субъективное в языке / А.П. Бабушкин // Общие проблемы строения и организации языковых категорий (грамматические, словообразовательные, лексические и текстовые категории) : науч. конф., 23–25 апреля 1998 г. – тезисы докл. – М. : РАН ИЯ, 1998. – С. 28–31.
- Баранов 1994: Баранов, А.Н. Словарь русских политических метафор [Текст] / А.Н. Баранов, Ю.Н. Караулов / РАН. Ин-т Рус. яз. – М. : Помовский и партнеры, 1994. – 330 с. – Бібліогр.: с. 330.
- Болдырев 2000: Болдырев, Н.Н. Когнитивная семантика [Текст] : [курс лекций по английской филологии] / Н.Н. Болдырев. – Тамбов : Изд-во Тамбовск. ун-та, 2000. – 123 с. – Бібліогр.: с. 123.
- Борисов 2005: Борисов, О.О. Мовні засоби вираження емоційного концепту страх : лінгвокогнітивний аспект (на матеріалі сучасної англійської прози) : дисс. канд. філол. наук : 10.02.04 / Олексій Олександрович Борисов. – Ж., 2005. – 252 с.
- Голубовская 2002: Голубовская, И.А. Этнические особенности языковых картин мира [Текст] : [монография] / И.А. Голубовская. – К. : Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 2002. – 293 с. – Бібліогр.: с. 293. – ISBN 5-86004-184-5.
- Караулов 1987: Караулов, Ю.Н. Русский язык и языковая личность [Текст] / Ю.Н. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 263 с. – Бібліогр.: с. 263.
- Полужин 1999: Полужин, М.М. Когнітивна парадигма лінгвістичних досліджень [Текст] / М. М. Полужин // Проблеми романо-германської філології. – Ужгород : Ужгородськ. держ. ун-т, 1999. – С. 4–22. – Бібліогр.: с. 22.
- Красавский 2001: Красавский, Н.А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультуре [Текст] : [монография] / Н.А. Красавский. – Волгоград : Перемена, 2001. – 495 с. – Бібліогр.: с. 495. – ISBN 5-88234-515-4.
- Кубрякова 1995: Кубрякова, Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) [Текст] / Е.С. Кубрякова // Язык и наука конца 20 века : [сб. статей]. – М. : РГГУ, 1995. – С. 144–238. – Бібліогр.: с. 238.
- Радченко 2003: Радченко, О.Ю. Види концептуальної метафори [Текст] : підстави класифікації / О.Ю. Радченко // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – № 568. – Лінгвістичні і дидактичні проблеми іномовної комунікації. – Харків : Константа, 2003. – С. 141–144. – Бібліогр.: с. 144. – ISBN 978-5-88771-068-6.
- Розина 1991: Розина, Р.И. Человек и личность в языке / Р.И. Розина // Логический анализ языка. Культурные концепты [Текст] : [под ред. Н. Д. Арутюновой.]. – М. : Наука, 1991. – С. 52–56. – Библиогр.: с.56. – ISBN 5-7859-0174-9.
- Скребцова 2002: Скребцова, Т.Г. Метафоры современного российского внешнеполитического дискурса [Текст] / Т.Г. Скребцова // *Respectus philologicus*. – Вильнюс, 2002. – № 1 (6). – С. 113–125. – Бібліогр. : с. 125.
- Степанов 1997: Степанов, Ю.С. Концепт // Словарь русской культуры: опыт исследования [Текст] / Ю.С. Степанов. – М. : Школа «Язык русской литературы», 1997. – С. 43–83. – Бібліогр.: с. 83.
- Телия 1987: Телия, В. Н. Метафора как проявление антропоцентризма в естественном языке [Текст] / В.Н. Телия // Язык и логическая теория : [сб. науч. трудов]. – М., 1987. – С. 86–192. – Бібліогр.: с. 192.
- Чудинов 2001: Чудинов, А.П. Россия в метафорическом зеркале : когнитивное исследование политической метафоры (1991 – 2000) [Текст] : [монография] / А.П. Чудинов // Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2001. – 238 с. – Бібліогр. : с. 238. – ISBN 978-5-9704-0506-2.
- Чудинов 2003: Чудинов, А.П. Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации [Текст] : [монография] / А.П. Чудинов // Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2003. – 248 с. – Бібліогр.: с. 239. – ISBN 5-89357-073-1.
- Chilton, P. A. 1993: Chilton, P. A. Metaphor in Political Discourse : The Case of the “Common European House” [Текст] / P. A. Chilton, M. V. Ilyin // *Discourse and Society*. – 1993. – Vol. 4. – № 1. – P. 7–31. – Bibliogr.: p. 31.
- Drulak 2005: Drulak, P. Metaphors and Creativity in International Politics. *Discourse Politics Identity* [Електронний ресурс] / P. Drulak // Режим доступу. <http://www.lancaster.ac.uk/ias/researchgroups/dpi/docs/dpi-wp3-2005-drulak.doc> –. 2005. – Назва з титул. екрану.

- Kennedy 2000: Kennedy, V. Intended tropes and unintended metatropes in reporting on the war in Kosovo [Текст] / V. Kennedy // Metaphor and Symbol. – 2000. – Vol. 15. – № 4. – P. 252–265. – Bibliogr.: p. 265.
- Lakoff, Johnson 1980: Lakoff, G. Metaphors we live by [Текст] / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago : University of Chicago Press, 1980. – 280 p. – Bibliogr.: p. 203 – 239.
- Paris 2002: Paris, R. Kosovo and the Metaphor War [Текст] / R. Paris // Political Science Quarterly. – 2002. – Vol. 117. – № 3. – P. 423–450. – Bibliogr.: p. 450. – ISBN 978-5-91066.
- Zinken 2002: Zinken, J. Imagination im Diskurs. Zur Modellierung metaphorischer Kommunikation und Kognition. Dissertation zur Erlangung der Würde eines Doktors im Fach Linguistik. – Bielefeld : Universität Bielefeld, 2002. – 262 s. – Bibliogr.: s. 262 – ISBN 978-5-88771-068-6.

Джерела

- Аксенов 2001: Аксенов, В. Остров Крым [Текст] / В. Аксенов. – М. : "Изограф", 2001. – 432 с. – Бібліогр.: с. 432. – ISBN 978-5-9704-0506-2.
- Багрянний 1991: Багрянний, І. Сад Гетсиманський [Текст] / І. Багрянний. – К. : Час, 1991. – 512 с. – ISBN 5-7516-0263-3.
- Винниченко 1972: Винниченко, В. На той бік [Текст] / В. Винниченко. – Нью-Йорк, 1972. – 133 с.
- Винниченко 1991: Винниченко, В. Слово за тобою, Сталіне! [Текст] / В. Винниченко. – К. : Наук. думка, 1999. – 440 с.
- Винниченко 2000: Винниченко, В. Сонячна Машина [Текст] / В. Винниченко. – К. : Дніпро, 2000. – 620 с. – ISBN 5-85009-714-7.
- Дивов 2004: Дивов, О. Выбраковка [Текст] / О. Дивов. – М. : ЭКСМО, 2004. – 380 с. – ISBN 5-85887-058-9.
- Замятин 1989: Замятин, Е. Мы: романы, повести, рассказы, сказки [Текст] / Е. Замятин. – М. : Современник, 1989. – 560 с.
- Зиновьев 2003: Зиновьев, АА. Катастрофка [Текст] / А.А. Зиновьев. – М., 2003. – 325 с. – ISBN 5-02-010294-6.
- Кестлер 1989: Кестлер, А., Слепящая тьма [Текст] : [пер., авт. предисл. А. Кистяковский] / А. Кестлер. – М. : ДЭМ, 1989. – 384 с. – ISBN 5-93979-032-1.
- Кожелянко 2001: Кожелянко, В. Дефіляда в Москві [Текст] / Роман, новели / В. Кожелянко. – Л. : "Кальварія", 2001. – 196 с. – ISBN 5-222-08810-3.
- Левин 1991: Левин, А. Этот идеальный день [Текст] / А. Левин // Англо-американская фантастика : [пер. с англ. Дмитрия Тихомирова]. – Т. III – М. : Змей Горыныч, 1991. – С. 211–433.
- Пелевин 2000: Пелевин, В. GENERATION П [Текст] / В. Пелевин. – М. : Вагриус, 2000. – 218с. – ISBN 978-5-93979-032-1.
- Пелевин 2005: Пелевин, В. ОМОН РА [Текст] / В. Пелевин. – М. : Эксмо, 2005 – 192 с. – ISBN 978-5-367-00533-2.
- Толстая 2007: Толстая, Т. Кысь [Текст] / Т. Толстая. – М. : Эксмо, 2007. – 608 с. – ISBN 978-5-7525.
- Burgess 2000: Burgess, A. Clockwork Orange [Текст] / A. Burgess. – L. : Penguin Books, 2000. – 152 p.
- Huxley 1934: Huxley, A. The Brave New World [Текст] / A. Huxley. – L. : Chatto a. Windus, 1934. – 306 p.
- London 1930: London, J. The Iron Heel [Текст] / J. London. – Chicago : Library of Congress, 1930. – 98 p.
- Orwell 1949: Orwell, G. 1984 [Текст] / G. Orwell. – N.Y. : New American Library, 1949. – 177 p.

Статья посвящена изучению средств выражения концепта НАРОД, который является одним из базовых в концептуальном пространстве дискурса антиутопии. Представлено типы концептуальных метафор и изучены корреляты метафор, привлекаемые авторами для осмысления понятий, составляющих концептосферу НАРОД в дискурсе антиутопии. Установлено, что наиболее часто встречающимся видом метафоры в исследуемом типе дискурса является антропоморфная метафора. Анализируются универсальные и этноспецифические типы концептуальных метафор в английском, украинском и русском дискурсе антиутопии.

Ключевые слова: дискурс антиутопии, концепт, концептуальная метафора, антропоморфная метафора, натурморфная метафора, зооморфная метафора.

The article focuses on the means of verbalization of the concept PEOPLE. It is considered to be one of the basic concepts of the conceptual space of the anti-Utopia discourse. The types of conceptual metaphors are represented; correlation of the tenors that form the conceptual space of the notion PEOPLE and corresponding vehicles in the investigated type of discourse is scrutinized. In the analyzed languages the most productive type of conceptual metaphor is an anthropomorphic metaphor. The universal and ethnospecific types of conceptual metaphors in English, Ukrainian and Russian discourse of anti-Utopia are discussed.

Keywords: discourse of anti-Utopia, concept, conceptual metaphor, anthropomorphic metaphor, naturmorphic metaphor, zoomorphic metaphor.

Надійшла до редакції 8 вересня 2010 року.

ББК 81.211.1

УДК 81`44:81`367: 81`371

ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ДЕТАЛЬНОГО ВИВЧЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ СЛІВ

В історії вітчизняної і зарубіжної лінгвістики комбінаторика слів розглядалася як сполучна ланка між лексикологією і синтаксисом. У цьому зв'язку здатність слів вступати в синтаксичні конструкції потребувала пояснень відповідно до власне лінгвістичних правил і закономірностей. Опис сутності лексичної сполучуваності також сприяв розумінню внутрішнього ладу мови, специфіки її функціонування. У таких умовах проблема лексичної сполучуваності, що і колись викликала підвищений інтерес дослідників, набуває нового звучання.

Ключові слова: лексична сполучуваність, лексичне значення, лексичні колокації, синтаксичний зв'язок, ідіоматика.

Проблема сполучуваності мовних одиниць являє собою особливий ракурс розгляду лінгвістичних явищ, пов'язаних з різними рівнями мови. Не буде перебільшенням сказати, що лексична сполучуваність є одним із ключових понять у вченні про лексико-семантичну систему мови. Увага до вивчення даного феномена, мабуть, пояснюється тим, що лексичний склад мови являє собою явище неоднорідне і багатопланове, свого роду конгломерат, у якому розчинені елементи, що не відносяться до одного і того ж самого системного плану. Отже, аж до сьогодні не утрачають своєї актуальності основні питання: як і чому слова з'єднуються одне з одним.

У ході роботи ми прагнули встановити, як пояснюється сполучуваність слів у мовознавстві, чим мотивований досить широкий діапазон сполучних потенцій імені і дієслова. У зв'язку з цим ми визначаємо **мету** нашого дослідження як зіставлення лексико-синтаксичних засобів побудови зв'язаних сполучень слів у неблизькоспоріднених мовах.

Реалізація цієї мети передбачає вирішення таких **завдань**:

– теоретичний розгляд лексичної сполучуваності як лінгвістичного феномена;

– аналіз різних поглядів на проблему сполучуваності мовних одиниць у ретроспективі і на сучасному етапі розвитку вітчизняної і зарубіжної лінгвістики.

Вважається, що першим серед англійських учених висловив думку про необхідність детального вивчення взаємодії слів Г. Суїт: “У даний час єдино раціональним принципом розгляду мови як такої є постановка питання про те, яким чином ця мова виражає взаємовідношення між словами” [Sweet 1913: 470]. Однак, як видно, Г. Суїт говорить від імені всього співтовариства лінгвістів свого часу.

Пізніше, у 30-і роки ХХ сторіччя, питання про сполучуваність слів як одну з умов, що визначають функціонування семантики мови, отримало висвітлення в роботах Дж. Р. Фьорса: “Цілісне значення слова завжди контекстуальне, і не можна сприймати серйозно яке-небудь вивчення значення, проведене у відриві від розгляду всього контексту” [Firth 1968: 6]. “Неприпустимо розглядати слова як одиниці, що мають ізольоване значення і зустрічаються та використовуються у вільній дистрибуції. <...> Тільки в рамках обмежених систем комунікація здатна забезпечити базис для функціонального змісту слова або, інакше кажучи, змісту значення, при цьому заміна, не рівнозначна ситуації спілкування, приводить до відсутності такого змісту” [Firth 1957: 18].

У цьому випадку, однак, метою аналізу є, як видно, не сполучуваність слів, а їхня мовленнєва семантика. За Фьорсом, значення слів можна встановити, спираючись на їхній контекст і здатність з'єднуватися одне з одним, тобто сполучуваність для нього – метод встановлення значення слова. Дж. Р. Фьорс думав, що звичне сполучення і очікування побачити те або інше слово у визначеному оточенні повинно розглядатися як частина його функції або значення: “Одним зі значень слова *night* є його сполучуваність зі словом *dark*, а одним зі значень слова *dark* є його сполучуваність зі словом *night*” [Firth 1968: 196].

Необхідно підкреслити, що під лексичним значенням Дж. Р. Фьорс розуміє “meaning by collocation” (значення, установлене за допомогою колокації) і трактує його в такий спосіб: “Значення, установлене за допомогою колокації, є абстракція на синтагматичному рівні, котра не має прямого відношення до концептуального або ідеального підходу до значення слова” [Firth 1968: 196].

Ця точка зору вже за часів її появи була сприйнята й оцінена критично через свої позитивістські основи. Дж. Р. Фьорс розглядав не дистрибуцію слова, а цікаві, з його погляду, приклади спільної зустрічності слів, що він визначив як випадки “взаємного очікування слів”. Він стверджував, що слово можна впізнати за оточенням, у якому воно вживається. Як доказ наводився відомий приклад зі словом *ass*, що зустрічається у виразах *You silly –*, *Don't be such an –*, а також з обмеженою кількістю прикметників: *silly*, *obstinate*, *stupid*, *awful* і зрідка з прикметником *egregious* [цит. за: Зарайский 2000: 108].

Крім того, Дж. Р. Фьорс заявляв про необхідність вивчення контекстуального значення слів “як історії змін” [Firth 1957: 10], тобто наполягав на проведенні детального етимологічного аналізу слів, які вступають у сполучення, тому що: “Найголовніше, що вивчення значень являло собою вивчення змін. А зміна має на увазі щось постійне, що підлягає зміні, постійне, що простежується протягом усього процесу зміни. Звичайно зміну вважають розвитком або занепадом і розглядають у зв'язку з якою-небудь невід'ємною частиною або первісною сутністю чи зенітом” [Firth 1957: 8].

До того ж саме Дж. Р. Фьорс запропонував розглядати прийом розкладу лексичного значення на складники як основний спосіб дослідження значення слова як такого: “Видається неможливим вирішити

проблему значення, не розщепивши його на компоненти, що надалі можуть бути розподілені по категоріях, класифіковані і приведені у відповідність один з одним” [Firth 1957: 10].

Учні і послідовники Дж. Р. Фьорса, Т. Ф. Мітчелл і Ф. Р. Пальмер, розвивали основні положення його теорії, однак ніхто з англійських лінгвістів не запропонував якого-небудь задовільного вирішення проблеми лексичної сполучуваності. Так, Ф. Р. Пальмер уважав за помилку намагатися провести чітке розмежування між тими сполученнями, що передбачувані, виходячи зі значень слів, що взаємно зустрічаються, і тими, котрі не можуть бути передбачувані [цит. за: Зарайский 2000: 109], але не висловлював ніяких припущень із приводу причин, що спонукають окремі слова з’єднуватися або не з’єднуватися одне з одним.

Слід зазначити, що наприкінці XIX – початку XX ст. романістика істотно випереджала германістику як у питаннях лексикології, так і в галузі синтаксису. От чому, на нашу думку, необхідно приділити належну увагу поглядам і судженням відомих учених-романістів того періоду з приводу комбінаторики мовних одиниць.

Найбільш значною роботою французького лінгвіста Л. Теньєра вважається «Структурний синтаксис». Аналізуючи сутність синтаксичного зв’язку, Л. Теньєр доходить висновку про те, що “ізольоване слово – це чиста абстракція, оскільки речення – це природне середовище, у якому живуть слова” [Теньєр 1988: 22]. Синтаксичні зв’язки не мають формального вираження, але вони неодмінно виявляються свідомістю мовця, без чого жодне речення не було б зрозумілим. Звідси випливає, що речення типу *Alfred parle (Альфред говорить)*, на думку Л. Теньєра, “складається не з двох елементів: 1) *Alfred* і 2) *parle*, а з трьох: 1) *Alfred*, 2) *parle*, 3) зв’язок, що їх поєднує і без якого не було би речення” [Теньєр 1988: 23].

Отже, синтаксичний зв’язок необхідний для вираження думки. Без нього ми не могли б передати ніякого зв’язного змісту. “Наше мовлення було б простою послідовністю ізольованих образів і ідей, нічим не зв’язаних між собою” [Теньєр 1988: 23]. Оскільки поняття синтаксичного зв’язку, безсумнівно, являє собою основу всього структурного синтаксису, побудувати речення, з погляду Л. Теньєра, – значить “вдихнути життя в аморфну масу слів, установивши між ними сукупність синтаксичних зв’язків” [Теньєр 1988: 23]. Зрозуміти речення – значить “усвідомити собі сукупності зв’язків, що поєднують слова, які входять до нього” [Теньєр 1988: 23].

Основним проявом синтаксичного зв’язку Л. Теньєр вважає валентність. Розглядаючи дієслово як граматичний центр речення, французький лінгвіст порівнює цю частину мови з “своєрідним атомом з гачками, що може притягати до себе більше або менше число актантів у залежності від більшої або меншої кількості гачків, якими він володіє, щоб удержати ці актанти при собі” [Теньєр 1988: 250]. Число актантів, якими здатне керувати те або інше дієслово, на думку Л. Теньєра, і складає сутність дієслівної валентності [Теньєр 1988: 250]. Крім того, зовсім не обов’язково, щоб усі валентності якого-небудь дієслова були зайняті відповідними актантами. Деякі валентності можуть залишатися вільними. Наприклад, двовалентне дієслово *chanter (співати)* може бути ужите без другого актанта. Можна сказати: *Alfred chante (Альфред співає)*, порівн. *Alfred chante une chanson (Альфред співає пісню)* [Теньєр 1988: 250].

Безсумнівно, лінгвістичні погляди Л. Теньєра стали важливим етапом розвитку науки про мову, позаяк до нього в мовознавстві панувала ідея, відповідно до якої до відомства лінгвістики належали тільки формальні, безпосередньо сприймані, матеріальні факти мови, що відносяться до її зовнішнього середовища. Л. Теньєр уважав В. фон Гумбольдта лінгвістом найвищого класу, а свої судження з приводу неформального характеру синтаксичного зв’язку – продовженням учення В. фон Гумбольдта про внутрішню форму мови. Але, на жаль, у роботі Л. Теньєра не розглядається проблема словосполучення, тому що французький лінгвіст вважає речення єдиним предметом структурного синтаксису [Теньєр 1988: 22]. Подібна неухважність до настільки важливої синтаксичної одиниці, на нашу думку, перешкождала появі всеосяжного дослідження сутності валентністних зв’язків.

Словосполучення, або фраза, стало основним предметом спостереження і вивчення в роботах швейцарського вченого Ш. Баллі, що заклав основи наукової фразеології на початку XX ст. За його твердженням, справжнє розуміння слів набувається зі сполучень, до того ж, “ніщо так не сприяє закріпленню слів у нашій свідомості як природні зв’язки між ними” [Баллі 1961: 88]. Сутність явища комбінаторики лексичних одиниць Ш. Баллі бачив у наявності величезної безлічі асоціативних зв’язків, що сходяться в кожному слові і розходяться від нього в усіх напрямках [Баллі 1961: 89]. При цьому деякі слова виявляють тенденцію до більшої спаяності між собою, ніж інші. Розподіляючи словосполучення за класами залежно від ступеня спаяності їхніх компонентів, Ш. Баллі виділяє два основних (“крайніх”) випадки і масу перехідних випадків, що знаходяться між ними і не піддаються точній класифікації. Основними групами, на думку Ш. Баллі, є наступні: 1) словосполучення, що розпадаються негайно після того, як вони були створені, і слова з їх складу знову знаходять повну свободу вступати в інші комбінації; 2) фрази, у яких слова через свою постійну вживаність у сполученні для передачі однієї і тієї ж думки цілком утрачають свою незалежність, виявляються нерозривно зв’язаними між собою і мають сенс тільки в даному сполученні [Баллі 1961: 89]. Порівн., наприклад:

1) *Cet homme est fier dans le bon sens du mot.*

Це горда людина в гарному значенні слова.

2) *Le bon sens suffit pour montrer l'absurdité d'une pareille entreprise.*

Простий здоровий глузд підказує, що це цілковита нісенітниця.

У першому випадку *bon sens* уміщає в собі дві одиниці, а в другому – тільки одну, що, з погляду Ш. Баллі, свідчить про наявність двох омонімічних виражень у розглянутих прикладах [Баллі 1961: 91].

Таким чином, досліджуючи фразеологічні явища, швейцарський лінгвіст виділяє серед них зв’язані

сполучення слів і фразеологічні єдності. Між ними розташовуються перехідні типи: Ш. Баллі називає їх фразеологічними групами (наприклад, фрази з посилювальним визначенням і дієслівні парафрази). Головним об'єктом уваги вченого стали фразеологічні єдності, і він охарактеризував їх як вирази, тотожні слову, у яких зміст складників забутий і втрачений. У них також часто наявні архаїзми, еліптичні конструкції і под.

Погляди Ш. Баллі вплинули на хід розвитку лінгвістичної думки першої половини ХХ ст. Академік В. В. Виноградов, по суті, імпортував концепцію швейцарського вченого. В. В. Виноградов займав провідне становище в радянському мовознавстві. Слідом за Баллі, він ставив в основу проблеми питання про межу між вільними словосполученнями і фразеологічними одиницями. На його думку, теоретична фразеологія базується на класифікації стійких словосполучень за ступенем ідіоматичності. У цілому В.В. Виноградов трохи спростив класифікацію Ш. Баллі. Він виділив наступні види зв'язаних сполучень слів: фразеологічні єдності, фразеологічні сполучення, фразеологічні зрощення [Виноградов 1977: 141-145].

З погляду Ш. Баллі і В. В. Виноградова, фразеологічні єдності – це ідіоматичні зв'язані словосполучення, у яких зміст цілого мотивується не буквальним значенням компонентів, а образним змістом усього словосполучення. Наприклад: *держать нос по ветру*.

У фразеологічних серіях (Ш. Баллі) або фразеологічних сполученнях (В. В. Виноградов) зміст цілого виводимо зі змісту компонентів. Наприклад: *gravement malade – важко хворий*.

Фразеологічні зрощення, на думку В. В. Виноградова, немотивовані і мимовільні. “У їхньому значенні немає ніякого зв'язку, навіть потенційного, зі значенням їхніх компонентів. Якщо їхні складові елементи однозвучні з якими-небудь самостійними певними словами мови, то їхнє співвідношення чисто омонімічне. Фразеологічні зрощення можуть піддаватися етимологізації. Але ця «народна етимологія» не пояснює їх справжньої семантичної історії і не впливає на їхнє вживання” [Виноградов 1977: 145]. Наприклад: *собаку съест в чем-нибудь*.

В.В. Виноградов стверджував, що в мові, крім фразеологічних одиниць, існують вільні сполучення слів, які організуються у процесі мовлення, не підлягаючи ніяким правилам. Такі словосполучення є предметом вивчення синтаксису, але не фразеології [Виноградов 1977: 140-141].

Подібну точку зору надалі висловлювали українські лінгвісти. Організація синтаксичної структури речення, на думку авторів граматики сучасної української мови, “зумовлює виділення в складі речення різних груп його повнозначних лексичних компонентів, кожна з яких утворює певну семантичну і синтаксичну єдність. Багато таких груп у своєму постійному лексичному складі, позначаючи якісь певні усталені поняття, повторюються в різних реченнях настільки часто, що закріплюються в структурі мови на рівні словникового складу як більш або менш усталені вирази фразеологічного характеру. Решта таких лексико-синтаксичних комплексів являють собою епізодичні єдності, актуальні лише для тих речень, на ґрунті яких вони створюються” [1972: 37].

Помилковість таких суджень з погляду аналізу феномена лексичної сполучуваності була очевидна ще в першій половині ХХ ст. Ідея про відсутність у мові абсолютно вільних словосполучень ставила під сумнів доцільність класифікації фразеологічних одиниць за ступенем стійкості в цілому.

У 30-і роки минулого століття радянський лінгвіст І. Є. Анічков вперше у вітчизняному мовознавстві звернувся до проблеми сполучуваності слів. І. Є. Анічков побудував класифікацію словосполучень на основі структурних ознак частин мови і характерних для них синтаксичних функцій. Його класифікація розгорталась в напрямку від простих до складніших конструкцій. Головним своїм досягненням учений вважав створення ідіоматики – науки про сполучення слів, на відміну від синтаксису – науки про сполучення форм слів [Анічков 1958: 5].

За оцінкою Ю. Д. Апресяна, “І. Є. Анічков мислив мову як багаторівневу ієрархічну структуру, хоча самого терміна «рівень» або якого-небудь іншого терміна він не вживав” [Апресян 1989: 105]. На наш погляд, Ю. Д. Апресян допускає явне протиріччя, тому що саме дослідження лексичної сполучуваності стимулювало поворот лінгвістичної думки від поглядів на мову як на “багаторівневу споруду” до ідеї про “відкритий, різноспрямований і плінно-хитливий характер мовного існування” [Гаспаров 1996: 12].

Проблема сполучуваності, знаходячись у сфері інтересів ідіоматики, не може бути вирішена у відриві від суміжних з нею наук: синтаксису і семантики. Розвиваючи думку про взаємне проникнення дисциплін одна в одну, І. Є. Анічков писав: “ідіоматика багато в чому відноситься до семантики, як морфологія до синтаксису; ідіоматика може бути визнана другою морфологією, але морфологією, що не передує синтаксисові, а прямує за ним, а семантика – другим синтаксисом, але синтаксисом, що не передує ідіоматиці, а прямує за нею. Краще сказати, синтаксис може бути визнаний першою семантикою” [Анічков 1997: 117]. Але якщо ідіоматика слідує за синтаксисом, а семантика – за ідіоматикою, то з цього випливає, що формальні (синтаксичні) аспекти сполучуваності первинні і що так звана лексична сполучуваність являє собою семантизацію формальних сполучень слів. Тим самим І. Є. Анічков вступає в протиріччя зі своєю ж ідеєю всезагальності лексичної сполучуваності.

Під об'єктом ідіоматики І. Є. Анічков розуміє ідіому, і цей термін отримує у нього нове, нетрадиційне для лінгвістики трактування. Ідіома в широкому значенні – це будь-яке словосполучення, починаючи з тих, котрі раніше було прийнято вважати вільними, і закінчуючи зрощеннями, кліше, прислів'ями і приказками [Анічков 1997: 158]. Але найбільш важливим для нас видається твердження Анічкова про те, що саме ідіоми є будівельним матеріалом для мови: “ідіоми не трапляються тільки в мові спорадично, а заповнюють мову суцільною масою, краще сказати, складають мову. Будь-який відрізок будь-якого тексту або живого мовлення

складається суцільно з ідіом, має свою ідіоматику, як і свою фонетику або свій синтаксис, і підлягає розглядові з погляду ідіоматики, як і з погляду фонетики або синтаксису” [Аничков 1997: 108].

І. Є. Аничков відкинув загальноприйняте трактування вільних словосполучень як сполучень слів, що організуються у мовленні, не підлягаючи жодним обмеженням. Він також висловив незгоду з інтерпретацією фразеологічних еквівалентів слів, відтворених у мовленні в готовому вигляді (В. В. Виноградов).

“В ідіоматиці підлягають розглядові не тільки так звані «невільні» або «зв’язані», але і всякі словосполучення, іншими словами, підлягає розглядові взагалі сполучуваність слів” [Аничков 1997: 108].

Приймаючи до уваги усе вищесказане, основним завданням дослідника, що розробляє проблему лексичної сполучуваності, слід вважати виявлення комбінаторних потенцій лексичних одиниць і опис процесу виникнення синтагми.

“Жодне слово не може вступати в сполучення з будь-яким іншим словом; кожне слово сполучається з обмеженою кількістю інших слів, і в кожному випадку межі можуть і повинні бути відчуті і встановлені” [Аничков 1997: 106]. Це значить, що в мові не існує абсолютно вільних словосполучень, є тільки більш-менш зв’язані. Лексичні значення при цьому обумовлені семантичним, лексичним або іншим контекстом.

Подібні пошуки значимі для вирішення фундаментальних і прикладних питань лексикології, а також для розробки лінгвістичних основ методики викладання іноземних мов, що, як відомо, передбачає формування мовної компетенції мовця. До того ж, дослідження й опис комбінаторних потенцій окремих слів, виявлення сутності їхньої сполучуваності допомагає знайти розв’язання низки загальносемасіологічних питань. З’ясування таких проблем покликане задовольнити потреби лексикографічного опису словника тієї чи іншої мови, а також стимулювати розробку питання мовного статусу лексичного значення, а саме: витлумачити його в залежності від особливостей слів, що сполучаються. На цій основі, ймовірно, вдасться розмежувати лексико-семантичні варіанти багатозначних слів, досягти системності в описі значення [Архипова 2001: 41], розмежувати лексичні антоніми [Архипова 2001: 64], вивчити умови становлення значень слів [Зарайский 2001: 104] і под. Іншими словами, сполучуваність можна розглядати як найважливіший засіб визначення семантики слова.

Література

- Аничков 1997: Аничков, И.Е. Идиоматика в ряду лингвистических наук [Текст] / И.Е. Аничков // Труды по языкознанию. – СПб.: Наука, 1997. – 511 с.
- Аничков 1958: Аничков, И.Е. О классификации, определении и названиях частных языковедческих наук [Текст] / И.Е. Аничков // Ученые записки ЛГПИ им. А.И. Герцена. – Т. 181. Кафедра английского языка. Вып. 3. – Л., 1958. – С. 3-44.
- Апресян 1989: Апресян, Ю.Д. О работах И.Е. Аничкова по идиоматике [Текст] / Ю.Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1989. – № 6. – С. 104-118.
- Архипова 2001: Архипова, Н.Г. Аспективное изучение сочетаемости слова в лексикографических целях [Текст] / Н.Г. Архипова // Вестник Амурского государственного университета. Гуманитарные науки. – Благовещенск, 2001. – Вып. 14. – С. 41-44.
- Архипова 2001: Архипова, Н.Г. О роли сочетаемости в разграничении лексических антонимов [Текст] / Н.Г. Архипова // Вестник Амурского государственного университета. Гуманитарные науки. – Благовещенск, 2001. – Вып. 12. – С. 64-66.
- Балли 1961: Балли, Ш. Французская стилистика [Текст] / Ш. Балли – М.: Издательство иностранной литературы, 1961. – 394 с.
- Виноградов 1977: Виноградов, В.В. Избранные труды: Лексикология и лексикография [Текст] / Виноградов В.В. – М.: Наука, 1977. – 312 с.
- Гаспаров 1996: Гаспаров, Б.М. Язык, память, образ: лингвистика языкового существования [Текст] / Гаспаров Б.М. – М.: Новое литературное обозрение, 1996. – 352 с.
- Зарайский 2000: Зарайский, А.А. Семантический аспект лексической сочетаемости в английском языке [Текст] / А.А. Зарайский // Единицы языка и их функционирование: Межвузовский сборник научных трудов. – Саратов, 2000. – Вып. 6. – С. 104-111.
- Сучасна українська літературна мова: синтаксис [Текст] / За загальною редакцією акад. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 514 с.
- Теньер 1988: Теньер, Л. Основы структурного синтаксиса [Текст] / Л. Теньер – М.: Прогресс, 1988. – 656 с.
- Firth 1968: Firth, J.R. Linguistic analysis as a study of meaning [Text] / J.R. Firth // Selected Papers of J.R. Firth 1952-59. Edited by F.R. Palmer. – Longmans, Green & Co. Ltd. – London-Harlow, 1968. – 210 p.
- Firth 1957: Firth, J.R. Modes of Meaning [Text] / J.R. Firth // Papers in linguistics 1934-1951. – London, Oxford University Press. New York. Toronto, 1957. – P. 174-202.
- Firth 1957: Firth, J.R. The Technique of Semantics [Text] / J.R. Firth // Papers in Linguistics 1934-1951. – London, Oxford University Press. New York. Toronto, 1957. – P. 5-38.
- Sweet 1913: Sweet, H. Words, logic and grammar [Text] / H. Sweet // TP3 1875-6. Reprinted in Collected papers, Oxford: Clarendon Press, 1913. – 530 p.

В истории отечественной и зарубежной лингвистики комбинаторика слов рассматривалась в качестве связующего звена между лексикологией и синтаксисом. В этой связи способность слов вступать в синтаксические конструкции требовала объяснений в соответствии с сугубо лингвистическими правилами и закономерностями. В подобных условиях проблема лексической сочетаемости, которая и прежде вызывала повышенный интерес исследователей, приобретает новое звучание.

Ключевые слова: лексическая сочетаемость, лексические коллокации, лексическое значение слова, синтаксическая связь, идиоматика.

In national and foreign linguistic studies lexical combinability has been considered as a linking element to unite lexicology and syntax. Moreover, it has always been necessary to theoretically explain how and why words enter lexical collocations based on linguistic rules and regularities. Describing lexical combinability characteristics also contribute to general understanding of linguistic fundamentals. Thus, lexical combinability and its analysis gains even greater importance nowadays.

Keywords: lexical combinability, lexical collocations, lexical meaning, syntactic connection, idiomatics.

Надійшла до редакції 17 вересня 2010 року.

Ольга Цьмух

ББК 81.432.1

УДК 811.111.'42

ПОНЯТТЯ «КОНЦЕПТ» У СУЧАСНОМУ ЛІНГВІСТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Стаття присвячена аналізу поняття «концепт» як однієї з основних одиниць сучасної когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології та психолінгвістики. Виявлено ознаки концепту, спільні та відмінні для цього поняття в різних галузях лінгвістичної науки.

Ключові слова: концепт, конструкт, поняття, значення, когнітивна лінгвістика, лінгвокультурологія, психолінгвістика.

Одним з провідних понять сучасної когнітивної лінгвістики є концепт. Увагу лінгвістів привертають перш за все концепти, що найтісніше пов'язані з культурою народу і найяскравіше відбивають специфіку його колективної свідомості. У своїх роботах провідні лінгвісти розробляють методики концептуального аналізу, типологізують концепти, визначають їхні характерні особливості (Н. Д. Арутюнова, А. Вежицька, О. С. Кубрякова, А. М. Приходько, Ю. С. Степанов, О. О. Селіванова, З. Д. Попова, Й. А. Стернін). У багатьох наукових розвідках концепт виступає об'єктом дослідження (О. В. Багацька – концепт *РІВНОВАГА*, О. Є. Єфименко – концепт *СТЕП*, В. Ф. Старко – концепт *ГРА*, О. С. Пальчевська – концепт *ШЛЯХ* та ін.).

Вивчення концептів є актуальною проблемою сучасної лінгвокогнітології (О. С. Кубрякова, З. Д. Попова, Й. А. Стернін, М. М. Болдирев, В. А. Маслова), психолінгвістики (О. О. Залевська, І. Б. Штерн) та лінгвокультурології (С. Г. Воркачов, В. І. Карасик, Ю. С. Степанов). Незважаючи на те, що поняття «концепт» послуговуються представники різних напрямів лінгвістичної науки, єдиного визначення все ще немає. Це свідчить не стільки про відсутність єдності поглядів щодо природи та функцій концепту, скільки про багатство його ознак і властивостей [Приходько 2008: 46].

Метою статті є аналіз сучасних підходів до визначення поняття «концепт» у різних галузях лінгвістичної науки. Мета конкретизується у наступних завданнях:

- проаналізувати функціонування терміну «концепт» у когнітивній лінгвістиці, психолінгвістиці та лінгвокультурології;
- розглянути способи класифікації концептів у різних галузях лінгвістичної науки.

Аналізуючи концепт з точки зору **когнітивної лінгвістики**, О. С. Кубрякова визначає його як засіб пояснення «ментальних ресурсів» людської свідомості; вона звертає увагу на природу та функціональність концепту, наголошуючи на його ключовій ролі у формуванні «концептуальної системи та мови мозку», а відтак і мовної картини світу людини [Кубрякова 1997: 90]. Подібного погляду дотримується і В. А. Маслова, яка розглядає концепти як «ментальні сутності». Саме у зв'язку з цим, на її думку, на межі тисячоліть на перший план наукових досліджень виходить поняття ментальності. Дослідниця переконана, що експлікація змісту концепту доступна лише лінгвістові, який сам є носієм цієї мови. Для концепту В. А. Маслова вважає необхідною дію таких факторів: виділення певних ознак, предметні дії з об'єктами, їхні кінцеві цілі й оцінка таких дій. Проте вона визнає, що навіть визнаючи роль усіх цих факторів, когнітологи ще не можуть пояснити походження і виникнення концептів, вони лише узагальнюють процес утворення смислів [Маслова 2004: 30-31].

В. А. Маслова виділяє три підходи до тлумачення поняття «концепт» у сучасній лінгвістиці. Перший підхід при розгляді концепту основну увагу приділяє культурологічному аспектові, коли вся культура розуміється як сукупність концептів та відношень між ними. При такому розумінні терміна «концепт» роль мови другорядна, вона є лише допоміжним засобом – наданням мовної форми культурі концепту (Ю. С. Степанов, В. Н. Телія). Другий підхід розглядає семантику мовного знака як єдиний засіб формування

змісту концепту (Н. Д. Арутюнова та ін.). Прихильники третього підходу вважають, що концепт не безпосередньо виникає із значення слова, а є результатом зіткнення значення слова з особистим досвідом окремої людини, народним досвідом та загальним досвідом людства, тобто концепт є посередником між словами і дійсністю (див.: [Маслова 2004: 32-34]).

З. Д. Попова та Й. А. Стернін розвивають когнітивний підхід до розуміння концепту, визначаючи концепт як «дискретне ментальне утворення, що є базовою одиницею розумового коду людини, володіє відносно впорядкованою внутрішньою структурою, являє собою результат пізнавальної (когнітивної) діяльності особи і суспільства та несе комплексну, енциклопедичну інформацію про відображуваний предмет чи явище, про інтерпретацію даної інформації суспільною свідомістю і ставлення суспільної свідомості до даного явища чи предмета» [Попова 2007: 34]. До базової структури концепту вони відносять такі елементи: 1) образ; 2) інформаційний зміст; 3) інтерпретаційне поле.

Наявність у концепті образного компонента (за З. Д. Поповою та Й. А. Стерніним) визначається самим нейролінгвістичним характером універсального предметного коду: чуттєвий образ кодує концепт, формуючи одиницю універсального предметного коду. Чуттєвий образ у структурі концепту неоднорідний, він утворений: 1) перцептивними когнітивними ознаками, що утворюються у свідомості носія мови в результаті відображення ним оточуючої дійсності за допомогою органів чуттів (перцептивний образ); 2) образними ознаками, що формуються метафоричним осмисленням відповідного предмета чи явища (метафоричний або когнітивний образ). Інформаційний зміст концепту включає мінімум когнітивних ознак, що визначають основні, найважливіші риси предмета чи явища, що концептуалізується. Інтерпретаційне поле концепту містить когнітивні ознаки, які в тому чи іншому аспекті інтерпретують основний інформаційний зміст концепту, впливають з нього, представляючи собою певне вихідне значення, або оцінюють його [Попова 2007:104-115].

М.М. Болдырев також вважає концепти одиницями, смислами, якими людина оперує у процесі мислення [Болдырев 2000: 23]. Вчений визначає різні способи формування концептів у свідомості людини: 1) на основі чуттєвого досвіду, тобто в результаті сприйняття оточуючого світу безпосередньо органами чуттів; 2) на основі предметно-практичної діяльності людини, тобто в результаті її дій та операцій з різними предметами; 3) на основі експериментально-пізнавальної і теоретико-пізнавальної (наукової) діяльності: фізичні, психологічні, лінгвістичні та інші експерименти; 4) на основі розумової діяльності, тобто в результаті роздумів, висновків, на основі розумових операцій з уже відомими концептами; 5) на основі вербального / невербального спілкування, коли одна людина передає, пояснює іншій будь-який концепт за допомогою мовних засобів [Болдырев 2000: 24-25].

Науковці підкреслюють, що за концептом можуть стояти знання різного ступеня абстракції, торбо різні формати знання. Концепт може бути й окремим смислом, і цілою концептуальною структурою, що включає інші концепти і задає інші рівні абстракції. За типом знання та змістом і ступенем абстракції концепти поділяють на декілька видів:

- 1) конкретно-чуттєвий образ (образ конкретного предмета чи явища в нашому пізнанні),
- 2) уявлення (узагальнені чуттєві образи різних предметів та явищ),
- 3) схема (розумовий зразок предмета чи явища, що має просторово-контурний характер),
- 4) поняття (концепт, що вміщує найбільш загальні, суттєві ознаки предмета чи явища, його об'єктивні, логічно конструйовані характеристики),
- 5) прототип (категоріальний концепт, що дає уявлення про типового члена певної категорії),
- 6) пропозиційна структура (модель певної сфери нашого досвіду, в якій виокремлюються елементи (*аргументи* і *базовий предикат*, що зв'язує ці аргументи), подаються їхні характеристики, вказуються зв'язки між ними),
- 7) фрейм (багатокомпонентний концепт, що представляє собою «пакет» інформації, знання про стереотипну ситуацію),
- 8) сценарії або скрипти (динамічно представлений фрейм як розгорнута у часі певна послідовність етапів, епізодів),
- 9) гештальт (концептуальна структура, цілісний образ, що поєднує в собі чуттєві і раціональні компоненти в їхній єдності та цілісності) [Болдырев 2000: 36-38; Попова 2007: 117-121].

На підставі узагальнення існуючого досвіду науковці сформулювали й обґрунтували такі характеристики концепту, як цінність, комплексність побутування, обмеженість свідомістю носія, умовність і нечіткість, мінливість, складноструктурованість, тривірневе мовне втілення. Цінність базується на оцінності та на актуальності. Оцінність зумовлюється наявністю оцінного складника в денотаті мовної одиниці, актуальність базується на продуктивності використання мовних одиниць на позначення концепту. Багаторівнева структура концепту зумовлена його одночасною приналежністю до мови, свідомості та культури. Обмеженість свідомістю носія проявляється у тому, що індивідуальні концепти багатші й різноманітніші від колективних, групових і загальнонародських, оскільки колективна свідомість і колективний досвід є похідними від свідомості й досвіду окремих індивідів, що формують колектив. Умовність і нечіткість концепту пов'язані з середовищем його функціонування – свідомістю, яка є об'єктивно синкретичною (усі її елементи схильні до взаємопроникнення та взаємного перетинання), у той час як дискретизація (*членування*) є суб'єктивними рефлексіями в дослідницьких цілях. Мінливість структури концепту пов'язана з мінливістю зовнішнього світу людини і внутрішньої системи цінностей. Концепт не може бути статичним через те, що його зміст постійно збагачується, а обсяг збільшується за рахунок появи нових ознак. Проте, поряд зі збагаченням концепту новими

асоціаціями відбувається і втрата старих. Складна побудова концепту пояснюється таким чином: концепт не є монолітним утворенням, а характеризується наявністю щонайменше трьох шарів, частина яких може перетинатися з відповідними сферами інших концептів, – активного, пасивного та внутрішнього. Активний шар входить у загальнонаціональний концепт, пасивний належить концептосистемам окремих субкультур, внутрішня форма концепту для більшості носіїв культури є не частиною концепту, а одним із його культурно детермінованих елементів. Трирівневе лінгвальне втілення – здатність концепту існувати у вигляді системного потенціалу, суб'єктивного потенціалу, текстових реалізацій (див.: [Приходько 2008: 49]).

Культурологічно орієнтована лінгвістика має на меті осмислити специфічну фіксацію культурно значимих явищ та характеристик буття у формі мовних знаків. Представник лінгвокультурології В. І. Карасик вважає основною одиницею цієї галузі лінгвістики культурний концепт – «багатовимірне смислове утворення, в якому виділяються ціннісна, образна і поняттєва сторони» [Карасик 2002: 91]. Він вважає, що говорити про наявність імен концептів можна лише у тому випадку, коли концептуалізована сфера осмислена у мовній свідомості та отримує однослівне визначення. Концептуалізація дійсності реалізується як позначення, виявлення та опис. Позначення – це виділення того, що актуально для даної лінгвокультури, і присвоєння цьому фрагменту дійсності спеціального знака. Виявлення концепту – це вся сукупність мовних і немовних засобів, які прямо чи опосередковано ілюструють, уточнюють і розвивають його зміст. Дослідник наголошує, що концепт може мати виявлення, навіть не маючи спеціального словесного позначення. Опис концепту – це спеціальні дослідницькі процедури трактування значення його імені і найближчих значень.

В. І. Карасик визначає концепт як культурне утворення, вираження об'єктивного змісту слів, що має смисл і тому транслюється у різні сфери буття людини, зокрема у сфери переважно поняттєвого (наука) переважно образного (мистецтво) і переважно діяльнісного (побутове життя) освоєння світу [Карасик 2002: 103].

Будучи тривимірним утворенням, культурний концепт включає предметно-образний, поняттєвий та ціннісний складники. Образний бік концепту – це зорові, слухові, тактильні, сприйняті нюхом характеристики предметів, явищ, подій, відображених у нашій пам'яті, це релевантні ознаки практичного знання. Поняттєвий бік концепту – це його мовна фіксація, позначення, опис, структура ознак, дефініція, порівнювані характеристики даного концепту щодо того чи іншого ряду концептів, які ніколи не існують ізольовано, їхня головна якість – голографічна багатовимірність вбудованість у систему нашого досвіду. Ціннісний бік концепту є визначальним для того, щоб концепт можна було виокремити [Воркачев 2002; Карасик 2002]. Повна відсутність концепту в тій чи іншій лінгвокультурі, на переконання В. І. Карасика, – явище досить рідкісне, більш рідкісне, ніж відсутність однослівного визначення для певного концепту. Відмінність між культурами проявляється у кількісній і комбінаторній перевазі ознак при концептуалізації світу. Пояснення такої переваги вимагає звернення до історії, психології, філософії того чи іншого народу [Карасик 2002].

І. Б. Штерн розглядає концепт з позицій **психолінгвістики**, називаючи його ментальним прообразом. Дослідниця вважає його одним з ключових понять кількох дисциплін, у тому числі – соціолінгвістичного аналізу зміни ціннісних підходів до сприйняття понять у різноманітних історичних контекстах. Розглядаючи концепт як «двоїсту» ментальну сутність, що має два боки – психічний та мовний, І. Б. Штерн зазначає, що психічний та мовний аспекти розгалужуються у такий спосіб: у психіці це об'єкт ідеальної природи, образ, що втілює певні культурно-зумовлені уявлення носія мови про світ і водночас є прообразом, прототипом, «ідеєю» групи похідних понять; у мові концепт має певне ім'я, оскільки реальність відбивається у свідомості не безпосередньо, а саме через мову. На переконання дослідниці, концепту як ідеальному об'єктові, що існує лише в людській психіці, можуть відповідати цілком різні ментальні утворення. Тому, вважає вона, не тільки різні мови «концептуалізують» світ по-різному, але й за одним і тим самим словом даної мови можуть стояти цілком різні концепти [Штерн 1998: 191-194].

Інша представниця психолінгвістичного підходу до проблеми концептів О. О. Залевська [Залевская 2001] звертає увагу на те, що концепт – це поняття, яке не піддається прямому спостереженню. Вона вважає, що ми дивимось на один і той же об'єкт з різних позицій, а тому кожен з нас бачить лише частину картини, яку не слід сприймати за картину в цілому.

Для того, щоб уточнити, яку саме частину картини висвітлює психолінгвістичний підхід, О. О. Залевська пропонує два способи переробки одного й того ж вихідного матеріалу: 1) через процеси переробки і впорядкування мовного досвіду індивідом у нього формується *система концептів і стратегій користування ними*; 2) через метамовну діяльність лінгвіста, що включає аналіз, систематизацію та опис мовного матеріалу, виводиться *система конструктів і правил їх комбінування*. Отримані у цих двох випадках продукти принципово відмінні: одні з них представляють собою функціональні орієнтири і опори, вироблені у процесі психічної діяльності індивіда, інші – забезпечують описову модель мови, побудова якої здійснюється у відповідності до постулатів певної наукової теорії. Дослідниця розмежовує концепт як надбання індивіда і концепт як інваріант, що функціонує у визначеному соціумі чи культурі. Перший розглядається як надбання індивіда, продукт пізнання і спілкування як психічних процесів. Другий – як продукт соціальних взаємодій та спілкування, що функціонує у надвеликій системі. О. О. Залевська визначає концепт як базове перцептивно-когнітивно-афективне утворення динамічного характеру, що підпорядковується закономірностям психічного життя людини і внаслідок цього за багатьма параметрами відрізняється від понять та значень як продуктів наукового опису з позицій лінгвістичної теорії [Залевська 2001: 39].

Позицію О. О. Залевської щодо розмежування концептів, понять та значень поділяє і М. М. Болдырев. Він зауважує, що поняття відображає найбільш загальні, суттєві (логічно конструйовані) ознаки предмета чи явища, в той час як концепт може відображати одну або декілька будь-яких, не обов'язково суттєвих, ознак об'єкта [Болдырев 2000: 24]. Концепт і значення рівною мірою представляють собою відображення дійсності. Обидва явища – значення і концепт – когнітивної природи, обидва представляють собою результат відображення і пізнання дійсності свідомістю людини. Розмежовуючи концепт і значення, вчені протиставляють їх як ментальні одиниці, що виокремлюються, відповідно, в когнітивному і мовному пізнанні людини та утворюють сам зміст цих видів пізнання. Концепт – продукт когнітивного пізнання людини, значення – продукт мовного пізнання [Попова 2007: 91-94]. О. Є. Єфименко розуміє концепт як «локалізоване ментальне утворення, що відбиває об'єктивний світ» і також дотримується думки, що концепт не збігається з поняттям та із значенням слова, а має більш широкий зміст, що охоплює різноманітні зв'язки явища в картині світу і слова у мовній системі [Єфименко 2005].

Отже, концепт – категорія, ширша за поняття та значення, оскільки він поєднує у собі елементи обох вищезгаданих категорій і при цьому має додаткові характеристики суб'єктивності (асоціативне та емоційне наповнення).

Попри розмаїття визначень і підходів до поняття «концепт», більшість дослідників погоджуються на тому, що концепт – оперативна одиниця свідомості, ментальне утворення, що має образний та емоційно-оцінний потенціал, етнокультурну специфіку, і є базовою одиницею універсального предметного коду людини.

Перспективним видається подальше дослідження функціонування концептів у різних жанрах дискурсу, зокрема в екологічному дискурсі. Варто звернути увагу на систематизацію концептів екодискурсу та вивчення особливостей реалізації концептосфери екодискурсу в науковому та медійному просторі.

Література

Багацька 2007: Багацька, О. В. Концепт РІВНОВАГА в сучасних американських оповіданнях: лексико-граматичний та нарративний аспекти [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київський нац. лінгвістичний ун-т. – К., 2007. – 19 с.

Болдырев 2000: Болдырев, Н. Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии [Текст] / Н. Н. Болдырев. – Тамбов: Изд-во Тамб. ун-та, 2000. – 123 с.

Воркачев 2002: Воркачев, С. Г. Концепт счастья в русском языковом сознании: опыт лингвокультурологического анализа [Текст] / С. Г. Воркачев. – Краснодар, 2002. – 142 с.

Єфименко 2005: Єфименко, О. Є. Концепт “СТЕП” в українській мові: словникова, текстова і психолінгвістична парадигма [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2005. – 19 с.

Залевская 2001: Залевская, А. А. Психолингвистический подход к проблеме концепта [Текст] / А. А. Залевская // Методологические проблемы когнитивной лингвистики [под ред. И. А. Стернина]. – Воронеж: Воронежский государственный университет. – 2001. – С. 36-44. – ISBN 5-9273-0130-4.

Карасик 2002: Карасик, В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс [Текст] / В. И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с. – ISBN 5-88234-552-2.

Кубрякова 1997: Кубрякова, Е. С., Демьянков, В. З., Панкрац, Ю. Г., Лузина, Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов [Текст] / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина [под общей ред. Е. С. Кубряковой]. – М.: 1997. – 245 с. – ISBN 5-89042-018-6.

Маслова 2004: Маслова В. А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие [Текст] / В. А. Маслова. – Мн.: ТетраСистемс, 2004. – 256 с. – ISBN 985-470-165-4.

Пальчевська 2006: Пальчевська, О. С. Концепт ШЛЯХ в англійській, французькій та українській мовах: лінгвокогнітивний та етнолінгвістичний ракурси [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.15 / Донецьк. нац. ун-т. – Донецьк, 2006. – 20 с.

Попова 2007: Попова, З. Д., Стернин, И. А. Когнитивная лингвистика [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – 314, [6] с. – (Лингвистика и межкультурная коммуникация. Золотая серия). – ISBN 978-5-17-045103-6 (ООО «Издательство АСТ»), ISBN 978-5-478-00346-3 (ООО «Восток – Запад»).

Приходько 2008: Приходько, А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики [Текст] / А. М. Приходько. – Запоріжжя: Прем'єр, 2008. – 332 с. – ISBN 966-685-189-X.

Селіванова 2006: Селіванова, О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія [Текст] / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с. – ISBN 966-8791-16-9

Старко 2004: Старко, В. Ф. Концепт ГРА в контексті слов'янських і германських культур (на матеріалі української, російської, англійської та німецької мов) [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.15 / НАН України Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К., 2004. – 17 с.

Штерн 1998: Штерн, І. Б. Вибрані топіки і лексикон сучасної лінгвістики. Енцикл. словник для фахівців з теоретич. гуманіт. дисциплін та гуманіт. інф-ки [Текст] / І. Б. Штерн. – К.: «АртЕк», 1998. – 336 с. – (Трансформація гуманітарної освіти в Україні). – ISBN 966-505-195-4.

Статья посвящена анализу понятия «концепт» как одной из важнейших единиц современной когнитивной лингвистики, лингвокультурологии и психолингвистики. Выявлены качества концепта, общие и отличающиеся для этого понятия в разных отраслях лингвистической науки.

Ключевые слова: концепт, конструкт, понятие, значение, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, психолингвистика.

The article deals with analysis of the notion «concept» as one of the most important notions of modern cognitive linguistics, cultural linguistics and psycholinguistics. Similar and divergent features of concepts in different branches of linguistics are disclosed.

Keywords: concept, construct, notion, meaning, cognitive linguistics, cultural linguistics, psycholinguistics.

Надійшла до редакції 29 вересня 2010 року.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бабакова Ольга Володимирівна – кандидат філологічних наук, в.о. доцента кафедри української мови Мелітопольського державного педагогічного університету імені Б. Хмельницького (м. Мелітополь, Україна).

Баланаєва Оксана Василівна – старший викладач кафедри іноземних мов Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка (м. Донецьк, Україна).

Балко Марина Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка (м. Донецьк, Україна).

Бардукова Анна Олександрівна – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Боговик Оксана Аурелівна – аспірант кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені В.К. Винниченка, заступник директора з питань викладання іноземних мов комунального закладу освіти «Спеціалізована середня загальноосвітня школа № 141» Дніпропетровської міської ради (м. Кіровоград – Дніпропетровськ, Україна).

Бук Соломія Несторівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, Україна).

Важеніна Олена Григорівна – старший викладач кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Вітрук Надія Любомирівна – аспірант кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці, Україна).

Войцехівська Наталія Костянтинівна – молодший науковий співробітник Інституту мовознавства імені О.О. Потебні НАН України (м. Київ, Україна).

Воробець Олексій Дмитрович – аспірант кафедри загального та германського мовознавства Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника (м. Івано-Франківськ, Україна).

Габай Анна Юріївна – кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу граматики Інституту української мови НАН України (м. Київ, Україна).

Гапонова Людмила Євгенівна – викладач кафедри історії та українознавства Національної металургійної академії України, здобувач кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпропетровськ, Україна).

Герасименко Ірина Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовознавства та російської мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Глібчук Наталія Мирославівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, Україна).

Голоднова Єлізавета Юріївна – аспірант кафедри загального мовознавства та історії мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Голоцукова Юлія Олександрівна – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Даскалюк Оксана Любомирівна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці, Україна).

Добосевич Уляна Богданівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, Україна).

Донець Анна Володимирівна – викладач Слов'янського хіміко-технологічного технікуму (м. Слов'янськ, Україна).

Дорофеев Юрій Володимирович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російського, слов'янського та загального мовознавства Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (м. Сімферополь, Україна).

Дроботенко Валентина Юріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Забашта Роман Валентинович – кандидат філологічних наук, асистент кафедри російського, слов'янського та загального мовознавства Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (м. Сімферополь, Україна).

Загнітко Анатолій Панасович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Іванишин Наталія Ярославівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, Україна).

Іваницька Наталя Борисівна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри зіставного мовознавства і теорії та практики перекладу Київського національного лінгвістичного університету (м. Київ – Вінниця, Україна).

Калько Микола Іванович – доктор філологічних наук, професор кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (м. Черкаси, Україна).

Калько Валентина Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (м. Черкаси, Україна).

Кизима Тетяна Петрівна – аспірант кафедри української мови Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (м. Харків, Україна).

Кобченко Наталя Віталіївна – кандидат філологічних наук, викладач курсів української мови, бібліотекар Державного закладу культури м. Москви «Бібліотека української літератури» (м. Москва, Росія).

Кожушко Ірина Анатоліївна – аспірант кафедри української мови Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (м. Харків, Україна).

Колібаба Лариса Миколаївна – кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу граматики Інституту української мови НАН України (м. Київ, Україна).

Колоколова Анастасія Олександрівна – аспірант кафедри української мови Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (м. Харків, Україна).

Конюшкевич Марія Йосипівна – доктор філологічних наук, професор кафедри російської мови Гроденського державного університету імені Янкі Купали (м. Гродно, Білорусь).

Космеда Тетяна Анатоліївна – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (м. Харків – Львів, Україна).

Костуськ Наталія Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Інституту філології та журналістики Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк, Україна).

Краснобаєва-Чорна Жанна Володимирівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Крашеніннікова Тетяна Валеріївна – старший викладач кафедри мовної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпропетровськ, Україна).

Луценко Микола Олексійович – доктор філологічних наук, професор кафедри загального мовознавства та історії мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Ляхур Чеслав – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри російсько-польського порівняльного мовознавства Опольського університету, професор Вищої школи маркетингового управління та іноземних мов (м. Опольце – Катовіце, Польща).

Марчук Олена Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (м. Одеса, Україна).

Мельник Юлія Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри германського, загального та порівняльного мовознавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, (м. Чернівці, Україна).

Мерінов Вячеслав Вікторович – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (м. Харків, Україна).

Наконечна-Роганіна Людмила Богданівна – аспірант кафедри української мови Національного університету «Києво-Могилянська академія» (м. Київ, Україна).

Наливайко Юлія Юріївна – кандидат філологічних наук, в.о. доцента кафедри гуманітарних дисциплін і перекладу Донецького інституту психології та підприємництва (м. Донецьк, Україна).

Онищенко Ірина Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії та практики початкової освіти Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

Островська Людмила Станіславівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Донецького державного університету управління (м. Донецьк, Україна).

Павлович Ольга Сергіївна – студент V курсу ОКР «Магістр» спеціальності «Прикладна лінгвістика» Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Петришин Марта Йосипівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та германського мовознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, Україна).

Путіліна Оксана Леонідівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Рогожкін Олександр Володимирович – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка (м. Донецьк, Україна).

Семенюк Оксана Антонівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, Україна).

Сизонов Дмитро Юрійович – аспірант кафедри історії та стилістики української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна).

Ситар Ганна Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Сідоренко Євдокія Миколаївна – кандидат філологічних наук, професор кафедри російського, слов'янського та загального мовознавства Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (м. Сімферополь, Україна).

Сопачова Вікторія Валентинівна – аспірант Чорноморського державного університету імені П. Могили (м. Миколаїв, Україна).

Стоянова Інна Дмитрівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри філології іноземних мов Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Таукчі Олена Федотівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри англійської філології Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Теркулов В'ячеслав Ісайович – доктор філологічних наук, доцент, проректор з наукової роботи Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Тукова Тетяна Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Філатова Олена Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри іноземних мов Донецького інституту туристичного бізнесу (м. Донецьк, Україна).

Халіман Оксана Володимирівна – аспірант кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, викладач Коледжу Національного фармацевтичного університету (м. Харків, Україна).

Цьмух Ольга Петрівна – асистент кафедри англійської філології Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка, аспірант кафедри іноземних мов для гуманітарних факультетів Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів – Кременець, Україна).

Чернишова Ірина Вікторівна – старший викладач кафедри англійської філології Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Чикут Віта Йосипівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури Карпатського інституту підприємництва ВНЗ «Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна”» (м. Хуст, Україна).

Шабі Світлана Василівна – викладач української мови та літератури Красноградського коледжу Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, аспірант кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди (м. Харків – Красноград, Україна).

Шитик Людмила Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (м. Черкаси, Україна).

Щепка Оксана Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін і мовної підготовки іноземних громадян Приазовського державного технічного університету (м. Маріуполь, Україна).

CONTENTS

INTRODUCTION		5
SECTION I	Theory of Language	7
Zabashta Roman	To the Problem of Determining the Boundaries of Nominative Entities	7
Ivanyshyn Natalya	Signs of Implicitness as Language Category	12
Kosmeda Tetiana, Khaliman Oksana	Grammar of Estimation as a Topical Problem of Modern Linguistics	17
Lucenko Nikolai	Etymologic Versions (IV)	23
Nakonechna-Roganina Liudmyla	Synthesis of the Semantics of Time and Space in the Ukrainian Language	32
Putilina Oksana	Sources of the Case Grammar (from beginning of XX AD up today)	36
Rogozhkyn Oleksandr	Rhetoric as a Science about Mentally-Speech Activity	42
Sidorenko Jevdokiya	The language Meaning of "Subject Indication" and Onomaciological Means of Its Expression	46
Terkulov Vyacheslav	Nominatheme: Meaning and Matter, Concept and Variant	50
Tukova Tatyana	The Role of Syntagmatics in Determining the Typological Evolution of Grammar System of Modern Russian	53
Filatova Olena	The Real Unit of Speech Making and Perception, Its Grammatical and Meaningful Marks and Functions	56
SECTION II	Current Problems of Morphology	62
Buk Solomija	Parts of Speech in Ivan Franko's Vocabulary and Text (based on the Long Prose Fiction)	62
Vorobets Oleksiy	Temporal Predication of Prepositional-Substantive Complex	66
Gabai Anna	Value Differentiation of the Ukrainian Logical Prepositions	70
Hlibchuk Nataliya	Particulation as a Means of Formation of Lexically-Gramatical Homonyms	77
Golotsykova Yulya	The Resultative as Limiting Expression of Action	83
Daskaliuk Oksana	Imperativeness and the Category of Modality	86
Dobosevych Ulyana	Substantivation as a Manifestation of Transpositional Resources of Different Parts of Speech	91
Dorofeev Yuri	The Cognitive Approach to Allocation of Parts of Speech	97
Drobotenko Valentina	Category of Person and Category of Personality: Specific Character of Functional and Structural Hierarchy	101
Zahnitko Anatoliy	Particles in the System of Structural Words: Typological and Lexicographical Manifestations	104
Kalko Mykola	Peculiarities of the Complex Aspectual Diagnostics of Relatives against Aspectual Policategorization	116
Koniushkevych Mariya	Some Novations in the Field of the Byelorussian Preposition (System, Occasional, Author's)	121
Lachur Chesław	Some Remarks on the Shaping of the Spatial Prepositional Systems in Slavic Languages	126
Merinov Vyacheslav	Explication of Grammatical Forms of Noun Number in Proper Names	132
Shabi Svitlana	Lexemes of Indeterminate Quantity in the Structure of Lexically-Semantic Field of Ukrainian Tale Amount	136
Shepka Oksana	Representation of Superiority / Inferiority Relations with Language Formations of Comparative Semantics	140
SECTION III	Theoretical Issues of Syntax	145
Balko Marina	To a Question on the Basic Signs of a Word-combination	145
Bogovyk Oksana	Semantic and Syntactical Valency Category of Knowledge Predicates in the English, Ukrainian and Russian Languages	150
Vitruk Nadiya	Types of One-syllable Sentences of Representation in the Modern Ukrainian Literary Language	155
Voitsekhivska Natalie	About One Model of Sentences with Phraseological Structure with the Value of Consent	161
Donets Anna	Russian Bahuvrihi from the Onomasiological Point of View	165
Kobchenko Natalya	Realization of Addressiveness in Syntaxemes of Syncretical Semantics	168
Kolibaba Larysa	Structural and Semantic Types of Basic Syntactical Structures of Verbs of Wordbuilding	173

	Category of Voice	
Kostusyak Nataliya	Semantic and Syntactical Valency of the Numerals	177
Marchuk Olena	Structural Typological Parameters of Conjunction Comparative Constructions in Marya Matios' Novel "Sweet Darusya"	182
Melnyk Yuliya	Principles and Parameters of Complex Sentence Investigation in Terms of Generative Grammar	187
Nalyvayko Yuliya	Syncretism and Homonymy: Differentiative Criteria	192
Ostrovska Ludmyla	Realization by a Prepositional Case of Attributive Relations	196
Pavlovich Olga	Typological Expressions of Congregational and Systematic Relations in the Row Structure	201
Semeniuk Oksana	Means of Expressing Causal Situation in Sentences with Predicates of Emotional State	204
Sytar Ganna	Syntactic Idioms, based on the Model « <i>Чум не Ні</i> » in the Ukrainian Language	208
Sopachova Victoria	Analytical Predicative Syntaxemes with the Meaning of a State Change in Two- and One-member Sentences of the Ukrainian Language	216
Chernyshova Iryna	Syntactic Characteristics of the Negative Indexal-Evaluative Complex of the Second Person in the English Biblical Text	220
Chykut Vita	Varieties of Syntactic Constructions in the Poetry by P. Skunts'	225
Shytyk Ludmyla	Construction Syncretism of the Speech of Another Person	229
SECTION IV	Functional Semantics of Lexical and Phraseological Units	238
Babakova Olga	Features of Metaphorization of Verbal Zoomorphic Acoustemes	238
Balanaieva Oksana	Legal Terminology: Reconstruction of Meaningful Bases	242
Vazhenina Elena, Bardukova Anna	Ellipsis as a Representative of Complex of Phraseological Units' Individually-Author's Semantic-Structural Modifications (based on A. Ilchenko's Chimeric Novel "Cossacks' Stock will Never Come to an End or Cossack Mamay and Another's Young Married Woman")	246
Gaponova Ljudmila	Concept Basis of Term, Terminology in Criminalistics	253
Gerasimenko Irina	The Semantics of the Russian Words with the Secondary Colour Nomination	259
Golodnova Elizaveta	The Desemantization of the Element 'Dog' / 'Hund' as a Component of a Stable National Comparisons and Idioms of the Ukrainian and German Languages	263
Ivanytska Natalija	Lexical-Semantic Realization of the Microcategory "Action-Making (an Object)" in Ukrainian and English Languages	267
Kalko Valentina	Motivational Characteristic of «Colour» in the Official Plants Names' of the Ukrainian Language	273
Kizima Tatiana	Interaction of Concepts the WORLD TREE and the MAN of the Language of Oxana Zabuzhko's Poetry	277
Kolokolova Anastasiya	Knowledge about Culture in the Nomens of Ukraine (based on Ukrainian Writing on Current Affairs)	281
Kozhushko Irina	About Peculiarities of "Concept Sphere" Term Application in Modern Cognitive Linguistics	285
Krasnobaeva-Chorna Zhanna	The Ideographical Classification of the Phraseological Units in the Dictionary of Phraseological Terms of the Modern Ukrainian Language	289
Krashennnikova Tetyana	Phraseological Units with the Components for Notion of the Parts of Human Body Parts (based on the Materials of Ukrainian Literary Tales of the 19th century)	298
Onishchenko Irina	Lexical Items in the Structure of the Functional-Semantic Field Evaluation of Modern Ukrainian Language	303
Petryshyn Marta	Conceptual Space of Adjectives <i>δολιχός</i> and <i>μακρός</i> (based on the Homeric epos)	308
Sizonov Dmitry	Functional and Stylistic Parameters of Medical Terminology	312
Stoyanova Inna	Conceptual Metaphor as a Means of Verbalization of the Concept PEOPLE in the Discourse of Anti-Utopia (Comparative Analysis)	317
Taukchi Olena	Words Interaction and Necessity of Its Detailed Analysis	322
Tsmukh Olga	The Notion "Concept" in Modern Linguistic Discourse	326
Information on the Authors		331
Contents		334
Содержание		336
Instructions for Papers Preparation		338

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие		5
РАЗДЕЛ I	Теория языка	7
Забашта Роман	К проблеме определения границ номинативных сущностей	7
Иванишин Наталия	Признаки имплицитности как языкового явления	12
Космеда Татьяна, Халиман Оксана	«Грамматика оценки» как актуальная проблема современного языкознания	17
Луценко Николай	Этимологические версии (IV)	23
Наконечная-Роганина Людмила	Синтез семантики времени и пространства в украинском языке	32
Путилина Оксана	Источники возникновения падежной грамматики (от нач. XX в. и до сегодняшнего дня)	36
Рогожкин Александр	Риторика как наука о мыслительно-речевой деятельности. Софисты	42
Сидоренко Евдокия	Языковой смысл «признак предмета» и ономазиологические средства его выражения	46
Теркулов Вячеслав	Номинатема: значение и смысл, концепт и вариант	50
Тукова Татьяна	Роль синтагматики в выявлении типологической эволюции грамматической системы современного русского языка	53
Филатова Елена	Реальная единица порождения и восприятия речи, её грамматические и смысловые признаки	56
РАЗДЕЛ II	Актуальные проблемы морфологии	62
Бук Соломия	Части речи в словаре и тексте Ивана Франко (на материале большой прозы)	62
Воробець Алексей	Темпоральная предикация предложно-субстантивного комплекса	66
Габай Анна	Семантическая дифференциация украинских логических предлогов	70
Глибчук Наталия	Партикуляция – один из путей возникновения межчастиречных омонимов	77
Голоцукова Юлия	Результатив как предельное выражение действия	83
Даскалюк Оксана	Императивность и категория модальности	86
Добосевич Уляна	Субстантивация как проявление транспозитных возможностей различных частей речи	91
Дорофеев Юрий	Когнитивный подход к выделению частей речи	97
Дроботенко Валентина	Категория лица и категория персональности: специфика функционально-структурной иерархии	101
Загнитко Анатолий	Частицы в системе служебных частей речи: типологическое и лексикографическое проявления	104
Калько Николай	Особенности комплексной аспектуальной диагностики релятивов на фоне аспектуальной поликатегорийности	116
Конюшкевич Мария	Новации в области белорусского предлога (системное, окказиональное, авторское)	121
Ляхур Чеслав	Некоторые замечания о формировании предложной пространственной системы в славянских языках	126
Меринов Вячеслав	Экспликация грамматических форм числа в именах существительных – собственных	132
Шаби Светлана	Номены неконкретизированной квантитативности в структуре лексико-семантического поля количества украинской сказки	136
Щепка Оксана	Репрезентация отношений супериорности / инфериорности языковыми формациями компаративной семантики	140
РАЗДЕЛ III	Теоретические вопросы синтаксиса	145
Балко Марина	К вопросу об основных признаках словосочетания	145
Боговик Оксана	Семантико-синтаксическая категория валентности предикатов знания в английском, украинском и русском языках	150
Витрук Надежда	Разновидности односоставных предложений репрезентации в современном украинском литературном языке	155
Войцеховская Наталия	Про одну модель предложений фразеологизированной структуры со значением согласия	161
Донец Анна	Бахуврихи русского языка в ономазиологическом освещении	165
Кобченко Наталья	Реализация адресатности в синтаксемах синкретической семантики	168
Колибаба Лариса	Структурно-семантические типы базовых синтаксических конструкций глаголов словообразовательной категории состояния	173

Костусяк Наталия	Семантико-синтаксическая валентность имен числительных	177
Марчук Елена	Структурно-типологические параметры союзных сравнительных конструкций в романе Марии Матиос «Солодка Даруся»	182
Мельник Юлия	Принципы и параметры исследования сложноподчиненного предложения в свете генеративной грамматики	187
Наливайко Юлия	Синкретизм и омонимия: дифференцирующие параметры	192
Островская Людмила	Реализация предложным падежом атрибутивных отношений	196
Павлович Ольга	Типологические проявления конгрегационно-системных отношений в структуре ряда	201
Семенюк Оксана	Средства выражения причинной ситуации в предложениях с предикативами эмоционального состояния	204
Ситарь Анна	Синтаксические фразеологизмы, построенные по модели <i>Чим не N₁</i> , в украинском языке	208
Сопачёва Виктория	Аналитические предикативные синтаксемы со значением изменения состояния в двусоставных и односоставных предложениях украинского языка	216
Чернышова Ирина	Синтаксические характеристики отрицательного индексально-оценочного комплекса второго лица в англоязычном тексте Библии	220
Чикут Вита	Разновидности синтаксических конструкций в поэзии П. Скунца	225
Шитик Людмила	Синкретизм конструкций с чужой речью	229
РАЗДЕЛ IV	Функциональная семантика лексических и фразеологических единиц	238
Бабакова Ольга	Особенности метафоризации глагольных зооморфных акустем	238
Баланаева Оксана	Юридическая терминология: восстановление смысловых основ	242
Важенина Елена, Бардукова Анна	Эллипсис как репрезентант комплекса индивидуально-авторских видоизменений фразеологизмов структурно-семантического типа (на материале химерического романа А. Ильченко «Казацкому роду нет перевода, или же Мамай и Чужая Молодица»)	246
Гапонова Людмила	Понятийная основа термина, терминологии в криминалистике	253
Герасименко Ирина	Смысловое содержание русских колоративов с производной цветовой номинацией	259
Голоднова Елизавета	Десемантизация элемента 'собака' / 'Hund' как компонента устойчивых народных сравнений и фразеологизмов украинского и немецкого языков	263
Иваницкая Наталья	Лексико-семантическая реализация глагольной микрокатегории «действие-создание (объекта)» в украинском и английском языках	267
Калько Валентина	Мотивационный признак «цвет» в наименованиях лекарственных растений украинского языка	273
Кизима Татьяна	Взаимодействие концептов МИРОВОЕ ДРЕВО и ЧЕЛОВЕК в поэтическом языке Оксаны Забужко	277
Колоколова Анастасия	Знания о культуре в номенах Украины (на материале украинской публицистики)	281
Кожушко Ирина	О специфике использования термина "концептосфера" в современной когнитивной лингвистике	285
Краснобаева-Чёрная Жанна	Идеографическая классификация фразеологических единиц в словаре фразеологических терминов современного украинского языка	289
Крашенинникова Татьяна	Фразеологические соединения с компонентами на обозначение частей тела человека (на материале украинских литературных сказок XIX ст.)	298
Онищенко Ирина	Лексические единицы в структуре функционально-семантического поля оценки современного украинского языка	303
Петрышин Марта	Концептуальное пространство прилагательных <i>δολιχός</i> и <i>μακρός</i> (на материале гомеровского эпоса)	308
Сизонов Дмитрий	Функционально-стилистические параметры медицинской терминологии	312
Стоянова Инна	Концептуальная метафора как средство вербализации концепта НАРОД в дискурсе антиутопии (сопоставительный аспект)	317
Таукчи Елена	Про необходимость детального изучения взаимодействия слов	322
Цьмух Ольга	Понятие «концепт» в современном лингвистическом дискурсе	326
Сведенья об авторах		331
Contents		334
Содержание		336
Требования к оформлению статей		338

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Статті подаються в електронному вигляді (на CD-диску) в редакторі Word 97-2000 для Windows 98-2000, збереженому у двох форматах *.doc і *.rtf разом із двома примірниками роздрукованого тексту. Назви файлів (тільки латиницею) мають відповідати прізвищу автора, напр.: petrenko.doc і petrenko.rtf. Обсяг статті – від 15000 друкованих знаків (разом з пробілами) (Меню – Сервіс – Статистика).

Параметри сторінки: всі поля 2 см. Розмір паперу – А4.

Шрифт Times New Roman, розмір 12, стиль “нормальний” (“звичайний”). Якщо використано інший шрифт, необхідно подати його на дискеті.

Міжрядковий інтервал – 1,5.

Абзацний відступ 1 см.

Текст друкується без переносів.

Сторінки рукопису нумеруються олівцем на звороті.

На першому рядку у правому куті друкуються ім'я і прізвище автора напівжирними літерами.

На другому рядку у лівому куті – шифр ББК (звичайний шрифт). На третьому – шифр УДК (звичайний шрифт).

На наступному рядку друкується назва статті (відцентрована, великими напівжирними літерами).

Через один рядок курсивом подається реферат українською мовою (до 10 рядків). На наступному рядку з абзацу наводяться ключові слова (шрифт – курсив).

Зразок оформлення початку статті:

Анатолій Загнітко

ББК Ш12=411.4*212.71

УДК 81'367.633

ПРИЙМЕННИКИ У СТРУКТУРІ ТЕКСТУ: ПЕРВИННІ І ВТОРИННІ ВИЯВИ

Простежено текстотвірний потенціал прийменників, з'ясовано основні функції прийменників, окреслено особливості внутрішньотекстової актуалізації прийменників і визначено особливості прийменникової актуалізації, постання оказіонального внутрішньотекстового використання прийменників. Водночас прокоментовано ієрархію внутрішньотекстових прийменникових функцій.

Ключові слова: прийменник, внутрішньотекстова функція, внутрішньореченнєва функція, первинні прийменники, вторинні прийменники.

Через один рядок після реферату подається основний текст статті (вирівнюється за шириною). Ілюстративний матеріал друкується курсивом. Покликання у тексті публікації оформлюються за допомогою квадратних дужок [] із вказівкою прізвища автора, року видання (за потреби – сторінки), наприклад:

“...у праці З. Вендлера [Vendler 1972]...”;

“Фреге [1977, с. 264] увів поняття” або “Фреге [1977: 264] увів поняття”.

„Л. В. Борте трактує транспозицію як початковий етап переходу слова з однієї частини мови до іншої, що полягає у зміні словом синтаксичної функції [Бортэ 1977, с. 103-104]”.

Треба розрізняти тире (–) і дефіс (-): відмінність полягає у розмірі і наявності пробілів до і після тире.

Скорочення типу т. п., т. д., XVI ст., ініціали при прізвищах (напр., Н. Л. Іваницька), назви населених пунктів типу м. Київ, с. Іванівка друкуються через нерозривний пробіл (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Скорочення типу 90-ті, 1-го – з нерозривним дефісом (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+дефіс).

Примітки (виноска) робляться автоматично (Вставка – Виноска).

Якщо у статті наводяться схеми, їх необхідно групувати (Вид – Панель інструментів – Малювання – Вибір об'єкта. Тримавши кнопку “Вибір об'єкта”, виділіть об'єкти, які треба об'єднати у групу, на панелі інструментів “Малювання” натисність кнопку “Дії”, виберіть команду “Групувати”).

Список літератури подається в алфавітному порядку з дотриманням **державного стандарту (ДСТУ ГОСТ 7.1:2006)**. Назва “**Література**” друкується через один рядок після основного тексту (напівжирним шрифтом посередині рядка). Зразок:

Література

Вихованець, Городенська 2004: Вихованець, І.Р., Городенська, К.Г. Теоретична морфологія української мови [Текст] / І. Р. Вихованець (ред.). – К. : Університетське видавництво “Пульсари”, 2004. – 398с. – (Академічна граматика української мови). – Бібліогр.: с. 391-398. – 2000 пр. – ISBN 966-7671-60-7.

Алефіренко М.Ф. Лінгвокреативні процеси формування фразеологічної семантики [Текст] / М. Ф. Алефіренко // Мовознавство. – 1988. – № 5. – С. 35-41. – Бібліогр.: с. 41.

Данилюк 2006: Данилюк, І.Г. Синкретизм у системі частин мови [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2006. – 20с.

Список літератури має містити не менше 8 позицій.

Завершують публікацію **резюме російською та англійською мовами** (кожне резюме до десяти рядків, шрифт курсив). Вони подаються через один рядок після списку літератури: прізвище та ім'я автора, назва статті, текст резюме, ключові слова. Зразок:

Загнітко Анатолій

Предлоги в структуре текста: первичные и вторичные проявления

Прослежен текстообразующий потенциал предлогов, выяснены основные функции предлогов, рассмотрены особенности внутритекстовой актуализации предлогов и определены особенности предложной актуализации, появление окказионального внутритекстового использования предлогов. Вместе с тем прокомментирована иерархия внутритекстовых предложных функций.

Ключевые слова: предлог, внутритекстовая функция, внутрипредложенческая функция, первичные предлоги, вторичные предлоги.

Zahnitko Anatoliy

Prepositions in the Text Structure: Primary and Secondary Manifestations

Text-forming potential of prepositions is analyzed; basic prepositions's functions are ascertained; the peculiarities of intra-text actualization and the beginning of occasional intra-textual using of prepositions are determined.

At the same time hierarchy of intra-textual prepositional functions is commented.

Keywords: preposition, intra-textual function, inherent function of sentence, primary prepositions, secondary prepositions.

В окремому файлі у форматі *.doc подаються відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, звання, місце роботи, посада, домашня адреса, телефон, e-mail. Назва файла (латиницею) має складатися з прізвища автора і слова "vidomosti", між ними Shift+дефіс, напр.: petrenko_vidomosti.doc

Необхідно також подати роздрук з відомостями про автора (окрема сторінка).

Статті, які не відповідають вимогам оформлення, до друку не приймаються.

Наукове видання

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 22

Підписано до друку 7.12.2010 р.
Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Гарнітура «Times». Друк лазерний.
Умовн. друк. арк. 30
Наклад 500 прим. Замовлення № 2252

Адреса редакції: 83001, м. Донецьк, вул. Університетська, 24, корп. І,
кафедра української мови та прикладної лінгвістики, «Лінгвістичні студії»,
тел. (+38 062) 381 70 06

Видавництво Донецького національного університету,
83001, м. Донецьк, вул. Університетська, 24
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1854 від 24.06.2004 р.

Надруковано у друкарні
ТОВ "Цифрова типографія",
вул. Челюскінців, 291а, м. Донецьк
Тел.: +38(062) 388 07 31, 388 07 30.